

**ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΚΑΙ
ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
2**

Γενική επιμέλεια έκδοσης:
Αλέξανδρος Μαζαράκης Αιτιάν

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ 2^{ΟΥ} ΑΕΘΣΕ

Πρόεδρος

Αλέξανδρος Μαζαράκης Αιτιάν, Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας Παν/μίου Θεσσαλίας

Αντιπρόεδρος

Βάσω Αδρύμη-Σισμάνη, Δ/ντρια Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Θεσσαλικών Σπουδών

Γραμματέας

Αργυρούλα Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Δ/ντρια ΙΓ' ΕΠΚΑ

Ταμίας

Ασπασία Ντίνα, Δ/ντρια 7ης ΕΒΑ

Μέλη

Μαρία Βασιλάκη, Αν. Καθηγήτρια Βυζαντινής Τέχνης Παν/μίου Θεσσαλίας

Αικατερίνη Καλαντζή-Σμπυράκη, τ. Δ/ντρια 24ης ΕΒΑ

Αντίκλεια Μουνδρέα-Αγραφιώτη, Αν. Καθηγήτρια Προϊστορικής Αρχαιολογίας Παν/μίου Θεσσαλίας

Μαρία-Φωτεινή Παπακωνσταντίνου, Δ/ντρια ΙΔ' ΕΠΚΑ

Αθανάσιος Τζιαφάλιας, τ. Δ/ντης ΙΕ' ΕΠΚΑ

Λεωνίδα Χατζηαγγελάκης, Δ/ντης ΛΔ' ΕΠΚΑ

Εκτύπωση: ΙΔΕΑ & ΤΥΠΟΣ - Φίλιππος Σπ. Λένης

© Εργαστήριο Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας
Υπουργείο Πολιτισμού

Ο τόμος τυπώθηκε με δαπάνες του Υπουργείου Πολιτισμού και του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Οι περισσότερες ανακοινώσεις ανασκαφών ή αντικειμένων έχουν προκαταρκτικό χαρακτήρα και για οποιαδήποτε αναδημοσίευσή τους χρειάζεται η άδεια του συγγραφέα

ISBN 978-960-89078-4-3

ISSN 1790-7039

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΚΑΙ
ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
2
2006

Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης
Βόλος 16.3 – 19.3.2006
Τόμος II: Στερεά Ελλάδα

ΒΟΛΟΣ
2009

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΤΟΜΟΣ Ι ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Πρόλογος.....	13-14
Προσφώνηση.....	15-16
Καρίμαλη, Λία , Κατανομή λίθινων πρώτων υλών στη Νεολιθική Θεσσαλία: Μια συγκριτική εξέταση.....	17-29
Νανόγλου, Στράτος , Η αναπαράσταση του ανθρώπου στη Θεσσαλία και τα κεντρικά Βαλκάνια κατά τη Νεολιθική: μορφολογικές διαφορές και τοπικές ταυτότητες.....	31-39
Ροντήρη, Βάσω , Η νεολιθική κεραμική της Θεσσαλίας. Τεχνολογία και διαχρονικότητα.....	41-51
Κατσαρού-Τζεβελέκη, Στέλλα , Σπήλαιο Κύκλωπα Γιούρων: Η συμβολή της κεραμικής στη συζήτηση για τους συμβολισμούς της Μέσης Νεολιθικής.....	53-59
Βουζαξάκης, Κωνσταντίνος , Νεολιθικές θέσεις στη Μαγνησία: ανασκόπηση-ανασύνθεση δεδομένων.....	61-74
Ντούζουλη, Αγγελίκα – Alram-Stern, Eva , Ο Υστερονεολιθικός οικισμός της Μαγούλας-Βισβίκη στη νότια Θεσσαλία.....	75-84
Τουφεξής, Γεώργιος , Τρία πήλινα ζωόμορφα αντικείμενα από τον οικισμό της τελικής Νεολιθικής εποχής στη θέση Παλιόσκαλα, Ν. Λάρισας.....	85-99
Τουφεξής, Γ.Ν. – Μανώλης, Σ.Κ. – Φουντουλάκης, Γ.Ε. – Πετρουτσά, Ε.Ι. , Ταφές της Νεότερης Νεολιθικής εποχής από το Νεολιθικό οικισμό στη θέση Προφήτης Ηλίας Μάνδρας, Ν. Λάρισας.....	101-112
Eder, Birgitta , The northern frontier of the Mycenaean world.....	113-131
Αδρύμη-Σισμάνη, Βασιλική – Αλεξάνδρου, Σταματία , Μυκηναϊκός θολωτός τάφος στη θέση Καζανάκι.....	133-149
Παπαθανασίου, Αναστασία , Το ανθρωπολογικό οστεολογικό υλικό από τον Μυκηναϊκό θολωτό τάφο στη θέση Καζανάκι Βόλου.....	151-161
Γούναρης, Αλέξανδρος Π. , Οικιστική της Θεσσαλίας κατά την Πρωτογεωμετρική-Γεωμετρική περίοδο: ένας απολογισμός.....	163-194
Georganas, Ioannis , Dying in Early Iron Age Thessaly.....	195-205
Rehren, Thilo – Asderaki-Tzoumerkioti, Eleni – Malakasioti, Zoi , The Geometric tomb at the site of Voulokaliva: a first archaeometric approach.....	207-216

Τζιαφαλίας, Athanasios – Haagsma, Margriet J. – Karapanou, Sofia – Gouglas, Sean , Preliminary results of the urban survey project at Kastro Kallithea, Achaia Phthiotis	217-229
Παλαιοθόδωρος, Δημήτριος , Οι εισαγωγές γραπτής κεραμικής από την ανατολική Ελλάδα στην Θεσσαλία και την Στερεά κατά την Ύστερη Αρχαϊκή περίοδο	231-244
Κραβαρίτου, Σοφία , Η οργάνωση των «ημερολογίων» στην αρχαία Ελλάδα. Θεσσαλικά δεδομένα ..	245-255
Μπάτζιου-Ευσταθίου, Ανθή – Τριανταφυλλοπούλου, Πελαγία , Επιφανειακές και ανασκαφικές έρευνες στο «Σωρό»	257-267
Μαζαράκης Αιμιάν, Αλέξανδρος , Ανασκαφή Ιερού των αρχαϊκών-κλασικών χρόνων στη θέση «Σωρός» (2004-2005) [Παράρτημα: Ψωμά, Σελήνη , Ο μικρός «θησαυρός»]	269-294
Λεβέντη, Ιφιγένεια , Τα γλυπτά αναθήματα από το ιερό στη θέση Σωρός και η συμβολή τους στην ταύτιση της λατρευόμενης θεότητας.....	295-308
Βήτος, Γιώργος – Πανάγου, Μαρία , Η κεραμική από το Ιερό του Απόλλωνος στο Σωρό: προκαταρκτική μελέτη.....	309-328
Αλεξάνδρου, Σταματία – Αλματζή, Καλλιόπη , Ανασκαφές στο Νοτιοανατολικό νεκροταφείο των Φθιωτίδων Θηβών.....	329-338
Helly, Bruno , La Thessalie au 3e siècle av. J.-C.	339-368
Reinders, Reinder H. , The Hellenistic city of New Halos: a creation of Demetrios Poliorketes?.....	369-379
Καλογιάννη, Αιμιλία – Οικονόμου, Ιωάννα – Ροντήρη, Βάσω , Τα εργαστήρια κεραμικής στην αρχαία Μητρόπολη Ν. Καρδίτσας.....	381-393
Bouchon, Richard , La taxe des affranchis et le financement de la vie publique dans les cités thessaliennes : nouvelle lecture de documents du IIe s. apr. J.-C.	395-407
Πίκουλας, Γ. Α. , Το πρόγραμμα του ΠΘ – ΙΑΚΑ «Οι διαβάσεις της Πίνδου: οδικό δίκτυο και άμυνα». Θεσσαλικά πεπραγμένα (2005).....	409-422
Ντίνα, Ασπασία , Παλαιοχριστιανικές αρχαιότητες στην παραλία των Φθιωτίδων Θηβών-Νέας Αγχιάλου.....	423-439
Σδρόλια, Σταυρούλα , Ανασκαφική έρευνα στην πλατεία Νέας Αγοράς στη Λάρισα	441-455
Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, Βασιλική , Λείψανα γλυπτού αρχιτεκτονικού διακόσμου από τη Βασιλική «του Αγίου Αχιλλίου» Λάρισας. Συμβολή στη μελέτη της οικοδομικής ιστορίας του μνημείου ..	457-473
Δεριζιώτης, Λάζαρος – Κουγιουμτζόγλου, Σπύρος , Νεώτερες έρευνες στην χριστιανική Περραιβίαν: ανασκαφικές εργασίες στο «Καστρί» Δολίχης-Λιβαδίου.....	475-487
Βλαχάκη, Μαρία , Θησαυρός νομισμάτων από το Πύθιο Ελασσόνας.....	489-504
Βαραλής, Ιωάννης Δ. , Δύο ανάγλυφες εικόνες από τη Θεσσαλία στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών.	505-523
Αναστασιάδου, Αρχοντούλα – Κοντογιαννοπούλου, Μαρία , Το επιτύμβιο επίγραμμα ενός Παλαιολόγου στη Μακρινίτσα του Πηλίου και η σχέση του με τα ταφικά μνημεία των Μαλιασηνών της Μαγνησίας	525-537
Πανταζής, Γεώργιος – Λάμπρου, Ευαγγελία – †Σοφιανός, Δημήτριος , Χρονολόγηση του ναού της Υπαπαντής στα Μετέωρα.....	539-550
Βλαχοστέργιος, Ιωάννης Ε. , Εργασίες αποκατάστασης τμημάτων Κάστρου Φαναριού Καρδίτσας 2002-2005	551-565

Τριβυζά, Ελένη-Στυλιανή , Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του καθολικού της Μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου Βυτουμά Καλαμπάκας (1600)	567-583
Μαμαλούκος, Σταύρος – Σδρόλια, Σταυρούλα , Αρχαιολογικά κατάλοιπα στο «Όρος των Κελλιών» ..	585-601
Μαντζανά, Κρυσταλλία , Ο Άγιος Γεώργιος στη Βασιλική Τρικάλων	603-617
Τσιμπίδα, Ελένη , Μνημεία της Ανατολής Αγιάς	619-640
Φλώρου, Καλλιόπη , Το ξυλόγλυπτο τέμπλο του ναού του Αγίου Νικολάου Τσαριτσάνης: 17ος αιώνας	641-656
Λιάκος, Δημήτριος Α. , Περί της μεταβυζαντινής γλυπτικής του θεσσαλικού χώρου	657-670
Στουρνάρας, Γρηγόριος Ι. , Η Θεσσαλία κατά την Οθωμανική περίοδο. Η οργάνωση του χώρου μέσα από επιγραφικά δεδομένα	671-679
Guerra, Maria Filomena – Röhrs, Stephan – Salomon, Joseph – Walter, Philippe – Adrimi-Sismani, Vassiliki , L'origine de l'or de la tombe Mycénienne de Kasanaki	681-694
Adrimi-Sismani, Vassiliki – Rehren, Thilo – Asderaki-Tzoumerkioti, Eleni , Two Mycenaean lead vessels: composition and manufacture	695-705
Νικολάου, Έλσα – Παπαθανασίου, Αναστασία – Ασδεράκη-Τζουμερκιώτη, Ελένη – Καρύδας, Ανδρέας-Γερμανός – Τσατσούλη, Κωνσταντίνα , Μπρούτζινη υδρία από την αρχαία Δημητριάδα	707-720
Καρύδας, Ανδρέας-Γερμανός – Ζαρκάδας, Χαράλαμπος , Ένα φορητό φασματόμετρο ακτίνων x (xrf) στην υπηρεσία της αρχαιομετρικής έρευνας και συντήρησης για την περιοχή της Θεσσαλίας,	721-730
Τσουρτσούλης, Θεόδωρος , Εφαρμογή πολυεστερικών ρητινών στον τρόπο έκθεσης αρχαίων αντικειμένων: το παράδειγμα μιας μαρμάρινης κεφαλής άλογου	731-735
Μαργαριτώφ-Κονταράτου, Μαρία-Αικατερίνη , Προβληματισμοί και προτάσεις συντήρησης σε τμήματα τοιχογραφιών και διακοσμητικών πλαστικής διακόσμησης από το ανάκτορο της αρχαίας Δημητριάδας κατά την ανασκαφική περίοδο 2002-2004.	737-747
Ντίνα, Αναστασία , Συντήρηση κοσμημάτων στο εργαστήριο μετάλλων της 7ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων	749-754
Δουλιγέρη – Ιντζεσίλογλου, Αργυρούλα , Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Θεσσαλικών Σπουδών. Ίδρυση, Πρόγραμμα και Προοπτικές ενός νέου Επιστημονικού Φορέα του ΥΠΠΟ στη Θεσσαλία.	755-761
Αδρύμη-Σισμάνη, Βασιλική – Καλογιάννη, Αιμιλία – Σταμέλου, Ευαγγελία , Εκπαιδευτικά προγράμματα ΙΓ' Ε.Π.Κ.Α.	763-770
Χατζηαγγελάκης Π., Λεωνίδας , Το ερευνητικό έργο της ΛΔ' εφορείας προϊστορικών και κλασικών αρχαιοτήτων	771-793
Βραχυγραφίες	795-796
Συντομογραφίες περιοδικών και σειρών	797-799

ΤΟΜΟΣ ΙΙ
ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ

Δημάκη, Σοφία – Σουβατζή, Στέλλα , Προϊστορική έρευνα στη λεκάνη του Βοιωτικού Κηφισού. Το Νεολιθικό υλικό των ανασκαφών Γ. Σωτηριάδη και S. Weinberg	813-827
Τσόκας, Γρηγόρης Ν. – Βαργεμέζης, Γεώργιος – Σταμπολίδης, Αλέξανδρος – Κυπαρίσση-Αποστολικά, Νίνα , Γεωφυσική διασκόπηση στη θέση Κουτρούλου μαγούλα πλησίον του Νέου Μοναστηρίου (Ν. Φθιώτιδας)	829-837
Κυπαρίσση-Αποστολικά, Νίνα , Μαγούλα Ίμβρου. Πηγάδι στο Νέο Μοναστήρι Φθιώτιδας (ακόμη μία εγκατάσταση της Μέσης Νεολιθικής στα βόρεια διοικητικά όρια του Νομού Φθιώτιδας) ..	839-851
Κουντούρη, Έλενα – Λιάρος, Νίκος , Αποθέτης ΠΕ Ι χρόνων στο Πυρί Θήβας: μια πρώτη προσέγγιση ..	853-862
Τσώτα, Εύη , Ευρήματα της Τελικής Νεολιθικής και ΠΕ Ι περιόδου από την ανασκαφή της ανισόπεδης διάβασης ΟΣΕ, στη Θήβα	863-880
Τουρναβίτου, Ιφιγένεια , Ζώα, άνθρωποι και θάνατος. Ο ρόλος των ζώων στις ταφικές λάρνακες της Τανάγρας: η περίπτωση της σφίγγας	881-895
Papadopoulos, Thanasis – Kontorli-Papadopoulou, Litsa , Mycenaean military presence in Central Greece and Thessaly	897-912
Fachard, Sylvian , A cyclopean wall at Loupaka, near Dystos?	913-929
Πεντεδέκα, Αρετή – Κυριατζή, Ευαγγελία – Ζάχου, Ελένη , Τεχνολογική και προελευσιακή μελέτη κεραμικής Πρώιμης Εποχής Χαλκού από τον Προσκυνά Λοκρίδας	931-940
Tankosić, Žarko – Mathioudaki, Iro , Agios Nikolaos Mylon: some speculations on the Bronze Age of Southern Euboea	941-949
Livieratou, Antonia , The transition from the Late Bronze to the Early Iron Age in East Phokis and Lokris	951-973
Δακορώνια, Φανουρία , Η Πρωτογεωμετρική Λαμία	975-988
Κουνούκλας, Πέτρος , Ο Κύνος στην Πρωτογεωμετρική Εποχή	989-997
Δακορώνια, Φανουρία – Κουνούκλας, Πέτρος – Μπελέτσης, Δημήτρης , Ο «Αίας»... στον Κύνο. Σύστημα διαχείρισης ανασκαφικών δεδομένων	999-1009
Φρούσσου, Ελένη , Γκρίζα τροχήλατη κεραμική εποχής σιδήρου και αρχαίων χρόνων από το Νέο Μοναστήρι Φθιώτιδας: Πτυχή μιας μακραίωνης Αιγαιακής παράδοσης	1011-1027
Παπακωνσταντίνου, Μαρία-Φωτεινή – Σιψή, Μαρία , Το γεωμετρικό νεκροταφείο στη θέση Άγιος Δημήτριος Καινούργιου Νομού Φθιώτιδος	1029-1042
Léderrey, Claude , Excavation in Eretria 2005	1043-1050
Kotsonas, Antonis , Central Greece and Crete in the Early Iron Age	1051-1065
Χατζηδημητρίου, Αθηνά , Νέα ανασκαφικά δεδομένα από τα νεκροταφεία της αρχαίας Καρύστου ..	1067-1084
Χιδίρογλου, Μαρία Α. , «Γεραίστιοί τε καταφυγαί...». Ευριπίδης, Κύκλωψ, 295. Γεραίστος Καρυστίας. Τα πρώτα πορίσματα των ανασκαφών	1085-1105
Βλαχογιάννη, Έλενα , Η ανθεμωτή επιτύμβια στήλη στη Χαϊρώνεια της Βοιωτίας	1107-1122

Κίτσου, Γαριφαλλιά , Επιτύμβιοι βωμοί και τράπεζες προσφορών αρχαϊκών και κλασικών χρόνων από την αρχαία Τανάγρα	1123-1132
Pisani, Marcella , Hellenistic terracotta figurines from Thebes	1133-1150
Bonanno Aravantinos, Margherita , Stele funerarie di età romana da Tanagra con raffigurazione di personaggi legati alla sfera religiosa	1151-1165
Χαμηλάκη, Κατερίνα , Νεκροταφείο στο λόφο Αγρίλεζα στο Δήλεσι Βοιωτίας	1167-1186
Cantarelli, Floriana , Le ultime attività del Gruppo Italiano: anticipazioni sul sistema difensivo della polis Meliteia	1187-1194
Domínguez, Adolfo J. , Cities and territories in Epiknemidian Lokris	1195-1205
Pascual, José , Η εφαρμογή των γεωγραφικών συστημάτων πληροφοριών στην ιστορική ανάλυση της Επικνημίδας Λοκρίδας	1207-1221
Farinetti, Emeri , Inhabiting the marshes: a case study from Boeotia applying new technologies for the analysis and management of the cultural and natural landscape	1223-1233
Καλαντζή-Σμπυράκη, Αικατερίνη , Το ερευνητικό έργο της 24ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κατά τον ένα χρόνο λειτουργίας της	1235-1246
Γιαλούρη, Άννα , Αγροκία - βιοτεχνική εγκατάσταση στη θέση «Αγ. Δημήτριος» Καινούργιου Ν. Φθιώτιδας	1247-1264
Τσαρούχα, Ανθούλα , Οι εκπαιδευτικές δραστηριότητες της Ι' ΕΠΚΑ	1265-1272
Βραχυγραφίες	1273-1274
Συντομογραφίες περιοδικών και σειρών	1275-1276

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗ ΛΕΚΑΝΗ ΤΟΥ ΜΕΣΟΥ ΡΟΥ
ΤΟΥ ΒΟΙΩΤΙΚΟΥ ΚΗΦΙΣΟΥ
ΤΟ ΝΕΟΛΙΘΙΚΟ ΥΛΙΚΟ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ
Γ. ΣΩΤΗΡΙΑΔΗ ΚΑΙ S. WEINBERG*

Σοφία Δημάκη, Στέλλα Σουβατζή

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το παρόν άρθρο παρουσιάζει τα πρώτα αποτελέσματα του νέου ερευνητικού προγράμματος «Προϊστορική έρευνα στη λεκάνη του μέσου ρού του Βοιωτικού Κηφισού», το οποίο αφορά τη χρονική περίοδο από την πρώιμη Νεολιθική έως και την Υστεροελλαδική/Υπομυκηναϊκή περίοδο και επιχειρεί να επανακινήσει συστηματική έρευνα της προϊστορίας της κεντρικής Ελλάδας. Σημαντικό μέρος του προγράμματος αποτελεί η συντήρηση, μελέτη και δημοσίευση του υλικού των ανασκαφών Γ. Σωτηριάδη και S. Weinberg στην περιοχή, καθώς και επιφανειακών ερευνών και σωστικών ανασκαφών που διενεργήθηκαν από την ΙΔ' ΕΠΚΑ την τελευταία εικοσαετία και αρχικά, το νεολιθικό μέρος του υλικού αυτού, στο οποίο επικεντρώνει το παρακάτω κείμενο.

Η λεκάνη του μέσου ρου του Βοιωτικού Κηφισού αποτελεί έναν αυτόνομο γεωγραφικά χώρο μεταξύ των ορεινών όγκων του Παρνασσού και του Καλλίδρομου. Σήμερα το μεγαλύτερο κομμάτι ανήκει στον νομό Φθιώτιδας, ενώ δυο μικρά τμήματα ανήκουν στους νομούς Βοιωτίας και Φωκίδας. Κατά τους ιστορικούς χρόνους σημαντικό σε μέγεθος χώρο της λεκάνης κατελάμβαναν πόλεις του βορειοανατολικού τμήματος της αρχαίας Φωκίδας. Η Ελάτεια και η ευρύτερη περιοχή της σύμφωνα με πληθώρα μαρτυριών της αρχαίας γραμματείας, υπήρξε η σπουδαιότερη πόλη της Φωκίδας μετά τους Δελφούς, ενώ ανασκαφές από τις αρχές του 20^{ου} αι. καταδεικνύουν τη χρήση του χώρου και κατά τους προϊστορικούς χρόνους. Η γεωγραφική της θέση-κλειδί στο κέντρο του ηπειρωτικού κορμού της Ελλάδας, το μεγάλο υδατικό δυναμικό το οποίο προέρχεται από πηγές, μικρά ρέματα και το ίδιο το ποτάμι, τα πρόσφορα σε υλοτομία βουνά και η αγροτοκτηνοτροφική εκμετάλλευση μεγάλου τμήματος της λεκάνης του μέσου ρου του Βοιωτικού Κηφισού αποτελούν στοιχεία τα οποία προφανώς έπαιξαν σημαντικότατο ρόλο στην ανάπτυξή της.

Γεωμορφολογικά όρια προς ΝΑ αποτελούσαν η είσοδος του στενού του Μαυρονερίου,

* Θα θέλαμε από τη θέση αυτή να ευχαριστήσουμε το Institute for Aegean Prehistory (INSTAP) για τη χρηματοδότηση σημαντικού μέρους του ερευνητικού προγράμματος, την Αρχαιολογική Εταιρεία για την παραχώρηση του υλικού, τον προϊστάμενο της Θ' ΕΠΚΑ κ. Β. Αραβαντινό, την κ. Ε. Κουντούρη, υπεύθυνη του Αρχαιολογικού Μουσείου Χαϊρωνείας και τέλος το Δήμο Ελάτειας και ιδιαίτερα τον τέως δήμαρχο κ. Γ. Γώγο για τη βοήθειά τους.

προς ΒΑ τα υψώματα της Σφάκας, προς Β και Ν οι ορεινοί όγκοι του Καλλιδρόμου και του Παρνασσού αντίστοιχα, ενώ τα προς ΝΔ όρια πρέπει να βρίσκονταν παράλληλα με τον ρου του Βοιωτικού Κηφισού. Μέσω των προς βορρά περασμάτων του Καλλιδρόμου ήταν ομαλή η πρόσβαση προς τα δυτικά παράλια του Ευβοϊκού κόλπου και συνεπώς προς τους θαλάσσιους δρόμους, ενώ προς τα ανατολικά μέσω του στενού του Μαυρονερίου εξασφαλιζόταν η πρόσβαση προς την *Κωπαΐδα*, τη νότια Ελλάδα και το θαλάσσιο δρόμο μέσω Κορινθιακού κόλπου¹.

Η περιοχή ανήκει στην ενότητα υδρολογικών υπολεκανών του μέσου ρου του Βοιωτικού Κηφισού. Η πεδινή περιοχή της μελέτης, (υψόμετρο +150 με μικρές κλίσεις), είναι τεκτονικό βύθισμα που αποτελείται από σχηματισμούς της Τεταρτογενούς με ποταμοχειμαρρώδεις αποθέσεις άμμου, κροκαλών και ιλύος μεγάλου πάχους και έκτασης. Στη γεωμορφολογική διάπλαση της περιοχής συντέλεσε έντονη και πολύπλοκη τεκτονική της περιόδου η οποία προκάλεσε κατακερματισμό και νέο ανάγλυφο εκτεθειμένο σε έντονη διάβρωση κατά την κατακόρυφο και την οριζόντια. Τα προϊόντα της υπάρχουν στο πεδινό τμήμα υπό μορφή ριπιδίων, χειμάρρων και κορημάτων.

Η παλαιότερη ανθρώπινη δραστηριότητα στην περιοχή εντοπίζεται σε σειρά από μαγούλες και επίπεδες θέσεις στην λεκάνη του Κηφισού και στις χαμηλές υπώρειες του Καλλιδρόμου. Τα ευρήματα που προήλθαν από αυτές χρονολογούνται από την Ανώτερη Παλαιολιθική², την Αρχαιότερη Νεολιθική μέχρι και την Ύστερη Μυκηναϊκή/Υπομυκηναϊκή περίοδο. Μάλιστα η συνασκαφή (1985-1997) εκτεταμένου μυκηναϊκού νεκροταφείου, από την ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και το Πανεπιστήμιο του Salzburg, στο ΒΑ άκρο του αρχαιολογικού χώρου της Ελάτειας (Αλωνάκι) απέδωσε έναν αριθμό 95 θαλαμωτών τάφων και απέδειξε ότι και κατά την διάρκεια της Ύστεροελλαδικής περιόδου η Ελάτεια υπήρξε σημαντικό και πολυπληθές κέντρο της εποχής³.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΝΕΟΙ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ

Η αρχαιολογική γνώση για την περιοχή, κυρίως για τις περιόδους πριν από την Ύστεροελλαδική⁴ είναι ιδιαίτερα αποσπασματική και στηρίζεται σε ελάχιστα δεδομένα, τα οποία προέρχονται είτε από σωστικές ανασκαφές της ΙΔ' ΕΠΚΑ είτε από ανασκαφές του

1. Για τους αρχαίους δρόμους στην ευρύτερη περιοχή της Ελάτειας: Ζάχος Γ., *Ελάτεια, Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδος*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο (διδ. διατριβή, υπό έκδοση).

2. Πρόκειται για εργαλεία πυριτόλιθου τα οποία πρόσφατα παραδόθηκαν από ιδιώτη και προέρχονται από το Παλιοχώρι και εκτίθενται στην Αρχαιολογική Συλλογή της Ελάτειας.

3. Σχετική βιβλιογραφία για το ΥΕ νεκροταφείο στο Αλωνάκι: Δημάκη Σ., Η αρχιτεκτονική των ΥΕ τάφων της Ελάτειας, στο *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου. Β' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, 26-30 Σεπτεμβρίου, Λαμία 1999*, Αθήνα, 327-328.

4. Στη λεκάνη του Βοιωτικού Κηφισού εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν εκτός από την Ελάτεια, άγνωστα μυκηναϊκά νεκροταφεία χρονολογούμενα από την ΥΕ ΙΙΑ έως και την πρωτογεωμετρική περίοδο. Σχετικές ανασκαφικές εκθέσεις στα ΑΔ: Ελάτεια: ΑΔ 43, 1988, *Χρονικά*, 229-232. ΑΔ 44, 1989, *Χρονικά*, Β1, 175-177. ΑΔ 46, 1991, *Χρονικά*, Β1, 196-198. ΑΔ 47, 1992, *Χρονικά*, Β1, 207. ΑΔ 53, 1998 (υπό έκδ.). Μόδι: Μόδι Λιαράκης: ΑΔ 48, 1993, *Χρονικά*, Β1, 206. ΑΔ 50, 1999, *Χρονικά*, Β1, 343-344. Μόδι Σκαμνά: ΑΔ 44, 1989, *Χρονικά*, 173-175. ΑΔ 45, 1990, *Χρονικά*, 175-176. ΑΔ 46, 1991, *Χρονικά*, 193. Στο Μόδι αναφέρονται από παλιά θαλαμοειδείς τάφοι: Hope-Simpson 1965, 136, αρ. 460. *RE XX*, 478. Τέλος, στην Αμφικλεια: Αμφικλεια Τείχη: ΑΔ 50, 1995, *Χρονικά*, 342-343 και Αμφικλεια Αγ. Ανάργυροι: ΑΔ 25, 1970, 237-240. Schachermeyer 1980, 319.

προηγούμενου αιώνα. Σημαντικά, ωστόσο, στοιχεία προέρχονται από τις έρευνες που διεξήγαγαν ο Γ. Σωτηριάδης⁵ από το 1904 έως το 1911 σε σειρά θέσεων (εικ. 1) της κοιλάδας του μέσου ρού του Βοιωτικού Κηφισού (Ελάτεια: αγρός Γιαννακόπουλου-Πιπέρη και αγρός Χέβα, Τούμπανος/ΜΕ τύμβος⁶, διάφορες μαγούλες στο Μάνεσι⁷, Αγ.Μαρίνα/Καλύβια, Δρυμαία Αμοριανό⁸, Βελίτσα μαγούλα πεδιάδας⁹), και ο S. Weinberg το 1959, ο οποίος επανερεύνησε μία από τις θέσεις του Σωτηριάδη (Ελάτεια: αγρός Χέβα, θέση Γκέκας)¹⁰. Μετά τις ανασκαφές του Σωτηριάδη και του Weinberg, η έρευνα ουσιαστικά περιορίστηκε σε ελάχιστες σωστικές ανασκαφές καθώς και σε υποδείξεις και παραδόσεις ιδιωτών. Πρόσφατες και τρέχουσες έρευνες έχουν επιτύχει την ταύτιση σχεδόν όλων των παλαιών θέσεων και έχουν εντοπίσει νέες στο Παλιοχώρι¹¹, το Μόδι¹² και την Ελάτεια¹³. Όλες οι θέσεις τοποθετήθηκαν σε τοπογραφικό και κηρύχθηκαν, στην πλειονότητά τους, ως αρχαιολογικοί χώροι.

Αρχικά, το σημαντικό υλικό των ανασκαφών Σωτηριάδη κατετέθη εν μέρει στο Μουσείο Ελατείας και στο Μουσείο Χαιρωνείας και δημοσιεύθηκε μερικώς. Το καλοκαίρι του 1914 για άγνωστους λόγους το Μουσείο Ελατείας έκλεισε και όλο το υλικό μεταφέρθηκε στο Μουσείο Χαιρωνείας. Στο ίδιο Μουσείο κατετέθησαν και τα ευρήματα της ανασκαφής του Weinberg. Έκτοτε όλο αυτό το υλικό βρισκόταν στις αποθήκες και τις προθήκες του Μουσείου Χαιρωνείας ώσπου με Υπουργική Απόφαση του 2003, το εν λόγω υλικό επέστρεψε στην Ελάτεια με σκοπό την επανέκθεσή του στην Αρχαιολογική Συλλογή της¹⁴.

Το νέο ερευνητικό πρόγραμμα επικεντρώνεται, σε πρώτο στάδιο, στη συντήρηση και μελέτη του νεολιθικού υλικού των ανασκαφών Σωτηριάδη - Weinberg, και ιδιαίτερα στην κεραμική. Τα ερευνητικά ερωτήματα περιλαμβάνουν την ταύτιση, κατανομή και διάδοση τοπικών ρυθμών, παραγωγικών τεχνικών και παραδόσεων, πιθανές ενδείξεις ή όχι τεχνικής εξει-

5. Σωτηριάδης 1904, 35-57, 1906, 130-145. Sotiriades 1906, 392-404. Σωτηριάδης 1908, 64-96, 1909, 123-130, 1910, 159-160. Ακόμη, Sotiriades 1906, 392-404 και 1912, 253-299.

6. Σωτηριάδης 1906, 142-144. Sotiriades 1906, 401-404. 1908, 93-96. 1912, 254-256. 1915, 196-207, fig. 1. Wace -Thompson 1912, 204.

7. Οι μαγούλες που αναφέρονται από το Σωτηριάδη είναι μέχρι σήμερα αταύτιστες: Σωτηριάδης 1906, 396. 1908, 73. 1910, 103. Ακόμη, Sotiriades 1912, 263.

8. Σωτηριάδης 1909, 130, 1910, 166 και Sotiriades 1912, 259-260. Από την ίδια θέση προέρχεται λίθινος ΠΕ τριπτήρας ο οποίος εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Λαμίας: ΑΔ 48, 1993, *Χρονικά*, 220.

9. Μέχρι σήμερα δεν έχει ταυτισθεί η θέση ωστόσο ο μεγαλύτερος όγκος κεραμικής της ανήκει στην ΠΕ. Η Βελίτσα (Τιθορέα) ανήκει στον Δήμο Τιθορέας ενώ δεν είναι σαφές σε ποια πεδιάδα αναφέρεται ο Σωτηριάδης. Η πεδινή έκταση πλησιέστερα της Βελίτσας είναι οι υπώρειες του Παρνασσού με φυσικό όριο προς Β. τον Κηφισό. Βόρεια του Κηφισού εκτείνονται οι εύφορες εκτάσεις οι οποίες στις αρχές του 20^{ου} αιώνα - όπου και οι ανασκαφές του Σωτηριάδη- ανήκαν στο Δραχμάνι (Ελάτεια).

10. Weinberg 1959 και 1962, 158-209.

11. Παραδόθηκαν από ιδιώτη ομάδες ευρημάτων ιστορικών χρόνων μεταξύ των οποίων εντοπίστηκε γραπτή κεραμική της ΜΝ, λίθινος πέλεκυς, πήλινα πηνία και πήλινος πεσσός σφενδόνης.

12. Μόδι Αγ. Αθανάσιος: Κατά την διάρκεια ανασκαφής λουτρού ρωμαϊκών χρόνων αποκαλύφθηκε δάπεδο και κεραμική της ΜΝ. Στην ίδια θέση είχε ερευνηθεί κατά το παρελθόν τμήμα νεκροταφείου γεωμετρικών χρόνων: ΑΔ 47, 1992, *Χρονικά*, 200. ΑΔ 48, 1993, *Χρονικά*, 205.

13. Πρόκειται για τις εξής θέσεις: Λευκοχώρι (Μάνεσι) Τσιγκρόγια. Η θέση είναι η πλησιέστερη στο Μάνεσι, όπου αναφέρονται δυο μαγούλες από τον Σωτηριάδη (1906). Η κεραμική της θέσης αυτής ανήκει στην ΠΕ. Από τον ίδιο αναφέρεται όστρακο από τηγανόσχημο αγγείο προερχόμενο από το Μάνεσι: Σωτηριάδης 1908, 73, εικ. 6. Wace -Thompson 1912, 202. Shober 1941, 46. F. Schachermeyr στο *RE* XXII 2, 1428. Ελάτεια, Ενεήντα: Η θέση πιθανά ταυτίζεται με μαγούλα νοτίως της Σφάκας: Shober 1941, 477. Η χρονολόγηση της κεραμικής κλιμακώνεται από την ΜΝ έως και την ΥΕ Ι: Δημάκη 1996, 308-310.

14. Η Αρχαιολογική Συλλογή Ελατείας εγκαινιάστηκε επίσημα την 1^η Οκτωβρίου 2006.

δίκευσης, καθώς συγκρίσεις με γειτονικές περιοχές και πολιτισμικές ενότητες. Το πρόγραμμα συμπεριλαμβάνει επιφανειακή έρευνα και εντοπισμό άγνωστων προϊστορικών θέσεων και θα συμπληρωθεί με στρωματογραφική και συστηματική ανασκαφή σε επιλεγμένες θέσεις που παρουσιάζουν συνεχή χρήση από την πρώιμη Νεολιθική έως και την Υστεροελλαδική/Υπομυκηναϊκή. Εκτός από τη διερεύνηση των προϊστορικών φάσεων και την αποκατάσταση της στρωματογραφικής-χρονικής ακολουθίας στην περιοχή, εξίσου σημαντική είναι και η διερεύνηση των μεταβάσεων από την Νεολιθική έως και την Υστεροελλαδική, μεταβάσεις για τις οποίες ελάχιστα είναι γνωστά στη συγκεκριμένη περιοχή, καθώς οι ανασκαφές του Σωτηριάδη δεν έχουν σαφή στρωματογραφία και η ανασκαφή του Weinberg καλύπτει χρονολογικά μέχρι και την NN II. Άλλος σημαντικός στόχος είναι η διερεύνηση του οικιστικού μοντέλου στην περιοχή, της κατανομής των θέσεων, και γενικότερα, οικονομικών, κοινωνικών και πολιτισμικών ζητημάτων. Το πρόγραμμα θα ολοκληρωθεί με την τελική σύνθεση και δημοσίευση των δεδομένων.

ΟΙ ΝΕΟΛΙΘΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ

Οι θέσεις οι οποίες επιλέχθηκαν για την έναρξη της μελέτης είναι ο αγρός Γιαννακόπουλου-Πιπέρη, γνωστός στη βιβλιογραφία ως «Τύμβος Δραχμανίου»¹⁵ και η Αγία Μαρίνα-Καλύβια¹⁶. Και οι δυο θέσεις, οι οποίες ερευνήθηκαν από το Σωτηριάδη μεταξύ των ετών 1909-1911, μαρτυρούν συνεχή χρήση από την Αρχαιότερη Νεολιθική έως και την Υστεροελλαδική. Παρά την έλλειψη, προς το παρόν, ξεκάθαρων στρωματογραφικών και χρονολογικών πληροφοριών, οι οποίες πάντως αναμένεται να προκύψουν στο άμεσο μέλλον με στρωματογραφική τομή στην Αγία Μαρίνα, η μελέτη του νεολιθικού υλικού ανέδειξε πολλά νέα και ενδιαφέροντα στοιχεία.

Ο αγρός Γιαννακόπουλου-Πιπέρη (ή «Τύμβος Δραχμανίου») βρίσκεται περίπου 1,5χλμ. νοτιοδυτικά της Ελάτειας¹⁷. Πρόκειται για χαμηλό ξέαρμα εμβαδού 8000τ.μ. (υψόμετρο +195,00). Τα ανώτερα στρώματα του ξέαρματος είναι κατεστραμμένα από την άροση, ενώ η βόρεια πλευρά του είναι κατεστραμμένη από αγροτικό δρόμο. Η ανασκαφή του Σωτηριάδη αποκάλυψε προϊστορική επίχωση πάχους 5μ., στρώμα καταστροφής, οχυρωματικά τείχη σε μήκος 200μ. και μέρος πύργου της μυκηναϊκής περιόδου. Το στρώμα καταστροφής περιείχε, μεταξύ άλλων, ανθρώπινα σκελετικά κατάλοιπα σε συνεσταλμένη στάση, πληθώρα κεραμικής και άλλων ευρημάτων και δυο μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία γεμάτα απανθρακωμένο καρπό. Σύμφωνα με το Σωτηριάδη, οφείλετο σε επάλληλες καύσεις νεκρών και ταφικές πυρές ως εκ τούτου η θέση κατά την περίοδο αυτή λειτουργούσε ως τύμβος και σχετιζόταν με τελετουργίες και προγονική λατρεία. Κάτω από το στρώμα καταστροφής υπήρχε νεολιθική επίχωση με κεραμική και διάφορα ευρήματα όπως εργαλεία από αποκρουσμένο λίθο, οστέινα εργαλεία, ειδώλια κλπ.. Η πρόσφατη επιφανειακή έρευνα και η μελέτη του παλαιού υλικού επιβεβαιώνει την παρουσία οχυρωματικών τειχών και πύργων, καθώς και τη χρονολόγηση του ανώτατου στρώματος στην Υστεροελλαδική¹⁸, με ίχνη χρήσης και κατά την Ύστερη Ρωμαϊκή

15. Σωτηριάδης 1909, 127-128. 1910, 159-163, Sotiriades 1912, 256-259 και 269-270. Wace – Thompson 1912, 204. Μυλωνάς 1928, 60. French 1972, chart 16a, 16b, 16c, fig. 20, 30, 36, fig. 21, 23.

16. Σωτηριάδης 1911, 208 και Sotiriades 1912, 276.

17. Σωτηριάδης 1909, 127. 1910, 160-161. Επίσης, Sotiriades 1908, 87, 93, 1912, 256-257, 259. Wace – Thompson 1912, 204. Μυλωνάς 1928, 60. Hope-Simpson 1965, αρ.456.

18. Mountjoy, 1983, 45-57. Mountjoy 1999, 808.

περίοδο. Όσον αφορά όμως το υποκείμενο στρώμα καταστροφής, τα νέα δεδομένα που προκύπτουν από την παρούσα μελέτη υποδεικνύουν ότι αυτό πιθανότατα προήρθε όχι από επάλθηλες καύσεις νεκρών κατά τη Μυκηναϊκή εποχή, αλλά από διαδοχικές φάσεις κατοίκησης και καταστροφών που καλύπτουν τη Νεολιθική, την Πρωτοελλαδική και τη Μεσοελλαδική περίοδο.

Η θέση Αγία Μαρίνα-Καλύβια βρίσκεται περίπου 700μ. ΒΔ του Δ. Δ. Αγίας Παρασκευής του Δήμου Τιθορέας¹⁹. Πρόκειται για ευκρινέστατο τραπεζοειδές έξαρμα εμβαδού 52.500 τ.μ. (υψόμετρο +144,00). Η νότια και βόρεια πλευρά του είναι κατεστραμμένες από αγροτικό δρόμο. Σύμφωνα με το Σωτηριάδη, η προϊστορική επίχωση είχε πάχος 8,50μ. Τα κατώτερα 5μ. από αυτά αναφέρονται από τον ανασκαφέα ως νεολιθικά με λείψανα από πασσαλόπηκτες καλύβες και πλήθος κινητών ευρημάτων. Το υπερκείμενο στρώμα, πάχους 3,50μ. χρονολογήθηκε στην Πρωτοελλαδική και Μεσοελλαδική περίοδο και περιελάμβανε μεταξύ άλλων, κιβωτιόσχημους τάφους με αγγεία και χάλκινα αντικείμενα ως κτερίσματα, καθώς και λείψανα τοίχων με λίθινα θεμέλια και πλίνθινη ανωδομή. Τέλος το τελευταίο, ανώτερο στρώμα πάχους 1μ., ανήκει σε επιχώσεις της Υστεροελλαδικής περιόδου²⁰.

Και οι δυο οικισμοί φαίνεται να ήταν μόνιμοι, διαρκείς και εύρωστοι, όπως υποδεικνύει η πληθώρα ευρημάτων όλων των ειδών, τα οποία μαρτυρούν ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων ικανών να προσδιορίσουν τον κοινωνικό και οικονομικό χαρακτήρα τους.

ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Η ποσότητα, η ποικιλία και η υψηλή ποιότητα της νεολιθικής κεραμικής που προέρχεται από τις παραπάνω θέσεις, υποδηλώνει εντόπια παραγωγή και καθιστά πιθανή τη χρήση των θέσεων αυτών, μεταξύ άλλων, και ως κέντρα κεραμικής παραγωγής. Στο υλικό που μελετήθηκε μέχρι τη συγγραφή του παρόντος κειμένου αντιπροσωπεύονται όλα τα είδη κεραμικών κατηγοριών και αγγείων γνωστών από τη βιβλιογραφία, αλλά και πολλά άγνωστα. Οι πηλοί και των δυο θέσεων είναι γενικά καλής ποιότητας, μεσαίοι έως λεπτοί ενώ η χαρακτηριστική πορώδης επιφάνεια παρουσιάζει ομοιότητες με την κεραμική από την ανασκαφή του Weinberg στη θέση Γκέκας. Μια πρώτη παρατήρηση αποτελεί η διαπίστωση ότι η εγχάρκτη και εμπίεστη διακόσμηση είναι σχετικά σπάνιες. Η πλειοψηφία του κεραμικού συνόλου ανήκει στη NN, ενώ η κεραμική της AN και MN φαίνεται λιγότερη συγκριτικά, αν και αυτό πιθανόν να οφείλεται σε ανασκαφικούς παράγοντες.

Η κεραμική της AN είναι μονόχρωμη με καλά στιλβωμένες επιφάνειες. Η πλειοψηφία της ανήκει σε ανοιχτά μέτριου μεγέθους αγγεία με ημισφαιρικό σώμα και επίπεδες ή χαμηλές δακτυλιόσχημες βάσεις, χείλη κάθετα ή ελαφρά εξωνεύοντα, και επίχρυσμα εσωτερικά και εξωτερικά που ποικίλλει από το υπόλευκο έως το πορτοκαλί/ερυθρό²¹. Η ποικιλόχρωμη και η μελανοστεφής κεραμική αντιπροσωπεύονται με λίγα όστρακα από μικρά και ανοιχτά αγ-

19. Σωτηριάδης 1910, 164. 1911, 208-209, 225 και Sotiriades 1912, 227. Hope-Simpson 1965, αρ. 458. Μυλωνάς 1928, 60 κ.ε.

20. French 1972, fig. 16d.

21. Weinberg 1962, 167-172. Weinberg 1962, 171, pl. 53c. French 1972, 4-5.

γεία²². Η διακόσμηση περιορίζεται σε πλαστικά εξάρματα στο σώμα και το χείλος (έξεργες ταινίες, μαστίδια)²³, και κάθετες λαβές²⁴ (εικ. 2).

Ο μεγαλύτερος όγκος της διακοσμημένης κεραμικής της Μέσης Νεολιθικής ανήκει στο «ρυθμό Χαιρωνείας»²⁵ και παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα σε σχηματολόγιο και διακόσμηση με εκείνη της ομώνυμης θέσης της Βοιωτίας, ενώ δεν λείπουν και πρωϊμότερες φάσεις στη διακόσμηση. Τα αγγεία είναι κυρίως κλειστά, μερικά μεγάλων διαστάσεων, με χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση (εικ. 3).

Η κεραμική της Νεότερης Νεολιθικής αποτελεί τη μεγαλύτερη ομάδα και περιέχει όλες τις κατηγορίες που είναι γνωστές από άλλα σύγχρονα κεραμικά σύνολα. Περιλαμβάνονται, κατ' αρχήν, οι κατηγορίες που θεωρούνται αντιπροσωπευτικές της μετάβασης από τη Μέση στη Νεότερη Νεολιθική στην περιοχή, όπως είναι γνωστή από τον Βόθρο 3 της Ελάτειας (ανασκαφή Weinberg). Συγκεκριμένα: λεπτή κεραμική μαύρο σε κόκκινο, με χαρακτηριστικό σχήμα την καρποδόχη²⁶ (εικ. 4), μελανά στιλβωτά με χαρακτηριστικά σχήματα πάλι τη καρποδόχη και τα καρινωτά αγγεία²⁷ (εικ. 5), καθώς και τα τετραποδικά αγγεία²⁸ (εικ. 6). Ακολουθεί η φάση Δραχμάνι, η οποία σηματοδοτεί τη Νεότερη Νεολιθική και περιλαμβάνει τις εξής κατηγορίες: αμαυρόχρωμα²⁹ (εικ. 7), Brown-Wash ή «Urfirnis»³⁰, Πολύχρωμα (εικ. 8)³¹, και μελανά στιλβωτά³². Προβληματική παραμένει η κεραμική κατηγορία των λεγόμενων από τον Weinberg Urfirnis³³ τα οποία και τοποθετεί στην μετάβαση από την MN στην NNI (βόθρος 3) σε αντίθεση με τον French ο οποίος τα τοποθετεί στη επόμενη φάση και τα ονομάζει «brown-wash» (εικ. 9). Χαρακτηριστικά της κατηγορίας αυτής είναι τα αγγεία α με γυριστό χείλος τα οποία συνήθως έχουν εγχάρκτη διακόσμηση και πλαστικά κουμπιά-αποφύσεις³⁴. Όπως και σε άλλες θέσεις, έτσι και εδώ η κεραμική παρουσιάζει σαφείς συσχετισμούς μεταξύ τύπου διακόσμησης και τύπου αγγείου. Για παράδειγμα, τα λεγόμενα Brown-Wash είναι κατ'

22. Η ποικιλόχρωμη κεραμική είναι σπάνια και θεωρείται ως εισαγόμενη (Weinberg 1962, 169. French 1972, 5).

23. Weinberg 1962, 171, pl. 53c, d.

24. Weinberg 1962, 170, pl. 53b. French 1972, 4-5.

25. Για την κεραμική του ρυθμού της Χαιρώνειας στην περιοχή: Weinberg 1962, 179 και French 1972, 7.

26. Weinberg 1962, 182-186. Wace -Thompson 1912, 204. Kunze 1931, 39, εικ. IV4, XXII 2a-c, XXIII 1d.2. French 1972, 11. Weinberg, *CAH*, I, 1905, 40.

27. Weinberg 1962, 186-190. Kunze 1931, 9 κ.ε. Goldman 1931, 77 κ.ε. Caskey - Caskey 1960, 131, 160. Theoharis 1956, 18 κ.ε. Lavezzi 1978, 418 κ.ε.

28. Γενικά Hauptmann 1981, 37-38. Στα Βαλκάνια παρόμοια αγγεία στην Αλβανία (Cakran): Hammond 1976, 92 και την πρώην Γιουγκοσλαβία (Kakanj, Danilo): Dujmović F., *Bulletin d'archéologie et d'histoire dalmate* LIV, 1952, pl. III. Korošec 1958, 53-59. Στη Θεσσαλία Αχίλλειον: Gimbutas - Winn - Shimabuku 1989, 208, 211, fig. 7.68. Κεντρική Ελλάδα, Χαιρώνεια: Sotiriades 1905, 123, fig. 2γ. Ελάτεια: Wace -Thomson 1912, fig. 50a. Σωτηριάδης 1908, εικ. 7. Weinberg 1962, 190-195, fig. 12, pl. 63-65. Ορχομενός: Kunze 1931, pl. 15. Κόρινθος: Weinberg 1937, fig. 30. Walker - Kosmopoulos 1948, fig. 5-6. Lavezzi 1978, pl. 6:34,38, fig. 108, 34-36, 109, 37-41. Ντούζουλη 1998, 80-88, πίν. 34. Εύβοια Θαρρούνα: Σάμψων 1977, 91, σχ. 56, 4.

29. Weinberg 1962, 197-198. Kunze 1931, 38-44, εικ. IV4, XXII 2a-c, XXIII 1d.2, XXVI,2-4. Wace -Thompson 1912, 204.

30. Weinberg 1962, 179-182.

31. Sotiriades 1908, 92, εικ. 11:2, 4, εικ. 12:1. Kunze 1931, εικ. 40. Weinberg 1962, pl. 67d.

32. Weinberg 1962, 198-199, pl. 62 d, 6-9. Kunze 1931, 13.

33. Για την χρονολόγηση κεραμικών κατηγοριών του Βόθρου 3 στην μετάβαση από την MN στην NN όπως τα μελανά στιλβωτά και «Urfirnis» ανοιχτά αγγεία με γυριστό χείλος έχει αντιρρήσεις ο French ο οποίος και τα τοποθετεί στην επόμενη φάση (Drahmani phase): French 1972, 8. Ο French επισημαίνει την μικρή ποσότητα κεραμικής Urfirnis την οποία θεωρεί εισαγόμενη: French 1972, 11.

34. Weinberg 1962, 179-182, pl. 58b, c. Kunze 1931, 34.

εξοχήν χαμηλές φιάλες με γυριστό χείλος, ενώ σημαντική ποσότητα στα μελανά στιλβωτά, τα αμαυρόχρωμα και τα πολύχρωμα ανήκει σε καρποδόχες.

Η ποσότητα μάλιστα των οστράκων από καρποδόχες των παραπάνω κεραμικών κατηγοριών είναι τέτοια ώστε φαίνεται να έχει ιδιαίτερη σημασία για την κατανόηση κοινωνικών και συμβολικών πρακτικών που πιθανόν σχετίζονται με αυτά τα αγγεία. Ως εκ τούτου χρήζει ιδιαίτερης μελέτης η οποία θα παρουσιαστεί σε επόμενο δημοσίευση. Μια άλλη σημαντική παρατήρηση, η οποία σχετίζεται με την μετάβαση από τη Νεολιθική στην Πρωτοελλαδική, είναι η κεραμική ανοιχτό σε σκούρο, μιας ιδιότυπης κατηγορίας, ευρύτερα γνωστής ως «ρυθμός Αγίας Μαρίνας». Σε αντίθεση με τα γνωστά δείγματά του από διάφορες θέσεις της Στερεάς και της Πελοποννήσου, όπου παρουσιάζεται σε μεταγενέστερες φάσεις, ο ρυθμός αυτός στη θέση της Αγία Μαρίνας πιθανότατα εμφανίζεται αμέσως μετά τη Νεολιθική και συνεχίζει μέχρι ίσως και την πρώιμη Υστεροελλαδική.

ΜΙΚΡΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Προκαταρκτική μελέτη των εργαλείων από αποκρουσμένο λίθο από τις ανασκαφές Σωτηριάδη και Weinberg έδειξε ότι τα σύνολα είναι πολύ καλής ποιότητας³⁵. Περιέχουν εργαλεία αλλά και υπόλοιπα απόρριψης, πράγμα που υποδηλώνει επιτόπια επεξεργασία και παραγωγή. Είναι κατασκευασμένα από σοκολατί και σε λίγες περιπτώσεις από ξανθό πυριτόλιθο καθώς και σε μεγάλο ποσοστό από οψιανό της Μήλου, γεγονός που μαρτυρά δίκτυο επαφών και ανταλλαγών. Η παραγωγή λεπίδων από οψιανό ιδιαίτερα ήταν πιθανότατα εξειδικευμένη δραστηριότητα. Παρουσιάζει ομοιότητες με τους τρόπους παραγωγής και διακίνησης που γνωρίζουμε από τη Θεσσαλία και τη νότια Ελλάδα, ενώ διαφέρει σημαντικά από εκείνους που χαρακτηρίζουν τη Μακεδονία και τη Θράκη³⁶.

Ένα άλλο σύνολο ευρημάτων αποτελούν τα ειδώλια τα οποία καλύπτουν χρονολογικά όλο το φάσμα της νεολιθικής. Πρόκειται για τμήματα ανθρωπόμορφων και ενός ζωόμορφου ειδώλιου από πηλό, καθώς και ενός ακέραιου ανθρωπόμορφου από λίθο. Τα ειδώλια της περιοχής έχουν επιρροές/ παράλληλα από τη Θεσσαλία, κυρίως τη Βοιωτία, την Πελοπόννησο, τα νησιά και σε μια περίπτωση από την Ανατολία (Hacilar)³⁷ (εικ. 10).

Τέλος, στα μικρά ευρήματα περιλαμβάνονται εργαλεία από λειασμένο λίθο, μυλόλιθοι, τριπτήρες, πήλινα πηγία και σφονδύλια, οστέινα εργαλεία, κοσμήματα (εικ. 11), κωνική εγχάρκτη σφραγίδα στεατίτη, πήλινα υφαντικά βάρη, πήλινα και λίθινα πηγία και σφονδύλια καθώς και ομάδα χάλκινων αντικειμένων μεταξύ των οποίων τα περίφημα εγχειρίδια από την Αγία Μαρίνα³⁸.

35. Τη μελέτη των εργαλείων από αποκρουσμένο λίθο ανέλαβε η κ. Κατερίνα Σκουρτοπούλου.

36. Σκουρτοπούλου 2004. Skourtopoulou 2006.

37. Πρόκειται για το ειδώλιο από την Ελάτεια (Zervos C., *Naissance de la civilization en Grèce*, τ. I-II, Paris 1962-3, fig. 207-208) με παράλληλα μεταξύ άλλων από Αγ. Πέτρο: Efstathiou 1985, 70, pl. 28 και το Hacilar: Mellaart 1970, pl. CXXXI, fig. 194, 225.

38. Σωτηριάδης 1911, 208. Sotiriades 1912, 276, εικ. 15. Μυλωνάς 1928, 61, 64-65. Παπαθανασόπουλος 1996, 142, αρ. κατ. 182. Zachos – Douzougli 1999, 962.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Η προκαταρκτική επιφανειακή έρευνα στην κοιλάδα του Βοιωτικού Κηφισού υποδεικνύει συγκέντρωση προϊστορικών θέσεων κατά μήκος των συγκοινωνιακών αξόνων βορρά-νότου στα πεδινά και κατά μήκος του ποταμού Κηφισού, πάνω σε δίκτυο αρχαίων δρόμων προς τη νότια Ελλάδα, προς τον Ευβοϊκό, μέσω των Βασιλικών, και προς τον Κορινθιακό, μέσω του περάσματος του Μαυρονερίου. Ένας άλλος δρόμος επικοινωνίας μπορεί να ήταν ο Κηφισός ο οποίος πιθανά τότε να ήταν πλωτός. Οι μικρές εύφορες πεδιάδες, η εύκολη πρόσβαση στα γύρω βουνά και η αφθονία νερού στην περιοχή θα πρέπει να διευκόλυναν την κατοίκηση και την ανάπτυξη μόνιμων οικισμών με μεικτή οικονομία ήδη από την Αρχαιότερη Νεολιθική. Σύμφωνα με τη μέχρι τώρα έρευνα, φαίνεται ότι η κατοίκηση στην περιοχή διακρινόταν από διάρκεια και ευημερία, χωρίς δραματικές αλλαγές στην οικονομία, το ρόλο και την κατανομή των θέσεων.

Ανάμεσα στα πρώτα αποτελέσματα που αναδεικνύονται είναι η συνύπαρξη ευρύτερης πολιτισμικής ομοιομορφίας και τοπικής ιδιαιτερότητας. Γενικά, καθ' όλη τη διάρκεια της νεολιθικής, ευρέως διαδεδομένες κεραμικές κατηγορίες συνυπάρχουν με σημαντική ποικιλία και διαφοροποίηση κατά περιοχές. Συγκεκριμένα η κεραμική της Αρχαιότερης και της Μέσης Νεολιθικής της περιοχής είναι αρκετά ομοιόμορφη όσον αφορά σχήματα και διακόσμηση και φαίνεται να αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης πολιτισμικής παράδοσης που εκτείνεται από τη Θεσσαλία έως την Πελοπόννησο και την Εύβοια, παρότι συνυπάρχει με τοπικούς ρυθμούς όπως αυτός της Χαιρώνειας. Κατά τη Νεότερη Νεολιθική όμως, η στυλιστική διαφοροποίηση και διακρίσιμότητα αυξάνονται και η κεραμική της Ελάτειας φαίνεται να απομακρύνεται από τα θεσσαλικά πρότυπα και να σχετίζεται περισσότερο με εκείνα της Αττικής, της Εύβοιας και της ΒΑ Πελοποννήσου.

Συνολικά, τα πρώτα αποτελέσματα του νέου αυτού ερευνητικού προγράμματος υποδεικνύουν ότι κατά την προϊστορία οι θέσεις της κοιλάδας του Βοιωτικού Κηφισού ήταν κάθε άλλο παρά απομονωμένες. Η εγκατάσταση στην περιοχή και η ανάπτυξη μόνιμων οικισμών, καθώς και η κυκλοφορία ανθρώπων, αντικειμένων και ιδεών ξεκινούν ήδη από την πρώιμη νεολιθική περίοδο και συνεχίζουν με διάρκεια και σταθερότητα καθ' όλη την προϊστορία και σε ευρεία γεωγραφική κλίμακα, όπως φαίνεται, για παράδειγμα, από τη διάδοση των κεραμικών κατηγοριών ή την εισαγωγή κεραμικής³⁹, τα ειδώλια με επιρροές από την Βοιωτία και σε μια περίπτωση από την Ανατολία και την παρουσία οψιανού και άλλων εξωγενών υλών όπως το μάρμαρο⁴⁰. Οι οικισμοί της κοιλάδας του Βοιωτικού Κηφισού θα πρέπει να αποτελούσαν ζωτικό και οργανικό μέρος αυτών των επικοινωνιών, δεδομένης και της στρατηγικής γεωγραφικής τους θέσης μεταξύ βόρειας και νότιας Ελλάδας από τη μια, και ανατολικής και δυτικής, από την άλλη.

Κλείνοντας, ελπίζουμε ότι το παρόν ερευνητικό πρόγραμμα και η τελική σύνθεση και δημοσίευση των δεδομένων θα συμπληρώσουν σημαντικά κενά στη γνώση μας γύρω από την προϊστορία της Κεντρικής Ελλάδας, παρέχοντας σημαντικές πληροφορίες για τη χρονι-

39. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο εντοπισμός τμήματος φιάλης από πελοποννησιακό Urfirmis.

40. Τα νεολιθικά αντικείμενα από λευκό μάρμαρο που εντοπίστηκαν στην περιοχή είναι: κεφαλή από ειδώλιο (θέση Γκέκας, Dimaki 1997 (υπό έκδοση), τμήμα αγγείου: Weinberg 1962, 204, pl. 69, g, 1 και περίαπτο: Weinberg 1962, 204-205, pl. 69, g, 2. Οι πλησιέστερες πηγές μαρμάρου βρίσκονται στην Βοιωτία.

κή ακολουθία, τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά και τις κοινωνικές και οικονομικές όψεις αυτής της ουσιαστικά άγνωστης περιοχής, καθώς και των σχέσεών της με τις άλλες περιοχές της Ελλάδας.

SUMMARY

SURVEY OF THE PREHISTORIC RIVER BASIN OF BOEOTIAN KIFISSOS. THE NEOLITHIC MATERIAL FROM THE EXCAVATIONS OF G. SOTIRIADES AND S. WEINBERG

Sofia Dimaki, Stella Souvatzi

This paper presents the preliminary results of the new Research Project “Prehistoric River Basin of Boeotian Kifissos”. The Project aims to initiate systematic research on the prehistory of central Greece, particularly Lokris (or ancient north-east Phokis), from the Early Neolithic to the Late Helladic periods. Core part of the Project is the re-examination and publication of the material from Soteriades’ and Weinberg’s excavations in the region. The work presented here concentrates on the Neolithic part of this material.

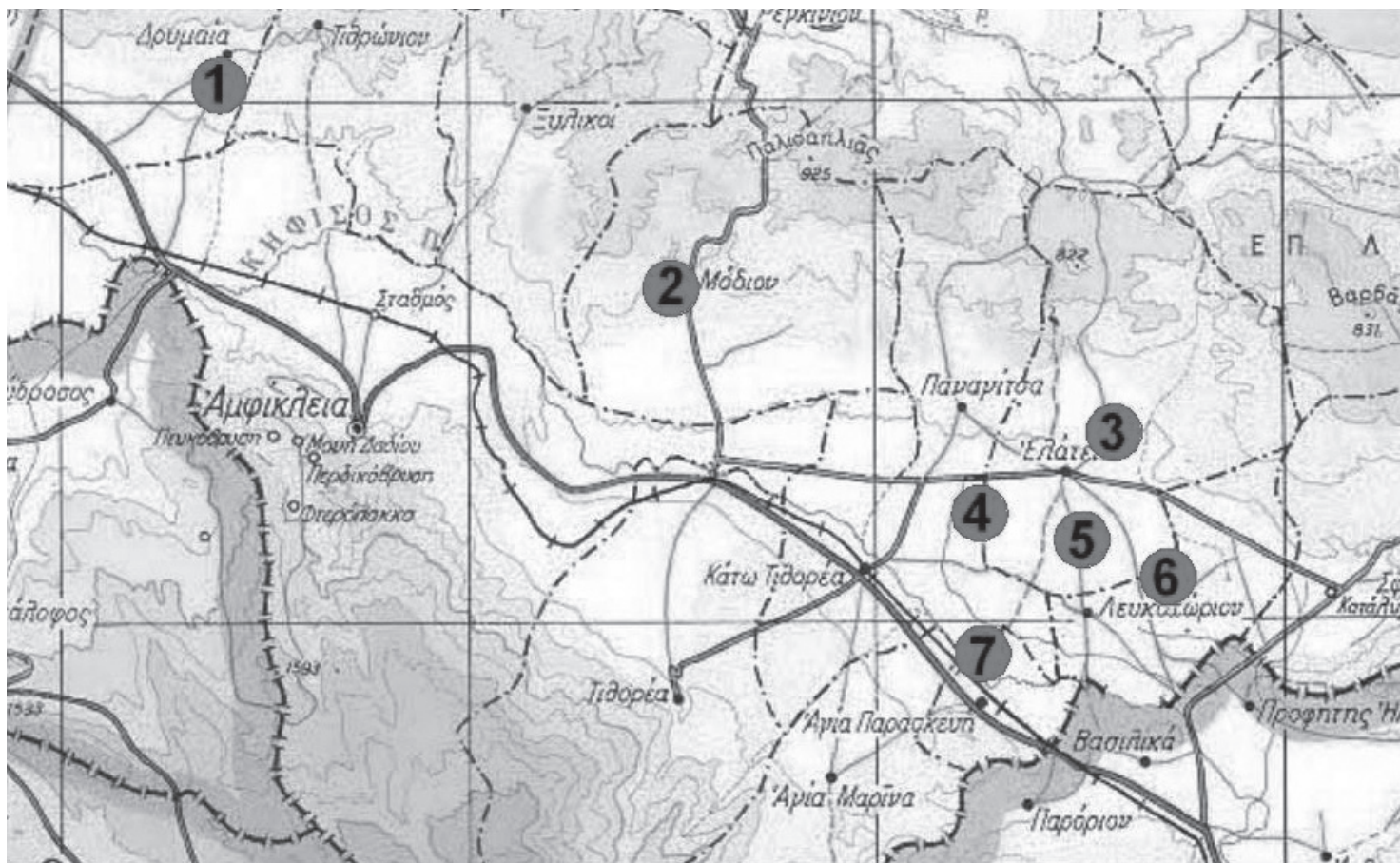
The archaeological research on, and knowledge of, the prehistory of the area is very fragmentary, especially as regards the periods prior to the Late Bronze Age. It is based on scanty information deriving either from rescue excavations and field surveys or from systematic excavations during the first half of the 20th century. The publications by G. Soteriades and S. Weinberg on Elateia still remain the major source of information. The preliminary results suggest that during the earlier prehistory the sites in the region were far from isolated. Instead, people, goods and ideas were apparently widely circulated, since as early as the Early Neolithic. In addition to a range of high quality ceramic styles, the circulation of obsidian and the presence of artefacts from other exogenous raw materials such as marble manifest long-distance communications, influences and exchanges. The sites in the region seem to have been a vital and organic part of these communications, given also their strategic location between Thessaly and Macedonia, and Attica and the Peloponnese, on the one hand, and between the Aegean islands, and the Ionian islands and western Greece, on the other.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Caskey J.L. – Caskey E.G., 1960. The earliest settlements at Eutresis. Excavations 1958, *Hesperia* 29, 126-167.
- Dimaki S., 1996. Oberflächenfunde Lokris, στο Alram-Stern E. (επιμ.), *Die Ägäische Frühzeit I, Das Neolithikum in Griechenland*, Wien, 308-310.
- Dimaki S., 1997 (υπό έκδοση). Figurines neolithiques de Fthiotis, Grèce Centrale, *International Symposium, The Aegean in the Chalcolithic and Early Bronze Age*, Urola.
- Efstatiou N., 1985. *Agios Petros, A Neolithic Site in the Northern Sporades*, Oxford.
- French D.H., 1972. *Notes on prehistoric pottery groups from Central Greece* (αδημοσίευτη μωνογραφία).
- Gimbutas M. – Winn S. – Shimabuku D., 1989. *Achilleion, A Neolithic Settlement in Thessaly, Greece, 6.400-5.600 BC*, *Monumenta Archaeologica* 14, Los Angeles.

- Goldman H., 1931. *Excavations at Eutresis in Boeotia*, Cambridge Mass.
- Hammond N., 1976. *Migrations and Invasions in Greece and Adjacent Areas*, Park Ridge N.J.
- Hope-Simpson R.A., 1965. *Gazetteer and atlas of Mycenaean sites*, University of London, *Institute of Classical Studies Bulletin*, Suppl. 16, London.
- Korošec J., 1958. *The Neolithic settlement at Danilo Bitin. The Results of excavations performed in 1953*, Zagreb.
- Kunze E., 1931. *Orchomenos II, Die neolitische Keramik*, *AbhMünch* 5.
- Lavezzi J., 1978. Prehistoric investigations at Corinth, *Hesperia* 47, 402-451.
- Mellaart J., 1970. *Excavations at Hacilar*, Edinburgh.
- Mountjoy P.A., 1983. *Orchomenos V. Mycenaean Pottery from Orchomenos, Eutresis and other Boeotian sites*, München, 45-57.
- Mountjoy P.A., 1999. *Regional Mycenaean Decorated Pottery*, Rahden.
- Μυλωνάς Γ., 1928. *Η Νεολιθική Εποχή εν Ελλάδι*, Αθήνα.
- Ντούζουγλη Α., 1998. *Άρια Αργολίδος. Χειροποίητη Κεραμική της Νεότερης Νεολιθικής και της Χαλκολιθικής περιόδου*, Αθήνα.
- Παπαθανασόπουλος Α.Γ. (επιμ.), 1996. *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα. Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης. Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή*, Αθήνα.
- Schachermeyr F., 1980. *Die Ägäische Frühzeit IV*, Wien.
- Shober F., 1941. *Phokis*, Grossen.
- Σκουρτοπούλου Κ., 2004. Η λιθοτεχνία του αποκρουσμένου λίθου στον οικισμό της Σταυρούπολης, στο Γραμμένος Δ.Β. – Κώτσος Σ., *Σωστικές Ανασκαφές στο Νεολιθικό Οικισμό Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης II, Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Βορείας Ελλάδας* 6, Θεσσαλονίκη, 361-476.
- Skourtopoulou K., 2006. Questioning spatial contexts: the contribution of lithics studies as analytical and interpretative bodies of data, στο Papaconstantinou D. (επιμ.), *Deconstructing Context. A Critical Approach to Archaeological Practice*, Oxford, 50-78.
- Σωτηριάδης Γ., 1904. Αι παρά την Χαιρώνειαν, τον Ορχομενόν και την Ελάτειαν ανασκαφαί, *ΠΑΕ*, 35-57.
- Soteriades G., 1905. Untersuchungen in Boeotien und Phokis, *AM* 30, 133-140.
- Σωτηριάδης Γ., 1906. Ανασκαφαί εν τη εσπέρια Λοκρίδι, εν Αιτωλία και εν Φωκίδι, *ΠΑΕ*, 130-145.
- Soteriades G., 1906. Bericht über die Ausgrabungen in Lokris Hesperia und in Phokis, *AM* 31, 392-404.
- Σωτηριάδης Γ., 1908. Προϊστορικά αγγεία Χαιρώνειας και Ελάτειας, *ΑΕ* 1908, 64-96.
- Soteriades G., 1908. Ausgrabungen, Funde, Reisen und Kleine Mittelungen I. Griechenland I. Boeotien und Phokis, *Memnon*, 96-98.
- Σωτηριάδης Γ., 1909. Αι εν Χαιρώνεια και κατά την Φωκίδα ανασκαφαί, *ΠΑΕ*, 123-130.
- Σωτηριάδης Γ., 1910. Ανασκαφαί εν Χαιρώνεια και εν Φωκίδι, *ΠΑΕ*, 159-167.
- Σωτηριάδης Γ., 1911. Ανασκαφαί εν Φωκίδι. Ο συνοικισμός της Αγίας Μαρίνης, *ΠΑΕ*, 205-235.
- Soteriades G., 1912. Fouilles préhistoriques en Phokide, *REG* 25, 253-299.
- Theoharis D., 1956. Nea Makri: Eine grosse neolithische Siedlung in der Nähe von Marathon, *AM* 71, 1-29.
- Wace A.J. – Thomson M.S., 1912. *Prehistoric Thessaly*, Cambridge.
- Weinberg S., 1959. Prehistory in Phokis, *Archaeology*, 282-283.
- Weinberg S., 1962. Excavations at prehistoric Elateia 1959, *Hesperia* 31, 158-209.
- Zachos, K. – Douzougli, A. 1999. Aegean Metallurgy. How early and how independent?, in

Meletenata Studies in Aegean Archaeology presented to Malcolm H. Wiener as he enters his 65th year, III, *Aegeum* 20, Liège, 959-968.

1 Δρυμαία , Αμοριανό

2 Μόδι , Αγ. Αθανάσιος

3 Ελάτεια , Γκέκας

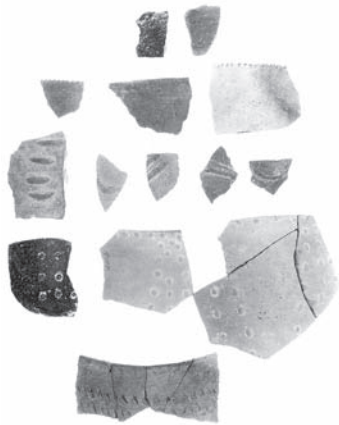
4 Ελάτεια , αγρός Γιαννακόπουλου – Πιπέρη

5 Ελάτεια , Τσιγκρόγια

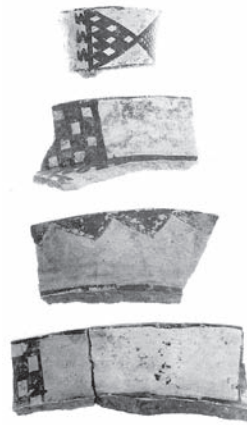
6 Ελάτεια , Εκατό

7 Αγ. Μαρίνα , Καλύβια

Εικ 1. Χάρτης προϊστορικών θέσεων λεκάνης μέσου ρου Βοιωτικού Κηφισού.

Εικ. 2. Κεραμική αρχαιότερης νεολιθικής.

Εικ.3. Κεραμική ρυθμού Χαιρώνειας.

Εικ. 4. Καρποδόχη με μελανή βαφή σε ερυθρό επίχρισμα.

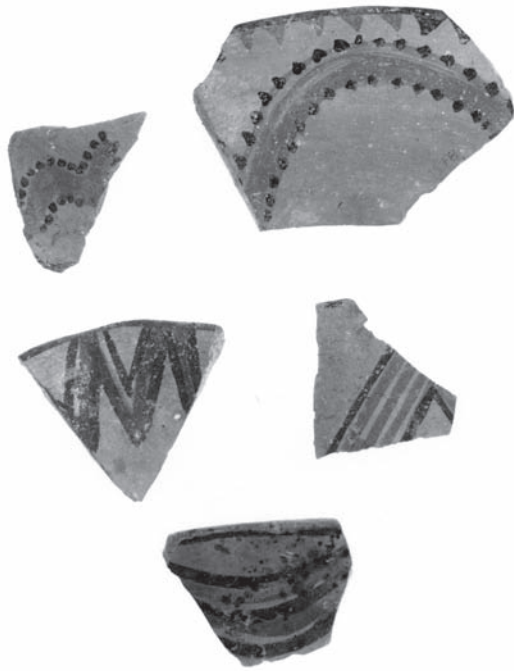
Εικ. 5. Φιάλη με μελανή στιλβωτή διακόσμηση.

Εικ. 6. Τετραποδικα αγγεία.

Εικ. 7. Ανθρωπόμορφο αγγείο με αμαυρή διακόσμηση.

Εικ. 8. Πολύχρωμη γραπτή κεραμική.

Εικ. 9. Κεραμική "urfirnis" ή "brown wash".

Εικ. 10. Κεφαλή πήλινου ειδαλιού.

Εικ. 11. Νεολιθικά κοσμήματα.

ΓΕΩΦΥΣΙΚΗ ΔΙΑΣΚΟΠΗΣΗ ΣΤΗ ΘΕΣΗ ΚΟΥΤΡΟΥΛΟΥ ΜΑΓΟΥΛΑ ΠΛΗΣΙΟΝ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΟΥ (Ν. ΦΘΙΩΤΙΔΑΣ)

*Γρηγόρης Ν. Τσόκας, Γεώργιος Βαργεμέζης,
Αλέξανδρος Σταμπολίδης, Νίνα Κυπαρίσση-Αποστολικά*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα εργασία περιγράφει τον τρόπο διεξαγωγής και τα αποτελέσματα της Γεωφυσικής Διασκόπησης που πραγματοποιήθηκε στη θέση που φιλοξενεί τα ερείπια νεολιθικού οικισμού νότια από το Νέο Μοναστήρι στο Νομό Φθιώτιδας¹. Οι εργασίες πεδίου πραγματοποιήθηκαν τον Οκτώβριο του 2003. Στόχος της έρευνας αυτής είναι η ανίχνευση θαμμένων αρχιτεκτονικών λειψάνων στη συγκεκριμένη θέση και η κατά το δυνατόν χαρτογράφησή τους.

Περιγράφεται η μέθοδος της ηλεκτρικής χαρτογράφησης, η οποία χρησιμοποιήθηκε και γίνεται κάποια περιληπτική αναφορά στον τρόπο συλλογής, επεξεργασίας και ερμηνείας των δεδομένων. Στη συνέχεια, παρουσιάζονται τα αποτελέσματα.

Ο χώρος έρευνας κατατμήθηκε σε τετράγωνα κελιά $20 \times 20 \text{ m}^2$, βάσει του καννάβου που είχε υλοποιηθεί προηγουμένα στο χώρο. Τα τετράγωνα αυτά αναφέρονται με κάποιο κωδικό που σημειώνεται στα αντίστοιχα σχήματα χωροθέτησης.

ΣΥΝΤΟΜΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΜΕΘΟΔΩΝ ΔΙΑΣΚΟΠΗΣΗΣ ΠΟΥ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΗΘΗΚΑΝ

Διάφορες γεωφυσικές μέθοδοι βρίσκουν εφαρμογή στην αρχαιολογική έρευνα. Από αυτές επιλέγονται οι καταλληλότερες ανάλογα με τον χώρο έρευνας και τα χαρακτηριστικά των στόχων. Στη συγκεκριμένη περίπτωση επιλέχθηκε η γεωηλεκτρική χαρτογράφηση.

ΗΛΕΚΤΡΙΚΗ ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗ

Η μέθοδος αυτή ονομάζεται επίσης και «μέθοδος της ειδικής ηλεκτρικής αντίστασης» ή «μέθοδος συνεχούς ρεύματος». Συνίσταται στην εισαγωγή ρεύματος στη Γη με τη βοήθεια δύο ηλεκτροδίων και στην μέτρηση της διαφοράς δυναμικού σε δύο άλλα. Μπορούμε έτσι

1. Κυπαρίσση-Αποστολικά 2006.

να έχουμε μια μέτρηση της αντίστασης η οποία μπορεί να αναχθεί σε τιμή ειδικής ηλεκτρικής αντίστασης του χώρου που δειγματοληπτείται μέσω μιας μαθηματικής σχέσης. Η ποσότητα την οποία μετρούμε ονομάζεται φαινόμενη ειδική ηλεκτρική αντίσταση γιατί αλλάζει όταν αλλάζει η γεωμετρία της διάταξης μέτρησης. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η Γη είναι ανομοιογενής και ανισότροπη.

Με πιο αυστηρό τρόπο η φαινόμενη ειδική αντίσταση ορίζεται ως εξής:

«Για συγκεκριμένη διάταξη ηλεκτροδίων, τοποθετημένη στην επιφάνεια του εδάφους, η οποία μας δίνει μέτρηση ηλεκτρικής αντίστασης του εδάφους R , η φαινόμενη ειδική ηλεκτρική αντίσταση ρ_a είναι η πραγματική ειδική αντίσταση εκείνου του ομοιόμορφου και ομογενούς ημιχώρου που θα μας έδινε την ίδια τιμή, R , χρησιμοποιώντας την συγκεκριμένη διάταξη ηλεκτροδίων»².

Η φαινόμενη ειδική ηλεκτρική αντίσταση του εδάφους είναι κατά κάποιο τρόπο μία τεχνική έννοια που αποτελεί δείκτη των πραγματικών ειδικών αντιστάσεων των σχηματισμών και δομών που βρίσκονται στον χώρο δειγματοληψίας. Οι ειδικές αυτές αντιστάσεις εξαρτώνται άμεσα από την τιμή της υγρασίας που υπάρχει στους πόρους και τα διάκενα των σχηματισμών και των δομών. Επομένως, εξαρτώνται άμεσα από το πορώδες των υλικών αυτών, δηλαδή έμμεσα από την ποιότητά τους. Αυτό αποτελεί και την αρχή λειτουργίας της μεθόδου, εφ' όσον μπορούμε να ανιχνεύσουμε στο υπέδαφος δομές που παρουσιάζουν διαφορετικές ειδικές αντιστάσεις.

Υπάρχουν πολλές τεχνικές τοποθέτησης των τεσσάρων ηλεκτροδίων στην επιφάνεια του εδάφους³. Στην παρούσα έρευνα χρησιμοποιήθηκε αποκλειστικά η διάταξη διδύμου ηλεκτροδίου (εικ. 1). Στην διάταξη αυτή χρησιμοποιούνται δύο ζεύγη ηλεκτροδίων από τα οποία το ένα είναι σταθερό σε μία συγκεκριμένη απόσταση από την κάνναβο και το άλλο ζεύγος είναι κινητό⁴. Τα δίπολα δεν απαρτίζονται από ομόλογα ηλεκτρόδια αλλά από ένα ηλεκτρόδιο ρεύματος και ένα δυναμικού όπως φαίνονται στο παρακάτω σχήμα.

Είναι φανερό, ότι μετακινώντας το κινητό ζεύγος ηλεκτροδίων διαδοχικά σε νέες θέσεις, επιτυγχάνουμε την δειγματοληψία της ειδικής ηλεκτρικής αντίστασης στις θέσεις αυτές. Μπορούμε, στη συνέχεια, να χαρτογραφήσουμε τις τιμές που έχουμε μετρήσει και να προκύψει έτσι η κατανομή της ειδικής ηλεκτρικής αντίστασης σε όλο το χώρο έρευνας. Οι τεχνικές της ειδικής ηλεκτρικής αντίστασης χρησιμοποιούνται εδώ και πολλά χρόνια σε ευρεία κλίμακα για να επιλύσουν μια σειρά προβλημάτων υπεδάφιας διασκόπησης που αφορούν σε γεωλογικές, αρχαιολογικές, γεωτεχνικές και περιβαλλοντολογικές μελέτες.

ΠΡΑΓΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΜΕΤΡΗΣΕΩΝ ΗΛΕΚΤΡΙΚΗΣ ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗΣ

Όπως αναφέρθηκε, ο χώρος χωρίστηκε σε μικρά κελιά (τετράγωνα) και σε κάθε τετράγωνο υλοποιήθηκε κάνναβος χωριστά. Δηλαδή, οι μετρήσεις με τη μέθοδο της ηλεκτρικής χαρτογράφησης στην περιοχή, πραγματοποιήθηκαν σε δίκτυο ισοδιάστασης 1μ., το οποίο υλοποιήθηκε στο έδαφος μέσα σε κάθε κελί. Η κατάτμηση του χώρου διευκόλυνε τα μέγιστα στην αντιμετώπιση των τοπογραφικών ανωμαλιών. Η απόσταση μεταξύ των διδύμων κι-

2. Tsokas 1980.

3. Parasnis 1997.

4. Aspinall – Lynam 1973.

νητών ηλεκτροδίων τέθηκε ίση με 0.5μ.. Σε ίση απόσταση μεταξύ τους τοποθετήθηκαν τα ακίνητα ηλεκτρόδια, όμως, αρκετά μακριά (άπειρο), από τον εκάστοτε κάρναβο μετρήσεων. Χρησιμοποιήθηκαν τα όργανα RM4 και RM15 της Geoscan Research.

Στην **εικόνα 2** φαίνεται το συνεργείο κατά τη διάρκεια των εργασιών πεδίου. Συγκεκριμένα φαίνεται η διεξαγωγή ηλεκτρικών μετρήσεων Στην ίδια φωτογραφία φαίνονται το σύστημα των κινητών ηλεκτροδίων και το όργανο το οποίο έχει προσδεθεί στερεά στο σύστημα έτσι ώστε να μεταφέρεται εύκολα.

Τα συγκεκριμένα κελιά (τετράγωνα) διαστάσεων 20 × 20μ. που υλοποιήθηκαν στο έδαφος, και τα συμβατικά ονόματα που δώσαμε, φαίνονται στο χάρτη της **εικόνας 3**.

ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΓΕΩΗΛΕΚΤΡΙΚΗΣ ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗΣ

Τα δεδομένα αναλύθηκαν φασματικά έτσι ώστε να γίνει αναγνώριση των θορύβων στους χαμηλούς κυματάριθμους καθώς και των περιφερειακών τάσεων του πεδίου. Στη συνέχεια, υποβλήθηκαν σε φίλτρο διέλευσης ζώνης συχνοτήτων⁵ και αποκόπηκαν οι ανεπιθύμητες επιδράσεις. Στη συνέχεια χαρτογραφήθηκε η κατανομή των ειδικών αντιστάσεων του υπεδάφους και παρουσιάζεται στις επόμενες σελίδες. Επιπλέον, τα αποτελέσματα παρουσιάζονται και ως εικόνες τόνων του τεφρού χρώματος⁶ έτσι ώστε να δίδεται μια εικόνα η οποία προσομοιάζει την κάτοψη των δομών που προκαλούν την ανώμαλη κατανομή των αντιστάσεων.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Στις **εικόνας 4** και **5** δίδονται απεικονίσεις της κατανομής της αντίστασης στο χώρο που ερευνηθήκε. Η διαφορά τους έγκειται ως προς τη συγκεκριμένη επεξεργασία στην οποία υποβλήθηκαν τα δεδομένα. Συγκεκριμένα εκτός των διαδικασιών που αναφέρθηκαν παραπάνω, ο πίνακας των δεδομένων μεγεθύνθηκε με τη μέθοδο των κυβικών σφηνών και προς τις δύο οριζόντιες διευθύνσεις για να παραχθεί το σχήμα της **εικόνας 4**. Επιπλέον υπέστη συμπίεση του δυναμικού εύρους των τιμών για να παραχθεί το σχήμα της **εικόνας 5**.

Παρατηρούνται γραμμικές ανωμαλίες που αντανακλούν πιθανά την ύπαρξη οικοδομικών λειψάνων στις συγκεκριμένες θέσεις. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγούμαστε από το γεγονός ότι οι ανωμαλίες αυτές παρουσιάζουν γεωμετρικά σχήματα.

Όλες οι υπεδάφεις δομές που εντοπίστηκαν και χαρτογραφήθηκαν ευρίσκονται σε βάθος μικρότερο του 1μ. Το στοιχείο αυτό καθορίζεται από τις συγκεκριμένες παραμέτρους σχεδίασης της διασκόπησης (κυρίως από το ανάπτυγμα των κινητών ηλεκτροδίων).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνολικά εξερευνήθηκαν 16800 μ² στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας. Από την ανάλυση των προηγούμενων σελίδων προκύπτει, ότι η γεωφυσική διασκόπηση στο συγκεκριμέ-

5. Tsokas – Dimitropoulos 1989. Τσόκας 1990.

6. Schollar *et al.* 1986.

νο χώρο, στη θέση Κουτρουλίου Μαγούλα κοντά στο Νέο Μοναστήρι έδειξε την ύπαρξη ανωμαλιών. Οι ανωμαλίες αυτές αντανakλούν την ύπαρξη αντιστατικών δομών στο υπέδαφος. Μερικές από τις δομές αυτές, είναι πιθανά αρχιτεκτονικά λείψανα, όπως τεκμηριώνεται κυρίως από το σχήμα των ανωμαλιών που προκαλούν. Το τελικό αποτέλεσμα μπορεί να θεωρηθεί ότι απεικονίζεται πλήρως στην **εικόνα 4**.

Η παρέμβαση έγινε χωρίς να επηρεαστεί το παραμικρό στον χώρο, δηλαδή με πλήρως μη καταστροφικό τρόπο. Η γενική εικόνα των αποτελεσμάτων συνοψίζεται σε οποιοδήποτε σχήμα από αυτά που παρουσιάστηκαν.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζεται στο κέντρο της περιοχής που ερευνήθηκε νοτιοανατολικά της υπάρχουσας ανασκαφής. Φαίνεται ιστός, όπου διακρίνονται ορθογώνιες δομές με διάταξη ΒΔ-ΝΑ. Αντίστοιχη διεύθυνση μετρήθηκε και στους τοίχους που αποκαλύφθηκαν στην ανασκαφή, γεγονός που ενισχύει την άποψη ότι πρόκειται για ιστό ορθογώνιων κατασκευών.

Το συνολικό μήκος του ιστού στη ΒΔ διεύθυνση είναι περίπου 90 μέτρα ενώ στην ΝΔ διεύθυνση 35 μέτρα. Τα επιμέρους τετράγωνα δείχνουν να είναι διαστάσεων περίπου 12 × 12 μέτρων.

SUMMARY

GEOPHYSICAL SURVEY AT KOUTROULOU MAGOULA, NEAR NEO MONASTIRI (PREFECTURE OF PHTHIOTIDA)

*Grigoris N. Tsokas, Georgios Vargemezis,
Alexandros Stambolidis, Nina Kyparissi-Apostolika*

This paper describes the field work and the results of the geophysical survey that was conducted in the place that conceals the ruins of a Neolithic settlement, South of the Neo Monastiri in the Prefecture of Phthiotida. The field work was carried out in October 2003. The objective of these investigations was the detection and possible mapping of buried ruins in the particular place.

The method of electrical mapping was used and it is described briefly. Also, outlines are given concerning the collection, processing and interpretation of the data. The surveyed area was divided into 20×20 m² cells.

Totally, an area of 16800 m² was explored in the frame of the present study. The analysis of the geophysical data has clearly showed the existence of anomalies. These anomalies reflect the existence of resistive structures in the subsoil. Some of these structures are likely to reflect architectural ruins, as it is argued mainly by the shape of anomalies that they cause.

The geophysical survey in the area was done with completely non-destructive way. The general picture of results is summarised in any resulted map. Particular interest is presented in the centre of the region that was searched southeast from the existing excavation. A net of rectangular structures appears in this region, striking NW-SE. Similar azimuth was also measured in the walls that were revealed in the nearby trench.

The total length of the net in the NW direction is roughly 90 metres, while in the SE direction is 35m. The individual rectangles are of the order of 12x12 m. in areal extent.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Aspinall A. – Lynam J.T., 1973. An induced polarization instrument for the detection of near surface features, *ProspAQuad* 5, 67-75.

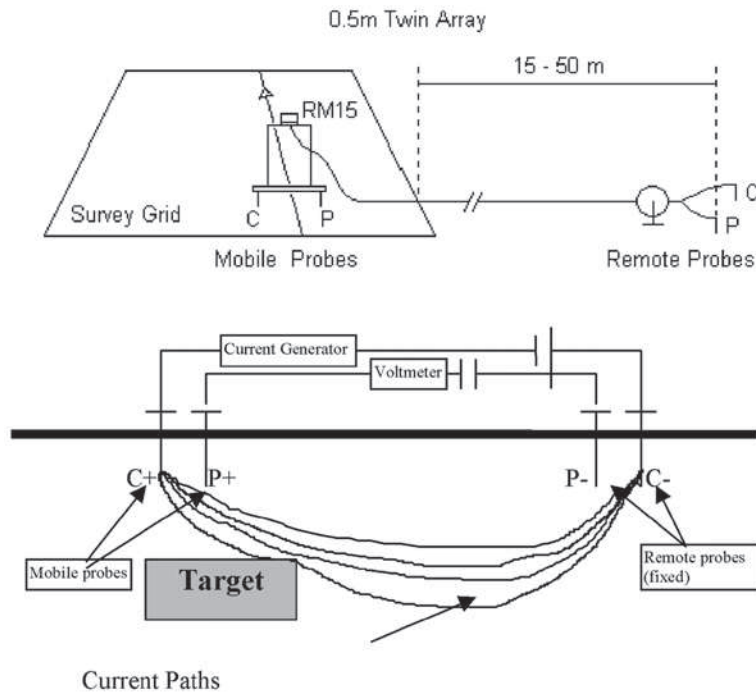
Κυπαρίσση-Αποστολικά Ν., 2006. Κουτρούλου Μαγούλα στο Νέο Μοναστήρι (Βόρεια Φθιώτιδα): Η αποκάλυψη μιας νέας, «αστικής» αρχιτεκτονικής, νεολιθικής εγκατάστασης, *ΑΕΘΣΕ* 1, 607-617.

Parasnis D.S., 1997. *Principles of Applied Geophysics*³, London.

Scollar I. – Weidner B. – Segeth K., 1986. Display of archaeological magnetic data, *Geophysics* 51, 3, 623-633.

Tsokas G.N., 1980. *A deep electrical sounding 10.5 km West of Duns in Scotland. M.*, Leeds (αδ. διδ. διατριβή).

- Τσόκας Γ.Ν., 1990. *Εισαγωγή στις μεθόδους ανάλυσης και ερμηνείας γεωλογικών παρατηρήσεων*, Θεσσαλονίκη.
- Tsokas G.N. – Dimitropoulos K., 1989. Can the geophysical maps over buried ancient sites reveal specific structures, if correlated to predetermined signals?, στο Vogel A. – Ofoegbu G.O. – Gorenflo R. – Ursin B. (επιμ.), *Geophysical data inversion. Methods and applications*, Vieweg, 297-313.

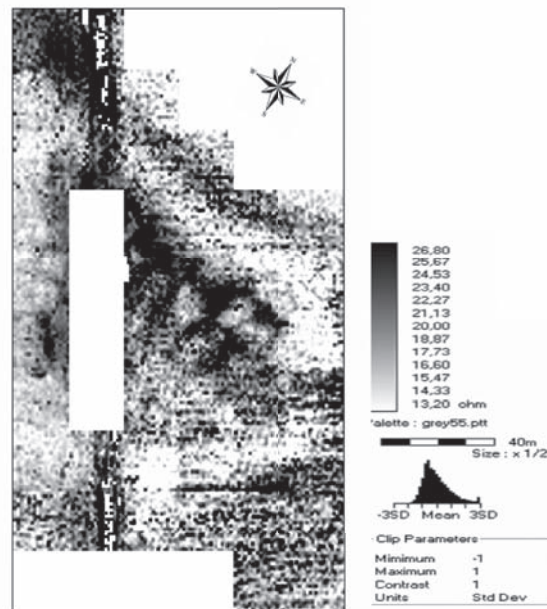
Εικ. 1. Σχηματική παράσταση της διάταξης διδύμου ηλεκτροδίου (Tsokas *et al.* 1993).

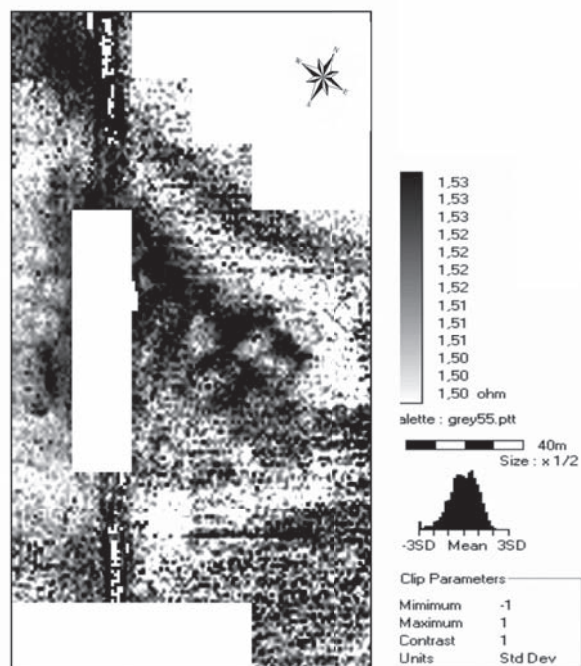
Εικ. 2. Το συνεργείο κατά τη διάρκεια μετρήσεων ειδικής ηλεκτρικής αντίστασης στο Νέο Μοναστήρι.

Εικ. 3. Τα κελιά (τετράγωνα) διαστάσεων 20x20 m² που υλοποιήθηκαν στο χώρο έρευνας, στη θέση Κουτρολού Μαγούλα στο Νέο Μοναστήρι.

Εικ. 4. Παρουσίαση της κατανομής της ηλεκτρικής αντίστασης του εδάφους στο χώρο έρευνας. Η εικόνα παρουσιάζεται έτσι ώστε οι υψηλές τιμές της ηλεκτρικής αντίστασης να εμφανίζονται με σκοτεινούς τόνους του γκρι χρώματος. Ο πίνακας των δεδομένων υπέστη μεγέθυνση.

Εικ. 5. Παρουσίαση της κατανομής της ηλεκτρικής αντίστασης του εδάφους στο χώρο έρευνας. Τα δεδομένα υπέστησαν επιπλέον συμπίεση του δυναμικού εύρους.

ΜΑΓΟΥΛΑ ΙΜΒΡΟΥ ΠΗΓΑΔΙ ΣΤΟ ΝΕΟ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙ ΦΘΙΩΤΙΔΑΣ (ΑΚΟΜΗ ΜΙΑ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΜΕΣΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ ΣΤΑ ΒΟΡΕΙΑ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΑ ΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΦΘΙΩΤΙΔΑΣ)*

Νίνα Κυπαρίσση-Αποστολικά

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ-ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Μαγούλα «Ίμβρου Πηγάδι» βρίσκεται στην κτηματική περιφέρεια του δημοτικού διαμερίσματος Αγραπιδιάς του Δήμου Θεσσαλιώτιδας (έδρα Νέο Μοναστήρι). Απέχει περίπου 1χλμ. από τον εθνικό δρόμο που συνδέει τη Λαμία και το Δομοκό δια του Νέου Μοναστηρίου με την Καρδίτσα και τα Φάρσαλα, στο νοτιότατο δηλ. όριο της θεσσαλικής πεδιάδας, στην οποία ουσιαστικά ανήκει, περίπου 1200μ. νοτίως του σιδηροδρομικού σταθμού Δομοκού (που βρίσκεται χαμηλά στην πεδιάδα) και κοντά στον ανισόπεδο κόμβο που οδηγεί προς Παλαιοφάρσαλα (δηλαδή ταξιδεύοντας με το τραίνο Αθήνα/Παλαιοφάρσαλα/Θεσσαλονίκη περνάμε ακριβώς δίπλα) (εικ. 1). Στην απέναντι πλευρά του ίδιου εθνικού δρόμου Νέου Μοναστηρίου-Λαμίας και λίγο πιο βόρεια, βρίσκεται η Μαγούλα Κουτρολού¹ (σημειώνεται με μεγαλύτερη κουκκίδα στην **εικόνα 1**).

Η ανασκαφή και των δύο άρχισε παράλληλα λόγω της κοντινής απόστασης, με σκοπό να γίνει σύγκριση των στοιχείων, που θα προέκυπταν από δύο τόσο κοντινούς οικισμούς της Νεολιθικής. Κρίνοντας εκ του αποτελέσματος, η απόφασή μας εκείνη ήταν σωστή, διότι πληροφορίες που λείπουν από τη μία ανασκαφή συμπληρώνονται από την άλλη, ενώ παρατηρούνται και ουσιαστικές διαφορές οι οποίες θα πρέπει να ερμηνευτούν.

Το υλικό (κεραμική, εργαλεία, μικροαντικείμενα) μας είναι λίγο πολύ γνωστό και από τη Μαγούλα Κουτρολού². Γι' αυτό, σκοπός της παρούσας δημοσίευσης είναι να επικεντρωθούμε σε γενικότερες παρατηρήσεις, οι οποίες απορρέουν, μεταξύ άλλων, και από τη σύγκριση των ανασκαφών των δύο οικισμών.

Η έκταση της Μαγούλας Ίμβρου Πηγάδι, όπως φαίνεται σήμερα διαμορφωμένη, είναι 6 στρέμματα (60 X 100μ.) ενώ το δυτικό τμήμα της είναι βέβαιο ότι έχει κοπεί κατά τη διάνοι-

* Θερμές ευχαριστίες εκφράζονται στις αρχαιολόγους Ρούλα Τσιλιώνη, Σοφία Ντάφου, Νανά Αλματζή και Ελένη Φρούσου, οι οποίες με μεγάλη υπευθυνότητα και παρά τις δύσκολες καιρικές συνθήκες, άλλοτε με υπερβολική ζέση και άλλοτε υπό βροχή, σήκωσαν διαδοχικά το βάρος της παρακολούθησης αυτής της ανασκαφής. Στη Νανά Αλματζή οφείλονται επιπλέον ευχαριστίες για την καταγραφή της κεραμικής με μεγάλη συνέπεια και υπευθυνότητα.

1. Κυπαρίσση-Αποστολικά 2006, 607-617.

2. Κυπαρίσση-Αποστολικά 2006, 607-617, εικ. 4-13

ξη του επαρχιακού δρόμου από το σιδηροδρομικό σταθμό Δομοκού προς Σοφιάδα και Νέο Μοναστήρι, ώστε η αρχική έκτασή της θα ήταν αισθητά μεγαλύτερη.

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ

Η ανασκαφή στη μαγούλα Ίμβρου Πηγάδι πραγματοποιήθηκε σε τρία στάδια (2002-2003) και σε τρεις διαφορετικές θέσεις:

- α) στην επιφάνειά της, στα δυτικότερα όρια της μαγούλας, ώστε να θιγεί όσο γίνεται λιγότερο η έκταση του καλλιεργούμενου αγρού. Ανοίχτηκε τομή 5 X 5μ. (Τομή 1) που αποτελεί μέρος γενικότερου κανάβου. Η τομή αυτή έφτασε μέχρι βάθους 2,50 – 2,58μ. και σταμάτησε λόγω της εμφάνισης, σε όλη σχεδόν την έκταση του σκάμματος, πλίνθινων αρχιτεκτονικών στοιχείων, τα οποία δεν θελήσαμε να χαλάσουμε για να προχωρήσουμε βαθύτερα.
- β) εκμεταλλευόμενοι, τότε, το κομμένο από τη διάνοιξη του δρόμου δυτικό πρανές, το οποίο αποτελούσε συγχρόνως την εξωτερική δυτική όψη της Τομής 1, επιχειρήσαμε τη στρωματογραφική διερεύνησή του. Η έρευνα αυτή έφτασε μέχρι τον πυθμένα του χανδακιού δίπλα στο δρόμο στη σημερινή βάση της μαγούλας, δηλ. σε βάθος 3,50μ. από το αρχικό σημείο 0 στην επιφάνεια της μαγούλας και σε πλάτος 2,70μ.
- γ) Στη συνέχεια, και επειδή ως αυτό το βάθος συνεχίζονταν οι ανθρωπογενείς επιχώσεις, αποφασίσαμε τη διάνοιξη νέας τομής (Τομή 2) εντός του χανδακιού (διαστάσεων 2,70 X 2,00μ.) δηλ. όσο περιθώριο υπήρχε μέχρι την ασφαλτο, ώστε να εξαντληθεί όλη η επίχωση. Η μικρή αυτή τομή έφτασε σε συνολικό βάθος 6,32μ., μέχρι το οποίο συνεχίζονταν οι ανθρωπογενείς επιχώσεις, χωρίς να έχουμε ακόμη αγγίξει το παρθένο έδαφος, χωρίς να γνωρίζουμε δηλαδή αν κάτω από τη Μέση Νεολιθική, υπάρχει και η αρχαιότερη φάση σε ακόμη μεγαλύτερο βάθος, καθώς τα χαρακτηριστικά της κεραμικής των βαθύτερων στρωμάτων θα μπορούσαν να αποδοθούν και στην Αρχαιότερη Νεολιθική. Η ανασκαφή όμως σταμάτησε αναγκαστικά λόγω ευρημάτων που επιθυμούσαμε να διατηρήσουμε κατά χώραν (δάπεδο οικίας στο οποίο θα αναφερθούμε λεπτομερέστερα παρακάτω), ώστε ο εναπομείνας προς ανασκαφή χώρος ήταν μόλις 2 X 0,70–0,90μ.) πολύ περιορισμένος δηλαδή για να σκάβει κάποιος.

Αναλυτικότερα στις τρεις διαφορετικές θέσεις ανασκαφής παρατηρήθηκαν τα εξής:

A) ΤΟΜΗ 1

Σε βάθος 1,03μ. άρχισαν να εμφανίζονται σε όλη την ανατολική πλευρά του σκάμματος (σε έκταση 5μ. μήκος X 1μ. πλάτος) οι επιφάνειες πλίνθινων στοιχείων/κατασκευών, οι οποίες προχωρώντας επεκτάθηκαν και έτσι σε βάθος 2,58μ. όλο σχεδόν το σκάμμα καλυπτόταν από πλίνθινες κατασκευές τις οποίες επιλέξαμε να μη χαλάσουμε (εικ. 2). Έτσι, ο προς ανασκαφή χώρος ήταν πλέον πολύ περιορισμένος και αποφασίσαμε να διακόψουμε προς το παρόν το σκάψιμο εκεί.

Οι κατασκευές αυτές εκτιμούμε ότι αποδίδουν πλίνθινους τοίχους σπιτιών, όχι πλέον ιστάμενους στην αρχική τους κατάσταση, και είναι πιθανό σε βαθύτερο τμήμα τους (στη θεμελίωση;) να διατηρούνται καλύτερα (εικ. 3). Άλλωστε με συστηματική γεωφυσική διασκό-

ψηση σε όλη την έκταση της μαγούλας που έκανε ο καθηγητής του Τμήματος Γεωλογίας του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Γρηγόρης Τσόκας, έγινε φανερό ότι οι κατασκευές επεκτείνονται σε μεγάλη έκταση πέραν της Τομής 1, κυρίως προς νότον. Ανάμεσα στις «κατασκευές» αυτές ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι μια περιοχή δαπέδου, σε βάθος 2,00-2,10μ. στη ΝΔ περιοχή της τομής, σε ορθογώνιο σχήμα διαστάσεων 0,34 X 0,47μ. περίπου, ίσως επιφάνεια χρήσης από πηλό (τετράγωνα 1B, 2B), όπου παρατηρείται συγκέντρωση επτά πήλινων πεσσών, ολοκαίνουργιων και άθικτων (**εικ. 4**) – σαν να κατασκευάστηκαν αλλά δεν πρόλαβαν να χρησιμοποιηθούν – και οι οποίοι παραπέμπουν σε κυνηγετικές ή βουκολικές δραστηριότητες³. Συγκέντρωση πεσσών δίπλα μάλιστα σε εστία, ώστε να στεγνώνουν κοντά στη φωτιά για να χρησιμοποιηθούν στη συνέχεια, αναφέρεται και από την Ελάτεια⁴.

Γενικότερα δε, σε βάθος μεταξύ 1,48μ. και 2,06μ., βρέθηκαν 16 πήλινοι πεσσοί που ενισχύουν την άποψη για τέτοιου είδους δραστηριότητες των χρηστών του χώρου. Εκτός από τις πλίνθινες σταθερές κατασκευές, εδώ βρέθηκαν επίσης τμήματα πλιθιών και πηλών με διαμορφωμένες επιφάνειες, ενώ ιδιαίτερα σημαντικά είναι κομμάτια πηλού ή πλιθιών που σώζουν επιφάνειες με λευκό επίχρισμα και κόκκινο χρώμα και επιβεβαιώνουν την εικόνα των γνωστών όμορφων ασπροκόκκινων ομοιωμάτων σπιτιών της Μέσης Νεολιθικής τα οποία φαίνεται πλέον πως αντιπροσωπεύουν αληθινά στοιχεία και όχι ωραιοποιημένα φανταστικά.

Η κεραμική της Τομής 1, από την επιφανειακή πάσα μέχρι το βάθος των 2μ. περίπου, εκπροσωπείται από μια μεγάλη κλίμακα διακοσμητικών ρυθμών όπου επικρατεί ο Α3β⁵ με διάφορες ποικιλίες (ερυθρό σε λευκό, πορτοκαλί σε λευκό, ή σκούρο καστανό σε λευκό βάθος και αντίθετα λευκές γραμμές σε κόκκινο αλλά και σε καστανό βάθος (παράλλαξη ρυθμού Α3α), ενώ τα διακοσμητικά θέματα είναι κυριολεκτικά ανεξάντλητα: παράλληλες, τεθλασμένες, διασταυρωνόμενες και καμπύλες γραμμές, όπως και συμπαγή τρίγωνα και ρόμβοι, αβακωτά, βαθμιδωτά, δικτυωτά (**εικ. 5**). Επίσης, ξεστή διακόσμηση, συνήθως μάλιστα σε συνδυασμό με γραπτή (μέσα-έξω), και επίσης στικτές γραπτές ανοιχτόχρωμες κουκίδες σε καστανό βάθος (**εικ. 6**) (ένας τύπος γνωστός από τα Ζερέλια⁶ της ανατολικής Θεσσαλίας όπως και από το οροπέδιο του Δομοκού (υλικό με τέτοια διακόσμηση έχει παραδοθεί το 1997 από τη θέση «Σκουτί» Φιλιαδόνας και βρίσκεται στη ΙΔ' ΕΠΚΑ – παράδοση Μπαϊκούση) μέσω του οποίου φαίνεται πως υπήρξε επικοινωνία με τα Ζερέλια μέσω της Όθρυος (επικοινωνία η οποία διατηρείται και σήμερα μέσω επαρχιακής οδού), είναι γνωστός επίσης από το Λιανοκλάδι⁷. Αυτή η στικτή διακόσμηση αντιπροσωπεύεται στη μαγούλα Ίμβρου Πηγάδι με περιορισμένα δείγματα και θα πρέπει να θεωρηθεί εισηγμένη από άλλες θέσεις. Επιπλέον, στη δική μας περίπτωση τα χρώματα είναι και αντίστροφα από τα προαναφερθέντα γνωστά παραδείγματα από τα Ζερέλια και το Λιανοκλάδι: δηλαδή ανοιχτόχρωμες κουκίδες πάνω σε καστανό βάθος. Υπάρχουν, ακόμη, καλά στιλβωμένα καστανά ή ερυθροκάστανα όστρακα, ενώ αντιπροσωπεύονται επίσης τύποι εγχάρακτης και εμπίεστης διακόσμησης, είτε γραμμικής είτε στικτής είτε μίμησης νυχιών είτε συνδυασμός αυτών (**εικ. 7**) (για ποικιλία διακοσμητικών τύπων και σχημάτων αγγείων βλ. ανάλογη από Μαγούλα Κουτρολού⁸). Οι λαβές είναι κυρίως ταινωτές ή κυλινδρικές, γραπτές ή όχι, και οι βάσεις επίπεδες ή δακτυλιόσχημες.

3. Perlès 2001, 228-231.

4. Weinberg 1962, 166, 202.

5. Wace – Thompson 1912, 13-24. Κυπαρίσση-Αποστολικά 2006, 609-610, **εικ. 6**.

6. Wace – Thompson 1912, 150-166, **fig. 97k**. Wijnen – Rondiri 2004, 22-24.

7. Wace – Thompson 1912, 171-192, **fig. 117g**.

8. Κυπαρίσση-Αποστολικά 2006, 609-610, **εικ. 6-13**

Μέχρι βάθους 1,30μ. περίπου η κεραμεική εμφανίζεται διαβρωμένη από τις νεότερες χρήσεις του χώρου, χαρακτηριστικό που παύει βαθύτερα.

Σε βάθος 2 – 2,10μ. περίπου (16^η πάσα) παρατηρείται μια διαφοροποίηση στην κεραμική, με υποχώρηση της γραπτής υπέρ της στιλβωμένης καστανής, ερυθροκάστανης και μαύρης η οποία αυξάνεται, ενώ στο ίδιο περίπου βάθος εξαφανίζεται η γκρι σε γκρι και η κεραμική τύπου Αράπη.

Πλαστική διακόσμηση με τη μορφή είτε κομβίων είτε επίθετων ματιών – καρπών παρατηρείται σε όλο το πάχος της επίχωσης και των δύο τομών.

Β) ΣΤΡΩΜΑΤΟΓΡΑΦΙΑ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΠΑΡΕΙΑΣ (εικ. 8)

Από βάθος 0 έως 1,96μ. περίπου η επίχωση δεν ξύθηκε γιατί ήταν χαλαρή και κινδύνευε να καταρεύσει, άλλωστε αντιστοιχεί στα ανεσκαμμένα και γνωστά ήδη στρώματα εντός της Τομής 1 (δηλ. σκούρο χρώμα και ζώνες με πηλούς).

Από βάθος 1,96 έως 2,20μ. υπάρχουν μάζες πηλού ανάμικτες με σκούρο χρώμα και όστρακα κεραμικής. Το ίδιο στρώμα έχει βρεθεί στην Τομή 1 σε βάθος 2 έως 2,25μ. και αντιστοιχεί στις πλίνθινες κατασκευές.

Σε βάθος 2,25μ. αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου με πολλές στρώσεις (Δ1). Αυτό βρίσκεται κάτω από το δάπεδο χρήσης και την επιφάνεια με τους πεσσούς της Τομής 1. Κάτω από το δάπεδο αποκαλύφθηκαν πέτρες χωρίς επεξεργασία μέσα σε επίχωση με πηλό, αποτελούσαν δηλαδή, όπως φαίνεται, τη βάση του δαπέδου. Αντίστοιχο έχει αποκαλυφθεί και στο δυτικό τμήμα της Τομής 1 (πάσσες 15, 16, 21).

Μεταξύ 2,78μ. και 3μ. υπάρχει παχύ στρώμα στάχτης. Κάτω από αυτό υπάρχει στρώμα με χρώμα σκούρου χρώματος, αρκετούς άνθρακες και μεγάλη ποσότητα κεραμικής (ήδη βρισκόμαστε σε βαθύτερα στρώματα από εκείνα της Τομής 1). Στα 2,80μ. εντοπίστηκε άλλο ένα τμήμα δαπέδου (Δ2).

Κάτω από το στρώμα στάχτης (περίπου 3μ. βάθος) ακολουθεί στρώμα με σκούρο χρώμα και άνθρακες έως τα 3,40μ. περίπου. Σε βάθος 3,25μ, αποκαλύφθηκε άλλο ένα δάπεδο (Δ3) και ακόμη ένα (Δ4) σε βάθος 3,40μ., το τελευταίο διακρίνεται μόνο στο νότιο τμήμα της παρειάς.

Ακολουθεί σε όλη την έκταση της παρειάς ένα στρώμα με πολλούς άνθρακες και με μεγάλη ποσότητα κεραμικής. Μέσα σε αυτό το στρώμα αποκαλύφθηκε άλλο ένα δάπεδο (Δ5) σε βάθος 3,57μ. (Από το καθάρισμα της παρειάς συλλέχθηκε γενικότερα άφθονη κεραμική, λίθινα εργαλεία, οστά και άλλα μικρά ευρήματα).

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗ ΣΤΡΩΜΑΤΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΠΑΡΕΙΑΣ

Αυτά που ονομάζουμε δάπεδα βρίσκονται σε επίχωση όπου παρατηρούνται άνθρακες (ιδιαίτερα τα Δ2 και Δ5). Καλύτερα διατηρημένα είναι τα δάπεδα Δ1 και Δ4.

Το υλικό κατασκευής τους περιέχει πολλές ασβεστολιθικές προσμίξεις και κιτρινωπό πηλό ενώ φαίνεται να έχουν γίνει αρκετές στρώσεις επάλειψης (π.χ. στο δάπεδο Δ1 μετρήθηκαν περίπου 15 στρώσεις). Στην πορεία της μελέτης θα γίνει ανάλυση της σύστασης αυτών των υλικών.

Οι άνθρακες αυξάνονται σε ποσότητα από τα 3μ. και κάτω και περισσότερο εντοπίζονται κάτω από το δάπεδο Δ4.

Γ) ΤΟΜΗ 2

Στο βάθος των 3,57μ. όπου εντοπίστηκε το δάπεδο Δ5, έχοντας πλέον φτάσει στον πυθμένα του χανδακιού (μεταξύ παρειάς μαγουλάς και δρόμου) αποφασίσαμε τη διάνοιξη νέας τομής, προκειμένου να ελεγχθεί η σε βάθος επίχωση η οποία συνεχιζόταν ακόμη βαθύτερα και πέρα από της προσδοκίες μας. Έτσι, ανοίχτηκε η Τομή 2, πλάτους 2,70μ. –όσο και το πλάτος της ερευνώμενης εξωτερικής δυτικής παρειάς- × 2μ. μέχρι τα όρια της ασφάλτου δηλαδή, η οποία μας περιόριζε σε αυτή τη φάση (Σε μελλοντική επέκταση της ανασκαφής θα πρέπει να κοπεί μέρος τουλάχιστον της ασφάλτου).

Η Τομή 2 έφτασε μέχρι βάθους 6,32μ., χωρίς να έχουν εξαντληθεί οι ανθρωπογενείς επιχώσεις, καλύπτοντας, όπως προκύπτει από τις ραδιοχρονολογήσεις, συνεχώς επιχώσεις της Μέσης Νεολιθικής, αν και η κεραμική των βαθύτερων στρωμάτων θα μπορούσε να αποδοθεί και σε προχωρημένη Αρχαιότερη Νεολιθική. Νέα δείγματα άνθρακα από τα βαθύτερα στρώματα έχουν σταλεί για επιπλέον χρονολογήσεις προκειμένου να αποσαφηνιστεί το σημείο αυτό.

Στην Τομή 2 αποκαλύφθηκαν έξι ακόμη δάπεδα χρήσης (Δ6-Δ11) εκ των οποίων ένα (σε βάθος 4,40μ.) αποκολλήθηκε και μεταφέρθηκε στο Μουσείο της Λαμίας προκειμένου να χρησιμοποιήσει σε σχετική προϊστορική έκθεση – η οποία είχε προγραμματιστεί αλλά δεν πραγματοποιήθηκε λόγω μετάθεσής μου. Κάτω από αυτό το δάπεδο αποκαλύφθηκε συμπαγής «τοίχος» από κιτρινωπό πηλό πλάτους 0,70 έως 0,80μ.(**εικ. 9**) που καλύπτει όλη την έκταση των 2μ. του σκάμματος (από Α, ΝΑ προς Δ, ΒΔ). Αυτό το χαρακτηριστικό στοιχείο, που διατηρήθηκε σε όλο το βάθος όπου έφτασε η Τομή 2, διαφοροποιούσε απολύτως τα ευρήματα στη μία και στην άλλη πλευρά του (τη νότια και τη βόρεια) λειτουργώντας, πιθανόν, ως ένα είδος διαχωριστικού «τοίχου» που ώριζε χώρους διαφορετικών χρήσεων:

Η **νότια περιοχή** φαίνεται να αποτελεί εσωτερικό χώρο σπιτιού με πήλινα στοιχεία, πηλούς με αποτυπώματα κλαδιών από οροφή ή τοίχους, λίγα όστρακα και οστά, λίγα ειδώλια (**εικ. 10**) και κάποια κοσμήματα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει πήλινο ορθογώνιο, αποθηκευτικό προφανώς, σκεύος ανοιχτό από πάνω, με εγχάραξη κάτω από το χείλος εξωτερικά (**εικ. 11**), διαστάσεων 22 × 23εκ. και ύψους 26εκ., ενώ αναμένεται να προκύψουν και άλλα, καθώς συλλέχθηκαν πολλά τμήματα όμοιων πήλινων στοιχείων. Το σκεύος αυτό, σε τύπο άγνωστο μέχρι στιγμής από άλλες θέσεις της Θεσσαλίας, αλλά και του ελλαδικού χώρου γενικότερα, θυμίζει στο σχήμα και τις διαστάσεις τα σημερινά μεταλλικά (τσιγκίνα) δοχεία αποθήκευσης λαδιού και τυρού φέτας.

Αυτή η νότια περιοχή με χαρακτηριστικά εσωτερικού σπιτιού με δύο γωνιασμένους τοίχους (ανατολικό και βόρειο), στους οποίους παρατηρείται επάλειψη, καταλήγει σε επιπεδωμένο και με επάλειψη δάπεδο (σε βάθος 5,03μ.), ενώ τα νότια και δυτικά όρια του χώρου χάνονται πέρα από τις διαστάσεις του σκάμματος και κάτω από την ασφαλτο και αναμένουν την δική μας περαιτέρω διερεύνηση.

Αντίθετα, στο **βόρειο τμήμα** της Τομής 2 και βορείως του πηλώδους «τοίχου» εναλλάσσονται πολλά δάπεδα χρήσης με έντονα κατάλοιπα κάρβουνων, και πολλή κεραμική στους γνωστούς τύπους, κυρίως μονόχρωμη στιλβωτή αλλά σπανιότερα και γραπτή τύπου Α3β (αβακωτά και συμπαγή τρίγωνα) που αραιώνουν βαθύτερα αλλά εξακολουθούν να βγαίνουν

δείγματα μέχρι τέλους. Εδώ είναι ενδιαφέρον να πούμε ότι τα Α3β όστρακα σ' αυτά τα βαθιά στρώματα (π.χ. σε βάθος 6,10μ.) είναι αδρά ζωγραφισμένα και σε μάλλον χονδροειδή σχήματα, σε σχέση με τα πιο εξελιγμένα λίγο αργότερα, ανήκουν όμως τόσο σε πολύ λεπτά αγγεία αλλά συγχρόνως και σε μεγαλύτερα και με παχύτερα τοιχώματα αγγεία (εικ. 12). Έτσι άλλωστε διακρίνεται και η εξέλιξη αυτού του εντυπωσιακού ρυθμού.

Από τα στρώματα αυτά συλλέχθηκαν πολλοί άνθρακες, λίγα οστά ζώων, μερικές φορές και μεγάλων θηλαστικών, καθώς επίσης λίθινα εργαλεία, πυριτόλιθος, αλλά κυρίως οψιανός, μέχρι το τέλος (ο οψιανός, όπως και στη γειτονική μαγούλα Κουτρούλου, υπερισχύει, με διαφορά, του πυριτολίθου)⁹.

Έτσι, η ανασκαφή με όλες τις δυσκολίες που επέβαλαν οι μικρές διαστάσεις του χώρου, συνεχίστηκε μέχρι βάθους 6,32μ. στη βόρεια περιοχή. Επειδή ο χώρος λόγω της ύπαρξης του ενδιαμέσου «τοιχίου» είχε στενέψει πολύ, εφαρμόσαμε, μεταξύ βάθους 4,50 και 5,80μ. γεωτρητικά καρότα δοκιμαστικά (με πατέντα των εργατών ελλείπει ειδικού τρυπανιού και επειδή ο χρόνος πίεζε αβάστακτα – είχαν αρχίσει και οι φθινοπωρινές βροχές που καθιστούσαν αδύνατη τη συνέχιση της ανασκαφής) προκειμένου να δούμε αν συνεχίζονται οι ανθρωπογενείς επιχώσεις και πόσο βαθιά μπορούμε να κατέβουμε.

Και οι τρεις προσπάθειες – αν και με ερασιτεχνικό τρόπο – αποδείχτηκαν αποδοτικές, με άνθρακες, επιπλέον δάπεδα χρήσης, πηλούς, όστρακα στιλβωμένα, ωμά πλιθιά κ.λ.π., ενώ άλλη μία τέταρτη προσπάθεια καρότου μέχρι βάθους 6,70μ. απέδωσε επίσης μικρά θραύσματα κεραμικής, λίγους άνθρακες και άρα υπάρχει ακόμη και άλλη συνέχεια για σκάψιμο.

ΡΑΔΙΟΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΕΙΣ

Από τις Τομές 1 και 2 και από την παρεία του δρόμου συλλέχθηκαν δείγματα άνθρακα για ραδιοχρονολόγηση από τα οποία δόθηκαν ενδεικτικά στο Ερευνητικό Κέντρο «Δημόκριτος» για χρονολόγηση από τρία διαφορετικά βάθη (1,66μ από την Τομή 1, 4,70μ. και 6,20μ. από την Τομή 2)¹⁰.

Όλα έδωσαν ηλικίες παρόμοιες, της Μέσης Νεολιθικής, 5870 – 5720 π.Χ., 5890 – 5730 και 5620-5470 π.Χ. αποκαλύπτοντας μια ευρύτατη και πυκνή χρήση του χώρου κατά τη Μέση Νεολιθική, αν και δεν φαίνεται να υπάρχει χρονική διαφοροποίηση, κάτι όμως που δεν φαίνεται να επιβεβαιώνεται από την κεραμική στην οποία φαίνεται να υπάρχει εξέλιξη μεταξύ των κατώτερων και των ανώτερων στρωμάτων. Ιδιαίτερα προβληματίζει το δείγμα από τα ανώτερα στρώματα που φαίνεται να βγαίνει αρχαιότερο από εκείνο του βαθύτερου στρώματος, γι' αυτό εστάλησαν νέα δείγματα στην Οξφόρδη και αναμένονται με ενδιαφέρον τα αποτελέσματα.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Όταν το 2003 μιλούσαμε στο 1^ο Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας για την Κουτρούλου μαγούλα¹¹, το πάχος της ανασκαμμένης επίχωσης της οποίας ήταν 1,40μ.

9. Κυπαρίσση-Αποστολικά 2006, 609.

10. Κωδικός δειγμάτων στον Δημόκριτο: DEM 1435, 1434, 1402.

11. Κυπαρίσση-Αποστολικά 2006.

δεν υποψιαζόμαστε καθόλου ότι στην τόσο κοντινή μαγούλα Ίμβρου Πηγάδι οι επιχώσεις της Μέσης Νεολιθικής θα ξεπερνούσαν τα 6,00 μ. (και φυσικά δεν γνωρίζουμε ακόμη και το τελικό πάχος της επίχωσης στην Κουτρολού). Από τη σύγκριση των δύο κοντινών ανασκαφών παρατηρούνται με τα έως τώρα δεδομένα ομοιότητες αλλά και διαφορές:

Αν και οι δύο οικισμοί αναπτύχθηκαν στο ίδιο φυσικό περιβάλλον, χρησιμοποιήθηκαν, όπως είδαμε, διαφορετικά δομικά υλικά (πέτρα στον ένα, πλιθιά στον άλλο), διαφορά που πρέπει να αναζητηθεί όχι στους φυσικούς πόρους, που ήταν ίδιοι, αλλά σε οικονομικούς/κοινωνικούς μάλλον παράγοντες, χωρίς να μπορούμε να αποκλείσουμε και τον παράγοντα «μόδα», δηλαδή απλώς διαφορετική επιλογή.

Δεν γνωρίζουμε ακόμη πόσο συγχρόνως άρχισαν να λειτουργούν οι δύο οικισμοί, μιας και δεν έχουμε το τελικό πάχος των επιχώσεων στην Κουτρολού, φαίνεται όμως ότι στην Ίμβρου Πηγάδι συνεχίστηκε η ζωή και με την έναρξη της Νεότερης Νεολιθικής, με επιβίωση μάλιστα των διακοσμητικών ρυθμών της Μέσης Νεολιθικής, κάτι που δεν διαπιστώθηκε στη Μαγούλα Κουτρολού, όπου όμως υπάρχουν ενδείξεις επαναχρήσεως του χώρου στα ιστορικά χρόνια, εκτός εάν το υλικό των ιστορικών χρόνων προέρχεται από την άλλη πολύ κοντινή μαγούλα «Κομμένο Τζαμί» στην οποία αναφέρεται χρήση στα ιστορικά χρόνια¹².

Οπωσδήποτε η παρούσα ανασκαφή χαρακτηρίζεται από μια πληθώρα κεραμικής και διακοσμητικών τύπων, οι περισσότεροι από τους οποίους είναι κοινοί με της Μαγούλας Κουτρολού, αλλά συναντούμε και παραλλαγές που δεν βρήκαμε εκεί (π.χ. διακόσμηση με κουκκίδες, **εικ. 6**). Αν αυτό επιβεβαιωθεί και με την ολοκλήρωση της ανάλυσης της κεραμικής, ίσως θα πρέπει να αναζητήσουμε λόγους για τους οποίους μπορεί να συνέβαινε αυτό (διαφορετικά εργαστήρια κεραμικής; διαφορετικές επαφές με άλλους οικισμούς;).

Εντυπωσιακό είναι ότι παράλληλα με τους αναφερθέντες παραπάνω τύπους κεραμικής, χαρακτηριστικούς της Μέσης Νεολιθικής, συνυπάρχουν η γνωστή γκρι σε γκρι και η σκούρα καστανή σε ανοιχτότερο καστανό βάθος κεραμική του Τσαγγλιού καθώς και τα χρωματιστά τύπου Αράπη. Γκρι σε γκρι κεραμική όμως αναφέρεται και από τη Τζάνη Μαγούλα της Μέσης Νεολιθικής¹³ καθώς και από άλλες νεότερες έρευνες στη Θεσσαλία, π.χ. στη Μαγούλα Χάλκη 1 της Λάρισας¹⁴. Η συνύπαρξη διακοσμητικών τύπων που ήταν γνωστοί ότι αντιπροσωπεύουν δύο διαφορετικές χρονολογικές περιόδους της Νεολιθικής, τη Μέση ο Α3β και την αρχή της Νεότερης η γκρι σε γκρι, σημαίνει ότι ο διαχωρισμός ανάμεσα στις πολιτισμικές περιόδους ίσως δεν ήταν τόσο διακριτός και ίδιος παντού, μια διάκριση που διευκολύνει μεν εμάς τους μελετητές αλλά δεν είναι βέβαιο ότι αντιπροσωπεύει την πραγματικότητα, όπως άλλωστε πολύ νωρίτερα είχε παρατηρήσει ο Δ. Θεοχάρης¹⁵ θεωρώντας τη Μέση Νεολιθική κορύφωμα μιας μακράς παράδοσης, αποτέλεσμα του ίδιου βασικά πολιτισμού – και όχι τομή, επομένως, λόγω της στυλιστικής διαφοροποίησης. Με την ίδια λογική, η Νεότερη Νεολιθική αποτελεί τη φυσική συνέχεια της Μέσης και είναι φυσικό ότι οι όποιες στυλιστικές και διακοσμητικές διαφοροποιήσεις δεν έγιναν από τη μια στιγμή στην άλλη αλλά σταδιακά, και οι παλαιότεροι τύποι συνυπήρξαν με τους νεότερους για κάποιο διάστημα και ίσως όχι παντού. Στα διαφορετικά είδη διακόσμησης ανάμεσα σε τόσο κοντινές περιόδους θα πρέπει να διακρίνουμε μάλλον «μόδες» παρά πολιτισμικές μεταβολές. Οπωσδήποτε όμως, η γκρι σε γκρι αποτε-

12. Δημάκη 1994, 92-93.

13. Wace – Thompson 1912, 135-149.

14. Τουφεξής 1997, 505.

15. Θεοχάρης 1973, 65.

λούσε νέα τεχνολογική εξέλιξη σε σχέση με την προηγούμενη κεραμική τεχνολογία λόγω της πολύ υψηλής θερμοκρασίας στην οποία ψηνόταν, αν και πολύ περιορισμένη σε αριθμό παραγωγής γενικά, και υπό αυτή την έννοια ήταν πράγματι μια τομή σε σχέση με τα προηγούμενα.

Στην Ίμβρου Πηγάδι υπάρχει, με τα έως τώρα δεδομένα, πολύ λιγότερη συγκέντρωση οστών αλλά και εργαλείων. Οπωσδήποτε όμως εδώ δεν είχαμε την ευκαιρία να σκάψουμε ένα ολόκληρο σπίτι και τον περιβάλλοντα χώρο του, όπως στην Κουτρολού μαγούλα, γι' αυτό δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την πιθανότητα μια πιο εκτεταμένη ανασκαφή να ανατρέψει αυτή την εικόνα.

Τα έως τώρα δεδομένα όμως, λαμβάνοντας υπόψη και τη διασπορά των οικισμών σε μια ακτίνα περίπου 4-5 χιλιομέτρων (**εικ. 1**), φαίνεται να είναι ενισχυτικά ενός μοντέλου σύμφωνα με το οποίο ίσως υπήρχαν «ομάδες, δίκτυα» κοντινών οικισμών κατά περιοχές καθώς και ότι δεν είχαν όλοι (οι οικισμοί) το ίδιο μέγεθος με τους γύρω τους υπονοώντας πιθανή κοινωνική-οικονομική διαφοροποίηση. Το δείγμα είναι σχετικά μικρό για να μπορούμε να μιλήσουμε με ασφάλεια γι' αυτό, και θα πρέπει να το δούμε συνολικά με πιο εκτεταμένες έρευνες σε περισσότερους οικισμούς της ίδιας περιοχής, π.χ. στη δυτική Θεσσαλία.

SUMMARY**MAGOULA IMVROU. PIGADI AT NEO MONASTIRI
(ONE MORE MIDDLE NEOLITHIC SETTLEMENT AT THE NORTH
BORDERS OF PHTHIOTIS)***Nina Kyparissi-Apostolika*

The rescue excavation at the tell of Imvrou Pigadi covered a six month period during 2002 and 2003 under the supervision of N. Kyparissi-Apostolika, director at that time of the 14th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities. The excavation has taken place at a piece of land owned by Mr G.K.Siakavelis, at the immediate vicinity of the motorway leading from Domokos to Palaiofarsala and adjacent to the Athens-Thessaloniki railway line. The cause for the initiation of the excavation was offered by the rich surface ceramic material dating to the Neolithic period, and more precisely to the Middle Neolithic, which demonstrated the necessity for rescue intervention in order to prevent future destruction of the existing architectural remains and stratigraphic derangements. The excavation of the site was conducted in two stages: a) first, a 5x5m trench was opened at the western edge of the field so as not to obstruct the landowner from cultivating his field and b) further research was done at the mound slope, which had been cut in the past during the constructions of the motorway and the widening works on the railway.

The excavation at the site did indeed confirm our initial concerns, since already at a depth of 1,03m in the first section (Trench 1) mud brick architectural remains, representing possibly the walls of a building in disturbed arrangement, were revealed. These remains continued until the depth of 2, 54 m, where, almost the entire area of the trench was being covered by them making further excavation impossible, while, for obvious reasons, the finds had also been reduced due to the limited excavation space. For this reason a decision for continuing the excavation at the slope of the road in a 2x2, 50m trench was taken, so as to explore in depth the archaeological deposit. This area corresponded in reality to the external (western) side of Trench 1. The new section rendered some very interesting results, since it reached a depth of 6,32m without exhausting the archaeological deposit. At this depth the excavation had to stop due to the fact that the working space had been narrowed down significantly and the finds had to be preserved in situ (i.e. part of a house interior). Expansion of the section is thus considered a prerequisite for the completion of the archaeological inspection of the deposit.

A preliminary account of the pottery finds, which are still being recorded and analysed in terms of chronological associations, points towards a final Middle Neolithic - incipient Late Neolithic date for the upper layers of the excavation (pottery belonging to the Tsangli phase), while the bulk of the archaeological deposit seems to belong to the Middle Neolithic, with serious indications being present for the occurrence of Early Neolithic material within the deeper strata. Three charcoal samples have been dated at the EKEFE "Demokritos" Archaeometry Laboratory (DEM 1435, 1434, 1402) and they all have given Middle Neolithic ages, though coming from different depths (bottom, middle top).

Of unique interest are the mud brick remains of walls in Trench 1 as well as the successive clay floors that have been revealed in the slope section under the depth of the the mud brick walls' layer of Trench 1. The whole slope section deposit is characterised by increased density of charcoal, which indicates the household use of the space and will contribute to the dating of the site.

The quantity of small finds is also considered satisfactory, including a variety of categories such as obsidian and flint tools, clay sling stones, bone tools, some figurines, animal bones etc.

The brief investigation of the site of Imvrou Magoula has demonstrated –despite the limited excavation area- the importance of this site, exhibiting a prosperous economy. In combination with the neighbour and apparently contemporaneous tell of Koutroulou Magoula, which was also excavated by the undersigned (Kyparissi-Apostolika 2006), they seem to represent important habitational loci of the Middle Neolithic in Western Thessaly, an area for which very little is known in the archaeological bibliography (Wace – Thompson 1912) and their parallel study constitutes a unique opportunity for research comparisons regarding the socio-economic organisation of two homologous units within the same environmental setting.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Δημάκη Σ., 1994. Προϊστορικοί οικισμοί στη βόρεια Φθιώτιδα, στο *Θεσσαλία Α*, 91-102.
- Θεοχάρης Δ., 1973. *Νεολιθική Ελλάδα*, Αθήνα.
- Κυπαρίσση-Αποστολικά Ν., 2006. Κουτρούλου Μαγούλα στο Νέο Μοναστήρι (Βόρεια Φθιώτιδα). Η αποκάλυψη μιας νέας, «αστικής» αρχιτεκτονικής, νεολιθικής εγκατάστασης, στο *ΑΕΘΣΕ 1*, 607-617.
- Perlès C., 2001. *The Early Neolithic in Greece, The first farming communities in Europe*, Cambridge.
- Τουφεξής Γ., 1997. Μαγούλα Χάλκη 1 (Μαγούλα Υδατόπυργου), *ΑΔ 52*, 501-505.
- Wace A.J.B. – Thompson M.S., 1912. *Prehistoric Thessaly*. Cambridge.
- Weinberg S.S., 1962 Excavations at Prehistoric Elateia, 1959, *Hesperia 31*, 158-209.
- Wijnen M. – Rondiri V., 2004. Μαγούλα Zerélia, site 1992/8, στο Reinder Reinders H. (επιμ.) *Prehistoric sites at the Almirós and Soúrpi Plains (Thessaly, Greece)*, Gieben, 22-24.

Εικ. 1. Χάρτης της περιοχής Νέου Μοναστηρίου. Με κουκκίδες σημειώνονται οι πλησιέστεροι νεολιθικοί οικισμοί και με βέλος η θέση της Μαγούλας Ιμβρου Πηγάδι.

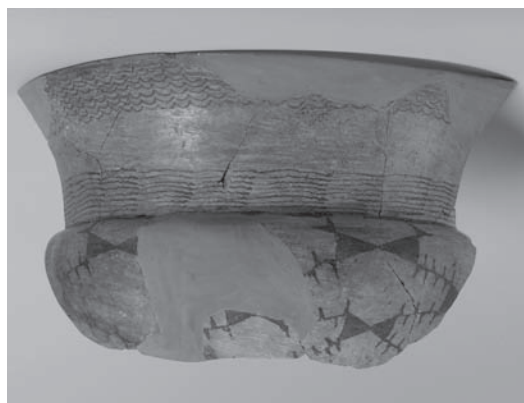
Εικ. 2. Οι πλίνθινες “κατασκευές” σε βάθος 1,58μ.

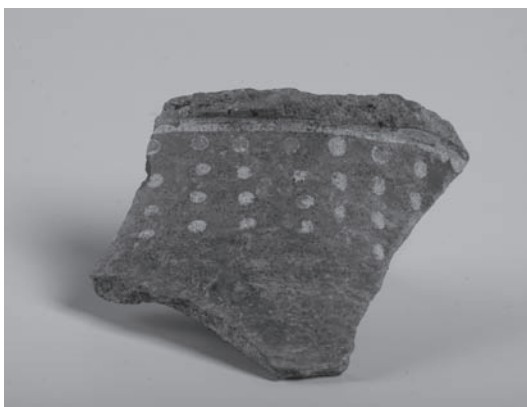
Εικ. 3. Διακρίνεται βαθύτερο τμήμα των πλίνθινων “κατασκευών” σε καλύτερη κατάσταση διατήρησης.

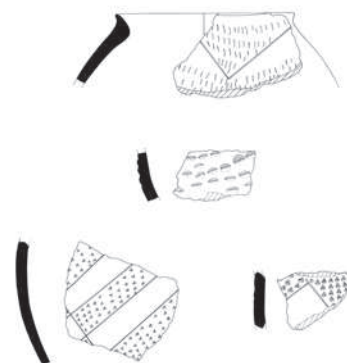
Εικ. 4. Δάπεδο χρήσης και συγκέντρωση πεσών σε βάθος 2,00μ.

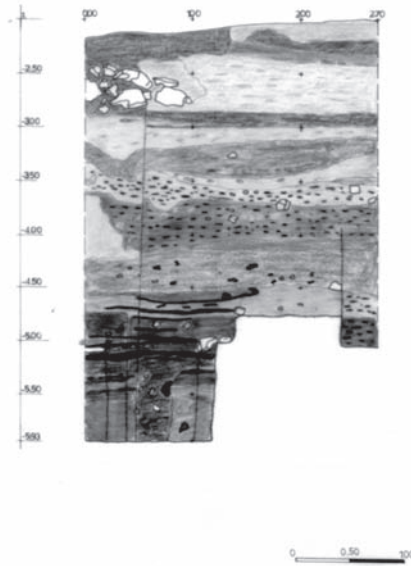
Εικ. 5. Τμήμα μεγάλου αγγείου διακοσμημένου σε ρυθμό Α3β.

Εικ. 6. Κουκκιδωτή γραπτή διακόσμηση σε ρυθμό Α3α.

Εικ. 7. Εγχάρακτη διακόσμηση διαφόρων τύπων (σχέδιο Χρυσούλας Φούντα).

Εικ. 8. Σχεδιαστική παράσταση της στρωματογραφίας της παρειάς στο πρανές του δρόμου (σχέδιο Χρυσούλας Φούντα).

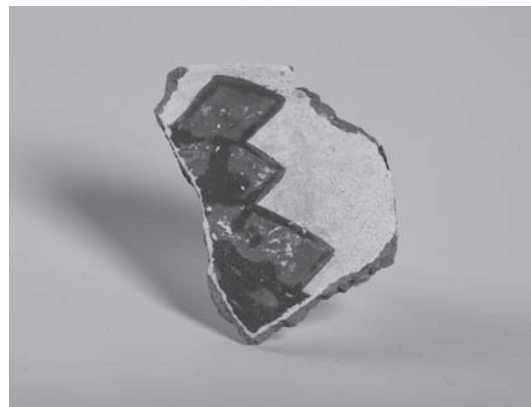
Εικ. 9. Ο συμπαγής “τοίχος” από πηλό σε βάθος 4,40μ (η επιφάνειά του) που διαφοροποιούσε τις χρήσεις των δύο χώρων εκατέρωθέν του.

Εικ. 10. Ειδώλια διαφόρων τύπων.

Εικ. 11. Πήλινο ορθογώνιο σκεύος αποθήκευσης από το σπίτι της νότιας περιοχής.

Εικ. 12. Ο ρυθμός Α3β σε πρώιμο στάδιο.

ΑΠΟΘΕΤΗΣ ΠΕ Ι ΧΡΟΝΩΝ ΣΤΟ ΠΥΡΙ ΘΗΒΑΣ: ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ*

Έλενα Κουντούρη, Νίκος Λιάρος

ΓΕΝΙΚΑ

Με αφορμή τις εργασίες κατασκευής αποχετευτικού δικτύου στην περιοχή Πυρί της Θήβας, ήρθε στο φως και συνακόλουθα ερευνήθηκε αποθέτης των ΠΕ Ι χρόνων. Ο αποθέτης, που είχε διανοιχθεί στο φυσικό έδαφος, ήταν περίπου κυκλικός, με μικρή προέκταση προς Β, διάμετρο περίπου 1 μ. και βάθος 2 μ. (εικ. 1). Περιείχε μεγάλη ποσότητα αργών λίθων μεσαίου μεγέθους, κεραμική, ελάχιστα οστά ζώων και όστρεο του είδους *spondylus gaedaroportus*. Η ανασκαφική έρευνα και η μελέτη του υλικού, έδειξαν ότι πρόκειται για κλειστό σύνολο που απορρίφθηκε σε δεδομένη χρονική στιγμή.

ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ-ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ

Η κεραμική του αποθέτη έχει κατασκευαστεί από δύο κατηγορίες πηλού: α) σιδηρούχο πηλό, με χρώμα που κυμαίνεται από ερυθρό έως πορτοκαλέρυθρο και παρουσιάζει διαφορετικό βαθμό περιεκτικότητας σε προσμίξεις, και β) πηλό καθαρής υφής, χρώματος μελανού ή ανοικτού κίτρινου. Από τον πηλό της πρώτης κατηγορίας έχουν κατασκευαστεί χονδροειδή, ημιχονδροειδή και λεπτότεχνα αγγεία, ενώ από τον πηλό της δεύτερης κατηγορίας αποκλειστικά λεπτότεχνα αγγεία. Ποσοτικά υπερτερούν τα αγγεία, που έχουν κατασκευαστεί από τον πηλό της πρώτης κατηγορίας.

Οι προσμίξεις, όταν παρουσιάζουν παρόμοιες διαστάσεις και γωνιώδεις ακμές¹, είναι βέβαιο ότι έχουν προστεθεί σε καθαρό πηλό ως αντιπλαστικές ύλες² (εικ. 2:Α). Ασφαλώς, η επιλογή πηλού με μεγάλη περιεκτικότητα σε εγκλείσματα γίνεται ώστε να αποφεύγονται ραγίσματα στα τοιχώματα, εξαιτίας της ανομοιογενούς όπτησης. Ένδειξη ότι τα αγγεία είχαν ψηθεί σε ανοικτές πυρές ή κλιβάνους, στους οποίους δεν ήταν δυνατός ο ακριβής έλεγχος της φω-

* Τα σχέδια οφείλονται στο σχεδιαστή της Θ' ΕΠΚΑ Κ. Μπαϊρακτάρη και οι φωτογραφίες στον Κ. Ξενικάκη. Τους ευχαριστούμε θερμά.

1. Χαρακτηριστικά που υποδεικνύουν σκόπιμη κονιορτοποίηση τους, βλ. ενδεικτικά Rice 1987, 410, 411. Gibson – Woods 1990, 30-31.

2. Η πειραματική επαναόπτηση οστράκων στους 980° C έδειξε ότι αυτά περιείχαν και ασβεστολιθικά εγκλείσματα, τα οποία όμως δεν είχαν ασβεστοποιηθεί λόγω της χαμηλής θερμοκρασίας ψησίματος, βλ. σχετικά Rye 1981, 107 και 114. Κυριατζή 2000, 90-91.

τίας, αποτελεί η διαφορόχρωμη ή φαιά εξωτερική επιφάνεια των αγγείων και ο μελανός ή τεφρός πυρήνας (**εικ. 2**). Επιπλέον, η μεγάλη περιεκτικότητα σε προσμίξεις ερμηνεύεται και από το γεγονός ότι τα αγγεία κατασκευάζονταν με σταδιακή προσθήκη λωρίδων πηλού διαφορετικής υγρασίας³ (**εικ. 3 πάνω**). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τις ατελείς συγκολλήσεις και ρηγματώσεις, για την αποφυγή των οποίων φαίνεται πως ήταν σκόπιμη η αυξημένη παρουσία αντιπλαστικών υλών⁴. Ειδικότερα, οι σωζόμενες βάσεις, οι οποίες είναι κατά κανόνα απλές, επίπεδες, φαίνεται πως κατασκευάζονταν με την προσθήκη τριών επικαλυπτόμενων στρώσεων πηλού, που συχνά είναι ευδιάκριτες, καθώς δεν παρουσιάζουν καλή εφαρμογή (**εικ. 3 πάνω**). Πιθανώς, το αγγείο διαμορφωνόταν σταδιακά από το χείλος προς την βάση, η οποία κατασκευαζόταν στο τέλος με το αγγείο ανεστραμμένο. Η προσθήκη κάθε στρώσης πραγματοποιούνταν αφού είχε στερεοποιηθεί η υποκείμενη και έτσι δεν υποχωρούσε από το βάρος της⁵.

Η πλειονότητα των αγγείων εμφανίζουν εξωτερική επιφάνεια άβαφη. Ωστόσο, αρκετά αγγεία, κυρίως ανοικτές φιάλες, είναι επιμελώς στιλβωμένα, με στίλβωση που εφαρμόζεται σχεδόν αποκλειστικά σε παχύ επίχρισμα⁶ (**εικ. 4**) και χρώμα, που κυμαίνεται από ερυθρό φωτεινό έως φαιοκάστανο⁷. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι επιμελημένη στίλβωση δεν απαντά μόνο σε λεπτότεχνα αγγεία με καθαρό πηλό, αλλά και στην εξωτερική επιφάνεια μεγάλων χρηστικών αγγείων.

Τα αγγεία με πηλό της πρώτης κατηγορίας εμφανίζουν συχνά εξωτερική επιφάνεια επιχρισμένη με λεπτό θαμπό επίχρισμα, ερυθρού χρώματος⁸ (**εικ. 7:A**), που ίσως αποτελεί τον πρόδρομο των ΠΕ ΙI *urfirnis*⁹. Η υφή του πιθανώς οφείλεται στο γεγονός ότι ψήνονταν σε χαμηλότερες θερμοκρασίες σε σχέση με τα ΠΕ ΙI *urfirnis*¹⁰.

ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ

Από τα σωζόμενα τμήματα διαπιστώνεται ότι υπερτερούν τα μεγάλα και μεσαίου μεγέθους χονδροειδή και ημιχονδροειδή αγγεία, ενώ αντιπροσωπεύονται και δύο τουλάχιστον πίθοι. Την πλειονότητα των ανοικτών αγγείων αποτελούν φιάλες με ελαφρώς εσωνεύοντα χείλη (**εικ. 4:3**), αποστρογγυλεμένης, πεπλατυσμένης-επίπεδης¹¹ (**εικ. 4:10**) ή τριγωνικής διατομής (**εικ. 4:19**), σε κάποιες περιπτώσεις με εγχάρκτη διακόσμηση, και λαβές κάθετες, κατά κανόνα ταινιωτές, που ξεκινούν συνήθως από το χείλος του αγγείου (**εικ. 6:A**). Τα κλειστά

3. Τα σημεία συγκόλλησης των λωρίδων είναι εμφανή σε πολλά παραδείγματα από την κεραμική του αποθέτη.

4. Βλ. σχετικά Riegger 1972, 22-23. Rice 1987, 406 κ.ε. Gibson – Woods 1990, 27-30.

5. Παρόμοιες τεχνικές κατασκευής απαντούν πολλών παραδοσιακών πολιτισμών, βλ. σχετικά στην κεραμική Blandino 2003, 36 –38.

6. Το παχύ επίχρισμα θεωρείται χαρακτηριστικό των ΠΕ Ι χρόνων, βλ. σχετικά Weisshaar 1989, 96 και 101. Επίσης, Alram-Stern 2004, 156.

7. Οι χρωματικές διαφοροποιήσεις οφείλονται πιθανότατα στις ανομοιόμορφες συνθήκες ψησίματος.

8. Παρόμοιο επίχρισμα συναντάται και στην ομάδα VI της Ευτρήσεως, βλ. σχετικά Caskey – Caskey 1960, 144. Το επίχρισμα αυτό, όπως και το παχύ επίχρισμα των στιλβωμένων αγγείων, είναι λεπτόκοκκος πηλός, ο οποίος και υαλοποιήθηκε, όταν όστρακα αυτών των κατηγοριών επαναοπτήθηκαν πειραματικά στους 950° C.

9. Caskey – Caskey 1960, 44.

10. Για την σχέση υφής της βαφής και θερμοκρασίας ψησίματος, βλ. ενδεικτικά Κυριατζή 2000, 64-67.

11. Παρόμοια χείλη αγγείων απαντούν συχνά σε ΠΕ Ι στρώματα, ενδεικτικά πρβλ. Θεοχάρης 1951, 105 (Παλαιά Κοκκινιά), Τζαβέλα-Ενζεν 1984, 155 (Λιθαρές). Από ορισμένους μελετητές θεωρούνται τυπικά της ΠΕ Ι, βλ. σχετικά, Σάμψων 1980, 187-188.

αγγεία είναι κατά κανόνα ευρύστομα, με κυλινδρικό λαιμό, κυρτού περιγράμματος (**εικ. 5**), η ένωση του οποίου με το σώμα τονίζεται σε πολλά παραδείγματα με εγκοπή ή απλές εγχαράξεις ή στιγμές¹² (**εικ. 5:9**). Οι λαβές είναι κατά κανόνα ταινιωτές οριζόντιες, τοποθετημένες στο σώμα των αγγείων¹³ (**εικ. 6:Β**). Απαντούν ακόμη αποφύσεις απλές ή με τρήμα (**εικ. 6:Γ**). Τα πλησιέστερα ως προς το περίγραμμα αγγεία¹⁴, απαντούν ενδεικτικά σε ΠΕ Ι στρώματα της Εύτρησης, των Λιθαρών της Περαχώρας και στο Τσέπι Μαραθώνα¹⁵. Σε δύο όστρακα από κλειστά αγγεία, είχαν ανοιχτεί κοντά στον πυθμένα, οπές ίσως για την εκροή του περιεχομένου¹⁶.

Λίγα όστρακα εμφανίζουν διακόσμηση εγχάρκτη (**εικ. 7:Α**), εμπίεστη (**εικ. 10**) ή πλαστική, η τελευταία σε όστρακα πίθων, με απλά γραμμικά θέματα (**εικ. 7:Β**). Δύο όστρακα προέρχονται από κύπελλα με γωνιώδες περίγραμμα και ταινιωτή λαβή που υψώνεται πάνω από το επίπεδο του στομίου. Το ένα φέρει επίχρισμα και ιδιαίτερα επιμελημένη στίλβωση, χωρίς διακόσμηση (**εικ. 9:Β**). Το άλλο εμφανίζει λεπτό θαμπό επίχρισμα και διακόσμηση από εμπίεστες στιγμές στον ώμο (**εικ. 9:Α**). Βρίσκει παράλληλο στην ομάδα IV της Εύτρησης¹⁷, ενώ παραπέμπει σε ανάλογους σκύφους από τις Λιθαρές των ΠΕ Ι και ΙΙ χρόνων¹⁸. Ξεχωρίζει ακόμη όστρακο που προέρχεται από κλειστό αγγείο, πιθανότατα σφαιρική πυξίδα ή αμφορίσκο (**εικ. 10:Β**). Η επιφάνεια εμφανίζει λεπτό ερυθρό επίχρισμα και στίλβωση, ενώ η διακόσμηση με εγχάρκτες γραμμές και τριγωνικές εμπίεσεις (τύπου *kerbschnitt*), αν και εξαιρετικά ιδιότυπη, βρίσκει παράλληλα σε ΠΕ Ι στρώματα της Εύτρησης και στις Λιθαρές των ΠΕ ΙΙ χρόνων¹⁹. Παράδειγμα με επίπεδα τοιχώματα και εμπίεστη διακόσμηση από ομάδα ομόκεντρων κύκλων, που πλαισιώνονται από σύστημα κάθετων γραμμιδίων²⁰ και πληρούνται με λευκή ύλη²¹, δεν αποκλείεται να προέρχεται από τηγανόσχημο σκεύος ή πώμα (**εικ. 10:Α**).

Στον αποθέτη βρέθηκε πήλινο αντικείμενο, που πιθανότατα ταυτίζεται με πόδι ειδωλίου, κατασκευασμένου με την τεχνική του πυρήνα. Είναι ανομοιομορφα ψημένο και έχει κατασκευαστεί από εύθρυπτο, καστανέρυθρο πηλό, χωρίς επίχρισμα²² (**εικ. 8: 33**). Βρέθηκε ακόμη τμήμα σφονδυλιού²³ (**εικ. 8: 29**).

12. Ενδεικτικά πρβλ. Fossey 1969, figs. 4-9. Τζαβέλα-Εντζεν 1984, πίν. 77. Παντελίδου-Γκόφα 2005, 305 και πίν. 7 -3.

13. Οι λαβές αυτές κυριαρχούν στην ΠΕ Ι και συνεχίζουν στην ΠΕ ΙΙ, πρβλ. Caskey – Caskey 1960, 164–III.8. 14. Alram-Stern 2004, 338.

15. Ενδεικτικά πρβλ. Caskey – Caskey 1960, 164, fig.7 (Εύτρηση). Τζαβέλα-Εντζεν 1984, πίν. 16 (Λιθαρές). Fossey 1969, fig. 2 και 4 (Περαχώρα). Παντελίδου-Γκόφα 2005, 303-305 (Τσέπι).

16. Αγγεία με οπές στον πυθμένα δεν απαντούν συχνά στους ΠΕ χρόνους. Ενδεικτικά για παραδείγματα από τις Λιθαρές, βλ. Τζαβέλα-Εντζεν 1984, 160.

17. Caskey – Caskey 1960, 144 – IV 6.

18. Τζαβέλα-Εντζεν 1984, 154.

19. Βλ. σχετικά Goldman 1931, fig. 91. Τζαβέλα-Εντζεν 1984, 165 και πίν. 74.

20. Η διακόσμηση θυμίζει ανάλογη σε τηγανόσχημα ηπειρωτικού τύπου, βλ. σχετικά Bossert 1960, 9-12. Renfrew 1972, 536-538. Warren – Hankey 1989, 32-33. Για ανάλογα παραδείγματα από τις Λιθαρές, βλ. Τζαβέλα-Εντζεν 1984, πίν. 78-δ, λ. και το Τσέπι, βλ. Παντελίδου-Γκόφα 2005, 16

21. Οι μη ελεγχόμενες συνθήκες όπτησης των αγγείων του αποθέτη και η συνακόλουθα δυσδιάκριτη γραπτή διακόσμηση, λόγω της ανομοιογενούς όπτησης, τεκμηριώνουν την προτίμηση στα εμπίεστα και εγχάρκτα διακοσμικά θέματα, που είναι εμφανή, ακόμα και όταν η επιφάνεια του αγγείου είναι διαφορόχρωμη. Το αποτέλεσμα είναι εντονότερο, όταν πληρώνεται με λευκή ύλη, βλ. και Bossert 1960, 3.

22. Για την τεχνική του πυρήνα βλ. Χουρμουζιάδης 1973, 36-37. Για παράλληλα που προέρχονται από ανασκαφική έρευνα στη ανισόπεδη διάβαση του ΟΣΕ στη Θήβα και τοποθετούνται στους ΤΝ/ΠΕ Ι χρόνους, βλ. Ε. Τσώτα στον παρόντα τόμο.

23. Για ανάλογα παραδείγματα των ΠΕ Ι χρόνων βλ. ενδεικτικά Caskey – Caskey 1960, pl. 53-IV26.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνοψίζοντας, θα πρέπει καταρχήν να επισημανθεί ότι ο αποθέτης αποτελεί ένα κλειστό σύνολο της όψιμης ΠΕ Ι περιόδου. Η χρονολόγηση αυτή στηρίζεται στην παρουσία τυπικών σχημάτων των ΠΕ Ι χρόνων, των οποίων τα πλησιέστερα παράλληλα απαντούν στο στρώμα ΙV της Εύτρησης και στις Λιθαρές²⁴, ενώ ενισχύεται από την απουσία χαρακτηριστικών σχημάτων της ΠΕ ΙΙ²⁵. Τεκμήριο για την χρονολόγηση του αποθέτη στην όψιμη ΠΕ Ι, αποτελεί η απουσία φιαλών με αναδιπλωμένα χείλη και σωληνωτές λαβές²⁶ (rolled rim bowl).

Γενικά, η κεραμική παρουσιάζεται εξαιρετικά ομοιογενής όσον αφορά στα γενικά χαρακτηριστικά της (πρώτες ύλες, τεχνολογία κατασκευής, τρόποι διακόσμησης), αλλά και έντονα διαφοροποιημένη στις επιμέρους λεπτομέρειες (π.χ. τη διαφορετική διαμόρφωση επιφάνειας σε ίδιου σχήματος αγγεία, τη μεγάλη ποικιλομορφία στις διατομές του χείλους).

Η παρουσία της κεραμικής με εμπίεστη και εγχάρακτη διακόσμηση αποτελεί ίσως ένδειξη για το συσχετισμό του αποθέτη με την περίοδο που είναι γνωστή στις Κυκλάδες ως ομάδα Κάμπου²⁷. Όστρακα με παρόμοια διακόσμηση έχουν βρεθεί σε πολλές θέσεις της Στερεάς Ελλάδας των ΠΕ Ι χρόνων, αρκετά μάλιστα από αυτά αποδίδονται σε τηγανόσχημα σκεύη²⁸. Η κεραμική αυτή είχε παλαιότερα συσχετιστεί σε τέτοιο βαθμό με τις Κυκλάδες, ώστε αγγεία με ανάλογη διακόσμηση να θεωρούνται κυκλαδικής προέλευσης ή επίδρασης²⁹, ακόμα και όταν ανευρίσκονταν σε θέσεις της ενδοχώρας³⁰ και παραβλέποντας το γεγονός ότι η πλειονότητα ήταν τοπικής κατασκευής³¹. Η παρουσία κεραμικής με εμπίεστη και εγχάρακτη διακόσμηση στον αποθέτη της Θήβας, υποδηλώνει ότι η κεραμική αυτή εμφανίζεται στην ενδοχώρα, ήδη, από το τέλος των ΠΕ Ι χρόνων και μάλλον λίγο πριν ή συγχρόνως με την αντίστοιχη κυκλαδική ομάδα. Ενδεχομένως μάλιστα η κυκλαδική εμπίεστη διακόσμηση να οφείλεται σε επιρροή της ενδοχώρας³². Σε κάθε περίπτωση η κεραμική αυτή φαίνεται πως αποτελεί ισχυρό συνδετικό κρίκο του νότιου ελλαδικού χώρου με τις Κυκλάδες³³.

Η συστηματική μελέτη του αποθέτη στο Πύρι της Θήβας αποδεικνύεται ιδιαίτερα χρήσιμη, καθώς κλειστά σύνολα που χρονολογούνται με ασφάλεια στους ΠΕ Ι χρόνους είναι σπάνια. Επιπλέον, οι μαρτυρίες που διαθέτουμε για την οικιστική εξέλιξη στη Θήβα κατά τους Νεολιθικούς χρόνους και την πρώτη φάση της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού είναι λιγοστές³⁴.

24. Βλ. παραπάνω και Agram-Stern 2004, 338.

25. Όπως φιάλες με έντονα εσωνεύον χείλος ή χείλος διατομής T, σαλτσιέρες, ασκοί, πρωτοβερνικωτά ή γραπτά αγγεία, τυπικά της ΠΕ ΙΙ.

26. Αν και το σχήμα θεωρείται τυπικό των αρχών της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, δεν συναντάται και σε άλλες θέσεις της ΠΕ Ι, βλ. σχετικά Renfrew 1972, 163. Παντελίδου-Γκόφα 2005, 324-325.

27. Renfrew 1972 και 1984. Dumas 1977. Zapheirouλου 1984. Manning 1992, 45-48.

28. Renfrew 1972, 182, fig. 11.7 και 536.

29. Goldman 1931, 81. Bossert 1960, 10. Renfrew 1972, 535 κ.ε.

30. Όπως ενδεικτικά στην Εύτρηση, τις Λιθαρές και την Ασέα, βλ. σχετικά Goldman 1931, 81. Holmberg 1944, 85 κ.ε. Τζαβέλα-Ενjen 1984.

31. Coleman 1985, 200.

32. Warren – Hankey 1989, 33. Coleman 1985, 204.

33. Caskey – Caskey 1960, 164. Renfrew 1972, 535. Weisshaar 1990, 20.

34. Γενικά για την περιοχή και την εποχή βλ. Κόνσολα 1981, 50. Τμήμα οικισμού και ταφών, χρονολογούμενα στη μετάβαση από τη Νεολιθική στην ΠΕ Ι περίοδο ήρθαν στο φως κατά την κατασκευή της νέας ανισόπεδης διάβασης, κάτω από τη σιδηροδρομική γραμμή, στον οδικό άξονα Θηβών-Μουρικίου, βλ. σχετικά Αραβαντινός 2006, 735, καθώς και ανακοίνωση Εύης Τσώτα στον παρόντα τόμο.

Ως εκ τούτου ο αποθέτης στο Πυρί, που αποτελεί κατάλοιπο δραστηριοτήτων ενός νοικοκυριού ή μιας μικρής ομάδας ανθρώπων, που κατοικούν στην Θήβα στις απαρχές της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, αποκτά ιδιαίτερη σημασία. Η λεπτομερής καταγραφή κάθε οστράκου και η στατιστική επεξεργασία των δεδομένων, που πρόκειται να ακολουθήσει, θα αποτελέσει την αφετηρία για μια προοπτική ενδελεχέστερης συγκριτικής μελέτης.

SUMMARY

AN EARLY HELLADIC I PIT AT PYRI OF THEBES: A FIRST APPROACH

Elena Kountouri, Nikos Liaros

An Early Helladic I pit was found during the construction of the city's sewage system. It was almost circular in shape, diameter roughly 1 meter, depth 2 meters. It contained a quantity of stones, pottery, few animal bones and a *spondylus gaedaropous* shell. The uniformity of the finds indicates that the fill was the result of a single act of deposition.

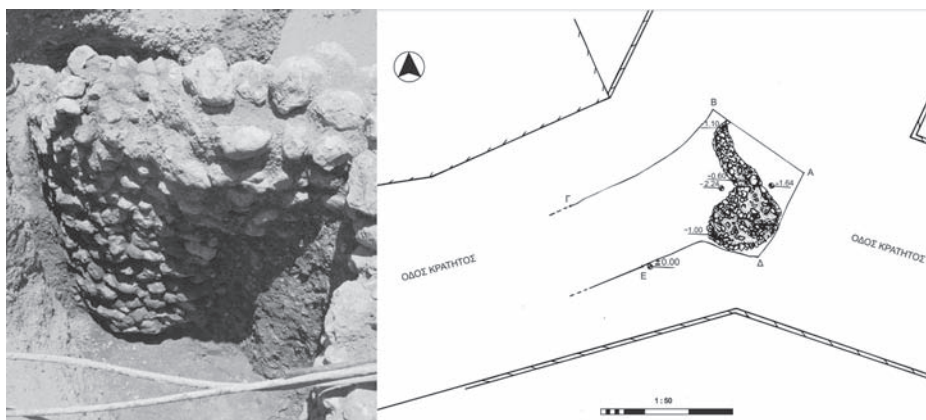
The ceramic finds are categorized according to the clay quality, the inclusions, method of manufacture, shape and decoration. Special mention is made of the impressed and incised patterned pottery. The presence of this type of pottery in the Thebes' pit attests its existence on the mainland before the end of EH I, just before/or contemporaneous with the Cycladic Kampos Group.

The Thebes pit contained the remains of the household activities of a small group of people. This closed deposit is rare and important because of its EH I date and for understanding the topography of the area of Thebes.

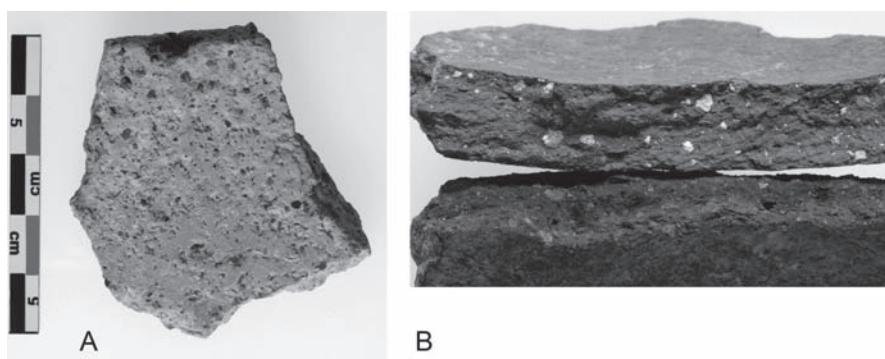
BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alram-Stern E. (επιμ.), 2004. *Die Frühbronzezeit in Griechenland mit Ausnahme von Kreta. Die Ägäische Frühzeit, 2. Serie, Forschungsbericht 1975-2002, 2/2*, Wien.
- Αραβαντινός Β., 2006. Από τη σιωπηλή γη της αρχαίας Θήβας. Η σημασία των πρόσφατων αρχαιολογικών δεδομένων, *ΑΕΘΣΕ* 1, 729-749.
- Bossert E.M., 1960. Die gestempelten Verzierungen auf frühbronzezeitliche Gefäßen der Agäis, *JdI* 75, 1-16.
- Blandino B., 2003. *Coiled Pottery-Traditional and contemporary ways*, London.
- Caskey J.L. – Caskey E.G., 1960. The Earliest Settlements at Eutresis. Supplementary Excavations 1958, *Hesperia* 29, 126-167.
- Coleman J.E., 1985. "Frying pans" of the Early Bronze Age Aegean, *AJA* 89, 191-219.
- Doumas Chr., 1977. Early Bronze Age Burial Habits in the Cyclades, *SIMA* 48, Göteborg.
- Fossey J.M., 1969. The Prehistoric Settlement by Lake Vouliagmeni, Perachora, *BSA* 64, 53-69.
- Gibson A. – Woods A., 1990. *Prehistoric pottery for the Archaeologist*, Leicester.
- Goldman H., 1931. *Excavations at Eutresis in Boeotia*, Cambridge.
- Θεοχάρης Ρ.Δ., 1951. Ανασκαφή εν Παλαιά Κοκκινιά Πειραιώς, *ΠΑΕ*, 77-127.
- Holmberg E.J., 1944. *The Swedish Excavations at Asea in Arcadia*, Leipzig.
- Κόνσολα Ντ., 1981. *Προμυκηναϊκή Θήβα. Χωροταξική και Οικιστική διάρθρωση*, Αθήνα.
- Κυριατζή Ε., 2000. *Κεραμική Τεχνολογία και Παραγωγή: Η κεραμική της ύστερης εποχής του Χαλκού από την Τούμπα Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη.

- Manning S.W., 1992. *The Absolute Chronology of the Aegean Early Bronze Age: Archaeology, Radiocarbon, and History*, Sheffield.
- Παντελίδου-Γκόφα Μ., 2005. *Τσέπι Μαραθώνος. Το Πρωτοελλαδικό Νεκροταφείο*, Αθήνα.
- Renfrew C., 1972. *The Emergence of Civilisation. The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C.*, London.
- Renfrew C., 1984. From Pelos to Syros: Kapos Grave D and the Kapos Group, στο MacGillivray J.A. – Barber R.L.N. (eds.), *The Prehistoric Cyclades: Contributions to a Workshop on Cycladic Chronology*, Edinburgh.
- Rice P.M., 1987. *Pottery analysis, a sourcebook*, Chicago.
- Riegger H., 1972. *Primitive Pottery*, New York.
- Rye S.O., 1981. *Pottery Technology. Principles and Reconstruction*, Washington.
- Σάμψων Α., 1980. Η Νεολιθική και η Πρωτοελλαδική Ι στην Εύβοια, *AEM* 24, Αθήνα.
- Τζαβέλα-Εντζεν Χ., 1984. *Λιθαρές*, Αθήνα.
- Warren P. – Hankey V., 1989. *Aegean Bronze Age Chronology*, Bristol.
- Weisshaar H.J., 1989. Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum, στο Hauptmann H. (επιμ.), *Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien I. Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes*, Bonn.
- Weisshaar H.J., 1990. *Tiryns. Forschungen und Berichte. IX. Die Keramik von Talioti*, Mainz.
- Χουρμουζιάδης Γ.Χ., 1973. *Η ανθρωπόμορφη Ειδωλοπλαστική της Νεολιθικής Θεσσαλίας. Προβλήματα κατασκευής, τυπολογίας και ερμηνείας*, Βόλος.
- Zapheirou P., 1984. The Chronology of the Kapos Group, στο MacGillivray J.A. – Barber R.L.N. (επιμ.), *The Prehistoric Cyclades: Contributions to a Workshop on Cycladic Chronology*, Edinburgh, 31-40.

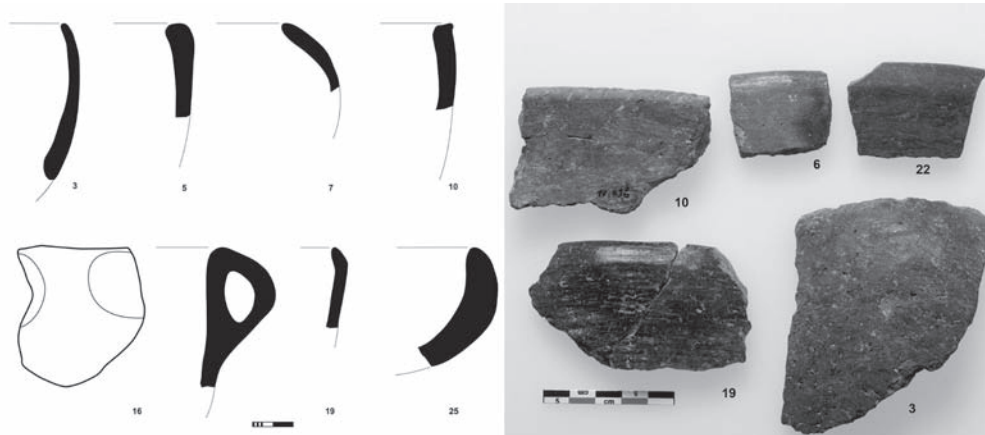
Εικ. 1. Σχέδιο και φωτογραφία του αποθέτη στο Πυρί της Θήβας.

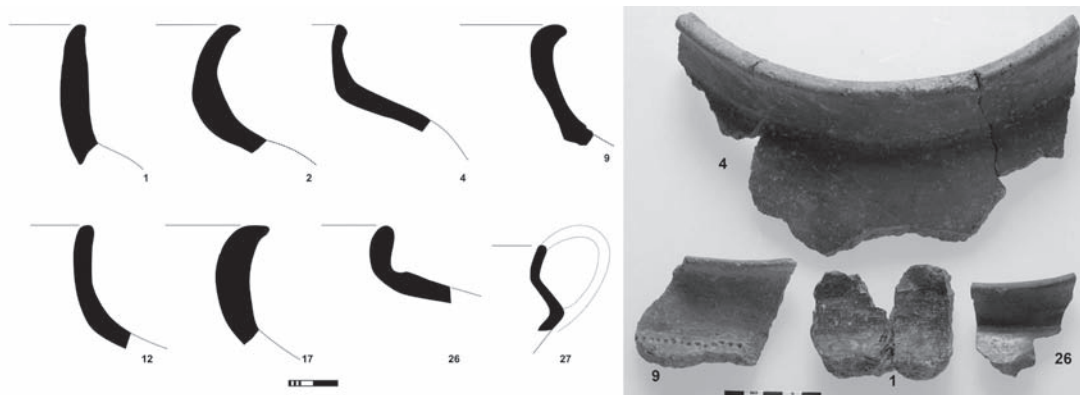
Εικ. 2. **Αριστερά:** Όστρακο στο οποίο διακρίνεται η σκόπιμη προσθήκη εγκλεισμάτων. **Δεξιά:** Δύο τμήματα του ίδιου οστράκου. Κάτω διακρίνεται ο τεφρός πυρήνας και το ανομοιομορφο ψήσιμο, πάνω διακρίνονται ασβεστολιθικές προσμίξεις. Η πειραματική επαναόπτηση του οστράκου στους 980° C έδειξε ότι περιείχε ασβεστολιθικά εγκλείσματα, τα οποία όμως δεν είχαν ασβεστοποιηθεί λόγω της χαμηλής θερμοκρασίας ψησίματος.

Εικ. 3. **Πάνω:** Τμήματα βάσεων, στις οποίες διακρίνονται τρία επικαλυπτόμενα στρώματα πηλού. **Κάτω:** Τμήμα σώματος αγγείου, στο οποίο διακρίνεται η ατελής συγκόλληση στρώσεων πηλού.

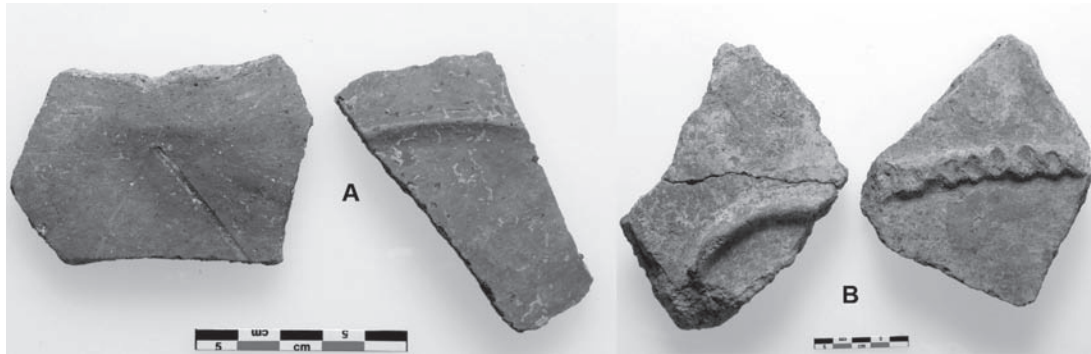
Εικ. 4. Χείλη ανοικτών αγγείων.

Εικ. 5. Χείλη κλειστών αγγείων.

Εικ. 6. Λαβές. Α: Ανοικτών αγγείων Β: Κλειστών αγγείων Γ: Αποφύσεις σε κλειστά αγγεία.

Εικ. 7. α. Όστρακα αγγείων με ερυθρό θαμπό επίχρισμα, εγχάρακτη και πλαστική διακόσμηση. β. Τμήματα πίθων με πλαστική διακόσμηση.

Εικ. 8. Τμήμα ειδωλίου (σχέδιο και φωτογραφία) και τομή σφονδυλιού.

Εικ. 9. Ανοικτά αγγεία με γωνιώδες περίγραμμα και υπερυψωμένες λαβές.

Εικ. 10. Όστρακα που εμφανίζουν εμπέιστη διακόσμηση.

ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΤΕΛΙΚΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΕ Ι ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΗΣ ΑΝΙΣΟΠΕΔΗΣ ΔΙΑΒΑΣΗΣ ΟΣΕ, ΣΤΗ ΘΗΒΑ*

Εύη Τσώτα

Κατά τη διετία 2000-2001, πραγματοποιήθηκε από τη Θ' ΕΠΚΑ σωστική ανασκαφή στην επαρχιακή οδό Θηβών-Μουρικού, δύο χιλιόμετρα ΒΑ της πόλης, με αφορμή την κατασκευή της Ανισόπεδης Διάβασης του ΟΣΕ¹ (εικ. 1). Η θέση βρίσκεται στη γνωστή από την αρχαιότητα ως *πυροφόρον* ή *πολύπυρον* πεδιάδα το «*Αόνιον Πεδίον*» κατά τον Στράβωνα². Σήμερα η περιοχή ονομάζεται «*Κοκκάλα*», επειδή κατά την άροση έρχονταν στην επιφάνεια κατάλοιπα αρχαίων τάφων³.

Από την ανασκαφική έρευνα, αποκαλύφθηκε τμήμα εκτεταμένου νεκροταφείου της Θήβας των ιστορικών χρόνων, καθώς και ευρήματα της Τελικής Νεολιθικής I-II και της ΠΕ I περιόδου⁴. Το προϊστορικό στρώμα εμφανίστηκε σποραδικά σε όλη σχεδόν την έκταση της ανασκαφής και σε πολλά σημεία του είχε διαταραχθεί από το κλασικό και το ελληνιστικό νεκροταφείο⁵. Πλην ελαχίστων οστράκων της ΠΕ I περιόδου, το μεγαλύτερο μέρος των ευρημάτων, ανήκουν στη νεολιθική εποχή. Συνολικά αποκαλύφθηκαν είκοσι πέντε τάφοι, δώδεκα αποθέτες, εννέα λιθολογήματα – λιθοσωροί, πέντε δάπεδα, δεκαοκτώ πασσαλότρυπες, αποσπασματικά διατηρημένα οικιστικά κατάλοιπα και ένα αψιδωτό κτήριο, με λίθινο θεμέλιο. Στο σύνολο των ευρημάτων της Τελικής Νεολιθικής I-II και ΠΕ I, ανήκουν τέσσερα ανθρωπόμορφα ειδώλια, τριάντα κεραμικά σκεύη (που προέκυψαν κυρίως από την συγκόλληση των οστράκων), καθώς και πλήθος πήλινων και λίθινων μικροαντικειμένων (κυρίως λεπίδες οψιανών, μικρές αξίνες και πήλινα σφονδύλια).

Η ανασκαφή στο εργοτάξιο του ΟΣΕ χωρίστηκε σε Βόρειο και Νότιο Τομέα, λόγω της μεγάλης έκτασής της, με διαχωριστικό τη σιδηροδρομική γραμμή Αθηνών-Θεσ/κης. Μεταξύ των δύο τμημάτων της ανασκαφής μεσολαβούσε ένα διάστημα 80 μέτρων στους ιστορικούς

* Η ανασκαφή διεξήχθη από τον Προϊστάμενο της Θ' ΕΠΚΑ, καθ. Βασίλειο Αραβαντινό, τον οποίο και ευχαριστώ ιδιαίτερα για την άδεια μελέτης και για τη συνεχή παρότρυνση και εμπιστοσύνη του. Τη συντήρηση των ευρημάτων πραγματοποίησαν οι συντηρητές του Μουσείου Θήβας, Παναγιώτης Βαλμάς, Σοφία Μιχαήλογλου και Ιωάννα Μωραΐτου, ενώ τη σχεδιαστική ανάπτυξη ανέλαβαν οι σχεδιαστές Σωτήρης Καζακίδης και Μαίρη Βασιλείου.

1. Αραβαντινός 2003, 735-739.

2. Στράβων 9, 412.

3. Σωτηριάδης 1914, 36.

4. Αραβαντινός 1999, 316. Αραβαντινός 2000 (υπό έκδοση), και 2001-2004 (υπό έκδοση).

5. Αραβαντινός 2004, 82-94.

χρόνους και 32 μέτρων στην προϊστορική εποχή, στο οποίο δεν υπήρχαν ευρήματα. Πιθανόν στο σημείο εκείνο διερχόταν κάποιος χείμαρρος, με κατεύθυνση Α-Δ.

ΒΟΡΕΙΟΣ ΤΟΜΕΑΣ - ΟΙΚΙΣΤΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ

Βόρεια της σιδηροδρομικής γραμμής τα προϊστορικά ευρήματα ήταν λιγοστά, κυρίως λιθολογήματα, αποθέτες, τμήματα δαπέδων, καθώς και κατάλοιπα δύο μικρών πασσαλόπηκτων κατασκευών⁶. Από την πρώτη κατασκευή (τομές Α6-Α7), διατηρήθηκαν δεκαοκτώ κυκλικές οπές μεγέθους 15-20εκ, ενώ από τη δεύτερη (τομή Β24) οκτώ οπές μεγέθους 20-22εκ. και δύο αβαθή αυλάκια, τα οποία ένωναν κάποιες από τις οπές. Η πρώτη κατασκευή εδραζόταν πάνω σε καλά πατημένο χώμα, ενώ στη δεύτερη τόσο οι οπές, όσο και τα αβαθή αυλάκια βρίσκονταν εντός πηλόχριστου δαπέδου. Η δεύτερη πασσαλόπηκτη κατασκευή εντοπίστηκε ανάμεσα σε πυκνό στρώμα τάφων των ιστορικών χρόνων και είχε υποστεί σημαντικές αλλοιώσεις, με αποτέλεσμα να σώζεται αποσπασματικά και μην να είναι δυνατή η σχεδιαστική αποκατάστασή της⁷.

Σε έξι τομές του βόρειου τομέα, αποκαλύφθηκαν εννέα λιθολογήματα – λιθωσωροί. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ευμεγέθης ωσειδής λιθωσωρός, που αποκαλύφθηκε στο μεσοδιάστημα των ανασκαφικών τομών Β2-Β3 (εικ. 2). Αποτελείται από συσσωρευμένους μικρούς λίθους και όστρακα. Η κεραμική που προέρχεται από τον λιθωσωρό αποτελείται κυρίως από άβαφα ή ερυθρά μονόχρωμα. Από το σύνολο των οστράκων αποκαταστάθηκαν τρία αποθηκευτικά μεσαίου μεγέθους αγγεία (εικ. 3), καθώς και 41 τμήματα μικρότερων. Στο κέντρο της βάσης του λιθολογήματος βρέθηκαν κατά χώραν οστά ζώων, ενώ πάνω από την κατασκευή, σχηματίζοντας μια στενή λωρίδα, σαν διάδρομο, αποκαλύφθηκε λεπτό δάπεδο από πατημένο κόκκινο πηλόχρωμα. Είναι πιθανόν το δάπεδο να συνεχιζόταν, ενώ επισημάνθηκε και η ύπαρξη δεύτερου παρόμοιου λιθολογήματος ανατολικά του πρώτου.

ΝΟΤΙΟΣ ΤΟΜΕΑΣ - ΟΙΚΙΣΤΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ

Στον Νότιο τομέα, πλησίον των γραμμών του τρένου, αποκαλύφθηκε αψιδωτό κτήριο⁸, με κατεύθυνση Α-Δ, διαστάσεων μήκους 12μ. και μέγιστου πλάτους 9μ. (εικ. 4). Από αυτό διατηρήθηκε μόνο η θεμελίωσή του, η οποία αποτελείται από μικρούς λίθους και όστρακα. Το κτήριο ήταν χωρισμένο σε δύο δωμάτια, χωρίς να υπάρχει μεταξύ τους επικοινωνία από το εσωτερικό. Εντός του μεγαλύτερου δυτικού δωματίου (εσωτερικών διαστάσεων 5,90 × 6,50μ.) αποκαλύφθηκαν τρία τμήματα δαπέδου, μία μικρή εστία και τέσσερα κυκλικά ορύγματα απόθεσης. Στο ανατολικό δωμάτιο (εσωτερικών διαστάσεων 4,50 × 3,30μ.), το οποίο είχε υποστεί

6. Warner 1979, 139-143.

7. Τα πασσαλόπηκτα οικοδομήματα, γνωστά με τους όρους timber – framed ή wattle and daub (Pfostenbauten), είναι γενικά δημοφιλή σε διάφορες περιόδους και περιοχές. Τα οικοδομήματα αυτά κατασκευάζονται με απλό τρόπο και από φθαρτά υλικά (χώμα, ξύλα). Για την κατασκευή τους ανοίγονται πρώτα οπές στο έδαφος και εκεί μπαίνουν όρθια ξύλινα δοκάρια ή δέσμες από καλάθια. Πάνω σε αυτό τον βασικό σκελετό στερεώνονται άλλα οριζόντια τοποθετημένα καλάμια ή ψάθες, που επιχρίονται με λάσπη, έτσι ώστε να σχηματισθεί παχύ προστατευτικό στρώμα εσωτερικά και εξωτερικά.

8. Κόνσολα 1981, 50-51.

και τη μεγαλύτερη φθορά από την κατασκευή των μεταγενέστερων τάφων, αποκαλύφθηκε μόνο ένας μικρός αποθέτης. Δυστυχώς εξαιτίας της σοβαρής παραβίασης η θέση των εισόδων δύναται να προσδιοριστεί μόνο κατά προσέγγιση. Από την κεραμική που βρέθηκε τόσο στην επίχωσή του, όσο και από τα εντοιχισμένα στους τοίχους όστρακα, το κτήριο χρησιμοποιήθηκε κατά τη διάρκεια της ΤΝ ΙΙ, ενώ δεν φαίνεται να συνεχίστηκε η χρήση του πέραν από αυτή.

ΝΟΤΙΟΣ ΤΟΜΕΑΣ - ΤΑΦΟΙ ΚΑΙ ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

Από τη Βοιωτία μέχρι σήμερα ήταν γνωστά μόνο τρία επιβεβαιωμένα νεολιθικά ταφικά ευρήματα, ένα από τη Χαιρώνεια⁹ και δύο από το Ακραιφνιο¹⁰. Στην ανασκαφή του ΟΣΕ αποκαλύφθηκαν είκοσι πέντε τάφοι¹¹, εκ των οποίων οι επτά περιείχαν κτερίσματα (κεραμική ή μικροαντικείμενα). Όλες οι ταφές βρέθηκαν στον Νότιο Τομέα της ανασκαφής και σε μεγάλη διασπορά, τόσο περιμετρικά του κτηρίου, όσο και στον ευρύτερο χώρο της ανασκαφής του νεκροταφείου των ιστορικών χρόνων. Από το σύνολο των τάφων ένας ανήκει στον τύπο του εγγυτρισμού (τάφος Ν555). Οι υπόλοιποι αποτελούνται από ένα απλό όρυγμα, συνήθως ελλειψοειδές, εντός του οποίου γινόταν η εναπόθεση του νεκρού, πάνω στο χώμα. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι κάθε λάκκος περιείχε μόνο μία ταφή. Ο προσανατολισμός των τάφων ποικίλει από ανατολή - δύση και βορρά - νότο, ενώ η θέση του νεκρού είναι πάντα σε συνεσταλμένη θέση¹². Αναλυτικά οι κτερισμένοι τάφοι είναι:

Ν127. Λακκοειδής τάφος με κατεύθυνση Α-Δ (**εικ. 5**). Ο νεκρός ήταν σε συνεσταλμένη θέση, με το κρανίο στραμμένο νότια. Στα πόδια του βρέθηκαν τοποθετημένα δύο αγγεία, καθώς και πλήθος οστράκων στην επίχωσή του. Το πρώτο, μεγάλη φιάλη (Μ.Θ. 36095, διαστάσεις: ύψ 34,19εκ., διαμ. χείλους 51,34εκ., διαμ. βάσης 18,32εκ., ύψ λαβής 13,82εκ., πάχ. λαβής 3,5εκ., ύψ απόφυσης 3,9εκ., **εικ. 6α**) έχει χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση, σφαιρικό σώμα και ελαφρά έξεργο χείλος, με επίπεδο τελείωμα¹³. Τα τοιχώματα είναι λεπτά, ενώ ο πορτοκαλόχρωμος πηλός είναι καθαρός από προσμίξεις. Στο μέσον της κοιλιάς φέρει τρεις κάθετες πλατιές ταινιόσχημες ψευδολαβές με οπή. Τα τελειώματα των λαβών προεξέχουν από την επιφάνεια του αγγείου. Στην εξωτερική επιφάνεια φέρει κατά τόπους ίχνη καύσης. Το δεύτερο, λεμβοειδές αγγείο (εμβαματοδοχείο, Μ.Θ. 41198, διαστάσεις: ύψ. χωρίς λαβή 10,31εκ., διάμ. χείλους 15,32εκ., διάμ. βάσης 6,82εκ., ύψ. λαβής 5,77εκ., πάχ. λαβής 1,28εκ., ύψ. απόφυσης 2,97εκ., **εικ. 6β**), έχει δακτυλιόσχημη χαμηλή βάση, λεπτά τοιχώματα και έξεργο χείλος. Δεξιά και αριστερά στο ύψος των ώμων, φέρει από μία κάθετη κυλινδρική απόφυση, πεπλατυσμένη με καμπύλο τελείωμα. Κατά τόπους φέρει ίχνη καύσης.

Ν180. Αβαθής λακκοειδής τάφος με κατεύθυνση Δ-Α, με το κρανίο στραμμένο βόρεια. Ο νεκρός ήταν σε συνεσταλμένη θέση με τα χέρια να ακουμπούν διπλωμένα στους μηρούς. Το όρυγμα που έγινε η εναπόθεση είναι ακανόνιστου σχήματος, ενώ ο νεκρός ακουμπούσε απευ-

9. Weinberg 1947, 165-182.

10. Ανδρειωμένου 1980, 7.

11. Οι προϊστορικοί τάφοι του Νότιου Τομέα είναι οι: Ν1, 2, 3, 4, 5, 127, 151, 152, 174, 180, 181, 206, 415, 425, 438, 539, 546, 547, 555, 560, 563, 564, 566, 567 και 568.

12. Η μελέτη των οστών βρίσκεται σε εξέλιξη από τη Δρ. Ε. Βήκα. Έτσι στο παρόν κείμενο είναι πρόωρο να παρουσιαστούν επιβεβαιωμένα τελικά στοιχεία για το φύλο ή την ηλικία των νεκρών.

13. Σάμψων 1980, 144.

θείας στο χώμα. Από το εσωτερικό συλλέχθηκε τμήμα βάσης και σώματος καρποδοχείου¹⁴, από πορτοκαλόχρωμο πηλό (Μ.Θ. 41852, διαστάσεις: σωζ. ύψ. 8,80εκ., διάμ. βάσης 6,67εκ., ύψ. ποδιού 3,61εκ., **εικ. 6γ**).

N415. Αβαθής λακκοειδής τάφος με κατεύθυνση Δ-Α (**εικ. 7**). Εντός ελλειψοειδούς ορύγματος. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί στο δεξί πλευρό με το πρόσωπο να κοιτά προς νότο, ενώ το κρανίο ήταν δυτικά. Ο σκελετός σώζονταν σε πολύ καλή κατάσταση. Βόρεια του σκελετού είχαν τοποθετηθεί δύο αγγεία: 1) Ανοικτό αγγείο με καμπύλα βάση, κάθετα λεπτά τοιχώματα και έξεργο προς τα έξω τελείωμα χείλους (Μ.Θ. 41194, διαστάσεις: ύψ. χωρίς λαβή 7,46εκ., διάμ. χείλους 18,24εκ., διάμ. βάσης 12,85εκ., ύψ. λαβής 1,14εκ., πάχ. λαβής 1,34εκ., **εικ. 6δ**). Φέρει μία κάθετη επίπεση λαβή, σχήματος Π, με διαμπερές τρήμα. Ο πηλός είναι φαιόχρωμος, χωρίς προσμίξεις. 2) Κλειστό αγγείο, πυξίδα, με εγχάρκτη διακόσμηση¹⁵ (Μ.Θ. 41200, διαστάσεις: ύψ. 12,78εκ., διάμ. χείλους 13,14εκ., διάμ. βάσης 16,67εκ., ύψ. λαβής 6,17εκ., πάχ. λαβής 1,86εκ., **εικ. 6ε**). Έχει αμφικωνικό σώμα, λεπτά τοιχώματα, σφαιρική βάση με ομφαλή καμπύλη προς τα έσω στο κέντρο της και χείλος με ωοειδή διατομή. Διατηρεί δύο ωτόσχημες πεπλατυσμένες λαβές, οι οποίες ακολουθούν την κλίση του αγγείου, με οριζόντιο τρήμα και σφαιρική κομβίωση απόληξη¹⁶. Ξεκινούν από τη μέση της κοιλιάς και καταλήγουν στο χείλος. Φέρει εγχάρκτη διακόσμηση από λοξές ταινίες, οι οποίες συγκλίνουν στο κέντρο. Η διακόσμηση είναι όμοια και στις δύο όψεις. Οι λαβές φέρουν εξίσου εγχάρκτη διακόσμηση, από ζεύγη λοξών γραμμών. Ο πηλός είναι φαιόχρωμος, χωρίς προσμίξεις.

N438. Δυτικά των σημείων 43'-44' στον Νότιο Τομέα της ανασκαφής, εντοπίστηκε το κρανίο και τμήμα από τα πόδια του σκελετού. Από τον τάφο συλλέχθηκαν δύο λεπίδες οσίου (Μ.Θ. 38464 διαστάσεις: ύψ. 2,01εκ., πλ. 1εκ., πάχ. 0,17εκ. και Μ.Θ. 38465, ύψ. 2,22εκ., πλ. 1,46εκ., πάχ. 0,17εκ.), καθώς και ένα όστρακο, από σώμα μικρού άβαφου κλειστού αγγείου.

N539. Δυτικά των σημείων 44'-45', αποκαλύφθηκε αβαθές όρυγμα τάφου, με κατεύθυνση Ν-Β. Ο σκελετός ήταν σε συνεσταλμένη θέση, στραμμένος ανατολικά. Τα οστά διατηρούνται σε μέτρια κατάσταση. Ο σκελετός διατηρήθηκε σχεδόν ολόκληρος, πλην των οστών της σπονδυλικής στήλης. Δίπλα στα πόδια του βρέθηκε τμήμα άβαφου κλειστού αγγείου με κάθετη κυλινδρική λαβή¹⁷ (Μ.Θ. 41854, διαστάσεις: ύψ. 17εκ., διάμ. χείλους 10,2εκ., ύψ. λαβής 8,9εκ., **εικ. 6στ**).

N555. (εγχυτρισμός). Εντός της τομής 37-37α-38α-38, αποκαλύφθηκε πιθοειδές αγγείο, οριζόντια τοποθετημένο και με το στόμιο προς τα ΒΔ. Ως κάλυμμα του ανοίγματος του αγγείου είχαν χρησιμοποιηθεί όστρακα μικρού πίθου, με διακόσμηση επίθετων ταινιών με αποτυπώματα δακτύλων¹⁸ (Μ.Θ. 41855). Στο εσωτερικό του αγγείου βρέθηκαν ελάχιστα αποσθρωμένα οστά (πιθανόν παιδική ταφή), καθώς και όστρακα από μία μικρή φιάλη (Μ.Θ. 41857). Το αγγείο δεν φέρει διακόσμηση (Μ.Θ. 41856, διαστάσεις: σωζ. ύψ. 35,74εκ., διάμ. χείλους 30,20εκ., διάμ. βάσης 13,94εκ., ύψ. λαβής 6,4εκ., πάχ. λαβής 2,7εκ., **εικ. 6ζ**). Διατηρεί δύο μικρές ταινιόσχημες ωοειδείς λαβές, στενή επίπεδη βάση και λοξά προς τα έξω κάθετα τοιχώματα¹⁹.

N566. Κατεστραμμένος λακκοειδής τάφος με κατεύθυνση Δ-Α, πιθανόν εντός ελλειψο-

14. Σάμψων 1980, 133.

15. Τζαβέλα-Ενζεν 1984, 164.

16. Furness 1956, 173.

17. Coleman 1977, 82-83.

18. Immerwahr 1971, 41.

19. Σάμψων 1988, 42.

ειδούς ορύγματος. Σώθηκε μόνο τμήμα οστών κάτω άκρων και τμήμα του κρανίου και της σιαγόνας. Από το όρυγμα του τάφου συλλέχθηκαν όστρακα, καθώς και μία φιάλη με ψηλό πόδι (Μ.Θ. 41196, διαστάσεις: ύψ. 17,22εκ., διάμ. χείλους 18εκ., διάμ. ποδιού 10,67εκ., ύψ. ποδιού 7,65εκ., **εικ. 6η**). Τα τοιχώματα του σώματος είναι καμπύλα και το τελείωμα του χείλους έχει ελαφριά κλίση προς τα έξω. Το πόδι είναι κυλινδρικό με κάθετα τοιχώματα και διατηρεί βαθιά εγχάρκτη διακόσμηση από λοξές εφαπτόμενες γραμμές²⁰.

ΒΟΡΕΙΟΣ ΚΑΙ ΝΟΤΙΟΣ ΤΟΜΕΑΣ – ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Εξαιτίας της φυσικής κατωφέρειας του εδάφους²¹, αλλά και της ισχυρής παραβίασης του προϊστορικού στρώματος από τη μεταγενέστερη χρήση του χώρου ως νεκροταφείο, δεν είναι ιδιαίτερα εύκολο σε όλη την έκταση της ανασκαφής να προσδιοριστεί με ακρίβεια η στρωματογραφική κατάταξη της κεραμικής. Μόνο σε κλειστά σύνολα μπορεί να σημειωθεί μία ακολουθία ανάμεσα στις δύο φάσεις της ΤΝ I και II, όπως στο χώρο γύρω από το κτήριο, τους αντίστοιχους με την εποχή τάφους και σε ορισμένα λιθολογήματα, ενώ προβληματική παραμένει η αποσπασματική εμφάνιση ευρημάτων της ΠΕ I περιόδου. Η μεταβατική περίοδος που περιλαμβάνει την ΤΝ και πιθανώς ένα μεγάλο μέρος της ΠΕ I, φαίνεται ότι διαρκεί μακρύ χρονικό διάστημα και μπορεί να χωριστεί σε διάφορες φάσεις. Κυρίως όμως είναι η εποχή του ανοίγματος των νεολιθικών κατοίκων της ηπειρωτικής Ελλάδας προς το Αιγαίο και γενικά προς την πλευρά της θάλασσας, όπου οι πολιτιστικές τάσεις συμφύρονται και δημιουργούν τοπικές ιδιομορφίες.

Από τη μελέτη της κεραμικής²² και των ειδωλίων διαπιστώνεται μία ακολουθία των δύο φάσεων της ΤΝ I και II, με αρκετές ομοιότητες τόσο στις αντίστοιχες περιόδους της γειτονικής Λάρισας²³ και της Εύβοιας²⁴, όσο και σε αυτές από την ανατολική νησιωτική Ελλάδα²⁵. Σημαντικό στοιχείο είναι η παντελής έλλειψη γραπτής κεραμικής. Γενικά ο πηλός των περισσότερων αγγείων της ΤΝI είναι ερυθρός, καστανός ή φαιός, γεμάτος προσμίξεις. Η επιφάνεια είναι συχνά σαθρή και σπάνια φέρει μια επάλειψη και στοιχειώδη στίλβωση, ενώ συνήθως ο πυρήνας είναι τεφρός. Εκτός από ελάχιστα ευρήματα μελανής κεραμικής, τα περισσότερα είναι άβαφα και χωρίς διακόσμηση. Τυπολογικά συναντάμε βαθιά ανοικτά αγγεία με χείλη σχεδόν κάθετα και κανονικά τοιχώματα, φιάλες με λεπτά τοιχώματα και χείλη που κλίνουν προς

20. Coleman 1977, 15.

21. Το σημερινό τοπίο έχει μια ήπια κατωφερική κλίση από νότο προς βορρά. Παρόμοια αλλά μεγαλύτερη κλίση εμφάνιζε και στην αρχαιότητα. Από την αρχική εκσκαφή, μετά τον εντοπισμό και την ανασκαφή των πρώτων τάφων, είχαμε την ευκαιρία να παρατηρήσουμε την στρωματογραφία έως και το παρθένο έδαφος: το ανώτερο στρώμα αποτελείται από ποταμίσια άμμο με το βαθύτερο σημείο της κοίτης του ποταμού στα ανατολικά. Κάτω από αυτό υπάρχει ένα παχύ στρώμα καστανού αργιλώδους εδάφους στο οποίο ανήκει το νεκροταφείο των κλασικών χρόνων. Εν συνεχεία εμφανίζεται ένα λεπτό στρώμα καστανού αμμώδους εδάφους με μαύρο χαλίκι που αποτελεί την επίχωση των προϊστορικών χρόνων. Κάτω από αυτό συναντούμε μια παλαιότερη κοίτη ποταμού πάχους 1,50μ., και τέλος εμφανίζεται το φυσικό έδαφος σε βάθος περίπου 6 μέτρων στο νότιο τμήμα της ανασκαφής και γύρω στα 9 μέτρα στο βόρειο.

22. Η εργαστηριακή ανάλυση των κεραμικών δειγμάτων διεξάγεται από τον ερευνητή Δρ. Ν. Ζαχαριά και το Εργαστήριο Αρχαιομετρίας, του Ινστιτούτου Επιστήμης Υλικών του Ε.Κ.Ε.Φ.Ε. «Δημόκριτος».

23. Grundmann 1932, 102-123.

24. Σάμψων 1980, 128-162.

25. Renfrew 1972, 68.

τα έξω, φιάλες με ψηλές ή μέτριες βάσεις, μικρά κύπελλα, ορισμένα κλειστά αγγεία με περιγράμματα που δείχνουν ομαλή μετάβαση από την κοιλιά στο λαιμό, μικροί και μεγάλοι πίθοι με πολύ ανοικτό στόμιο. Πολλές λαβές φέρουν κομβιόσχημη απόφυση στο επάνω μέρος²⁶, ενώ συχνά απαντώνται ταινιόσχημες λαβές με αυλάκωση στη μέση²⁷. Στα κλειστά αγγεία οι βάσεις είναι συνήθως δακτυλιόσχημες με μικρή καμπύλωση στο κάτω μέρος. Οι επίπεδες βάσεις συνήθως ανήκουν σε μεγάλα ανοικτά αγγεία, ενώ σπάνιες είναι οι ψηλές βάσεις των καρποδοχείων²⁸. Ορισμένα όστρακα διατηρούν στικτή ή βαθιά εγχάρακτη διακόσμηση, κυρίως σε ζώνες κάτω από τα χείλη, καθώς και σε κάθετες ταινιόσχημες λαβές²⁹. Τα θέματα είναι συστήματα λοξών και τεθλασμένων γραμμών. Σε μεγάλα αγγεία ανήκουν όστρακα με σχοινοειδή διακόσμηση πάνω σε έξεργο κανόνα³⁰.

Η κεραμική της ΤΝ ΙΙ είναι καλύτερη σε ποιότητα από την προηγούμενη φάση. Ο πηλός είναι συνήθως προσεκτικά ψημένος και ποτέ δεν τρίβεται. Είναι ακάθαρτος ακόμα και σε λεπτούς σκύφους ή φιάλες. Εφαρμόζεται πολύ συχνά η επάλειψη των αγγείων με αραιό στρώμα πηλού. Τυπολογικά συναντώνται κυρίως φιάλες με καμπύλα τοιχώματα, βαθιά αγγεία με τοιχώματα ίσια και χείλη που κλείνουν προς τα έξω, αγγεία με χαμηλό κάθετο λαιμό και πίθοι με ανοικτά χείλη. Οι βάσεις είναι δακτυλιόσχημες και επίπεδες και οι λαβές στενές και πλατιές ταινιόσχημες³¹. Οι αποφύσεις έχουν κάθετη διαμπερή οπή, ενώ δεν λείπουν και οι άτρητες. Οι εγχαράξεις είναι βαθιές και γίνονται πριν από το ψήσιμο, συνήθως σε μια ζώνη στα χείλη του αγγείου, ενώ θεματικά συνεχίζουν να προτιμώνται οι ομάδες λοξών γραμμών. Σε ορισμένα όστρακα συναντάμε σχοινοειδή διακόσμηση σε κανονικά ή ακανόνιστα σχέδια, σε έξεργη ζώνη ή απευθείας στην επιφάνεια του αγγείου³².

Η ανεύρεση αγγείων με ανθρώπινα χαρακτηριστικά και μοτίβα δεν είναι ασυνήθιστη σε όλες τις εποχές και περιοχές. Η πρακτική όμως της απόδοσης ανθρωπομορφικών στοιχείων είναι ιδιαίτερα προσφιλής κατά τους νεολιθικούς και πρωτοελλαδικούς χρόνους, με πλήθος παραδειγμάτων στον ελλαδικό (Θεσπιές³³, Νέα Νικομήδεια³⁴, Θαρρούνια³⁵, Άγιο Γάλα³⁶), ανατολικό (Τροία³⁷) και βαλκανικό χώρο (Szentes, πολιτισμός Bükki)³⁸.

Μεταξύ των οστράκων της εσωτερικής επίχωσης τάφου των ιστορικών χρόνων (N512), εντοπίστηκαν όστρακα από τρία αγγεία της προϊστορικής περιόδου (δύο φιάλες και ένα εμβυματοδοχείο), τα οποία συγκολλήθηκαν και εν μέρει συμπληρώθηκαν. Χρονολογικά και τυπολογικά τα αγγεία ανήκουν στην Τελική Νεολιθική ΙΙ περίοδο. Από αυτά το Μ.Θ. 41043, μια φιάλη με πόδι³⁹, ανήκει στα ελάχιστα αγγεία με διακόσμηση που προήλθαν από τον ΟΣΕ (δι-

26. Immerwahr 1971, 37.

27. Coleman 1977, 38.

28. Coleman 1977, 30.

29. Coleman 1977, 34.

30. Immerwahr 1971, 39-41.

31. Evans – Renfrew 1968, 39.

32. Immerwahr 1971, 41-42.

33. Caskey 1951, 289-290.

34. Pyke – Youni 1996, 88.

35. Ορφανίδη 1998, 147.

36. Ορφανίδη 1998, 155.

37. Griesa 1990, 154-156, 184-187.

38. Ορφανίδη 1998, 211.

39. Παράλληλο τυπολογικά σκεύος εντοπίστηκε σε τάφο της ίδιας περιόδου στη Λέρνα (Caskey 1959, 202-207).

αστάσεις: ύψ. 25,68εκ., διάμ. χείλους 23,88εκ., πάχ. χείλους 0,63εκ., διάμ. βάσης 11,93εκ., ύψ. ποδιού 5,39εκ., **εικ. 8**). Ο πηλός είναι πορτοκαλόχρωμος με μαύρο πυρήνα, ενώ φέρει σκοτεινό κόκκινο επίχρισμα. Στο μέσον της κοιλίας φέρει τρία οφθαλμόσχημα διακοσμητικά πλαστικά μοτίβα, εκ των οποίων το ένα διατηρείται αποσπασματικά. Η διακόσμησή του διατρέχει αριστερόστροφα το αγγείο. Αν και η σχηματοποίηση είναι έντονη, διακρίνεται η προσπάθεια του καλλιτέχνη να πλησιάσει τα φυσικά πρότυπα διαχωρίζοντας το περίγραμμα από την αμυγδαλωτή κόρη του οφθαλμού.

Από την επίχωση κατεστραμμένου κεραμοσκεπή τάφου των ιστορικών χρόνων (N110) συλλέχθηκε μικρό τμήμα, πιθανόν πώματος κλειστού αγγείου, με ανθρωπόμορφα χαρακτηριστικά (Μ.Θ. 34514, διαστάσεις ύψ. 2,90εκ., πλ. άνω επιφάνειας 6,5 × 5εκ., κάτω σωζόμενης επιφάνειας 6,5εκ, πάχ. 1,9εκ., **εικ. 9**). Ο πηλός είναι καστανός με προσμίξεις, ενώ φέρει λεπτή επίστρωση από σκούρο κόκκινο επίχρισμα. Έχει ωοειδή διατομή και η άνω επιφάνεια είναι κοίλη. Διακρίνονται δύο αυτιά και η μύτη της μορφής, ενώ δεν υπάρχουν άλλα χαρακτηριστικά του προσώπου. Αγγεία κλειστού τύπου με ανθρωπόμορφα χαρακτηριστικά είναι κυρίως γνωστά από την πρώιμη πρωτοελλαδική περίοδο, στην Τροία⁴⁰, κάτι που πιθανόν να διανομορφώνει τη χρονολόγηση του ευρήματος. Η περιστασιακή εμφάνιση όμως συναφών ευρημάτων της ΠΕ Ι περιόδου από την ανασκαφή του ΟΣΕ, καθώς και ο χώρος εύρεσής του, εντός τάφου ιστορικών χρόνων, προκαλεί ποικίλα ερωτήματα, γύρω από την χρονολόγηση του ευρήματος.

ΝΟΤΙΟΣ ΤΟΜΕΑΣ – ΑΝΘΡΩΠΟΜΟΡΦΑ ΕΙΔΩΛΙΑ

Οι πήλινες μορφές που μέχρι σήμερα έχουν βρεθεί στην Βοιωτία, ανάλογα με την χρονική περίοδο ή υποπερίοδο της Νεολιθικής εποχής, διατηρούν μεγάλη ποικιλία σε χαρακτηριστικά γνωρίσματα, ενώ παραπέμπουν σε ένα αρκετά ευρύτερο πλαίσιο προτύπων, τόσο σημαντικά όσο και κατασκευαστικά. Σε σχέση με άλλες περιοχές έχουμε ελάχιστα παραδείγματα ανθρωπόμορφων ειδωλίων που ανάγονται στην νεολιθική περίοδο, τα οποία προέρχονται από τις Θεσπίες⁴¹, τη Χαιρώνεια⁴², την Εύτρηση⁴³ και το Σπήλαιο του Σαρακηνού⁴⁴. Η παρουσία νεολιθικών ειδωλίων στη Θήβα και στην ευρύτερη περιοχή της είναι εξαιρετικά σπάνια και συχνά περιορίζεται σε σποραδικά ή επιφανειακά ευρήματα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ύπαρξη νεολιθικών ευρημάτων στο Πυρί⁴⁵, στη θέση Χάλια⁴⁶ (Δροσιά) και στην περιοχή Τουμπί⁴⁷, σχετικά κοντά στη Θήβα, στην οποία ως τώρα δεν είχαμε βεβαιωμένα παρόμοια ευρήματα. Από την ανασκαφή του ΟΣΕ προέρχεται ένα μικρό σχετικά σύνολο ανθρωπόμορφων ειδωλίων.

Η κεφαλή ειδωλίου ύψους 4,2εκ., βρέθηκε στην ΒΑ άκρη του κτηρίου, πλησίον μικρού λιθολογήματος (Μ.Θ. 38451, διαστάσεις: ύψ. 4,26εκ., μέγ. πλ. 2,93εκ., πάχ. λαιμού 2,18εκ., **εικ.**

40. Griesa 1990, 154-156, 184-187.

41. Bash 1959, 344-349.

42. Tzavella-Evjén 1989, 8-14.

43. Caskey - Caskey 1960, 126-167.

44. Σάμψων 2000, 133-155.

45. Φαράκλας 1969, 175-176 (Αγρός Σωτ. Παπαδημητρίου).

46. Παππαδάκης 1914, 122-123.

47. French 1972, 19. Σάμψων 1981, 194.

10α). Από το ειδώλιο σώζεται το κεφάλι και τμήμα του λαιμού. Έχει ωοειδές πρόσωπο, ελαφρά προτεταμένο πηγούνι και πλατύ μέτωπο, που καταλήγει σε οξυκόρυφη απόληξη. Τα μάτια δηλώνονται με στίξη, η μύτη είναι πεπλατυσμένη και το στόμα αποδίδεται με οριζόντιο χάραγμα. Αν και δεν υποδηλώνεται το φύλο, δίνει την εντύπωση ότι πρόκειται για αναπαράσταση ανδρικής μορφής. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου δηλώνονται με έντονη ρεαλιστική απόδοση, αν και σχετικά άτεχνα. Τα αυτιά είναι υπερτονισμένα σε μέγεθος, αν και σε ανατομικά σωστή θέση, τα μάτια είναι τοποθετημένα ασύμμετρα, ενώ η μύτη ξεφεύγει από την απλή σχηματική απόδοση, με την προσθήκη των ρουθουνιών. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η οξυκόρυφη απόληξη της κεφαλής, καθώς και μία μικρή, σχεδόν ανεπαίσθητη κυκλική έξεργη απόληξη στο ύψος του μετώπου. Η μορφή πιθανόν αναπαρίσταται να φορά κάλυμμα κεφαλιού, κάτι που επιβεβαιώνεται από την ύπαρξη μικρών κυματισμών στην πίσω πλευρά. Κάλυμμα κεφαλής αναπαρίσταται σε τουλάχιστον τέσσερα κεφάλια ειδωλίων από τη Θεσσαλία⁴⁸. Η κεφαλή είναι κατασκευασμένη με τον απλό τρόπο διαμόρφωσης από ένα συμπαγές κομμάτι πηλού. Παρόμοιες κεφαλές, που παρουσιάζουν έντονα ρεαλιστικά στοιχεία απεικόνισης, πιθανόν να αποτελούν πορτραίτα νεολιθικών ανθρώπων, εφόσον στο σύνολό τους δεν φέρουν ομοιότητες στα χαρακτηριστικά⁴⁹. Σχετιζόμενα παράλληλα προέρχονται από τις Μαγούλες Κουτσάκι⁵⁰, Χαρά⁵¹, Γελάνθι (Μουζάκι)⁵², το Δομοκό⁵³, τον Παράδεισο⁵⁴, τον Πρόδρομο⁵⁵, και τους Σιταγρούς⁵⁶.

Το ανθρωπόμορφο καθιστό ειδώλιο, ύψ. 12,22εκ., βρέθηκε σε κομμάτια κατά τη διάρκεια αφαίρεσης επίχωσης τοίχου του προϊστορικού κτηρίου (Μ.Θ. 38453, διαστάσεις: ύψ. 12,22εκ., πλ. 6,17εκ., πάχ. ποδιού 2,13εκ., ύψ. κεφαλιού 3,30εκ., πλ. κεφαλιού 3,83εκ., διάμ. λαιμού 2,40εκ., **εικ. 10β**). Από το ειδώλιο δεν διατηρείται το αριστερό πόδι, τμήμα του αριστερού χεριού και η μύτη. Είναι κατασκευασμένο από σχετικά καθαρό πηλό, με ελάχιστη ίχνη ερυθρού επιχρίσματος και καμένο πυρήνα. Η μορφή κατασκευάστηκε από μεμονωμένα συμπαγή κομμάτια πηλού, ενωμένα προσεκτικά μεταξύ τους με παχύ στρώμα πηλού, ώστε να αποτελέσει ένα στέρεο σύνολο. Αν και δεν υποδηλώνεται το φύλο (δεν ανήκει στην κατηγορία των ιθυφαλλικών), πιθανόν να αναπαριστά ανδρική μορφή. Η μορφή είναι σχηματοποιημένη - στυλιζαρισμένη. Το κεφάλι είναι τριγωνικό με σχηματοποιημένα αυτιά, τριγωνική μύτη, ωοειδές πηγούνι, ενώ αποδίδεται ως φυσική συνέχεια ενός ψηλού κυλινδρικού λαιμού. Το στόμα και τα μάτια δεν δηλώνονται. Τα πόδια είναι λυγισμένα και κάθετα προς το δάπεδο. Το δεξί χέρι είναι λυγισμένο και ακουμπά το πηγούνι (θέση «σκεπτόμενου»), ενώ το αριστερό, το οποίο δεν διατηρείται ολόκληρο, ακουμπά στον αριστερό μηρό. Η μορφή κάθεται σε τύπο καρέκλας, σαν καμπύλο έδρανο (κόγχη) με πλάτη και το στήριγμα στην πίσω πλευρά είναι ενιαίο, καμπύλο, ενώ τα πόδια της μορφής αντικαθιστούν το πρόσθιο στήριγμα. Γενικά οι επιφάνειες του σώματος διατυπώνονται με λιτότητα και οι διάφορες καμπύλες και οι ανατομι-

48. Gallis - Orphanidis 1994, 157.

49. Ορφανίδη 1995, 41-42.

50. Gallis - Orphanidis 1994, 160.

51. Gallis - Orphanidis 1994, 160.

52. Gallis - Orphanidis 1994, 160.

53. Gallis - Orphanidis 1994, 161.

54. Παπαθανασόπουλος 1996, 296.

55. Θεοχάρης 1973, 80.

56. Gimbutas - Renfrew - Elster 1986, 27.

κές λεπτομέρειες παρουσιάζονται περιληπτικά, χωρίς όμως η μορφή να χάσει την αφηγηματική δύναμή της.

Από τα μέχρι τώρα δημοσιευμένα στοιχεία, ο τύπος του «σκεπτόμενου» απαντάται στην περίπτωση των ειδωλίων από τη Λάρισα⁵⁷, τη Μαγούλα Ματαράγκα Καρδίτσας⁵⁸, καθώς και στον «λυπημένο θεό» από τη Ρουμανία⁵⁹. Οι διαφορές του ειδωλίου από τον ΟΣΕ με τα υπόλοιπα παραδείγματα καθιστών μορφών από την Ελλάδα (Πύρασος⁶⁰, Σέσκλο⁶¹, Τζανή Μαγούλα⁶², Σοφάδες⁶³, Αγ. Γεώργιος⁶⁴, Ζερέλια⁶⁵, Λάρισα, Οτζάκι⁶⁶), εστιάζονται κυρίως στο στυλιζαρισμένο σχήμα του κεφαλιού (Σκοτεινή Θαρρουνίων⁶⁷, Κεφάλια Κέας⁶⁸, Σπήλαιο του Σαρακηνού⁶⁹, Αράπη Μαγούλα⁷⁰, Αργισσα Μαγούλα⁷¹) στην έλλειψη φυσιοκρατικής απόδοσης των ανατομικών λεπτομερειών, και στο σχήμα του καθίσματος. Το κεφάλι του ΟΣΕ συγκαταλέγεται στα στυλιζαρισμένα παραδείγματα στα οποία δεν διαγράφονται τα χαρακτηριστικά του προσώπου και συχνά φέρουν οπές στις δύο γωνίες ψηλά, πιθανόν αντί αυτιών.

Στο ΝΔ άκρο του κτηρίου, βρέθηκε τμήμα επίπεδου γυναικείου ειδωλίου, κατασκευασμένο από πηλό με ελάχιστες προσμίξεις (Μ.Θ. 38452, διαστάσεις: ύψ. 5,55εκ., πλ. 7,8εκ., πάχ. 2,20εκ., διάμ. οπής 1,26εκ., **εικ. 10γ**). Από το ειδώλιο σώζεται μόνο το άνω τμήμα του κορμού, στο οποίο διακρίνεται το στήθος, που έχει αποδοθεί με σχηματοποιημένο αλλά ευδιάκριτο τρόπο. Οι ώμοι είναι επίπεδοι και προεξέχουν έναντι της λεπτής και στενής μέσης. Η μορφή δεν φέρει χέρια εφόσον και στις δύο πλαϊνές επιφάνειες δεν διατηρείται κανένα είδος επαφής. Στη μέση του άνω τμήματος φέρει κάθετη κυλινδρική οπή, στην οποία προσαρμοζόταν ο λαιμός και το κεφάλι του ειδωλίου. Η λεπτομέρεια αυτή το τοποθετεί στον τύπο των «ακρολιθικών». Το συγκεκριμένο τμήμα ειδωλίου, αν και σχηματοποιημένο, απεικονίζει το φύλο. Εφόσον το κεφάλι δεν έχει σωθεί, ως πιθανή συμπλήρωση της μορφής, εξαιτίας της έντονης ομοιότητας με νησιωτικά παράλληλα, προτείνονται δύο τύποι κεφαλών, ενός σχηματοποιημένου, όπως τα παραδείγματα από το Ραχμάνι, τα οποία δεν φέρουν πλαστικές ανατομικές λεπτομέρειες, και ενός ρεαλιστικού τύπου, όπως τα παραδείγματα από τα Πευκάκια⁷² και τη Φτελιά Μυκόνου⁷³.

Από το νότιο άκρο της ανασκαφής, προέρχονται δύο θραύσματα στεατοπυγικού ειδωλίου⁷⁴, από το οποίο σώζεται μόνο ένα τμήμα του δεξιού χεριού (Μ.Θ. 41041, διαστάσεις: ύψος 3,2εκ., μήκος βραχίονα 1εκ., πάχος 0,6εκ., **εικ. 10δ**), καθώς και το δεξί πόδι (Μ.Θ. 41040, δι-

57. Μυλωνάς 1928, 39.

58. Ορφανίδη 1998, 130.

59. Ορφανίδη 1998, 213.

60. Χουρμουζιάδης 1994, 90.

61. Χουρμουζιάδης 1994, 90.

62. Χουρμουζιάδης 1994, 90-91.

63. Gallis - Orphanidis 1996, 176.

64. Gallis - Orphanidis 1996, 177.

65. Μυλωνάς 1928, 40.

66. Galis - Orphanidis 1996, 178.

67. Σαμψων 1993, 204-205.

68. Coleman 1977, 71, 73.

69. Ορφανίδη 1998, 142.

70. Gallis - Orphanidis 1994, 162.

71. Gallis - Orphanidis 1994, 162.

72. Maragou 1992, 362.

73. Ορφανίδη 1998, 159.

74. Μαρινάτος 1945, 1-8.

αστάσεις: ύψ. 7,7εκ, πλ. 3,5εκ, πάχ. 2,7εκ., **εικ. 10ε**). Το χέρι διατηρεί στην εσωτερική επιφάνεια σημεία επαφής με το θώρακα. Το πόδι του ειδώλιου τυπολογικά ανήκει σε όρθια στεατοπυγική γυναικεία μορφή. Διατηρείται ολόκληρο μέχρι το γοφό, ενώ στο κατώτερο τμήμα του σχηματίζει μικρή επίπεδη βάση. Δεν διαχωρίζεται λεπτομερώς το γόνατο, αλλά υποδηλώνεται από την καμπυλότητα που δημιουργείται. Γενικά ο μηρός είναι προτεταμένος προς τα πίσω, και πιθανόν προσέδιδε στο άνω τμήμα του σώματος ελαφριά κλίση προς τα εμπρός. Η εσωτερική επιφάνεια του ποδιού δεν φέρει λείανση. Πιθανή είναι η άμεση σύνδεση και επαφή με το αριστερό πόδι της μορφής. Η μορφή γενικά ανήκει στα ειδώλια που αποδίδονται με φυσιοκρατικό και σε πολλές περιπτώσεις απόλυτα σαφή, ρεαλιστικό τρόπο. Ο τύπος είναι ο συχνότερος που απαντάται, ενώ ομοιότητες έχει με πλήθος παραδειγμάτων (Χαιρώνεια⁷⁵, Θεσπιές⁷⁶, Εύτρηση⁷⁷, Πύργο *Κωπαΐδος*⁷⁸, Σπήλαιο Σαρακηνού⁷⁹, Άγιος Γεώργιος Λάρισας⁸⁰, Θαρρούνια⁸¹, Σπάρτη⁸², Γιαϊλατζίκ⁸³ και Hacilar⁸⁴).

Η Τελική Νεολιθική – Χαλκολιθική περίοδος, μέχρι στιγμής εμφανίζεται σποραδικά σε όλο τον ελλαδικό χώρο. Στην ευρύτερη περιοχή της Βοιωτίας δεν είχαμε επιβεβαιωμένα κατάλοιπα των δύο υποφάσεων της Τελικής Νεολιθικής (I και II), ενώ στο παλαιότερο δημοσιευμένο υλικό δεν γίνεται λόγος για την ύπαρξή τους.

Ο πεδινός χώρος της Βοιωτίας σχηματίζει ένα «διάδρομο», που περιστοιχίζεται από βουνά. Περιλαμβάνει μεγάλες αλλά και μικρότερες σε έκταση πεδιάδες, που διασχίζονται από μεγάλα ποτάμια και παραπόταμους. Η μεγαλύτερη και πιο εύφορη πεδιάδα, η θηβαϊκή (Τηνέριον και Αόνιον πεδίο), αρδεύεται από τους ποταμούς Θέσπιο και Ισμηνό, που εκβάλουν στη λίμνη Υλίκη. Ο αριθμός των θέσεων που έχουν ανασκαφεί ή εντοπισθεί μέχρι σήμερα δεν ήταν τόσο μεγάλος ή τουλάχιστον όσος θα μπορούσε κανείς να περιμένει από τη σημαντική αυτή περιοχή που περιλαμβάνει την κυριότερη και ευφορότερη πεδιάδα της Βοιωτίας. Έτσι η εικόνα που σχηματίζουμε γι' αυτήν είναι κάπως ελλιπής.

Ο σταδιακός όμως εντοπισμός νέων θέσεων, όπως η θέση που προέκυψε από την ανασκαφή της Ανισόπεδης Διάβασης του ΟΣΕ, καθώς και η ύπαρξη παλαιότερων θέσεων, όπως οι Λιθαρές, η Ούγκρα Παραλίμνης, η Μαγούλα Υπάτου, όπως και πλήθος επιφανειακών ή σποραδικών ευρημάτων στην ευρύτερη θηβαϊκή πεδιάδα, πιθανόν να ενισχύουν την άποψη της ύπαρξης μικρών οικισμών, καθαρά αγροτικού χαρακτήρα, που εκτείνονταν σε όλη την έκταση της πεδιάδας. Οι οικισμοί αυτοί θα διατηρούσαν ιδιαίτερους δεσμούς με τις γειτονικές προς αυτούς περιοχές, όπως η Ανατολική Βοιωτία και η Εύβοια και πιθανόν κατ' επέκταση και μέσω αυτών με το υπόλοιπο Ανατολικό Αιγαίο.

75. Zervos 1963, 37-44.

76. Bash 1959, 348.

77. Ορφανίδη 1998, 141.

78. Ορφανίδη 1998, 142.

79. Σάμψων 2000, 136.

80. Galis - Orphanidis 1996, 214.

81. Ορφανίδη 1998, 145.

82. Ορφανίδη 1998, 149.

83. Ορφανίδη 1998, 127.

84. Mellaart 1970, pl. CLXIVb, CLXVIIc.

SUMMARY

FINAL NEOLITHIC AND EARLY BRONZE AGE FINDINGS FROM THE
EXCAVATION OF O.S.E. IN THEBES*Evi Tsota*

In 2000-2001, a rescue excavation was conducted during the construction of an underground crossing road from the National Railroad Construction Company (O.S.E.), at Thebes – Mouriki motorway, only two km of the modern city of Thebes. The excavation was divided in two parts, north and south of the railroad. The expanded site revealed a wide cemetery of the historic era, as well as domestic structures - buildings and burials, dating from the Chalcolithic – Final Neolithic to the Early Bronze Age. The prehistoric levels appeared at different locations of the excavation area, mainly due to the later use of the location as organized cemetery in the Classical and Hellenistic times (especially the construction of pit graves caused serious damages to those early inhabitation levels). 25 graves, 12 deposit pits, 9 stone piles, 5 clay floors, 18 holes probably from a buttressed structure, 8 walls, one arched building with stone foundation and a significant number of objects belong to this period.

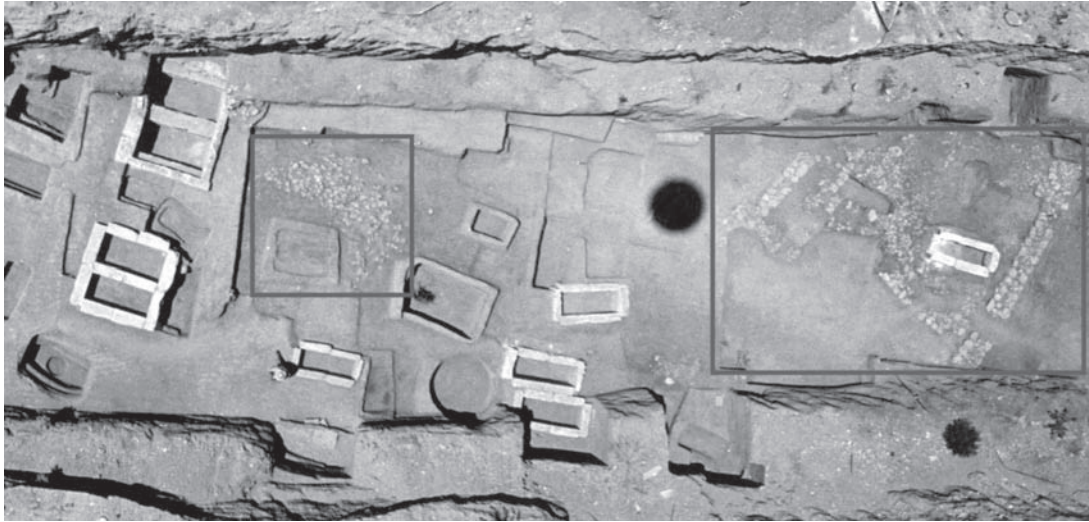
Possibly the geographical location of Boiotia played a major role in its cultural development. Its privileged location almost in the middle mainland contributed to the development of contacts with the north and the south, and therefore Boiotia succeeded in forming a wider cultural environment. Furthermore, not only the central location, but also the prosperous land attracted from early periods new settlers, who either remained and created settlements or passed through. Population movement is followed by exchange of products and ideas and explains the influences attested in the variety of the characteristic forms and elements of the ware and figurines of the O.S.E. excavation.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδρειωμένου Αγγ., 1980. *Το κεραμεικόν εργαστήριο της Ακραιφίας*, Αθήνα.
 Αραβαντινός Β., 1999. *ΑΔ 54*, 1999, *Χρονικά*, 316.
 Αραβαντινός Β., 2000, (υπό έκδοση). *ΑΔ 55*, *Χρονικά*.
 Αραβαντινός Β., 2001-2004, (υπό έκδοση). *ΑΔ 56-59*.
 Αραβαντινός Β., 2006. Από τη «Σιωπηλή Γη» της αρχαίας Θήβας, στο *ΑΕΘΣΕ 1*, 729-749.
 Αραβαντινός Β., 2004. Δύο στάσεις για ανασκαφές στη Βοιωτία: Ακραιφνιο (ΠΑΘΕ) και Θήβα (ΟΣΕ), στο Μπακιρτζής Χ. (επιμ.), *Αρχαιολογικές έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα, Αρχαιολογική Συνάντηση Εργασίας, Επταπύργιο Θεσσαλονίκης 18-20 Σεπτεμβρίου 2003, Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη, 82-94.
 Bash G., 1959. Neolithic figurines from Thespiai, *Hesperia* 28, 344-349.
 Caskey J. – Caskey E.G., 1960. The Earliest settlements at Eutresis, Supplementary Excavations 1958, *Hesperia* 29, 126-167.

- Caskey J.L., 1951. Neolithic Sherds from Thespias, *Hesperia* 20, 289-290.
- Caskey J.L., 1959. Activities at Lerna, 1958-1959, *Hesperia* 28, 202-207.
- Coleman J.E., 1977. *Keos I, Kephala*, Princeton.
- Evans J.D. – Renfrew C., 1968. *Excavations at Saliagos Near Antiparos*, London.
- French D., 1972. *Notes on Prehistoric Pottery Groups from Central Greece*, (αδ. διδ. διατριβή).
- Furness A., 1956. Some Early Pottery from Samos, Kalimnos and Chios, *PPS* 22, 173-180.
- Gallis K. – Orphanidis L., 1994. Twenty New Faces from the Neolithic Society of Thessaly, στο *Θεσσαλία Α*, 156-162.
- Gallis K. – Orphanidis L., 1996. *Figurines of Neolithic Thessaly*, Athens.
- Gimbutas M. – Renfrew C. – Elster E., 1986. *Excavations at Sitagroi, A Prehistoric Village in Northern Greece*, Los Angeles.
- Griess I., 1990. Κατάλογος Έκθεσης *Τροία, Μυκήνες, Τίρυνς, Ορχομενός, Εκατό χρόνια από το θάνατο του Ερρίκου Σλήμαν*, Αθήνα.
- Grundmann K., 1932. Aus neolithischen Siedlungen bei Larisa, *AM* 57, 102-123, pl. I-XXX.
- Θεοχάρης Δ., 1973. *Νεολιθική Ελλάδα*, Αθήνα.
- Immerwahr, S., 1971. *The Neolithic and Bronze Ages. The Athenian Agora XIII*, Princeton.
- Κόνσολα Ν., 1981. *Προμυκηναϊκή Θήβα, Χωροταξική και οικιστική διαμόρφωση*, Αθήνα.
- Maragou Ch., 1992. *ΕΙΔΩΛΙΑ. Figurines et miniatures du néolithique récent et du bronze ancien en Grèce*, Oxford.
- Μαρινάτος Σ., 1945. Η στεατοπυγία εν τη προϊστορική Ελλάδα, *Πρακτικά της Ελληνικής Ανθρωπολογικής Εταιρείας*, 1-8.
- Mellaart J., 1970. *Hacilar I*, Edinburgh.
- Μυλωνάς Γ., 1928. *Η Νεολιθική Εποχή εν Ελλάδα*, Αθήνα.
- Ορφανίδη Λ., 1995. Μορφές της Βοιωτικής Νεολιθικής Μικροπλαστικής, *EEBM* 2/1, 37-49.
- Ορφανίδη Λ., 1998. *Εισαγωγή στη Νεολιθική Ειδωλοπλαστική*, Αθήνα.
- Παπαδάκης Ν., 1914. *AA*, 122-123.
- Παπαθανασόπουλος Α.Γ. (επιμ.), 1996. *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα. Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης. Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή*, Αθήνα.
- Ryke G. – Youni P., 1996. Nea Nikomedia. The Excavation and the Ceramic Assemblage, *BSA Suppl.* 25, Athens.
- Renfrew C., 1972. *The Emergence of Civilization. The Cyclades and the Aegean in the Third millennium BC*, London.
- Σάμψων Α., 1980. *Η Νεολιθική και η Πρωτοελλαδική Ι στην Εύβοια*, Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών.
- Σάμψων Α., 1981. *ΑΔ 1981, Χρονικά*, 194.
- Σάμψων Α., 1988. *Η νεολιθική κατοίκηση στο Γυαλί της Νισύρου*, Αθήνα.
- Σάμψων Α., 1993. *Σκοτεινή Θαρρουνίων*, Αθήνα.
- Σάμψων Α., 2000. Σπηλαιοκατοίκηση στην περιοχή *Κωπαΐδας*. Το σπήλαιο Σαρακηνού, στο *EEBM* 3/1, Αθήνα, 133-155.
- Σωτηριάδης Γ., 1914. *Περί της τοπογραφίας των αρχαίων Θηβών*, Αθήνα.
- Τζαβέλα-Εντζεν Χ., 1984. *Λιθαρές*, Αθήνα.
- Τζαβέλα-Εντζεν Η., 1989. Neolithic figurines from Chaeroneia, στο *Φίλια Έπη εις Γ. Μυλωνάν*, τομ.Γ, Αθήνα, 8-14.
- Φαράκλας Ν., 1969. *ΑΔ 1969, Χρονικά*, 175-176.

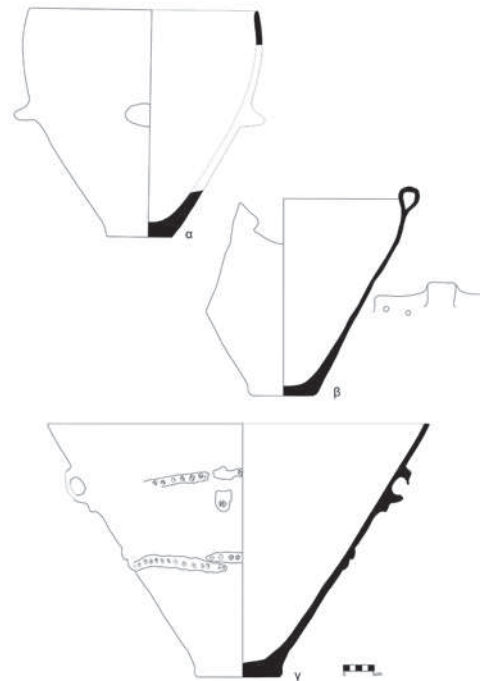
- Warner J., 1979. The Megaron and Apsidal House in EBA Western Anatolia: New Evidence from Karatas, *AJA* 83, 133-147.
- Weinberg S., 1947. Aegean Chronology: Neolithic Period and Early Bronze Age, *AJA* 51, 165-182.
- Χουρμουζιάδης Γ., 1994. *Τα Νεολιθικά Ειδώλια*, Θεσσαλονίκη.
- Zervos C., 1963. *La Naissance de la Civilisation en Grèce*, Paris.

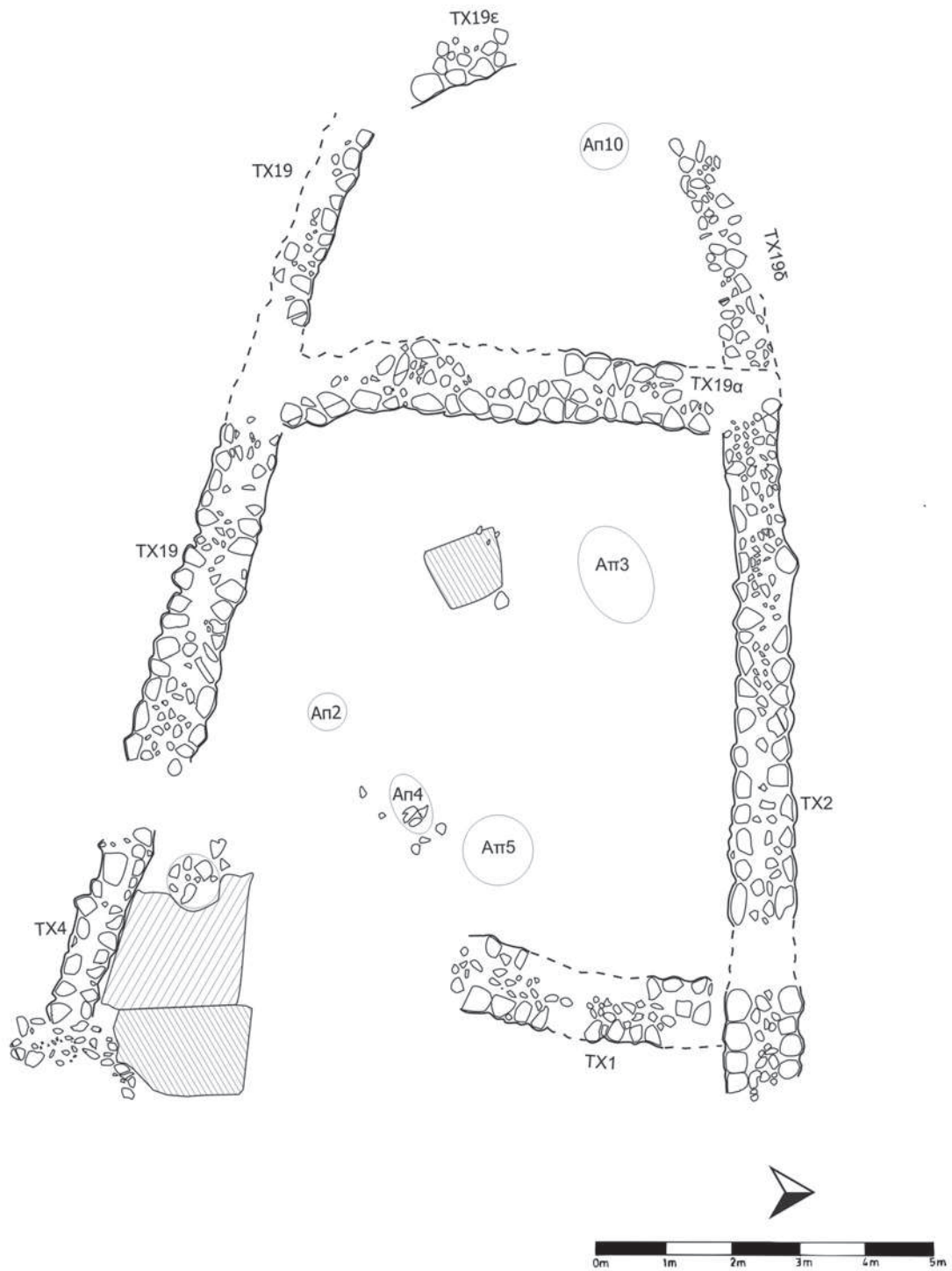
Εικ. 1. Θήβα. Ανισόπεδη Διάβαση ΟΣΕ. Κάτοψη του νεκροταφείου και του προϊστορικού κτηρίου της ανασκαφής του Νότιου Τομέα.

Εικ. 2. Θήβα. Ανισόπεδη Διάβαση ΟΣΕ. Λιθολόγημα Βόρειου Τομέα.

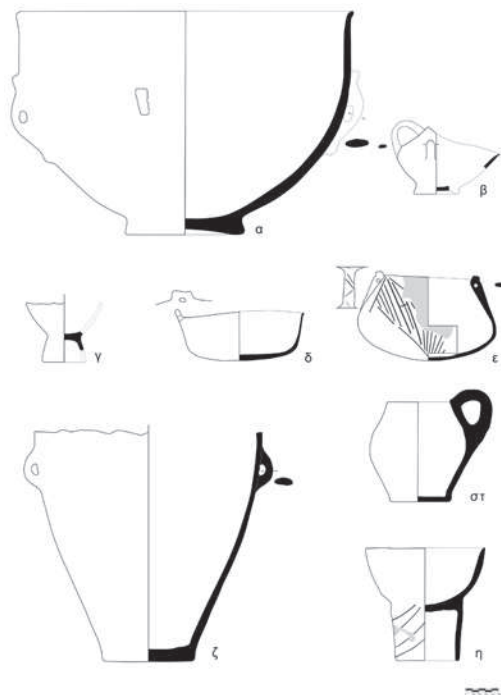
Εικ. 3. Θήβα. Ανισόπεδη Διάβαση ΟΣΕ. Αποθηκευτικά αγγεία προερχόμενα από λιθολόγημα του Βόρειου Τομέα.

Εικ. 4. Θήβα. Ανισόπεδη Διάβαση ΟΣΕ. Κάτοψη αμιδωτού κτηρίου από την ανασκαφή του Νότιου Τομέα.

Εικ. 5. Θήβα. Ανισόπεδη Διάβαση ΟΣΕ. Τάφος N180 (ανασκαφή Νότιου Τομέα).

Εικ. 6. Θήβα. Ανισόπεδη Διάβαση ΟΣΕ. Κτερίσματα προϊστορικών τάφων (α. 36095, β. 41198, γ. 41852, δ. 41194, ε. 41200, στ. 38464, ζ. 41856, η. 41196).

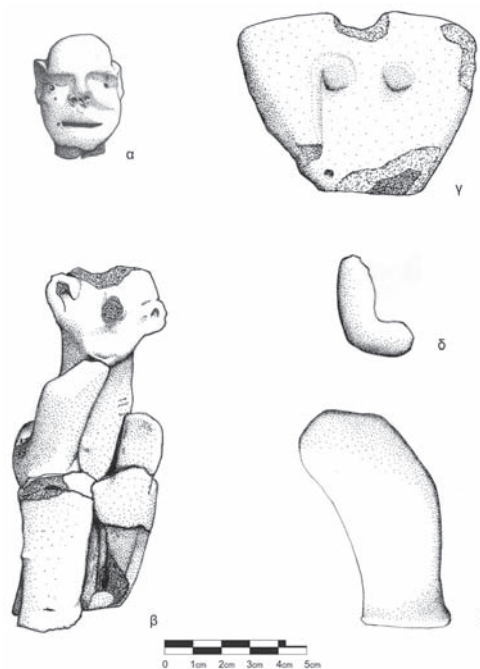
Εικ. 7. Θήβα. Ανισόπεδη Διάβαση ΟΣΕ. Τάφος N415 (ανασκαφή Νότιου Τομέα).

Εικ. 8. Θήβα. Ανισόπεδη Διάβαση ΟΣΕ. Νότιος Τομέας (Μ.Θ. 41043).

Εικ. 9. Θήβα. Ανισόπεδη Διάβαση ΟΣΕ. Νότιος Τομέας (Μ.Θ. 34514).

Εικ. 10. Θήβα. Ανισόπεδη Διάβαση ΟΣΕ. Νότιος Τομέας, ανθρωπόμορφα ειδώλια (α. 38451, β. 38453, γ. 38452, δ. 41041, ε. 41040)(κλ.1:1).

ΖΩΑ, ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΘΑΝΑΤΟΣ. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΖΩΩΝ ΣΤΙΣ ΤΑΦΙΚΕΣ ΛΑΡΝΑΚΕΣ ΤΗΣ ΤΑΝΑΓΡΑΣ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΣΦΙΓΓΑΣ

Ιφιγένεια Τουρναβίτου

Η παρουσία των ζώων στην Αιγαιακή εικονογραφία, όπως και η νοηματική διάσταση των σωζόμενων παραστάσεων, είτε σε αφηγηματικό επίπεδο, είτε σε επίπεδο συμβολικών συσχετισμών, χαρακτηρίζει ένα μεγάλο τμήμα των θεωρητικών αναζητήσεων στα πλαίσια της Αιγαιακής προϊστορίας. Είναι πλέον ευρύτερα αποδεκτό ότι τα επιλεγμένα είδη ζώων τα οποία πρωταγωνιστούν σε ποικιλία εικονογραφικών συνθέσεων, σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με διαφορετικές διαστάσεις/υποστάσεις του ανθρώπινου στοιχείου¹, είτε αυτές αναφέρονται σε σκηνές της λεγόμενης καθημερινότητας, με ή χωρίς συμβολικές αναγωγές, είτε παρέμπουν πιο άμεσα σε καθαρά ιδεολογικές παραμέτρους, το ακριβές περιεχόμενο των οποίων συνήθως μας διαφεύγει.

Εικονογραφικές συνθέσεις που κατά κάποιο τρόπο αυτοκαθορίζονται σημασιολογικά, είναι η εξαίρεση και όχι ο κανόνας. Μία τέτοια εξαίρεση είναι οι *εικονιστικές ταφικές λάρνακες* στην Ηπειρωτική Ελλάδα και στη Μινωϊκή Κρήτη, καθώς και οι κατά πολύ πρωϊμότερες *ταφικές στήλες* των κάθετων λακκοειδών στις Μυκήνες (17^{ος}-16^{ος} αιώνας π.Χ.). Το ιδεολογικό υπόβαθρο του συγκεκριμένου εικονογραφικού κύκλου, ενός κύκλου που χρησιμοποιεί μία εικονογραφική γλώσσα με καθαρά ταφικό προσανατολισμό, συνδέεται άμεσα με την σφαίρα της θρησκείας, τόσο σε πρακτικό-τελετουργικό, όσο και σε συμβολικό-οντολογικό επίπεδο². Οι γονιμικοί συμβολισμοί που κυριαρχούν στις ταφικές τελετές, ο μεταβατικός χαρακτήρας των τελετών αυτών, ο κατ'ουσίαν υπερβατικός χαρακτήρας του θανάτου, η ουσία της θέσης και της αντίθεσης: *θνητός-αθάνατος*, και τέλος η στενή σχέση μεταξύ της εσχατολογίας ενός λαού και της θρησκευτικής του δομής, επιβεβαιώνουν την ρευστότητα των ορίων μεταξύ των δύο κόσμων.

Εικονιστικές παραστάσεις με ζώα, πραγματικά ή φανταστικά, απαντώνται μόνο σε *εννέα* από τις ευρύτερα γνωστές λάρνακες από τα νεκροταφεία της Τανάγρας³, μία εκ των οποί-

1. Morgan 1995, 171.

2. Η πλειονότητα των φορητών ταφικών κτερισμάτων, σε αντίθεση με την θεματολογία των ταφικών στηλών και των λαρνάκων, είναι λιγότερο άμεσοι δείκτες της ταφικής ιδεολογίας, γιατί εκφράζουν διάφορες παραμέτρους των ταφικών συμφραζόμενων και όχι απαραίτητα αμιγώς εσχατολογικά στοιχεία (Cavanagh – Mee 1998, κεφ. 8-9. Padder 1982. Binford 1972. Brown 1981. Tainter 1978).

3. Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών 1 (Τάφος 22), Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών 5 (Τάφος 15), Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών 6 (Τάφος 32), Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών 11, Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών 14 (Τάφος 51-Λάρναξ 3), Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών (Τάφος 16, Νεκροταφείο Δένδρο), Τάφος 115 (Σπυρόπουλος 1979, 34, πίν. 20-21), Τάφος 24 (Σπυρόπουλος 1970, 35-36. Vermeule 1965, λάρναξ αρ. 5).

ων συγκαταλέγεται μεταξύ των προϊόντων αρχαιοκαπηλείας σε ιδιωτική συλλογή του εξωτερικού⁴. Τα μοναδικά ζώα που εμφανίζονται στις διαθέσιμες εικονιστικές παραστάσεις είναι η σφίγγα, ο ταύρος, το άλογο, τα αιγοειδή, και το πουλί.

Ιδιαίτερο σημειολογικό ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι το δημοφιλέστερο ζώο στις γραπτές παραστάσεις από την Τανάγρα, είναι η σφίγγα, ένα φανταστικό, υβριδικό πλάσμα, το οποίο απεικονίζεται σε πέντε ταφικές λάρνακες⁵. Οι εικονογραφικές μαρτυρίες για τον ρόλο της σφίγγας στον ελλαδικό χώρο, αν εξαιρέσουμε τις περιπτώσεις που αναφέρονται μόνο στην διακοσμητική της αξία, παραπέμπουν σε μυθικό ζώο, το οποίο αν και συνδέεται με την θεότητα, δεν ταυτίζεται με αυτήν, φύλακα του ιερού δένδρου και του κίονα-ιερού⁶. Αν και η φανταστική της υπόσταση, και συνεπώς η αδυναμία ένταξής της στη σφαίρα του πραγματικού, ήταν πιθανώς καθοριστική για την σε μεγάλο βαθμό ενσωμάτωσή της στο συμβολικό και συχνά καθαρά θρησκευτικό εικονογραφικό λεξιλόγιο της Αιγαιακής εικονογραφίας, ο συνολικός αριθμός παραστάσεων με σφίγγες από τον Ελλαδικό χώρο, μεταξύ της ΥΕ Ι και της ΥΕ ΙΙΒ περιόδου είναι σχετικά μικρός⁷. Εάν λάβουμε υπόψιν μας την απουσία της από το θεματολόγιο των ταφικών στηλών, η οποία πιθανώς να απηχεί την απουσία της και από τους εσχολογικούς / συμβολικούς συνειρμούς της πρώιμης Μυκηναϊκής περιόδου⁸, η όχι και τόσο διακριτική παρουσία της στην ταφική εικονογραφία των λαρνάκων, αποτελεί μία ερμηνευτική πρόκληση, ιδιαίτερα σε σύγκριση με το συγκριτικά μικρότερο ποσοστό παρουσίας άλλων ζώων⁹.

Οι σφίγγες στις γραπτές παραστάσεις της Τανάγρας απαντώνται σε δύο διαφορετικούς

4. Vermeule 1965, 130-131, no. 5, pl. XXVIII.

5. Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών 5 (Τάφος 15), Τάφος 24 (Σπυρόπουλος 1970, 35-36), Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών 6 (Τάφος 32), Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών 14 (Τάφος 51-λάρναξ 3), Τάφος 115 (Σπυρόπουλος 1979, 34, πίν. 20-21).

6. Nilsson 1950, 368. Dessenne 1957, 152, αρ. 309, 314 (φύλακας ιερού δένδρου), αρ. 319 (φύλακας βωμών), αρ. 318, 319α (φύλακας κίωνων-ιερών), Βασιλικού 1995, 286.

7. Ιδίως σε σύγκριση με τις σωζόμενες αναπαραστάσεις γρυπών, οι οποίες είναι πολυπληθέστερες, περιλαμβάνουν ένα σαφώς πλουσιότερο θεματολόγιο και απαντώνται πολύ πιο συχνά σε σκηνές θρησκευτικού περιεχομένου (Nilsson 1950, 368. Dessenne 1957, 135, 151, υποσ. 4. Σακελλαρίου 1966, 18, 113. Τζαβέλλα-Εντjen 1970, 19-48. Μυλωνάς 1980, 352, 358). Στον Κρητο-Μυκηναϊκό κόσμο η σφίγγα, σε αντίθεση με τον γρύπα, διατηρεί λιγότερο στενή σχέση με την προσωποποιημένη εκδοχή του θείου και δεν απεικονίζεται σαν αρπαχτικό (Dessenne 1957, 151, υποσ. 4). Χαρακτηριστικά σχολιάζεται η αδιαφορία του Μυκηναϊκού κόσμου για φανταστικά όντα, (Σακελλαρίου 1966, 16-17, 113. Βασιλικού 1995, 281), και ο σχετικά μικρός αριθμός παραστάσεων με σφίγγες σε εικονιστικά αγγεία. Αντίθετα, ο Poursat (Poursat 1977, 60) περιγράφει την σφίγγα και τον γρύπα σαν δύο από τα πλέον δημοφιλή θέματα στην Μυκηναϊκή ελεφαντουργία του 13^{ου} αιώνα π.Χ. Στην συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων, είτε πρόκειται για προϊόντα ελεφαντουργίας, είτε για σφραγίδες, χρυσά δαχτυλίδια ή αντικείμενα από υαλόμαζα, τα εν λόγω αντικείμενα προέρχονται από ταφικά σύνολα. Οι παραστάσεις σφιγγών στον ελλαδικό χώρο, περιλαμβάνουν: α. απεικονίσεις μεμονωμένων σφιγγών, σε ξαπλωμένη, καθιστή ή όρθια στάση, θέμα το οποίο εισήχθη μέσω Αιγύπτου ή απευθείας από την Συρία (Dessenne 1957, 143-144), β. απεικονίσεις καθιστών αντιθετικών σφιγγών εκατέρωθεν κεντρικού στοιχείου (δένδρου, αρχιτεκτονήματος), και γ. απεικονίσεις όρθιων αντιθετικών σφιγγών, εν στάσει ή ανασηκωμένες στα δύο πόδια, και πάλι εκατέρωθεν κεντρικού στοιχείου (αρχιτεκτονήματος/κίονα), θέμα ιδιαίτερα δημοφιλές στην ελεφαντουργία.

8. Τα χρυσά περιτμήτα ελάσματα με την μορφή σφίγγας από τον Ταφικό Κύκλο Α (Καρο 1930-33, 51, pl. XXVI, No 48 -T III. Dessenne 1957, 132, 135-136, 2^ο μισό 16^{ου} αιώνα π.Χ.), αποτελούν τις πρώιμότερες απεικονίσεις σφιγγών στην ηπειρωτική Ελλάδα. Για την χαμηλή τους αξία ως δείκτες/φορείς θρησκευτικών νοημάτων, βλ. Hägg 1985, 213, και υποσ. 3.

9. Ο ταύρος απαντάται σαν κύριο θέμα σε δύο λάρνακες (Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών 1-Τάφος 22-Σπυρόπουλος 1974, 22, πίν. XX, Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών-Τάφος 16, Σπυρόπουλος 1973, 21, πίν. 11β), το άλογο και τα αιγοειδή σε μία λάρνακα (Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών 1-Τάφος 22-Σπυρόπουλος 1974, 22,

τύπους συνθέσεων: **α.** σε συνθέσεις όπου η σφίγγα αποτελεί το μοναδικό εικονιστικό και το κύριο εικονογραφικό θέμα¹⁰, και **β.** σε συνθέσεις όπου η σφίγγα διαδρά/συναλλάσσεται με το ανθρώπινο στοιχείο¹¹.

Και στις δύο λάρνακες με συνθέσεις του πρώτου τύπου, απεικονίζεται μία φτερωτή σφίγγα, στην μία περίπτωση¹², μεταξύ δύο μεγάλων σχηματοποιημένων φοινίκων, η οποία καταλαμβάνει τον κεντρικό χώρο των δύο μακρών πλευρών, θηλυκή στην μία πλευρά και αρσενική στην άλλη¹³ (εικ. 1). Σκηνές με μεμονωμένες σφίγγες στην συγκεκριμένη στάση, και με εικονογραφικές λεπτομέρειες τοπίου, είναι σχεδόν ανύπαρχτες στην ελλαδική τέχνη¹⁴. Η μοναδική παράσταση από τον ελλαδικό χώρο που απεικονίζει σφίγγα σε συνδυασμό με φοινίκα και δεν ανήκει σε εραλδικό/αντιθετικό σύμπλεγμα, χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙ περίοδο και ανήκει σε ταφικό σύνολο¹⁵ (εικ. 2). Τη συγκεκριμένη σφίγγα ο Dessene ερμηνεύει σαν φύλακα του ιερού δένδρου¹⁶.

Η εσχατολογική ερμηνεία του τοπίου με εξωτική βλάστηση, ιδίως παπύρων και φοινίκων στον ταφικό εικονογραφικό κύκλο της Μινωικής Κρήτης¹⁷, παραμένει υπόθεση εργασίας, η οποία δεν έχει υιοθετηθεί από το σύνολο των μελετητών¹⁸, ιδίως της Μυκηναϊκής εικονογραφίας¹⁹. Στην τελευταία, παρόμοια εικονογραφικά θέματα έχουν ερμηνευθεί είτε σαν μία απεικόνιση της εγκόσμιας ζωής, είτε σαν μία εικονογραφική ευκολία του καλλιτέχνη, χωρίς ιδεο-

πίν. XX), και το πουλί σε δύο λάρνακες (Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών 11, Vermeule 1965, 130-131, αρ. 5, πίν. XXVIII).

10. Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών 5 (Τάφος 15). Τάφος 24.

11. Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών 6 (Τάφος 32). Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών 14 (Τάφος 51-λάρναξ 3), Τάφος 115 (Σπυρόπουλος 1979, 34, εικ. 20).

12. Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών 5 (Τάφος 15) (Σπυρόπουλος 1973, 21, πίν. 11α).

13. Το φύλο προσδιορίζεται βάσει του υπογενείου που διακρίνεται στην μία εκ των δύο. Αν και ανδρικές σφίγγες, θεωρούνται σχεδόν άγνωστες στην Αιγαιακή εικονογραφία (Dessenne 1957, 129-130. Immerwahr 1995, 113), έχει παρ' όλα αυτά επισημανθεί η επιφύλαξη ότι η ταύτιση της συντριπτικής πλειονότητας των σφιγγών στην Αιγαιακή εικονογραφία με το θηλυκό φύλο βάσει του καλύματος της κεφαλής, είναι λανθασμένη, ότι στην πραγματικότητα το φύλο των περισσότερων σφιγγών δεν είναι διακριτό και ότι το κάλυμα με λοφίο εκφράζει κάποιο θρησκευτικό αξίωμα/ίδιομα και όχι το φύλο (Dessenne 1957, 129-130, 149). Τα μοναδικά παράλληλα ανδρικών σφιγγών προέρχονται από την εικονιστική κεραμική (Vermeule – Karageorghis 1982, 64, πίν. VI, 16. Immerwahr 1995, υποσ. 42, κρατήρας από Εγκωμη). Η δεύτερη λάρνακα φέρει κατά τον ανασκαφέα φτερωτή σφίγγα στην μία στενή πλευρά, αλλά οι εικονογραφικές παραστάσεις στις άλλες πλευρές δεν σώζονται (Σπυρόπουλος 1970, 35-36, χωρίς εικονογράφιση της λάρνακας).

14. Τα πλησιέστερα παραδείγματα παραπέμπουν μόνο στην γενικότερη στάση και στον αριθμό των σφιγγών στην παράσταση (Τζαβέλα-Εντζεν 1970, αρ. 180: σήμαντρο από Φαιστό (ΜΜ ΙΙ), αρ. 181: σφράγισμα στη συλλογή Γιαμαλάκη (ΜΜ ΙΙ). Vermeule – Karageorghis 1982, 64, VI.18, εικονιστικός κρατήρας από την Εγκωμη). Φαίνεται πως η συγκεκριμένη στάση ήταν δημοφιλέστερη μεταξύ των αγγειογράφων, αλλά σε συνδυασμό με αντιθετικά/εραλδικά συμπλέγματα εκατέρωθεν φοινίκα. Σε καμία περίπτωση δεν απεικονίζεται τοπίο, ανθισμένο ή μη.

15. Ελεφάντινο πλακίδιο από το Αργος-Τάφος VI (Dessenne 1957, 152, αρ. 309, Pl. XXVI. Poursat 1977, 59, αρ. 350).

16. Dessenne 1957, 152.

17. Watrous 1991, 305 (Νειλοτικές σκηνές).

18. Η Immerwahr (1995, υποσ. 7) διαφωνεί με την ερμηνεία των Νειλοτικών σκηνών στις Μινωικές λάρνακες σαν απεικόνιση του Άλλου Κόσμου και θεωρεί ότι η σύγκριση με την Αιγυπτιακή εικονογραφία έχει ξεπεράσει τα όρια του πιστευτού. Ο Μερούσης (2000, 271), αντιμετωπίζει την αναζήτηση του αρχικού συμβολικού νοήματος σαν αδιέξοδη προσπάθεια.

19. Σακελλαρίου 1966, 33-34, όπου υποστηρίζεται η άποψη ότι ο φοινίκας στη Μυκηναϊκή τέχνη είναι απλά ένα δάνειο εξ Ανατολής, που αποδόθηκε τον θρησκευτικό του συμβολισμό και υιοθετήθηκε μόνο για αισθητικούς λόγους.

λογικές παραμέτρους²⁰. Τείνω να πιστέψω ότι στις ταφικές λάρνακες της Τανάγρας, η σφίγγα, παρά τις εύλογες επιφυλάξεις των μελετητών, αν αποδεχθούμε τον συμβολικό χαρακτήρα του φοίνικα, με ή χωρίς τις εσχατολογικές του παραμέτρους, είναι πολύ πιθανό να εκφράζει ένα κομμάτι του υπερφυσικού, την μη πραγματική διάσταση του άλλου κόσμου, ένα νόημα το οποίο προφανώς δεν συνδέθηκε με την ταφική εικονογραφία της Μινωϊκής Κρήτης, από την οποία οι σφίγγες απουσιάζουν παντελώς.

Στον *δεύτερο τύπο* σύνθεσης ανήκουν τρεις παραστάσεις από τρεις διαφορετικές λάρνακες με εντελώς διαφορετικές προδιαγραφές. Στην *πρώτη*²¹, η μία πλευρά της λάρνακας απεικονίζει μία σχετικά κοινότυπη παράσταση τριών γυναικείων μορφών, μάλλον θρηνωδών (εικ. 3). Στην άλλη πλευρά της λάρνακας, μία μικρή, σωματικά εύθραυστη φτερωτή σφίγγα, ενέχεται σε μία ενδιαφέρουσα σχέση με το ανθρώπινο στοιχείο (εικ. 4).

Η σκηνή αυτή διαφοροποιείται από τις συνηθισμένες σκηνές θρήνου που κυριαρχούν στην ταφική εικονογραφία των λαρνάκων, όχι μόνο λόγω της παρουσίας της σφίγγας, αλλά και λόγω της απόδοσης των γυναικείων μορφών που πρωταγωνιστούν σε αυτήν. Είναι εμφανές ότι, παρά την βασική δομή της σύνθεσης, η οποία *μοιάζει* να υποβαθμίζει την μορφή της σφίγγας, κρίνοντας από το μικρό μέγεθος του ζώου, την σχηματική του απόδοση, τη θέση του στο δεξιό ήμισυ του διακοσμητικού πεδίου και τη σχέση εξάρτησης της σφίγγας από την πρώτη γυναίκα, οι χειρονομίες και οι κινήσεις των δύο εκ των τριών γυναικείων μορφών, αυτών που πλαισιώνουν το ζώο, το τοποθετούν στο επίκεντρο της προσοχής (εικ. 4).

Και οι δύο αυτές γυναικείες μορφές είναι περίπου του ίδιου μεγέθους, και αποδίδονται με παρόμοιο τρόπο (μακρύ εξηρημένο ένδυμα, απουσία κάτω άκρων). Επίσης, αν και οι δύο γυναίκες είναι στραμμένες προς την σφίγγα, η πρώτη, στη μέση της οποίας είναι δεμένο το ζώο, απεικονίζεται με την τυπική χειρονομία θρήνου που απαντάται στην συντριπτική πλειονότητα των λαρνάκων²², ενώ η δεύτερη απεικονίζεται να θρηνεί με το ένα χέρι, και να επικαλείται κάτι, ή να προσεύχεται με το άλλο, πάντα σε σχέση με την σφίγγα, την πρώτη γυναίκα, ή και τις δύο²³ (εικ. 4).

Μία άλλη παρατήρηση αφορά αφ' ενός μεν την σύνδεση της σφίγγας με την *μέση* και όχι με το *χέρι* της πρώτης γυναίκας, εικονογραφικό στοιχείο που δεν απαντάται σε άλλες απεικονίσεις δεμένων ζώων, και αφ' ετέρου την εικονογραφική και νοηματική σύνδεση της σφίγγας με *μία από τις δύο λιγότερο εντυπωσιακές και δυναμικές γυναικείες παρουσίες* στην παράσταση, μία μικρή σε υπόσταση γυναίκα που θρηνεί, χωρίς την παραμικρή υπόνοια υπερφυσικής ιδιαιτερότητας που να δικαιολογεί την σχέση αυτή. Η μοναδική γυναίκα που ξεχωρίζει τόσο ως προς την *στάση*, *στάση δέησης / επίκλησης/ επικοινωνίας* με το θείο ή το υπερφυσικό γενικά, χωρίς την θρηνητική διάσταση, όσο και ως προς το *μέγεθος*, και η οποία πιθανά

20. Vermeule 1965, 144.

21. Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών 6 (Τάφος 32), (Σπυρόπουλος 1970, 35, πίν. 48β).

22. Iakovides 1966, 45. Cavanagh – Mee 1995, 47.

23. Παρόμοια κίνηση απαντάται σε δύο από τις τέσσερις γυναικείες μορφές στην λάρνακα με το λεγόμενο «παλλάδιο» (Σπυρόπουλος 1974, 12-13, πίν. 10α), οι οποίες περιγράφονται ως *θρηνωδοί* (Σπυρόπουλος 1974, 12-13. Cavanagh – Mee 1995, 46), ενώ η μικύλη ανθρώπινη μορφή στο δεξιό άκρο της παράστασης, το λεγόμενο «παλλάδιο» του ανασκαφέα, ερμηνεύεται κατ' άλλους είτε ως *κατερχόμενη θεότητα* είτε ως *η ψυχή του νεκρού* (Cavanagh – Mee 1995, 46, fig. 10). Η ερμηνεία του ενός υψωμένου χεριού σαν *κίνηση ικεσίας*, μάλλον συνάδει με τις απόψεις του ανασκαφέα (Σπυρόπουλος 1974, 13), ενώ η ερμηνεία του ως *κίνηση αποχαιρετισμού* ανήκει στους Cavanagh – Mee (1995, 46-47), αλλά αναφέρεται σε άλλες παραστάσεις όπου οι μορφές έχουν το άλλο χέρι κατεβασμένο, παράλληλο με το σώμα (Cavanagh – Mee 1995, 46-47, fig. 5, Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών 15 – Τάφος 6 - Σπυρόπουλος 1969, πίν. 4β).

θα μπορούσε να υποστηρίξει μία σχέση εξουσίας με ένα μυθικό ζώο, ή συνάφεια με αυτό, είτε σαν θεότητα, είτε σαν ιέρεια²⁴, δηλαδή η πρώτη μορφή από αριστερά, βρίσκεται σε απόσταση που αποκλείει κάθε είδους επαφή (εικ. 4). Η όλη σύνθεση δημιουργεί λοιπόν εύλογα ερωτήματα, και ως προς την ταυτότητα των γυναικείων μορφών, και ως προς τον ρόλο της ίδιας της σφίγγας.

Η σημειολογία του δεμένου ζώου είναι εδώ κριτικής σημασίας. Στην Αιγαιακή εικονογραφία, όταν το ζώο οδηγείται ή απλά ελέγχεται από ανθρώπινη μορφή, υπονοείται αποδοχή της ανθρώπινης ή θεϊκής εξουσίας, εξάρτηση και υποταγή σε αυτήν, ενώ όταν το ζώο είναι δεμένο σε αρχιτεκτόνημα, η σκηνή ενέχει το στοιχείο της προστασίας/υπεράσπισης του τελευταίου²⁵. Στην ελεφαντουργία, έχουν καταγραφεί μόνο δύο δείγματα πυξίδων από ταφικά σύνολα με παράσταση σφίγγας δεμένης από τον λαιμό, και η οποία, και στις δύο περιπτώσεις οδηγείται από ανδρική μορφή που προπορεύεται²⁶ (εικ. 5). Η περίπτωση σφίγγας ή άλλου ζώου που στην ουσία δεν οδηγείται πουθενά, αλλά είναι δεμένο στη μέση ανθρώπινης μορφής, και δη γυναίκας, δεν απαντάται.

Ο ρόλος της σφίγγας στη συγκεκριμένη παράσταση, αν και δεν έχει σαφή εικονογραφικά παράλληλα, είναι προφανώς συμβολικός και συνδέεται άμεσα με τα ταφικά δρώμενα. Στην στενή σχέση μεταξύ της πρώτης γυναικείας μορφής και του ζώου δεν φαίνεται να υποβόσκει φόβος προς το ίδιο το φανταστικό όν. Η γυναικεία μορφή βιώνει απλά τον θρήνο που υποδηλώνει η κίνησή της. Αυτό που σκιαγραφείται έμμεσα, είναι μία αίσθηση αποδοχής, έως και παραίτησης, από την πλευρά του ανθρώπινου στοιχείου, μία σχέση αμοιβαίας οικειότητας με το μυθικό ζώο, αν όχι εξάρτησης από την πλευρά του ζώου, και την ίδια στιγμή μία υπόνοια κοσμολογικής/πιθανά εσχατολογικής εξάρτησης εκ μέρους του ανθρώπου. Ίσως τα δεσμά είναι σε αυτή την περίπτωση μία έκφραση *αμφίδρομης εξάρτησης*.

Η συγκεκριμένη γυναικεία μορφή, αν και εμφανίζεται σχεδόν απόλυτα φυσιολογική σύμφωνα με τα μέτρα της ταφικής εικονογραφίας, θα μπορούσε να απεικονίζει την ίδια την νεκρή που θρηνεί τον θάνατό της, αλλά που, όπως όλοι οι νεκροί, είναι αναπόδραστα δεμένη με την σφίγγα-φύλακα του τάφου, την σφίγγα-σύμβολο θανάτου, συνοδό του νεκρού, ή ακόμα και την ίδια την μοίρα. Η εικόνα από τον ελλαδικό χώρο όσον αφορά την απόδοση του νεκρού ή/και της ψυχής, υπαινίσσεται μία σχετική ποικιλία εικονογραφικών εκδοχών, σύμφωνα με τις ερμηνευτικές προτάσεις κάποιων μελετητών για συγκεκριμένες μορφές σε άλλες λάρνακες²⁷ (εικ. 6).

24. Γυναικείες μορφές με χέρια λυγισμένα και υψωμένα προς τον ουρανό ερμηνεύονται ως επί το πλείστον σαν θεότητες, «Πότνιες Θηρών» (Evans 1901, 165, fig. 44. Βασιλικού 1995, 140-142, εικ. 111-113), αν και στην μικρογλυπτική της ηπειρωτικής Ελλάδας, αυτές οι μορφές απεικονίζονται συνήθως σε συνδυασμό με θρησκευτικά σύμβολα (κέρατα καθοσίωσης) και πλαισιώνονται από πραγματικά, όχι φανταστικά όντα, σε εραλδική διάταξη (Σακελλαρίου 1966, 70-71). Η ίδια χειρονομία ερμηνεύεται και ως πιθανή *κίνηση ευλογίας*, αλλά θεωρείται σχετικά ασαφής ως προς την σημασία της (Βασιλικού 1995, 142). Στην *Μινωική Κρήτη* ανθρώπινες μορφές με υψωμένα χέρια οι οποίες απαντώνται σε έξι λάρνακες (Πωλογιώργη 1990, 221), ερμηνεύονται είτε ως απεικονίσεις *θεοτήτων σε στάση ευλογίας/προστασίας*, όταν εμφανίζονται σε μετέωρη στάση, είτε ως *θνητοί, ο νεκρός ή θεοποιημένη ψυχή του νεκρού σε στάση λατρείας/δέησης*, όταν δεν απεικονίζονται μετέωροι (Αλεξίου 1958, 243-252. Πωλογιώργη 1990, 222, 225, 228-229).

25. Evans 1901, 156, 159, 161. Επίσης Schaeffer 1936/7, 226 και Nilsson 1950, 252. Στην πλειονότητα των περιπτώσεων πρόκειται για γρύπες και λέοντες δεμένους σε κίονες.

26. Poursat 1977, 92, αρ. 297, pl. XXVIII, Μυκήνες-Τάφος 49, άνδρας και σφίγγα κατευθύνονται προς φυτό/δένδρο. Επίσης, Poursat 1977, pl. XVII.4. Έγκωμη, Τάφος 75. Dessenne 1957, 141, αρ. 330.

27. Vermeule 1965, 128-129, 146-147. Immerwahr 1995, 116-117. Dietrich 1997, 37-38, για την ιδιότητα ανθρώπινη μορφή στην λάρνακα στο Kassel της Γερμανίας, όπου η ψυχή παρουσιάζεται σαν ανθρώπινο πλάσμα με

Στην *δεύτερη* περίπτωση λάρνακας²⁸ (εικ. 7, 8), οι δύο παραστάσεις απεικονίζουν κάποια εικονογραφικά στοιχεία τα οποία εμφανίζονται για πρώτη, και απ' ό,τι ξέρουμε, για μοναδική φορά στην ταφική εικονογραφία της Μυκηναϊκής Ελλάδας.

- α. Και στις δύο πλευρές απεικονίζεται *κίονας*, με ή χωρίς βάση, ο οποίος, αν και δεν συνοδεύεται από ιερά/θρησκευτικά σύμβολα, καταλαμβάνει το πραγματικό ή το σημασιολογικό κέντρο των δύο συνθέσεων, και αποτελεί το αντικείμενο της προσοχής τόσο των ανθρώπινων μορφών, όσο και της υπερμεγέθους σφίγγας/μυξογενούς, φανταστικού ζώου που απεικονίζεται στη μία πλευρά²⁹.
- β. Τον *κίονα* *πλαισιώνουν*, όχι ζευγάρια ζώων, πραγματικών ή φανταστικών, όπως είθισται στην Αιγαιακή τέχνη, αλλά είτε *ανθρώπινες*, *ιερατικές μορφές*, είτε ένα εντελώς πρωτότυπο εικονογραφικό σχήμα, μία *ανθρώπινη*, και πάλι *ιερατική μορφή* και μία *υπερμεγέθους σφίγγα/μυξογενές ζώο*, χωρίς φτερά.
- γ. Και στις δύο πλευρές της λάρνακας, οι μορφές που πλαισιώνουν τον κίονα όχι μόνο *ενεργούν με πανομοιότυπο τρόπο*, είτε πρόκειται για ανθρώπους είτε για το υπερφυσικό όν, αλλά απεικονίζονται και σε μία στάση η οποία είναι σχεδόν άγνωστη στην Αιγαιακή εικονογραφία: *το άγγιγμα του κίονα*³⁰ (εικ. 7). Η στάση όλων των μορφών είναι ιερατική και επίσημη.

φτερά νυχτερίδας (λάρνακα αρ. 1). Η Μαρινάτου (Marinatos 1997, 291), ορμώμενη από αυτή την ερμηνεία, με την οποία φαίνεται να συμφωνεί, υποστηρίζει ότι οι Μυκηναίοι, αν και έκαναν προσπάθειες να απεικονίσουν την ψυχή, δεν είχαν καταλήξει σε μία τελική εικονογραφική φόρμουλα. Για την μικύλη αιωρούμενη ανθρώπινη μορφή σε μία άλλη λάρνακα από την Τανάγρα (Σπυρόπουλος 1974, πίν. 10α), βλ. υποσ. 23 και Cavanagh – Mee 1995, 46, fig. 10. Τέλος, η Immerwahr (Immerwahr 1995, 117) προτείνει μία Μυκηναϊκή εκδοχή του Άλλου κόσμου και των ψυχών που κατοικούν σε αυτόν, για την παράσταση σε μία ακόμη λάρνακα (Σπυρόπουλος 1973, T47, πίν. 10α-), η οποία απεικονίζει σκιάδες, συνοπτικά αποδομένες μορφές, ίχνη βλάστησης και την υποψία πλοίου στην κάτω δεξιά γωνία της παράστασης (εικ. 6α, β).

28. ΜΘ 14 (Τάφος 51-λάρναξ 3). (Σπυρόπουλος 1971, 12, πίν. 18β, 19^ο). Demakoroulou – Konsola 1981, 84-85.

29. Η εικονογραφική απόδοση του ζώου αν και αμφίσημη (σώμα που θυμίζει βοειδέες, όχι λιοντάρι, υποτυπώδεις οπλές που θυμίζουν πουλί, κάλυμα κεφαλής με Λοφίο, απουσία φτερών), είναι παρ' όλα αυτά εννοιολογικά πλησιέστερη στην εικόνα της σφίγγας, όπως αυτή εμφανίζεται στην ταφική εικονογραφία της Τανάγρας, παρά σε κάποιο πιθανά άγνωστο μυθικό ζώο, το οποίο κάνει την πρώτη αλλά και την τελευταία του εμφάνιση στην συγκεκριμένη παράσταση. Ο Rutkowski (Rutkowski 1979, 35) περιγράφει το ζώο σαν κένταυρο, κάτι που είχε υποστηρίξει τόσο ο Καραγεώργης (Karageorghis 1966, 165 κ.ε.), όσο και η Belgiorno (1978), ενώ η Κούρου (Κούρου 1992, 114, υποσ. 28) ερμηνεύει την μορφή σαν μία πρώτη προσπάθεια δημιουργίας ενός νέου τύπου πρωτο-κενταύρου, μία ταύτιση που όμως δεν μοιάζει να συνάδει με τις γενικά αποδεκτές θεωρίες περί της εμφάνισης του μυθικού αυτού πλάσματος στην Ελληνική τέχνη (Σακελλαρίου 1966, 17. Immerwahr 1995, υποσ. 39).

30. Μοναδική εξαίρεση ίσως αποτελεί μία παράσταση σε ελεφάντινη πυξίδα από την Αγ. Τριάδα στο Μουσείο Ηρακλείου (Rutkowski 1979, 35-36), όπου γυναίκες σε παρατακτική διάταξη απεικονίζονται να αγγίζουν κίονες/πεσσούς με φυτική όμως επίστεψη, οι οποίοι βρίσκονται μπροστά από αρχιτεκτονική πρόσοψη ιερού χαρακτήρα (κέρατα καθοσίωσης) (Durm 1907, fig. 27). Οι επιφυλάξεις του Rutkowski ως προς τον χαρακτήρα της κίνησης (αν πραγματικά αγγίζουν ή αν απλά χειρονομούν προς τους κίονες) δεν είναι κατά τη γνώμη μου δόκιμες. Μία δεύτερη εξαίρεση αποτελεί χρυσό δαχτυλίδι από τις Μυκίνες με παράσταση γυναικείας μορφής, πιστή σε στάση λατρείας, η οποία ακουμπά την άνω επιφάνεια υπαίθριου ιερού (Evans 1901, 182, fig. 56). Το στοιχείο το οποίο ενώνει την βάση του λαμού του ζώου με τον κίονα στην συγκεκριμένη λάρνακα, έχει ερμηνευθεί σαν *χέρι* από την Immerwahr (1995, 113) και τον Rutkowski (1979, 35) και σαν *σκοινί* από τον Σπυρόπουλο (1971, 12, πίν. 18β) και τους Cavanagh – Mee (1995, 47), ενώ το φύλο του ζώου είναι *θηλυκό* κατά τον Σπυρόπουλο (1971, 12, πίν. 18β), κατά τις Δημακοπούλου και Κόνσολα (Demakoroulou – Konsola 1981, 84), κατά την Βασιλικού (1995, 345) και τον Μερουόση (2000, 278) και *αρσενικό* κατά τους Mee – Cavanagh (1995, 46) και κατά την Immerwahr (1995, 113, υποσ. 32, 39).

Μεμονωμένοι κίονες στην Αιγαιακή εικονογραφία, χωρίς άλλα αρχιτεκτονικά συμφραζόμενα, ως επί το πλείστον πλαισιωμένοι από ζώα σε εραλδική/αντιθετική διάταξη, ή/και θρησκευτικά σύμβολα, απολαμβάνουν ιερής υπόστασης, τα ζώα χρήζονται φύλακες του χώρου, και η όλη σύνθεση εντάσσεται σε σκηνές θρησκευτικού χαρακτήρα³¹. Τα ζώα που πλαισιώνουν μεμονωμένους κίονες στην Μυκηναϊκή τέχνη, συνήθως γρύπες και σφίγγες, ενίοτε λέοντες, είναι πάντα του ιδίου είδους³². Πουθενά δεν απαντάται κάτι ανάλογο με την συνάντηση ανθρώπου-σφίγγας, με ή χωρίς κίονα/πεσσό στο κέντρο.

Η παρουσία του κίονα στην ταφική εικονογραφία της Τανάγρας, παρά την απουσία άλλων θρησκευτικών συμβόλων, μάλλον παραπέμπει προς την συνοπτική και συνεπώς συμβολική αναπαράσταση του ίδιου του τάφου³³, και κατ' επέκταση στην ιερότητα του ταφικού κτιρίου ως μεταφυσικού τόπου. Η ίδια η χειρονομία, το άγγιγμα ενός κίονα/πεσσού, άν και σχεδόν μοναδική στην σχετική εικονογραφία, είναι, όπως και το άγγιγμα δένδρου, μάλλον ενδεικτική επίκλησης του θείου, ή έκφραση επιθυμίας για επικοινωνία με το υπερφυσικό³⁴.

Αν και είναι συντακτικά και πιθανώς σημειολογικά σημαντικό, ότι η σφίγγα στη συγκεκριμένη παράσταση, καταλαμβάνει ακριβώς τα 2/3 του εικονογραφήσιμου χώρου (εικ. 7), η ανθρώπινη μορφή δεν απεικονίζεται σε θέση ή στάση υποταγής ή έστω σε συνθήκες τονισμένης ανισότητας. Η ταύτιση των δύο μορφών ως προς την χειρονομία (άγγιγμα κίονα), την γλώσσα του σώματος (γενική στάση σώματος, θέση κεφαλής), και την εμφάνιση (κάλυμα κεφαλής), παρά την απουσία λοφίου στην ανθρώπινη μορφή (εικ. 7), προφανώς σκόπιμη εικονογραφική διαφοροποίηση από την σφίγγα, μάλλον υποδηλώνουν ότι οι δύο μορφές συνέρχονται/συναντώνται μπροστά στον κίονα λίγο ή πολύ επί ίσοις όροις και υπονοούν πιθανά μία επικοινωνία ή ακόμη και συνεργασία, όχι μία σχέση υποταγής ή εξάρτησης. Εάν υπάρχει κάποιο στοιχείο στο οποίο και οι δύο μορφές εστιάζουν και αποδίδουν τιμή, αυτό είναι ο κίονας³⁵. Οι ίδιες οι μορφές, είναι σαφώς εκπρόσωποι δύο διαφορετικών κόσμων, που σε αυτή

31. Κατά την Μαρινάτου (Marinatos 1993, 154), η αντιθετική διάταξη, όπως και στην Ανατολή απ' όπου προέρχεται, τονίζει την μνημειακότητα της σκηνής και μεταδίδει μήνυμα δύναμης-εξουσίας, όχι αλληλεξάρτησης και τρυφερότητας. Κατά την Μαρινάτου (Marinatos 1993, 180), η συνύπαρξη κίωνων και θεοτήτων στην Μινωϊκή εικονογραφία αποκλείει την ερμηνεία τους ως ανικονικές μορφές της θεότητας, όπως υποστηρίχθηκε από τον Evans (1901, 106), και επιβεβαιώνει την σχέση τους με το θείο. Όπως τα δένδρα, σηματοδοτούν την ιερότητα της θέσης ή/και το σημείο εμφάνισης της θεότητας.

32. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί τοιχογραφία από το Ακρωτήρι, όπου θεά πλαισιώνεται από μαϊμού και γρύπα (Marinatos 1993, 153). Στην μικρογλυπτική απαντώνται επίσης σφίγγες και αιγοειδή/βοωειδή να πλαισιώνουν δένδρο, και λέοντες ή σκυλιά να πλαισιώνουν δαίμονα (Σακελλαρίου 1966, 75). Εραλδικά/αντιθετικά συμπλέγματα ζώων, είχαν ευρεία διάδοση στον ελλαδικό χώρο και απαντώνται κυρίως στην ελεφαντουργία και στην σφραγιδολυφία.

33. Vermeule 1979, 69. Βασιλικού 1995, 346.

34. Σακελλαρίου 1966, 68, αρ. 119, χρυσό σφραγιστικό δαχτυλίδι από τις Μυκήνες. Η Μαρινάτου (Marinatos 1989, 134) ταυτίζει τις δύο μικρόσωμες γυναικείες μορφές μπροστά και πίσω από την καθιστή θεά σαν κορίτσια, και υποστηρίζει πως η μορφή πίσω από τη θεά αγγίζει τα φρούτα του δένδρου, χωρίς να αποδίδει στην κίνηση αυτή κάποιο θρησκευτικό-τελετουργικό χαρακτήρα. Επίσης, σε ένα άλλο χρυσό δαχτυλίδι από τις Μυκήνες (Evans 1901, 181-182, fig. 55. Μυλωνάς 1983, 193, εικ. 146. CMS I, no. 119), όπου σκηνή με άνδρα να αγγίζει τα φύλλα δένδρου με το ένα χέρι, ερμηνεύεται σαν σκηνή δενδρολατρίας. Κατά την Μαρινάτου (Marinatos 1989, 127-128, 141), το δένδρο δεν είναι ιερό αυτό καθ'εαυτό, ούτε αποτελούσε αντικείμενο λατρείας. Απλά σηματοδοτούσε την ιερότητα της θέσης, ενίοτε σημείο επιφάνειας της θεότητας, αποτελούσε χώρο διάδρασης μεταξύ θεότητας και λατρευτή, και συμφωνώντας με τον Rutkowski, ισχυρίζεται ότι τα δένδρα αποτέλεσαν αφορμή για την εμφάνιση των υβριδικών κίωνων/δένδρων με φυτική επίστεψη.

35. Ο κίονας στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν μοιάζει να αποτελεί διαχωριστικό μεταξύ των δύο κόσμων

την συγκεκριμένη στιγμή ενεργούν με παράδοξη ισοτιμία μπροστά σε κάτι που πιθανά υπερβαίνει και τις δύο.

Η γενική στάση και απόδοση της ανθρώπινης μορφής, η διαφοροποιημένη, πιο επίσημη ενδυμασία της σε σχέση με τις ανθρώπινες μορφές στην άλλη πλευρά της λάρνακας (**εικ. 8**), και κυρίως η σχέση της με το υπερφυσικό στο πρόσωπο της σφίγγας, η οποία μπορεί εδώ να συμβολίζει το φύλακα του τάφου³⁶, ή ακόμα και το ίδιο το πνεύμα του θανάτου, την ενσάρκωση του θανάτου³⁷, υπαινίσσεται μία ιδιοτυπία ως προς την ερμηνεία της σκηνής. Τα εικονογραφικά συμφοραζόμενα της συγκεκριμένης παράστασης μάλλον συνηγορούν είτε υπέρ μίας μεταφυσικής ερμηνείας της ανθρώπινης μορφής ως της απεικόνισης του ίδιου του νεκρού, ο οποίος συμμετέχει, κοινωνεί πλέον ισότιμα με το υπερφυσικό³⁸, είτε με την ταύτιση της μορφής με κάποιο ιερέα/αρχιερέα, ο οποίος με τους ίδιους όρους αλλά για άλλους λόγους θα είχε τα ίδια ή παρόμοια προνόμια.

Οι τέσσερις ανθρώπινες μορφές στην άλλη πλευρά της λάρνακας (**εικ. 8**), οι οποίες απλά επαναλαμβάνουν την ίδια κίνηση, έχουν χαρακτηριστεί ως *γυναίκες, θεραπευίδες του ιερού συμβόλου* από τον ανασκαφέα³⁹, και από άλλους μελετητές ως *άνδρες/ιερείς*, οι οποίοι *ευλογούν τον τάφο/οικία του νεκρού*, σε μία μορφή εξορκισμού του θανάτου⁴⁰, θα μπορούσαν να είναι είτε συγγενείς του νεκρού, είτε ιερείς που επιζητούν επαφή με τον τάφο, με τον νεκρό ή/και με το θείο μέσω του θανάτου.

Στην *τελευταία λάρνακα*⁴¹ (**εικ. 9**), η ισχνή φτερωτή σφίγγα στο αριστερό τμήμα της παράστασης, το μέγεθος της οποίας παρ' όλα αυτά υπερβαίνει αυτό της ανθρώπινης μορφής, είναι στραμμένη προς σχηματοποιημένο δένδρο, με την πλάτη γυρισμένη προς μορφή που θρηνεί, μάλλον γυναικεία. Τις δύο μορφές χωρίζουν κάθετες κυματοειδείς γραμμές. Θρηνωδοί απεικονίζονται στις στενές πλευρές και σε μετόπες στην άλλη μακρά πλευρά της λάρνακας (**εικ. 10**).

Ο παρατακτικός χαρακτήρας της διάταξης των μορφών σε αυτή την σύνθεση, ο οποίος τονίζεται από την κατεύθυνση της σφίγγας και τον διαχωρισμό του διαθέσιμου προς διακόσμηση χώρου σε δύο μετόπες (**εικ. 9**), μάλλον υποδηλώνει την διάζευξη της ανθρώπινης μορφής από το μυθικό ζώο, τουλάχιστον σε αφηγηματικό επίπεδο. Η σφίγγα μοιάζει να λειτουργεί εμβληματικά/συμβολικά, σχεδόν ανεξάρτητα από τη ανθρώπινη μορφή, όπως άλλωστε και ο/η θρηνωδός στο δεξιό τμήμα της παράστασης, και δεν συναλάσσεται άμεσα τουλάχιστον με αυτόν/ήν. Παρ' όλα αυτά, δεν υπάρχει κανένας λόγος να αμφισβητηθεί ούτε η εννοιολογική σχέση του ζώου με τον/ην θρηνωδό, ούτε η συμβολική σημασία του⁴², η οποία στη συγκεκριμένη περίπτωση, σε συνδυασμό με την παρουσία του φυτικού μοτίβου, θα μπορούσε να συνδέεται, με την μη πραγματική διάσταση του άλλου κόσμου, με τις εσχατολογικές δοξασίες για τη μετά θάνατο ζωή, ακόμη και με την συμβολική αναπαράσταση του ίδιου του θανάτου.

(Marinatos 1997, 290), μάλλον το αντίθετο. Η σημασία του κίονα στην άλλη πλευρά της λάρνακας είναι κατά την γνώμη μου πανομοιότυπη με αυτήν της πρώτης πλευράς.

36. Immerwahr 1995, 113.

37. Vermeule 1979, 69, 171. Cavanagh - Mee 1995, 46.

38. Για την απόδοση των νεκρών στην Μυκηναϊκή εικονογραφία, βλ. σχόλια στις υποσημ. 23, 27.

39. Σπυρόπουλος 1971, 12, πίν. 18β-19^α, όπου η σκηνή περιγράφεται ως επιτάφιος εξαγνισμός της ψυχής μέσα από θρησκευτική μυσταγωγία/λατρεία. Επίσης η Βασιλικού (1995, 345) ερμηνεύει τις τέσσερις μορφές ως γυναίκες/ιέρειες.

40. Immerwahr 1995, 113.

41. Τάφος 115 (Σπυρόπουλος 1979, 34, πίν. 20-21).

42. Σπυρόπουλος 1979, 34.

Η σφίγγα, ένα φανταστικό, πιθανά και μυθικό πλάσμα με διακριτική εικονογραφική παρουσία στην θρησκευτική εικονογραφία της Μυκηναϊκής Ελλάδας, στις ταφικές λάρνακες της Τανάγρας αναβιώνει σε σημασία, και συνδέεται άμεσα με την σημειολογία του θανάτου, σε όλες της τις μορφές. Η σφίγγα εκπρόσωπος του υπερφυσικού, της μετά-θάνατον διάστασης, αλλά όχι ιερή μορφή η ίδια, πρωταγωνιστεί σαν φύλακας του τάφου, συνοδός και φύλακας του νεκρού, και σαν η ενσάρκωση, το πνεύμα του θανάτου, σε μία περίεργη σχέση οικειότητας, συνέργειας με το ανθρώπινο στοιχείο, όταν και μόνο όταν, αυτό έχει περάσει τις πύλες μεταξύ των δύο κόσμων.

SUMMARY

ANIMALS, HUMANS AND DEATH. THE ROLE OF ANIMALS ON THE TANAGRA LARNAKES: THE CASE OF THE SPHINX

Iphiyenia Tournavitou

The iconographic representation of animals in Aegean art is a well researched theme with both narrative and symbolic aspects, the extant animals, acting in a variety of iconographic compositions, related to various aspects of the human element, both literally and ideologically. The ideological background of the iconographical cycle depicted on the Tanagra larnakes, a cycle using an iconographic language with a clearly funeral orientation, is directly related to the religious sphere, both on a practical/ritual and a symbolic/existentialist level.

Iconographic scenes with animals, real or fantastic, are attested only on nine of the extant larnakes. The only animals appearing on these compositions are sphinxes, bulls, goats and birds. Interestingly enough, the most popular animal is the sphinx, a fantastic, hybrid creature, appearing on five out of the nine extant specimens. Although the fantastic pedigree of the sphinx was possibly crucial to its incorporation into the symbolic and often purely religious iconographic vocabulary of Mycenaean art, the total number of scenes with sphinxes on the Mainland between the LH I – LH IIIB periods, is relatively limited. Significant is the absence of the sphinx from the iconography of the contemporary Minoan larnakes and its conspicuous absence from the thematic repertory of the 17th - 16th c. B.C. funeral stelae at Mycenae.

In the iconographic repertory of the Tanagra larnakes, sphinxes appear in two types of composition: **a.** compositions, where the sphinx is the only pictorial and the main iconographic element and **b.** in compositions, where the sphinx acts/interacts with the human element.

In the first type (**figs. 1, 2**), the winged sphinx, juxtaposed with palm trees, offering a rare glimpse at an exotic and possibly symbolic landscape, probably refers to a segment of the supernatural, the unreal dimension of the next world.

In one of the three scenes depicting the second type of composition, (**figs. 3, 4**), a female mourning figure, possibly the dead person mourning its own death, is tied by the waist to a small sphinx, guardian of the tomb, symbol of death, attendant of the dead or even fate itself. In the second case (**figs. 7, 8**), a central column, an abbreviated rendering of the tomb, possibly symbolizing at the same time the sanctity of the funeral building as a metaphysical landscape, is flanked by an oversized sphinx, the guardian of the tomb and/or a representative of the supernatural and by a priestly human figure, both figures caught in an almost unique gesture, that of touching the column, possibly a convention signifying an invocation of the divine or an intention to communicate with the divine. The iconographic context of the scene, suggests that the human figure could be either interpreted metaphysically, as a representation of the dead, consorting at an equal footing with the supernatural by virtue of its death, or as a representation of a priest/chief priest, with similar privileges, by virtue of his office.

Finally, in the last case (**figs. 9, 10**), the winged sphinx, turned towards a stylized tree, with its back to a human mourning figure, appears to be functioning emblematically, symbolically,

almost independently of the latter, but again as a symbolic representation of death, closely related to the unreal dimension of the other world.

In the iconographic repertory of the Tanagra larnakes, the sphinx, not a divine figure itself, is encountered as a symbol of the supernatural, of the next dimension, playing an important role as the guardian of the tomb, as an attendant and guardian of the dead and as a symbol of death, of the spirit of death, in a strangely familiar, intimate, interactive relationship with the human element.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξίου Σ., 1958. *Μινωικός Πολιτισμός*, Ηράκλειο.
- Βασιλικού Ν., 1995. *Ο Μυκηναϊκός Πολιτισμός*, Αθήνα.
- Belgiorno M.L., 1978. *Centauressa o sfinge su una larnax micenea da Tanagra*, *SMEA* 19, 205-228.
- Binford L.R., 1972. *An archaeological perspective*, New York.
- Brown J., 1981. The search for Rank in Prehistoric burials, στο Chapman R. – Kinnes I. – Randsborg K. (επιμ.), *The Archaeology of Death*, Cambridge, 25-37.
- Cavanagh W. – Mee C., 1995. Mourning before and after the Dark Age, στο Morris C. (επιμ.), *Klados. Essays in honour of J.N. Coldstream*, London, 45-61.
- Cavanagh W. – Mee C., 1998. *A private place: Death in Prehistoric Greece*, Jonsered.
- Demakopoulou K. – Konsola D., 1981. *Archaeological Museum of Thebes*, Athens.
- Dessenne A., 1957. *Le Sphinx. Étude iconographique*. I. *Des Origines à la fin du second millenaire*, Paris.
- Dietrich B.C., 1997. Death and afterlife in Minoan religion, *Kernos* 10, 19-38.
- Durm J., 1907. Über vormykenische und mykenische Architekturformen, *Öjh* 10, 41-84.
- Evans A., 1901. Mycenaean Tree and Pillar cult and its Mediterranean relations, *JHS* 21, 99-204.
- Hagg R., 1985. Mycenaean religion: The Helladic and the Minoan components, στο Morpugo-Davies A. – Duhoux Y. (επιμ.), *Linear B: a 1984 survey, Proceedings of the Mycenaean Colloquium of the VIIIth Congress of International Federation of Societies of Classical Studies*, Louvain-la Neuve, 203-225.
- Iakovides S.E., 1966. A Mycenaean mourning custom, *AJA* 70, 43-50.
- Immerwahr S., 1995. Death and the Tanagra larnakes, στο Carter J.B. – Morris S.P. (επιμ.), *The Ages of Homer. A Tribute to E.T. Vermeule*, Austin, 109-121.
- Karageorghis V., 1966. Notes on some centaurs from Cyprus, στο *Χαριστήριοι εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον 2*, Αθήνα, 160-169.
- Karo G., 1930-33. *Die Schachtgraber von Mykenai*, Munich.
- Κούρου Ν., 1992. Aegean Orientalizing versus Oriental art, στο Karageorghis V. (επιμ.), *The Civilizations of the Aegean and their diffusion in Cyprus and the Eastern Mediterranean, 2000-600 BC*, Larnaca, 110-123.
- Marinatos N., 1989. The tree as a focus of ritual action in Minoan glyptic art, στο Matz F. – Pini I. (επιμ.), *Fragen und Probleme der bronzezeitlicher ägaischen Glyptik*, Berlin, 127-143.
- Marinatos N., 1993. *Minoan religion. Ritual, image and symbol*, Columbia.
- Marinatos N., 1997. Minoan and Mycenaean larnakes: A comparison, στο Driessen J. – Far-

- που A. (επιμ.), *La Crète Mycénienne. Actes de la Table Ronde Internationale organisée par l'École Française d'Athènes, BCH Suppl.* 30, Athènes, 281-292.
- Morgan L., 1995. Of animals and men: The symbolic parallel, στο Morris C. (επιμ.), *Klados. Essays in honour of J.N. Coldstream*, London, 171-184.
- Μερούσης Ν., 2000. *Η Εικονογραφία στα Πλαίσια των Ταφικών Πρακτικών: Οι Ενδείξεις από τις Διακοσμημένες Λάρνακες της ΥΜ ΙΙΙ Κρήτης και της Μυκηναϊκής Τανάγρας*, ΕΕΒΜ Γ, τ. Α, Αθήνα, 264-282.
- Μυλωνάς Γ.Ε., 1980. Κρητο-Μυκηναϊκή Σφίγξ, *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου Ι, Ηράκλειο, 29 Αυγούστου-3 Σεπτεμβρίου 1976*, Αθήνα, 352-362.
- Μυλωνάς Γ.Ε., 1983. *Πολύχρυσοι Μυκήναι*, Αθήνα.
- Nilsson M.P., 1950. *The Minoan-Mycenaean religion and its survival in Greek religion*, Lund.
- Padder E.J. 1982. *Symbolism, social relations and the interpretation of mortuary remains*, Oxford.
- Poursat J.C., 1977. *Les Ivoires mycéniens. Essai sur la formation d'un art mycénien*, Athènes.
- Πωλογιώργη Μ., 1990. Παρατηρήσεις στην Παράσταση Μορφής με Υψωμένα Χέρια, σε *ΥστεροΜινωϊκή ΙΙΙ Λάρνακα από το Αποδούλου, Επαρχίας Αμαρίου, Πεπραγμένα ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά 24-30 Αυγούστου 1986*, Χανιά, 207-232.
- Rutkowsky B., 1979. Mycenaean Pillar Cult in Boiotia, στο Fossey J.M. – Schachter A. (επιμ.), *Proceedings of the Second International Conference on Boiotian Antiquities, Teiresias 2*, Montreal, 35-36.
- Σακελλαρίου Α., 1966. *Μυκηναϊκή Σφραγιδογλυφία*, ΔΑΔ 8, Αθήνα.
- Schaeffer C.F.A., 1936-7. Sur un cratère mycénien de Ras Shamra, *BSA* 20, 212-235.
- Σπυρόπουλος Θ.Γ., 1969. Ανασκαφή Μυκηναϊκού Νεκροταφείου Τανάγρας, *ΠΑΕ*, 5-15.
- Σπυρόπουλος Θ.Γ., 1970. Ανασκαφή Μυκηναϊκού Νεκροταφείου Τανάγρας, *ΠΑΕ*, 29-36.
- Σπυρόπουλος Θ.Γ., 1971. Ανασκαφή Μυκηναϊκού Νεκροταφείου Τανάγρας, *ΠΑΕ*, 7-14.
- Σπυρόπουλος Θ.Γ., 1973. Ανασκαφή Μυκηναϊκής Τανάγρας, *ΠΑΕ*, 11-21.
- Σπυρόπουλος Θ.Γ., 1974. Ανασκαφή Μυκηναϊκής Τανάγρας, *ΠΑΕ*, 9-33.
- Σπυρόπουλος Θ.Γ., 1979. Ανασκαφή Μυκηναϊκής Τανάγρας, *ΠΑΕ*, 27-36.
- Tainter J.A., 1978. Mortuary practices and the study of Prehistoric social systems, στο Schiffer M.B. (επιμ.), *Advances in archaeological method and theory* 1, New York, 106-141.
- Τζαβέλλα-Ενjen X., 1970. *Τα Πτερωτά Όντα της Προϊστορικής Εποχής του Αιγαίου*, Αθήνα.
- Vermeule E.T., 1965. Painted Mycenaean larnakes, *JHS* 85, 123-148.
- Vermeule E.T., 1979. *Aspects of death in Early Greek art and poetry*, Berkeley.
- Vermeule E.T. – Karageorghis V., 1982. *Mycenaean pictorial vase painting*, Cambridge Massachussets.
- Watrous L.V., 1991. The origin and iconography of the Late Minoan painted larnax, *Hesperia* 60, 285-307.

Εικ. 1. ΜΘ 5 (Τάφος 15) (Vermeule 1995, fig. 7.4).

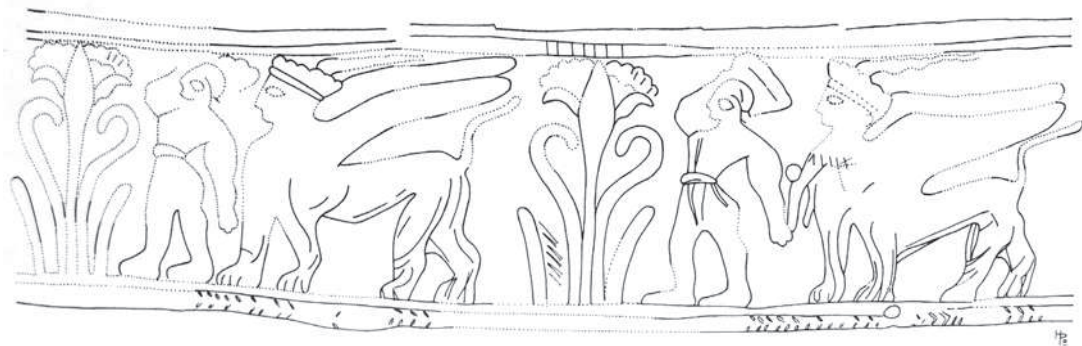
Εικ. 2. Ελεφάντινο πλακίδιο από το Αργος, τάφος VI (Dessenne 1957, αριθ. 309, pl. XXVI).

Εικ. 3. ΜΘ 6 (Τάφος 32).

Εικ. 4. ΜΘ 6 (Τάφος 32).

Εικ. 5. Ελεφάντινη πυξίδα, Μυκήνες, τάφος 49 (Poursat 1977, pl. XXVIII).

Εικ. 6. α. Τάφος 47 (Σπυρόπουλος 1973, πίν. 10α), β. Ludwig Iarnax, Kassel (Immerwahr 1995, fig. 7.6).

Εικ. 7. ΜΘ 14 (Τάφος 51, λάρναξ 3).

Εικ. 8. ΜΘ 14 (Τάφος 51, λάρναξ 3).

Εικ. 9. Τάφος 115 (Σπυρόπουλος 1979, πίν. 20β).

Εικ. 10. Τάφος 115 (Σπυρόπουλος 1979, πίν. 20α).

MYCENAEAN MILITARY PRESENCE IN CENTRAL GREECE AND THESSALY

Thanasis Papadopoulos, Litsa Kontorli-Papadopoulou

The militaristic aspects of Mycenaean life and society are more or less clear in several archaeological finds (fortification walls, warrior graves, armour and weapons, fresco fighting-scenes and military equipment and the textual evidence of Linear B tablets)¹. In this paper we shall accept the hard facts, archaeological, iconographical and textual of Mycenaean militarism as a given.

We do not intend to enter into any full discussion on this topic, but we shall concentrate and confine ourselves on a brief study of the warlike and military presence of the Mycenaeans in the peripheral areas of Central Greece and Thessaly.

Our paper will be divided into four sections, of which the first three will be devoted to a presentation of the currently available relevant evidence (archaeological, iconographical and textual) from these areas and the final fourth will be a brief commentary on its significance.

To begin with, **(a) the archaeological finds** (fortifications, tombs, pottery, armour and weapons) recorded from these regions are, in comparison with those known from the Peloponnese, less numerous, but of the same importance and significance (**fig. 1**). On matters of detail, although our knowledge of the Mycenaean Athens is very incomplete in comparison with that of other Mycenaean citadels, it seems reasonable to follow Iakovidis's suggestion² that a massive fortification wall on the Akropolis of Athens (**fig. 2**) and the descent to the underground spring to ensure the water supply, were constructed, all at one time, in the second half of the 13th century B.C., a time of great upheavals during which 'at least a portion of the population retired to the Acropolis itself'³.

Roughly contemporary with the fortification of the Akropolis of Athens is a possible fortification wall on the south. and east edge of the site of Agios Kosmas, on the west coast of Attica. According to the excavator "a good section, at least, of the village was surrounded by a fortification wall built in Cyclopean style and in the last period of the life of the settlement. Perhaps it reflects the troubled times which preceded the end of the prehistoric age"⁴.

1. Iakovidis 1983; Mylonas 1983; Papadopoulos 1999, 267-274; Papadopoulos – Kontorli-Papadopoulou, 2000, 127-138; Driessen - MacDonald 1984, 49-74; Papazoglou-Manioudaki 1994, 171-200; Sandars 1963, 118-153; Aström 1977; Buchholz – Wiesner 1977; Lang 1969, 71-74; Immerwahr 1990, 123-28; Kontorli-Papadopoulou 1999, 331-40; Younger 1988, 124-29, 260-67, 272-76; Palaima 1999, 367-379; Shelmerdine 1999, 403-410.

2. Iakovidis 1962, 205-206.

3. Desborough 1964, 113.

4. Mylonas 1959, 56, 58, fig. 20W; Ålin 1962, 104; Skoufopoulos 1971, 75-76.

Remains of fortification walls at Raphina and on the acropolis of Kiapha Thiti on the edge of the Vari valley, are earlier (LH IIIB, MH III- LH IIB) and have been regarded as forerunners of Late Mycenaean fortifications⁵.

Other less certain remains of Mycenaean fortification walls are reported from the Attic sites of Agios Christos, west of Koropi, Kato Souli near Marathon, Aphidna, Eleusis, Megara, Brauron and Thorikos⁶.

Outside Attica, Thebes (Kadmeion) and Orchomenos, two well-known and of first importance Mycenaean centres in Boeotia, were fortified the former at least from the 14th, the latter perhaps from the 13th century B.C.⁷

Other contemporary fortification works are known from three more Boeotian sites, Haliartos, Eutresis and Gla (**fig. 3**). The evidence from Gla is much certain and clearer than that of the two preceding sites. The site consists of an acropolis on the north-eastern side of the lake of Copais, and its fortification is equally impressive to those at Mycenae and Tiryns. The general situation was made clear in the exemplary recent publication of the new excavations by Iakovidis⁸, which has greatly increased our knowledge both of the fortification wall and of the constructions it protected. It has been established that “the fortress was built at the end of the 14th cent. B.C. and lasted for about one hundred years until its destruction and abandonment shortly before 1200 B.C.”⁹ It is highly possible that the destruction of this fortress “is to be linked up with the catastrophe in the Argolid at the end of LH IIIB” and this is also valid for the fortified settlement of Krisa, below Delphi in Phocis¹⁰. The remainder of the sites, whether in Aitolia (acropolis of Agios Nikolaos-Ithorias, Ancient Kalydon) or Thessaly (defensive walls of Petra, by the lake Boebeis, of Ktouri and of Arne), which “may have constituted centres of refuge, both of man and beast, in case of attack from the mountains”¹¹, deserve brief mention, as one cannot be sure that these walls are even Mycenaean.

In view of the fact that the date of construction or reinforcement of most of the above mentioned fortifications coincides with the period of the great disturbances in the Mycenaean world, we may be fairly safe in following Desborough’s suggestion that they “cannot be explained simply as grandiose enhancements to the power and prestige of the king: it is far more likely that their purpose was defensive”¹² and that they have been dictated by the need of defense in anticipation of warlike danger rather than of convenience¹³.

When we turn to **(b) the tombs**, it is not always quite clear from their description what kind of their contents corresponds to the term “warrior tomb”. This term is one of convenience applied not only to burials accompanied by swords and dirks, but by other offensive and defensive weapons as well (spearheads, spear-butt spikes, daggers, greaves, shield bosses, helmets

5. Skoufopoulos 1971, 77; Lauter 1989, 145- 149; Lauter 1990, 9-15.

6. Skoufopoulos 1971, 76-77; Ålin 1971, 106; Hope Simpson – Dickinson 1979, 203, 214, 215, 219.

7. Shelmerdine 2001, 340. A later date (LH IIIB) is suggested by Ålin (1962, 118) and Skoufopoulos 1971, 78; Desborough 1964, 120.

8. Iakovidis 1989; Iakovidis 1998, 2001.

9. Iakovidis 2001, 145.

10. Desborough 1964, 121, 125.

11. Desborough 1964, 221.

12. Desborough 1972, 19.

13. Iakovidis 1999, 203.

and battle-knives). Although sometimes some of them (e.g. daggers, spearheads) were also used in hunting¹⁴, they were made mainly and primarily for warfare and combat¹⁵.

A start may be made with a brief mention of the so far known “warrior tombs” from Central Greece and Thessaly. Such graves occur in tholos, chamber and cist tomb cemeteries of these areas, but the records of the excavations do not give always all the details one could wish for. So, leaving aside all “warrior tombs” recorded in the rescue excavation preliminary reports of the local Ephorates, which can be passed over very briefly, we are bound to rely upon the fully published examples.

We may now pass straight on the warrior tombs from the region of Attica. Taking first the LH IIIC warrior chamber tomb excavated by N. Platon on the South Slope of the Acropolis of Athens (**fig. 3**), behind the Stoa of Eumenes¹⁶, it is a usual and typical local example, similar to LH III chamber tombs in the Agora. It contained the burial of an adult furnished with a pair of bronze greaves decorated with circles of small bosses (**fig. 4**), two cleavers, two pairs of tweezers, an awl and two knives. The presence of the bronze greaves, which are as yet quite rarely found elsewhere¹⁷ and unusual and most probably not worn by ordinary soldiers who could not afford to acquire them, is indicative of the burial of a local high-ranked military man¹⁸.

The evidence provided by the three well-published cemeteries of the Athenian Agora, Perati and Eleusis is very limited and confined in some isolated and doubtful examples. So, as regards the Athenian Agora, (**figs. 5-6**) according to S. Immerwahr “costly bronze weapons which were associated with the Mycenaean warrior aristocracy occurred in only one tomb. In Tomb III a long horned rapier and a short sword or dagger were found on a wooden table beside the third burial, and the gold-plated rivets nearby show that these were luxury pieces of the same general type as those current at the time of the fall of Knossos”¹⁹.

She also mentions a dagger from Tomb XV, the tip of another and a collection of bronze and obsidian arrow-heads from Tomb VII (The Ares Tomb), a long spearhead from tomb, XL (Tomb of the Coffins) and a fragmentary bronze sword or dagger from one of the large destroyed tombs along the east side of the Kolonos. The precise purpose of these bronze weapons is still uncertain, but we are inclined to think that they are associated rather with warrior burials than with hunting²⁰.

The large cemetery of Perati produced only three weapons, i.e. a spearhead from tomb 123 a long horned sword (Sandars’s Class G, I. Kilian’s Type 2b2) from tomb 12 and a crusiform short sword or dagger (Sandars’s Type F, Papadopoulos’s Variant D²¹) from tomb 38 (**fig. 9**). Iakovidis suggests that the shape of the spearhead indicates its probable use for hunting (*σιγύβη*), while he is wondering whether the two swords were used for warlike activities or in

14. Cf. Marinatos, *Σιγύβη*, BSA 37, 1936-37, 187-191, fig. 4, CMS I, 20, no. 9 (a man fighting a lion with a sword or dagger on a seal from SG III at Mycenae, Höckmann 1980, 30; Morgan 1988, 106.

15. Hood – Jong 1952, 255; Sandars 1963, 128; Driessen-Macdonald 1984, 58.

16. *ΑΔ* 20, 1965, 32; *ΑΔ* 21, 1966, pl. 60. Fully published by Mountjoy 1984, 135-146; Mountjoy 1995, 51-52, figs. 66-67.

17. The only known so far examples are those from Dendra in the Argolid, Kallithea and Portes in Achaia and Enkomi in Cyprus.

18. Mountjoy 1984, 52; cf. Papadopoulos 1999, 268, 271.

19. Immerwahr 1971, 105.

20. As it has been suggested by S. Immerwahr (n. 19 above) at least for the long spearhead of Tomb XL.

21. Papadopoulos 1998, 24-27.

hunting²². Although he may be right, the possibility for at least the two swords to have been used rather by high-ranked warriors than by hunters is greater and more plausible²³.

Moving to the western cemetery of Eleusis, we may conjecture that three LH II cist tombs (Γπ1, Ζπ6, Ηπ5), furnished with three short swords or daggers (one of Sandars's Type B and two of her Class Di and Eii)²⁴ (figs. 11-12), belong to three local warriors.

Again in eastern Attica, the evidence for warrior graves from the Mycenaean cemeteries of Brauron Menidi and Spata is also meagre. As regards Brauron five tombs (Πτ8, ΠτΒ, Θτ13, Πτ5, Θτ6) contained two spearheads, two swords, two daggers, one spear butt-spike (*σαυρωτήρα*) and three bronze arrow-heads²⁵ (fig. 10). They probably belong to warrior burials, but lack of detailed excavation records prevents definite conclusions.

High-ranked and rich warriors must have been buried in the tholos tomb at Menidi and the unique and great chamber tomb with two side-chambers at Spata, as the finding of boar-tusks, ivories, among which a plaque depicting a helmeted warrior's head, sword/dagger pommels and sheaths, jewellery and stone vases (figs. 13-15), clearly indicates²⁶.

When we turn to Boeotia, a similar to that of Attica picture of scarcity of warrior tombs is presented. So, the finding of a cruciform dagger near the head of a skeleton in chamber tomb 5 is the only evidence for a probable warrior burial in the main necropolis of Thebes on the Kolonaki hill²⁷. Also, the extensive cemetery of Tanagra produced little evidence for warrior graves, the only certain case being that of chamber tomb 16, furnished with a horned type sword (Sandars's Type Cii, I. Kilian's Type ia²⁸), a dagger and two spearheads²⁹, while the finding of a spearhead, a knife and a cleaver in tomb 75, a dagger in tomb 117 and a dagger, a cleaver, a knife and a leaf-shaped razor in tomb 127³⁰, betrays less certain warrior burials.

The evidence from the adjacent region of Phocis is also meagre, but there is no doubt about the rich tomb to the west of the Temenos at Delphi, which contained at least one warrior, as can be inferred from its contents (dagger, spearhead, razor and knife)³¹. It is not clear from the excavation reports whether the presence of different kind of weapons (spearheads, a sword, arrow-heads and pieces of boar-tusk helmets) in tombs VI, LIII, LXII at Elateia and in the field of Daliani at Kalapodi³² are associated with warrior burials or are chance finds.

Striking and problematic is the total absence of weapons in eastern Locris³³, inasmuch this area is related to the Locrian Aias, one of the great protagonists heroes of the Homeric epos³⁴

In Aetolia, the westernmost region of Central Greece, the situation is not different, in the

22. Iakovidis 1970, 357-363.

23. Judging by the individuality and the richness of decoration of these weapons and their parallels from elsewhere (e.g. Kalbaki, Prosymna Elis, Achaea) which are usually associated with warrior burials.

24. Μυλωνάς 1975, B, 245-246; Μυλωνάς 1975, Γ, pl. 12γ, 50γ, 68α.

25. Papadopoulos – Kontorli-Papadopoulou (in press).

26. Lölling *et al.* 1880; *JdI* 14 (1899) 114; Montelius 1924, 158-165, figs. 508-574; Pelon 1976, pls. CVIII-CIX; Koumanoudis – Kastorchis 1887, 167-172, pls. A-Δ-Z; Haussoullier 1878, 185; Benzi 1975, 217ff.

27. Κεραμόπουλλος 1917, 95, fig. 69.

28. Kilian-Dierlmeier 1993, 43-44.

29. Σπυρόπουλος 1970, 34, pl. 47a.

30. Σπυρόπουλος 1973, 13, figs. 6-7; Σπυρόπουλος 1979, 32, fig. 3; Σπυρόπουλος 1982, 114, figs. 6-7.

31. Perdriquet 1908, 6ff.

32. Δακωρώνια, *ΑΔ* 43, 1988, 67, pl. 67a; *ΑΔ* 44, 1989, 176; *ΑΔ* 45, 1990, 184; *ΑΔ* 53, 1998, 394-395.

33. Dakoronia 2003, 340.

34. Homer *Iliad B*, 527-535.

sense that again only one small chamber tomb at Lithovouni³⁵, just south of the lake Trichonis, and possibly the tholos tomb Seremeti at Ayios Elias-Ithorias³⁶ can be assigned to a warrior accompanied with a short T-shaped sword or dagger (Sandars's Type F, Papadopoulos's Cruciform Type, Variant D) the former and a fragment of a spearhead, a stone arrowhead, an ivory pommel of a sword and boar's tusks of a helmet the latter.

Finally, in the northern region of Phthiotis, the finds have been also sparse until recently. Marinatos reports the finding of a lance with a dozen LH IIIC early vases in a peculiar cist or shaft (warrior?) grave at Vardhates in the Spercheios Valley³⁷.

Passing from Central Greece to Thessaly it may be noted that there is enough evidence for warrior tombs. So, a tholos tomb excavated by Verdellis at Ayioi Theodoroi close to Pteleon, at the head of the gulf of Pagasae, may belong to a local warrior, furnished with LH IIIA1 pottery and a typical set of small finds, including a sword and a knife³⁸ (**fig. 16**).

Moving to the cemetery of Nea Ionia, north of the mound Volos/Iolkos, some burials in three LH II-III A2 cist graves (6, 18, 188) furnished with weapons (swords, daggers and spearheads)³⁹ (**fig. 17**) could be considered burials of warriors. Of particular interest is the occurrence in tombs 6 and 188, which contained pots of fine quality, of a horned sword (Sandars's Class Cii) with its alabaster pommel and a leaf-shaped razor (Weber's Typ III, Var. IIIe) in the former and a similar sword and two spearheads (Avila's Types A and D) in the latter. These weapons should probably be taken as strong indicators of high-ranking warrior burials⁴⁰, possibly belonging to local officials and /or leaders.

At Hexalophos, west of Trikala, near the foothills of the Pindus, a partly excavated tumulus contained two cist tombs, one of which, in the centre, held a man, most probably a warrior, judging by its furnishing with a short sword or cruciform dagger (Sandars's Class F, Papadopoulos's Variant D), a spearhead and a knife⁴¹.

Further north in the Chasian mountains at Agrilia a cruciform dagger and two spearheads similar to that of Hexalophos are recorded from the ten excavated LH IIIC(?) cist graves. Pending final publication of the finds no conclusion can be made, but it is tempting to suggest that these weapons may be related to warrior burial (s)⁴².

Finally, as regards the two swords (Sandars's Class C and G) of LH IIIA-B and IIIB-C date respectively from the cist grave cemetery of Spathes – Agios Demetrios⁴³, on a westward steep slope of Mt. Olympos and in the border/frontier boundary of Mycenaean Thessaly, they must be reasonably related to burial(s) of military men. Whether they "belong to military personnel dispatched by one of Thessaly's chiefs to guard a crossover into his territory or to a 'wild bunch' -mountain bandits, living off booty from traffic through the pass"⁴⁴, is not known.

Passing now to the second section of this paper, it must be said that © **iconographical**

35. Mastrokostas 1963, 147, pl. 186a.

36. Mastrokostas 1963, 203ff., pl. 174b-d.

37. Marinatos 1939, 334. Cf. *BCH* 63, 1939, 311; Desborough, 1964, 126; Mountjoy 1999, 808.

38. *IAE* 1951, 150; *IAE* 1952, 181; Desborough 1964, 130; Hope Simpson - Dickinson 1979, 278f.; Mountjoy 1999, 820.

39. Θεοχάρης, *AAA* 3, 1970, 198-203, figs. 6, 8, plan 1; *ΑΔ* 40, 1985, A, 34, 40, 59, plans 14, 19, pl. 21c, 24, ε, στ.

40. Cf. Papazoglou-Manioudaki 1994, 186; Papadopoulos 1999, 271.

41. *AAA* 1, 1968, 289; *ΑΔ* 23, 1968, 263.

42. *AAA* 1, 1968, 293.

43. Poulaki-Pantermali 1987, 707, pl. 136: 2, 137: 1b.

44. Andreou – Fotiadis – Kotsakis 2001, 296.

evidence deriving from two main sources, i.e. pictorial scenes on pottery, and wall-paintings, although important, is as yet very limited and scanty.

As regards pottery, the only so far known examples are the remains of at least four pictorial LH IIIC Middle pictorial kraters, recently found at Pyrgos Livanates (ancient Kynos). As they have been already well described and illustrated by both the excavator⁴⁵ and J. Crouwel⁴⁶, little need be said here. They show armed men fighting on board of ships (oared galleys) (**figs. 18-19**). Some of these warriors wear “spiked” helmets, brandish spears or shoot with a bow and hold fringed shields of different shapes (round, concave, or like an hour-glass), others short fringed tunics or a kind of corslet with loops at the top, or perhaps rather a combination of these.

As regards their activities, it is generally agreed that these warriors on board “are engaged in battle at sea rather than readying themselves for combat on land”⁴⁷. Especially the two warships depicted opposite each other on one of these kraters with spearmen on their platform at the front, are certainly engaged in a Mycenaean naval battle, a unique scene in the late Mycenaean pictorial repertoire, a good antecedent and strongly reminiscent of a much later (7th cent. B.C.) similar scene on the so-called. Aristonothos krater⁴⁸.

The evidence of wall paintings is also meagre and not always clear. According to Immerwahr’s suggestion⁴⁹ the traditional theme of the defence or storming of a walled city, known from the Mycenae Megaron Frieze, is probably illustrated on some fresco fragments from Orchomenos. They show checkerboard masonry with feet and greaved legs, standing on several levels and probably rendering schematically of a Mycenaean citadel, while some others depict horses, parts of chariots, some bent male limbs suitable for hand-to-hand warriors and swimmers, most probably related to a citadel being attacked or defended (**fig. 20**). Another fresco-fragment from this site shows two warriors wearing boar’s-tusk helmets.

Equally uncertain is the attribution of a warrior’s head wearing a boar’s-tusk helmet between two vertical panels depicted on a miniature fresco fragment from the Women’s frieze of the older Kadmeia at Thebes⁵⁰ to a male or female warrior⁵¹.

Lastly, the only **(d) textual** evidence is provided by some Linear B tablets from Thebes. According to recent suggestions of Palaima and Aravantinos⁵² they are probably concerned with the manufacture of military equipment (*o-pa-wo-ta* : sets of armour and helmets, *i-qe-ja, a-mo-ta* : military chariots), but do not refer to military activities.

COMMENTARY

The outcome of this rather brief survey is not very great, but one might reach to some tentative conclusions. First, it may reasonably be supposed that the local Mycenaean rulers

45. Dakoronia, *AA* 43, 1988, pl. 125b; Dakoronia 1987, 117ff.; Dakoronia 1991, 159-71; Dakoronia 1999, 119-125.

46. Crouwel 1999, 455-459, pl. LXXXV d-f. Cf. also, Wedde 1999, 465-476, pl. LXXXVIII: A4-6.

47. Crouwel 1999, 457.

48. Crouwel 1999, 458, pl. LXXXVIa.

49. Immerwahr 1990, 125-27, fig. 35b.

50. *AA* 26, 1971, 104ff., pl. 25a; Immerwahr 1990, 128, 201 (Th. No. 2).

51. Morgan 1988, 83, pl. 156 suggests a female warrior on the basis of the light skin.

52. Palaima 1999, 368, 379.

of Central Greece and Thessaly, like those of the Peloponnese, devoted much time and spent much of their financial resources for the construction or reinforcement of fortifications in their regional centres. As mentioned above, they, most likely have been dictated by the needs of these rulers to protect themselves and their people from external raids and invasions. This perhaps explains why Attica and especially Athens was left untouched by the invasions which had disastrous effects on much of Mainland Greece during the LH IIIB-C period.

Closely connected with the fortifications and the military activities either defensive or offensive of the Mycenaeans in these regions are the so-called warrior tombs. Summarizing the available evidence we find that tholoi, cist and chamber tombs are used for warrior burials. Among them the most important are three burials from the region of Attica, i.e. the “well-greaved” warrior of Athens, and those of the Tomb III of the Athenian Agora and the rich and great chamber tomb at Spata, which belong not to ordinary soldiers but to the local militant Mycenaean aristocracy.

Striking is the scarcity of warrior graves elsewhere in Attica and the other regions of Central Greece, which may be due either to prevailing peaceful conditions (Attica), to a simple coincidence or to the inattention which they have so far received. Especially the evidence from Boeotia is not sufficient enough, as one could wish for, given the importance of this region, the ancient reputation of sites such as Thebes and Orchomenos and the magnificent tholos at the latter, rivaled only by the “Treasury of Atreus” in the Argolid.

Slightly different is the situation in Thessaly, which provides even less and highly complex evidence for the interpretation of warrior burials. Sporadic discoveries of different warrior graves (tholos, tumulus and cists) both in the coastal plain of Volos/N. Ionia and in the west/northwestern part of the region (Hexalophos, Agrilia) could be seen in purely local terms, representing a Mycenaean military presence in the coastal areas, while the local people of west Thessaly, judging by the co-existence of hand-made and Mycenaean or Mycenaenized pottery, were more conservative and susceptible to the Mycenaean influence.

Equally complex is the situation in the cemetery of Spathes-Ayios Dimitrios on the borders of Macedonia, where the finding of warrior burial(s) cannot be easily interpreted and the question whether they belong to ordinary soldiers/guards of the local Mycenaean leader(s), or to intruders from north-west (Epirus)⁵³ or even to mountain bandits remains unanswered.

Finally, of exceptional interest and importance are the pictorial scenes depicted on the fragmentary kraters from ancient Kynos/Livanates in east Locris, as they provide the first explicit evidence for sea battles in Mycenaean Greece. Less clear and doubtful is the interpretation of the fragmentary frescoes from Orchomenos and Thebes (sieged citadel, male or female warrior?), while the textual evidence from the Linear tablets Archiv of Thebes referring to military equipment and not to warlike activities is as yet insufficient and of little help in enriching our knowledge for the Mycenaean military presence in this well-known and powerful Mycenaean centre.

In conclusion, the combined archaeological, iconographical and textual evidence presented here from Central Greece and Thessaly, although in some respects fragmentary and incomplete, permits the suggestion that certain peripheral areas may have been of great consequence in the history of Mainland Greece during the Late Mycenaean times.

53. Desborough 1972, 98f.

SUMMARY**MYCENAEAN MILITARY PRESENCE
IN CENTRAL GREECE AND THESSALY***Thanasis Papadopoulos, Litsa Kontorli-Papadopoulou*

The aim of this paper is to study the Mycenaean military presence in the regions of central Greece and Thessaly, based on the existing archaeological data. The evidence used is mainly that of Mycenaean fortifications and the so-called warrior graves. Regarding the fortifications, the fact that their construction or reinforcement coincides with the great disturbances in the Mycenaean world suggests that their purpose was defensive and was dictated by the need of defense in anticipation of warlike danger. Less clear is the evidence provided by the contents of warrior tombs, as the presence of bronze weapons accompanying the dead (swords, spear-heads, bronze greaves, boar-tusk helmets, arrow-heads) and some pictorial representations on pottery and frescoes is not always indicative of military (or hunting?) activities, while that of the texts is very limited and refers to the making of military equipment and not to military activities.

BIBLIOGRAPHY

- Ålin P., 1962. *Das Ende der mykenischen Fundstätten auf dem griechischen Festland*, Lund.
- Andreou S. – Fotiadis M. – Kotsakis K., 2001. Review of Aegean Prehistory: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece, in Cullen T. (ed.), *Aegean Prehistory, A Review*, Boston.
- Aström P., 1977. *The Cuirass Tomb and other finds at Dendra, Part I: The chamber tombs, SIMA IV*, Göteborg.
- Benzi M., 1975. *Ceramica Micenea in Attica*, Milano.
- Buchholz H.G. – Wiesner J., 1977. Kriegswesen, Teil 1. Schutzwaffen und Wehrbauten, in Buchholz H-G. – Matz F. (eds.), *Archaeologica Homericum 1*, Göttingen.
- Crouwel J., 1999. Fighting on land and sea in Late Mycenaean times, *Aegaeum* 19, 455-459.
- Dakoronia F., 1987. War-ships on LH IIIC sherds from Kynos-Livanates, in Tzalas H.E. (ed.), *Tropis II. Proceedings of the Second International Symposium on Ship Construction in Antiquity*, Delphi 27-29/8/1987, Athens 117-122.
- Dakoronia F., 1991. Kynos...fleet, in Tzalas H. (ed.), *Tropis IV. Proceedings of the 4th International Symposium on Ship Construction in Antiquity*, Center for the Acropolis Studies, Athens, 28, 29, 30, 31 August 1991, Athens, 159-171.
- Dakoronia Ph., 1999. Representations of sea-battles on Mycenaean sherds from Kynos, in Tzalas H. (ed.), *Tropis V. Proceedings of the 5th International Symposium on Ship Construction in Antiquity*, Nauplia 26, 27, 28 August 1993, Athens, 119-128.
- Δακωρώνια, Φ., 2003. Ερευνώντας δύο περιφέρειες: Ανατολική Λοκρίδα και ΒΑ Φωκίδα. Ομοιότητες και διαφορές, in *ΠΜΚ 2*, 339-349.

- Desborough V.R.d'A., 1964. *The Last Mycenaean and their successors*, Oxford.
- Desborough V.R.d'A., 1972. *The Greek Dark Ages*, London.
- Driessen J. – Macdonald C., 1984. Some military aspects of the Aegean in the late fifteenth and early fourteenth centuries B.C., *BSA* 79, 49-74.
- Haussoulier B., 1878. Catalogue descriptif des objets découverts à Spata, *BCH* 2, 185-228.
- Höckmann O., 1980. Lanze und Speer im Spätminoischen und mykenischen Griechenland, *JRGZM* 27, 13-158.
- Hood S. - Jong P.D., 1952. Late Minoan Warrior-Graves from Ayios Ioannis and the New Hospital site at Knossos, *BSA* 47, 243- 277.
- Hope-Simpson R. – Dickinson O.T.P.K., 1979. *A Gazetteer of Aegean civilisation in the Bronze Age I: The mainland and the islands*, Göteborg.
- Ιακωβίδης, Σ., 1962. *Η Μυκηναϊκή Ακρόπολις των Αθηνών*, Αθήνα.
- Ιακωβίδης, Σ., 1970. *Περατή. Το Νεκροταφείον. Β' Γενικά Παρατηρήσεις*, Αθήνα.
- Ιακωβίδης, Σ., 1989. *Γλάς Ι. Η Ανασκαφή 1955-1961*, Αθήνα.
- Ιακωβίδης, Σ., 1998. *Γλάς ΙΙ. Η Ανασκαφή 1981-1991*, Αθήνα.
- Iakovidis S., 1983. *Late Helladic citadels on mainland Greece*, Leiden.
- Iakovidis S., 1999. Late Helladic fortifications, *Aegaeum* 19, 199-204.
- Iakovidis S., 2001. *Gla and the Kopais in the 13th century B.C.*, Athens.
- Immerwahr S., 1971. *The Neolithic and Bronze Ages. The Athenian Agora XIII*. Princeton.
- Immerwahr S., 1990. *Aegean painting in the Bronze Age*, The Pennsylvania State University.
- Κεραμόπουλλος Α., 1917. *Θηβαϊκά*, *ΑΔ* 3, 1-503.
- Kilian-Dierlmeier I., 1993. *Die Schwerter in Griechenland (ausserhalb der Peloponnes) Bulgarien und Albanien*, Stuttgart.
- Kontorli-Papadopoulou S., 1999. Fresco fighting-scenes as evidence for warlike activities in the LBA Aegean, *Aegaeum* 19, 331-339.
- Koumanoudis S. – Kastorchis P., 1877. *Αθήναιον* VI, 167-72.
- Lang M., 1969. *The Palace of Nestor II. The frescoes*, Princeton.
- Lauter H., 1989. Die Protomykenische Burg auf Kiafa Thiti in Attika, *Aegaeum* 3, 145-149.
- Lauter et al., 1990. *Kiapha Thiti. Ergebnisse der Ausgrabungen III.2*, Lahn.
- Lölling H.G. et al., 1880. *Das Kuppelgrab bei Menidi*, Athen.
- Marinatos S., 1939. *Bericht über den VI. Internationalen Kongress für Archäologie, Berlin, 21.-26. August, 1939*, Berlin.
- Mastrokostas E., 1963. Ανασκαφή Αγίου Ηλία Ιθωρίας, *ΠΑΕ*, 203-217.
- Montelius O., 1924. *La Grèce préclassique I.*, Stockholm.
- Morgan L., 1988. *The miniature wall paintings of Thera. A study in Aegean culture and iconography*, Cambridge.
- Mountjoy P., 1984. The bronze greaves from Athens. A case for a LH IIIC date, *OpAth* 15:11, 135-146.
- Mountjoy P., 1995. *Mycenaean Athens*, Jonsered.
- Mountjoy P.A., 1999. *Regional Mycenaean decorated pottery*, Rahden.
- Mylonas G.E., 1959. *Aghios Kosmas; an Early Bronze Age settlement and cemetery in Attica*, Princeton.
- Μυλωνάς, Γ.Ε., 1975. *Το Δυτικόν Νεκροταφείον της Ελευσίνας*, Αθήνα.
- Mylonas G.E., 1983. *Mycenae rich in gold*, Athens.

- Palaima T.G., 1999. Mycenaean militarism from a textual perspective. Onomastics in context: lawos, damos, klewos, *Aegaeum* 19, 367-379.
- Papadopoulos Th.J., 1978-79. *Mycenaean Achaea*, Göteborg.
- Papadopoulos Th.J., 1998. *The Late Bronze Age daggers of the Aegean. The Greek mainland*, Stuttgart.
- Papadopoulos Th.J., 1999. Warrior Graves in Achaeon Mycenaean cemeteries, *Aegaeum* 19, 267-274.
- Papadopoulos Th.J. – Kontorli-Papadopoulou L., 2000. Death, power and troubles in Late Mycenaean Peloponnese: the evidence of Warrior Graves, in Fischer P. (ed.), *Contributions to the Archaeology and History of the Bronze and Iron Ages in the Eastern Mediterranean. Studies in honour of Paul Aström*, Wien, 127-138.
- Papazoglou-Manioudaki L., 1994. A Mycenaean warrior's tomb at Krini near Patras, *BSA* 89, 171-200.
- Papadopoulos Th. - Kontorli-Papadopoulou L., (in press). *Βραυρών-Λαπούτσι. Το Μυκηναϊκό Νεκροταφείο Α-Β*.
- Pelon O., 1976. *Tholoi, tumuli et cercles funéraires*, Paris.
- Perdrizet P., 1908. Monuments figurés, petits bronzes, terres cuites, antiquités diverses. *Fouilles de Delphes* V, Paris.
- Πουλάκη-Παντερμαλή, Ε., 1987. ΟΛΥΜΠΙΟΣ-2 Μακεδονικών όρος, μετεωρότατον (κ21), in *Άμητος. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο 2*, Θεσσαλονίκη, 697-718.
- Sanders N.K., 1963. Later Aegean bronze swords, *AJA* 67, 117-153.
- Shelmerdine C.W., 1999. Pylian polemics: The latest evidence on military matters, *Aegaeum* 19, 403-410.
- Shelmerdine C.W., 2001. Review of Aegean Prehistory VI: The Palatial Bronze Age of the southern and central Greek mainland, in Cullen T. (ed.), *Aegean Prehistory. A Review*, Boston.
- Skoufopoulos N.C., 1971. *Mycenaean Citadels*, Göteborg.
- Σπυρόπουλος Θ.Γ., 1970. Ανασκαφή μυκηναϊκού νεκροταφείου Τανάγρας, *ΠΑΕ*, 29-36.
- Σπυρόπουλος Θ.Γ., 1973. Ανασκαφή Μυκηναϊκής Τανάγρας, *ΠΑΕ*, 11-21
- Σπυρόπουλος Θ.Γ., 1979. Ανασκαφή Μυκηναϊκής Τανάγρας, *ΠΑΕ*, 27-36.
- Σπυρόπουλος Θ.Γ., 1980. Ανασκαφή Μυκηναϊκής Τανάγρας, *ΠΑΕ*, 50-60.
- Σπυρόπουλος Θ.Γ., 1982. Ανασκαφή Μυκηναϊκής Τανάγρας, *ΠΑΕ*, 109-123.
- Wedde M., War at sea: The Mycenaean and Early Iron Age oared galley, *Aegaeum* 19, 465-476.
- Younger J.G., 1988. *The iconography of Late Minoan and Mycenaean sealstones and finger rings*, Bristol.

Fig. 1. Map showing the sites of Central Greece and Thessaly mentioned in the text.

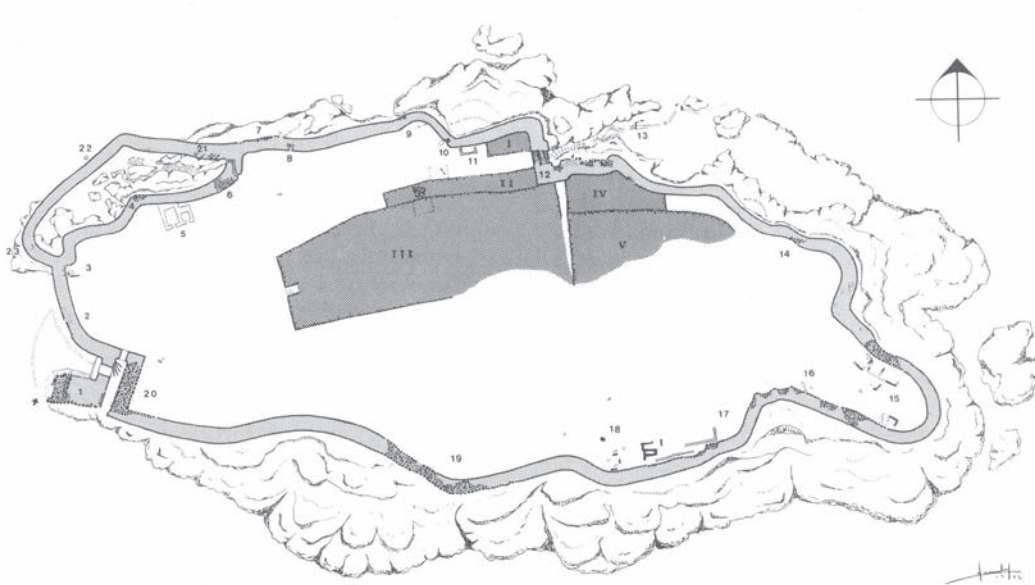

Fig. 2. The Mycenaean acropolis of Athens (Iakovidis S.E., 2006. *The Mycenaean Acropolis of Athens*, Athens, Plan 38).

Fig. 3. The Mycenaean acropolis of Gla (Iakovidis 2001, 5, Plan 1).

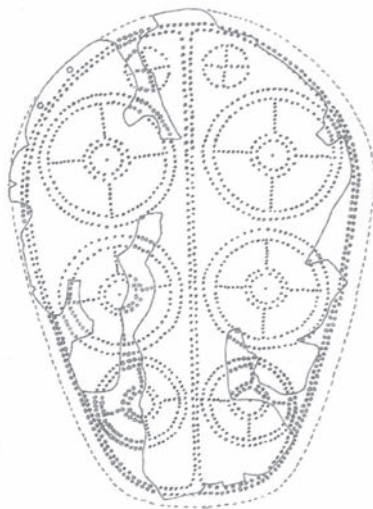

Fig. 4. Acropolis of Athens, bronze greave. (Mountjoy 1984, 136, fig. 3).

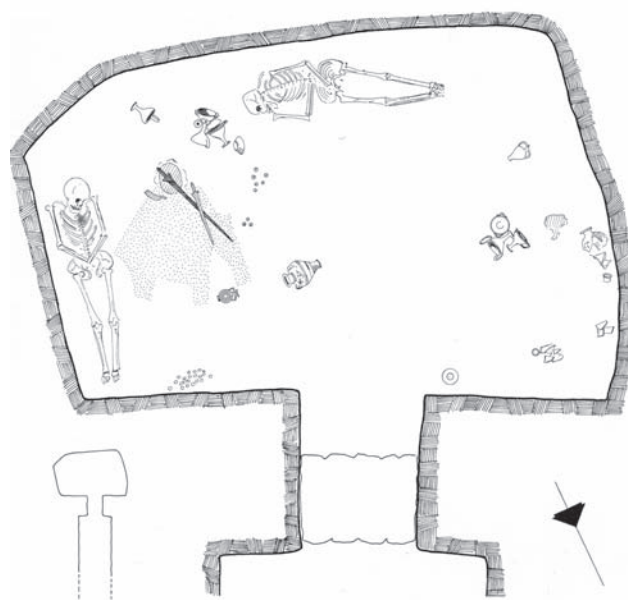

Fig. 5. Athenian Agora, Tomb III (Immerwahr 1971, Pl. 81).

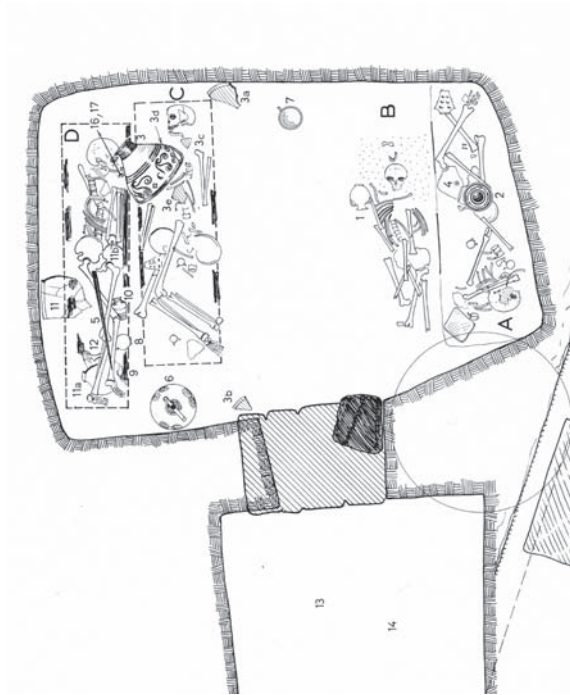

Fig. 6. Athenian Agora. Tomb XL (Immerwahr 1971, Pl. 90).

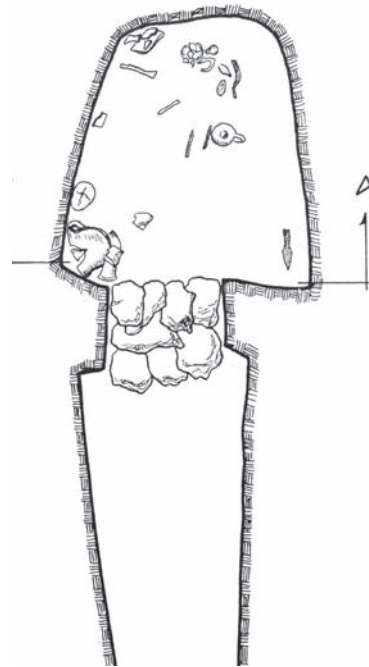

Fig. 7. Perati. Tomb 123 (Ιακωβίδης 1970, Σχ. 140).

Fig. 8. Perati. Tomb 12 (Ιακωβίδης 1970, 306, Σχ. 85).

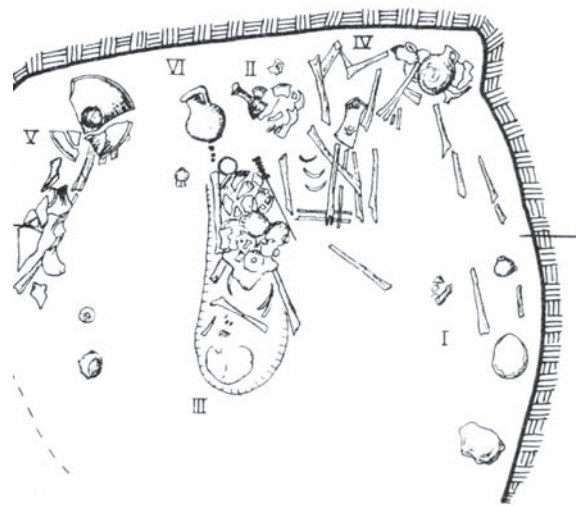

Fig. 9. Perati. Tomb 38 (Ιακωβίδης 1970, 277, Σχ. 81).

Fig. 10. Vravron. Tomb Πτ5 (Papadopoulos – Kontorli-Papadopoulou in press).

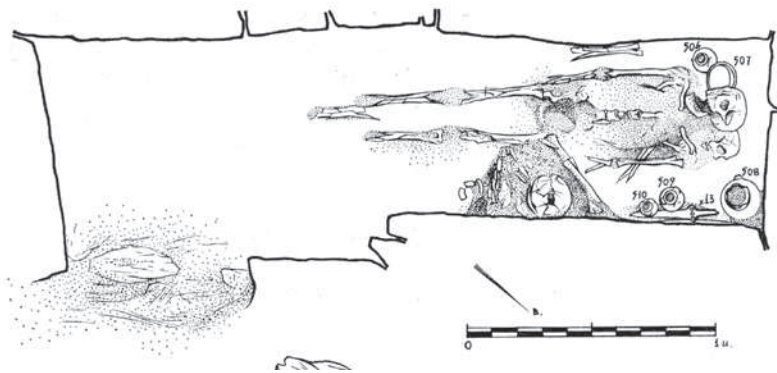

Fig. 11. Eleusis. Tomb Ηπ5 (Μυλωνάς 1975, 308, Σχ. 76).

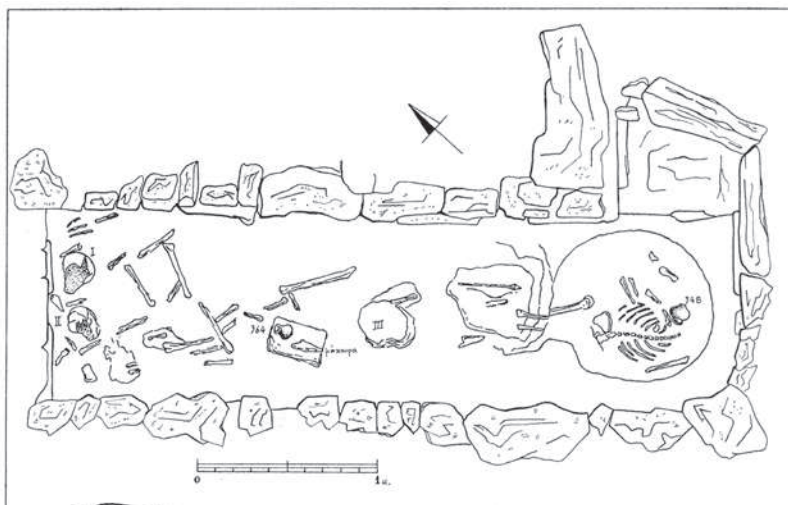

Fig. 12. Eleusis. Tomb Ζπ6 (Μυλωνάς 1975, 234, Σχ. 62).

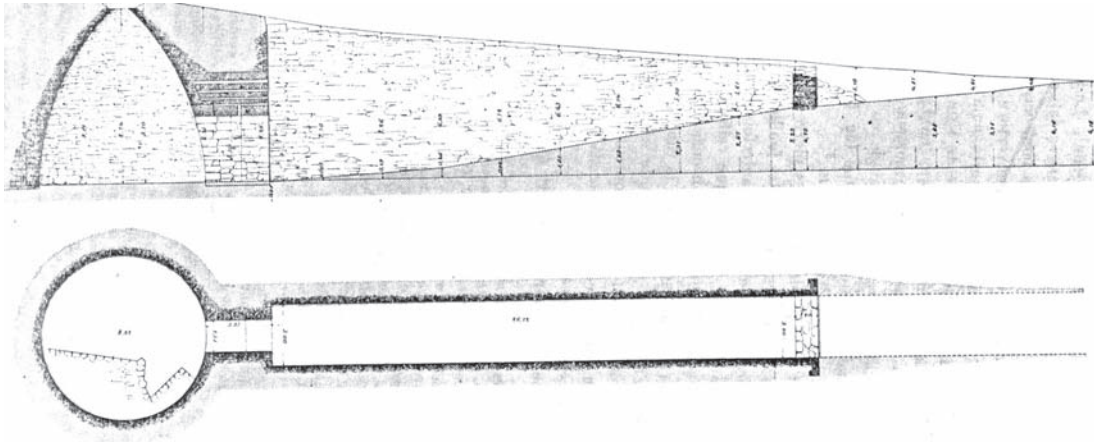

Fig. 13. Menidi tholos tomb (Pelon 1976, Pl.CVIII).

Fig. 14. Ivory Plaque depicting a helmeted warrior's head. (Montelius 1924, fig. 588).

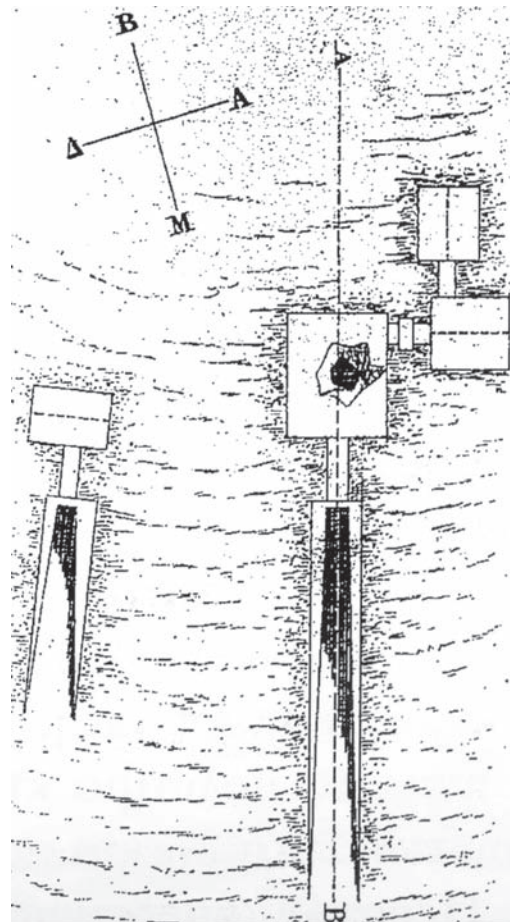

Fig. 15. Tholos tombs at Spata. (Pelon 1976, Pl.CVIII. 1).

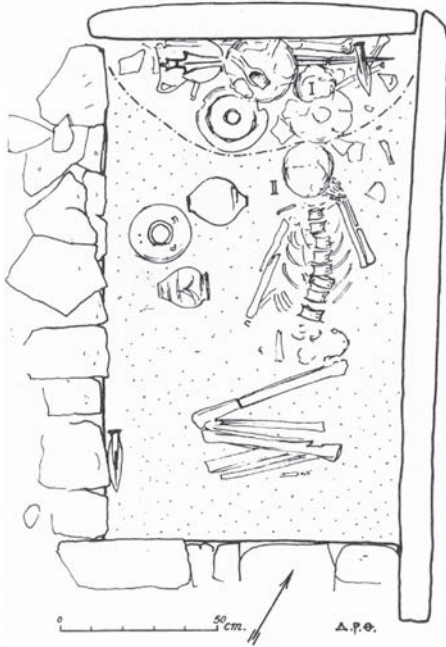

Fig. 16. Warrior tomb at Ayioi Theodoroi-Pteleon. (Pelon 1976, Pl.CLXXV.2).

Fig. 18. Fragment of pictorial krater from Livanates. (Dakoronia 1991, 171, fig. 9).

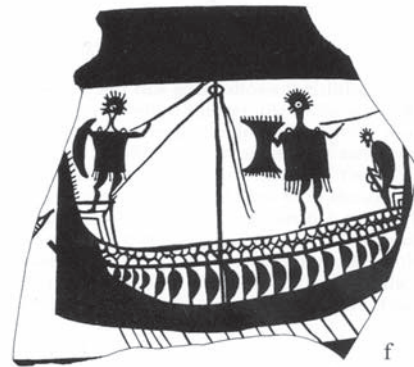

Fig. 19. Fragment of pictorial krater from Livanates. (Dakoronia 1999, 128, fig.3).

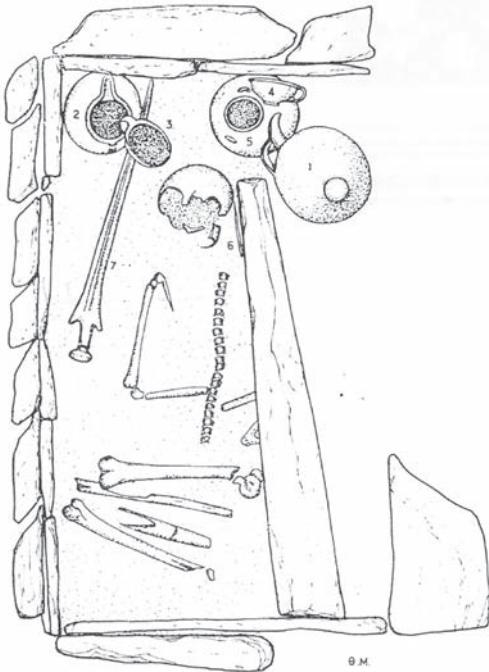

Fig. 17. Warrior tomb at Nea Ionia, Volos. (ΑΔ 40, 1985, 34, Σχ. 14).

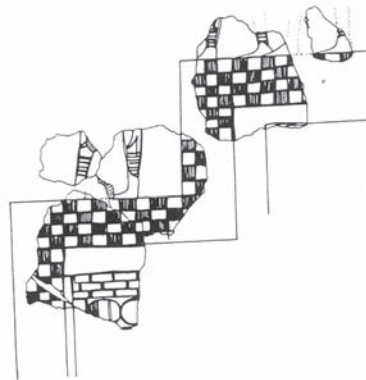

Fig. 20. Fresco fragment from Orchomenos. (Immerwahr 1990, 127, fig.35b).

A CYCLOPEAN WALL AT LOUPAKA, NEAR DYSTOS?*

Sylvian Fachard

Loupaka is situated on the west shore of Lake Dystos, in south-central Euboea. It is best reached from the village of Prasino, although a second route can be taken from Velos and Koutoumoula (fig. 1). A dirt and bumpy road follows the west shore of the lake, and then climbs up the hills to the south, towards the sea at Porto Boufalo. This route is reported by the 1852 French Staff Map, and I believe its origin goes back to antiquity¹. Along the lake, the route is gentle until it reaches a prominent and rocky hill, which extends from the western limestone mountains as far as the lake. An old *kalderimi*, which skirts round the hill, can still be seen near the water. The place name reported on the 1:5000 maps (6419/5) is Loupaka. The name is recorded for the first time by A. Wilhelm², who discovered a fragment of sarcophagus³ inscribed with an epitaph mentioning the word *Dyston*, thus confirming the identification of this region with the ancient deme of Dystos.

Dystos is known as being a deme centre of the Eretrian territory from the Classical period. It is located on the conical hill of Kastri, in the centre of the plain of Dystos. A lake filled with reeds occupies the western half of the plain, while its eastern part is composed of cultivated alluvium⁴. The settlement was fortified in the 4th century by a strong wall including 11 towers. Some of the curtain walls are conserved to a height of 3m. The internal area of the site still displays an agora, two cisterns, an upper fortified citadel (with probable remains of a temple), and mostly private houses, which are among the best conserved on the Greek mainland⁵.

While the impressive remains of the acropolis of Dystos have monopolised the attention of a few scholars, the Loupaka wall has remained mostly “unknown”. The site is not very accessible and most of it is covered by bushes and scrub. The site was originally discovered by A. Baumeister in the 19th century; the site has been mentioned since by J. Knauss and H.-J. Gehrke, who identified it with the deme of Ptechai (see Appendix)⁶. However, the wall has never been studied nor dated.

* I am much indebted to Yannis Galanakis (Keble College, Oxford) and Thierry Theurillat (Swiss School of Archaeology in Greece) for reviewing and improving the present paper.

1. Fachard, in press.

2. Wilhelm 1892.

3. The presence of a sarcophagus is consistent with the presence of an ancient road.

4. *Greece*, 77; Philippson 1951, 622-624.

5. Wiegand 1899; Luce 1971; Hoepfner – Schwandner 1999; Χατζηδημητρίου 2003; Reber – Hansen – Ducrey 2004, 651.

6. Baumeister 1864, 23; Gehrke 1988, 31; Knauss 1990, 261-264. Baumeister, Gehrke and Knauss never baptised the site. Hadzidimitriou 2005, 341 mentions its existence and calls it “Kastelli Prassinou”.

The remains at Loupaka are impressive. The wall can be followed for 250m (**fig. 2**), most of the segments are between 3 and 6m wide, and some are still conserved to a height of 3,9m (**figs. 3-6**). The masonry is composed of large roughly-cut blocks, stabilised by small chinking stones. Such masonry is unique in central and southern Euboea⁷. From a typological point of view, a Classical, Hellenistic, Byzantine and Medieval date must be excluded. Therefore, my hypothesis is to consider the site of Loupaka as a “Cyclopean” wall built during the Late Bronze Age. No such structure is known in Euboea. If such a date can be confirmed, this site would become the first Mycenaean fortification known on the island⁸.

The goal of this short article is primarily to give a first account of the plan and to describe the construction of the wall⁹. I will then try to evaluate the importance of its position, search for similar constructions, and explore its chronological significance for Euboea.

PLAN AND CONSTRUCTION

The line of the wall (**fig. 2**) forms an irregular “shoulder” of 130m (north-south) by 100m (east-west). Instead of following the highest contour of the hill, the wall runs down the slope towards the lake. The builders followed a change of gradient, thus taking advantage of some of the best naturally defended features. Seen from the west (plate 4), the profile of the construction follows different steps or levels towards the lowest point of the hill. At its highest extremity, the altitude is 90m, while its lowest point at the north-east is 32,90m. The wall can be divided into 7 main segments (A-G).

A first rocky eminence marks the beginning of the wall. Segment A is one of the best conserved, as it displays an elevation of 3,9m. After an interruption of 11m, it can be followed for some 24m (B). The demolition that covers the surface of the wall does not allow us to check the existence of an internal facing (heavy cleaning would be necessary). Therefore, the construction is best described as a terrace wall, for it is composed of only one external facing and an internal filling. The masonry is Cyclopean, with large blocks 2m long and 1,5m wide, fixed with smaller chinking stones. Each interval was not filled with stones, as it is the case in other similar constructions of less careful nature. The interstices were probably filled up with mud, which has been washed out with the years¹⁰. The width of the construction depends on the surface built between the external facing and the natural slope of the hill, but it is on an average of 2,6 to 4m. The main feature is the existence a returning wall of 7m, which is carefully built and creates a platform (B1).

After B1, the wall is lost for some 12m. Another segment can then be followed for some 7m, but its state of conservation is mediocre and the wall only emerges at a height of 1,6m. The

7. I am currently studying the fortifications of the territory of Eretria. Although several rubble forts and walls are known, none reaches the complexity and monumentality of the masonry of Loupaka. See Fachard 2006.

8. Mycenaean walls have been claimed to exist at Kerinthos (Kria Vrysi) and Psachna (Glyfas), but evidence and physical remains are lacking, see Loader 1998, 36-37 and appendix 5 (without references?). These candidates are not mentioned in the latest Gazetteer of Mycenaean fortifications, Hope Simpson – Hagel 2006.

9. Owing to the kindness of the 11th Ephoreia, it was possible to survey the site and draw a stone plan. A report of this campaign was published in Fachard 2006. I am much indebted to M. Chidiroglou and A. Hadzimitriou for encouraging and helping me in this project.

10. Hope Simpson – Hagel 2006, 24.

next segment is 21m long (C), preserved to a height of 2,7m. The technique of construction is identical. At C1, a second returning wall is built on a rocky cliff. The angle of the wall is 70 degrees, and creates a platform of some 50 m². The difference in height is impressive, for the platform dominates segment D from some 3,9m. Each returning wall is followed by a difference in height. Their use is a way of following the slope of the hill without jeopardizing the whole construction. A wall could be built almost horizontally on a long segment, fall some 3-4 meters and then continue horizontally onto the next floor. Although very different in nature, these returns remind us of the offsets found at Gla. Each of them coincides with a change of level or direction¹¹. From a tactical point of view, each of the returning walls of Loupaka creates a bastion, or a fighting platform.

After angle C1, the wall is not conserved on the surface of the natural rock. It was probably less important, since the small cliff on which it is supposed to continue is a natural strong position. A more modest wall was probably built on this sector, but has been completely washed away. The next section is 23m long; its largest width is 5,7m, and the blocks tend to have a homogeneous size (2.15 × 1.47m; 2.06 × 1.54m, etc.). The wall is punctuated by a third returning wall of 4,9m at D1. The angle is very well preserved, and like the others, it is built on an important rocky cliff. The return is at an altitude of 61,99m and overlooks the inferior level, which is 3,8m lower. At this point, the fortification wall is already 30m lower than its southern extremity.

The wall is not preserved after D1, and no section can be seen for 4,2m. Then, a small part of it (2,15m) leads to a small, badly-preserved angle (E1). Its function is unknown, but could correspond to an intermediate gradient. The next segment is 18m long and marks the end of the north-south wall. This part of the wall is interesting because an internal facing seems to exist (E2). If it is the case, it would indicate a width between 3,5 and 4,3m.

The impressive angle of the construction still exists (E3), after which the wall continues towards the east for some 12m (E4). This angle is one of the main features of the construction, for it is well built and has the best view downwards by dominating the water and the path underneath (**fig. 7**). It is built on a very steep, bare and inaccessible rock. The altitude of the angle is 49,30m, some 40 meters lower than the highest point of the wall.

After E, the wall seems to have collapsed. A section of 5,4m exists at F1, and corresponds to the narrowest of the whole construction (1,8m). This is due to the fact that the slope is so steep, that the building of a large terrace would have been a heavy task. From F2, the wall can be followed for some 18,5m, and its width evolves between 2.4 and 3.2m. After G, it becomes slightly larger (2 to 3,6m) and higher (2,7 to 3,3m) on a segment of 25m (plate 6), before disappearing completely near a steep limestone cliff. The altitude is 32,90m at this point, which is the lowest of the entire fortification. After a contour of 250m, the wall is 60 meters lower than its starting point. The level of the lake was at 15,22m in July 2005.

Beyond this cliff, no traces of the wall can be seen. Had the wall been of this height and strength, it must have survived up to a certain point. I assume that such an accumulation of large blocks would definitely leave a trace¹². Was the wall left unfinished? Although such a

11. Iakovidis 2001, 11-12; Hope Simpson – Hagel 2006, 77-78.

12. Knauss 1990, 261 writes that the wall encircled the summit, and then ran down the hill towards the lake. To the south, the wall has probably been destroyed by the construction of a massive high-voltage pylon, which damaged this part of the pass considerably. After Knauss, we could then cautiously restore a limited and small returning wall to the south-east, including part of the summit (?).

hypothesis cannot be ruled out, the absence of a returning wall on the eastern slope of the hill compels me to think that the structure of Loupaka remained “open”, and that it was never intended to have enclosed the whole hill¹³. This is comforted by the fact that the surface of the hill is inhabitable. The only flat ground is at the summit, where a rectangular construction made of large blocks can be seen on an artificially carved surface; the rest of the surface is steep and composed of indented limestone and interstices. Loupaka was never used as a settlement, and the hill never hosted one. If this statement is correct, then it was never meant to be a fort, but a sort of long defensive wall stretching from the saddle down to the cliffs overlooking the lake. Before being destroyed (when the modern dirt road was built), the cliffs were even more prominent, and left almost no room for passing. The course of the *kalderimi* passing around the cliffs – probably reusing an antique communication route – might well illustrate the original condition of this passage. Thus, checked between the water and the cliffs, the passage of Loupaka becomes a very strategic point. The wall faces the west and the north, and is therefore directed towards an enemy coming from the north.

The wall was probably 4-5m high in its original state; width evolves, but 3 to 5m is the average. Both dimensions are a clear feature of Cyclopean walls. The foundations are set on bedrock. The builders used the local hard limestone. Although the masonry cannot be compared with the best examples of the well known citadels, it can be clearly paralleled with other known Cyclopean walls of lesser importance, such as Nea Epidavros (Vassa) for example¹⁴. The masonry of Loupaka tends to change according to the degree of the slope and the morphology of the bedrock. The west sections are built with larger rectangular blocks and fewer chinking stones; some of the sections even tend towards horizontality (**figs. 3-4**)¹⁵. The masonry of the northern line of Loupaka is different: we find large blocks of irregular shape and smaller chinking stones filling up the spaces (**fig. 6**)¹⁶. The Loupaka wall contains neither a gate nor any single tower-like structure¹⁷. It was intended as a continuous line built up of massive fighting platforms, from which defenders could throw missiles. As is the case elsewhere, communication and reinforcement were done along the wall¹⁸, probably using wooden ladders between the platforms. If a platform was lost to the enemy, defenders could fall back on a higher level and remove the ladders. Each of these “bastions” was able to accommodate a substantial force of men. From each bastion, defenders could harm the undefended right side of the assailant attacking the lower sector of the wall.

13. A natural line of rocks creates an obstacle on the eastern part of the hill, thus bringing some sort of natural protection to the eastern flank. The wall encloses an area of approximately 1.14 hektars.

14. Hope Simpson – Hagel 2006, 41 and fig. 6a-6b.

15. I would tend to range some of these sections into Loader’s Type II (rectangular blocks), although some horizontal lines could find parallels with Type IV (*very slight tendency towards coursing*), Loader 1998, 25-27 and 31-34.

16. Similar to Loader’s Type III, Loader 1998, 27-31. I intend to conduct further work on the walls of Loupaka. The final publication will appear in my doctoral thesis, *Les fortifications du territoire d’Erétrie. Université de Lausanne*.

17. This fact is undeniable and casts doubts on the identity of the remains seen by Baumeister and his good faith. The traveller claims to have seen several towers and gates and that the wall was not preserved higher than a man’s height. All facts are contradicted by the present remains. How could such an excellent observer like Baumeister make such errors in judgment? Did he see an eastern segment that doesn’t exist anymore? Does he describe the remains from a distance (he admits that the climb is difficult and that he did not reach the summit)? Was he describing another wall near Dystos?

18. Hope Simpson – Hagel 2006, 141.

THE DATE OF LOUPAKA

The date of the wall remains unsolved. During the survey, we found some late-Byzantine (?) pottery as well as some sherds of unknown date. Several obsidian flakes were discovered, including a medium-sized blade. A stone-sharpening tool for metal blades was also found. Due to its size, masonry and construction technique (size of blocks, width and height of wall, worked corners)¹⁹, I believe this wall is Cyclopean, and was built in the Late Bronze Age (LH IIIB?). This date can only be attested by excavation, although such an attempt could prove itself ineffectual, for very limited area for excavation exists on the hill and its rocky slopes. If such a date is confirmed, Loupaka would become the first Mycenaean fortification known in Euboea. Such a broad assumption must be challenged, for several problems and questions appear. First of all, who built it? Which settlement was strong enough to gather such manpower as to build a massive wall controlling the route to southern Euboea? Which Bronze Age site is known in this region? Second, do we have any parallels for such a construction during this period?

SOUTHERN EUBOEA IN THE LATE BRONZE AGE

Although I do not intend to present an exhaustive review of the evidence, nevertheless, a quick look at the known sites of the region between Aliveri and Styra might be useful to illustrate a general pattern, as well as to highlight some issues. The area of Aliveri has revealed at least two major settlements and other minor settlements (mainly illustrated by a few small tholos-tombs). The valley up to Oxyliothos might have hosted other settlements too, as some quite spectacular finds suggest. However, Magoula (Aliveri) seems to have been the largest and most important settlement in the region²⁰. South of Aliveri, unfortunately, Euboea becomes a *terra incognita* for the MH and LH periods. A few sherds were found at the foot of the hill of Kastri (= ancient Dystos). They include Grey Minyan fragments for the MH period; one monochrome kylix stem and “worn sherds from bowls and amphorae, some with linear decoration” for the LH period²¹. EH pottery was found near the village of Koskina, at the eastern end of the Dystos plain²². The Kastri hill might have been the main MH and LH settlement in the area but only intensive excavation on the acropolis can confirm this hypothesis²³. South of Nea Styra, at Lefka, were found a few EH and MH sherds (including Grey Minyan)²⁴. Mycenaean sherds were only noticed quite far from Styra, at the rocky spur of Philagra on the Aegean coast of the

19. Loader 1998, 20-26.

20. Sackett *et al.* 1966, 68-76; Hope Simpson 1981, 56-57.

21. Sackett – Hankey – Howell – Jacobsen – Popham 1966, 76, no. 128, including earlier bibliography; Hope Simpson 1981, 57.

22. Θεοχάρης 1959, 309; Sackett – Hankey – Howell – Jacobsen – Popham 1966, 76.

23. “The imposing lakeside rock employed as the Hellenic citadel is the obvious site for the principal settlement and is reminiscent of the sites at Gla in Boeotia or Petra on Lake Boibeis in Thessaly, but there may well have been other slope sites around the edges. Further exploration work is necessary here.” Sackett – Hankey – Howell – Jacobsen – Popham 1966, 77.

24. Sackett – Hankey – Howell – Jacobsen – Popham 1966, 80, and no. 131 for a catalogue of the pottery.

Island, 16 km away as the crow flies²⁵. No other sites are known in this region, inducing Hope Simpson to make the following observation: “Apart from the few Mycenaean sherds found at Philagra, there are no other indications of a Mycenaean settlement in the southernmost parts of Euboea. There is evidence of a substantial Early and Middle Helladic settlement at Nea Styra, but one sherd possibly of the LH IIIC period is not sufficient to establish Mycenaean habitation here”²⁶. Who then built the Loupaka wall? It is still too soon to tell. On the basis of the scanty evidence, Dystos as well as Styra remain the most plausible candidates south of the wall. To the north, the most important Mycenaean site close to Loupaka is the tholos tomb at Velos/Vellousia (LH III), ca. 6-7km NW²⁷. I can only hope that further research will be done in the region.

LOUPAKA AS A BARRIER-WALL?

As it was outlined before, it appears to me that the most obvious function of the wall was to control the communication route situated on the western shore of the lake. On a journey from Aliveri to Styra, Loupaka controls the quickest and easiest communication axis (**fig. 1**). In broader terms, it controls one of the main routes between northern and southern Euboea. Although the exact morphology and level of the lake at that time are unknown, I presume that its western shore might have been quite similar to what it is today, or a bit wider. If this is the case, the passage left is only a few meters wide. An invading force determined to make its way through would have been seriously harmed by the defenders posted on the wall²⁸. Since the Loupaka wall never circled a settlement and remained two sided²⁹, the construction seems to be most efficient as a barrier wall built between the southern mountains and the lake (**fig. 8**).

Do we have any parallels for such structures during the Mycenaean period? The only example of a wall blocking a passage is thought to have existed on the Isthmus. O. Broneer excavated parts of it and concluded that it dated to the very end of the LH IIIB period. According to him, the wall never seemed to be built in order to surround a settlement, but to block the Isthmus and protect it from a northern invasion³⁰. C. Morgan strongly rejected the existence of such a wall³¹, but its meaning and purpose were restored very recently by R. Hope Simpson

25. Sackett – Hankey – Howell – Jacobsen – Popham 1966, 80 (with previous bibliography); Hope Simpson 1981, 57.

26. Hope Simpson 1981, 57.

27. Παπαβασιλείου 1907, 114-119; *AJA* 1909, 357; Παπαβασιλείου 1910, 41-42; Pelon 1976, 340-341.

28. It was of course possible to use the eastern route, which is presently followed by the modern road. The fact that it represented a detour and that no structures were found (although more work is needed) tend to confirm that it was considered as a secondary alternative, much less expected.

29. We have examples in which fortification walls are found on two or three sides, and thus remain partly “open”. This invites comparison with other open circuits, such as Midea and Teichos Dymaion at Araxos (whose size of 190 × 50m situates it in the same range as Loupaka). But both sites were fortified settlements, which is not the case of Loupaka (as the situation stands at the moment).

30. Broneer 1966, 346-62; Broneer 1968, 25-35.

31. Catherine Morgan investigates the evidence of the “Mycenaean wall” in Morgan 1999, 353, 362-365, 437-447. She writes that “it will be unwise to describe the “Mycenaean wall” at Isthmia as a major public project, let alone one undertaken at the behest of the kings of Mycenae.” 353. The different stretches of the “wall” are difficult to interpret, and in any case its trace cannot be followed after the sanctuary.

and D.K. Hagel³². Based on the available evidence, the Loupaka wall might have been built with a similar defensive paradigm in mind, as it seems to function best as a fortified barrier against raids and attacks coming from the northwest³³.

LOUPAKA AND THE KATAVOTHRAI OF LAKE DYSTOS

The plain of Dystos is surrounded by high mountains. Several streams fall into the plain and contribute in supplying the existing lake, which occupies nowadays the western half of the plain. The lake is now overrun with weeds and is a natural reserve. Two sink-holes or *katavothrai* are known around the lake: the first is at its southern tip, while the second is located on the west shore, just a few meters east of the eastern end of the Loupaka wall. A wide canal (of modern date?) can still be seen, and leads to the *katavothra* of Loupaka (fig. 9). When Th. Wiegand visited Dystos in 1895, he saw some villagers clean up the *katavothrai*. This episode clearly shows that their importance was well known to the locals as sink-holes. He also claims that the region was the victim of fever and, in fact, no village is built around the marshes (except for the abandoned hamlet of Disto, south of the acropolis). The name Dystos, known since antiquity, could perhaps indicate the existence of a harmful environment. The negative prefix *dys-* (for “ill” or “bad”) might suggest that the site was built in an unhealthy location or that its people were suffering from health problems. The toponym might therefore imply the existence of marshes at an early stage. Both the fluctuating level of the lake and the presence of marshes might have been a matter of concern for the population and the agriculture. In modern Dystian stories, shepherds are held responsible for the high level of the lake (several fields and fences are underneath the water), for their flocks have plugged the southern *katavothra*. This story curiously recalls Pausanias’s episode of Herakles blocking up the *katavothrai* with the help of the Thebans, and thus ruining the wealth of Orchomenos³⁴. Although not similar, the case of Dystos is reminiscent of the Kopais, well known for its large *katavothrai* and complex system of drainage works most probably dating back to the Mycenaean period. Cyclopean fortifications are found on the north-eastern shores of the lake. A. Kenny suggested that the fortifications were intended to defend the drainage works and the most vital points of the system³⁵. The drainage system of the Kopais has been studied in most detail by J. Knauss and his team³⁶. After reviewing the latest evidence, R. Hope Simpson and D.K. Hagel reach the following conclusions: “The Mycenaean scheme, whereby nature was assisted by artificial means, depended both on the proper maintenance of the canals and on the efficient functioning of the *katavothrai*. Any build-up of excess detritus might partially block the *katavothrai*

32. “The only reasonable interpretation, therefore, is that the Wall was intended as a fortified barrier and boundary demarcation. The Wall would be a *general* deterrent against invasion or raids.” Hope Simpson – Hagel 2006, 135 and 124-140.

33. As shown on fig. 2, the wall ends abruptly near the saddle, probably destroyed by the construction of the dirt road and the pole. An old shepherd’s rubble enclosure has been built on the pass. No trace can be seen south of the saddle, but the slopes are very steep. Although an attack against this sector can not be ruled out, it is highly improbable.

34. Paus. 9.38.7.

35. Kenny 1935; Fossey 1980; Iakovidis 2001, 149-57.

36. Knauss – Heinrich – Kalcyk 1984; Knauss 1987.

and diminish their effectiveness. The same result could also be accomplished by hostile action or sabotage. The numerous Mycenaean fortresses in Kopais, together with the main stronghold of Gla, were necessary to guard and maintain the system of *katavothrai*, polders, and canals, and everything depended on the continuance of a strong central authority”³⁷.

Further interdisciplinary work is needed in the region of Dystos. Until then, it is fair to suggest that Dystians (and Eretrians) encountered problems with the fluctuating waters of the lake. Knauss, who visited Dystos (see Appendix), saw the remains of an artificial canal near Koskina, and suggested that the lake was canalized in antiquity. He estimates that if the Eretrians had tried to dry the actual area covered by reeds (the western part of the plain, see picture), they could have gained some 550 ha, which is a considerable surface of arable land. I will not claim that the lake was canalised in the Mycenaean period, although it should be considered as a hypothesis in the future. Since the two *katavothrai* of the lake are situated in the area guarded and defended by the Loupaka wall, it *might have been* one of its functions to protect them from raiders and sabotage, as the Cyclopean fortifications around Kopais seem to demonstrate.

CONCLUSIONS

In conclusion, I wish to underline that further work is needed in and around Dystos. The region hosts one of the most impressive archaeological sites in central Greece and its landscape has remained pretty much untouched in comparison with other parts of Euboea. The plain of Dystos and its surrounding mountains - well defined inside the Eretrian territory and regrouping at least two demes - offers a unique case for both intensive and extensive survey. As stressed above, multidisciplinary studies are much needed, in particular in the fields of geology, geomorphology, palynology (samples in the remaining lake could be very useful for the study of climate changes in Euboea), hydrology and archaeology.

The absence of study in the above fields was very much felt while examining the wall of Loupaka. Until a secure date for the wall is obtained by means of excavation, its chronology will remain the subject of debate. Survey and explorations are needed in the area in order to learn more about its occupation, in particular during the Late Bronze Age. Until Dystos (and even Styra) are systematically excavated, we will not be able to measure their importance as regional centres and settlements in the Late Bronze Age. Was the lake dried up? Was it the object of drainage works in the Late Bronze Age? Are dykes and walls still found under the waters of the lake? How and when did the level of the lake fluctuate? All these questions will have to be answered in the future. For the time being and despite the considerable lack of evidence, I am inclined to believe that Loupaka provides the first Late Bronze Age military evidence on the island. It deserves much more attention in the future.

37. Hope Simpson – Hagel 2006, 204

APPENDIX

LOUPAKA AND THE IDENTIFICATION OF PTECHAI

As mentioned before, Knauss briefly visited Lake Dystos and gives a short description of the remains at Loupaka³⁸. Following Gehrke³⁹, he identifies the remains with the ancient deme of Ptechai. His hypothesis is based on the well-known inscription IG XII 9, 191 which reports a contract between the Eretrians and the entrepreneur Chairephanes. The goal was to dry up the *limne* of Ptechai, a deme of the Eretrian territory. By deductive reasoning, they consider that the hollow of Dystos was the designated candidate to host such an enterprise, and that the lake (or at least a part of it) was not called Dystos, but Ptechai. Gehrke and Knauss position the site of Ptechai on the west shore of the lake, at Loupaka. D. Knoepfler then published a commentary of the inscription, and proposed a new localization for the deme of Ptechai⁴⁰. He rejects the previous hypothesis. His main objective, and an important one indeed, is that according to the organization of the territory and its division into 5 geographical districts, Ptechai was part of the *Mesochoros*, while Dystos was part of the southern district II. Therefore, Dystos and Ptechai each belonged to different districts, and a north-south delimitation cutting in half the plain of Dystos is highly improbable. Knoepfler suggests that Ptechai was located in the plain of Velos-Krieza, and that the border between the two *chôroi* was situated north of the lake⁴¹.

My main concern is not to comment on the inscription (I support Knoepfler's demonstration) but to oppose Gehrke and Knauss' identification of Loupaka with Ptechai. Since Ptechai is an ancient deme, it is expected to reveal some remains of the Classical and Hellenistic periods. Knauss considered Loupaka as an "old castle" crowning a lower town, whose remains could still be seen to the south-east. While we were surveying the area, ancient pottery was indeed found in this region, but in small quantity. At the pass (**fig. 1**), we found a small concentration of black glaze pottery of Classical date, painted tiles, obsidian, and the stone foundations of a wall. The area was damaged by the construction of a high-power pole. As is often the case, it is difficult to ascertain an identity to such remains based on surface observation. The obsidian could show a prehistoric occupation of the saddle, and the black glaze sherds could suggest a re-use of the Loupaka wall in the Classical period. The material could also belong to an isolated farmstead, although the high proportions of fine ware pottery suggests a different nature (rural cult-place?). I do not rule out that dwellings or farmsteads occupied some of the western slopes of the lake, but the archaeological data does not support the existence of a deme centre at Loupaka.

38. Knauss 1990, 261-264.

39. Gehrke 1987, 31 n. 99.

40. Knoepfler 2001a, 194 and no. 572; Knoepfler 2001b, 68-75.

41. See Chatelain 2001, 99-104 for the technical aspects of the inscription.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

ΚΥΚΛΩΠΕΙΟ ΤΕΙΧΟΣ ΣΤΗ ΛΟΥΠΑΚΑ, ΚΟΝΤΑ ΣΤΗ ΔΥΣΤΟ;

Sylvian Fachard

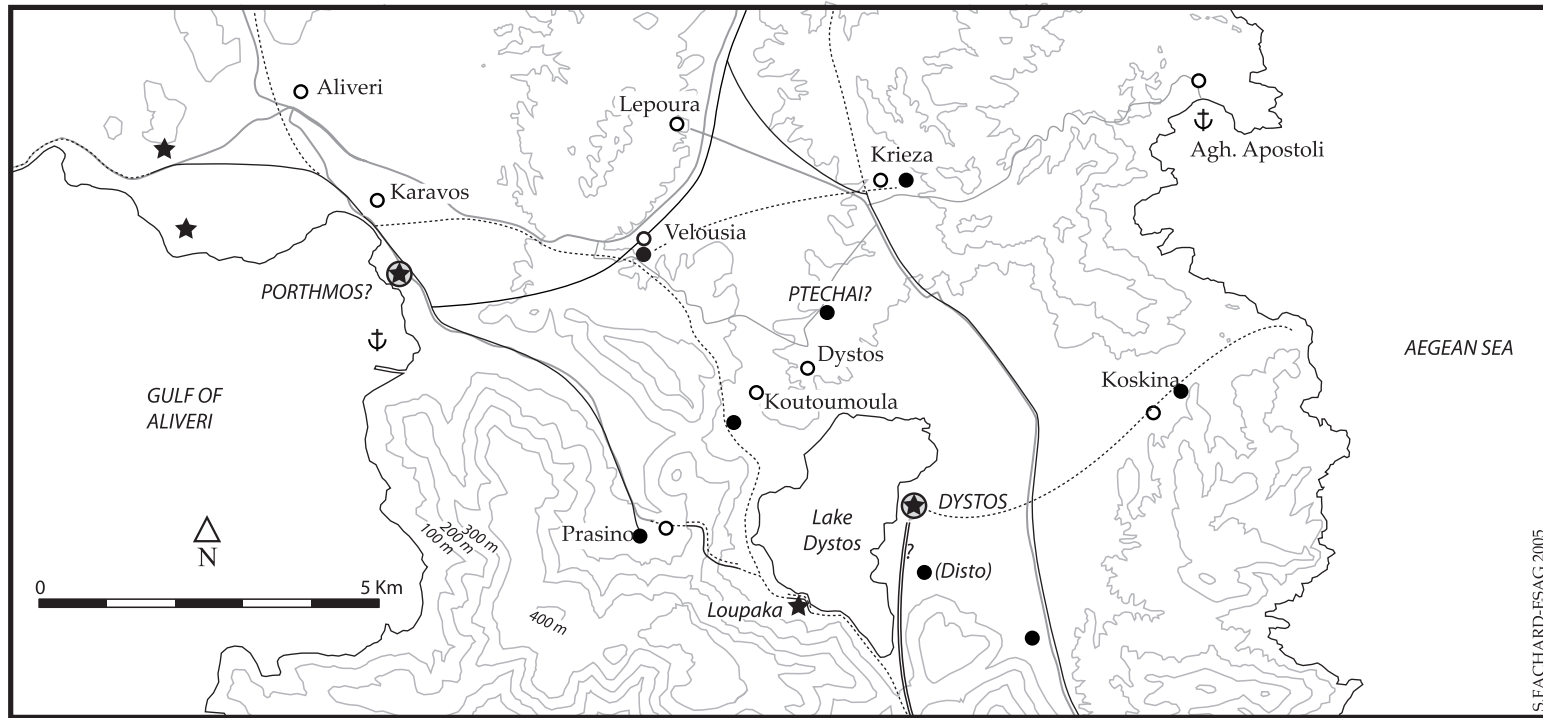
Η παρούσα μελέτη έχει ως θέμα τα εντυπωσιακά ερείπια ενός οχυρωματικού τείχους στη Λουπάκα, στη δυτική όχθη της λίμνης της Δύστου (Εύβοια). Το τείχος αυτό, παρόλο που είναι γνωστό από τον 19^ο αιώνα, δεν έχει χρονολογηθεί ούτε μελετηθεί ποτέ. Τα ίχνη του είναι ορατά για μήκος 250 μ., στα περισσότερα τμήματα το πλάτος του κυμαίνεται μεταξύ 3 και 6μ. και σε κάποια σημεία το ύψος του φτάνει τα 4μ. Αποτελείται από μεγάλους, αδρά δουλεμένους ογκολίθους που σταθεροποιήθηκαν με μικρά βύσματα. Η χρήση τέτοιου οικοδομικού συστήματος είναι μοναδική στην κεντρική και νότια Εύβοια. Από τυπολογική άποψη, θα πρέπει να αποκλειστεί μια χρονολόγηση στην Κλασική, Ελληνιστική, Βυζαντινή ή Μεσαιωνική περίοδο. Κατά συνέπεια, προτείνουμε να θεωρήσουμε το τείχος στη Λουπάκα ως «Κυκλώπειο» και να χρονολογήσουμε την κατασκευή του στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Εάν η χρονολόγηση αυτή αληθεύει, τότε πρόκειται για την πρώτη Μυκηναϊκή οχύρωση έως τώρα γνωστή στο νησί.

Ο σκοπός του παρόντος άρθρου είναι να διασαφηνίσουμε την κάτοψη του τείχους και να περιγράψουμε την κατασκευή του. Ερευνάται επίσης η σημασία της θέσης του και μελετάται η χρονολογική του σημασία για την Εύβοια.

BIBLIOGRAPHY

- Baumeister A., 1864. *Topographische Skizze der Insel Euböia*, Lübeck.
- Broner O., 1966. The Cyclopean Wall on the Isthmus of Corinth and its Bearing on Late Bronze Age Chronology, *Hesperia* 35, 346-362.
- Broner O., 1968. The Cyclopean wall on the Isthmus of Corinth, Addendum, *Hesperia* 37, 25-35.
- Chatelain T., 2001. Assèchement et bonification des terres dans l'Antiquité grecque. L'exemple du lac de Ptéchai: aspects terminologiques et techniques, in Briant P. (ed.), *Irrigation et drainage dans l'Antiquité, qanāts et canalisations souterraines en Iran, en Egypte et en Grèce*, Paris, 81-108.
- Fachard S., 2006. Les forteresses de l'Érétriade: prospections, relevés et étude, *AntK* 49, 87-95.
- Fachard S., in press. Studying the road-networks of ancient Greek poleis: the case of the Eretriad, in *Proceedings of the Chalkis Conference, organized by the 11th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities*, Chalkis, 7-10th of October 2004.
- Fossey J.M., 1980. Mycenaean fortifications of the North East Kopais, *OpAth* 10, 155-162.
- Gehrke H.J., 1988. Eretria und sein Territorium, *Boreas* 11, 15-42.
- Hope Simpson R., 1981. *Mycenaean Greece*, Park Ridge.

- Hope Simpson R. – Hagel D.K., 2006. *Mycenaean fortifications, highways, dams and canals*, Sävedalen.
- Θεοχάρης, Δ.Π., 1959. Εκ της προϊστορίας της Εύβοιας και της Σκύρου, *AEM* 6, 279-328.
- Iakovidis S.E., 2001. *Gla and the Kopais in the 13th Century BC*, Athens.
- Kenny A., 1935. The ancient drainage of the Copais, *AnnLiv* 22, 89-206.
- Knauss J. – Heinrich B. – Kalcyk H., 1984. *Die Wasserbauten der Minyer in der Kopais – die älteste Flussregulierung Europas. Kopais 1*, München.
- Knauss J., 1987. *Die Melioration des Kopaisbeckens durch die Minyer im 2. Jt. V. Chr. Kopais 2. Wasserbau und Wassermengenwirtschaft und Siedlungsbedingungen im Altertum*, München.
- Knauss J., 1990. *Wasserbau und Geschichte: minische epoche-bayerische Zeit (vier Jahrhunderte – ein Jahrzehnt). Kopais 3*, München, 252-64,
- Knoepfler D., 2001a. *Décrets érétriens de proxénie et de citoyenneté*, Lausanne.
- Knoepfler D., 2001b. Le contrat d'Érétie en Eubée pour le drainage de l'étang de Ptéchai, in Briant P., *Irrigation et drainage dans l'Antiquité, qanāts et canalisations souterraines en Iran, en Egypte et en Grèce*, Paris, 41-79.
- Loader N.C., 1998. *Building in Cyclopean masonry: with special reference to the Mycenaean fortifications on mainland Greece*, Jonsered.
- Luce J.V., 1971. The Large House at Dystos in Euboea, *Greece and Rome* 18, 143-149.
- Morgan C., 1999. *The Late Bronze Age settlement and Early Iron Age sanctuary, Isthmia VIII*, Princeton.
- Παπαβασιλείου Γ.Α., 1907. *ΠΑΕ*, 114-119.
- Παπαβασιλείου Γ.Α., 1909. *ΠΑΕ*, 206-208.
- Παπαβασιλείου Γ.Α., 1910a. *ΠΑΕ*, 43.
- Παπαβασιλείου Γ.Α., 1910b. Περί των εν Εύβοια Αρχαίων Τάφων, Αθήνα.
- Pelon O., 1976. *Tholoi, Tumuli et cercles funéraires: recherches sur les monuments funéraires de plan circulaire dans l'Égée de l'âge du Bronze (IIIe et IIe millénaires av. J.-C.)*, Paris.
- Philippson A., 1951. *Die griechischen Landschaften I/2*. Frankfurt.
- Reber K.-Hansen M.H.-Ducrey P. 2004. Euboea, in Hansen, M.H. – Nielsen T.H (eds.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford, 643-663.
- Sackett L.H. – Hankey V. – Howell R.J. – Jacobsen – Popham M.R., 1966. Prehistoric Euboea: Contributions toward a Survey, *BSA* 61, 33-112.
- Wiegand T., 1899. Dystos, *AM* 24, 458-467.
- Wilhelm E., 1892. *AE* 1892, 166-167.
- Χατζηδημητρίου Α., 2003. *Δύστος: Πόλις Εύβοιας*, Αθήνα.
- Χατζηδημητρίου Α., 2005. *ΑΔ* 54, 1999, *Χρονικά*, 341.

S.FACHARD-ESAG 2005

AIGLEPHIRA	ancient deme	—	main road (modern)
⊛	fortified settlement	- - -	ancient road (supposed)
★	fortress, fort, tower	==	amaxitos odos
●	ancient site	===	kalderimi
○	village/(abandoned)	- · - · -	ancient path (supposed)
⚓	harbour	≡≡≡	ancient path (attested)

Fig. 1. Map showing the position of Loupaka, on the western shore of lake Dystos.

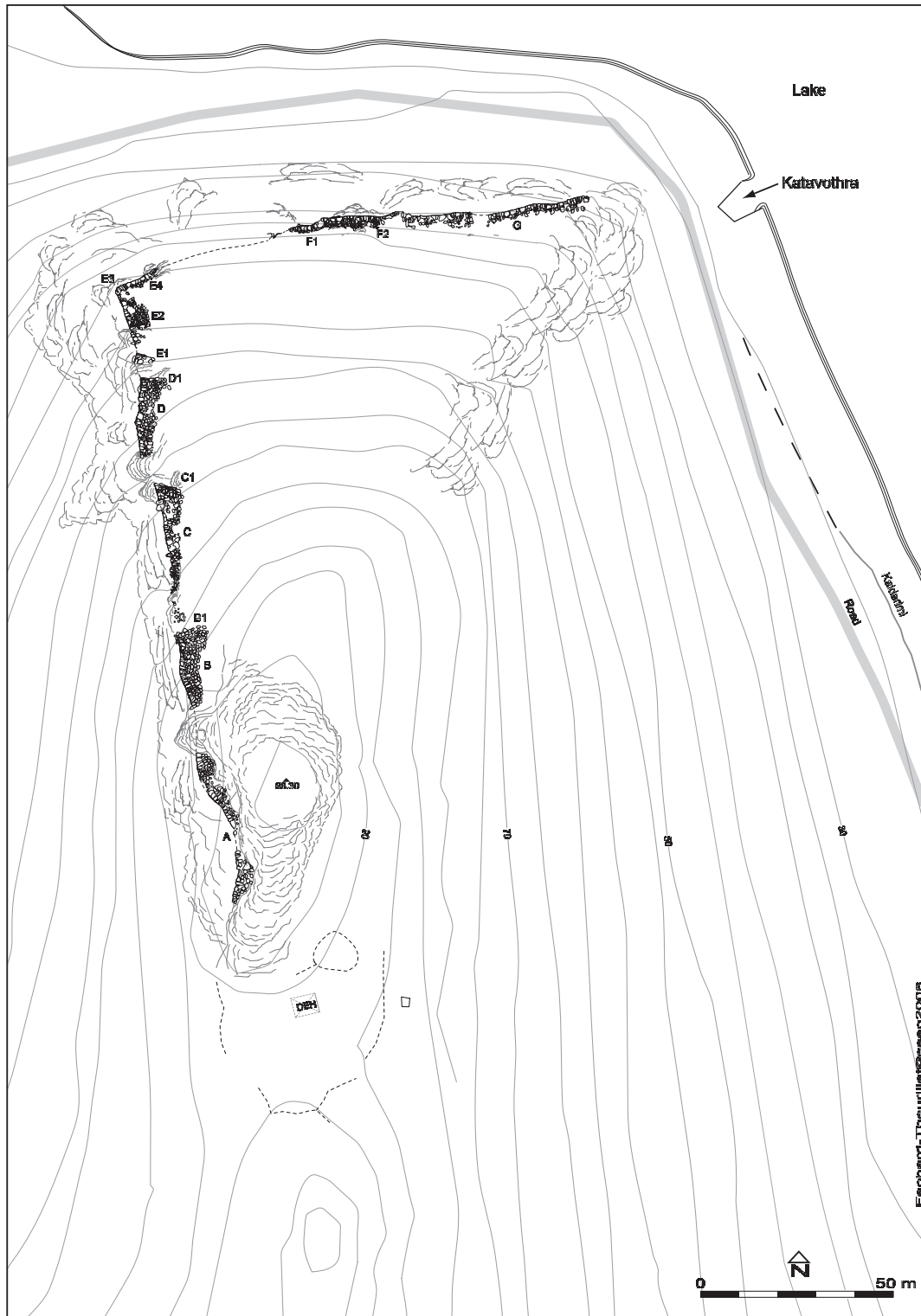

Fig. 2. Stone plan of Loupaka.

Fig. 3. The western wall near C. Elevation is over 3m high.

Fig. 4. The western wall.

Fig. 5. The western wall near B.

Fig. 6. Section G seen from the north. The elevation is 3m high.

Fig. 7. The dirt road and the shore of the lake seen from the angle of the wall (E3-E4).

Fig. 8. The hill of Loupaka seen from the west. To the lower left, the lake of Dystos and the dirt road. To the upper right, the pass of Loupaka.

Fig. 9. The lake of Dystos seen from the west. Lower right: the hill of Loupaka. Medium right: the acropolis of Dystos. Center: the canal leading to the *katavothra* of Loupaka. Upper left, the plain between Krieza and Dystos/ Zervisia (Ptechai?). Upper right: Koskina and the Aegeagn Sea. Picture: Pascal Simon.

ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΠΡΟΕΛΕΥΣΙΑΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΧΑΛΚΟΥ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΣΚΥΝΑ ΛΟΚΡΙΔΑΣ

Αρετή Πεντεδέκα, Ευαγγελία Κυριατζί, Ελένη Ζάχου

Ο ΠΡΩΤΟΕΛΛΑΔΙΚΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΣΤΟΝ ΠΡΟΣΚΥΝΑ

Ο οικισμός στη Ράχη Προσκυνά αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής στο πλαίσιο της κατασκευής του αυτοκινητόδρομου της Π.Α.Θ.Ε. κατά τα έτη 1996-1999. Βρίσκεται στην παράκτια περιοχή της ανατολικής Λοκρίδας, 2 χλμ. από τον Ευβοϊκό κόλπο, και αποτελεί την πλέον διερευνημένη, σε έκταση, θέση της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην περιοχή της Φθιώτιδας (εικ. 1). Το σύνολο του οικισμού καταλάμβανε την επίπεδη κορυφή του λόφου, εμβαδού περίπου 45 στρεμμάτων, ενώ η ανασκαμμένη έκταση υπολογίζεται σε 2,5 στρέμματα.

Η καλύτερα σωζόμενη φάση κατοίκησης της θέσης ανάγεται στην Πρωτοελλαδική ΙΑ περίοδο (2750/2700-2500/2450 π.Χ.). Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που εντοπίστηκαν αφορούσαν ελεύθερα οικήματα, τα οποία περιβάλλονταν από ανοικτούς χώρους με αποθηκευτικές και τροφοπαρασκευαστικές κατασκευές (λάκκοι, εστίες, κλίβανοι). Επίσης, αποκαλύφθηκαν δύο δεξαμενές μεγάλων διαστάσεων, οι οποίες θεωρήθηκε ότι ίσως σχετίζονταν με εργαστηριακές δραστηριότητες και χώρους επεξεργασίας ή/και αποθήκευσης πρώτων υλών. Η καλύτερα σωζόμενη δεξαμενή (Δεξαμενή Β) βρίσκεται στην πλαγιά και είναι λαξευμένη στο φυσικό βράχο, ενώ η δεύτερη (Δεξαμενή Α), στην κορυφή του λόφου, είναι κτισμένη με πλακαρούς λίθους σε επάλληλες σειρές¹.

Η κεραμική του Προσκυνά περιλαμβάνει όλες τις χαρακτηριστικές κατηγορίες της ΠΕ ΙΙ²:

- αγγεία στιλβωμένα με επίχρισμα: κόκκινα και μαύρα, κυρίως μεσαίου μεγέθους, με κυρίαρχα σχήματα φιάλες, τηγανόσχημα, λεκανίδες, πυξίδες και κλειστά αγγεία (πιθοειδή με σφαιρικό σώμα, πρόχοι).
- πρωτοβερνικωτά (Urfirnis) αγγεία, συνήθως μαύρου χρώματος, μικρού-μεσαίου μεγέθους, με συνηθέστερο σχήμα τη ραμφόστομη φιάλη.
- λευκά στιλβωμένα (Light painted fine polished) αγγεία, μικρού-μεσαίου μεγέθους, με κυρίαρχο σχήμα τη φιάλη (διάφοροι τύποι, σπανίως και ραμφόστομες) καθώς και λίγα κλειστά αγγεία.
- αδρή κεραμική, κυρίως σε μεγάλου μεγέθους αγγεία όπως λεκανίδες, μαγειρικά σκεύη, μεγάλου μεγέθους πιθοειδή και πιθάρια.

1. Ζάχου 2000, 26-27, εικ. 2-4. Zachou 2004, 1267-1271, pl. 1a, pl. 3.

2. Ζάχου 2000, 28-30, εικ. 5-8, σχ. 4-5. Zachou 2004, 1271-1276, pls. 2, pl. 4-7.

ΣΤΟΧΟΙ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ³

Η εργαστηριακή ανάλυση της κεραμικής του Προσκυνά αποσκοπούσε στη διάκριση των κύριων κεραμικών υλών με βάση την ορυκτολογική τους σύσταση, στην εξέταση της συμβατότητάς της με την γεωλογία της περιοχής, καθώς και στη διερεύνηση των τεχνολογικών επιλογών που αφορούν κάθε στάδιο της κατασκευής της υπό μελέτη κεραμικής (επιλογή και προετοιμασία πρώτων υλών, τεχνικές κατασκευής του αγγείου, τεχνικές επεξεργασίας της επιφάνειας, όπτηση). Για την πραγματοποίηση αυτών των στόχων, μετά τη συστηματική μακροσκοπική μελέτη της κεραμικής του οικισμού επιλέχθηκαν συνολικά 103 όστρακα, αντιπροσωπευτικά όλων των κεραμικών κατηγοριών και κεραμικών υλών που αναγνωρίστηκαν.

Τα δείγματα υποβλήθηκαν σε πετρογραφική ανάλυση με λεπτές τομές σε πολωτικό μικροσκόπιο Leitz LABORLUX 12 POL, καθώς και σε δοκιμή επανόπτησης. Η τελευταία πραγματοποιήθηκε σε εργαστηριακό κλίβανο Nabertherm L5/P σε θερμοκρασία 1050°C για μία ώρα και σε συνθήκες οξειδωτικές, ώστε να διαπιστωθούν τυχόν διαφοροποιήσεις στη σύσταση των πηλών. Επίσης, έγινε δειγματοληψία πρώτων υλών και πειραματική επεξεργασία τους, με στόχο την καλύτερη κατανόηση των διαθέσιμων πηλών στην περιοχή και των επιλογών των αρχαίων κεραμέων ως προς τα υλικά που προτιμούσαν και τους τρόπους επεξεργασίας της πηλόμαζας.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΡΩΤΩΝ ΥΛΩΝ

Η πετρογραφική ανάλυση διέκρινε 19 διαφορετικές κεραμικές ύλες, εκ των οποίων οι Κεραμικές ύλες 1-8 συγκεντρώνουν περίπου το 80% του συνόλου των δειγμάτων, ενώ οι υπόλοιπες αφορούν κυρίως μεμονωμένες περιπτώσεις. Οι κυριότερες κεραμικές ύλες είναι οι ακόλουθες⁴:

Κεραμική ύλη 1: χαρακτηρίζεται από την παρουσία θραυσμάτων αλλοιωμένων πυριγενών / ηφαιστειακών πετρωμάτων βασαλτικής σύστασης με κυρίαρχη αλλοίωση τη σερπεντινίωση, και των συστατικών στοιχείων τους, δηλαδή πλαγιόκλαστα, σερπεντίνη, δευτερογενή βιοτίτη, με μέγιστο μέγεθος κόκκων 2,75mm και μέσο μέγεθος 0,3-0,5mm (εικ. 2). Το χρώμα επανόπτησης είναι ομοιόμορφο κόκκινο, υποδηλώνοντας τη χρήση παρόμοιου πηλού για όλα τα μέλη της ομάδας, που σχετίζεται με χοντρόκοκκα ιζήματα φτωχά σε ασβέστιο και πλούσια σε σίδηρο. Τα τριάντα ένα δείγματα της Κεραμικής ύλης 1 προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από κόκκινα και μαύρα στιλβωμένα αγγεία μικρού και μεσαίου μεγέθους και κυρίαρχα σχήματα διάφορα είδη φιαλών (και ραμφόστομες), πρόχους και άλλα κλειστά αγγεία.

Κεραμική ύλη 2: χαρακτηρίζεται από την παρουσία θραυσμάτων σχιστόλιθου και φυλλίτη και των συστατικών στοιχείων τους, δηλαδή χαλαζία (πολυκρυσταλλικού και μονοκρυ-

3. Η μελέτη έγινε έπειτα από χορήγηση των απαραίτητων αδειών από το Υπουργείο Πολιτισμού και με χρηματοδότηση του Institute for Aegean Prehistory (INSTAP). Οι συγγραφείς θα ήθελαν επίσης να ευχαριστήσουν το γεωλόγο / μικρομορφολόγο Τάκη Καρκάνα (Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Νότιας Ελλάδος) για τη βοήθειά του.

4. Στον περιορισμένο χώρο του παρόντος άρθρου ό, τι ακολουθεί αποτελεί σύντομη παρουσίαση της εργαστηριακής ανάλυσης. Η συστηματική περιγραφή των κεραμικών υλών και των πρώτων υλών, καθώς και η συζήτηση των συμπερασμάτων της έρευνας, παρουσιάζονται αναλυτικά στο Ε. Ζάχου, υπό προετοιμασία.

σταλλικού) και μαρμαρυγιών (κυρίως βιοτίτης), καθώς και θραύσματα χαλαζίτη και πολύ λίγα θραύσματα αλλοιωμένων ηφαιστειακών πετρωμάτων, με μέγιστο μέγεθος κόκκων 8,75mm και μέσο μέγεθος 0,3-0,5mm (**εικ. 3**). Τα δέκα δείγματα απέκτησαν ομοιόμορφο κόκκινο χρώμα επανόπτωσης, ενώ τυπολογικά ανήκουν σε αδρά αγγεία μεγάλου μεγέθους (λεκανίδες, πίθιοι), με λίγα παραδείγματα κόκκινων στιλβωμένων.

Κεραμική ύλη 3: χαρακτηρίζεται από την παρουσία ασβεστίτη (συνήθως μικριτικού-σπαριτικού, σπανιότερα κρυσταλλικού) και θραυσμάτων σερπεντινίτη, καθώς και χαλαζία (μονοκρυσταλλικού και πολυκρυσταλλικού) και θραυσμάτων χαλαζίτη, με μέγιστο μέγεθος κόκκων 8,2mm και μέσο μέγεθος 0,3-0,5mm (**εικ. 4**). Στη δοκιμή επανόπτωσης έξι δοκίμια ψήθηκαν σε κόκκινα χρώματα, ενώ τα υπόλοιπα δύο ψήθηκαν σε ανοιχτό κόκκινο χρώμα (χρωματική διαφοροποίηση που υποδηλώνει χρήση διαφορετικών πρώτων υλών και μπορεί να συνδέεται, στη δεύτερη περίπτωση, με μίξη ενός ασβεστιούχου και ενός μη ασβεστιούχου πηλού), ενώ αξίζει να σημειωθεί ότι, μερικούς μήνες μετά την επανόπτωση, τρία από τα δοκίμια διαλύθηκαν (λόγω πρόσληψης υγρασίας από την ατμόσφαιρα από τους κόκκους του υδροξειδίου του ασβεστίου⁵). Στην κεραμική ύλη 3 εκπροσωπούνται κυρίως μαύρα και κόκκινα στιλβωμένα αγγεία (καθώς και ελάχιστα αδρά) μεσαίου και μικρού μεγέθους (διάφοροι τύποι φιαλών, τηγανόσχημα με εγχάρκτη διακόσμηση, πρόχοι και άλλα κλειστά αγγεία).

Κεραμική ύλη 4: χαρακτηρίζεται από θραύσματα ηηολίθου/ιηολίθου, χωρίς σχιστότητα και με πολύ λίγα εγκλείσματα (χαλαζίας/ραδιολάρια), και θραύσματα σχιστοπηλού με εντονότερη σχιστότητα και περισσότερα εγκλείσματα μεγαλύτερου μεγέθους, καθώς και από μικριτικό-σπαριτικό ασβεστίτη, θραύσματα κερατολίθου και λίγα θραύσματα σερπεντινίτη, με μέγιστο μέγεθος κόκκων 2.85mm και μέσο μέγεθος 0,25-0,4mm (**εικ. 5**). Τα επτά δείγματα απέκτησαν ομοιόμορφο κόκκινο χρώμα επανόπτωσης, ενώ τυπολογικά ανήκουν σε κόκκινα και μαύρα στιλβωμένα αγγεία μικρού και μεσαίου μεγέθους (διάφορα είδη φιαλών και πρόχοι).

Κεραμική ύλη 5: χαρακτηρίζεται από την παρουσία θραυσμάτων ασβεστόλιθου και μικριτικού-σπαριτικού ασβεστίτη, καθώς και από μικρή ποσότητα κόκκων μονοκρυσταλλικού χαλαζία, με μέγιστο μέγεθος κόκκων 4,65mm και μέσο μέγεθος 0,25-0,35mm (**εικ. 6**). Τα έξι δείγματα απέκτησαν σχετικά ομοιόμορφο κόκκινο χρώμα κατά την επανόπτωση (που ίσως αποτελεί ασθενή ένδειξη μείξης πηλών), αλλά διαλύθηκαν πολύ σύντομα, λόγω πρόσληψης υγρασίας από την ατμόσφαιρα από τους κόκκους του υδροξειδίου του ασβεστίου. Με βάση την κατανομή των μεγεθών των κόκκων και το γωνιώδες σχήμα τους, είναι πολύ πιθανή η σκόπιμη πρόσθεση θραυσμάτων ασβεστόλιθου στην ηηλόμαζα. Στην Κεραμική ύλη 5 εκπροσωπούνται κυρίως στιλβωμένα αγγεία (και ένα κόκκινο στιλβωμένο) μεσαίου και μικρού μεγέθους, κυρίως τηγανόσχημα με εμπέστη διακόσμηση, αλλά και πυξίδες και φιάλες.

Κεραμική ύλη 6: χαρακτηρίζεται από την παρουσία οργανικών καταλοίπων, καθώς και μικριτικού-σπαριτικού ασβεστίτη και χαλαζία (μονοκρυσταλλικός και πολυκρυσταλλικός), σπανίως και θραυσμάτων σερπεντινίτη και ιηματογενών πετρωμάτων, με μέγιστο μέγεθος κόκκων 1,75mm και μέσο μέγεθος 0,25mm (**εικ. 7**). Η ορυκτολογική σύσταση των έξι δειγμάτων δεν παρουσιάζει έντονη ομοιομορφία, αλλά κοινό χαρακτηριστικό τους είναι η υψηλή περιεκτικότητα σε οργανικά κατάλοιπα (με έντονη παρουσία φυτολίθων)⁶, η οποία θα μπο-

5. Φαινόμενο γνωστό ως lime popping, Rice 1987, 98.

6. Στην παρούσα φάση της έρευνας και με τη συγκεκριμένη αναλυτική μέθοδο δεν είναι εφικτή η ταύτιση του τύπου των φυτολίθων και των υπόλοιπων οργανικών καταλοίπων.

ρούσε να έχει προκύψει και από πρόσθεση κοπριάς ζώων στην πηλόμαζα. Αν και πιθανόν γινόταν χρήση διαφορετικών πηγών πρώτων υλών, το ομοιόμορφο κόκκινο χρώμα επανόπτωσης υποδεικνύει τη χρήση παρόμοιων ιζημάτων. Στην κεραμική ύλη 6 ανήκουν μαύρα και κόκκινα στιλβωμένα αγγεία με σχήματα κυρίως ανοιχτά (φιάλες και ένα εγχάρακτο τηγανόσχημο) και μεγέθη μικρά-μεσαία.

Κεραμική ύλη 7: χαρακτηρίζεται από την παρουσία μονοκρυσταλλικού χαλαζία και μικριτικού-σπαρικού ασβεστίτη, καθώς και από θραύσματα χαλαζίτη και κερατόλιθου, με μέγιστο μέγεθος κόκκων 1,35mm και μέσο μέγεθος 0,15-0,25mm (**εικ. 8**). Σε αυτήν την κεραμική ύλη ανήκουν όλα τα λευκά στιλβωμένα (μικρού-μεσαίου μεγέθους φιάλες, κυρίως ραμφόστομες), τα οποία εμφανίζουν ανομοιομορφία τόσο στην ποσότητα και τα μεγέθη των εγκλεισμάτων, όσο και στο χρώμα επανόπτωσης (από ανοιχτό κίτρινο έως ανοιχτό καστανό και ανοιχτό κόκκινο), γεγονός που υποδηλώνει χρήση διαφορετικών πηγών πηλού ή μίξη πηλών, και πάντως όχι μια σταθερή συνταγή για την παρασκευή της πηλόμαζας.

Κεραμική ύλη 8: χαρακτηρίζεται από την παρουσία πυριτικών (μονοκρυσταλλικός χαλαζίας ή/και άστριοι) και μαρμαρυγιών, καθώς και πολύ μικρής ποσότητας μικριτικού ασβεστίτη και σερπεντινίτη, με μέγιστο μέγεθος κόκκων 0,7mm και μέσο μέγεθος 0,06-0,15mm (**εικ. 9**). Και αυτή η κεραμική ύλη εμφανίζει ανομοιογένεια στα τεχνολογικά χαρακτηριστικά της, όχι μόνο ως προς τις πρώτες ύλες (κόκκινο έως ανοιχτό κόκκινο χρώμα επανόπτωσης, που υποδηλώνει τη χρήση διαφορετικών ειδών πηλού και, πιθανότατα, τη μίξη πηλών) αλλά και ως προς το πάχος του επιχρίσματος και τη θερμοκρασία όπτησης. Στην Κεραμική ύλη 8 ανήκουν όλα τα δείγματα των πρωτοβερνικωτών αγγείων (ανοιχτά σχήματα, πρωτίστως μικρού - μεσαίου μεγέθους ραμφόστομες φιάλες).

Η θέση Ράχη Προσκυνά εδράζεται στο άκρο μιας μεγάλης περιοχής που χαρακτηρίζεται από ιζήματα του Νεογενούς. Γειτνιάζει με μεγάλες οφειολιθικές μάζες (περιδοτίτες, βασάλτες γάββροι, τόφοι, δολερίτες, συχνά σερεντινωμένοι, και σερπεντινίτη), που συνοδεύονται από σχιστοκερατολιθική διάπλαση με σημαντική εξάπλωση (αργιλικόι σχιστόλιθοι/σχιστοπηλοί, κερατόλιθοι και μαργαϊκοί σχιστόλιθοι), καθώς και με εκτεταμένους ασβεστολιθικούς σχηματισμούς (**εικ. 1**)⁷.

Η δειγματοληψία πρώτων υλών αφορούσε τόσο την περιοχή της ανασκαφής όσο και την ευρύτερη περιοχή της Αταλάντης. Επιλέχθηκαν 7 δείγματα αποθέσεων εντός της ανασκαμμένης περιοχής, κυρίως από τις δεξαμενές, και 21 δείγματα ιζημάτων και πετρωμάτων από τη γύρω περιοχή. Μόνο ένα από τα γεωλογικά δείγματα (ΓΔ8) παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες με την κεραμική (Κεραμική ύλη 3), ενώ τα υπόλοιπα είτε είναι ακατάλληλα για την κατασκευή κεραμικής είτε δεν περιέχουν τα ίδια εγκλείσματα με τις κεραμικές ύλες του Προσκυνά (π.χ. αλλοιωμένα πυριγενή, τόφοι, σχιστόλιθος, φυλλίτης, πηλόλιθος).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η πληθώρα κεραμικών υλών, η οποία παρατηρείται ακόμα και σε αγγεία με ίδια μορφολογικά γνωρίσματα (τα οποία μάλλον εξυπηρετούσαν την ίδια χρήση), υποδηλώνει τη χρησιμοποίηση διαφορετικών πηγών πρώτων υλών και την εφαρμογή ποικίλων τεχνικών προετοιμασίας της πηλόμαζας. Οι κατηγορίες κεραμικής που αναγνωρίστηκαν στο κεραμικό σύ-

7. Μαράτος 1965. Σιδέρης 1987/1988, 364.

νολο του Προσκυνά δε φαίνεται να σχετίζονται με μία συγκεκριμένη κεραμική ύλη. Κάθε μία από τις βασικές κεραμικές ύλες χρησιμοποιείται για την κατασκευή αγγείων διαφόρων σχημάτων και μεγεθών, που ανήκουν σε διαφορετικές στιλιστικές κεραμικές κατηγορίες. Ακόμα και στην περίπτωση των πρωτοβερνικωτών και των λευκών στιλβωμένων, που αποτελούν κατηγορίες κεραμικής με συγκεκριμένες τεχνολογικές απαιτήσεις σε όλα τα στάδια της κατασκευής τους, παρατηρείται χρήση μιας σειράς «συνταγών» για την προετοιμασία της πηλόμαζας, όπως υποδηλώνεται και από την ποικιλία χρωμάτων επανόπτησης (βλ. Κεραμικές ύλες 7 και 8). Το φαινόμενο αυτό είναι πιθανόν να αντανακλά την ύπαρξη μιας σειρά παραγωγικών μονάδων που χρησιμοποιούσαν, η κάθε μια, διαφορετικές πηγές πρώτων υλών, για να κατασκευάσουν παρόμοιου τύπου αγγεία.

Με βάση τη γνώση μας για τη γεωλογία της περιοχής, η κεραμική, στην πλειονότητά της, μπορεί να θεωρηθεί σε πολύ μεγάλο βαθμό συμβατή με τη γεωλογία της ευρύτερης περιοχής Προσκυνά-Αταλάντης. Εντούτοις, η δειγματοληψία γεωλογικών δειγμάτων δεν κατόρθωσε να εντοπίσει όλες τις διαφορετικές πηγές πρώτων υλών: μόνο ένα από τα 21 γεωλογικά δείγματα (ΓΔ8) εμφάνιζε πολύ μεγάλη ομοιότητα με μια από τις βασικές κεραμικές ύλες που αναγνωρίστηκαν (Κεραμική ύλη 3). Η μεγάλη ποικιλία κεραμικών υλών που διαπιστώθηκε, αλλά και η αδυναμία εντοπισμού όλης της ποικιλίας των πρώτων υλών στην ευρύτερη περιοχή του οικισμού, θα μπορούσε να υποδηλώνει ότι μόνο μέρος των αγγείων που καταναλώνονταν στη θέση παράγονταν σε αυτήν, ενώ τα υπόλοιπα πιθανόν να κατασκευάζονταν σε αριθμό άλλων θέσεων στην ευρύτερη περιοχή.

Η ποικιλομορφία που παρατηρείται στην κεραμική παραγωγή ίσως, λοιπόν, αντικατοπτρίζει την ύπαρξη ενός τοπικού δικτύου ανταλλαγών και επαφών, σημαντικής κλίμακας, μεταξύ οικισμών της ευρύτερης περιοχής. Η μελλοντική αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή της Λοκρίδας, και η συγκριτική μελέτη και ανάλυση σύγχρονων με τον Προσκυνά κεραμικών συνόλων, θα μπορέσει να επιβεβαιώσει την ύπαρξη ενός τέτοιου δικτύου και να αποσαφηνίσει το μέγεθος και το χαρακτήρα του.

SUMMARY

TECHNOLOGICAL AND PROVENANCE STUDY OF EBA POTTERY FROM PROSKYNAS, LOKRIS

Arete Pentedeka, Evangelia Kiriati, Eleni Zachou

Proskynas is one of the very few EBA settlements excavated in central Greece and unique so far at Lokris. Apart from interesting architectural remains, the site displays the pottery repertoire characteristic of Early Helladic II along with a few minor innovations. Typological and macroscopic study, combined with petrographic analysis, raw material prospection and experimentation has enabled the characterisation and reconstruction of the local ceramic production sequence. More than one hundred sherds were sampled and thin-sectioned, and approximately thirty raw material and geological samples (rocks, sediments and clays from the site and from a wide area around the site) were collected and processed experimentally. This integrated application of ceramic petrology to the study of both pottery and raw materials samples has demonstrated the use of several fabrics for pottery manufacture. The main fabric groups, which include almost 80% of the samples, are the following: 1. Altered igneous fabric, 2. Phyllite and schist fabric, 3. Carbonate and serpentinite fabric, 4. Mudstone/siltstone fabric, 5. Limestone-tempered fabric, 6. Organic residues fabric, 7. Silicate and carbonate fabric, and 8. Silicate and micaceous fabric. Fabrics 1-6 are observed irrespective of the morphological characteristics of the pottery, whereas Fabrics 7-8 although closely related to specific wares, present variability in the raw materials selected, indicating the use of different “recipes” for clay paste preparation. The large majority of fabrics can be considered as broadly compatible with local geology. Nevertheless, only one of the geological samples collected from the vicinity of the site displays strong similarity to a major fabric (GS8 to Fabric 3). The range of fabric variability, along with the difficulty in locating similar raw materials in the surroundings of Proskynas, might reflect both the on-site production and importation of the ceramic vessels found at the site, and, furthermore, the existence of a local network of interaction and exchange, of considerable scale, between settlements of the region under study.

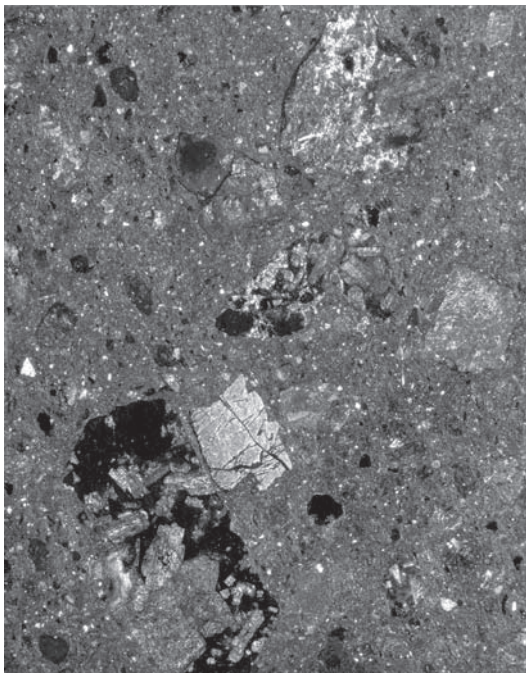
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ζάχου Ε., 2000. Πρώτη παρουσίαση του Πρωτοελλαδικού οικισμού στη θέση Ράχη Προσκυνά της Ανατολικής Λοκρίδας, στο *Έργο Εφορειών*, 25-33.
- Zachou E., 2004. Die frühbronzezeitliche Siedlung in Proskynas/Lokris, στο Alram-Stern E. (ed.), *Die Frühbronzezeit in Griechenland mit Ausnahme von Kreta. Die ägäische Frühzeit, 2. Serie, Forschungsbericht 1975-2002*, Wien, 1267-1284.
- Ζάχου Ε., (υπό προετοιμασία). *Ο Πρωτοελλαδικός οικισμός στον Προσκυνά Φθιώτιδας: Η οργάνωση του χώρου, η παραγωγή και κατανάλωση της κεραμικής*, Θεσσαλονίκη (αδ. διδ. διατριβή).

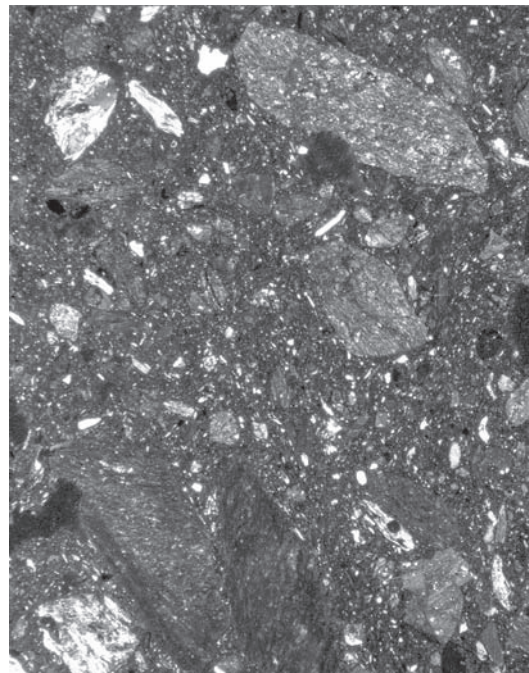
- Μαράτος Γ., 1965. *Γεωλογικός χάρτης φύλλο Αταλάντη κλίμακα 1:50.000*, Ινστιτούτο Γεωλογικών και Μεταλλευτικών Ερευνών, Αθήνα.
- Rice P.M., 1987. *Pottery analysis: A sourcebook*, Chicago.
- Σιδέρης Χ., 1987/1988. Η Τριαδική ηφαιστειοϊζηματογενής ακολουθία της Αταλάντης. *Annales Géologiques des Pays Helléniques* XXXIII/2, 353-369.

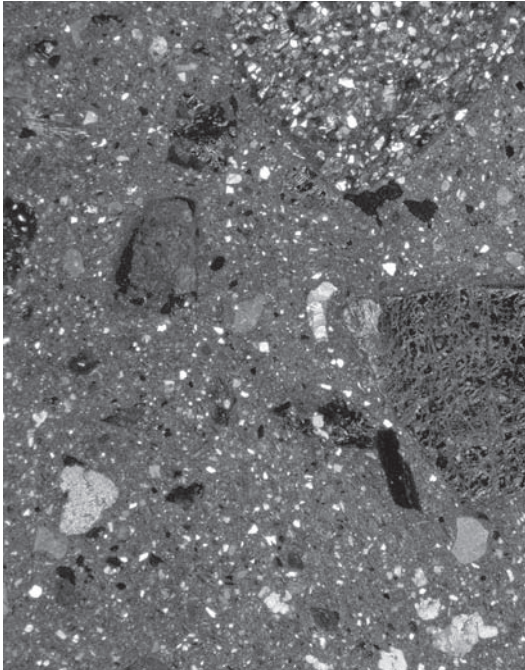
Εικ. 1. Γεωλογικός χάρτης περιοχής Αταλάντης (με βάση το γεωλογικό χάρτη του ΙΓΜΕ, Μαράτος 1965) και σημεία γεωλογικής δειγματοληψίας.

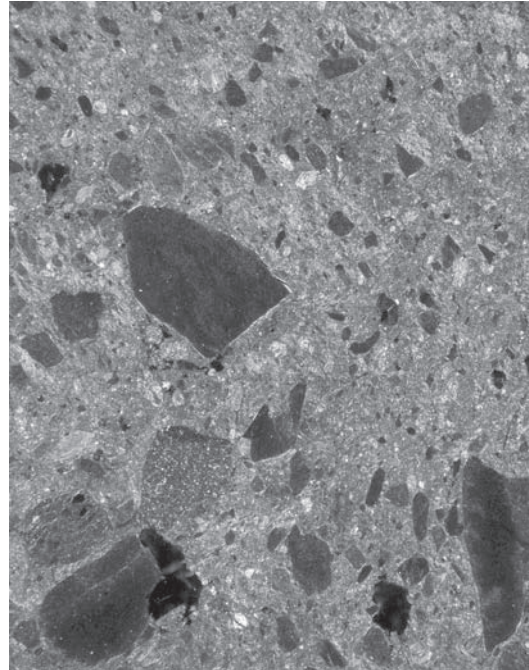
Εικ. 2. Κεραμική ύλη 1 με αλλοιωμένα πυριγενή (ΧΡ, εύρος πεδίου 5.9m).

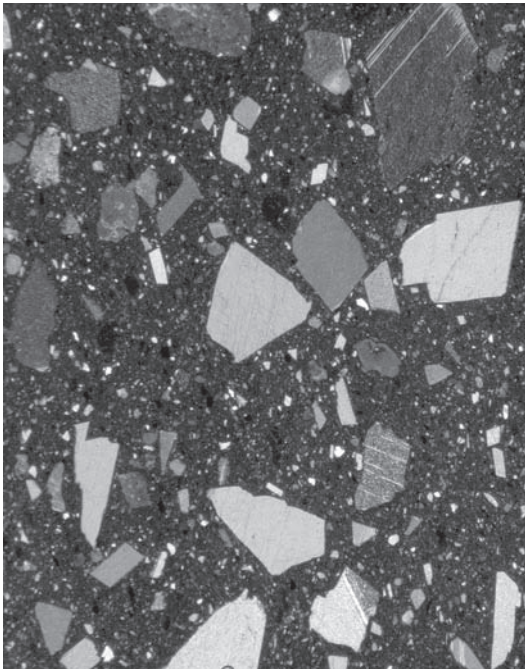
Εικ. 3. Κεραμική ύλη 2 με φυλλίτη και σχιστόλιθο (ΧΡ, εύρος πεδίου 5.9m).

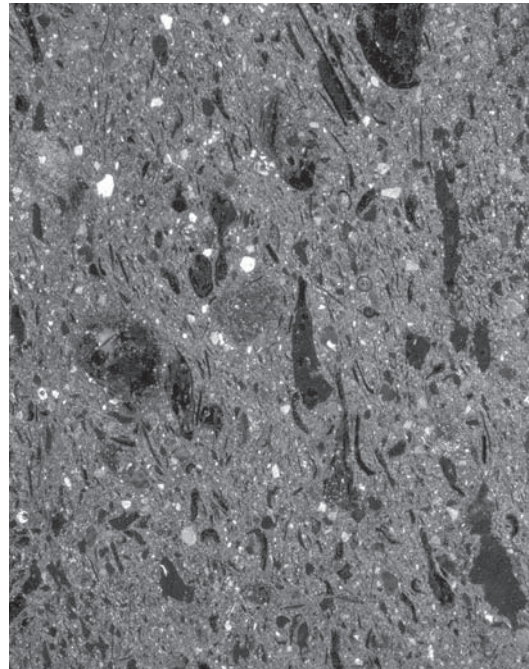
Εικ. 4. Κεραμική ύλη 3 με ασβεστίτη και σερπεντινίτη (XP, εύρος πεδίου 5.9m).

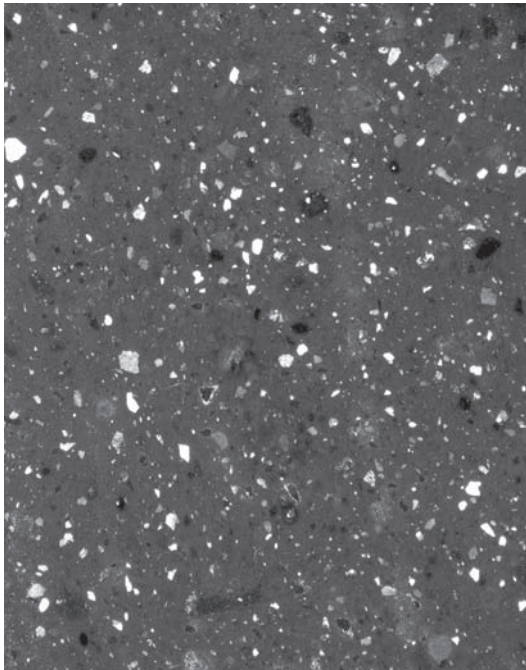
Εικ. 5. Κεραμική ύλη 4 με πηλόλιθο / ιλυόλιθο (XP, εύρος πεδίου 5.9m).

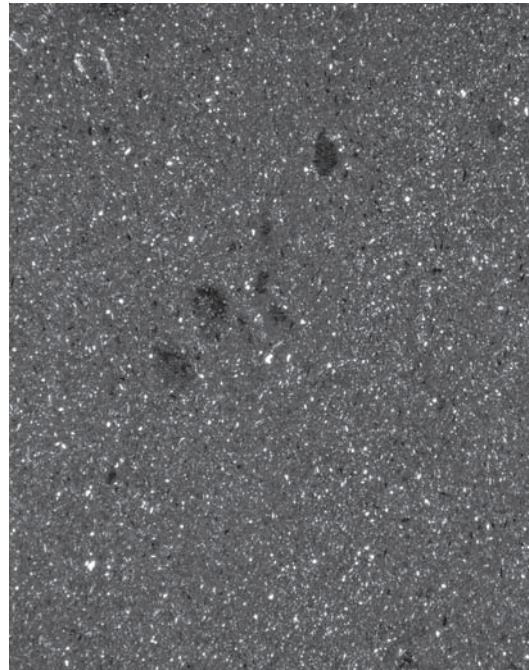
Εικ. 6. Κεραμική ύλη 5 με ασβεστόλιθο (XP, εύρος πεδίου 5.9m).

Εικ. 7. Κεραμική ύλη 6 με οργανικά κατάλοιπα (XP, εύρος πεδίου 5.9m).

Εικ. 8. Κεραμική ύλη 7 με πυριτικά και ανθρακικά (XP, εύρος πεδίου 5.9μ).

Εικ. 9. Κεραμική ύλη 8 με πυριτικά και μαρμαρυγίες (XP, εύρος πεδίου 5.9μ).

AGIOS NIKOLAOS MYLON: SOME SPECULATIONS ON THE BRONZE AGE OF SOUTHERN EUBOEIA*

Žarko Tankosić, Iro Mathioudaki

The site of Agios Nikolaos Mylon (hereafter Ag. Nikolaos), situated northeast of Karystos, is the only location in southern Euboea that has post-Early Bronze Age (EBA) II material¹. This is the reason why this site is the subject of special attention and the reason most of our tentative conclusions will be based on the study of the material collected from its surface. The survey of Ag. Nikolaos has been performed by Dr. Donald Keller as a part of his dissertation research² under the auspices of the American School of Classical Studies at Athens and with the permission from the 11th Ephorate from Chalkis.

The site occupies a commanding position on top of a rocky ridge (elevation c. 250 masl) located to the northeast of the modern town of Karystos, above the eastern edge of the village of Myloi (**fig. 1**). At the southwestern end of the ridge, a small plateau (ca. 60 × 30m) is sheltered from the infamous Karystian north winds by a large rocky outcrop. The cultural deposits are most easily distinguished and particularly dense in this plateau area and at some places more than a meter in depth. This can be clearly seen in the western part of the plateau where prehistoric deposits were damaged and the stones quarried away for the construction of the nineteenth century chapel of Agios Nikolaos. Although on the surface the deposits on the plateau consist chiefly of rubble, it is still possible to discern the outlines of several walls, at least one of which is clearly apsidal. The westernmost edge of the plateau is bordered by a double-faced curved wall that follows the contour of the slope. This wall, although partially reconstructed in modern times, seems to have originated at an earlier, possibly prehistoric date. The wall seems to have enveloped part or most of the southern and southwestern edge of the plateau. The lower courses of this wall are similar in construction to the more definite prehistoric walls among the rubble and material at the center of the plateau. The wall also runs under -and hence predates- the rubble of some of the collapsed prehistoric structures on the plateau.

* We thank Dr. Donald Keller for allowing us to work on the material from Ag. Nikolaos and other members of Southern Euboea Exploration Project (SEEP) for their suggestions and support. Our research would not have been possible without generous financial support from the Schrader Endowment for Classical Archaeology at Indiana University and permit support from the Canadian Archaeological Institute at Athens, nor without the advice from Professor K.D. Vitelli.

1. Note comment of Howell 1966, 90: "We have evidence for M.H. settlement in all the main plains of Euboea except in the very south around Karystos".

2. Keller 1985.

Aside from the plateau, archaeological material is most densely scattered on the more gentle western and southern slopes of the Ag. Nikolaos ridge. The two slopes are also intersected by a series of walls, most of them obviously retaining in function, whose chronological associations cannot be securely established at present. It is possible, however, that some or most of the material found presently on the slopes was re-deposited there through the action of erosion, winds, and rains on the deposits located on the top of the hill.

Aside from the 19th century chapel and evidence of a Classical tower (the lower courses of the chapel, a roof tile, a few black glazed sherds and a bronze arrowhead of ca. 490 BC), the assemblage from the site consists almost exclusively of prehistoric material. In addition to pottery, there is also chipped stone (mostly obsidian), fragments of ground stone tools (e.g. grinders, querns, a celt, a swage stone), a fragment of bronze tweezers, a piece of bronze wire, a piece of amorphous lead (possibly a pot clamp), a fragment of a bronze ingot, a relatively large lump of crystal (most likely quartz) that exhibits clear signs of deliberate alteration, and a large amount of slag. The area that yielded a large concentration of slag, but little other material, is located southeast of the main plateau.

From the available evidence it is possible to determine, albeit tentatively, the times of the occupation of the site as well as some of the activities performed there. Judging by the pottery finds, Ag. Nikolaos was occupied (or was a location of human activity) starting in the Final Neolithic (FN). The FN finds are scant and seem to belong to the later part of this period since some of the typical forms common at the nearby Kephala on Kea as well as at other FN sites in Karystia are absent from Ag. Nikolaos (e.g. “cheese-pots”, crusted wares, pattern burnished decoration, etc.)³. We believe that the closest chronological parallels for the FN material from Ag. Nikolaos should be sought among Ay. Irini’s Period I deposits⁴, i.e. it probably belongs to the very end of the FN period in this area. Nonetheless, the finds are inconclusive at the moment.

The majority of the Karystian FN sites continue to be occupied in the EBA and Ag. Nikolaos follows this pattern, although, again in accordance with the regional developments, the latest phase of the EBA as well as the very final stage of the EBA II, as defined by J. Rutter⁵ (the so-called Lefkandi I/Kastri phase), are missing from Ag. Nikolaos.

The Middle Bronze Age is represented by wares typical for the mainland Middle Helladic period: Grey Minyan, Matt-Painted ware, coarse incised so-called “Adriatic” ware, as well as a variety of other coarse wares of which large storage vessels prevail. Most of the sherds collected from Ag. Nikolaos are heavily worn, although in most cases shapes and decoration can be recognized.

Large or medium sized coarse vessels predominate in the pottery assemblage, some of which might be of northern or central cycladic (i.e. Keian or Naxian) provenance according to their shape/outline and fabric consistency (e.g. **fig. 2**). The most common cycladic shape, the barrel jar⁶, is also encountered in limited examples mostly distinguished by offset perforated (or not) rims leading to relatively vertical bodies (**fig. 3**). Large storage vessels with crescent-shaped handles and restricted necks of cycladic type are also common.

3. Wilson 1999.

4. Caskey 1972. The presence or absence of these specific features seems to have had chronological associations also in the Franchthi cave (K. D. Vitelli, personal communication).

5. Rutter 1979, esp. p. 4.

6. Overbeck 1989, 11: Barrel jar characteristic of Keos IVa (EC/early MC)

Of the Grey Minyan forms the one almost exclusively present is the stemmed goblet with both plain and ringed stems (**fig. 4**). The goblets are all of the well-developed angular types that are common throughout the MBA⁷, especially its second half, and at least some of them appear to have been wheel-made. Only three sherds bearing matt-painted decoration were found, which belong to large jars or pithoid vessels; one of them (**fig. 5**) shows clear Aeginetan relations⁸. “Adriatic” ware, most common in early MBA assemblages, has also been identified on Ag. Nikolaos by examples of large bowls or goblets⁹ (**fig. 6**); a strap handle with incised herring-bone pattern (**fig. 7**) stands between the very few examples of this ware in Euboea¹⁰.

Beside the typical wares of the period some uncommon southern Euboean pottery types should be mentioned, constituting in fact a prevalent and interestingly uniform category that could be thought of as a “ware”, according to principles of surface treatment and fabric consistency¹¹. To these belong fragments of large coarse vessels for storage, the main characteristic of which are rows of vertical perforations on slightly spread rims¹² (**fig. 8**). Multiple perforations occur commonly also on handles of closed pithoid vessels or amphoras suggesting their use as containers for trading goods (**fig. 9**). These finds remain unparalleled for the present and might constitute local types of storage vessels.

The majority of the pottery seems to have been made locally: the fabrics all have inclusions of local rocks/minerals and colors of the clay are generally light varying from pale orange to yellow buff. A small number of sherds that do not look local can be recognized by either having inclusions that do not exist in southern Euboea (for example gold mica) or having a fabric whose composition differs from the norm.

It is difficult to say at present, aside from the obvious EBA III interruption, if the habitation at Ag. Nikolaos was continuous. The FN-EBA transition in Greece is poorly documented as it is, and, with the amount of FN pottery we have from Ag. Nikolaos, it is impossible to draw any conclusions. The EBA finds are also inconclusive because they are too few and too undiagnostic to allow any degree of certainty. In the MBA, there are some tentative indications that the latest stage of the period is missing. The MBA ceramics from the site show no signs of “mycenaization” whatsoever; all of the Grey Minyan sherds belong to Dickinson’s “Mature Minyan” phase, which more or less corresponds with Phase V at Lefkandi and covers the longest lasting and central part of the MBA; there is no Yellow Minyan, although it seems that that particular type of pottery was never very popular on Euboea; and there is a scarcity of matt-painted wares, ---that elsewhere generally increase in number towards the end of the MBA¹³.

The finds, although inconclusive, suggest that the MBA community using Ag. Nikolaos was mostly self-sufficient with only occasional and possibly indirect contacts with the rest of the MBA world. The number of identifiable imports is minimal. At least some storage of the goods was obviously done at the site to judge by the huge amount of sherds belonging to large vessels. The site is located in the vicinity of perennial water flows (some 15 minute walking distance) and has relatively easy access to arable land at the foot of the hill as well as on the ter-

7. Dickinson 1977, 21. See also Maran 1992, pl. 97.15 and 17 and Appendix 12.

8. For parallels of no. 5 see Siedentopf 1991, 15 (14 and 23) and pls. 11.43-45 and 26.111.

9. For parallels see Goldman 1931, fig. 250; note also French 1972, 37 and Zerner 1978, 188, respectively.

10. Dickinson 1977, 21.

11. Rice 1976, 538.

12. Possible parallel: Overbeck 1989, pl. 51.31 (Group AB).

13. e.g. Dickinson 1977, 21; Howell 1966, esp. 94-95; Popham – Sackett 1968, 9-10.

raced slopes. The chipped stone tools were also produced locally, although, obviously, obsidian procurement had to be done through contact with outsiders. Dr. Catherine Perlès, who examined the pieces, claims that the chipped stone objects are of poor craftsmanship and are generally dated to the MBA although very few of them are diagnostic¹⁴. One spindle whorl testifies to the existence of textile production on the site. The settlement might have been self-sufficient in metallurgical products as well, although the question of on-site metallurgy during the MBA remains open. The slag found on or in the vicinity of what was most likely the center of the site, as well as a fragment of a bronze ingot and a very rare example of a swage block strongly suggest that the Bronze Age inhabitants of Ag. Nikolaos were engaged in metallurgy. How to date these activities is somewhat problematic. The only datable metallurgy-related object from the site is the swage block (**fig. 10**). Its only analogies, distant at that, come mostly from Late Bronze Age (LBA) contexts¹⁵. Unless the relative simplicity of the Ag. Nikolaos swage block in comparison to its LBA analogies can be taken as a sign that it is, in fact, earlier, it would appear that metallurgical activities on the site date to LBA. Indirect support for the existence of LBA activity on the site comes from the chunk of worked crystal that has a parallel in the assemblage of semi-finished products of jewelry manufacture from a Mycenaean grave from Thebes¹⁶, as well as from four stem fragments of the LBA kylikes. Nonetheless, the evidence for contemporary occupation at the site is meager at best.

What follows is a quasi-historical narration of the possible sequence of events during the Bronze Age in southern Euboea:

It appears that, after the initial settling of the region at the end of the Neolithic, the inhabitants openly engaged in maintaining contacts with neighboring regions. This may have had something to do with a role that southern Euboea probably played in the population of at least the very northern part of the Cyclades (e.g. Andros and Kea). The settlements from the EBA are mainly on or very near the coast and some show indications of involvement and participation in the Aegean communication network of the EBA II period¹⁷ in the form of Cycladic imports.

This situation apparently changed towards the end of this phase. The exact causes behind this change are unclear but it is not too farfetched to assume that they were connected to developments taking place in this region during the Lefkandi I/EC IIB phase according to Rutter¹⁸. Regardless of the exact nature of these occurrences they must have affected different communities in different ways and had a disruptive effect on the established life in the area. Similar developments can also be seen on the nearby island of Kea at around the same time. The settlement of Ay. Irini on Kea was abandoned after the Lefkandi I phase (Period III at Ay. Irini). There are at the moment no indications that this phase ever existed in Karystia. This is best explained by the fact that new forms that typify the Lefkandi I assemblage comprise quite a small percentage of the total material (ca. 16% at Ay. Irini), that throughout this phase still remains predominantly EBA II in nature. This, combined with the fact that most of our knowledge of prehistory of southern Euboea comes from the field surveys, can account for the lack of these

14. Perlès (under preparation) and personal communication.

15. Keller 1985.

16. Personal observation 2005; the shape of the crystals and marks (striations as from cutting) that can be seen on them are almost identical.

17. Talalay – Cullen – Keller – Karimali 2005.

18. Rutter 1979 and 1983.

particular types of pottery. Whether the local population in Southern Euboea was displaced in the process or just continued in a less archaeologically visible way (i.e. without significantly altering its EBA II material culture) is impossible to tell at this stage of research. What is certain though is that at some point in the MBA only one of the EBA sites was re-occupied, if indeed it was ever permanently abandoned. This settlement, Ag. Nikolaos, was located far away from the sea (unlike the FN and EBA “centers” like Plakari, Pelagitissa, and Akri Rozos), on an easily defensible location, and had material culture that exhibits exclusively mainland Middle Helladic features. This can mean two things: either that a new population entered the area, or there was a radical change in the identity of the population already inhabiting the region. If the latter, then it seems possible that its causes reach back to the end of the EBA II and the disruptions that happened then. The people of MBA Ag. Nikolaos were definitely looking towards the mainland for their cultural identity, judging at least by its material expressions as there are no certain Cycladic imports present among the MBA assemblage from the site.

Finally, the LBA is conspicuously absent from southern Euboea. The only physical remains of Mycenaean Karystos, which was mentioned by Homer in the *Iliad*¹⁹ and probably referred to in a Linear B tablet from Thebes²⁰ as *ka-ru-to*, are four fragments of kylix stems. They can broadly be dated to the period extending from the late LH IIA to the LH IIIA. There are very few, if any, other traces of the LBA presence in southern Euboea if we exclude the very tentative and conjectural Ag. Nikolaos metallurgy. It, of course, remains a possibility that more substantial remains of the LBA were obliterated by subsequent construction in the area or that they have yet to be found.

19. *Iliad* 2, 536-537.

20. Aravantinos 1987, Tablet Wu 55β.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΥΛΩΝ:
ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ ΣΤΗ ΝΟΤΙΑ ΕΥΒΟΙΑ

Žarko Tankosić, Ηρώ Μαθιουδάκη

Το παρόν άρθρο αναφέρεται στη θέση Αγ. Νικόλαο Μύλων, βορειοανατολικά της Καρύστου, που αποτελεί το μοναδικό σημείο εύρεσης υλικού της Μέσης Εποχής του Χαλκού σε ολόκληρη τη νότια Εύβοια. Με κύρια αφορμή τη σπουδαιότητα της θέσης και τον αποσπασματικό χαρακτήρα των ευρημάτων γίνεται σύντομη επισκόπηση των αρχιτεκτονικών, κεραμικών και λοιπών καταλοίπων, βάσει εκτεταμένων επιφανειακών ερευνών στην περιοχή με κύριους φορείς τον Δρ. Donald Keller, την Καναδική Αρχαιολογική Σχολή και το Πρόγραμμα Έρευνας της Νότιας Εύβοιας (S.E.E.P.). Κύριο στόχο αποτελεί η πληρέστερη κατά το δυνατόν παρουσίαση υλικού από τη θέση και κατ' επέκταση η διερεύνηση του χαρακτήρα και της λειτουργίας της εγκατάστασης κατά τις διάφορες περιόδους της Εποχής του Χαλκού.

BIBLIOGRAPHY

- Aravantinos V.L., 1987. Mycenaean place names from Thebes: The new evidence, in Killen J. T. – Melena J. L. – Olivier J.-P. (eds.), *Studies in Mycenaean and Classical Greek presented to John Chadwick*, *Minos* 20-22, Salamanca, 33-40.
- Caskey J.L., 1972. Investigations in Keos. Part II: A conspectus of the pottery, *Hesperia* 41, 357-401.
- Dickinson O.T.P.K., 1977. *The origins of Mycenaean civilisation*, Göteborg.
- French D.H., 1972. *Notes on Prehistoric pottery groups from central Greece*, Athens.
- Goldman H., 1931. *Excavations at Eutresis in Boeotia*, Cambridge Massachusetts.
- Howell R.J., 1966. Euboea in the Middle Bronze Age, in *Prehistoric Euboea: Contributions toward a Survey* by L.H. Sackett and others, *BSA* 61, 90-99.
- Keller D.R., 1985. *Archaeological survey in Southern Euboea, Greece: A reconstruction of human activity from Neolithic times through the Byzantine period*, Indiana University, (Ph.D. thesis).
- Maran J., 1992. *Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien III: Die mittlere Bronzezeit*, Bonn.
- Overbeck J.C., 1989. *Keos VII. Ayia Irini: Period IV. Part 1: The Stratigraphy and the Find Deposits*, Mainz an Rhein.
- Perlès C., (under preparation).
- Popham M.R. – Sackett L.H. (eds.), 1968. *Excavations at Lefkandi, Euboea 1964-66: A preliminary report*, London.
- Rice P.M., 1976. Rethinking the ware concept, *AmerAnt* 41, 538-543.

- Rutter J.B., 1979. *Ceramic change in the Aegean Early Bronze Age: The Kastri Group, Lefkandi I, and Lerna IV: A theory concerning the origin of Early Helladic III ceramics*, Los Angeles.
- Rutter J.B., 1983. Some observations on the Cyclades in the later third and early second millennia. *AJA* 87, 69-76.
- Siedentopf H.B., 1991. Mattbemalte Keramik der mittleren Bronzezeit, *Alt-Ägina IV, 2.*, Mainz.
- Talalay L. – Cullen T. – Keller D. – Karimali L., 2005. Prehistoric occupation in Southern Euboea: An overview, in Kennell N.M. – Tomlinson J.E. (eds.), *Ancient Greece at the turn of the Millennium: Recent work and future perspectives*, Athens, 21-44.
- Wilson D.E., 1999. *Ay. Irini: Periods I-III. The Neolithic and Early Bronze Age settlements. Part 1: Pottery and small finds*, Keos IX, Mainz am Rhein.
- Zerner C.W., 1978. *The beginning of the Middle Helladic period at Lerna*, University of Cincinnati (Ph.D. thesis).

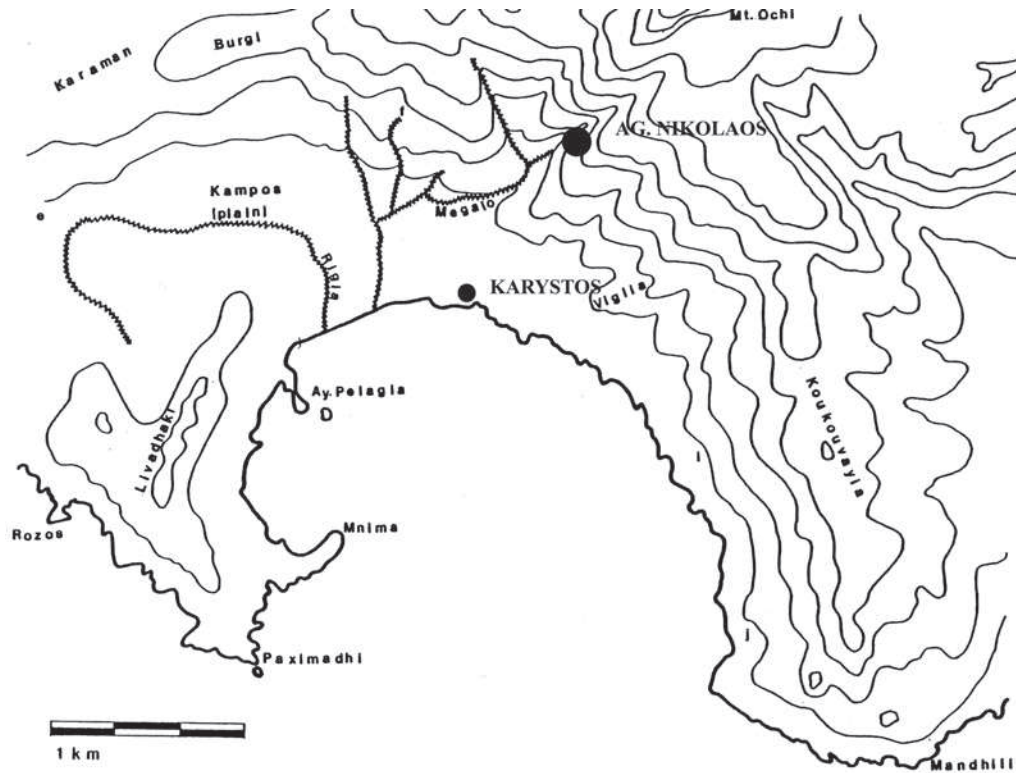

Fig. 1. Topographic plan of Karystia and the location of Agios Nikolaos Mylon (adapted from Keller 1985).

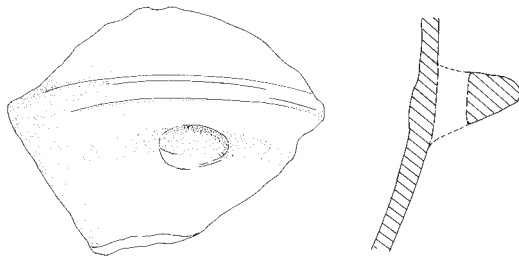

Fig. 2. Crescent handle of a large Cycladic jar.

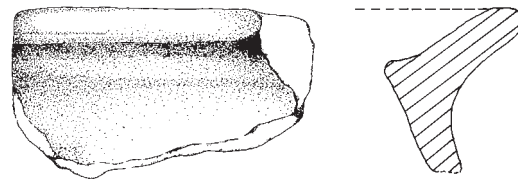

Fig. 3. Barrel jar profile.

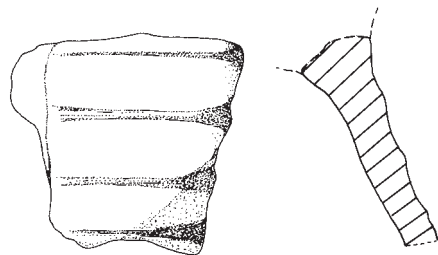

Fig. 4. Gray Minyan ringed stem.

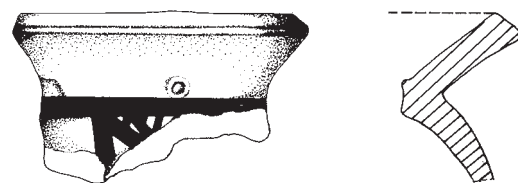

Fig. 5. Matt-Painted (possibly Aeginetan) jar.

Fig. 6. "Adriatic ware".

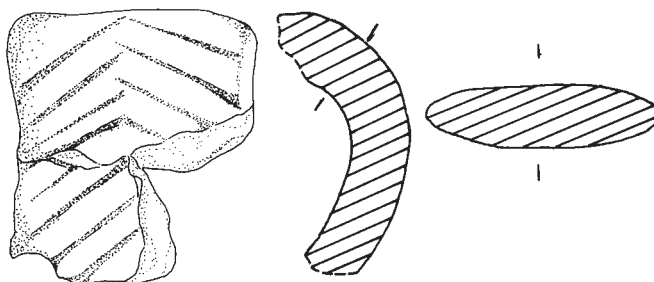

Fig. 7. "Adriatic ware" handle.

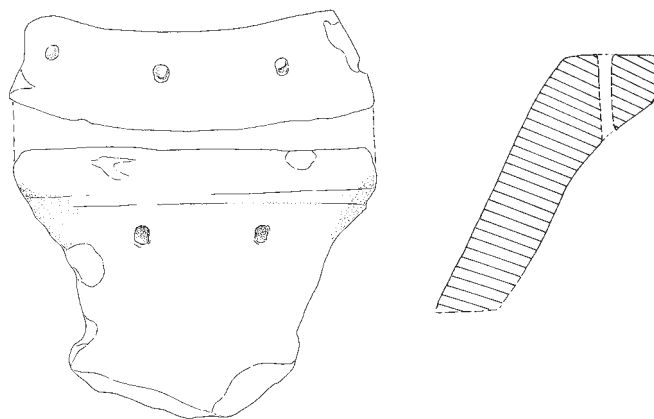

Fig. 8. Large coarse storage vessel (no known parallels outside of Ag. Nikolaos).

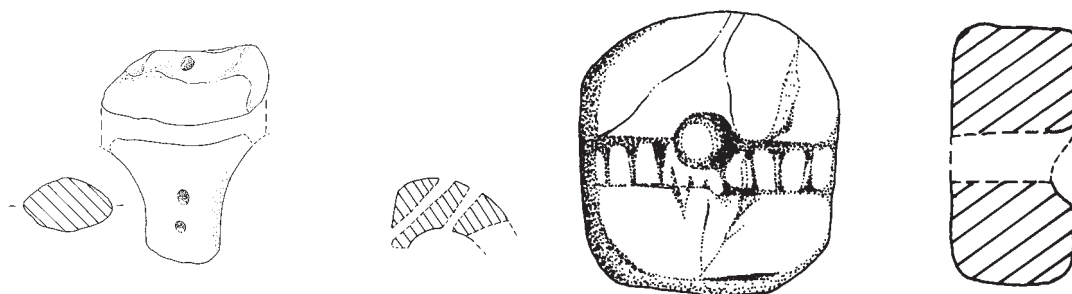

Fig. 9. Perforated handle/body of a large jar (no known parallels outside of Ag. Nikolaos).

Fig. 10. Possible "swage" block (or an arrow streightener?).

THE TRANSITION FROM THE LATE BRONZE TO THE EARLY IRON AGE IN EAST PHOKIS AND LOKRIS*

Antonia Livieratou

The transition from the Late Bronze to the Early Iron Age in Greece, known in scholarly literature as the Dark Ages, is a very significant era of major changes and transformation following the collapse of the Mycenaean palatial system. In the areas of Phokis and East Lokris in Central Greece in particular, the intensive research by the local archaeological authorities as well as other archaeologists over the past thirty years has produced rich evidence that sheds new light on the transitional period from the LBA to the EIA (**figs. 1-3**). Many new sites have been identified, rich and long-lasting cemeteries have been excavated, and new settlement data and cult evidence have added significantly to our knowledge of the area in the crucial period of the transition. The latest discoveries create the impression of cultural continuity, while significant novelties are also introduced. The general picture is multivariate and difficult to interpret. The discussion in this paper will focus on the valley of Kephissos, the gulf of Atalante and the interconnecting passage area, and will attempt to present a synthesis of all the available evidence and to recreate the historical and cultural evolution of the area in the transitional period from the LBA to the EIA, while placing it in the general regional and chronological context.

THE VALLEY OF KEPHISSOS

The valley of Kephissos is of special geographical significance as a crossroad of routes leading across Central Greece to all directions – from the northern coast of the Corinthian Gulf and Boiotia northwards to the Malian Gulf and further on to Thessaly or eastwards to the Euboian Gulf and vice-versa. The valley has produced quite rich Mycenaean material coming mainly from the excavation of chamber tombs and from surface surveys (**figs. 1, 4**). The occurrence of Mycenaean evidence at key locations on the routes towards East, West and South

* I would first like to thank the members of the organizing committee and especially Prof. A. Mazarakis Ainian for giving the chance to young scholars such as myself to participate in the conference proceedings of the 2nd AETHSE. I would also like to thank Prof. S. Deger-Jalkotzy, Dr B. Eder and Prof. C. Morgan for stimulating discussions on the LBA-EIA evidence from the areas examined here. I have also greatly benefited from my visit at the sites of Kynos, Mitrou and Kalapodi, and for that I am deeply grateful to Dr Ph. Dakoronia, Dr A. van de Moortel and Dr R. Felsch. My warmest thanks go to Dr Irene S. Lemos for her tireless support throughout the years of my PhD research, upon which this article is based. Finally I would like to thank G. Terzis and E. Kioulos for their significant help in compiling the maps both in the field and in technical terms.

points to the significance of outer contacts for the local populations in the LBA¹. Its geographical significance must have strongly affected the development of the area and would have surely attracted the interest of the nearby centre of Orchomenos in the LBA. It should be noted here that although no certain palace remains have been excavated at Orchomenos, there are quite strong indications, the strongest being the ‘Treasury of Minyas’, that this site hosted a powerful, possibly palatial centre². The precise status and role of the centre of Orchomenos in the area, however, are still questions open to discussion³.

The number of sites that have produced evidence of occupation in the valley of Kephissos is reduced in the LH IIIC period (**fig. 4**). It should be pointed out, however, that all the excavated chamber tomb cemeteries continued to be in use, while the settlement sites, for which a LH IIIC phase has not been ascertained, were mostly identified through surface survey⁴. On the current state of evidence, it is difficult to talk with certainty about changes in the overall distribution of sites in the transition from LH IIIB to LH IIIC.

On the other hand, the evidence from the excavated cemeteries seems to point to a peak in LH IIIC, and especially towards the end of LH IIIC and into the SM period (**figs. 2, 4, 5**). In particular, the chamber tomb cemetery of Alonaki at Elateia, of which we have a more detailed picture, since it has been systematically excavated, appears to witness some kind of decline in LH IIIC-early, which could tentatively be related to the palatial collapse and its impact on the area⁵. Recovery followed, however, in LH IIIC-middle/advanced, as indicated by the fluctua-

1. For Mycenaean evidence from surface survey at Lilaia cf. Hope Simpson 1981, 80: C63A and 212; Wallace 1991, 53; Ντάσιος 1992, 29: 3. From surface survey at Drymaia cf. Σωτηριάδης 1909, 130 and 1910, 166; Συριόπουλος 1968, 23, 113; Ντάσιος 1992, 28. From surface survey at Tithronio cf. Mastrokostas 1956, 25-26; Σπυρόπουλος 1970, 237-238; Hope Simpson 1981, 79-80, C63; Ντάσιος 1992, 33, no. 14. From chamber tomb cemetery at Skotiniiani cf. Σπυρόπουλος 1970, 237-239 and 1971, 231-232; Hope Simpson 1981, 79, C 62; Ντάσιος 1992, 38; Aravantinos 2004, 547. From three chamber tombs at Teichi cf. Δακορώνια 1995, 342-343. From chamber tombs at Skamna cf. Δακορώνια 1989, 173-174; 1990, 175; 1991, 193; Δακορώνια – Δημάκη 1999, 370-372. From chamber tombs at Modi cf. Schober 1941, 478; Hope Simpson 1981, 79: C61; Ντάσιος 1992, 40; Δακορώνια 1993a, 205, pl. 68b-c; 1995, 343-344; Dakoronia-Dimaki 2004, 144-145. For general information on LBA use of the cemetery of Elateia cf. Δακορώνια 1988, 229; Deger-Jalkotzy – Dakoronia 1992, 68-70; Dakoronia – Deger-Jalkotzy 1996, x-xx; Dakoronia – Deger-Jalkotzy – Fabrizio-Reuer 2000-2001, 137; Δημάκη 2003, 322-323; Dakoronia 2004, 185; Deger-Jalkotzy 2004, 187. For pottery from Elateia-Kranaia cf. Paris 1892, 283, fig.21; Hope Simpson – Dickinson 1979, 260, G63; Ντάσιος 1992, 45. For settlement evidence from Piperi-Giannakopoulos plot cf. Σωτηριάδης 1909, 127-128; 1910, 160-163; Hope Simpson – Dickinson 1979, 259-260, G62; Hope Simpson 1981, 79, C59; Mountjoy 1983, 47 and 53-55. For pottery from Magoula-Agia Marina cf. Soteriadis 1912, 270-299; Συριόπουλος 1968, 113, no 32; Hope Simpson 1981, 79, C58; Ντάσιος 1992, 43. For surface finds and possible Cyclopean wall at Parapotamioi cf. Hope Simpson 1981, 78, C56; Ντάσιος 1992, 54.

2. Cf. Σπυρόπουλος 1974, 313-324 for buildings in front of Skripou church, below the acropolis (eastern spur of Mt Akontion), claimed to be part of the Mycenaean palace, and also Kilian 1988, 296 and Iakovidis 2001, 153 for different views on the character of these buildings. Cf. Hope Simpson 1981, 61 for summary of the finds and references on excavations at Orchomenos and Iakovidis 2001, 149-157 for the relationship between Glas and Orchomenos.

3. Shelmerdine 1999, 560 notes that Orchomenos “may well be a palatial centre in its own right, but other sites are prominent too”, and refers to Krisa, Eutresis and Gla. Aravantinos – Godart – Sacconi 2001, 357 suggest on the basis of names of localities identified on Linear B tablets from Thebes that the latter was in charge of eastern Boiotia, while western Boiotia would have probably belonged to the alleged palatial centre of Orchomenos.

4. LH IIIC evidence has been found at Skotiniiani, Teichi, Skamna, Modi, the cemetery of Elateia, Piperi-Giannakopoulos plot and Magoula-Agia Marina.

5. Deger-Jalkotzy 1990, 79 and 2004, 187.

tion in the number of tombs in use at the cemetery of Alonaki⁶. In addition, the contacts of Elateia with Euboeia, Perati and Thessaly, as reflected in LH IIIC-early pottery, were apparently intensified in LH IIIC-middle, and also reached more distant areas, such as the Argolid, Achaea and also Crete and the Cyclades. An idiosyncratic, localized pottery style was developed in LH IIIC-middle and -late, reflecting influences from other areas, especially Thessaly, Skyros, Euboeia and Achaea⁷. Located in an area of crossroads, Elateia apparently enjoyed the benefits from the new contacts that appear to develop in the Aegean in LH IIIC-middle. As reflected in the exotic finds from the tombs, such as amber, and the richness in metal offerings⁸, the leading group of Elateia managed to exploit the area's geographical significance and thus to participate in the network of prestige goods exchange that was in operation among the elites of the Aegean in that period⁹. Being at the same time away from the sea, it might have also managed to stay unaffected by potential rivalries breaking out among newly emerging coastal centres over seafaring routes and access to wealth resources (raw materials and prestige goods). Elateia appears to continue prospering in LH IIIC-late and reaches its peak at the end of this period and in the SM. Other sites in the valley also seem to participate in this flourishing phase¹⁰.

The prosperity of Elateia is reflected both in population increase and in richness of finds, especially bronzes¹¹. It is also in the LH IIIC-late/SM period that the new, degenerated type of chamber tomb with a very small, cave-like chamber, big enough for only one or two diagonally placed bodies, and a very short, irregularly carved dromos appears at Elateia¹², and also possibly at other sites of the Kephissos valley, i.e. Skotiniani (near Amphikleia)¹³ and Skamna (near Modi)¹⁴. The cultural innovations of handmade pottery and cremations also make

6. Without any corresponding settlement evidence and because of the long use of the cemetery and the practice of clearing earlier burials from the tombs on the occasion of new interments, we cannot take the decline in the number of tombs for face value. Nevertheless, their reduction in LH IIIC-early to about 1/3 of the LHIIIB2 total number could still be considered significant. Around thirty tombs were in use in the 13th century BC, while only eleven or twelve tombs have produced LH IIIC-early and -developed pottery (cf. Deger-Jalkotzy 2004, 187). There is no reason to believe that LH IIIB2 burials were less affected by later disturbances and tomb clearings than what LH IIIC-early burials were, and still, many more burials were possible to date to LH IIIB2 than to LH IIIC-early. LH IIIC-early numbers also appear small in comparison to LHIIIC-middle burials, which too were disturbed by later clearings. Thus, a reconstruction of LH IIIC-early decline and LH IIIC-middle recovery for the history of the cemetery of Elateia still seems possible. I would like to thank Prof. S. Deger-Jalkotzy for our discussion on such matters in Oxford on 25/3/05, for which I am most grateful.

7. Deger-Jalkotzy 1999, 195 and 2004, 187-188

8. Deger-Jalkotzy 1990, 80-81. Cf. also Eder 2003, 47, no.83 for amber found in LH IIIC contexts in the tombs of Elateia.

9. Cf. Deger-Jalkotzy 2002, 58-63 for contacts within the Aegean in LH IIIC and the prestige goods exchange, and esp. p. 63 for Elateia.

10. The chamber tomb cemetery of Skotiniani seems to have been in use from LH IIIB to LH IIIC and mainly in the SM period – cf. Hope Simpson 1981, 79, C 62. The chamber tombs at Teichi, Skamna and Modi were also used until into the SM period – cf. Δακωρώνια 1995, 342-344; Δακωρώνια 1993α, 205, pl. 68b-c, and 1989, 173-174.

11. For population increase cf. Deger-Jalkotzy 1990, 83-85 and Deger-Jalkotzy – Dakoronia 1992, 68-70. For the bronzes cf. Deger-Jalkotzy 1990, 83, 2002, 56-57 and Dakoronia 2004, 185-186.

12. Cf. Δημάκη 2003, 324 for analytical description of this tomb type.

13. Spyropoulos described them as carelessly dug – cf. Σπυρόπουλος 1970, 237-239 and Σπυρόπουλος 1971, 231-232; and Lemos suggested that they might have been of the small type – cf. Lemos 1999, 21, 23.

14. Δακωρώνια 1989, 173-174.

their appearance now¹⁵. The wheel-made pottery, on the other hand, shows adherence to the Mycenaean tradition, in combination with influences mainly from Thessaly and also Attica¹⁶.

All these different kinds of evidence compose a quite confusing and even self-conflicting synthesis of material culture. The continuous use of old chamber tombs and also the construction of new ones of the typical, Mycenaean type, as well as the wheel-made pottery seem to point to preservation of local traditions and attachment to the past, while the handmade pottery and cremations are indications of strong external influences and openness towards cultural innovations. The new, small type of chamber tomb itself is a combination of traditional and innovative elements. Therefore, the interpretation of newcomers mingling peacefully with the locals, as suggested by the excavators of Elateia, sounds indeed very possible¹⁷. Overall, the transition from the LBA to the EIA appears to be a vibrant period at Elateia and in the valley of Kephissos in general, possibly involving population movements and intense cultural interactions.

The PG period, however, seems to be a period of decline (**figs. 3, 6**). The number of tombs in use at Elateia gradually decreased, while new tombs of the small type were still constructed¹⁸. The only other certain PG evidence in the valley comes from a site near Modi (Agios Athanasios), where a LPG/SPG cemetery with cists and pithoi was excavated¹⁹. Our information is too fragmentary to allow any conclusions. This being a period of intense variability in burial customs, the abandonment of many of the chamber tombs of Elateia cannot be taken to signify population reduction with absolute safety. An alternative interpretation could be that part of the population chose to abandon the traditional burial customs and to follow the new custom of single inhumations in cists or pits, which appears to gradually spread throughout Central Greece in the PG period. In that case, the location of burials could have also altered.

Besides, the PG period was in general marked by significant cultural changes not only in the valley of Kephissos but also in the whole of Central Greece, while a new power balance gradually emerged, as reflected in the PG/SPG network of sites that mainly developed in the area of Central Greece, Euboia and Thessaly, the so-called Euboian *koine*²⁰. Although apparently receiving influences from the *koine*, Elateia does not seem to have been a major member of it²¹. It might be the case that it was sites closer to the sea that could develop into significant centres, while Elateia – and in fact the whole valley of Kephissos – were in some way left behind in this new era.

THE GULF OF ATALANTE

The coastal area of the gulf of Atalante has also produced quite rich evidence for the LBA (**figs. 1, 7**). In addition to sites identified through surface survey or rescue excavations, signifi-

15. Deger-Jalkotzy 1990, 82 and Deger-Jalkotzy 1999, 196, 197.

16. For handmade pottery cf. Δακωρώνια 1988, 232; Deger-Jalkotzy – Dakoronia 1992, 68-70 and Δακωρώνια 1993β, 37. For cremations at Elateia cf. Dakoronia – Deger-Jalkotzy – Fabrizii-Reuer 2000-2001, 137-153.

17. Deger-Jalkotzy 1990, 86; Deger-Jalkotzy – Dakoronia 1992, 68-70 and Δακωρώνια 1993β, 37.

18. Δακωρώνια – Deger-Jalkotzy 1988, 232, 1996, xi; Deger-Jalkotzy 2004, 188.

19. Δακωρώνια 1992a, 200-201 and Δακωρώνια 1993a, 205.

20. Lemos 1998, 45-58 and 2002, 215.

21. For influences from the *koine* cf. Deger-Jalkotzy 1999, 196-201 and 2004, 188.

cant information has been gained through the systematic excavation of the settlement of Kynos on the coast of the Atalante plain, as well as the very recently initiated excavation on the islet of Mitrou²². Apart from Kynos and Mitrou, other LBA sites located on the coast are Kastro-Melidoni and Skala-Agios Nikolaos²³. LBA sites have also been found further inland: some of them are located at the foot of the hills that rise at the ‘inner’ edges of the coastal plains, such as Kokinonizes, Farmaki stream, Sventza-Megaplatanos, Spartia-Atalante, Kyparissi, Tragana and Proskynas²⁴, and others are upland sites, on the foothills of the mountains of the area, quite distant from the coast, such as Agnandi and Roustiana²⁵.

Almost all of the sites that have produced LH IIIB evidence in the coastal area of Lokris continued to be occupied in LH IIIC too (fig. 7). A couple of sites, such as Kastro-Melidoni and Skala-Ag. Nikolaos, have not produced any LH IIIC evidence in surface survey, but more systematic investigation is probably needed to rule out any possibility for LH IIIC occupation. Nevertheless, the chamber tombs at Tragana and the settlement of Proskynas appear to be deserted by the end of LH IIIB, at least on the basis of the currently available evidence²⁶.

As for all the ‘continuing’ sites, it could probably be said that the same distribution of sites, as described above for LH IIIB, continues in LH IIIC too. Nevertheless, the sites on the coast seem to gain in significance in this period, although it must be admitted that purely accidental preservation of evidence might have influenced this general impression. Kynos, for example, appears to enter a flourishing phase since LH IIIC-middle, but this might simply be generated from our relatively poor knowledge of the previous phases. As the excavator Phanouria Dakoronia has noted, her policy to avoid removing the remains of previous phases while digging did not allow her “to obtain a clear plan of the site preceding the LH IIIC-middle buildings”²⁷.

Prosperity is anyway ascertained for LH IIIC-middle. The finds from Kynos show that the site had large storing capacity, which indicates that this community, in addition to access to the sea and sea-related activities, also had control over agricultural produce²⁸. Workshop activities

22. For LH IIIB evidence from Kynos cf. Δακωρώνια 1990, 178; 1991, 194 and 1992a, 210. For LBA evidence from Mitrou cf. Kramer-Hajós 2002, 278; Van de Moortel – Zachou 2003-2004, 39-84 and Zachou – Van de Moortel 2004-2005, 52-54; 2005-2006, 64-66; 2006-2007, 40-41; Kramer-Hajós – O’Neill 2008, 198-240, 244-246.

23. For LBA pottery collected in surface survey at Kastro-Melidoni and possible circuit wall cf. French 1972, fig. 16d and Hope Simpson 1981, 81, C68; for LH IIIB pottery found in surface survey at Skala-Agios Nikolaos cf. Hope Simpson 1981, 80, C66.

24. For LBA evidence from a chamber tomb at Kokinonizes cf. Δακωρώνια 1980, 244-245, pl. 105; 1996d, 1168-1170 and Mountjoy 1999, 810, n.28; from the chamber tomb cemetery at Farmaki stream cf. Δακωρώνια 1992a, 203, pl. 62b-c; from the chamber tomb cemetery at Sventza-Megaplatanos cf. Δακωρώνια 1985, 176-178; 1993b, 122; 1996d, 1168-1170; 1997, 436; from two chamber tombs at Spartia-Atalante cf. Δακωρώνια 1990, 178, pl. 84b; 1996d, 1168-1170; Dakoronia – Dimaki 2004, 139; for the deposit at Kyparissi cf. Hope Simpson 1981, 80, C65 and Dakoronia 1993, 117; for eight chamber tombs at Tragana cf. Δακωρώνια 1992a, 205-206, pl. 62ζ; Δακωρώνια 1993a, 209-210; 1997, 436-437; for the settlement at Proskynas cf. Κυριαζή 2003, 281-283.

25. For LBA evidence from Agnandi cf. Σπυρόπουλος 1970, 236-237 and Hope Simpson 1981, 81, C69; from Roustiana cf. Dakoronia 1993b, 126.

26. Κυριαζή 2003, 283: there were no skyphoi of type B, a phenomenon observed at Thebes too and possibly related to the collapse of the palaces in LH IIIB. Neither the last phase of LH IIIB nor the LH IIIC period was documented in the excavated area.

27. Dakoronia 2003, 38-39.

28. For the storerooms cf. Δακωρώνια 1986, 69; 1989, 171; 2003, 38, 45-47; for fishing activities cf. Δακωρώνια 2002, 41-42 and Dakoronia 2002, 286-287, fig. 11.

have also been attested at the site²⁹. A very crucial point made by Sigrid Deger-Jalkotzy should be noted here. Storerooms like those of LH IIIC Kynos should not be viewed as evidence for the storing of staple produce destined to be exchanged in trade. The small ‘states’ of postpalatial times were evidently self-subsistent economies, and thus trade in agricultural produce would not have survived the palatial collapse. Such storerooms should instead be regarded as evidence for political organization³⁰. Kynos might have been the ruling centre of the area, from which the agricultural produce stored in its storerooms came – either by force on behalf of a ruling authority or by corporate will of the area’s inhabitants³¹.

With Kynos playing a dominant role in its own area, it is not surprising that it also appears to participate in the network of contacts that developed among new and old, surviving sites in LH IIIC-middle³². The ‘membership’ of Kynos in such a network is indicated by its pictorial style pottery, which finds parallels in warrior scenes on vases from Euboia, Thessaly and the Argolid³³. Kynos might have been in close and regular contact with these areas, while its strategic position at a point dominating the northern Euboian gulf must have helped it develop into a probably significant site of this particular network.

This new state of affairs, however, does not seem to last long. The naval fighting scenes on the kraters as well as the models of war-ships³⁴ from Kynos appear to reflect a general atmosphere of unrest, while the local elite ideals, as depicted on the kraters, promote the fighting skills to a highly appreciated quality. One serious factor affecting the standards of life and leadership in that period would have been the lack of centralized control after the palatial collapse, turning seafaring into quite a dangerous endeavour. It is possible that coastal sites were also engaged in non-peaceful maritime activities, such as raiding and piracy, after the breakdown of the palatial control. At the same time, the rise of emerging elites at the small, coastal sites now gaining access to sea routes, and their common interest into restricted resources of wealth would have probably led to competition and rivalries among them. It seems that the new, diffused power balance in the Aegean could not be preserved for long, especially under the additional pressure of physical destructions or external threats. In the case of Kynos, in particular, the destruction that occurred at the site at the end of LH IIIC-middle (-believed to be caused by an earthquake) was followed by a partial recovery, which did not however entail the resumption of workshop activities³⁵. If that were indeed the case – and not that the kilns were simply moved to some other place on the hilltop – we could imagine that such a setback

29. Deger-Jalkotzy 2002, 58, n. 73.

30. Δακορώνια 1988, 224; 1989, 172; 1993a, 218-219; 2002, 43; 2003, 38, 41, n. 6.

31. According to Crielaard 2006, “presumably this was a small but independent redistributive centre and the seat of a local or regional ruler of some importance”.

32. Deger-Jalkotzy 2002, 55, 58-62.

33. For pictorial style pottery from Kynos cf. Dakoronia 1992a, 210 and 2002a, 43. For illustrated examples cf. Dakoronia 1996c, 171, fig. 9 and 1999, 128, fig. 3 and compare with warrior sherds from Lefkandi (Popham – Sackett 1968, 20, fig. 39) and Volos (Θεοχάρης 1960, 57-58, fig. 4-5); warrior vase from Mycenae (French 2002, 82, 140 with references); cf. also Mountjoy 1999, 811 on pictorial style from Central Greece and similarities to pottery from other areas. Crielaard (2006) underlines the similarities in pictorial pottery of LH IIIC-middle found at Lefkandi, Amarynthos, Thorikos, Livanates, Kalapodi and Volos, and speaks of a “small *koine* centring on the Euboian Gulf and adjacent regions”.

34. Dakoronia 1996c, 159-162: one of those models has been described by the excavator as “a deep, roomy, heavy merchant ship of the so-called *kaiky* type”, as opposed to the other two models that have different characteristics and should be regarded as war-ships.

35. For the destruction at the end of LH IIIC-middle cf. Δακορώνια 1986, 69; 1988, 223; 1989, 171; 1992a, 210;

must have upset the economic chain of activities at Kynos. It might be indicative that after a second wave of destruction hit the site at the end of LH IIIC-late, the settlement did not manage to recover to the point of rebuilding the storerooms³⁶.

Mitrou also appears to be very significant in LH IIIC, as indicated by the discovery since the first excavation season of a substantial rectangular building, as well as of material dating to LH IIIC-early, -middle and -late³⁷. Although it is too early in the investigation of the site to appreciate as yet the extent and character of occupation at Mitrou, I would speculate that it would have played a very significant role for the area in this period. It would not be surprising if the site proved to develop sea-contacts in LH IIIC and to participate in the LH IIIC-middle Aegean network of mostly coastal sites that apparently helped them gain access to wealth resources. If the future study of the pottery proved that Mitrou could qualify for ‘membership’ to this network, it would be interesting to see how its proximity to Kynos would have been negotiated in this context. It is tempting to assume that it would probably mean competition between the two sites over seafaring routes and access to wealth resources. This argumentation line is of course purely speculative at this point of research, but it still shows us what significant implications the status of Mitrou must have had for the LH IIIC history of the area.

Mitrou appears to continue successfully into the EIA too. The final results of the ongoing excavation will certainly help us gain a better understanding of the LBA-EIA transition at the site, but the discovery of a PG apsidal building with a double row of columns within the LH IIIC rectangular complex of walls has already created a strong impression of continuity. The pottery from the site appears to support this impression, since continuity has been observed in the production of the locally made, handmade ware from LH IIIC to the PG period. The SM period has also been securely attested at the site³⁸. It might be relevant to note here that one of the chamber tombs at Tragana was probably reused in the SM period³⁹. PG burials mostly of children, on the other hand, took place at Mitrou in cists in the area to the North and North-west of the apsidal building, as well as in the NW part of the island⁴⁰.

Kynos also continues to be inhabited in the EIA, but it seems to lose its LH IIIC status. The structures of the transitional LH IIIC-late/SM phase have been described as “humble dwellings using in part the old material”⁴¹, and the tombs that were dug within the floor of these structures were poorly furnished⁴². On the other hand, our general impression of PG Kynos is not very clear as yet⁴³, and it seems that the EIA layers were seriously disturbed in Roman times, when the area was systematically levelled down to the LH deposits, upon which the

1993a, 219; 1996a, 41 and Dakoronia 2003, 45-47. For the LH IIIC-late recovery cf. Δακωρώνια 1985, 173; 1986, 69; Δακωρώνια 2003, 38.

36. For the LH IIIC-late destruction cf. Dakoronia 1996a, 42 and 2003, 43-45, 47.

37. Van de Moortel – Zachou 2003-2004, 41-44; Zachou – Van de Moortel 2004-2005, 53; 2005-2006, 66; 2006-2007, 40.

38. Van de Moortel – Zachou 2003-2004, 44-45, 48; Zachou – Van de Moortel 2004-2005, 53-54; 2005-2006, 66; 2006-2007, 40-41.

39. Dakoronia 1993a, 209-210: tomb V.

40. Zachou – Van de Moortel 2004-2005, 54; 2005-2006, 66; 2006-2007, 41.

41. Dakoronia 2003, 38. Cf. also Δακωρώνια 1992a, 209-210.

42. Δακωρώνια 1985, 173; 1986, 68-69; 1988, 224, pl. 125a; 1989, 171. Νικολάου 1999, 153-154.

43. For PG evidence (two possible cremations in urns and a floor consisting of flat stones) cf. Dakoronia 2003, 39-43, 47. Cf. also Νικολάου 1999, 155 for possible PG cist tomb.

Roman buildings were mostly founded⁴⁴. In any case, significant innovations such as children burials in cist tombs, the handmade ware and cremation have reached Kynos in the EIA⁴⁵.

Regarding the other sites of the coastal area of Lokris, SM use of chamber tombs appears to have been documented in almost all of the cemeteries that were in use in LH IIIC (figs. 2, 8)⁴⁶. In addition, the deposit of pottery found at Kyparissi might have too contained SM and PG pottery⁴⁷. According to the preliminary reports, it seems that only the large chamber tomb at Kokinonizes and the cemetery at Farmaki stream were not at all used or re-used in the EIA⁴⁸. In general, the occupation map of the area does not seem to have changed much in the transition from the LBA to the EIA, although it is impossible to determine any potential reduction of population on the current state of evidence.

The evidence, however, points to changes in the PG period (figs. 3, 9). Of all the chamber tomb cemeteries, only that of Agnandi was apparently still in use in this period⁴⁹. This, however, does not have to signify change in settlement patterns, but only in burial customs. If we judged by the settlement evidence from Kynos and Mitrou, we could speculate that it was the new custom of single burials placed within the settlement area that prevailed in this period. Due to the lack of settlement evidence from other sites, this speculation cannot be tested out for the time being. LPG/SPG evidence, however, seems to corroborate such a suggestion: many single burials in pithoi, pits and two limestone sarcophagi have been excavated at Atalante and one cist tomb at Veryki⁵⁰. In general, it seems possible that the new custom appearing at Kynos and Mitrou had been established by the end of the PG period in the area.

The tombs of Atalante, which were in fact very richly furnished, also testify to the rise of this centre in the LPG/SPG period. On the basis of the currently available evidence, it seems possible to suggest that the weight of significance shifted from the coastal sites to Atalante towards the transition to the 9th century BC. Of course, it is not clear yet what the LPG and Geometric periods might have been like at Kynos and Mitrou, but as regards the latter at least, the rich MPG deposit found on the floor of the apsidal building, comprising a large number of objects crushed in place and buried under a dense layer of cobbles, suggests a violent end and signifies its abandonment. It also seems that the last substantial occupation phase at Mitrou is dated to the LPG period⁵¹. The site of Atalante, on the other hand, seems to keep pace with the new developments in the area, most significantly with the rise of the Euboian *koine* network, and successfully enters the 9th century BC, during which it seems to play a significant, possibly

44. For later disturbance caused in Roman times cf. Νικολάου 1999, 153 and Dakoronia 2003, 39. For a recent example of the serious disturbance caused to EIA remains by later structures cf. the fragmentary situation of the very significant PG walls presented by P. Kounouklas in his contribution to these proceedings.

45. For Kynos cf. Dakoronia 2003, 41-43, 47.

46. For Agnandi cf. Σπυρόπουλος 1970, 236-237 and Δακορώνια 1990, 182; for Sventza-Megaplatanos cf. Δακορώνια 1985, 176-178; 1997, 436 and Mountjoy 1999, 810, n. 25; for Sparta-Atalante cf. Dakoronia 2002a, 47-48; for Tragana cf. n. 39.

47. Dakoronia 1993, 117.

48. Cf. above n. 24.

49. Among the finds, an amphora decorated with concentric circles on its shoulder, as well as iron rings and bronze pins were reported – cf. Σπυρόπουλος 1970, 236.

50. For Atalante cf. Δακορώνια 1985, 165; 1987, 225-227; Δακορώνια 1993, 119-120; 2006, 483-504. For Veryki cf. Παπακωσταντίνου 1984, 135; Δακορώνια 1992b, 293, fig. 2, pl. 66b.

51. Van de Moortel – Zachou 2003-2004, 45-46; Zachou – Van de Moortel 2004-2005, 54-55; 2006-2007, 41; Kramer-Hajós – O'Neill 2008, 241, 245.

leading role in the plain. Atalante is identified with the city of Opous, the most important city in Opountian Lokris⁵².

THE PASSAGE AREA OF KALAPODI

The area between the mountains of Kallidromon to the North-west and Chlomon to the South-east, which hosted the sanctuary of Kalapodi from LH IIIC-early onwards, evidently had special topographical significance as the passage between the valley of Kephissos and the plain of Atalante. Additionally, this was “the easiest route between Orchomenos and the sea”⁵³, and consequently, a major thoroughfare between Boiotia and the northern parts of Central Greece, as well as Euboia and Thessaly. Therefore, it is no coincidence that the passage has produced quite rich LBA material, as a result of the systematic excavation of the sanctuary as well as of surface prospection and the rescue excavations of chamber tombs by the local archaeological authorities (figs. 1, 10).

The significance of the whole area of the passage to the seacoast of the Euboian Gulf is especially reflected in the contents of the four tombs excavated at the village of Kalapodi⁵⁴. In spite of their relatively small number, these tombs appear to have produced the richest finds not only in the area of the passage, but also in the valley of Kephissos and the plain of Atalante. It must have surely been the particular location of the site in the middle of the passage that benefited its inhabitants so much in Mycenaean times, as it was again this location that probably generated the establishment of the sanctuary in LHIIC-early⁵⁵, and marked its significance as a meeting place for the local populations⁵⁶.

All cemeteries in the area were in use in LH IIIC (fig. 10). The tombs at Zeli and Kalapodi were apparently used since LH IIIA1 until into LH IIIC at least, with all three cemeteries around Zeli continuing into the SM period too⁵⁷. The period of use of the tombs near Hyampolis (at Smixe and Vrysi-Sykia) cannot be specified, due to extensive looting, but it has been possible

52. For its identification and related discussion cf. Dakoronia 1993b, esp.119-120. Morgan 2003, 28: “It is clear that the city of Opous played a dominant regional role.”

53. Hope Simpson – Dickinson 1979, 259, G60.

54. Δακωρώνια – Δημάκη 1998, 394-395; Dakoronia – Dimaki 2004, 141-142. Two more tombs have been excavated at the nearby location of Vagia – cf. Δακωρώνια 1980, 242.

55. For the dating of the LH IIIC layers excavated at the sanctuary of Kalapodi cf. Jacob-Felsch 1996, 91-102, table 24 and Felsch 2001, 103, n. 3. For the dating of the first layer of activity to LH IIIC-early cf. in particular Jacob-Felsch 1996, 91-92. The recently resumed excavations at Kalapodi have also reached earlier Mycenaean layers of LHIII A2 and LH IIIB date, as well as MH layers. Based on this evidence, Niemeier suggests that the cult activities at the sanctuary might have started earlier than the LH IIIC period, even in the MH period. Further investigation is needed, however, in order to firmly decide on the exact nature of the LHIII A2-B material from the site. Cf. Niemeier 2004-2005, 56; 2006, 78; 2007, 102.

56. Cf. Morgan 1996, 47-48 and 57 for the role of Kalapodi and other ‘transitional’ sanctuaries that appear at some point in the period from LH IIIC to EPG; also Lemos 2002, 224 for the function of such sanctuaries as ‘communication centres’.

57. For LBA evidence from the chamber tomb at Agios Georgios on the route from Zeli to Golemi cf. Δακωρώνια 1985, 169; 1988, 225; 1989, 170; 1991, 193; 1992a, 207-208; 1996b, 322-323 and Dakoronia – Dimaki 1999; 377-378; from the chamber tomb cemetery at Zeli, Agios Georgios cf. Δακωρώνια 1977, 104; 1978, 139; 1979, 186; 1980, 240-242; 1985, 171. Λαμπροπούλου 1982, 189 and Δακωρώνια – Δημάκη 1999, 369; from the chamber tombs at Kvela cf. Δακωρώνια 1986, 68; 1987, 234.

to establish their use in LH IIIC on the basis of the remaining contents⁵⁸. The acropolis of Hyampolis itself has not produced any LH IIIC finds in surface prospection, but its exact period of occupation has to remain open to question until further research⁵⁹. In general, the passage from the valley of Kephissos to the plain of Atalante appears to be continuously inhabited from LH IIIB to LH IIIC.

The history of the sanctuary of Kalapodi corresponds to that of the wider area of the valley of Kephissos, the plain of Atalante and the passage in between. The essential cult use of the site is dated from LH IIIC-middle/advanced onwards⁶⁰, which was a flourishing period for sites in the plain of Atalante and in the valley of Kephissos too (esp. Kynos and Elateia). In addition, the sanctuary continues to be visited uninterruptedly into the SM and the PG periods, as also do most of the sites in the vicinity and in the wider area of the plain and the valley (figs. 2, 3, 11, 12)⁶¹. On the basis of “steady burial numbers and a peak in the wealth and diversity of offerings” from the 12th to 10th centuries BC in this area, Catherine Morgan has suggested that it was local communities within this radius, from either side of the later Phokian-Lokrian border, that initiated activity at Kalapodi as ritual meetings involving sacrifice and dining⁶². The material culture of the area also finds parallels in the offerings deposited at Kalapodi throughout the transition from the LBA to the EIA. In addition, Kalapodi appears to participate in the LH IIIC-middle Aegean network of sites, and later on in the Euboian *koine* of PG and SPG periods, and receives offerings and influences from other members of these networks too⁶³.

The sanctuary seems to be affected by destruction at the end of MPG period, after which it appears to be abandoned for a couple of generations’ time⁶⁴. Irene Lemos has pointed out that “the same gap may be seen in the material from the burials at Elateia”⁶⁵, and it is worth remembering that a general decline was noticed in the valley of Kephissos in the PG period. In the vicinity of the sanctuary, in particular, the cemeteries around Zeli seem to have been

58. For LBA pottery and chamber tombs at Smixe cf. Δακορώνια 1979, 186; Δακορώνια 1993a, 213; Dakoronia 1996, 316-317; Ντάσιος 1992, 47 and Dimaki 2003, 324, n. 29; for LBA evidence from Vrysi-Sykia cf. Δακορώνια 1978, 140-141 and Ντάσιος 1992, 48. One non-looted tomb at Smixe has produced material dating from LH IIIC-late to LPG, but it was probably built earlier than LH IIIC-late, since bones from older burials were found pushed aside and deposited in a pit dug in the floor of the tomb; the accompanying offerings might have been removed on the occasion of new burials – cf. Δακορώνια 1996b, 316-317.

59. For BA pottery, including EH I and LH IIIB, from surface survey at Hyampolis cf. Hope Simpson – Dickinson 1979, 259, G60. Fossey 1986, 72 and Ντάσιος 1992, 48, no. 46.

60. Jacob-Felsch 1996, 93-97, esp. 93. For the shrine and other cult remains of this phase cf. Felsch 1987, 4; 2001, 194-195; Jacob-Felsch 1987, 29, 35; 1996, 11-13.

61. For LH IIIC-late, SM and PG cult evidence from Kalapodi cf. Jacob-Felsch 1987, 29, 35 and 1996, 13, 98-99. Felsch 1999, 164 and 2001, 194-195. In the vicinity of Kalapodi, the chamber tombs around Zeli were still in use in the SM period: for Agios Georgios on the road from Zeli to Golemi cf. Δακορώνια 1988, 225; for Agios Georgios at Zeli and Kvela cf. above n. 57. At least one of the tombs at Smixe might have been in use from LH IIIC-late to LPG – cf. Δακορώνια 1996b, 316-317; and one of the tombs at Vrysi-Sykia has produced LH IIIC and EPG evidence – cf. Δακορώνια 1978, 140-141.

62. Morgan 1997, 176-179.

63. The presence of LH IIIC-middle pictorial pottery may indicate links not only with Kynos but also with Euboa, Thessaly and East Attica, and the PG fine ware pottery from the sanctuary has close parallels not only at Elateia but also at other sites of the Euboian *koine* – cf. Lemos 2002, 221 and Morgan 2003, 114-118.

64. Nitsche 1987, 36, 41; Felsch 1999, 166 and 2001, 194.

65. Lemos 2002, 221, n. 156.

abandoned, but at least one tomb at Smixe was used until into LPG, and the new type of cist tomb makes its appearance West of Kalapodi in LPG/SPG⁶⁶.

In general, some significant changes in the material culture and power balance of the area appear to be taking place throughout PG, probably in relation to the new network of sea-sites that emerges at that time, i.e. the Euboian *koine*. It should be underlined, however, that the sanctuary overcomes this difficult stage too, and after the short gap in its use, a re-arrangement of the area is undertaken, and the old cult place above the LH IIIC-middle shrine continues to be revered⁶⁷. This probably indicates that Kalapodi regains its significance as a meeting place in the new context of the Euboian *koine*.

In general, if we examine the sanctuary's history within its regional context, Kalapodi emerges to be the only 'stable' site with such longevity in the area. It too experiences changes, destructions, ups and downs, but still does not seem to lose in significance. Looking at its long-lasting history from the viewpoint of all the power shifts and vibrant local dynamics that took place in the area in the LBA and the EIA, stresses that this was probably or primarily not a sanctuary linked to any particular settlement, but a communal meeting place for the surrounding populations. Thanks to its crucial topographical location, the sanctuary managed to stay unaffected by all the local power shifts and turbulences occurring in the area, and by retaining its sociopolitical role as a communal meeting place, it continued to be visited uninterruptedly throughout the transition from the LBA to the EIA.

To conclude, the study and synthesis of the evidence from the areas examined above have showed that the transition from the LBA to the EIA in East Phokis and Lokris was a very significant and dynamic period. Contrary to the generalized notion of the 'Dark Ages', no signs of depopulation or abandonment appeared here in the aftermath of the palatial collapse, and no sudden break occurred in the cultural horizon of the region. Instead, the areas were continuously inhabited throughout the transitional period, and the population even increased in at least one case, that of Elateia. Stability and prosperity seem to characterize the post-palatial times, and it is of course by no means accidental that the single ascertained case of religious continuity from the LBA to the EIA on Mainland Greece falls within this particular area. At the same time, innovations and newcomers appear to be welcomed and integrated into the local communities and their culture. Thanks to the crucial geographical location of the region, the local inhabitants are often involved in interregional networks, and in the end they too – possibly sooner in the coastal parts than in the inland areas – start to give up their traditional customs and fully adopt the novelties of the EIA Greek world. Out of internal changes and under external influences, a new power balance gradually develops in the region and forms the foundations for its later historical evolution, marked by the rise of new centres and the division into *ethne*.

66. Δακορώνια 1987, 234-235.

67. Felsch 1980, 50-52; 1987, 11-12; Nitsche 1987, 48-49.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ ΣΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΦΩΚΙΔΑ ΚΑΙ ΛΟΚΡΙΔΑ

Αντωνία Λιβιεράτου

Το άρθρο αυτό επιχειρεί να παρουσιάσει μια σύνθεση των αρχαιολογικών δεδομένων και να παρακολουθήσει την ιστορική εξέλιξη της περιοχής της Ανατολικής Φωκίδας και Ανατολικής Λοκρίδας από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, λαμβάνοντας υπόψη τις μεταβολές στην κατανομή των θέσεων, τις περιόδους ακμής και παρακμής των σημαντικότερων από αυτές, καθώς και τις ιδιαίτερες πολιτισμικές τάσεις και επιρροές που απαντώνται κατά τόπους από την Υστεροελλαδική (ΥΕ) ΙΙΙΓ περίοδο έως την Πρωτογεωμετρική (ΠΓ). Γενικότερα παρατηρείται συνέχεια στην κατοίκηση της περιοχής στους χρόνους μετά την κατάρρευση των μυκηναϊκών ανακτόρων, σταθερότητα και ευημερία. Οι πιο αντιπροσωπευτικές θέσεις είναι το νεκροταφείο θαλαμωτών τάφων στην Ελάτεια (Αλωνάκι) στην κοιλάδα του Κηφισού, οι οικισμοί του Κύνου και της νησίδας Μήτρου στην παραλιακή περιοχή του κόλπου της Αταλάντης, και το ιερό του Καλαποδιού στο πέρασμα μεταξύ των δύο περιοχών. Σημαντικός παράγοντας στην ανάπτυξη της περιοχής και κυρίως των παράκτιων θέσεων φαίνεται να είναι η συμμετοχή τους στο δίκτυο επαφών που αναπτύσσεται κατά την ΥΕΙΙΙΓ-μέση στο χώρο του Αιγαίου, ενώ στο νεκροταφείο της Ελάτειας παρατηρείται αύξηση πληθυσμού και ιδιαίτερη ακμή κυρίως προς το τέλος της ΥΕΙΙΙΓ και κατά την Υπομυκηναϊκή (ΥΜ) περίοδο, πιθανόν σε σχέση με την κεντρική γεωγραφική θέση της που την καθιστά πόλο έλξης σε μία κρίσιμη φάση σημαντικών πληθυσμιακών ανακατατάξεων. Συνέχεια κατοίκησης και χρήσης των νεκροταφείων θαλαμωτών τάφων έχει παρατηρηθεί γενικότερα στην περιοχή που εξετάζουμε κατά τη μετάβαση προς την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, χωρίς να λείπουν όμως και οι καινοτομίες, όπως για παράδειγμα η διάδοση της χειροποίητης κεραμικής. Πιο έντονες αλλαγές σημειώνονται κατά την ΠΓ περίοδο στον τομέα κυρίως των ταφικών εθίμων αλλά και στη γενικότερη ισορροπία δυνάμεων της περιοχής. Στοιχεία όπως η σταδιακή εγκατάλειψη των θαλαμωτών τάφων της Ελάτειας, τα νέα πολιτισμικά δεδομένα που εμφανίζονται στον Κύνο και στη Μήτρου αλλά και οι ενδείξεις συνεχείας καθώς και η διαρκής λατρευτική δράση στο ιερό του Καλαποδιού, και τέλος η δυναμική εμφάνιση της Αταλάντης προς το τέλος της ΠΓ και την Υπο-ΠΓ περίοδο δείχνουν ότι αυτή είναι μια πολύ δυναμική φάση στην ιστορία της περιοχής, άμεσα σχετιζόμενη με την ανάπτυξη του νέου δικτύου επαφών της εποχής, της λεγόμενης Ευβοϊκής κοινής.

BIBLIOGRAPHY

Aravantinos V., 2004. Theben. Archäologisches Museum: Amphíklia, in Pini I. (ed.), CMS

- V, *Suppl. 3, 2: Neufunde aus Griechenland und der westlichen Türkei. Nafplion-Volos und westliche Türkei*, Mainz am Rhein, 547.
- Aravantinos V. – Godart L. – Sacconi A., 2001. *Thébes. Fouilles de la Cadmée I. Les tablettes en Linéaire B de la Odos Pelopidou. Édition et Commentaire*, Pisa-Rome.
- Crielaard J.P., 2006. Basileis at sea: elites and external contacts in the Euboian Gulf region from the end of the Bronze Age to the beginning of the Iron Age, in Deger-Jalkotzy S. – Lemos I.S. (eds.), *Ancient Greece from the Mycenaean palaces to the Age of Homer*, Edinburgh, 271-297.
- Δακωρώνια Φ., 1977. Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λαμίας. Ανασκαφικές εργασίες, *ΑΔ 32, Χρονικά*, Β1, 104-110.
- Δακωρώνια Φ., 1978. ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές εργασίες, *ΑΔ 33, Χρονικά*, Β1, 132-141.
- Δακωρώνια Φ., 1979. Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λαμίας. Ανασκαφικές εργασίες, *ΑΔ 34, Χρονικά*, Β1, 183-198.
- Δακωρώνια Φ., 1980. ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές εργασίες, *ΑΔ 35, Χρονικά*, Β1, 231-254.
- Δακωρώνια Φ., 1985. ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές εργασίες, *ΑΔ 40, Χρονικά*, Β, 165-179.
- Δακωρώνια Φ., 1986. ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές εργασίες, *ΑΔ 41, Χρονικά*, Β, 62-70.
- Δακωρώνια Φ., 1987. ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές εργασίες, *ΑΔ 41, Χρονικά*, Β1, 225-235.
- Δακωρώνια Φ., 1988. ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές εργασίες. Ελάτεια, *ΑΔ 43, Χρονικά*, Β1, 223-226.
- Δακωρώνια Φ., 1989. ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές εργασίες. Επαρχία Λοκρίδας, *ΑΔ 44, Χρονικά*, Β1, 170-175.
- Δακωρώνια Φ., 1990. ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές εργασίες. Επαρχία Λοκρίδας, *ΑΔ 45, Χρονικά*, Β1, 190, 175-179.
- Δακωρώνια Φ., 1991. ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές εργασίες. Νομαρχία Φθιώτιδος, *ΑΔ 46, Χρονικά*, Β1, 1991, 190-196.
- Δακωρώνια Φ., 1992α. ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές εργασίες, *ΑΔ 47, Χρονικά*, Β1, 190-192, 197-211.
- Δακωρώνια Φ., 1992α. Χρήση και προέλευση μακρών περονών ΥΜ και ΠΓ εποχής, in *Διεθνές συνέδριο για την αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δ.Ρ. Θεοχάρη, Βόλος, 29 Οκτωβρίου-1 Νοεμβρίου 1987, Πρακτικά*, Αθήνα, 292-297.
- Δακωρώνια Φ., 1993α. ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές εργασίες, *ΑΔ 48, Χρονικά*, Β1, 199-201, 205-213, 218-219.
- Δακωρώνια Φ., 1993β. Ελάτεια, *Φωκικά Χρονικά* 5, 25-39.
- Dakoronia Ph., 1993. Homeric towns in East Lokris. Problems of identification, *Hesperia* 62, 115-127.
- Δακωρώνια Φ., 1995. ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές εργασίες, *ΑΔ 50, Χρονικά*, Β1, 340-348.
- Dakoronia Ph., 1996a. Earthquakes of the Late Helladic III period (12th century BC) at Kynos (Livanates, Central Greece), in Stiros S. – Jones R.E. (eds.), *Archaeoseismology*, Athens, 41-44.

- Δακωρώνια Φ., 1996b. ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές εργασίες, *ΑΔ* 51, *Χρονικά*, Β1, 311, 316-317, 318-323.
- Dakoronia Ph., 1996c. Kynos...fleet, in Tzalas H. (ed.), *Tropis IV. Proceedings of the 4th International Symposium on Ship Construction in Antiquity, Center for the Acropolis Studies, Athens, 28, 29, 30, 31 August 1991*, Athens, 159-71.
- Dakoronia Ph., 1996d. Mycenaean East Lokris, in De Miro E. – Godart L. – Sacconi A. (eds.), *Atti e Memorie del Secondo Congresso Internazionale di Micenologia. Roma-Napoli, 14-20 ottobre 1991*, Vol. III, Roma, 1167-1173.
- Δακωρώνια Φ., 1997. ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές εργασίες, *ΑΔ* 52, *Χρονικά*, Β2, 431-435, 436-442.
- Dakoronia Ph., 1999. Representations of Sea-battles on Mycenaean sherds from Kynos, in Tzalas H. (ed.), *Tropis V. Proceedings of the 5th International Symposium on Ship Construction in Antiquity, Nauplia 26, 27, 28 August 1993*, Athens, 119-128.
- Δακωρώνια Φ., 2002. Ανατολική Λοκρίδα: η ιστορία της μέσα από τα μνημεία και τις αρχαιολογικές έρευνες, in Δακωρώνια Φ. – Κωτούλας Δ. – Μπαλτά Ε. – Συθιακάκη Β. – Τόλιας Γ. (επιμ.), *Λοκρίδα. Ιστορία και Πολιτισμός*, Αθήνα, 19-112.
- Dakoronia Ph., 2002. Further finds from Kynos, in Tzalas H. (ed.), *Tropis VII. Proceedings of the 7th International Symposium on Ship Construction in Antiquity, Pylos 26, 27, 28, 29 August 1999*, Athens, 283-290.
- Dakoronia Ph., 2003. The transition from Late Helladic IIIC to the Early Iron Age at Kynos, in Deger-Jalkotzy S. and Zavadil M. (eds.), *LH IIIC Chronology and Synchronisms. Proceedings of the International workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, May 7th and 8th, 2001*, Vienna, 7-51.
- Dakoronia Ph., 2004. Elateia in Central Greece: excavation and finds. Mycenaean Seminar 2002-03, 19th March 2003, Special Elateia Day, *BICS* 47, 185-186.
- Dakoronia Ph., 2006. Early Iron Age elite burials in East Locris, in Deger-Jalkotzy S. – Lemos I. S. (eds.), *Ancient Greece from the Mycenaean palaces to the Age of Homer*, Edinburgh, 483-504.
- Δακωρώνια Φ. – Deger-Jalkotzy S., 1988. ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές εργασίες. Ελάτεια, *ΑΔ* 43, *Χρονικά*, Β1, 229-232.
- Dakoronia Ph. – Deger-Jalkotzy S., 1996. Einleitung in Dakoronia Ph. – Deger-Jalkotzy S. – Sakellariou A. (eds.), *CMS V Suppl. 2: Die Siegel aus der Nekropole von Elateia-Alonaki*, Berlin, x-xx.
- Δακωρώνια Φ. – Δημάκη Σ., 1998. ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές εργασίες, *ΑΔ* 53, 394-395.
- Δακωρώνια Φ. – Δημάκη Σ., 1999. ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Φθιώτιδας, *ΑΔ* 54, 367-370.
- Dakoronia Ph. – Dimaki S., 2004. Atalánti. Archäologisches Museum: Atalánti, Golémi, Kalapódi, Koláka, Módi, Séli, in Pini I. (ed.), *CMS V, Suppl. 3,1: Neufunde aus Griechenland und der Westlichen Türkei. Ägina-Mykonos*, Mainz upon Rhein, 139-145.
- Dakoronia Ph. – Deger-Jalkotzy S. – Fabrizii-Reuer S., 2000-2001. Beisetzungen mit Leichenbrand aus der Felskammernekropole von Elateia-Alonaki, Griechenland, *AAustr* 84-85, 137-153.
- Deger-Jalkotzy S., 1990. Elateia (Phokis) und die frühe Geschichte der Griechen: ein österreichisch – griechisches Grabungsprojekt, *AnzWien* 127, 77-86.

- Deger-Jalkotzy S., 1999. Elateia and problems of pottery chronology, in *ΠΜΚ* 1, 195-202.
- Deger-Jalkotzy S., 2002. Innerägäische Beziehungen und auswärtige Kontakte des mykenischen Griechenland in nachpalatialer Zeit, in Braun-Holzinger E.A. – Matthäus H. (eds.), *Die nahöstlichen Kulturen und Griechenland an der Wende vom 2. zum 1. Jahrtausend v. Chr. Kontinuität und Wandel von Strukturen und Mechanismen kultureller Interaktion. Kolloquium des Sonderforschungsbereiches 295 "Kulturelle und sprachliche Kontakte: der Johannes Gutenberg-Universität Mainz, 11.-12. Dezember 1998*, Möhnesee, 47-74.
- Deger-Jalkotzy S., 2004. Elateia-Alonaki: The Mycenaean and Early Iron Age pottery and the history of the cemetery. Mycenaean Seminar 2002-03, 19th March 2003, Special Elateia Day, *BICS* 47, 187-188.
- Deger-Jalkotzy S. – Dakoronia Ph., 1992. Elateia, die antike Phokis und das Ausklingen der mykenischen Kultur in Mittelgriechenland, *Archäologie Österreichs* 3, 67-71.
- Δημάκη Σ., 2003. Η αρχιτεκτονική των υστεροελλαδικών τάφων της Ελάτειας, in *ΠΜΚ* 2, 321-337.
- Eder B., 2003. Patterns of contact and communication between the regions South and North of the Corinthian Gulf in LHIIIC, in *ΠΜΚ* 2, 37-54.
- Felsch R.C.S., 1980. Apollon und Artemis oder Artemis und Apollon? Bericht von den Grabungen im neu entdeckten Heiligtum bei Kalapodi 1973-1977, *AA* 1980, 38-123.
- Felsch R.C.S., 1987. Kalapodi. Bericht über die Grabungen im Heiligtum der Artemis Elaphebolos und des Apollon von Hyampolis 1978-1982, *AA* 1987, 1-99.
- Felsch R.C.S., 1999. Το μυκηναϊκό ιερό στο Καλαπόδι: λατρεία και τελετουργικό, in *ΠΜΚ* 1, 163-170.
- Felsch R.C.S., 2001. Opferhandlungen des Alltagslebens im Heiligtum der Artemis Elaphebolos von Hyampolis in den Phasen SHIIIC-Spätgeometrisch, in Laffineur R. – Hägg R. (eds.), *Potnia. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Aegean Conference. Göteborg, Göteborg University, 12-15 April 2000*, Liège, 193-199.
- Fossey J.M., 1986. *The Ancient Topography of Eastern Phokis*, Amsterdam.
- French D., 1972. *Notes on Prehistoric pottery groups from Central Greece*, Athens
- French E., 2002. *Mycenae. Agamemnon's capital. The site in its setting*, Stroud.
- Hope Simpson R., 1981. *Mycenaean Greece*, New Jersey.
- Hope Simpson R. – Dickinson O.T.P.K., 1979. *A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age. Vol. I. The Mainland and Islands*, Göteborg.
- Θεοχάρης Δ., 1960. Ανασκαφαί εν Ιολκώ, *ΠΑΕ*, 49-59.
- Iakovidis S.E., 2001. *Gla and the Kopais in the 13th century BC*, Athens.
- Jacob-Felsch M., 1987. Bericht zur spätmykenischen und submykenischen Keramik, *AA* 1987, 26-35.
- Jacob-Felsch M., 1996. Die spätmykenische bis frühprotogeometrische Keramik, in Felsch R.C.S. (ed.), *Kalapodi I: Ergebnisse der Ausgrabungen im Heiligtum der Artemis und des Apollon von Hyampolis in der antiken Phokis*, Mainz, 4-105.
- Kilian K., 1988. The emergence of *wanax* ideology in the Mycenaean palaces, *OJA* 7, 291-302.
- Kramer-Hajós M., 2002. Bronze Age Mitrou in East Lokris, Greece, *AJA* 106, 278.
- Kramer-Hajós M. – O'Neill K., 2008. The Bronze Age site of Mitrou in East Lokris. Finds from the 1988-1989 surface survey, *Hesperia* 77, 163-250.
- Κυριαζή Ο., 2003. Η Υστεροελλαδική φάση του προϊστορικού οικισμού στη θέση Προσκυνάς της Ανατολικής Λοκρίδας, Ν. Φθιώτιδας, in *ΠΜΚ* 2, 281-288.

- Λαμπροπούλου, Λ., 1982. ΙΔ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές εργασίες, *ΑΔ* 37, *Χρονικά*, Β1, 187-191.
- Lemos I.S., 1998. Euboeia and its Aegean koine, in Bats M. – D'Agostino B. (eds.), *Euboica. L'Eubea e la presenza euboica in Calcidica e in Occidente*, Napoli, 45-58.
- Lemos I.S. 1999. Some aspects of the transition from the Late Bronze Age to the Early Iron Age in Central Greece, in *ΠΜΚ* 1, 21-25.
- Lemos I.S., 2002. *The Protogeometric Aegean. The archaeology of the late eleventh and tenth centuries BC*, Oxford.
- Mastrokostas E., 1956. Προϊστορικοί συνοικισμοί εν Εσπερία, Λοκρίδι, Φωκίδι και Βοιωτία, *ΑΕ*, *Χρονικά*, 22-27.
- Morgan C., 1996. From Palace to Polis? Religious developments on the Greek Mainland during the Bronze Age/Iron Age transition, in Hellström P. – Alroth B. (eds.), *Religion and Power in the Ancient Greek World*, Uppsala, 41-57.
- Morgan C., 1997. The archaeology of sanctuaries in Early Iron Age and Archaic *ethne*. A preliminary view, in Mitchell L. – Rhodes P.J. (eds.), *The development of the Polis in Archaic Greece*, London, 168-198.
- Morgan C., 2003. *Early Greek States beyond the Polis*, London.
- Mountjoy P.A., 1983. *Orchomenos V. Mycenaean pottery from Orchomenos, Eutresis and other Boeotian sites*, München.
- Mountjoy P.A., 1999. *Regional Mycenaean decorated pottery*, Rahden.
- Niemeier W.D., 2004-2005. Kalapodi, *AR*, 55-56.
- Niemeier W.D., 2006. Kalapodi, *AA*, 76-78.
- Niemeier W.D., 2007. Kalapodi, *AA*, 99-102.
- Νικολάου Ε., 1999. Παιδικές ταφές 'intra muros' της εσχάτης χαλκοκρατίας από τον Κύνο της Ανατολικής Λοκρίδας", in *ΠΜΚ* 1, 153-156.
- Nitsche A., 1987. Protogeometrische und subprotogeometrische Keramik aus dem Heiligtum bei Kalapodi, *AA*, 35-49.
- Ντάσιος Φ., 1992. Συμβολή στην Τοπογραφία της Αρχαίας Φωκίδας, *Φωκικά Χρονικά* 4, 18-97.
- Παπακωσταντίνου Μ., 1984. ΙΔ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές εργασίες, *ΑΔ* 39, *Χρονικά*, Β1, 132-136.
- Paris P., 1892. *Elatée: la ville, le temple d'Athéna Cranaia*, Paris.
- Popham M. – Sackett H., 1968. *Excavations at Lekfakandi, Euboea 1964-66*, London.
- Schober F., 1941. Phokis, *RE* XX, 474-495.
- Shelmerdine C.W., 1999. A comparative look at Mycenaean administration(s), in Deger-Jalkotzy S. – Hiller S. – Panagl O. (eds.), *Floerant Studia Mycenaea. Akten des X. Internationalen Mykenologischen Colloquiums in Salzburg vom 1.-5. Mai 1995*, Vienna, 555-576.
- Σωτηριάδης Γ., 1909. Αι εν Χαιρωνεία και κατά την Φωκίδα ανασκαφαί, *ΠΑΕ* 1909, 123-130.
- Σωτηριάδης Γ., 1910. Ανασκαφαί εν Χαιρωνεία και εν Φωκίδι, *ΠΑΕ*, 159-167.
- Soteriadis G., 1912. Fouilles préhistoriques en Phocide, *REG* XXV, 270-299.
- Σπυρόπουλος Θ., 1970. Αρχαιότητες και μνημεία Βοιωτίας-Φθιώτιδος. Φθιώτις, *ΑΔ* 25, *Χρονικά*, Β1, 233-245.
- Σπυρόπουλος Θ., 1971. Αρχαιότητες και μνημεία Βοιωτίας-Φθιώτιδος. Φθιώτις, *ΑΔ* 26, *Χρονικά*, Β1, 229-238.
- Σπυρόπουλος Θ., 1974. Το ανάκτορον του Μίνου εις τον Βοιωτικόν Ορχομενόν, *ΑΑΑ* 7, 313-325.

- Συριόπουλος, 1968. *Η Προϊστορία της Στερεάς Ελλάδος*, Athens.
- Van de Moortel A. – Zachou E., 2003-2004. 2004 Excavations at Mitrou, East Lokris, *Aegean Archaeology* 7, 39-48.
- Wallace P., 1991. Description of sites, in Kase *et al.* (eds.), *The Great Isthmus Corridor Route. Explorations of the Phokis-Doris Expedition I*, Dubuque, 146-155.
- Zachou E. – Van de Moortel A., 2004-2005. Mitrou, *AR*, 52-55.
- Zachou E. – Van de Moortel A., 2005-2006. Archaeology in Greece 2005-2006. Mitrou, *AR*, 64-66.
- Zachou E. – Van de Moortel A., 2006-2007. Archaeology in Greece 2006-2007. Mitrou, *AR*, 64-66.

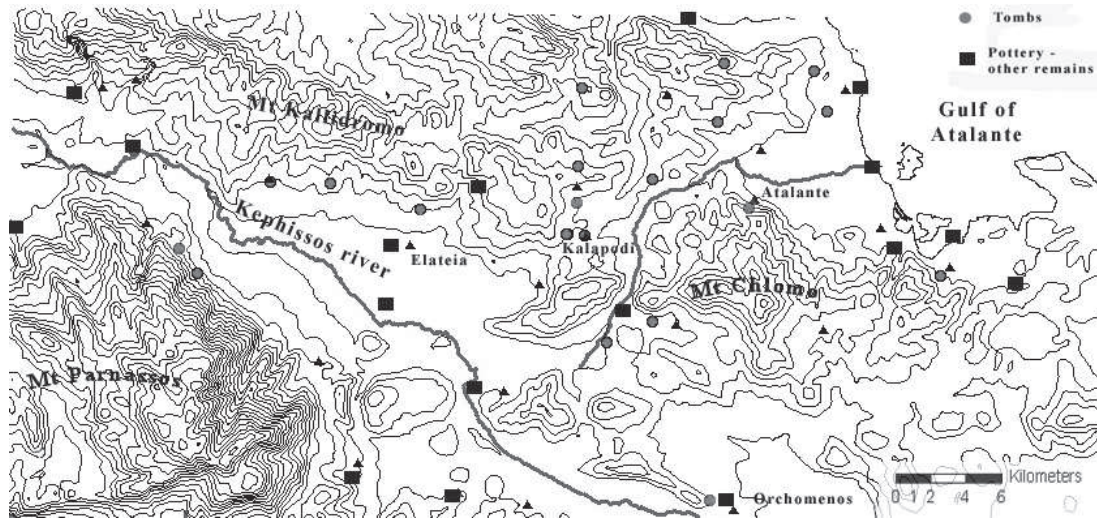

Fig. 1. Distribution of LBA sites in East Phokis-East Lokris.

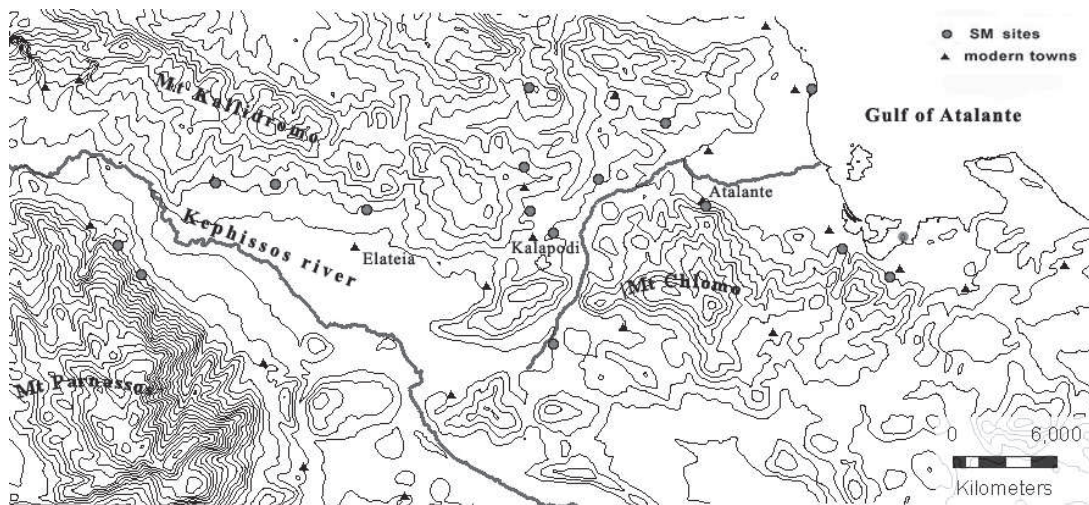

Fig. 2. Distribution of SM sites in East Phokis-East Lokris.

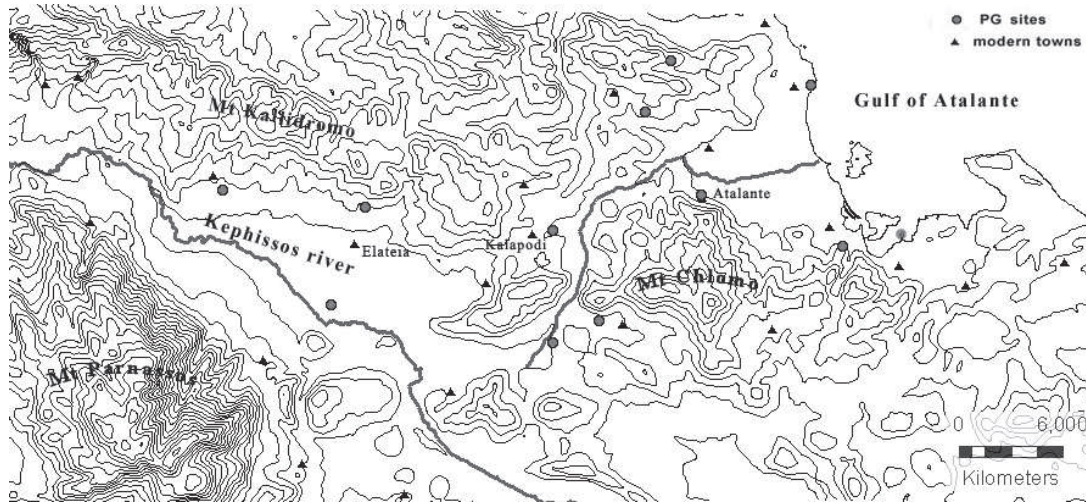

Fig. 3. Distribution of PG sites in East Phokis-East Lokris.

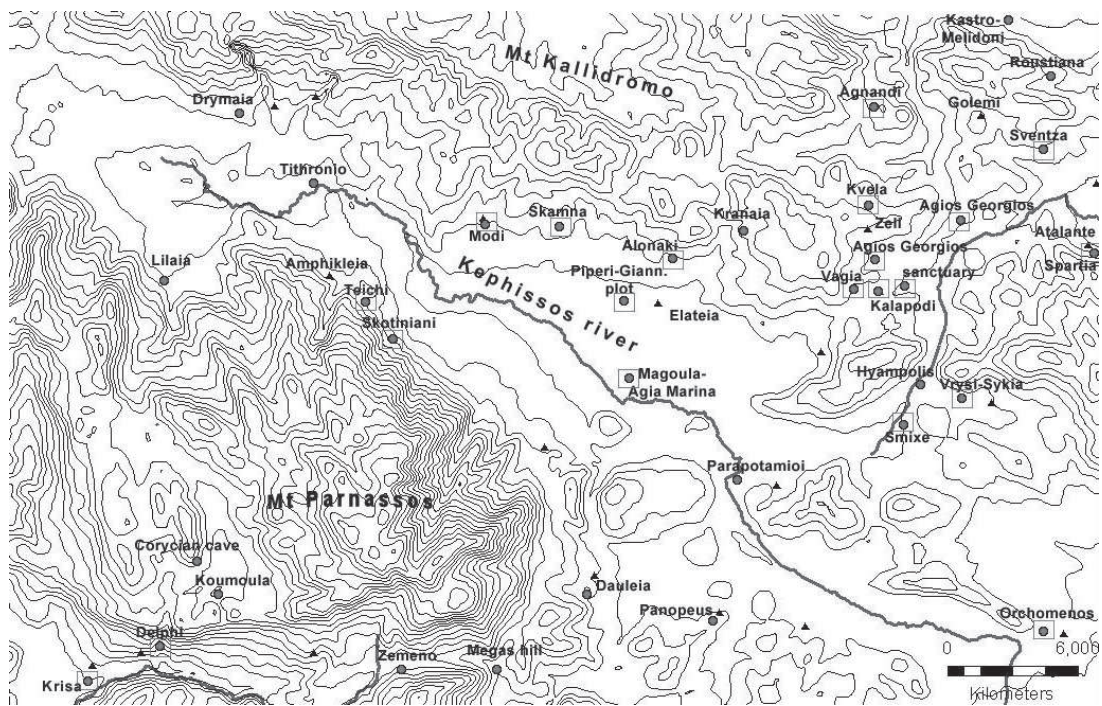

Fig. 4. Distribution of LBA sites in the valley of Kephissos. The squares mark out sites with secure LHIIC phase.

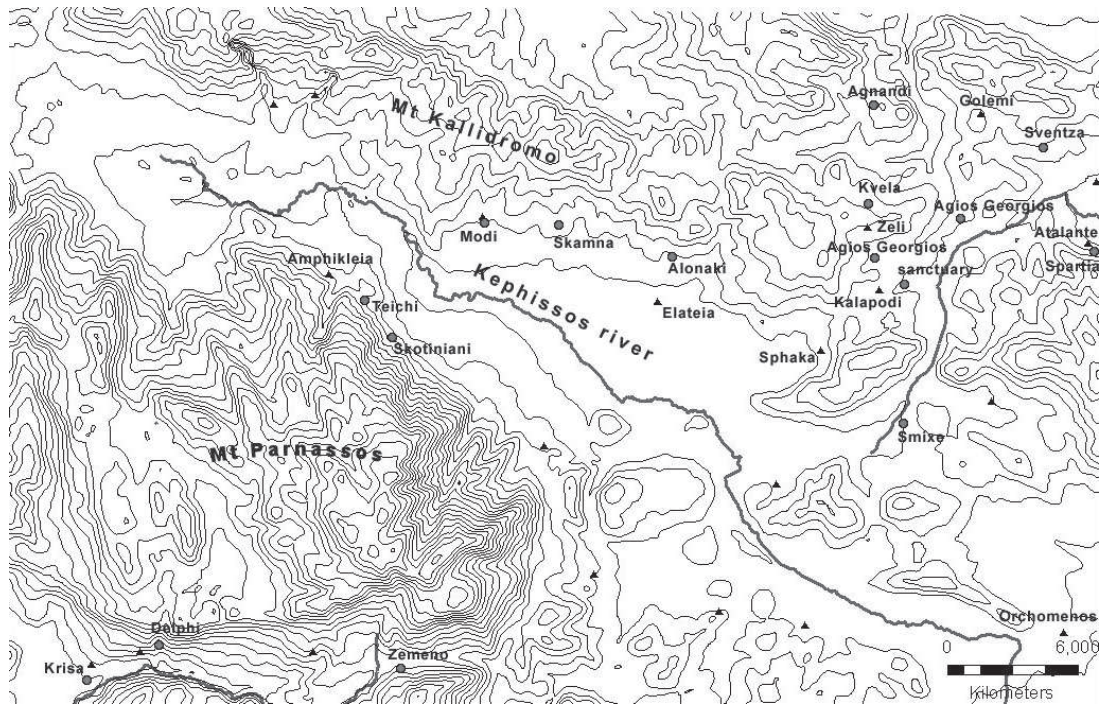

Fig. 5. Distribution of SM sites in the valley of Kephissos.

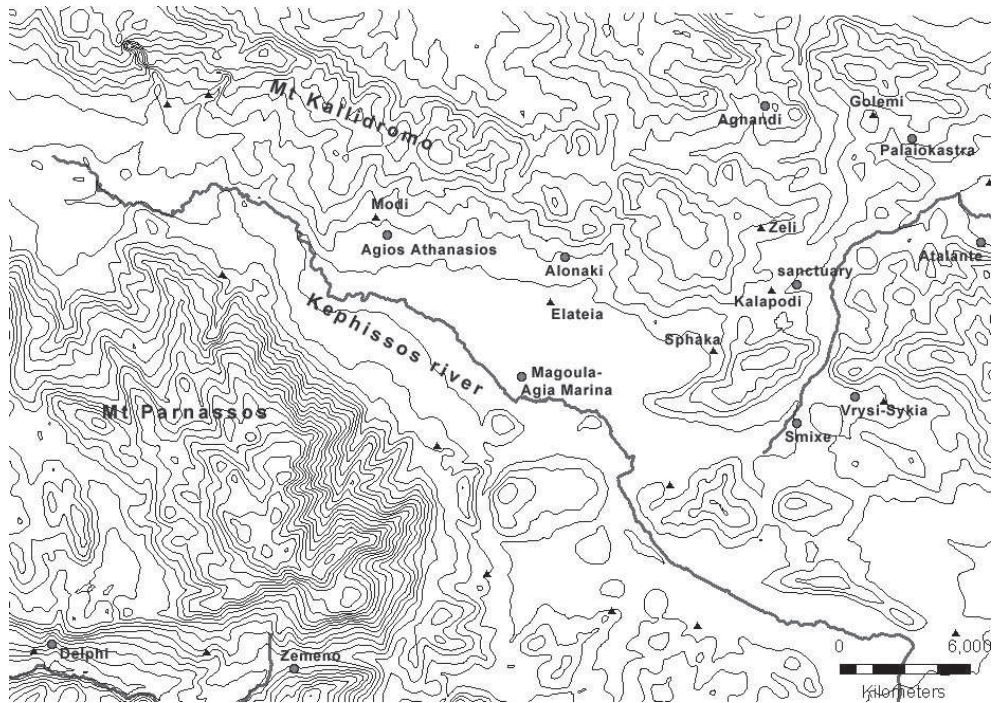

Fig. 6. Distribution of PG sites in the valley of Kephissos.

Fig. 7. Distribution of LBA sites in the gulf of Atalante. The squares mark out sites with secure LHIIC phase.

Fig. 8. Distribution of SM sites in the gulf of Atalante.

Fig. 9. Distribution of PG sites in the gulf of Atalante.

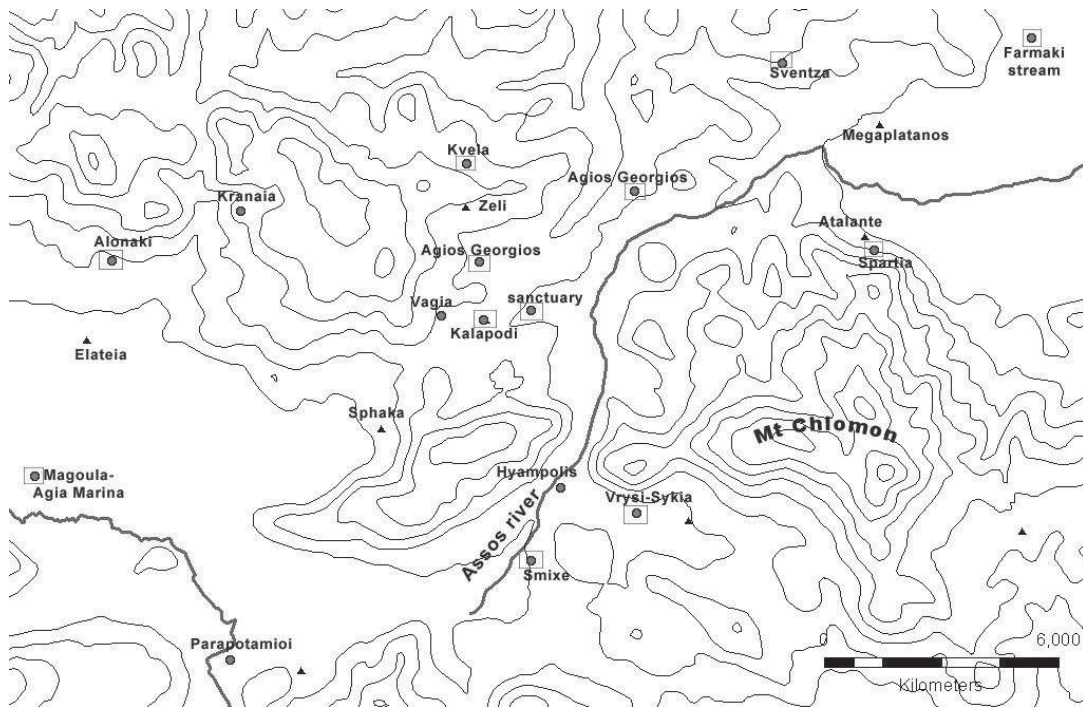

Fig. 10. Distribution of LBA sites in the passage area of Kalapodi. The squares mark out sites with secure LHIIC phase.

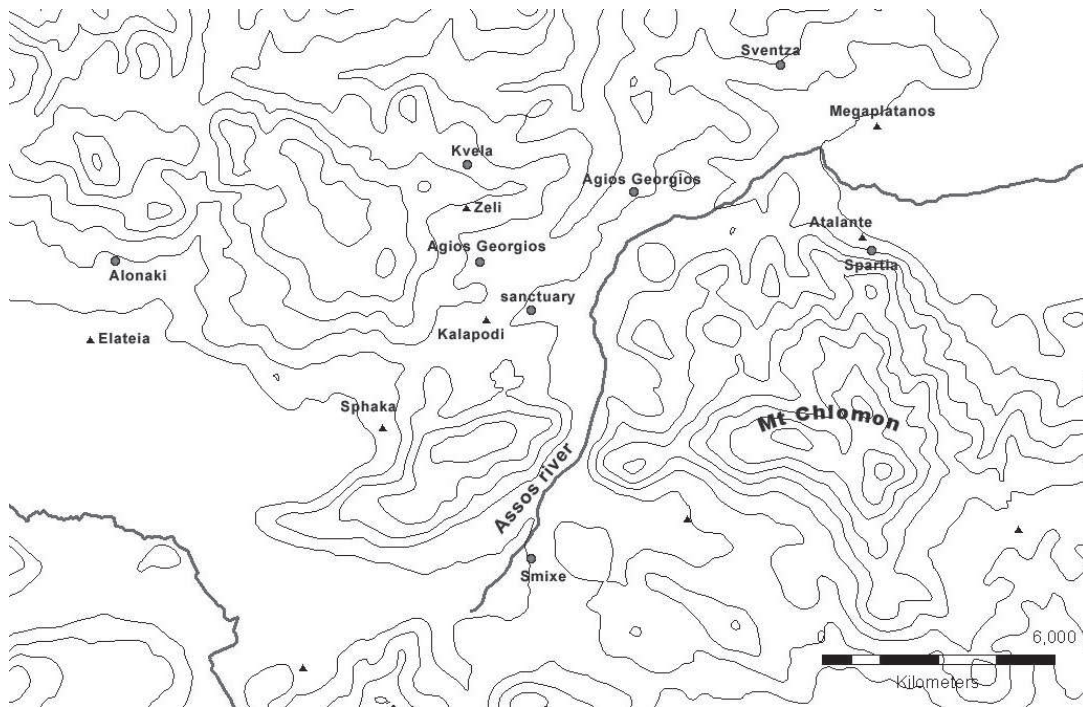

Fig. 11. Distribution of SM sites in the passage area of Kalapodi.

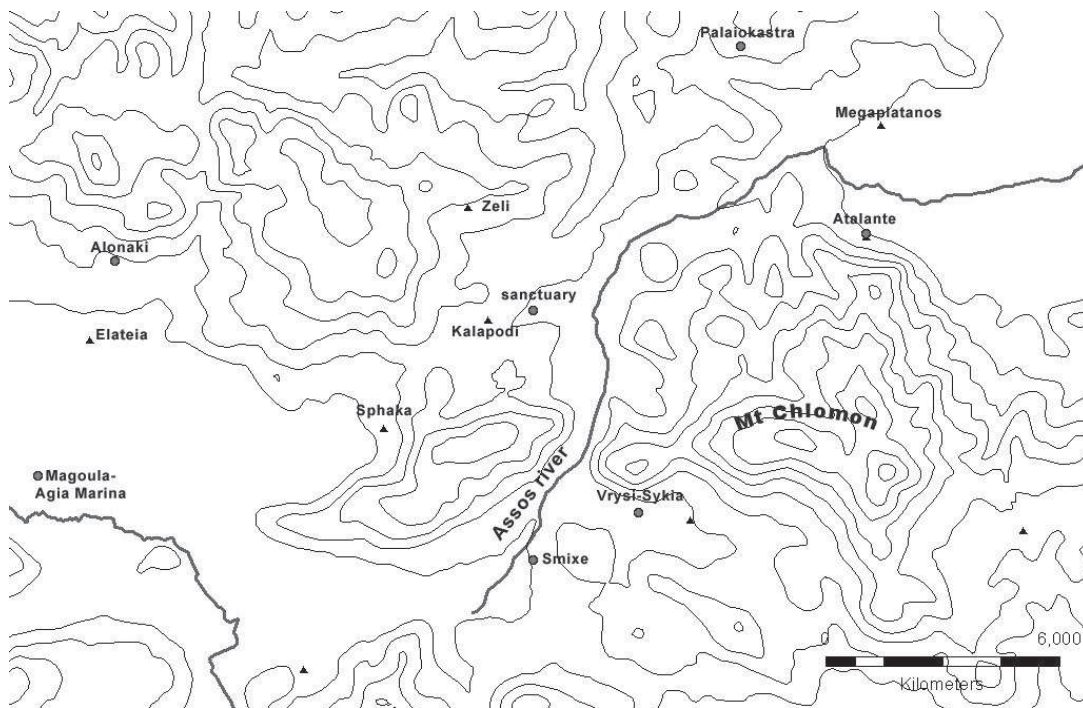

Fig. 12. Distribution of PG sites in the passage area of Kalapodi.

Η ΠΡΩΤΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΛΑΜΙΑ*

Φανουρία Δακωρώνια

Πριν από μία εικοσιπενταετία όποιος είχε ασχοληθεί με την ιστορία και την αρχαιολογική φυσιογνωμία της Λαμίας δεν μπορούσε να βρει ασφαλή στοιχεία για την προ του 5^{ου} αι. π.Χ. περίοδο. Η αρχαία γραμματεία σιωπά και τα αρχαιολογικά ευρήματα απουσίαζαν. Σήμερα χωρίς να μπορούμε να πούμε ότι το πρόβλημα λύθηκε εν τούτοις πατάμε σε στερεότερο έδαφος που μας επιτρέπει να βγάλουμε μερικά συμπεράσματα τα οποία δεν αντιμετωπίζουν μείζονες κινδύνους αμφισβήτησης και αυτό οφείλεται στα αποτελέσματα των σωστικών ανασκαφών της τελευταίας εικοσιπενταετίας.

Τα στοιχεία που προέκυψαν από αυτές τις αποσπασματικές από τη φύση τους έρευνες χωρίς να συνιστούν ένα τεράστιο όγκο πληροφοριών είναι αρκετά για μία πρώτη σκιαγράφηση της φυσιογνωμίας της πρωτογεωμετρικής Λαμίας.

Πρέπει να επισημανθεί ότι από την πρωτογεωμετρική φάση λείπει μέχρι στιγμής από τη Λαμία η πρόιμη και η μέση πρωτογεωμετρική όπως και η ύστερη γεωμετρική¹ σύμφωνα με όρους της χρονολογικής κατάταξης του Λευκαντί². Επελέγη σαν χρονολογική βάση το Λευκαντί διότι το υλικό της Λαμίας ανήκει στη σφαίρα επιρροής των θεσσαλοευβοϊκών ρευμάτων³. Το σύνολο σχεδόν του πρωτογεωμετρικού υλικού της Λαμίας κινείται στα όρια της ύστερης πρωτογεωμετρικής και της υποπρωτογεωμετρικής Ι και ΙΙ περιόδων.

Αποφεύγεται για λόγους οικονομίας να αναφερθούν και να περιγραφούν μία προς μία οι ανασκαφές και τα ευρήματα. Όλες οι σχετικές πληροφορίες βρίσκονται στα χρονικά του Αρχαιολογικού Δελτίου⁴ δημοσιευμένες, όμως αυτό που στην παρούσα φάση είναι σημαντι-

* Οφείλω ευχαριστίες στις αγαπημένες μου συνεργάτιδες στη ΙΔ' ΕΠΚΑ και φίλες συναδέλφους κ.κ. Τζένη Μπούγια και Κατερίνα Σταμούδη για την παραχώρηση του υλικού της ανασκαφής στα Έργα ΔΕΥΑΛ στα Γαλανείικα-οδός 39, ΑΔ 50, 1995, Χρονικά, 328 και την άδεια χρήσης και σχολιασμού των ευρημάτων της ανασκαφής στα έργα ΔΕΠΑ στην περιοχή Αγ. Παρασκευή Ταράτσας, ΑΔ 49, 1994, Χρονικά, 301-305 που απεικονίζονται με τους αρ. 1, 2, 15 και 24 στο παρόν άρθρο.

1. Εξαιρεση μπορεί να θεωρηθεί η ανακομιδή του Οικοπέδου Τσιαβάκη (βλ. κατωτέρω) της οποίας η χρονολόγηση σύμφωνα με τα χάλκινα μπορεί να κυμανθεί μεταξύ μέσων και τέλους 8^{ου} αι. π.Χ.

2. Porham – Sackett – Themelis 1980, xiii.

3. Γενικότερα η γεωμετρική κεραμική της Κοιλιάδας του Σπερχείου εντάσσεται στον Θεσσαλο-Ευβοϊκό κύκλο παραγωγής και έμπνευσης Porham – Sackett – Themelis 1980, 357, 360. Dakoronia 1994, 241.

4. Οι ανασκαφές των οποίων τα ευρήματα αποτελούν αντικείμενο της παρούσας μελέτης είναι οι εξής: Όθωνος 26, Οικόπεδο ιδιοκτησίας Κλητοράκη-Μανδηλάρη, ΑΔ 35, 1980, Χρονικά, 244. Δακωρώνια 1982, 261 κ.ε. Θέση Ταράτσα- Αγ. Παρασκευή, Έργα ΔΕΠΑ: Αγωγός Φυσικού Αερίου, ΑΔ 49, 1994, Χρονικά, 301-305. Δημοτική Οδός, οικόπεδο ιδιοκτησίας Α. Τσιαβάκη, ΑΔ 50, 1995, Χρονικά, 323-324. Γαλανείικα, οδός 39, Έργα ΔΕΥΑΛ, ΑΔ 50, 1995, Χρονικά, 328. Οδός Τανάγρας, Οικόπεδο 14^{ου} Δημοτικού Σχολείου, ΑΔ 51, 1996, Χρονικά, 311. Διάνοιξη Δημοτικής Οδού, ΑΔ 48, 1993, Χρονικά 200-201. Γήπεδο Αγ. Παρασκευής, ΑΔ 53, 1998, Χρονικά 385.

κό να παρατεθεί είναι τα συμπεράσματα που μας επιτρέπουν να διατυπώσουμε τα αντίστοιχα ευρήματα.

Όλες οι πληροφορίες προέρχονται από ανασκαφές μεμονωμένων ή συνόλων τάφων. Μέχρι στιγμής κανένα ασφαλές οικοδομικό κατάλοιπο της πρωτογεωμετρικής εποχής δεν έχει αποκαλυφθεί στην περιοχή της Λαμίας.

Παρατηρώντας την κατανομή των αντίστοιχων θέσεων στο χάρτη της Λαμίας και της κτηματικής της περιφέρειας διαπιστώνουμε ότι όλες, εκτός μιας, κατανέμονται έξω από τα όρια της αρχαίας πόλης και των τειχών της που περικλείουν το λόφο του Κάστρου και τα πρηνή του (εικ. 1). Μόνον μία από τις θέσεις εντοπίζεται στο νότιο κράσπεδο του Κάστρου και πρόκειται για ένα μικρό θαλαμωτό τάφο που αποκαλύφθηκε και μερικώς καταστράφηκε από το εκσκαπτικό μηχάνημα κατά την εκτέλεση εργασιών ανέγερσης νέας οικοδομής. Παρά ταύτα διασώθηκαν εκτός από μερικά σκελετικά κατάλοιπα και έξη αγγεία από τα κτερίσματά του⁵.

Η διασπορά έχει εξηγηθεί από την ομιλούσα ως αποτέλεσμα ύπαρξης πολλών μικρών οικισμών περιμετρικά του Κάστρου οι οποίοι μετά τα Περσικά συνοικίστηκαν σε μία πόλη, αυτή της Λαμίας, η οποία και έκτοτε εμφανίζεται με το όνομά της⁶.

Συνολικά έχουν βρεθεί και ερευνηθεί 23 τάφοι. Ο επικρατέστερος τύπος είναι αυτός του κιβωτιόσχημου από αδροκομμένες πλάκες στις πλευρές και το κάλυμμα και μικρότερους ή μεγαλύτερους αργούς λίθους εξωτερικά για στερέωση⁷. Από τους υπόλοιπους ένας ήταν ταφικός πίθος⁸, ένας ορθογώνιος λάκκος⁹, ένας μικρός θαλαμωτός¹⁰ και μία ανακομιδή στο χώμα¹¹. Σταθερή φαίνεται η πρακτική ενταφιασμού των νεκρών σε συνεσταλμένη στάση. Ο προσανατολισμός των τάφων ποικίλει επικρατέστερος όμως μοιάζει να είναι ο Α-Δ. Την ίδια μικρή σημασία πρέπει να έδιναν και στον προσανατολισμό του νεκρού αν και πάλι πολυπληθέστερες φαίνονται οι περιπτώσεις ενταφιασμού με το κεφάλι στα δυτικά. Στο μεγαλύτερο ποσοστό οι τάφοι είχαν δεχθεί μόνο ένα νεκρό. Έχουν όμως βεβαιωθεί σε δύο περιπτώσεις παραμερισμένα οστά σε μία από τις γωνίες του τάφου ασφαλές τεκμήριο επαναχρησιμοποίησης του τάφου¹². Επίσης σε ένα από τους κιβωτιόσχημους τάφους της Λαμίας βρέθηκαν δύο κρανία¹³ επειδή όμως ο τάφος είχε διαταραχθεί δεν είναι σαφές αν έχουμε μία περίπτωση σύγχρονου ενταφιασμού δύο νεκρών ή ανακομιδή.

Η κτέριση των νεκρών γινόταν κυρίως με αγγεία. Στο σύνολο των τάφων μόνον επτά

5. Δακωρώνια 1982, 261 κ.ε.

6. Δακωρώνια 2005 (υπό έκδοση).

7. Ο τύπος του κιβωτιόσχημου τάφου στο Λευκαντί κατά την Υπομυκηναϊκή Περίοδο εκπροσωπείται με ικανό αριθμό δειγμάτων ενώ φαίνεται ότι απουσιάζει κατά την Υπο-πρωτογεωμετρική εποχή όταν δημοφιλέστερος τύπος φαίνεται ότι είναι ο λάκκος. Αντίθετα στην περιοχή της Λαμίας ο κιβωτιόσχημος μοιάζει να είναι επικρατέστερος κατά την ΥΠΓ. Η ίδια παρατήρηση φαίνεται να ισχύει και για την Ιωλκό (Sipsie-Eschbach 1991, 180-181).

8. Τάφος VI, Οικόπεδο Τσιαβάκη, ΑΔ 50, 1995, *Χρονικά*, 323-324.

9. Λάκκος, Γήπεδο Αγ. Παρασκευής, ΑΔ 53, 1998, *Χρονικά*, 385.

10. Επαναχρησιμοποίηση μυκηναϊκών θαλαμωτών τάφων κατά την Πρωτογεωμετρική εποχή μαρτυρείται στην Κοιλάδα του Σπερχειού, στο νεκροταφείο του Μπικιορέματος (ΑΔ 33, 1978, *Χρονικά*, 136. Δακωρώνια 1991, 70-73. Dakoronia 1994, 235-236) και διάνοιξη νέων υβριδικών θαλαμωτών τάφων την ίδια περίοδο απαντάται στην Ελάτεια (ΑΔ 43, 1988, *Χρονικά*, 229-232. ΑΔ 44, 1989, *Χρονικά*, 175-177. ΑΔ 45, 1990 *Χρονικά*, 185. Δακωρώνια 1992, 20-22, 1993, 25-39. Dakoronia – Deger-Jalkotzy 1992, 67-71. Deger-Jalkotzy 1999, 195-202. Δημάκη 2003, 321-337).

11. Ό.π. υποσ. 7.

12. ΑΔ 49, 1994, *Χρονικά*, Ταράτσα – Αγία Παρασκευή, 302.

13. ΑΔ 50, 1995, *Χρονικά*, Γαλανείκα, Τάφος I, 328.

περιείχαν μεταλλικά κτερίσματα μαζί με αγγεία. Από αυτούς μόνο ένας, μία ανακομιδή στο χώμα¹⁴, μπορεί να θεωρηθεί πλούσια επειδή απέδωσε μαζί με τέσσερα αγγεία και πολλά χάλκινα όπως τέσσερα βραχιόλια, δύο χάλκινες πόρπες, χάλκινο δακτυλίδι, περιδέραιο από χάλκινες χάνδρες και χάλκινο ιππάριο-σφραγίδα? Από τους λοιπούς τάφους που απέδωσαν μεταλλικά ευρήματα δύο κιβωτιόσχημοι παιδικοί μαζί με ένα κύπελλο περιείχαν ανά ένα χάλκινο απλό κρίκο¹⁵. Δύο κιβωτιόσχημοι περιείχαν ανά ένα χάλκινο κρίκο και ένα σιδερένιο μαχαίριδίο αντίστοιχα¹⁶ ενώ δύο επίσης κιβωτιόσχημοι τάφοι περιείχαν ανά ένα δρεπανόσχημο μαχαίρι¹⁷. Τέλος μόνον ένας περιείχε δύο χάλκινες περόνες¹⁸.

Ο σταθερός πάντως τρόπος κτέρισης των νεκρών ήταν αυτός με αγγεία.

Από τους εικοσιτρείς τάφους που ανασκάφθηκαν προήλθαν 37 αγγεία διαφόρων σχημάτων. Η πολυπληθέστερη ομάδα είναι αυτή των κυπέλλων και εκπροσωπείται με εννέα δείγματα. Από αυτά τα δύο είναι χειροποίητα (**εικ. 2**)¹⁹ και τα υπόλοιπα τροχήλατα. Τα τροχήλατα εμπίπτουν σε δύο κατηγορίες, τα κύπελλα με επίπεδη βάση και αυτά με κωνική ελαφρά υπερυψωμένη βάση. Τα κύπελλα με επίπεδη βάση (**εικ. 3, 4** δεξιά) είναι όλα ολόβαφα με θαμπό μελανό γάνωμα που καλύπτει ολόκληρο το αγγείο. Έχουν σώματα αμφικωνικά πεπιεσμένα και ταινιωτές λαβές από το χαμηλό χείλος τους. Ο τύπος συνήθης στην Θεσσαλία και στην Εύβοια χρονολογείται στην υποπρωτογεωμετρική Ι περίοδο έχει ευρεία διάδοση από τη Θεσσαλία μέχρι τις Βόρειες Κυκλάδες²⁰. Θεωρούνται θεσσαλικής έμπνευσης και χρονολογούνται στο 10^ο αι. π.Χ.²¹ Βρίσκεται σε ικανούς αριθμούς στην Φωκίδα και την Ανατολική Λοκρίδα, ίσως αποτέλεσμα εξαγωγής. Τα τρία δείγματα της Λαμίας και τα πολυάριθμα παρόμοια από γειτονικές περιοχές στην Κοιλάδα του Σπερχειού, (Μπικιόρεμα²², Συκά Υπάτης²³ κ.λ.π.) πιθανόν είναι προϊόντα τοπικού εργαστηρίου, κρίνοντας από τις λεπτές διαφορές των δειγμάτων της Λαμίας από άλλα γνωστά παράλληλα, όπως το ότι όλα είναι ολόβαφα χωρίς εξηρημένες ζώνες ή επιφάνειες, έχουν γωνιώδες περίγραμμα, πολύ χαμηλό χείλος και το γάνωμά τους είναι κατά κανόνα θαμπό.

Από τοπικό εργαστήριο μοιάζουν να προέρχονται δύο ολόβαφα κύπελλα της κατηγορίας με υπερυψωμένο κωνικό πόδι (**εικ. 4** αριστερά, **5**). Το σχήμα απαντάται στη Θεσσαλία²⁴ και στο Λευκαντί²⁵, αλλά όχι σε ολόβαφη παραλλαγή. Και στις δύο περιοχές ο τύπος συνδέεται με την Πρώιμη και Μέση Πρωτογεωμετρική Περίοδο. Στην περίπτωση της Λαμίας οι τά-

14. ΑΔ 50, 1995, *Χρονικά*, Λαμία Οικόπεδο Τσιαβάκη, Τάφος X, 323.

15. ΑΔ 54, 1999, *Χρονικά* (υπό έκδοση). Οι απλοί χυτοί και κλειστοί χάλκινοι κρίκοι που βρίσκονται συχνά σε τάφους της γεωμετρικής εποχής πιθανόν αντιπροσωπεύουν μία προνομισματική μορφή χρήματος (Δακορώνια 1989,115-120).

16. ΑΔ 50, 1995, *Χρονικά*, Τάφοι V & VII, 324.

17. ΑΔ 49, 1994, *Χρονικά*, Αγ. Παρασκευή – Ταράτσα, Τάφοι XV & CVIII, 302.

18. ΑΔ 49, 1994, *Χρονικά*, Τάφος CVIII, 302.

19. Και τα δύο προέρχονται από το νεκροταφείο της Ταράτσας έξω από τη Λαμία (ΑΔ, 49, 1994, *Χρονικά*, 301-305. Σταμούδη 2003, 263-264, *εικ. 2-3*). Και τα δύο έχουν υπερυψωμένη λαβή, είναι κατασκευασμένα από ωχρορόδινο καθαρό πηλό και φέρουν υποτυπώδη στίλβωση. Το ένα έχει ημισφαιρικό σώμα και υψηλό απλό χείλος (Sipsie-Eschbach 1999, 178-179, από τάφο στην Ιωλκό, ΜΠΓ-ΥΠΓ εποχή) και το δεύτερο έχει σφαιρικό σώμα με έντονα έξω νεύον υψηλό ταινιωτό χείλος (Α. Σταμούδη, ό.π., *εικ. 2*, της ίδιας εποχής).

20. Popham – Sackett – Themelis 1980, 296, pl. 7, 1.

21. Βερδελής 1958, 33, Ομάς α, πίν. 11, 91.

22. ΑΔ 33, 1978, *Χρονικά*, 136-137. Dakoronia 1994, 237.

23. ΑΔ 41, 1986, *Χρονικά*, 72. Dakoronia 1994, 236-237.

24. Sipsie-Eschbach 1999, πίν. 57.

25. Popham – Sackett – Themelis 1980, 294, *εικ. 7C-D*.

φοι που περιείχαν αυτά τα κύπελλα βρίσκονται σε περιβάλλον Ύστερης Πρωτογεωμετρικής ή Υποπρωτογεωμετρικής εποχής με βάση τα κτερίσματά τους. Και για αυτά τα αγγεία προτείνεται χρονολόγηση στην Υποπρωτογεωμετρική Ι. Να σημειωθεί ότι βρέθηκαν ανά ένα συνοδευόμενα από ένα απλό χάλκινο κρίκο και ένα σιδερένιο μαχαίριδιο.

Με δύο δείγματα, που βρέθηκαν ανά ένα σε ισαριθμούς παιδικούς κιβωτιόσχημους τάφους χωρίς άλλα συνευρήματα, αντιπροσωπεύεται ένας υποτύπος του κυπέλλου με κωνικό πόδι (**εικ. 6**)²⁶. Πρόκειται για μικρά ολόβαφα κύπελλα με εξηρημένη ζώνη στο χείλος στην οποία τρέχει τεθλασμένη γραμμή²⁷. Πιθανολογείται ότι τα δύο αυτά κύπελλα είναι δυνατόν να προέρχονται από άλλο εργαστήριο εκτός Λαμίας²⁸ λαμβανομένου υπόψη του γεγονότος ότι το μοτίβο διακόσμησης τους πρώτη φορά απαντάται και στατιστικά είναι ιδιαίτερα σπάνιο στην περιοχή. Συναντάται πάλι σε δύο μικρές ολόβαφες πρόχους ευρύστομες με κωνική βάση (**εικ. 7-8**). Αυτός ο τύπος πρόχων καθώς και αυτός των κυπέλλων που περιγράφηκαν, των οποίων οι πρόγονοι ανάγονται στην ΥΕ ΙΙΙΓ εποχή, απαντάται και στη Θεσσαλία και στο Λευκαντί στο τέλος της Πρωτογεωμετρικής ή την αρχή της Υποπρωτογεωμετρικής εποχής²⁹. Και οι δύο αυτές πρόχοι, των οποίων οι ομοιότητες με αυτές της Ιωλκού είναι πιο εμφανείς, είναι πιθανόν εισηγμένες από το ίδιο θεσσαλικό εργαστήριο με τα κύπελλα, που περιγράψαμε, και προτείνεται και για αυτές η ίδια χρονολόγηση με εκείνα.

Εγχώριου εργαστηρίου όμως εμφανώς είναι δύο πρόχοι από τη Λαμία με βαρύ σφαιρικό προς ωοειδές σώμα με επίπεδη βάση. Η μία είναι ολόβαφη (**εικ. 9**) ενώ η άλλη στο ευρύτερο σημείο του σώματος και στο μέσον του λαιμού περιβάλλεται από επάλληλες εξηρημένες ζώνες (**εικ. 10**). Οι πρόχοι είναι τροχήλατες από καθαρό πηλό έχουν σχετικά χονδρά τοιχώματα και είναι αμελώς επιχρισμένες με μελανό θαμπό γάνωμα. Ακριβή παράλληλά τους δεν βρίσκονται μεταξύ των γνωστών δημοσιευμένων δειγμάτων του είδους. Με βάση όμως τη γενικότερη ομοιότητα με κάποια αγγεία από το Λευκαντί και την Άλο προτείνεται η χρονολόγησή τους στην Υποπρωτογεωμετρική Ι-ΙΙ εποχή³⁰.

Οι πρόχοι στη Λαμία εκπροσωπούνται από πέντε δείγματα συνυπολογίζοντας με τις περιγραφείσες και θραύσματα μίας άλλης ολόβαφης πιθανόν εγχώριας.

Το δεύτερο αριθμητικά εκπροσωπούμενο σχήμα είναι η τριφυλλόστομη οινοχόη. Έχουν βρεθεί έξι, όλες ολόβαφες χωρίς κανενός είδους διακόσμηση, Διακρίνονται παρά ταύτα δύο κατηγορίες. Στη μία κατατάσσονται δύο μικρές με επίπεδη βάση μη διακρινόμενη από το σώμα (**εικ. 11**). Ακριβή παράλληλα και αυτού του τύπου δεν ανιχνεύονται, από συγγενή όμως θεσσαλικά και από το Λευκαντί³¹ μας επιτρέπεται η χρονολόγησή τους στην Υποπρωτογεωμετρική Ι ή ακόμη και στην Ύστερη Πρωτογεωμετρική. Την ίδια χρονολόγηση και προέλευση μπορούμε να αποδώσουμε και στη δεύτερη κατηγορία των οινοχόων. Σε αυτή ανήκουν τέσσερες ολόβαφες μεγάλες οινοχόες με βαρύ σφαιρικό ή ελαφρά ωοειδές σώμα με βάση χαμηλή επίπεδη και αμελώς επιχρισμένες με μελανό γάνωμα (**εικ. 12**). Η βάση του λαιμού σε δύο από αυτές ορι-

26. ΑΔ 48, 1993, *Χρονικά*, 200-201, σχ. 1.

27. Sipsie-Eschbach 1999, 169, Τυρ F, πίν. 58, 1 & 4.

28. Ίσως από τη Θεσσαλία και πιο συγκεκριμένα από την περιοχή της Ιωλκού. Όπως παρατηρεί η Sipsie-Eschbach ο τύπος δεν εμφανιζόταν πουθενά εκτός Ιωλκού κατά την εποχή δημοσίευσης του βιβλίου της (βλ. ό.π.). Τα δείγματα της Λαμίας αποκαλύφθηκαν μεταγενέστερα.

29. Sipsie-Eschbach 1999, 173, Τυρ B-C, πίν. 59,8. Popham – Sackett – Themelis 1980, 322, εικ. 16C.

30. Popham – Sackett – Themelis 1980, 323-324, εικ. 16E, πίν. 128, 4, 2 και πίν. 171, 5, 4, κ.ά. Wace – Thompson 1912, 22, εικ. 3, 2. Δακωρώνια 1982, 263-264, εικ. 3 και 5.

31. Popham – Sackett – Themelis 1980, 319, εικ. 15^ε.

οθετείται από πλαστικό δακτύλιο χαρακτηριστικό των θεσσαλικών δειγμάτων (**εικ. 13**)³². Και οι τελευταίες αυτές οινοχόες δεν έχουν ακριβή παράλληλα μεταξύ των γνωστών δημοσιευμένων δειγμάτων του τύπου και αυτό επιτρέπει να τις θεωρήσουμε προϊόντα τοπικού Λαμιακού εργαστηρίου.

Το επόμενο αρεστό σχήμα στους χρήστες της πρωτογεωμετρικής εποχής στη Λαμία είναι ο ευρύστομος αμφορίσκος αντιπροσωπευόμενος από τέσσερα διαφορετικά μεταξύ τους παραδείγματα από τα οποία τρία έχουν κοινό χαρακτηριστικό την ολόβαφη σκοτεινή εμφάνιση (**εικ. 14**). Ο τέταρτος έχει στο ύψος των λαβών επάλληλες εξηρημένες ταινίες (**εικ. 15**). Και οι τέσσερις διατηρούν έντονες αναμνήσεις της μυκηναϊκής καταγωγής τους. Αυτός με τις εξηρημένες ταινίες είναι εμφανώς συγγενής με την πρόχου με τις εξηρημένες ταινίες που αναφέρθηκε ήδη. Η ομοιότητα στην ποιότητα κατασκευής και των δύο είναι τόσο εντυπωσιακή που μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι έχουν προέλθει όχι μόνον από το ίδιο εργαστήριο αλλά και από τον ίδιο τεχνίτη.

Ακριβή παράλληλα των αμφορίσκων της Λαμίας δεν απαντώνται ούτε στη Θεσσαλία ούτε στην Εύβοια ή σε άλλες γειτονικές περιοχές. Πρόκειται για υβριδικές παραλλαγές του τύπου. Το γεγονός επιβεβαιώνει την εγχώρια προέλευσή τους. Μόνο με βάση ευρύτερες ομοιότητες είναι δυνατόν να συγκριθούν και να χρονολογηθούν. Έτσι ο αμφορίσκος με τις εξηρημένες ταινίες σύμφωνα με παρόμοιους από το Λευκαντί³³ και την πρόχου από τη Λαμία που προαναφέρθηκε μπορεί να θεωρηθεί Υποπρωτογεωμετρικός Ι αν και εκείνα του αυτού περιγράμματος από το Λευκαντί θεωρούνται Ύστερα Πρωτογεωμετρικά. Η ίδια χρονολόγηση προτείνεται και για τους άλλους το σχήμα των οποίων εμφανίζεται και σε μεγαλύτερη εκδοχή και αυτοί του ίδιου εργαστηρίου (**εικ. 16**).

Σπάνιο όμως και δύσκολο χρονολογήσιμο είναι το ολόβαφο δείγμα αμφορίσκου με την επίπεδη βάση και τις ορθές κάθετες λαβές στον ώμο (**εικ. 17**). Το αγγείο υβρίδιο και αυτό του μυκηναϊκού αμφορίσκου με τις κάθετες λαβές, ασφαλώς επινόηση τοπική, βρέθηκε μαζί με άλλο ένα «ανάδελφο» αγγείο, και αυτό χωρίς αμφιβολία εγχώριο. Πρόκειται για ένα σφαιρικό αρύβαλλο τροχήλατο (**εικ. 18**), ολόβαφο, μακρυνός πρόγονος του οποίου πρέπει να είναι το άωτο αλάβαστρο (handless jar)³⁴ για τους εξοικειωμένους με την μυκηναϊκή κεραμική. Το αλάβαστρο είναι ένα συχνό εύρημα των μυκηναϊκών τάφων της περιοχής της κοιλάδας του Σπερχειού αλλά και της Ανατολικής Λοκρίδας και της ΒΑ Φωκίδας και μάλιστα έχει επιβεβαιωθεί και η πρωτογεωμετρική εξέλιξή του³⁵. Η συνεύρεση των δύο αυτών αγγείων με το ολόβαφο άμφικωνικό κύπελλο για το οποίο έγινε λόγος ανωτέρω και του οποίου προτείνεται η χρονολόγηση στην Υποπρωτογεωμετρική ΙΙ περίοδο καθιστά πιθανή την χρονική ένταξη και αυτών στην κεραμική παραγωγή της ίδιας εποχής. Η χρονολόγηση όμως αυτών των τριών αγγείων στην Υποπρωτογεωμετρική ΙΙ εποχή καθίσταται προβληματική από την συνύπαρξή τους με τα χάλκινα που προαναφέρθηκαν και τα οποία χρονολογούνται είτε στη γεωμετρική εποχή γενικώς είτε στην ύστερη φάση της όπως το ζεύγος χάλκινων ψελίων (**εικ. 19**)³⁶, το δεύτερο ζεύγος ψελίων που θεωρούνται θεσσαλικής έμπνευσης και χρονολογούνται επίσης

32. Βερδελής 1958, 42.

33. Popham – Sackett – Themelis 1980, 309, εικ. 12H

34. Mountjoy 1986, 56.

35. Δακωρώνια 2004 (υπό έκδοση).

36. Kilian 1975, 171, Taf. 66, 4, 5, 14. Η Kilian τα χρονολογεί ακριβέστερα στην ύστερη γεωμετρική περίοδο (Kilian – Dirlmeier 2002, 54, Taf. 57, αρ. 875, 876, 878).

στο τέλος της γεωμετρικής εποχής (**εικ. 20**)³⁷, το ζεύγος χάλκινων πορπών «ελλαδικού» τύπου (**εικ. 21**)³⁸ που άλλοτε χρονολογείται στα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ.³⁹ ή στα τέλη του⁴⁰ και τέλος η σφραγίδα-αλογάκι (**εικ. 22**), ένα ιδιότυπο αντικείμενο με συνδυασμό χαρακτηριστικών σφραγίδων και περιάπτων που και αυτό τοποθετείται χρονικά στο τέλος της γεωμετρικής εποχής (τέλος 8^{ου} αι. π.Χ.) με βάση παρόμοια⁴¹. Σύμφωνα λοιπόν με τα χαλκά αντικείμενα τα αγγεία που βρέθηκαν μαζί τους πρέπει να χρονολογηθούν μεταξύ των μέσων και του τέλους του 8^{ου} αι. π.Χ. αν και τυπολογικά μερικά από αυτά θα επιδέχονταν και υψηλότερη χρονολόγηση όπως προαναφέρθηκε⁴².

Πολυπληθής μεταξύ των είναι η ομάδα των χειροποίητων αγγείων. Η αγάπη προς τα χειροποίητα και η εμμονή κατάθεσής τους στους τάφους της περιοχής της Κοιλιάδας του Σπερχειού αποτελεί ένα χαρακτηριστικό όχι μόνο των πρωτογεωμετρικών χρόνων αλλά και των ύστερων μυκηναϊκών. Είναι κατασκευασμένα από σκληρό τεφρό ή ωχρότεφο πηλό μετρίας καθαρότητας και έχουν υποστεί καλή όπτηση, αλλά και στίλβωση μερικές φορές. Το περίγραμμά τους κατά κανόνα σφαιρικό και είναι μεγάλου προς μέτριο μεγέθους, πιθανόν χρηστικά πριν την εναπόθεσή τους (**εικ. 23**). Χαρακτηριστικό της αγάπης προς τα χειροποίητα αγγεία είναι και το γεγονός ότι η μία και μοναδική λήκυθος που έχει βρεθεί στην περιοχή είναι χειροποίητη (**εικ. 24**)⁴³.

Εκτός των χειροποίητων και των τροχήλατων τοπικού εργαστηρίου αγγείων στου τάφους είχαν εναποτεθεί και μερικά αγγεία ασφαλώς προϊόντα εισαγωγής απόδειξη ότι οι κάτοικοι της περιοχής δεν ήταν απομονωμένοι από άλλα κέντρα και ήταν ενήμεροι των εξελίξεων αλλού. Στα αγγεία εισαγωγής κατατάσσονται ένας αμφορέας με ομόκεντρος κύκλους στον ώμο, έντονα θεσσαλικού χαρακτήρα⁴⁴ όπως και ένας κάνθαρος⁴⁵, σπάνιο εύρημα για την περιοχή και απών μέχρι στιγμής νοτιότερα από την Ανατολική Λοκρίδα και την ΒΑ Φωκίδα. Επίσης εισηγμένοι πρέπει να είναι δύο σκύφοι με κρεμάμενα ομόκεντρα ημικύκλια⁴⁶ από τους οποίους ο ένας βρέθηκε σε τάφο στα πόδια του νεκρού⁴⁷ και ο δεύτερος συγκολλήθηκε από

37. Kilian- Dirlmeier 2002, 53, πίν. 56, αρ. 858, 861, πίν. 55, αρ. 844, 845, 846, 847.

38. Ο όρος οφείλεται στον Blinkenberg (Blinkenberg 1926, 132, Τύπος VII, ελλαδικός).

39. Ωνάσογλου 1981, τάφος Π-9, 35-40.

40. Kilian 1975, 113-115, Τύπος DΠc, αρ. 1346, πίν. 48.

41. Ο τύπος έχει ευρεία εξάπλωση κυρίως στην Πελοπόννησο, Κεντρική Ελλάδα και Θεσσαλία και είναι γενικά χαρακτηριστικός της Ηπειρωτικής Ελλάδας στα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ. μέχρι την πρώιμη αρχαϊκή εποχή (Kilian-Dirlmeier 1979, 18) Το αλογάκι από τη Λαμία δεν είναι περίαπτο στέκει ελεύθερο πάνω σε στρογγυλή τετράκτινη βάση και μοιάζει ως προς τη διάπλαση με ένα από το Ιερό της Ενοδίας στις Φερρές (Kilian 1975, πίν. 86, 22).

42. Η υπογράφουσα το παρόν άρθρο λόγω ενασχόλησής της με τη μελέτη χαλκών αντικειμένων της εποχής του χαλκού και της πρώιμης εποχής του σιδήρου καταθέτει μία παρατήρηση σχετικά με τον συγχρονισμό της εγχώριας κεραμικής και των χάλκινων ευρημάτων της περιοχής της Κοιλιάδας του Σπερχειού την οποία ελπίζει κάποτε να υπάρξουν οι κατάλληλες συνθήκες από πλευράς χρόνου να τις υλοποιήσει σε αντίστοιχο γραπτό. Συγκεκριμένα ενώ τα χάλκινα ευρήματα δείχνουν να ακολουθούν τα ρεύματα και τις μόδες όπως αυτές διαμορφώνονται εκάστοτε με αποτέλεσμα η χρονολόγησή τους να μην αποτελεί πρόβλημα αντιθέτως οι κεραμική παραγωγή είναι ανακόλουθη ως προς αυτά και δείχνει αντίσταση στην υιοθέτηση νέων τύπων και στην εξέλιξη των παλαιών.

43. Αικατερίνη Σταμούδη, Ταράτσα-Αγία Παρασκευή, έργα ΔΕΠΑ, ΑΔ 49, 1994, *Χρονικά*, 302, πίν. 97β.

44. ΑΔ 49, 1994, *Χρονικά*, 302, πίν. 97α. Βερδελής 1958, 9, εικ. 4, πίν. 2, 7. Popham – Sackett – Themelis 1980, 336-337, εικ. 19, D (ως προς το σχήμα).

45. Δακωρόνια 1982, 262-263, εικ. 2. Βερδελής 1958, 42, 76, 31, πίν. 10, 82. Snodgrass 1971, 61 και 79.

46. Βερδελής 1958, 28, αρ. 58, πίν. 9,58. Popham – Sackett – Themelis 1980, 302, πίν. 146, 39B, 5 της Υποπρωτογεωμετρικής Ι.

47. ΑΔ 49, 1994, *Χρονικά*, 302, Τάφος CVIII.

τα όστρακα που συγκεντρώθηκαν στις επιχώσεις γύρω από τους τάφους⁴⁸. Από όστρακα επιχώσεων στο οικόπεδο Τσιαβάκη⁴⁹ συγκολλήθηκε και ένας κρατήρας με ψηλό πόδι και γραμμική διακόσμηση (εικ. 25), ένα είδος αγγείου επίσης σπάνιου για την περιοχή⁵⁰. Το γεγονός ότι τα όστρακα περισυνελλέγησαν έξω από τους τάφους ίσως μπορεί να δικαιολογήσει την χρήση του κρατήρα ως «σήματος».

Τι είδους συμπεράσματα συνάγονται ή επιτρέπεται να συναχθούν από τα προεκτεθέντα; Το βασικό συμπέρασμα είναι ότι η Λαμία δεν είναι terra deserta κατά την πρώιμη εποχή του σιδήρου, όπως δεν ήταν και πριν ή μετά. Διαθέτει εγχώρια κεραμική παραγωγή με δικά της χαρακτηριστικά, από τα οποία όμως απουσιάζει η πρωτοπορία και περισσεύει η συντήρηση. Έχουν περισσότερο χαρακτήρα προϊόντων μαζικής βιοτεχνικής παραγωγής για κάλυψη καθημερινών αναγκών και λιγότερο αντικειμένων καλλιτεχνικής αξίας ή συμβόλων κοινωνικού status.

Η κοινωνία στην οποία ανήκαν τα άτομα που ενταφιασθηκαν και κτερίστηκαν με τον τρόπο που αναφέρθηκε δεν παρουσιάζει έντονες διαφορές στην κοινωνική της διαστρωμάτωση εφόσον ούτε η μορφή των τάφων ούτε τα κτερίσματα ή ο συνδυασμός τους ανά τάφο μαρτυρούν ιδιαίτερη φροντίδα ή διαφορά σε αξία ή κοινωνική θέση υψηλότερη ή χαμηλότερη με εξαίρεση την ανακομική του οικοπέδου Τσιαβάκη όπου η αφθονία των χαλκών και η παρουσία του αλόγου-σφραγίδας συνιστούν ένδειξη σημαντικής θέσης στην πυραμίδα της κοινωνίας της εποχής. Η παρουσία, εξ άλλου, ή η απουσία μετάλλινων κτερισμάτων από τους τάφους επιτρέπουν την άποψη αναμφισβήτητης οικονομικής κυρίως διαφοροποίησης των νεκρών η οποία υλοποιείται με υλικά στοιχεία και εκφράζεται με την κατοχή αγαθών εισαγωγής.

48. ΑΔ 51, 1996, *Χρονικά*, 311, Οδός Τανάγρας. Popham – Sackett – Themelis 1980, 300, εικ. 8Η.

49. ΑΔ 50, 1995, *Χρονικά*, 323-324.

50. Βερδελής 1958, 22, αρ. 43, εικ. 14, πίν. 7.

SUMMARY

PROTOGEOMETRIC LAMIA

Fanouria Dakoronia

Recent rescue excavations at Lamia have revealed in various places around and far from the Akropolis and the fortification walls of the ancient town a number of cist graves belonging to cemeteries of the Sub-protogeometric I-II periods.

The vast distribution of the cemeteries might imply that prior to the Persian Wars (5th cent. B.C) small settlements existed in the area, the inhabitants of which after the Persian invasion moved to a larger fortified city, which could offer security in case of external attack.

The burial customs, as well as the gifts, which accompanied the dead, mainly vases, display common characteristics of the Thessalo-Euboean tradition. Some of the vases, however, seem to have been produced by a local workshop.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βερδελής Ν., 1958. *Ο Πρωτογεωμετρικός ρυθμός της Θεσσαλίας*, Αθήνα.
- Blinkenberg Ch., 1926. *Fibules grecques et orientales*, *Lindiaka V*, Copenhagen.
- Dakoronia F., 1991. Late Helladic III, Submycenaean and Protogeometric finds in the Spercheios Valley, in Kase *et al.* (eds.), *The Great Isthmus Corridor Route. Explorations of the Phokis-Doris Expedition I*, Dubuque, 70-73
- Dakoronia F., 1994. Spercheios Valley and the adjacent area in the Late Bronze Age and Early Iron Age, in *Θεσσαλία Α*, Athens, 321-337.
- Dakoronia Ph. – Deger S. – Jalkotzy S., 1992. Elateia: die antike Phokis und das Ausklingen der mykenischen Kultur in Mittelgriechenland, *Archäologie Österreichs* 3, 67-71.
- Δακωρώνια Φ., 1982, Λαμιακά Ι, *ΑΑΑ* 15, 261.
- Δακωρώνια Φ., 1989, Κρίκοι- προνομισματικές μορφές γεωμετρικής εποχής, *ΑΕ*, 115-120.
- Δακωρώνια Φ., 1992, Ελάτεια, *Αρχαιολογία* 45, 20-22.
- Δακωρώνια Φ., 1993. Ελάτεια, *Φωκικά Χρονικά* 5, 25-39.
- Δακωρώνια Φ., 2004 (υπό έκδοση). Ανατολική Λοκρίδα-Λευκαντί: Ομοιότητες και διαφορές, στο Διεθνές Αρχαιολογικό Συνέδριο: Η Εύβοια κατά την Αρχαιότητα, Χαλκίδα.
- Δακωρώνια Φ., 2005. Η Λαμία.....πρίν την Λαμία, στο *3ο Συνέδριο Φθιωτικής Ιστορίας*, Λαμία, (υπό έκδοση).
- Deger, S. – Jalkotzy S., 1999. *Elateia and Problems of Pottery Chronology*, στο *ΠΜΚ* 1, 195-202.
- Δημάκη Σ., 2003. Η αρχιτεκτονική των υστεροελλαδικών τάφων της Ελατείας, στο *ΠΜΚ* 2, 321-337.
- Kilian K., 1975. Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit, *PBF* XIV, 2, München.

- Kilian-Dirlmeier I., 1979. Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur spätgeometrischen Zeit, *PBF XI*, 2, München.
- Kilian-Dirlmeier I., 2002. *Kleinfunde aus der Athena Itonia-Heiligtum bei Philia (Thessalien)*, Mainz.
- Mountjoy P.A., 1986. *Mycenaean decorated pottery*, *SIMA 73*, Göteborg.
- Popham M.R. – Sackett L.H. – Themelis P.G., 1980. *Lefkandi I: The Iron Age. The settlements, the cemeteries*, *BSA Suppl. 11*, London.
- Sipsie-Eschbach, M. 1991. *Protogeometrische Keramik aus Iolkos in Thessalien*, *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 8*, Berlin.
- Snodgrass A.M., 1971. *The Dark Age of Greece*, Edinburgh.
- Σταμούδη Αικ., 2003. Ταράτσα-Αγία Παρασκευή: Ενιαία πολιτισμική προσέγγιση μέσα από μία αποσπασματική ματιά σε μία προϊστορική θέση της περιοχής της Λαμίας, στο *ΠΜΚ 2*, 263-264.
- Wace A.J.B. – Thompson M.S., 1912. Excavations at Halos, *BSA 18*, 1-29
- Ωνάσογλου Α. 1981. Οι γεωμετρικοί τάφοι της Τραγάνας στην ανατολική Λοκρίδα, *ΑΔ 36*, *Μελέτες*, 1-57.

Εικ. 1. Πρωτογεωμετρικές θέσεις στην περιοχή Λαμίας.

Εικ. 2. Χειροποίητο κύπελλο. Αγ. Παρασκευή – Ταράτσα, Κ8017.

Εικ. 3. Τροχήλατα κύπελλα. Γαλανείικα – Δρόμος 39 έργα ΔΕΥΑΔ.

Εικ. 4. Τροχήλατα κύπελλα. Οικ. Τσαβάκη Αν. (Δυτ. της οδ. Αμφικτυόνων, βόρεια του 14ου Δημ. Σχολείου).

Εικ. 5. Κύπελλο με υπερυψωμένο κωνικό πόδι. Οικ. Τσαβάκη Αν., Κ8314.

Εικ. 6. Κύπελλα με κωνικό πόδι. Λαμία 1993. Νότια της οδ Πλαταιών. Έργα για τη διάνοιξη δρόμου.

Εικ. 7. Ευρύστομη πρόχους. Οικ. Τσαβάκη Αν., Κ8306.

Εικ. 8. Ευρύστομη πρόχους. Οικ. Τσαβάκη Αν., Κ8305.

Εικ. 9. Ευρύστομη πρόχους. Οικ. Κλητοράκη – Μανδηλάρη, Κ2340.

Εικ. 10. Πρόχους. Οικ. Κλητοράκη – Μανδηλάρη, Κ2349.

Εικ. 11. Τριφυλλόσχημη οινοχόη Οικ. Τσαβάκη Αν., Κ8291.

Εικ. 12. Ολόβαφη οινοχόη. Γήπεδο Αγ. Παρασκευής.

Εικ. 13. Ολόβαφη οινοχόη. Γαλανείκα – Δρόμος 39. Έργα ΔΕΥΑΛ, Κ8290.

Εικ. 14. Ευρύστομος αμφορίσκος. Γαλανείκα – Δρόμος 39. Έργα ΔΕΥΑΛ, Κ8316.

Εικ. 15. Ευρύστομος αμφορίσκος. Αγ. Παρασκευή – Ταράτσα, Κ8307.

Εικ. 16. Ευρύστομος αμφορίσκος. Γήπεδο Αγ. Παρασκευής.

Εικ. 17. Αμφορίσκος. Οικ. Τσαβάκη Αν., Κ8302.

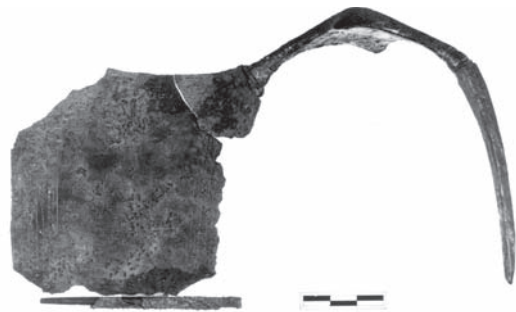
Εικ. 18. Σφαιρικός αρύβαλλος. Οικ. Τσαβάκη Αν., Κ8303.

Εικ. 19. Ζεύγος χαλκινων ψελίων. Οικ. Τσαβάκη.

Εικ. 20. Ζεύγος ψελίων. Οικ. Τσαβάκη.

Εικ. 21. Χάλκινη πόρπη. Οικ. Τσαβάκη.

Εικ. 22. Σφραγίδα – αλογάκι. Οικ. Τσαβάκη.

Εικ. 23. Χειροποίητο αγγεία. Οικ. Τσαβάκη, K8299.

Εικ. 24. Χειροποίητη λήκυθος. Αγ. Παρασκευή – Ταράτσα, K8008.

Εικ. 25. Κρατήρας με ψηλό πόδι. Οικ. Τσαβάκη, K9689.

Ο ΚΥΝΟΣ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ*

Πέτρος Κουνούκλας

Η παρούσα ανακοίνωση πραγματεύεται την παρουσίαση των οικοδομικών καταλοίπων της Πρωτογεωμετρικής περιόδου από τον παράκτιο οικισμό στη θέση Κύνος Λειβανατών (εικ. 1)¹. Ο οικισμός αυτός, ο οποίος παρουσιάζει μία αξιοσημείωτη συνεχή χρήση από τη Μεσοελλαδική ΙΙΙ περίοδο² έως και τους Πρώιμους Βυζαντινούς χρόνους, είναι ο πρώτος της κατηγορίας του και της εποχής του, που ανασκάφηκε συστηματικά στην Ανατολική Λοκρίδα από την ΙΔ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, υπό τη Διεύθυνση της Επίτιμης Εφόρου Αρχαιοτήτων κας Δακορώνια Φανουριάς.

Ο οικισμός εκτείνεται σε χαμηλό, παράκτιο λόφο, ο οποίος βρίσκεται στη θέση Πύργος ή Πάτι, 3 χιλιόμετρα βορειανατολικά της σύγχρονης πόλης των Λειβανατών (εικ. 2). Πρόκειται για μία θέση στρατηγικής σημασίας καθώς δεσπόζει στην παράκτια ζώνη της Ανατολικής Λοκρίδας και ελέγχει το θαλάσσιο δρόμο του Βορείου Ευβοϊκού κόλπου, που οδηγεί από την Αττική προς τη Μαγνησία, τις Βόρειες Σποράδες και τα παράλια της Μακεδονίας (εικ. 3). Τη σημασία της θέσης αναγνώρισαν όλοι οι κάτοχοι ή κατακτητές της περιοχής ως και τις ημέρες μας. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες των κατοίκων της περιοχής κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου πολέμου τα στρατεύματα κατοχής είχαν εγκαταστήσει εκεί ναύσταθμο, ο οποίος διέθετε παρατηρητήριο και πολυβολείο στην κορυφή του λόφου.

Η συστηματική ανασκαφική έρευνα κάλυψε μία έκταση περίπου 500τ.μ., στο βορειοδυτικό τμήμα του υψώματος και διήρκεσε από το 1985 έως το 1995. Όπως απέδειξε η ανασκαφή ο λόφος σχηματίστηκε από τις επιχώσεις των διαδοχικών στρωμάτων κατοίκησης και μολονότι κατά περιπτώσεις η ανασκαφική έρευνα κατέληξε σε βάθος 7,50μ. δεν εντοπίστηκε το φυσικό έδαφος (εικ. 4).

Τα οικοδομικά κατάλοιπα της Πρωτογεωμετρικής περιόδου συνίστανται σε τμήματα θεμελίων πέντε τοίχων³, που εντοπίστηκαν σε βάθος 0,85μ. έως 1μ. από τα επιφανειακά στρώματα και περιορίζονται στο νότιο τμήμα της ανασκαφής ακολουθώντας την κλίση του εδάφους (εικ. 5). Σώζονται σε χαμηλό ύψος, το οποίο δεν ξεπερνά κατά μέσο όρο τα 0,50μ. και

* Θα ήθελα να εκφράσω τον αμέριστο σεβασμό και τις ευχαριστίες προς την κα. Δακορώνια Φανουριά, και την Προϊσταμένη της ΙΔ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων κα. Παπακωνσταντίνου Μαρία Φωτεινή για την εμπιστοσύνη, τη συνεργασία και για τις όποιες διευκολύνσεις μου παρέχουν στην πρόσβαση αυτού του πρωτότυπου αρχαιολογικού υλικού. Επίσης ευχαριστώ θερμά τη σχεδιάστρια της Υπηρεσίας κα. Τσεκούρα Αλεξάνδρα, η οποία επιμελήθηκε της αποτυπώσεως και των σχεδίων της ανασκαφής.

1. Fossey 1990, 81. Dakoronia 1993, 125.

2. Dakoronia 1987, 55-64.

3. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά ημερολόγια οι τοίχοι φέρουν την ακόλουθη αρίθμηση: T6, T7, T12, T13α, T64.

έχουν πλάτος, το οποίο κυμαίνεται από 0,40 έως 0,55μ. Η έντονη οικοδομική δραστηριότητα των οικιστών κατά τους Ρωμαϊκούς και Πρώιμους Βυζαντινούς χρόνους στάθηκε η αιτία για την καταστροφή σημαντικών τμημάτων των προγενεστέρων οικοδομικών φάσεων του οικισμού γεγονός που καθιστά προβληματική την αποκατάσταση της συνολικής κάτοψης του κτίσματος.

Αμέσως κάτω από τα ρωμαϊκά κατάλοιπα βεβαιώθηκε η ύπαρξη ενός οικοδομήματος, το οποίο υποδιαιρείται σε τρεις τουλάχιστον χώρους εκ των οποίων η κάτοψη ενός μόνο μπορεί να αποκατασταθεί (Α). Πρόκειται για χώρο ορθογώνιο μήκους 9,60μ., πλάτους 4,80μ. και με προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ⁴. Η βόρεια-βορειοανατολική στενή πλευρά του βρίσκεται πέραν των ορίων του ανεσκαμμένου χώρου. Σε απόσταση 1,90μ. νοτιοδυτικά του ορθογωνίου δωματίου αποκαλύφθηκε στο ίδιο βάθος η βορειοδυτική γωνία ενός δεύτερου (Β). Μολονότι δεν συνδέεται με το προαναφερθέν, ο κοινός τρόπος δόμησης των θεμελίων, το αυτό επίπεδο έδρασης και ο κοινός προσανατολισμός μας επιτρέπουν την ταύτισή του με ένα δωμάτιο του ίδιου οικοδομήματος.

Για το κτίσιμο των θεμελίων έχουν χρησιμοποιηθεί κυρίως πλακαροί λίθοι, αδρά επεξεργασμένοι μεσαίου και μικρού μεγέθους και βύσματα στα κενά από λατύπη. Κροκάλες, που αφθονούν στην παρακείμενη ακτή, χρησιμοποιήθηκαν επίσης σαν οικοδομικό υλικό (εικ. 6). Η σύσταση του εδάφους κάτω ακριβώς από τα θεμέλια συνίσταται σε χώμα ανοικτής καστανής απόχρωσης, μετρίου σκληρότητας, το οποίο περιέχει μάζες καμένων πλίνθων και πύλων από το στρώμα καταστροφής της προγενέστερης οικοδομικής φάσης.

Παρόμοιες μάζες που βρέθηκαν σε υψηλότερα στρώματα πάνω από τη στάθμη έδρασης της θεμελίωσης, οι οποίες μάλιστα κατά περίπτωση την κάλυπταν, αποτελεί ένδειξη ότι οι τοίχοι του κτηρίου ήταν δομημένοι από ωμές πλίνθους, τρόπος δόμησης όχι άγνωστος για την εποχή και επιβεβαιωμένος στον Κύνο από την Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδο⁵.

Όπως αναφέρθηκε προγενέστερα η διαδοχική κατοίκηση του χώρου σε συνδυασμό με την έντονη οικοδομική δραστηριότητα επέδρασαν καταλυτικά στο πρωτογεωμετρικό οικοδόμημα καταστρέφοντας μεγάλα τμήματά του. Κατόπιν τούτου δεν εντοπίζονται με ασφάλεια θυραία ανοίγματα. Ωστόσο ο προσανατολισμός των οικοδομικών λειψάνων και η θέση τους έντονα εκτεθειμένη στους ισχυρούς βόρειους ανέμους μπορεί να στηρίξει την υπόθεση ύπαρξης εισόδου στη νότια ή νοτιοδυτική πλευρά όπως παρατηρείται σε περιπτώσεις ορθογωνίων κτηρίων αυτής της περιόδου⁶.

Επίσης δεν εντοπίστηκαν ίχνη κανενός είδους δαπέδων. Άγνωστος παραμένει και ο τρόπος στέγασης του οικοδομήματος. Μόνον μία έμμεση πληροφορία σχετικά με το επίπεδο του δαπέδου αποκαλύφθηκε κατά την ανασκαφική έρευνα. Εντός του χώρου Α, στο ίδιο επίπεδο με την ανώτερη επιφάνεια του νότιου θεμελίου και σε απόσταση 2,00μ. βορείως αυτού, αποκαλύφθηκαν τέσσερις πλακαροί λίθοι, οι οποίοι διαμορφώνουν μία κατασκευή ωοειδούς σχήματος με μέγιστη διάμετρο 0,70μ, και ελάχιστη 0,60μ. Στον ίδιο άξονα, σε απόσταση 7,40μ. νοτιοδυτικά της κατασκευής εντοπίστηκε στο ίδιο επίπεδο δεύτερος σχηματισμός τεσσάρων πλακαρών λίθων διαστάσεων 0,80 X 0,40μ. Η σύσταση του εδάφους περιμετρικά των λίθων και κάτω από αυτούς αποτελούνταν από χαλαρά χώματα ανοικτής καστανής απόχρωσης πε-

4. Μικρής έκτασης σωροί λίθων βρέθηκαν κατά μήκος της βόρειας πλευράς του χώρου Α. Η θέση και το βάθος εύρεσης αυτών μας επιτρέπει να υποστηρίξουμε την άποψη ότι αποτελούν κατάλοιπα τοίχου, ο οποίος οριοθετούσε προς βορρά το χώρο Α.

5. Wells 1983, 33. Dakoronia 2003, 38.

6. Wells 1983, 82.

ριέχοντα μάζες καμένων πλίνθων της προγενέστερης οικοδομικής φάσης. Οι δύο κατασκευές θα μπορούσαν να ερμηνευθούν ως βάσεις ξύλινων δοκών γεγονός το οποίο επιβεβαιώνει ότι οι χώροι ήταν στεγασμένοι χωρίς όμως να μπορούμε να προσδιορίσουμε το είδος της στέγης. Η θέση του δευτέρου σχηματισμού πλακαρών λίθων εξωτερικώς της νοτιοδυτικής πλευράς του χώρου Α υποδηλώνει την ύπαρξη ενός δωματίου του ίδιου οικοδομήματος, η κάτοψη του οποίου παραμένει αδιευκρίνιστη (Γ).

Μία σύντομη αναφορά στην κεραμική, η οποία προέρχεται από τα στρώματα που αντιστοιχούν στα οικοδομικά κατάλοιπα έχει σκοπό την τεκμηρίωση της προτεινόμενης χρονολόγησής τους.

Σύμφωνα με την προκαταρκτική επεξεργασία της κεραμικής αναγνωρίζονται κυρίως τύποι μεγάλων κλειστών τροχήλατων αγγείων όπως αμφορείς, υδρίες, πρόχοι, που φέρουν ταινιωτή διακόσμηση στην κοιλία και μοτίβα ομόκεντρων κύκλων και ημικυκλίων στην περιοχή του ώμου και του λαιμού (εικ. 7)⁷.

Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η ανακάλυψη εντός του χώρου Α δίπλα ακριβώς στη λίθινη βάση, ενός χειροποίητου αμφορέως τοποθετημένου πλαγίως (εικ. 8, 9)⁸. Το αγγείο ελλίπες στο λαιμό είναι κατασκευασμένο από σκληρό καθαρό πηλό ανοικτής καστανής απόχρωσης. Περιμετρικά του ώμου διακρίνεται στικτή διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων και σταυρού εγγεγραμμένου σε κύκλο. Στο εσωτερικό του αμφορέως εντοπίστηκαν δύο καμένα οστά και ένας ελλίπης στο χέιλος και το σώμα σκύφος με κωνική βάση⁹. Τα ευρήματα αυτά υποδηλώνουν την πιθανή χρήση του αμφορέως ως τεφροδόχου. Χειροποίητα αγγεία με στικτή διακόσμηση, τα οποία συνδέονται με ταφική χρήση έχουν βρεθεί σε αρκετές πρωτογεωμετρικές θέσεις¹⁰. Ενταφιασμοί εντός οικισμών, κυρίως παιδιών, κατά την Πρωτογεωμετρική περίοδο δεν αποτελούν άγνωστη πρακτική¹¹ και δεν προσδίδουν απαραίτητα θρησκευτικό χαρακτήρα στα κτήρια¹².

Παράλληλα αναγνωρίζονται και τύποι ανοικτών τροχήλατων αγγείων όπως σκύφοι, κύπελλα και κρατήρες¹³. Οι κρατήρες εκπροσωπούνται με λιγοστά δείγματα κυρίως από χείλη. Ο σκύφος εκπροσωπείται με πολλά δείγματα, έχει χαμηλή ή υψηλότερη κωνική βάση και καλύπτει όλους τους συνήθεις τύπους όπως του ολόβαφου σκύφου με εξηρημένη ταινία μεταξύ των ριζών των λαβών, με εξηρημένο το κατώτερο τμήμα του σώματος και τη βάση, με εξηρημένο δίσκο στον πυθμένα, και με εξηρημένη λεπτή ταινία εξωτερικώς στο κατώτερο τμήμα του σώματος. Επίσης εκπροσωπείται ικανοποιητικά ο σκύφος με διακόσμηση είτε ομόκεντρων κύκλων είτε τεθλασμένης γραμμής. Αισθητή είναι η παρουσία του ολόβαφου κυπέλλου με εξηρημένη λεπτή ταινία εξωτερικώς στο κατώτερο τμήμα του σώματος (εικ. 10). Πρόκειται για κεραμική εξαιρετικής ποιότητας. Η ανάλυση πηλών που πραγματοποιήθηκε σε ενδεικτικό αριθμό οστράκων με τη μέθοδο ενεργοποίησης νετρονίων απέδειξε ότι η κεραμική είναι τοπικής προελεύσεως¹⁴.

Οικιακή κεραμική συνίσταται σε χειροποίητα στιλβωμένα όστρακα από χονδροειδή κα-

7. Dakoronia 2003, 42, fig. 3, 5.

8. Dakoronia 2003, 42, fig. 7, 8.

9. Dakoronia 2003, 42, fig. 9.

10. Bouzek 1974, 12, 13.

11. Wells 1983, 34. Mazarakis Ainian 1997, 250. Νικολάου 1999, 154.

12. Mazarakis Ainian 1997, 282.

13. Dakoronia 2003, 41, fig. 2, 4, 6.

14. Mommsen – Maran 2000-2001, 95-106.

στανότεφρο πηλό. Συνήθεις τύποι αγγείων είναι του αμφορέως και της πρόχου με ημισφαιρικό σώμα και κυρτή βάση. Έντονα ίχνη καύσης, που παρατηρούνται σε όλα τα σχετικά δείγματα συνηγορούν με την άποψη ότι χρησιμοποιήθηκαν ως μαγειρικά σκεύη. Αυτό το είδος κεραμικής εμφανίζεται στον Κύνο κατά τα πρώιμα στάδια της Υπομυκηναϊκής περιόδου και η παρουσία του είναι σταθερή σε όλα τα στρώματα μέχρι και την Πρωτογεωμετρική περίοδο¹⁵.

Η κεραμική λοιπόν που αντιστοιχεί σε αυτή την οικοδομική φάση μας στηρίζει την προτεινόμενη χρονολόγηση του οικοδομήματος στην Πρώιμη Πρωτογεωμετρική εποχή¹⁶.

Οι λιγοστές αρχιτεκτονικές μαρτυρίες που διαθέτουμε δεν μας επιτρέπουν να προσδιορίσουμε τον τύπο του οικοδομήματος, τους σκοπούς και τις ανάγκες που εξυπηρετούσε. Τα διασωθέντα οικοδομικά κατάλοιπα και η έκταση που καταλαμβάνουν μας επιτρέπουν να υποστηρίξουμε την ύπαρξη ενός μεγάλων διαστάσεων πιθανόν ορθογωνίου κτηρίου, το οποίο διέθετε τρία τουλάχιστον δωμάτια, αναπτυσσόμενα στον ίδιο άξονα. Πρόκειται για έναν αρχιτεκτονικό τύπο, που συναντάται στα λιγοστά μέχρι σήμερα ευρεθέντα οικοδομήματα αυτής της περιόδου και πιθανόν να αποτελεί μέρος ενός οργανωμένου οικισμού¹⁷.

Ο χαρακτήρας του κτηρίου και το status των χρηστών του δεν είναι δυνατόν να καθοριστούν από τα κινητά ευρήματα, που αντιστοιχούν σε αυτή την οικοδομική φάση. Εκτός της κεραμικής τα λοιπά κινητά ευρήματα συνίστανται σε πήλινα αμφικωνικά σφονδύλια, αλιευτικά βάρη, λίθινους τριπτήρες και ένα λίθινο τριβείο. Αναμφίβολα ο χαρακτήρας αυτών των ευρημάτων μας προσανατολίζει προς ένα είδος οικιακής οικονομίας ή δε ποιότητα της κεραμικής μας κατευθύνει προς ένα υψηλό οικονομικά επίπεδο των χρηστών αν όχι και κοινωνικά.

15. Dakoronia 2003, 44, figs. 12, 13.

16. Drerup 1969, 78. Wells 1983, 33, fig. 7. Wardle 1983, 301-303. 1987, 318-321. Hänsel 1989, 171-208. Mazarakis Ainian 1997, 234-235, 249-251. Lemos 2002, 136, 146, 148, 205.

17. Dakoronia 2003, 41, fig. 1b.

SUMMARY

KYNOS DURING THE PROTOGEOMETRIC PERIOD

Petros Kounouklas

The systematic archaeological investigation of Kynos, a site discovered on a low hill by the shore of the North Euboean Gulf, near the modern village of Livanates, in the modern district of Lokris, revealed remains of buildings and graves dating from as early as the Middle Helladic period and up to Byzantine times.

The *object* of this work is the presentation of the architectural remains of the Protogeometric period. Subjects, such as the identification of typology and possible uses of the structural remains, are under discussion, through the study of plans, construction techniques, building materials, and the relevant excavated artefacts.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bouzek J., 1974. *The Attic Dark Age Incised Ware*, Prague.
- Dakoronia F., 1987. Mittelhelladische Gräber in Ost – Lokris, *AM* 102, 55-64.
- Dakoronia F., 1993. Homeric Towns in East Lokris: Problems of Identification, *Hesperia* 62, 115-127.
- Dakoronia F., 2003. The Transition from Late Helladic III C to the Early Iron Age at Kynos, στο Deger-Jalkotzy S. Zavadič M. (eds.), *LH IIIC Chronology and Synchronisms. Proceedings of the International workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, May 7th and 8th, 2001*, Vienna, 37-51.
- Drerup. H., 1969. Griechische Baukunst in geometrischer Zeit, *Archaeologia Homerica* 2, Göttingen.
- Fossey J., 1990. *The Ancient Topography of Opountian Lokris*, Amsterdam.
- Hänsel B., 1989. *Kastanas, Die Grabung und der Baubefund. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 7/1, Berlin.
- Lemos I.S., 2002. *The Protogeometric Aegean*, Oxford.
- Mazarakis Ainian A., 1997. *From Rulers' dwellings to Temples, Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100-700 B.C.)*, *SIMA* 121, Jonsered.
- Mommsen H. – Maran J., 2000-2001. Production Places of some Mycenaean Pictorial Vessels: The Contribution of Chemical Pottery Analysis, *OpAth* 25-26, 95-106.
- Νικολάου Ε., 1999. Παιδικές ταφές 'intra muros' της Έσχατης Χαλκοκρατίας από τον Κύνο της Ανατολικής Λοκρίδας, στο *ΠΜΚ* 1, 153-156.
- Wardle K.A., 1983. Assiros: A Macedonian Settlement of the Late Bronze Age and Early Iron Age, in *Ancient Macedonia III. Third International Symposium held in Thessaloniki, Sept. 21-25, 1977*, Thessalonike, 301-303.
- Wardle K.A., 1987. Excavations at Assiros Toumba. A preliminary Report, *BSA* 82, 318-321.
- Wells B., 1983. *The Protogeometric Period 2: An Analysis of the Settlement, Asine II: Results of the Excavations East of the Acropolis 1970-1974*, fasc. 4, Stockholm.

Εικ. 1. Κύνος Λειβανατών.

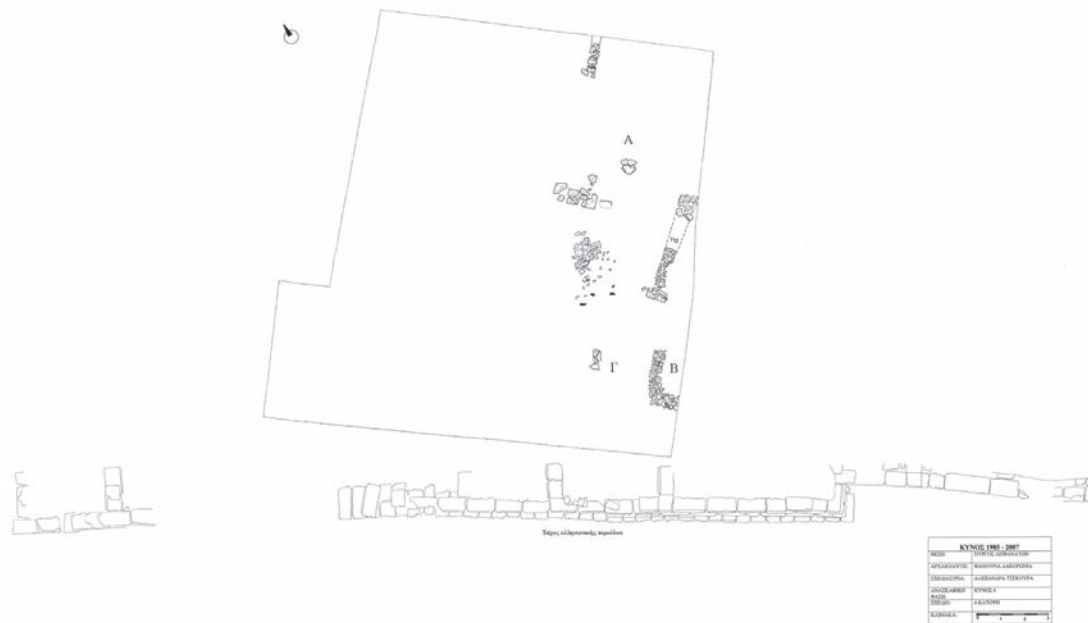
Εικ. 2. Απόσπασμα χάρτου Υδρογραφικής Υπηρεσίας 1:100, 313 βόρειος Ευβοϊκός κόλπος Χαλκίδα μέχρι Τρίκερι.

Εικ. 3. Δορυφορική λήψη Βορείου Ευβοϊκού Κόλπου, Google Earth 2005.

Εικ. 4. Γενική άποψη του χώρου ανασκαφής.

Εικ. 5. Η κάτοψη των οικοδομικών καταλοίπων της Πρωτογεωμετρικής περιόδου.

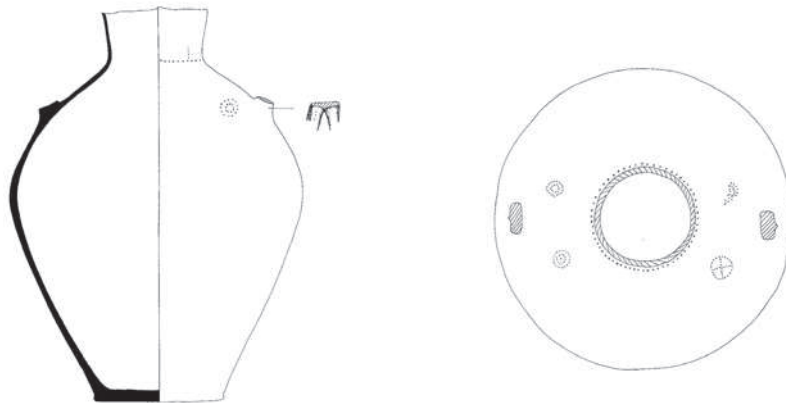
Εικ. 6. Η νοτιοδυτική γωνία του χώρου Α.

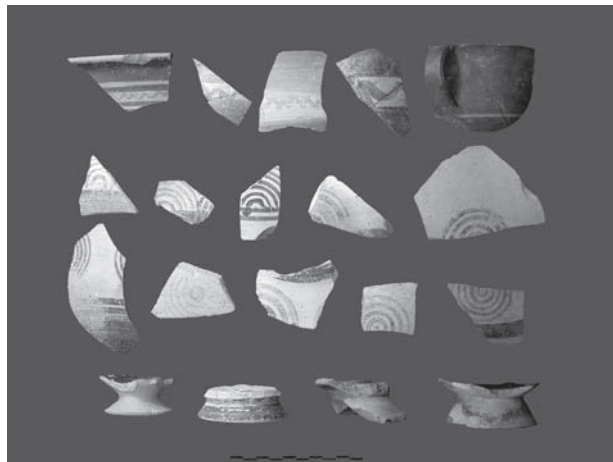
Εικ. 7. Υδρία.

Εικ. 8. Χειροποίητος αμφορέας,
Dakoropia 2003, 42, fig.7.

Εικ. 9. Σχέδιο χειροποίητου αμφορέως.

Εικ. 10. Κεραμική, προερχόμενη από τα ανασκαφικά στρώματα της πρωτογεωμετρικής οικοδομικής φάσης.

Ο «ΑΙΑΣ»... ΣΤΟΝ ΚΥΝΟ. ΣΥΣΤΗΜΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Φανουρία Δακορώνια, Πέτρος Κουνούκλας, Δημήτρης Μπελέτσος

Η συστηματική ανασκαφή στη θέση Κύνος Λειβανατών διεξήχθη από τη ΙΔ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και διήρκεσε από το 1985 έως και το 1995¹. Η ανασκαφική διερεύνηση κάλυψε μία έκταση 500τ.μ και έφθασε κατά περίπτωση μέχρι βάθος 7,50μ.

Αποκαλύφθηκε έτσι ένας σημαντικός παράκτιος οικισμός με αξιοσημείωτη διάρκεια ζωής και συνέχεια, από την Μέση Εποχή του Χαλκού έως και τους σύγχρονους ιστορικούς χρόνους.

Από τα πολλαπλά στρωματογραφημένα επίπεδα συλλέχθηκαν περίπου 10.000 ομάδες κεραμικής, που υπολογίζεται ότι περιλαμβάνουν περί τις 500.000 αριθμημένα όστρακα διαφόρων τύπων αγγείων, διαφόρων χρονολογικών περιόδων και διαφόρων χρήσεων. Επίσης έχουν συλλεγεί άνω των 2.000 κινητών ευρημάτων, εκτός της κεραμικής, διαφόρων υλών και ποικίλων χρήσεων όπως υφαντικά βάρη, εργαλεία λίθινα, οστέινα, μέταλλα, κ.α. Τα αποτελέσματα αυτής της δεκάχρονης ερευνητικής προσπάθειας είναι συγκεντρωμένα σήμερα σε μία αποθήκη 45τ.μ. του Αρχαιολογικού Μουσείου της Αταλάντης με 500 ξύλινα κιβώτια αρχαιολογικού υλικού και δύο μεταλλινούς φοριαμούς που περιέχουν τα ημερολόγια ανασκαφής, τα δελτία καταγραφής κεραμικής, κινητών ευρημάτων, καθώς και εκατοντάδες φωτογραφιών και σχεδίων. Κατά την διάρκεια της προσπάθειας διαχείρισης και υποταγής αυτού του πλούσιου υλικού έγιναν αντιληπτές οι δυσκολίες που συνεπάγεται ο κλασικός τρόπος επεξεργασίας με αποτέλεσμα να αναζητηθεί η βοήθεια των σύγχρονων τεχνολογιών.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες και τους προβληματισμούς γεννήθηκε το πρωτότυπο σύστημα διαχείρισης ανασκαφικών δεδομένων «Αίας»², το οποίο αποτελεί και το αντικείμενο της συμβολής μας στο παρόν συνέδριο.

A. ΓΕΝΙΚΑ

Το σύστημα «ΑΙΑΣ» είναι μία ολοκληρωμένη, πρωτότυπη και πολυχρηστική λύση, αποκλειστικά σχεδιασμένη και προσαρμοσμένη για να καλύψει τις ανάγκες της επεξεργασίας του αρχαιολογικού υλικού κάθε είδους συστηματικών ανασκαφών. Βασικός στόχος του είναι να

1. ΑΔ 40, 1985, *Χρονικά*, 173-174. ΑΔ 41, 1986, *Χρονικά*, 68-69. ΑΔ 42, 1987, *Χρονικά*, 234. ΑΔ 43, 1988, *Χρονικά*, 223-224. ΑΔ 44, 1989, *Χρονικά*, 171-172. ΑΔ 45, 1990, *Χρονικά*, 177-178. ΑΔ 46, 1991, *Χρονικά*, 194-195. ΑΔ 47, 1992, *Χρονικά*, 208-211. ΑΔ 48, 1993, *Χρονικά*, 207-208. ΑΔ 50, 1995, *Χρονικά*, 338-339.

2. Η ονομασία του προγράμματος προήλθε από τον μυθικό ήρωα που αναφέρεται στον Όμηρο ως αρχηγός των Λοκρών, στην περιοχή των οποίων ανήκει ο Κύνος.

προσφέρει γρήγορη και αξιόπιστη πρόσβαση στα στοιχεία των καταχωρημένων ευρημάτων και να βοηθήσει στην εξαγωγή στατιστικών και ιστορικών συμπερασμάτων.

B. ΒΑΣΙΚΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

• Πολυχρηστικότητα / Διαβαθμισμένη πρόσβαση

Στο σύστημα «ΑΙΑΣ» έχει ενσωματωθεί ένας σύγχρονος μηχανισμός πιστοποίησης και σύνδεσης χρηστών, επιτρέποντας έτσι την παράλληλη ή μη λειτουργία του, από έναν ή περισσότερους χρήστες. Η πρόσβαση στο σύστημα γίνεται με την εισαγωγή του ονόματος του χρήστη και του αντίστοιχου κωδικού πρόσβασης.

• Σύγχρονο, απλό & φιλικό περιβάλλον εργασίας

Το περιβάλλον εργασίας του συστήματος «ΑΙΑΣ», είναι πλήρως εναρμονισμένο με τις επιταγές και τάσεις των σύγχρονων παραθυρικών εφαρμογών (windows). Η πρόσβαση σε όλες τις λειτουργίες του, γίνεται μέσω απλών και κατανοητών μενού επιλογών ή γραμμών εργαλείων (toolbars).

• Πλήρης υποστήριξη για όλους τους τύπους ευρημάτων

- Κινητά ευρήματα
- Κεραμική
- Αρχιτεκτονική
- Ταφικά ευρήματα
- Τα δεδομένα που αφορούν στις παραπάνω κατηγορίες, εισάγονται από τον χειριστή της εφαρμογής με χρήση κατάλληλων φορμών και πεδίων. Οι ηλεκτρονικές φόρμες εισαγωγής είναι σχεδιασμένες με τέτοιο τρόπο, ώστε να εναρμονίζονται με τα χειρόγραφα δελτία καταγραφής και να διευκολύνουν με αυτό τον τρόπο την εισαγωγή των δεδομένων.
- Στις φόρμες αυτές ενσωματώνονται διάφοροι κανόνες ακεραιότητας, ώστε να διασφαλίζεται κατά το δυνατόν, η ορθή εισαγωγή των δεδομένων (π.χ. υποχρεωτικά πεδία, έλεγχος συντεταγμένων τοποθέτησης κ.τ.λ.). Το σύστημα δεν έχει κανέναν περιορισμό στο πλήθος των ευρημάτων που είναι δυνατό να καταχωρηθούν στην βάση δεδομένων. Επίσης το σύστημα δίνει τη δυνατότητα υποστήριξης των καταχωρημένων ευρημάτων με φωτογραφικό και σχεδιαστικό υλικό, με την εισαγωγή αρχείων ψηφιακών εικόνων, οι οποίες μπορεί να αναζητηθούν, να προβληθούν, και να εκτυπωθούν, είτε σε μικρογραφία (thumbnail) είτε σε φυσικό μέγεθος (εικ. 1, 2, 3).

• Οπτικοποίηση καννάβου σε στρωματογραφικά επίπεδα

Το σύστημα παρέχει την δυνατότητα αυτόματου σχεδιασμού του καννάβου της ανασκαφής στα επιθυμητά κάθε φορά επίπεδα και οπτικοποίησης της θέσης ανακάλυψης των ευρημάτων στον χώρο της ανασκαφής με τις ακριβείς συντεταγμένες τους. Ο χειριστής κατόπιν μπορεί εύκολα να προβάλλει το Δελτίο Καταγραφής οποιουδήποτε ευρήματος που απεικονίζεται. Υπάρχει δυνατότητα η ανασκαφή να προβληθεί γραφικά σε κάτοψη, με αυτόματη προβολή τις εικόνας της οικοδομικής φάσης που αντιστοιχεί στο συγκεκριμένο

βάθος. Πρόσθετες δυνατότητες που αφορούν στην σχεδίαση του καννάβου είναι οι εξής (εικ. 4):

- Απεικόνιση τομών & μαρτύρων
- Δυνατότητα μεγέθυνσης & κύλισης του καννάβου
- Βαθμιδωτή σκίαση ανάλογα με το πλήθος των ευρημάτων
- Βαθμιδωτή σκίαση ανάλογα με το βάθος εμφάνισης των ευρημάτων
- Δυνατότητα επιλογής περιοχής του καννάβου και αυτόματης στατιστικής ανάλυσης των ευρημάτων που περιέχονται σε αυτή.
- Εισαγωγή νέων ευρημάτων σε επιλεγμένες θέσεις
- Εκτύπωση του καννάβου
- Δυνατότητα ρυθμίσεων των παραμέτρων οπτικοποίησης

• **Δυναμικό & ενοποιημένο περιβάλλον αναζήτησης**

Η πρόσβαση στο σύνολο της πληροφορίας υποστηρίζεται από έναν ολοκληρωμένο και ταχύ μηχανισμό αναζήτησης δεδομένων. Ο χειριστής έχει στη διάθεση του ένα πλήρες σύνολο πεδίων-κριτηρίων αναζήτησης, τα οποία μπορεί να χρησιμοποιήσει για να πραγματοποιήσει ερωτήματα (queries) στη βάση δεδομένων. Οι αναζητήσεις μπορούν να πραγματοποιηθούν με χρήση οποιουδήποτε συνδυασμού πεδίων και τα αποτελέσματα τους απαριθμούνται αυτόματα. Τα βασικά χαρακτηριστικά του περιβάλλοντος αναζήτησης είναι τα εξής (εικ. 5, 6, 7):

- Άμεση απόκριση στην εκτέλεση των αναζητήσεων
- Δυνατότητα αποθήκευσης των κριτηρίων αναζήτησης ως ερωτήματα
- Δυνατότητα άμεσης προβολής του δελτίου καταγραφής του κάθε ευρήματος
- Δυνατότητα άμεσης οπτικοποίησης των ευρημάτων στον κάρναβο
- Δυνατότητα ομαδοποίησης των ευρημάτων
- Δυνατότητα προβολής και εκτύπωσης των φωτογραφιών και σχεδίων των ευρημάτων (λίστα εικόνων)
- Δυνατότητα εκτύπωσης του καταλόγου των ευρημάτων
- Δυνατότητα στατιστικής ανάλυσης των δεδομένων (βλ. επόμενη ενότητα)

• **Εξελιγμένος μηχανισμός στατιστικής ανάλυσης**

Χρησιμοποιώντας το ενιαίο περιβάλλον αναζήτησης, ο χρήστης έχει την δυνατότητα να πραγματοποιεί άμεσες στατιστικές αναλύσεις στο σύνολο των καταχωρημένων ευρημάτων. Επιλέγοντας το κεντρικό πεδίο στατιστικής, το σύστημα αυτόματα απαριθμεί τα ευρήματα για κάθε καταχωρημένη τιμή του πεδίου αυτού. Η στατιστική ανάλυση πάνω σε ένα πεδίο μπορεί να χρησιμοποιηθεί με οποιοδήποτε άλλο συνδυασμό κριτηρίων και τα αποτελέσματα της μπορούν να δημιουργήσουν αυτόματα και το αντίστοιχο γράφημα. Τα αποτελέσματα της στατιστικής ανάλυσης μπορούν επίσης με το πάτημα ενός κουμπιού να εξαχθούν σε αρχείο. *csv*, παρέχοντας έτσι την δυνατότητα περαιτέρω επεξεργασίας από τρίτες εφαρμογές. π.χ. Excel (εικ. 8, 9).

• **Πλήρης υποστήριξη τυπολογίων με χρήση ευρετηρίων**

Ιδιαίτερη έμφαση έχει δοθεί στην χρήση ευρετηρίων όρων, έτσι ώστε να διασφαλίζεται η ομοιόμορφη εισαγωγή των δεδομένων καθώς και η αποτελεσματικότερη αναζήτηση τους. Τα ευρετήρια αυτά είναι πλήρως διαχειρίσιμα από τον χειριστή της εφαρμογής, ο οποί-

ος μπορεί να προσθαφαιρέσει όρους και να μεταβάλλει την ταξινόμηση τους. Με αυτό τον τρόπο η εφαρμογή επιτρέπει την ενσωμάτωση επιστημονικών τυπολογίων που βοηθούν πολύ στην στατιστική απαρίθμηση και επεξεργασία των ανασκαφικών ευρημάτων. Τα ευρετήρια αυτά μπορούν να φιλοξενήσουν απεριόριστο αριθμό όρων. Συνολικά το σύστημα «ΑΙΑΣ» στην τρέχουσα έκδοση του, περιέχει 30 διαφορετικά ευρετήρια (**εικ. 10**).

- **Πλήρης υποστήριξη πολυχρηστικής - δικτυακής λειτουργίας**

Στις 2 κορυφαίες του εκδόσεις (Professional & Enterprise), το σύστημα «ΑΙΑΣ» παρέχει έναν πλήρες υποσύστημα ορισμού και διαχείρισης χρηστών, με σκοπό την υποστήριξη ταυτόχρονης εργασίας πολλών ατόμων στην ίδια βάση δεδομένων. Το υποσύστημα αυτό, δίνει την δυνατότητα στον διαχειριστή του συστήματος (supervisor), να ορίσει τις παραμέτρους σύνδεσης του κάθε χρήστη καθώς και τα δικαιώματα πρόσβασης και χρήσης του συστήματος.

- **Ενσωματωμένα εργαλεία διαχείρισης της βάσης δεδομένων**

Για την υποστήριξη των βασικών λειτουργιών διαχείρισης της βάσης δεδομένων (όπως backup/restore κτλ), το σύστημα «ΑΙΑΣ» διαθέτει τα αντίστοιχα εργαλεία, παρέχοντας έτσι έναν απλό και ασφαλή τρόπο πραγματοποίησης των εργασιών αυτών ακόμα και στους μη έμπειρους χρήστες.

- **Πολυγλωσσική υποστήριξη**

Το σύστημα «ΑΙΑΣ» παρέχει πολυγλωσσικό περιβάλλον εργασίας, με ήδη πλήρως υλοποιημένη την υποστήριξη της Ελληνικής και της Αγγλικής γλώσσας. Η επιλογή της γλώσσας λειτουργίας, επιτυγχάνεται εύκολα από την οθόνη γενικών επιλογών του συστήματος.

Γ. ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΠΡΟΔΙΑΓΡΑΦΕΣ ΚΑΙ ΑΠΑΙΤΗΣΕΙΣ

Πριν από την ανάπτυξη του συστήματος «ΑΙΑΣ» προηγήθηκε εκτενής μελέτη των βασικών στοιχείων της ανασκαφής και καταγράφηκαν λεπτομερώς οι επιστημονικές ανάγκες τις οποίες καλείται να καλύψει. Ιδιαίτερη σημασία δόθηκε στον απλό, σαφή και αποτελεσματικό τρόπο λειτουργίας, ώστε να μπορεί να αξιοποιηθεί πλήρως και από χειριστές χωρίς πολύ προχωρημένες γνώσεις χρήσης ηλεκτρονικού υπολογιστή.

Η υλοποίηση του συστήματος επιτεύχθηκε με χρήση τεχνολογιών τελευταίας γενιάς (*Microsoft. NET Framework 2.0 - Microsoft Visual Studio 2005*), που εγγυώνται την απρόσκοπτη λειτουργία του, στα τρέχοντα αλλά και στα μελλοντικά λειτουργικά συστήματα. Η βάση δεδομένων του συστήματος είναι ο *Microsoft SQL Server 2005 Express*, μία από τις πιο σύγχρονες και ισχυρές βάσεις της διεθνούς αγοράς η οποία δίνει στο σύστημα «ΑΙΑΣ» αξιοπιστία και υψηλή απόδοση στην επεξεργασία των δεδομένων.

Οι υπολογιστικές απαιτήσεις του συστήματος «ΑΙΑΣ» είναι οι εξής:

- Επεξεργαστής: P4 800 ή ισχυρότερος
- Μνήμη: 256MB ή περισσότερα
- Ελεύθερος χώρος στον δίσκο: 100MB,
- Λειτουργικό σύστημα: Windows 2000, XP, 2003, Vista

Για την πολυχρηστική/δικτυακή λειτουργία του συστήματος, απαιτείται δικτυακή υποδομή-καλωδίωση, που να επιτρέπει την επικοινωνία 2 τουλάχιστον υπολογιστών σε ταχύτητα 10/100 Mbps. Σε αυτήν την περίπτωση ένας από τους υπολογιστές φιλοξενεί την βάση δεδομένων (server), ενώ οι υπόλοιποι (clients) συνδέονται σε αυτόν. Ο server μπορεί να χρησιμοποιηθεί και αυτός σαν σταθμός εργασίας.

SUMMARY

“ΑΙΑΣ”... AT KYNOS. ARCHAEOLOGICAL DATA PROCESSING SYSTEM

Fanouria Dakoronia, Petros Kounouklas, Dimitris Beletsis

“ΑΙΑΣ” system was planned and created for the needs of elaboration of the huge archaeological material which was collected from the systematic excavation of Kynos-Central Greece. The system, which is a prototype and multifunctional solution concerning elaboration of archaeological, can be applied on every kind of systematic excavation.

The program displays the following basic characteristics:

- Multi user support with login access
- Modern, simple and friendly application environment
- Full support for all kind of finds
- Visualization of grid in various layers
- Dynamic & unified search environment
- Sophisticated mechanism of statistical analysis
- Full support of typology by using multiple indices.
- Full support of network/multi user operation.
- Intergraded tools for database management
- Multilingual support

Δελτίο Ευρημάτων Κεραμικής - Επεξεργασία

Γενικά Στοιχεία

Όψη: ΚΥΝΟΣ Βάθος (cm): 10 - 60
 Ημ/νία: 02/01/1986 Τομή: B Ομάδα: 200
 Τετράγωνο: Θ4 Ημερολόγιο: XXXΩ σελ.24

Αποσυρόμενα Selecta - 1 Selecta - 2 Παρατηρήσεις

ΒΑΣΕΙΣ

Αρ.	Περιγραφή
4	Δακτυλιόσχημες βάσεις από σκύρους τύπου T3
2	Βάσεις κυλίκων τύπου T2

ΣΩΜΑΤΑ

Αρ.	Περιγραφή
10	Από μεσαία κλειστά banded
15	Σώματα από μεγάλα κλειστά αγγεία banded
2	Σώματα συνανήκοντα από σκύρο ολόβαρο εσωτερικά, εξωτερικά με ομόκεντρους κύκλους και ταινιωτή διακόσμηση...
3	Συγκολληθέντα από χειροποίητο μαγειρικό αεχύος με σπλίνωση εσωτερικώς και εξωτερικώς. ΠΠΓ.

Μπελέτσης Δημήτρης, 06/12/2006 1/143 Καταχώρηση Άκυρο

Εικ. 1.

Στοιχεία Selectum - Επεξεργασία

Δεδομένα Εικόνες

Αριθμός: 2 Τετράγωνο:

Περιγραφή: Σώματα συνανήκοντα από σκύρο ολόβαρο εσωτερικά, εξωτερικά με ομόκεντρους κύκλους και ταινιωτή διακόσμηση στο κατώτερο τμήμα του σώματος

Μέρος: ΣΩΜΑΤΑ

Κατηγορία: ΑΝΟΙΚΤΟ

Μέγεθος: ΜΕΣΑΙΟ

Διακόσμηση: ΟΜΟΚΕΝΤΡΟΙ ΚΥΚΛΟΙ

Είδος: ΣΚΥΦΟΣ

Τύπος: Α1

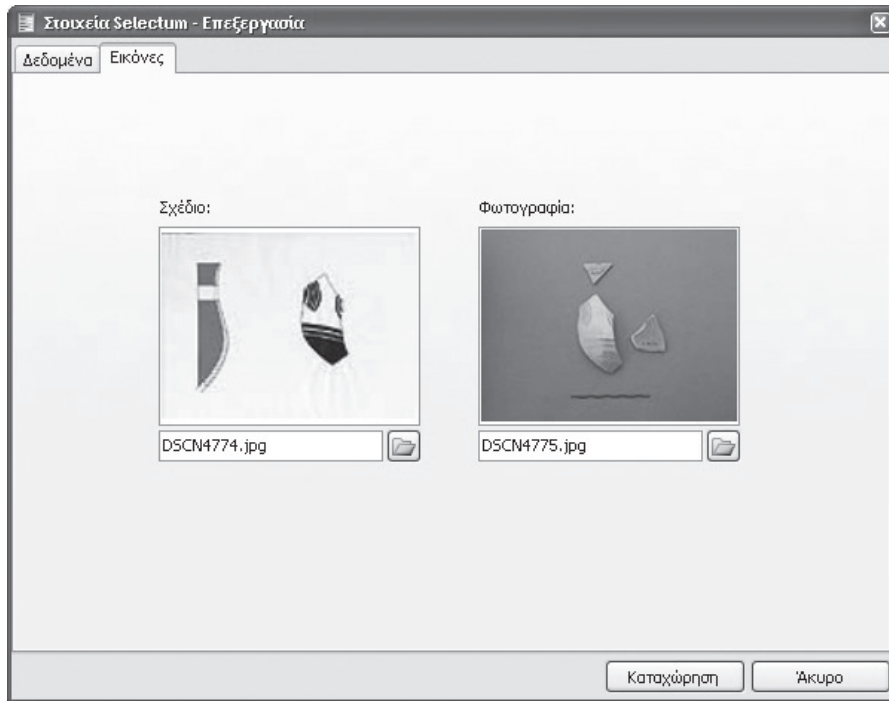
Ύλη: ΠΗΛΟΣ ΚΑΘΑΡΟΣ

Χρονολόγηση: ΠΓ

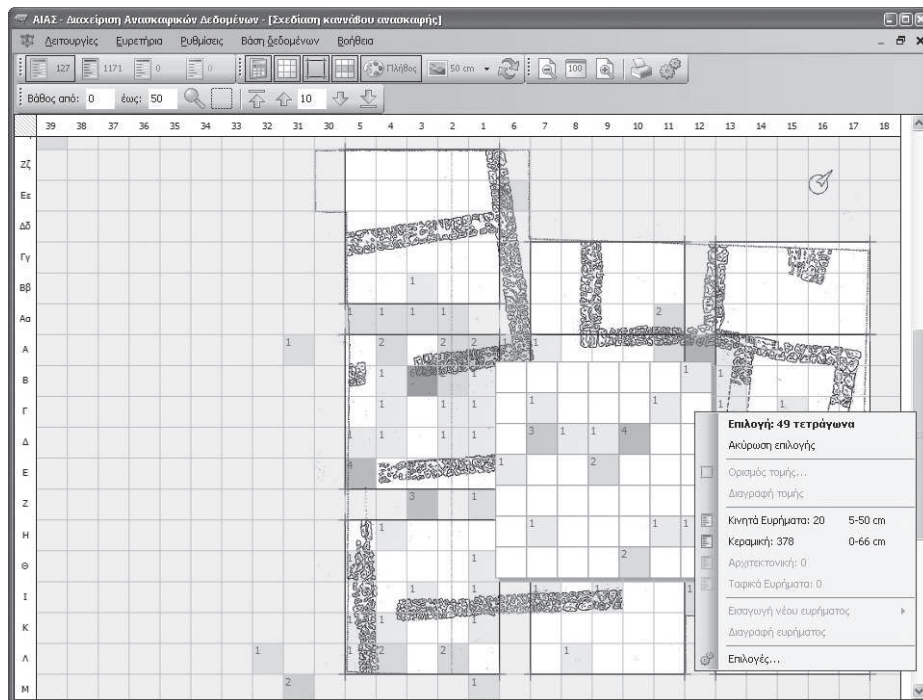
Συνανήκ. Ύστρακα:

Καταχώρηση Άκυρο

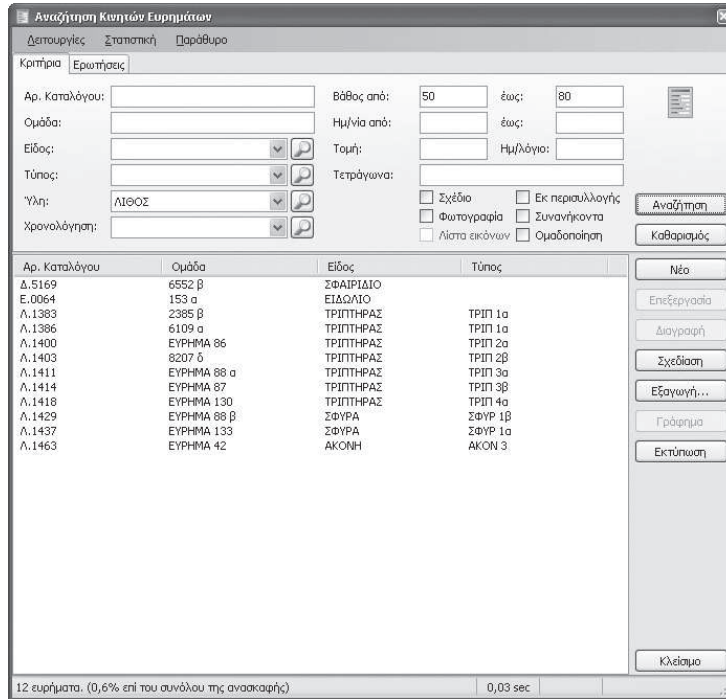
Εικ. 2.

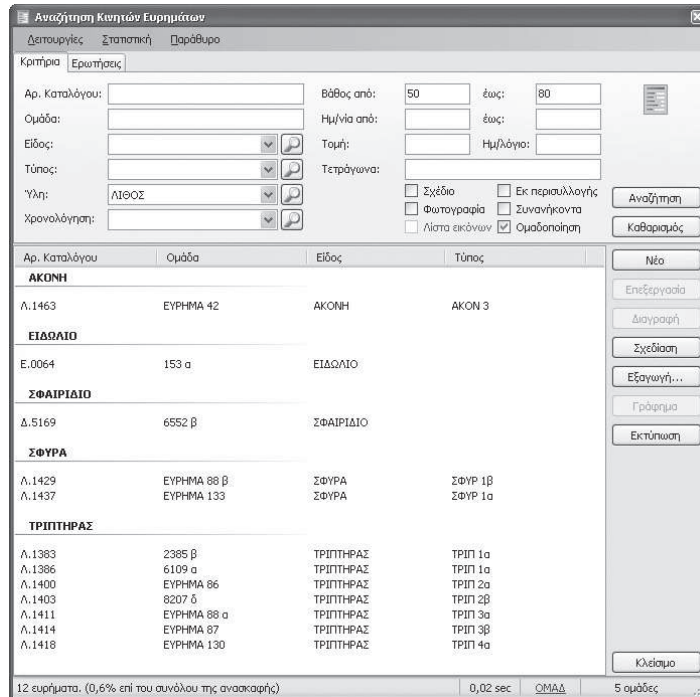
Εικ. 3.

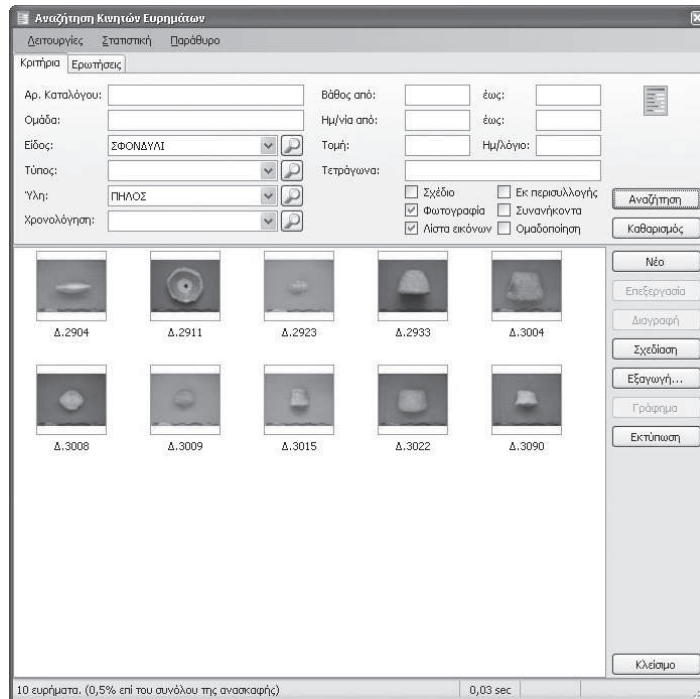
Εικ. 4.

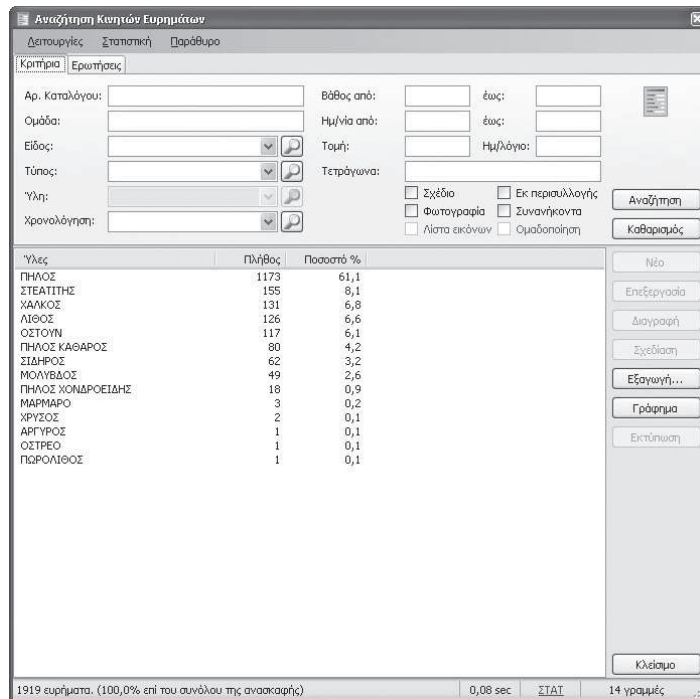
Εικ. 5.

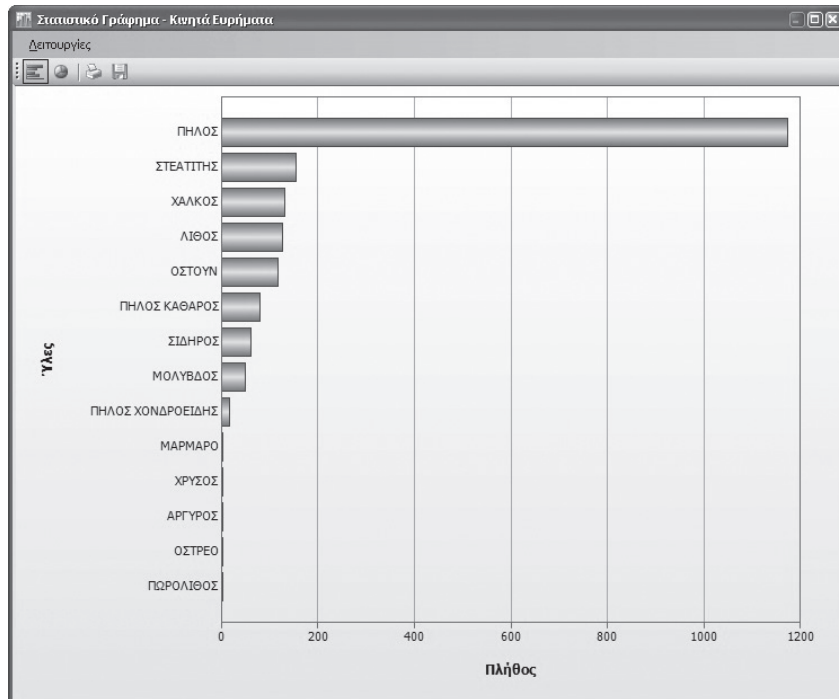
Εικ. 6.

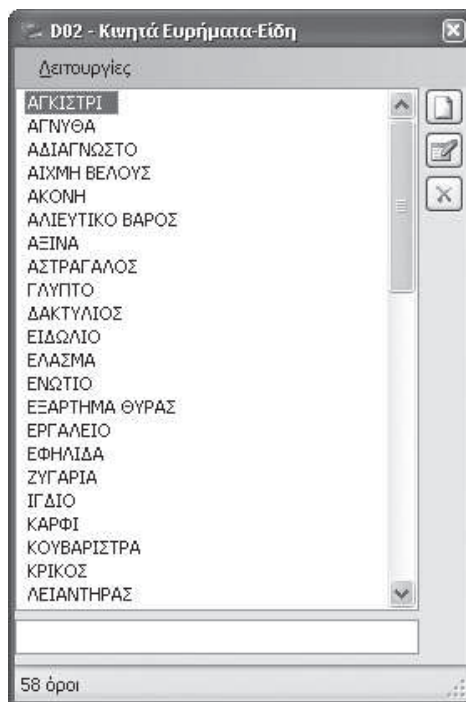
Εικ. 7.

Εικ. 8.

Εικ. 9.

Εικ. 10.

ΓΚΡΙΖΑ ΤΡΟΧΗΛΑΤΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΕΠΟΧΗΣ ΣΙΔΗΡΟΥ ΚΑΙ ΑΡΧΑΪΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΝΕΟ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙ ΦΘΙΩΤΙΔΑΣ: ΠΤΥΧΗ ΜΙΑΣ ΜΑΚΡΑΙΩΝΗΣ ΑΙΓΑΙΑΚΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ*

Ελένη Φρούσου

Το Νέο Μοναστήρι είναι το βορειότερο χωριό του Νομού Φθιώτιδας. Βρίσκεται στο νοτιοανατολικό τμήμα της δυτικής θεσσαλικής πεδιάδας, πλησίον των βορειοδυτικών παρυφών της οροσειράς της Όθρης. Ο πυρήνας του χωριού καταλαμβάνει σήμερα τα νότια χαμηλά πρανή και τμήμα της περιφέρειας μιας μαγούλας της εποχής Χαλκού, η οποία είναι γνωστή στην περιοχή με την ονομασία «Ταψί» (εικ. 1).

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες στο Νέο Μοναστήρι έχουν πραγματοποιηθεί από τη ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Φθιώτιδας αρκετές σωστικές ανασκαφές. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα των ανασκαφών αυτών, η θέση του Νέου Μοναστηριού εξακολούθησε να κατοικείται για πολλούς αιώνες μετά την εποχή Χαλκού, έως τουλάχιστον τις αρχές της Ρωμαϊκής περιόδου. Τα ανασκαφικά δεδομένα επιτρέπουν επίσης να παρατηρήσουμε ότι οι εγκαταστάσεις της εποχής Σιδήρου και των ιστορικών χρόνων αναπτύχθηκαν κυρίως στη νότια, νοτιοδυτική και νοτιοανατολική πλευρά της μαγούλας, τόσο στις κλιτύες, όσο και στην περιφέρειά της, σε επίπεδο έδαφος.

Όσον αφορά στην εποχή Σιδήρου και στους αρχαϊκούς χρόνους, οι υπάρχουσες πληροφορίες για τη θέση του Νέου Μοναστηριού έχουν ακόμη αρκετά αποσπασματικό χαρακτήρα. Για την Πρώιμη εποχή Σιδήρου, ιδίως για το πρώιμο τμήμα της, δεν υπάρχουν προς το παρόν στοιχεία. Ωστόσο, δεν αποκλείεται η θέση να κατοικήθηκε και κατά το διάστημα αυτό, αφού στο Νέο Μοναστήρι μαρτυρείται η παρουσία τόσο της ΥΕ ΙΙΙΓ και της Υπομυκηναϊκής περιόδου, όσο και της Ύστερης Πρωτογεωμετρικής. Στο έως σήμερα εξετασθέν κεραμικό υλικό από το μεταίχμιο μεταξύ των επιχώσεων της Ύστερης εποχής Χαλκού και αυτών της εποχής Σιδήρου έχουν παρατηρηθεί ορισμένα θραύσματα πρωτοεμφανιζόμενης στο συγκεκριμένο βάθος χονδροειδούς χειροποίητης κεραμικής ερυθρού χρώματος, καθώς και ελάχιστα χειροποίητης αμαυρόχρωμης και τροχήλατης μονόχρωμης, τα οποία ενδεχομένως ανήκουν στο πρώιμο τμήμα της εποχής Σιδήρου, ενώ η χαρακτηριστική για το θεσσαλοευβοϊκό χώρο γραπτή κεραμική της Ύστερης Πρωτογεωμετρικής εμφανίζεται αμέσως πιο πάνω, σε βάθος που αντιστοιχεί σε οικιστικά στρώματα χρονολογούμενα αμιγώς στην εποχή Σιδήρου, με περιορισμένο αριθμό κεραμικών θραυσμάτων. Ασφαλώς, ένα μέρος της γραπτής κεραμικής με πρω-

* Η μελέτη της γκρίζας τροχήλατης κεραμικής από το Νέο Μοναστήρι στηρίχθηκε κατά μεγάλο μέρος στο κεραμικό υλικό που προήλθε από την ανασκαφική έρευνα στα οικόπεδα των Κ. Βουλτσίδα και Α. Βουλκούδη. Την παραχώρηση του υλικού αυτού οφείλω στην πρώην προϊσταμένη της ΙΔ' Ε.Π.Κ.Α., δρ. Φανουρία Δακωρώνια.

τογεωμετρικά διακοσμητικά θέματα είναι δυνατόν να αντιστοιχεί σε επιχώσεις του 9^{ου} αι. π.Χ. γενικότερα, αφού τα χαρακτηριστικά της πρωτογεωμετρικής κεραμικής της «θεσσαλοευβοϊκής» ομάδας αποτυπώνονται στη θεσσαλική κεραμική ολόκληρου του 9^{ου} αι. π.Χ. και, όπως έχει επισημανθεί, επιβιώνουν σχεδόν έως τα μέσα του 8ου αι. π.Χ.¹ Από την άλλη πλευρά, στο εξετασθέν κεραμικό υλικό από τη θέση δεν έχει παρατηρηθεί άμεση ανάμειξη των διακοσμητικών θεμάτων του «πρωτογεωμετρικού ρυθμού» της Θεσσαλίας με αυτά της Γεωμετρικής περιόδου, τα οποία τοποθετούνται στον 8^ο αι. π.Χ. και αντιγράφουν νοτιότερα πρότυπα². Όσον αφορά στην κεραμική την προερχόμενη από τις επιχώσεις του 7^{ου} αι. π.Χ., διαπιστώνεται η συνέχιση της παρουσίας των χαρακτηριστικών της Ύστερης Γεωμετρικής για άγνωστο διάστημα, ενώ, παράλληλα, δεν γίνονται αμέσως αντιληπτά τα νέα στοιχεία³. Για το λόγο αυτό, με τα σημερινά δεδομένα τουλάχιστον, δεν είναι δυνατόν να προσδιορισθεί ένα σαφές όριο μεταξύ της Ύστερης Γεωμετρικής και της Πρώιμης Αρχαϊκής περιόδου επί τη βάση της κεραμικής.

Στο κεραμικό υλικό της εποχής Σιδήρου και των αρχαϊκών χρόνων από το Νέο Μοναστήρι, εκτός από τη μονόχρωμη και τη γραπτή, την έντριπτη και τη χονδροειδή χειροποίητη, περιέχεται και αρκετή γκριζα τροχήλατη κεραμική. Η παρουσία της τελευταίας στο Νέο Μοναστήρι δεν είναι ασύνδετη με την εμφάνισή της σε άλλες θεσσαλικές θέσεις, όπως και σε άλλες περιοχές του αιγαιακού χώρου κατά το ίδιο διάστημα. Επιπλέον, δεν πρόκειται για ένα είδος κεραμικής που εμφανίζεται ξαφνικά και χωρίς προηγούμενο κατά την εποχή Σιδήρου. Στη συνέχεια του κειμένου αυτού, με στόχο την καλύτερη προσέγγιση και κατανόηση της γκριζας τροχήλατης κεραμικής από το Νέο Μοναστήρι και την περιοχή της Θεσσαλίας, εστιάζουμε κατ' αρχήν στις διαφορετικές εκφάνσεις της γκριζας κεραμικής στο Αιγαίο, με έμφαση στον ελλαδικό χώρο, και, ακολούθως, σε ζητήματα που αφορούν ειδικότερα στη θεσσαλική γκριζα τροχήλατη κεραμική, στην προέλευσή της, στη χρονική στιγμή της διάδοσής της στην περιοχή της Θεσσαλίας, στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της.

Η ΓΚΡΙΖΑ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ

Γκριζα κεραμική, κατ' αρχήν λεπτότεχνη χειροποίητη και αργότερα κατ' εξοχήν τροχήλατη, εντοπίζεται ένθεν κακείθεν του Αιγαίου σχεδόν σε όλη τη διάρκεια της εποχής Χαλκού. Στη βορειοδυτική Μικρά Ασία και στα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου, υπό την αρχική επίδραση της γκριζας «μινύειας» του ελλαδικού χώρου, αναπτύχθηκε κατά τη Μέση και Ύστερη εποχή Χαλκού μία κατηγορία γκριζας κεραμικής, που σήμερα ονομάζεται και «γκριζα κεραμική της Ανατολίας». Στην Τροία και στην περιοχή της Τρωάδας αυτή αποτέλεσε το επικρατέστερο είδος κεραμικής σχεδόν έως το τέλος της εποχής Χαλκού. Υπό την επίδρασή της

1. Cook 1994, 8.

2. Όπως έχει επισημανθεί από τον Α.Μ. Snodgrass, στο δημοσιευμένο κεραμικό υλικό των πρώιμων φάσεων της Γεωμετρικής περιόδου από τη Θεσσαλία δεν υπάρχουν πραγματικά ίχνη των φάσεων αυτών, ενώ κατά το ίδιο διάστημα η τοπική ακόσμητη κεραμική, χειροποίητη και τροχήλατη, εξακολουθεί να αντιπροσωπεύει μία ισχυρότερη παράδοση (Snodgrass 1971, 62). Άλλωστε, σύμφωνα με τον R.M. Cook, εκτός από την ομάδα της Αττικής στις υπόλοιπες ομάδες ο γεωμετρικός ρυθμός δεν παρουσιάζεται ως συνέχεια του πρωτογεωμετρικού αλλά ως εισβολή ξένου σώματος (Cook 1994, 8).

3. Η διαπίστωση αυτή υπενθυμίζει την παρατήρηση του Α.Μ. Snodgrass ότι ο θεσσαλικός ύστερος γεωμετρικός ρυθμός ίσως αποδειχθεί ότι επιβίωσε για γενιές μετά το τέλος των γεωμετρικών ρυθμών στην Αττική και σε άλλες περιοχές (Snodgrass 1971, 62-63).

διαμορφώθηκε η «αιολική γκρίζα κεραμική», η οποία άρχισε να κατασκευάζεται κατά τον 11^ο αι. π.Χ. και έφθασε στη μεγαλύτερη ακμή της στο α΄ μισό του 10^{ου} αι. π.Χ.⁴ Σημαντικότερο κέντρο παραγωγής της, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, ήταν η Λέσβος. Κατά την Πρώιμη εποχή Σιδήρου εντοπίζεται σε περιοχές που κατοικούνταν από τους Αιολείς⁵.

Για τη γκρίζα τροχήλατη κεραμική της εποχής Σιδήρου από τον ελλαδικό χώρο έχουν κατά καιρούς χρησιμοποιηθεί αρκετοί διαφορετικοί χαρακτηρισμοί, όπως «γκρίζα κεραμική», «λεσβιακή ή αιολική γκρίζα», «μακεδονική τεφρή», “Bucshero”. Η ύπαρξή της έγινε ευρύτερα γνωστή από τις δημοσιεύσεις της W. Lamb για τη γκρίζα κεραμική από τις ανασκαφές της στη Λέσβο⁶ και από τις έρευνες του W.A. Heurtley στη Μακεδονία⁷. Οι περιοχές του ελλαδικού χώρου, πέραν των νησιών του βορειοανατολικού Αιγαίου, στις οποίες παρατηρείται η παρουσία γκρίζας τροχήλατης κεραμικής κατά την εποχή Σιδήρου, είναι η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία και ο χώρος ανάπτυξης της «θεσσαλοευβοϊκής κοινής». Ωστόσο, σε κάθε μία από τις περιοχές αυτές εμφανίζεται με διαφορετικά χαρακτηριστικά.

Όπως έχει παρατηρηθεί, η γκρίζα τροχήλατη κεραμική της εποχής Σιδήρου από τη Μακεδονία παρουσιάζει λιγότερες ομοιότητες και φαίνεται να έχει δεχθεί λιγότερο άμεσα την επίδραση της «αιολικής γκρίζας κεραμικής», αυτής δηλαδή που επιχωριάζει στα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου και στη βορειοδυτική Μικρά Ασία, σε σχέση με τη γκρίζα τροχήλατη κεραμική που εντοπίζεται στο θεσσαλοευβοϊκό χώρο⁸. Ως κύρια αιτία έχουν επισημανθεί οι αμεσότερες επαφές που πρέπει να υπήρχαν μεταξύ των κατοίκων της Εύβοιας και της Θεσσαλίας από τη μία πλευρά του Αιγαίου και της περιοχής της Αιολίδας από την άλλη, λόγω κυρίως της φυλετικής συγγένειας που φαίνεται ότι τους συνέδεε⁹. Υπάρχουν, ωστόσο, και άλλες παράμετροι που θα πρέπει να συνεκτιμηθούν. Σύμφωνα με τα πιο πρόσφατα στοιχεία, η διάδοση της γκρίζας τροχήλατης κεραμικής στη Μακεδονία φαίνεται ότι άρχισε πριν απ’ ό,τι στο χώρο της «θεσσαλοευβοϊκής κοινής», σε μία περίοδο κατά την οποία η «αιολική γκρίζα κεραμική» βρισκόταν ακόμη υπό διαμόρφωση στην περιοχή του βορειοανατολικού Αιγαίου¹⁰. Στη διπλή τράπεζα της Νέας Αγχιάλου - τη σημερινή Σίνδο -, στο Θερμαϊκό κόλπο, γκρίζα τροχήλατη κεραμική πρωτοεμφανίζεται στο τέλος της ΥΕ ΙΙΙΓ και στην αρχή της

4. Hertel 2001, 81 και 84, εικ. 10 a-b.

5. Lemos 2002, 211 και σημ. 93-94.

6. Lamb 1931-1932, 51-56. Βλ. επίσης, Lamb 1932, 1-12.

7. Heurtley 1939, 106-107.

8. Χαβέλα 2004, 331-332 και σημ. 26.

9. Η ταύτιση, από τον Π. Καλλιγά, των φορέων του πολιτισμού που αναπτύχθηκε στο Λευκαντί από τον 11^ο έως τον 9^ο αι. π.Χ. με τους Άβαντες και αυτών με αιολόφωνο φύλο, το οποίο, κατά την άποψή του, πρέπει να είχε καταγωγή από τη Θεσσαλία, έφθασε στην Εύβοια στις αρχές του 11^{ου} αι. π.Χ. και συμμετείχε στο μεταναστευτικό ρεύμα προς τα νησιά του Αιγαίου και την περιοχή της Αιολίδας, στα παράλια της Μ. Ασίας (Καλλιγάς 1992, 303-305), παρέχει ως προς το θέμα των περιοχών διάδοσης της «αιολικής γκρίζας κεραμικής» μία λογική ερμηνεία. Στην περίπτωση αυτή η διάδοση της συγκεκριμένης κεραμικής στο θεσσαλοευβοϊκό χώρο είναι δυνατόν να έλαβε χώρα μέσω ενός παλίνδρομου ρεύματος πληροφοριών, ιδεών, αντικειμένων αλλά και ανθρώπων προς τις μητροπολιτικές περιοχές. Μία εναλλακτική ερμηνεία για τη διάδοση αυτή, που δεν συνδέεται με τον φυλετικό παράγοντα, αποτελεί η γενικότερη εμπορική δραστηριότητα των Ευβοέων στο χώρο του Αιγαίου και της Ανατολικής Μεσογείου κατά τον ύστερο 11^ο και στη διάρκεια του 10^{ου} αι. π.Χ. (Catling – Lemos 1990, 56).

10. Όπως παρατηρεί ο R. Jung, η γκρίζα τροχήλατη κεραμική που εντοπίζεται στη Μακεδονία κατά το τέλος της ΥΕ ΙΙΙΓ και την αρχή της Πρωτογεωμετρικής, λόγω της μεγάλης ομοιοτήτάς της με τη γκρίζα τροχήλατη κεραμική από άλλες περιοχές του Αιγαίου, σε καμία περίπτωση δεν αποτελεί ανεξάρτητη δημιουργία. Ο ίδιος, ωστόσο, θεωρεί ως πιθανότερη περιοχή της προέλευσής της όχι την περιοχή της Τρωάδας αλλά αυτή της Αργολίδας (Jung 2002, 208-209 και 212-213 και σημ. 1218).

Υπομυκηναϊκής, δηλαδή κατά τον 11^ο αι. π.Χ., και είναι κατ' αρχήν επείσακτη¹¹. Στον Καστανά, στην κοιλάδα του Αξιού ποταμού, η κεραμική αυτή εμφανίζεται για πρώτη φορά επίσης στη διάρκεια του 11^{ου} αι. π.Χ.¹² Στην ίδια θέση, έως και το στρώμα 11 - που αντιστοιχεί στη Μέση Πρωτογεωμετρική -, το ρεπερτόριο της γκρίζας τροχήλατης κεραμικής περιορίζεται μόνο σε μερικά ανοιχτά σχήματα¹³. Ο αριθμός των σχημάτων της κεραμικής αυτής παραμένει περιορισμένος σε όλη τη διάρκεια της εποχής Σιδήρου στην Κεντρική Μακεδονία, αν και νέα σχήματα αντικαθιστούν αυτά της Ύστερης εποχής Χαλκού. Ο πιο χαρακτηριστικός από τους τύπους κυπέλλων που περιλαμβάνει εντοπίζεται και στη Δυτική Μακεδονία¹⁴ αλλά, όπως παρατήρησε ο W.A. Heurtley, δεν εισέδυσσε στη Θεσσαλία¹⁵. Όσον αφορά στη διακόσμηση, αυτή συνδέεται με συγκεκριμένα σχήματα και συνίσταται σε απλές οριζόντιες εγχαράξεις ή αυλακώσεις.

Στο Λευκαντί εμφανίζεται κατά την Πρώιμη εποχή Σιδήρου μία ιδιότυπη κεραμική κατηγορία, η οποία έγινε γνωστή ως "Black Slip Ware"¹⁶. Ο πηλός της είναι γκρίζος και η επιφάνειά της καλύπτεται με πυκνή, θαμπή έως σχετικά στιλπνή βαφή. Συνήθως κοσμείται με οριζόντια δέσμη εγχάρακτων κυματοειδών γραμμών, η οποία πλαισιώνεται από δύο οριζόντιες δέσμες εγχάρακτων ευθειών. Η κεραμική αυτή δεν φαίνεται να έχει προδρόμους στις θέσεις όπου εμφανίζεται. Επίσης, δεν συνδέεται με τη σύγχρονη της μελανή κεραμική που εντοπίζεται στην Κύπρο και είναι γνωστή ως "Black Slip Ware" ή "Bucchero". Αντίθετα, παρουσιάζει ομοιότητα με την «αιολική γκρίζα κεραμική» από το χώρο του βορειοανατολικού Αιγαίου, τόσο όσον αφορά στη χρήση μελανής βαφής, όσο και όσον αφορά στη διακόσμηση. Η κυριότερη διαφορά μεταξύ της «αιολικής γκρίζας κεραμικής» και της "Black Slip Ware" από το Λευκαντί παρατηρείται στην τυπολογία των αγγείων. Αν και το ποσοστό με το οποίο εμφανίζεται στο Λευκαντί είναι πολύ μικρό, τα σχήματά της ποικίλλουν¹⁷.

Στο Λευκαντί η παρουσία της "Black Slip Ware" διαρκεί από τη Μέση Πρωτογεωμετρική έως την Υπο-Πρωτογεωμετρική Ι. Η κεραμική αυτή έχει επίσης εντοπισθεί με αρκετά παραδείγματα στη Σκύρο και με μεμονωμένα παραδείγματα στην περιοχή του κόλπου του Βόλου - Καπακλή, Νέα Ιωνία - και στο Καλαπόδι¹⁸. Η περιορισμένη διάδοσή της και ο μικρός αριθμός των παραδειγμάτων με τα οποία εμφανίζεται στις άλλες θέσεις υποδεικνύουν ότι το Λευκαντί ενδεχομένως υπήρξε το μοναδικό κέντρο παραγωγής της - με εξαίρεση ίσως τη Σκύρο. Από τη σύγκριση της "Black Slip Ware" από το Λευκαντί με τη γκρίζα τροχήλατη κεραμική από τη Μακεδονία προκύπτουν σημαντικές διαφορές τόσο όσον αφορά στην τεχνική επεξεργασίας της επιφάνειας και στη χρήση ή μη βαφής, όσο και όσον αφορά στα σχήματα των αγγείων και

11. Χαβέλα 2004, 337.

12. Jung 2002, 209 και 228.

13. Jung 2002, 198.

14. Στους τύμβους της Βεργίνας, όπου βρέθηκε και μικρός αριθμός αγγείων γκρίζας τροχήλατης κεραμικής με τυπικά μακεδονικά σχήματα, αυτός ο τύπος κυπέλλου εμφανίζεται σε μία κατηγορία χειροποίητης κεραμικής από ερυθρόφαιο πηλό (Ανδρόνικος 1969, 216-217, εικ. 38, Κ13, πίν. 4,13).

15. Heurtley 1939, 106.

16. Η κεραμική αυτή ονομάστηκε έτσι από τον V.R.d'A. Desborough (Desborough 1979-1980, 346-347) αλλά ο όρος "Slip" θεωρήθηκε στη συνέχεια μη ακριβής, αφού η επιφάνειά της φέρει μελανή βαφή και όχι αλείφωμα (Catling - Lemos 1990, 54 και σημ. 228).

17. Για όσα αναφέρονται εδώ σχετικά με τη "Black Slip Ware", βλ. Desborough 1979-1980, 346-347. Βλ. επίσης, Catling - Lemos 1990, 53-56 και Lemos 2002, 83-84.

18. Lemos 2002, 84. Δύο αγγεία από τη Μαρμάριανη (Heurtley - Skeat 1930-1931, 26, αρ. 91, πίν. 6 και 30, αρ. 130, πίν. 8) δεν είναι βέβαιο ότι ανήκουν σ' αυτή την κατηγορία (Catling - Lemos 1990, 55, σημ. 232).

στη διακόσμηση. Φαίνεται, έτσι, πιθανότερο ότι οι δύο αυτές κεραμικές κατηγορίες προέρχονται από διαφορετικές κεραμικές παραδόσεις.

Στη θεσσαλική κεραμική της εποχής Σιδήρου περιλαμβάνεται και μία κατηγορία τροχήλατης γκρίζας, η οποία έγινε γνωστή από τη δημοσίευση ορισμένων γκρίζων οπισθότητων πρόχων από τον τάφο του Καπακλή. Ο Ν. Βερδελής θεώρησε τις πρόχους αυτές επείσακτες από την Κεντρική Μακεδονία λόγω του γκρίζου πηλού τους, της «στίλβωσης» που παρατήρησε στην επιφάνειά τους και λεπτομερειών στο σχήμα και στη διακόσμησή τους, όπως οι ραβδωτές λαβές, οι πλαστικές γραμμές στο σώμα, οι οριζόντιες εγχάρακτες γραμμές στον ώμο. Τις χρονολόγησε στη μετάβαση από την Πρωτογεωμετρική στη Γεωμετρική περίοδο ή στο πρώιμο τμήμα της τελευταίας¹⁹. Άλλες αξιοσημείωτες λεπτομέρειες των πρόχων αυτών είναι το σχεδόν μελανό χρώμα της επιφάνειας, το ιδιότυπο σχήμα του στομίου, το οποίο θεωρείται βόρειας προέλευσης, οι μαστοειδείς αποφύσεις, οι οποίες δεν είναι συνήθεις στην τροχήλατη κεραμική, το πλαστικό κόσμημα κάτω από τη λαβή, που παραπέμπει στο «θύσανο» (FM 72) της διακοσμημένης μυκηναϊκής κεραμικής της ΥΕ ΙΙΙΓ και Υπομυκηναϊκής²⁰, και το σχήμα του σώματος, το οποίο ποικίλλει μεταξύ ωσειδούς, σφαιρικού και πεπιεσμένου σφαιρικού και ενδεχομένως υποδεικνύει μία σχετική χρονική διαφοροποίηση μεταξύ τους. Εκτός από τις συγκεκριμένες πρόχους, υπάρχουν ελάχιστα άλλα δημοσιευμένα παραδείγματα γκρίζας τροχήλατης κεραμικής από τη Θεσσαλία²¹.

Σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία, τα πρωιμότερα γνωστά παραδείγματα της θεσσαλικής γκρίζας τροχήλατης κεραμικής χρονολογούνται στο τέλος της Πρωτογεωμετρικής περιόδου. Η χρονολόγηση αυτή δεν αποτελεί κατ' ανάγκη και *terminus ad quem* για την πρώτη εμφάνιση της κεραμικής αυτής στη Θεσσαλία. Η μη παρατήρησή της σε πρωιμότερα κεραμικά σύνολα είναι δυνατόν να συνδέεται με το γενικότερο ζήτημα της τεκμηρίωσης της παρουσίας και του προσδιορισμού των χαρακτηριστικών της περιόδου της μετάβασης από την Υπομυκηναϊκή στην Πρωτογεωμετρική και του πρώιμου τμήματος της τελευταίας στο θεσσαλικό χώρο. Από την άλλη πλευρά, δεν είναι δυνατόν να αποκλεισθεί και η πιθανότητα της πρώτης εμφάνισής της κατά την Ύστερη Πρωτογεωμετρική. Είναι επίσης πιθανό, αρκετά από τα τυπολογικά χαρακτηριστικά του ονομαζόμενου από τον Ν. Βερδελή «πρωτογεωμετρικού ρυθμού της Θεσσαλίας» να υιοθετήθηκαν από τη γκρίζα τροχήλατη κεραμική ευθύς εξ αρχής, όπως συνέβη αντίστοιχα και στην περίπτωση της “Black Slip Ware”, σε σχέση με την υπόλοιπη σύγχρονη της κεραμική από το Λευκαντί.

Μεταξύ της γκρίζας τροχήλατης κεραμικής της Θεσσαλίας και της «αιολικής γκρίζας» του βορειοανατολικού Αιγαίου δεν παρατηρούνται αξιοσημείωτες τυπολογικές ομοιότητες ή συμπίπτοντα διακοσμητικά θέματα. Έτσι, η πιθανότητα να προήλθε η πρώτη απ' ευθείας από τη δεύτερη περιορίζεται, χωρίς, ωστόσο, να είναι δυνατόν να αποκλεισθεί²². Από την

19. Βερδελής 1958, 64-65 και 72-73, πίν. 14,1-3.

20. «Αντιτιθέμενα άγκιστρα» ονομάζει ο Ν. Βερδελής ένα παρόμοιο διακοσμητικό θέμα της θεσσαλικής γραπτής πρωτογεωμετρικής κεραμικής, την προέλευση του οποίου ανιχνεύει στο μυκηναϊκό διακοσμητικό ρεπερτόριο (Βερδελής 1958, 60).

21. Βλ., π.χ., οινοχοϊσκη τύπου “Bucchero” από το νοτιοδυτικό νεκροταφείο των Φερών, με διακόσμηση αυλακώσεων στη μέση του λαμπού, η οποία χρονολογήθηκε στην Ύστερη Πρωτογεωμετρική, ενώ αγγεία συγγενικά με αυτό ως προς την τεχνική, το σχήμα και τη διακόσμηση αναφέρονται και από τα νεκροταφεία της Θεοτόκου, της Άλου και της Νέας Ιωνίας (Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1992, 316-317 και σημ. 25, πίν. 73,γ). Ελάχιστα ακόμη παραδείγματα γκρίζας τροχήλατης κεραμικής της εποχής Σιδήρου εκτίθενται στα θεσσαλικά μουσεία.

22. Για ασφαλή συμπεράσματα χρειάζονται περισσότερες σχετικές δημοσιεύσεις. Οι τύποι της «αιολικής γκρίζας κεραμικής» που είναι γνωστοί από την Άντισσα και άλλες θέσεις της Λέσβου (Lamb 1931-1932, 51-56, πίν.

άλλη πλευρά, αφ' ενός η γειτνίαση της Θεσσαλίας με τη Μακεδονία και, αφ' ετέρου, οι επαφές της με την Εύβοια ενισχύουν την πιθανότητα η θεσσαλική γκρίζα να διαμορφώθηκε υπό την επίδραση της μακεδονικής γκρίζας τροχήλατης κεραμικής ή της "Black Slip Ware" από το Λευκαντί ή ίσως και των δύο. Μάλιστα, αφού η εμφάνιση της γκρίζας τροχήλατης κεραμικής στη Θεσσαλία φαίνεται να έπεται χρονικά της εμφάνισης τόσο της γκρίζας κεραμικής στη Μακεδονία, όσο και της "Black Slip Ware" στο Λευκαντί, η διαμόρφωση της πρώτης υπό την επίδραση μιας εκ των δύο ή και των δύο άλλων είναι και χρονικά σύμφωνη.

Μεταξύ των γνωστών σχημάτων της θεσσαλικής γκρίζας τροχήλατης κεραμικής της εποχής Σιδήρου περιλαμβάνονται δύο τουλάχιστον, τα οποία συναντώνται και στη μακεδονική γκρίζα, η οπισθότμητη πρόχους και ο κάρθαρος. Οι τυπολογικές λεπτομέρειές τους, ωστόσο, διαφοροποιούνται αρκετά στην κάθε περιοχή. Αντίθετα, υπάρχουν κάποιες λεπτομέρειες κοινές στη γκρίζα κεραμική των δύο περιοχών, π.χ., η δακτυλιόσχημη βάση με την επίπεδη επιφάνεια έδρασης, η διακόσμηση από οριζόντιες εγχάρακτες γραμμές ή αυλακώσεις στο σώμα κλειστών και ανοιχτών αγγείων, η προτίμηση στα κύπελλα και ιδίως σε αυτά με αρθρωτό σώμα. Επιπλέον, οι θεσσαλικές γκρίζες οπισθότμητες πρόχοι φέρουν συχνά ραβδωτές λαβές, των οποίων ο τύπος δεν παρατηρείται στη μακεδονική γκρίζα, είναι όμως συνήθης στη χειροποίητη μακεδονική κεραμική. Είναι αξιοσημείωτο ότι αρκετές από τις προαναφερόμενες λεπτομέρειες εμφανίζονται ήδη στα πρωιμότερα γνωστά παραδείγματα της θεσσαλικής γκρίζας.

Από την άλλη πλευρά, ο εντοπισμός μικρού αριθμού παραδειγμάτων της "Black Slip Ware" στην περιοχή του Βόλου, τα οποία χρονολογούνται στην Ύστερη Πρωτογεωμετρική, επιβεβαιώνει ότι το αργότερο κατά τη φάση αυτή αγγεία της "Black Slip Ware" εισήχθησαν από την Εύβοια ή και παρήχθησαν στο θεσσαλικό χώρο κατ' απομίμηση αυτής. Ωστόσο, από τη σύγκριση των πρωιμότερων γνωστών παραδειγμάτων της θεσσαλικής γκρίζας τροχήλατης κεραμικής με τη "Black Slip Ware" από το Λευκαντί προκύπτουν ελάχιστες ομοιότητες και αρκετές διαφορές. Στις ομοιότητες συγκαταλέγονται η μελανή επιφάνεια, αφού αυτή παρατηρείται και σε μέρος της θεσσαλικής γκρίζας κεραμικής, και το σχήμα της τριφυλλόστομης οινοχόης, που είναι ένα τυπικό σχήμα στη «θεσσαλοευβοϊκή κοινή» και εμφανίζεται και στις δύο κατηγορίες με τον ίδιο τύπο. Κάποια άλλα σχήματα, που εμφανίζονται και στις δύο κατηγορίες, όπως η πρόχους και ο κάρθαρος, δεν παρουσιάζουν ομοιότητες ως προς τις τυπολογικές τους λεπτομέρειες. Στις διαφορές περιλαμβάνονται η απουσία του εγχάρακτου διακοσμητικού θέματος της δέσμης των κυματοειδών γραμμών από τη θεσσαλική γκρίζα, η εμφάνιση στην κεραμική αυτή σχημάτων που ανήκουν κατ' εξοχήν στο συμποσιακό εξοπλισμό, π.χ., πρόχων και κυπέλλων, η περιορισμένη ποικιλία σχημάτων που αυτή περιλαμβάνει, ιδίως στις πρώιμες φάσεις της, σε σύγκριση με τη "Black Slip Ware", τα διαφορετικά χαρακτηριστικά με τα οποία αποτυπώνεται στις δύο κεραμικές κατηγορίες η μυκηναϊκή επίδραση, η οποία στην περίπτωση της "Black Slip Ware" αφορά σε περισσότερα του ενός σχήματα και είναι προφανής, ενώ στην περίπτωση της θεσσαλικής γκρίζας σε διακοσμητικές λεπτομέρειες και σε ένα-δύο σχήματα, όπως το θήλαστρο ή και ο σπανίως εμφανιζόμενος κρατήρας - τα οποία δεν παρατηρούνται στη "Black Slip Ware" -, και γίνεται λιγότερο άμεσα αντιληπτή.

Από τα προαναφερόμενα προκύπτει ότι στη διαμόρφωση της θεσσαλικής γκρίζας είναι δυνατό να επέδρασε κυρίως, ή τουλάχιστον σε σημαντικά μεγαλύτερη αναλογία, η μακεδονική γκρίζα τροχήλατη κεραμική. Αφού, μάλιστα, όπως φαίνεται, η εμφάνιση της μακεδονι-

20-21 και Lamb 1932, 1-12) ανήκουν κατ' εξοχήν στο τέλος της Γεωμετρικής και στην Αρχαϊκή περίοδο και δεν είναι δυνατόν να συγκριθούν με τη θεσσαλική γκρίζα της εποχής Σιδήρου.

κής γκρίζας προηγείται χρονικά αυτής της “Black Slip Ware”, υπήρχε μεγαλύτερο χρονικό περιθώριο για τη διείσδυση στοιχείων της στη Θεσσαλία²³. Οι μικρές ομοιότητες της θεσσαλικής γκρίζας με τη “Black Slip Ware” φαίνεται να απορρέουν από τις κοινές επιρροές από τα χαρακτηριστικά της κεραμικής της «θεσσαλοευβοϊκής κοινής» και όχι από την προέλευση της πρώτης από τη “Black Slip Ware”. Σε κάθε περίπτωση, ακόμη και αν με την πρόοδο της έρευνας αυτοί οι συλλογισμοί αποδειχθούν μη ακριβείς, φαίνεται ότι η επιλογή της κατασκευής γκρίζας τροχήλατης κεραμικής στις περιοχές όπου αυτή εντοπίζεται συνδέεται κυρίως με τη σημασία που προσλαμβάνει καθαυτή η κατασκευή και χρήση της κεραμικής αυτής για τις τοπικές κοινωνίες και όχι με την επιδίωξη της μίμησης σχημάτων και ιδιαίτερων χαρακτηριστικών που απαντούν στη γκρίζα κεραμική άλλων περιοχών. Πιθανώς για το λόγο αυτό, σε κάθε περιοχή η γκρίζα κεραμική αναπτύσσει από την πρώτη στιγμή της εμφάνισής της έναν ανεξάρτητο χαρακτήρα, αντλώντας στοιχεία από ποικίλες πηγές, όπως η τοπική κεραμική παράδοση, η ισχυρή μυκηναϊκή παράδοση ή άλλες επείσακτες κεραμικές κατηγορίες. Αυτό ισχύει και για τη θεσσαλική γκρίζα.

Σχετικά με τη διασπορά και την ποσοτική αντιπροσώπευση της γκρίζας τροχήλατης κεραμικής στο θεσσαλικό χώρο είναι δύσκολο να εξαχθούν συμπεράσματα επί τη βάση των σημερινών δεδομένων. Ο εντοπισμός της σε θέσεις τόσο της νότιας, όσο και της βόρειας Θεσσαλίας αποδεικνύει ότι η χρήση της δεν περιορίστηκε σε ένα συγκεκριμένο τμήμα του θεσσαλικού χώρου. Μέχρι στιγμής, ωστόσο, η παρουσία της φαίνεται να είναι εντονότερη στη νότια έως νοτιοδυτική Θεσσαλία. Από την άλλη πλευρά, η εξάπλωσή της δεν προχώρησε νοτίως της Όθρης.

Η ΓΚΡΙΖΑ ΤΡΟΧΗΛΑΤΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΣΤΟ ΝΕΟ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙ (εικ. 2-9)

Στο Νέο Μοναστήρι, η γκρίζα τροχήλατη κεραμική εμφανίζεται με μεγάλη συχνότητα σε ορισμένα οικιστικά στρώματα της εποχής Σιδήρου και της Αρχαϊκής περιόδου. Για τη χρονική στιγμή της πρώτης εμφάνισής της στη θέση δεν υπάρχουν στοιχεία. Η έλλειψη πληροφοριών για τις πρώτες φάσεις της Πρωτογεωμετρικής περιόδου στο Νέο Μοναστήρι οδηγεί κατ’ ανάγκη στην αναζήτηση στοιχείων για την παρουσία της κεραμικής αυτής στη θέση από την Ύστερη Πρωτογεωμετρική και μετά. Όσον αφορά στο διάστημα αυτό, σημαντικά είναι τα στοιχεία που προέκυψαν από τη μελέτη του κεραμικού υλικού του προερχόμενου από την ανασκαφή στα οικόπεδα των Κ. Βουλτσίδα και Α. Βουλκούδη²⁴, όπως και από την κεραμική των ελάχιστων τάφων εποχής Σιδήρου που έχουν ανασκαφεί στη θέση²⁵.

Από τα μέχρι στιγμής στοιχεία δεν επιβεβαιώνεται η παρουσία γκρίζας τροχήλατης κεραμικής στο Νέο Μοναστήρι κατά την Ύστερη Πρωτογεωμετρική. Είναι χαρακτηριστικό ότι

23. Από την άλλη πλευρά, τα μικρά ποσοστά και ο αργός ρυθμός ανάπτυξης της γκρίζας κεραμικής στη Μακεδονία και η περιορισμένη επικοινωνία που, όπως φαίνεται από τα ελάχιστα ποσοστά της επείσακτης κεραμικής, πρέπει να υπήρχε μεταξύ των δύο γειτονικών περιοχών κατά την εποχή Σιδήρου είναι δυνατόν να επέδρασαν ως επιβραδυντικοί παράγοντες στη μεταφορά αυτών των στοιχείων από τη Μακεδονία στη Θεσσαλία. Επίσης, δεν είναι ακριβώς γνωστό πότε τα σχήματα της εποχής Χαλκού αντικαταστάθηκαν από αυτά της εποχής Σιδήρου στη Μακεδονία.

24. Φ. Δακορώνια, *ΑΔ* 35, 1980, *Χρονικά*, 250-252. *ΑΔ* 52, 1997, *Χρονικά*, 443-444.

25. Α. Ωνάσογλου, *ΑΔ* 36, 1981, *Χρονικά*, 227. Φ. Δακορώνια, *ΑΔ* 47, 1992, *Χρονικά*, 206-207. Dakoronia 1994, 233-234.

η κεραμική αυτή δεν αντιπροσωπεύεται στο μικρό θολωτό τάφο του τέλους της Ύστερης Πρωτογεωμετρικής που ανασκάφηκε στη θέση, αν και αυτός περιείχε 11 ακέραια αγγεία, τα περισσότερα από τα οποία είναι τροχήλατα μονόχρωμα²⁶. Ασφαλώς, δεν αποκλείεται κατά την Ύστερη Πρωτογεωμετρική και την Πρώιμη Γεωμετρική η γκριζα κεραμική να εμφανίζεται στη θέση με έναν μικρό αριθμό αγγείων, με αποτέλεσμα η παρουσία της κατά το διάστημα αυτό να μην είναι εύκολα ανιχνεύσιμη.

Στο Νέο Μοναστήρι, εκτός από τον προαναφερόμενο θολωτό έχουν έρθει στο φως δύο ακόμη τάφοι εποχής Σιδήρου, ένας μικρός θολωτός, ο οποίος βρέθηκε κατεστραμμένος, και ένας κιβωτιόσχημος. Από τον θολωτό συλλέχθηκε μία πρόχους (εικ. 2, αριστερά), ενώ στον κιβωτιόσχημο βρέθηκαν τρία αγγεία, μία πρόχους (εικ. 2, δεξιά) και δύο κύπελλα (εικ. 3). Ο πηλός και των τεσσάρων αυτών αγγείων είναι γκριζός. Κοινά χαρακτηριστικά των πρόχων από τους δύο τάφους είναι η επίπεδη βάση, ο στενός και υψηλός λαιμός και η μαστοειδής απόφυση στον ώμο, ενώ στις διαφορές τους συγκαταλέγονται το σχήμα του σώματος, η λαβή και το στόμιο, στη μία οπισθόμητο, στην άλλη λοξόμητο. Αρκετές λεπτομέρειες των δύο πρόχων υπενθυμίζουν τις γκριζες πρόχους από τον τάφο του Καπακλή, ορισμένες άλλες διαφέρουν. Αν και το σχήμα του σώματος δεν αποτελεί απολύτως ασφαλές κριτήριο χρονολόγησης, αξίζει να παρατηρηθεί ότι οι πρόχοι από τον τάφο του Καπακλή έχουν σφαιρικό, πεπιεσμένο σφαιρικό ή ωσειδές σώμα, με το κέντρο βάρους στο ανώτερο τμήμα του σώματος ή στο μέσον του σώματος αντίστοιχα, ενώ αυτές από το Νέο Μοναστήρι έχουν μεν επίσης σφαιρικό και πεπιεσμένο σφαιρικό σώμα αλλά το κέντρο βάρους είναι μετατοπισμένο στο μέσον και στο κάτω μέρος του σώματος αντίστοιχα. Η μετατόπιση του κέντρου βάρους του σώματος προς τα κάτω ενδεχομένως αποτελεί ένδειξη χαμηλότερης χρονολόγησης. Επιπλέον, η πρόχους από το θολωτό τάφο έχει οριζόντιο χείλος, το οποίο στρέφεται ελαφρώς προς τα έξω στην άκρη και απολήγει σε πάχυνση κυκλικής τομής, μία λεπτομέρεια που δεν παρατηρείται στη γκριζα τροχήλατη κεραμική από το Νέο Μοναστήρι πριν από την Ύστερη Γεωμετρική ή ίσως πριν από τον πρώιμο 7^ο αι. π.Χ. Έτσι, η συγκεκριμένη πρόχους μάλλον δεν είναι πρωιμότερη της Ύστερης Γεωμετρικής.

Στη χρονολόγηση της άλλης πρόχους, όπως και των δύο κυπέλλων με τα οποία αυτή βρέθηκε, βοηθά μία περόνη, η οποία είναι το μοναδικό άλλο εύρημα από τον κιβωτιόσχημο τάφο (εικ. 4). Η περόνη ομοιάζει ως προς τον τύπο με μία σειρά από περόνες από το ιερό της Ενοδίας στις Φερές, τις οποίες ο Κ. Kilian τοποθετεί με μεγαλύτερη πιθανότητα από την Ύστερη Γεωμετρική έως την Υπο-Γεωμετρική²⁷. Μάλιστα, αυτή πλησιάζει περισσότερο τις περόνες της Υπο-Γεωμετρικής. Κατά συνέπεια, και τα αγγεία του τάφου πιθανότατα τοποθετούνται στο ίδιο χρονικό πλαίσιο. Χωρίς την περόνη η χρονολόγηση των αγγείων θα ήταν αρκετά πιο δύσκολη, αφού αφ' ενός η τυπολογική εξέλιξη των σχημάτων της γκριζας τροχήλατης κεραμικής στη Θεσσαλία δεν είναι γνωστή και, αφ' ετέρου, ορισμένα επιμέρους χαρακτηριστικά των αγγείων αυτών εμφανίζονται ήδη σε πρωιμότερο στάδιο της Γεωμετρικής περιόδου. Όπως και η υπόλοιπη κεραμική της εποχής Σιδήρου από τη Θεσσαλία, η γκριζα κεραμική παρουσιάζει αργή εξέλιξη και διατηρεί για μεγάλο διάστημα ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά της. Οι μεγαλύτερες αλλαγές εισάγονται από την Ύστερη Γεωμετρική και μετά. Αν και, όπως προκύπτει από τη μελέτη του κεραμικού υλικού από τις οικιστικές επιχώσεις, ο αριθμός των σχημάτων αρχίζει να αυξάνεται ήδη από τη Μέση Γεωμετρική, περισσότερα νέα σχήμα-

26. Φ. Δακωρόνια, *ΑΔ* 47, 1992, *Χρονικά*, 206-207.

27. Kilian 1975, 170, πίν. 64, 10-20 (Ύστερη Γεωμετρική) και πίν. 64, 21-26 (Υπο-Γεωμετρική).

τα εμφανίζονται κυρίως κατά την Ύστερη Γεωμετρική και τον 7^ο αι. π.Χ. Τα νέα σχήματα δεν αντικαθιστούν τα παλαιότερα αλλά για κάποιο διάστημα τουλάχιστον φαίνεται ότι εξελίσσονται παράλληλα με τα περισσότερα από αυτά.

Τα δύο κύπελλα που βρέθηκαν στον κιβωτιόσχημο τάφο ανήκουν στους δύο συνηθέστερους τύπους κυπέλλων της γκρίζας τροχήλατης κεραμικής από το Νέο Μοναστήρι. Ο τύπος του ενός (εικ. 3, δεξιά) είναι ο πλέον συνηθής και με τη μεγαλύτερη διάρκεια χρήσης. Τα κύπελλα του τύπου αυτού συντίθενται από δύο τμήματα. Το κατώτερο τμήμα είναι άλλοτε ημισφαιρικό αβαθές και άλλοτε σχεδόν κωνικό και το ανώτερο χοανοειδές, με τοιχώματα άλλοτε σχετικά χαμηλά και με μεγάλη κλίση προς τα έξω, άλλοτε υψηλότερα και πιο όρθια, άλλοτε ευθεία και άλλοτε κοιλόκυρτα, με χείλος στραμμένο προς τα έξω, βραχύ ή πεπλατυσμένο, εν είδει περιχειλώματος. Η διαφοροποίηση των επιμέρους χαρακτηριστικών του κυπέλλου αυτού συνδέεται με την τυπολογική του εξέλιξη²⁸. Το δεύτερο κύπελλο (εικ. 3, αριστερά) ανήκει σε έναν νεότερο τύπο, ο οποίος διαμορφώθηκε μάλλον στη διάρκεια του 8^{ου} αι. π.Χ. ή κατά την Ύστερη Γεωμετρική. Κύρια χαρακτηριστικά του είναι το βαθύ ημισφαιρικό έως κυλινδρικό σώμα, με τα σχεδόν κάθετα τοιχώματα, το μη διακεκκριμένο ή το εν είδει δακτυλίου χείλος και η σειρά των οριζόντιων αυλακώσεων που σχηματίζουν διακοσμητικούς δακτυλίους στο μέσον περίπου του σώματος.

Άλλα ακέραια αγγεία γκρίζας τροχήλατης κεραμικής από το Νέο Μοναστήρι είναι δύο θήλαστρα που παραδόθηκαν στη ΙΔ' Εφορεία από ιδιώτη και προφανώς προέρχονται από τάφο (εικ. 5). Παρουσιάζουν αρκετή ομοιότητα μεταξύ τους. Παράλληλα, χαρακτηριστική είναι η τυπολογική τους ομοιότητα με προχοϊσκή της "Black Slip Ware" από το Λευκαντί, που χρονολογείται στην Ύστερη Πρωτογεωμετρική²⁹. Εκτός από την εκροή, διαφοροποιούνται από την προχοϊσκή ελάχιστα ως προς τη λαβή και το κέντρο βάρους του σώματος, το οποίο στα θήλαστρα βρίσκεται σχετικά πιο χαμηλά. Ο συντηρητικός χαρακτήρας της θεσσαλικής γκρίζας τροχήλατης κεραμικής και η μικρή μετατόπιση του κέντρου βάρους του σώματος προς τα κάτω δείχνουν προς μία χρονολόγηση χαμηλότερη από αυτή της προχοϊσκής. Λόγω των μικρών διαφορών τους όμως από αυτή, τοποθετούνται πιθανότατα στη διάρκεια του 9^{ου} αι. π.Χ., ενδεχομένως, μάλιστα, πριν από το β' μισό του.

Ένα ακόμη γκρίζο αγγείο βρέθηκε στο οικόπεδο Βουλκούδη, σε οικιστικό στρώμα της εποχής Σιδήρου. Πρόκειται για μία μικρή πρόχου, ελλιπή κατά το χείλος και τη λαβή (εικ. 6). Το σχήμα της είναι ιδιότυπο. Η βάση της είναι επίπεδη και το σώμα πολυγωνικό, ενώ οι επιμέρους κάθετες επιφάνειες του σώματος διαχωρίζονται μεταξύ τους με κάθετες νευρώσεις³⁰. Η λαβή της ήταν πεπλατυσμένη ταινιόσχημη και κατέληγε στο ανώτερο τμήμα του σώματος. Δεν σώζονται ίχνη του χείλους. Το σχήμα του αγγείου υπενθυμίζει εκείνο του ροδιού. Το αγγείο είναι τροχήλατο αλλά οι κατασκευαστικές δυσκολίες ενός τόσο περίτεχνου σχήμα-

28. Στον ίδιο τύπο αντιστοιχούν δύο άλλα κύπελλα από τη Θεσσαλία, ένα από τον τάφο του Καπακλή (Βερδελής 1958, 36, πίν. 11,130) και ένα ακόμη από τάφο στον Πλατύκαμπο της Λάρισας (Θεοχάρη 1966, 44, εικ. 10), που δεν ανήκουν στη γκρίζα κεραμική αλλά είναι μονόχρωμα και φέρουν καστανομέλανη βαφή. Για το πρώτο δεν υπάρχει ακριβής χρονολόγηση, ενώ το δεύτερο έχει τοποθετηθεί σχετικά υψηλά, στην Ύστερη Πρωτογεωμετρική. Από το σχήμα τους φαίνεται το πρώτο να προηγείται του δεύτερου και το δεύτερο να προηγείται του κυπέλλου από το Νέο Μοναστήρι. Στα τρία αυτά κύπελλα είναι δυνατόν να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη του τύπου στη διάρκεια της Γεωμετρικής περιόδου.

29. Πρβλ. Desborough 1979-1980, 346, εικ. 21,Β.

30. Ανάλογες κάθετες νευρώσεις παρατηρούνται και στην περίπτωση μιας από τις γκρίζες οπισθόμητες πρόχους από τον τάφο του Καπακλή, αν και η πρόχους αυτή δεν έχει πολυγωνικό σώμα και οι νευρώσεις έχουν εντονότερα διακοσμητικό χαρακτήρα (Βερδελής 1958, πίν. 14,1).

τος οδήγησαν στο σχηματισμό άνισων επιφανειών, με αποτέλεσμα να ομοιάζει εξωτερικά με χειροποίητο. Ο πηλός του είναι γκρίζος, ενώ η επιφάνεια καλύπτεται με σχεδόν μελανό χρώμα που απολεπίζεται. Σύμφωνα με τις ενδείξεις της υπόλοιπης κεραμικής από το ίδιο στρώμα, πρέπει να ανήκει στη Μέση Γεωμετρική.

Περισσότερα στοιχεία για τα χαρακτηριστικά και την εξέλιξη της γκρίζας τροχήλατης κεραμικής από το Νέο Μοναστήρι προέρχονται από τη μελέτη των θραυσμάτων της κεραμικής αυτής από τις οικιστικές επιχώσεις της εποχής Σιδήρου και των αρχαϊκών χρόνων. Στο οικόπεδο Βουλτσίδα εντοπίστηκαν επιχώσεις της εποχής Σιδήρου και του 7^{ου} αι. π.Χ. Παρατηρήθηκαν τρία διαδοχικά οικιστικά στρώματα, τα οποία αντιστοιχούσαν στο διάστημα αυτό. Τα ελάχιστα θραύσματα διακοσμημένης κεραμικής, τα οποία συλλέχθηκαν από το κατώτερο στρώμα, χρονολογούν το στρώμα αυτό από το τέλος της Ύστερης Πρωτογεωμετρικής και σε τμήμα του 9^{ου} αι. π.Χ. Στο ίδιο στρώμα βρέθηκαν λίγα μόνο θραύσματα γκρίζας κεραμικής, προερχόμενα από μη χαρακτηριστικά τμήματα αγγείων, ενώ τα θραύσματα της μονόχρωμης κεραμικής με καστανομέλανη βαφή είναι διπλάσια σε αριθμό. Αυτή η αντιστοιχία μεταξύ γκρίζας και μονόχρωμης κεραμικής αντιστρέφεται στο αμέσως ανώτερο στρώμα. Αν και στο στρώμα αυτό δεν βρέθηκε ιδιαιτέρως χαρακτηριστική κεραμική και σχεδόν απουσιάζει η διακοσμημένη, αυτό πιθανότατα αντιστοιχεί στη Μέση Γεωμετρική. Στο επόμενο, ανώτερο στρώμα, αναμειγνύονται χαρακτηριστικά της Ύστερης Γεωμετρικής και των πρώιμων αρχαϊκών χρόνων. Στο στρώμα αυτό η γκρίζα κεραμική συγκροτεί ποσοτικά τη μεγαλύτερη κατηγορία τροχήλατης κεραμικής, ενώ η διακοσμημένη περιορίζεται σε μικρό αριθμό κεραμικών θραυσμάτων. Παρόμοια εικόνα εμφανίζει και η κεραμική από το οικόπεδο Βουλκούδη. Στο οικόπεδο αυτό βρέθηκε και κεραμική του 6^{ου} αι. π.Χ., στην οποία, ωστόσο, περιέχεται ελάχιστη γκρίζα κεραμική και από κάποιο σημείο και μετά αυτή φαίνεται να εξαφανίζεται εντελώς, ενώ, αντίθετα, σημαντική αύξηση παρουσιάζει η διακοσμημένη και μελαμβαφής κεραμική. Από την παρατήρηση της ποσοτικής αντιπροσώπευσης της γκρίζας κεραμικής στις επιχώσεις της εποχής Σιδήρου και των αρχαϊκών χρόνων προκύπτει ότι η κεραμική αυτή στο Νέο Μοναστήρι είχε τη μέγιστη ακμή της κατά την Ύστερη Γεωμετρική και τον 7^ο αι. π.Χ.

Μέχρι σήμερα δεν έχει πραγματοποιηθεί πετρογραφική ανάλυση της γκρίζας τροχήλατης κεραμικής από το Νέο Μοναστήρι. Η μακροσκοπική παρατήρησή της επιτρέπει να διαπιστώσουμε μία αρκετά μεγάλη ποικιλία, όσον αφορά στην επεξεργασία και στο χρώμα της επιφάνειας. Σε αρκετές περιπτώσεις η εικόνα της κεραμικής αυτής έχει επηρεασθεί από την ταφονομία και τη συγκέντρωση ιζήματος στην επιφάνειά της. Ωστόσο, με προσεκτικότερη παρατήρηση διαπιστώνεται η ύπαρξη επιμέρους ομάδων. Υπάρχουν θραύσματα που φέρουν πυκνό αλείφωμα όμοιου χρώματος με τον πηλό και η επιφάνειά τους είναι στιλπνή και σαπυνοειδής στην αφή, ενώ το χρώμα τους είναι συνήθως γκρίζο, ανοιχτό γκρίζο ή και γκριζοκάστανο. Αρκετά από αυτά παρουσιάζουν ίχνη στίλβωσης, τα οποία συνήθως περιορίζονται σε ορισμένα σημεία της επιφάνειας. Σε μία-δύο περιπτώσεις, μεταξύ των θραυσμάτων που εξετάστηκαν, έχει σχηματισθεί αμελώς με το στιλβωτήρα αβαθής τεθλασμένη γραμμή στη στιλπνή επιφάνεια, η οποία είναι λίγο πιο σκουρόχρωμη και δίνει την εντύπωση μάλλον γραπτής παρά εγχάρacterης διακόσμησης. Κάποια άλλα θραύσματα έχουν γκρίζο πηλό και σκούρα γκρίζα έως σχεδόν μελανή επιφάνεια, η οποία δεν είναι σαπυνοειδής στην αφή αλλά αρκετά συχνά παρουσιάζει μία «θαμπή λάμψη». Στην περίπτωση αυτή το σκούρο γκρίζο χρώμα καλύπτει την επιφάνεια του αγγείου ομοιογενώς, με ένα πολύ λεπτό στρώμα, το οποίο είναι πολύ σταθερό και στην τομή των θραυσμάτων δεν διακρίνεται από τον πηλό. Μερικές φορές απολεπίζεται μαζί με τον υποκείμενο πηλό. Στην επιφάνεια των θραυσμάτων αυτών δεν πα-

ρατηρούνται ίχνη γραμμών από τη χρήση του τροχού ή ίχνη στιλβωτήρα. Υπάρχει μία ακόμη, μεγαλύτερη σε αριθμό ομάδα θραυσμάτων, των οποίων η επιφάνεια είναι γκρίζα και αρκετά στιλπνή, αλλά είναι προφανές ότι αυτή δεν έχει δεχθεί καμία επεξεργασία, ενώ συνήθως είναι ευδιάκριτα τα ίχνη των γραμμών από τη χρήση του τροχού και στις δύο όψεις των θραυσμάτων. Ακόμη, υπάρχουν ορισμένα θραύσματα, η επεξεργασία της επιφάνειας των οποίων έχει έναν μεταβατικό χαρακτήρα, ιδίως μεταξύ των δύο τελευταίων ομάδων. Αυτά παρουσιάζουν διαφορετική μορφή επεξεργασίας στις δύο όψεις ακόμη και όταν προέρχονται από ανοιχτά αγγεία. Επίσης, ορισμένα θραύσματα της τρίτης ομάδας φέρουν στην εξωτερική επιφάνεια στοιχεία γραπτής διακόσμησης μελανού ή λευκού χρώματος, που είναι συνήθως πλατιές οριζόντιες ταινίες στο χείλος ή στο σώμα. Παρά το γεγονός ότι σε αρκετές περιπτώσεις θραύσματα και των τριών ομάδων εμφανίζονται στο ίδιο βάθος, η ποσοτική αντιπροσώπευσή τους στα επιμέρους οικιστικά στρώματα υποδεικνύει ότι τα περισσότερα θραύσματα της πρώτης προηγούνται χρονικά των δύο άλλων, ότι η δεύτερη εμφανίστηκε σε ενδιάμεσο χρόνο και ότι τα θραύσματα της τρίτης ομάδας προέρχονται κυρίως από τις επιχώσεις του 7^{ου} αι. π.Χ. Αντιστρόφως ανάλογα, τα θραύσματα της τελευταίας ομάδας, με τη λιγότερο επιμελημένη επιφάνεια, παρουσιάζουν καθαρότερο πηλό και σκληρότερη όπτηση. Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, ο πηλός της γκρίζας τροχήλατης κεραμικής από το Νέο Μοναστήρι είναι καθαρός, σκληρά ψημένος και συμπαγής έως ελάχιστα πορώδης. Όταν το χρώμα του πυρήνα διαφοροποιείται, είναι συνήθως ανοιχτότερο γκρίζο και μάλιστα στα θραύσματα της τρίτης ομάδας είναι συχνά γαλάζιο-γκρίζο.

Τα πλέον συνήθη σχήματα της γκρίζας τροχήλατης κεραμικής από το Νέο Μοναστήρι είναι η πρόχους και τα κύπελλα. Στα ανοιχτά σχήματα, εκτός από τους δύο τύπους κυπέλλων της **εικ. 3**, περιλαμβάνονται αρκετοί ακόμη τύποι κυπέλλων. Εμφανίζονται, επίσης, σκύφοι, φιάλες, φιαλίσκες (**εικ. 7**) και ελάχιστα παραδείγματα κρατήρων και σκυφοειδών κρατήρων. Στα κλειστά σχήματα, εκτός από τις πρόχους διαφόρων τύπων και τα θήλαστρα, πιθανώς περιλαμβάνονται και άλλα σχήματα, τα οποία δεν στάθηκε δυνατόν να ταυτισθούν ανάμεσα στα θραύσματα από το σώμα κλειστών αγγείων που εξετάστηκαν έως τώρα. Υπάρχουν ακόμη αρκετά ιδιότυπα σχήματα, όπως αυτό της μικρής πολυγωνικής πρόχους της **εικ. 7**. Ενδεχομένως οι λεπτές, αραιά τοποθετημένες κάθετες νευρώσεις στην επιφάνεια των κλειστών αγγείων της Γεωμετρικής περιόδου εξελίχθηκαν στις πυκνές πλαστικές νευρώσεις που παρατηρούνται στο σώμα κλειστών αγγείων από την Ύστερη Γεωμετρική και μετά, ενώ το πυκνό ανάγλυφο ριπιδωτό κόσμημα ή οι πυκνές κάθετες αυλακώσεις που εμφανίζονται στο σώμα κλειστών αγγείων των αρχαϊκών χρόνων ίσως να οφείλονται στην επίδραση της Κορινθιακής μελαμβάφους κεραμικής ή της σύγχρονης αιολικής γκρίζας κεραμικής, στην οποία παρατηρείται επίσης παρόμοια ριπιδωτή διακόσμηση (**εικ. 8**). Οι λαβές των πρόχων είναι συνήθως ραβδωτές, ελλειπτικής τομής, ή φέρουν αυλάκωση στο κέντρο της εξωτερικής επιφάνειας. Είναι αξιοσημείωτο ότι μόνο κλειστά αγγεία φαίνεται να φέρουν ραβδωτές λαβές και πιθανώς αυτά είναι μόνο πρόχοι. Άλλοι τύποι λαβών της γκρίζας κεραμικής είναι οι λεπτές κάθετες ορθογώνιας τομής, οι κάθετες και οριζόντιες ταινιωτές, ενώ υπάρχουν και ιδιότυπες λαβές-αποφύσεις (**εικ. 9**). Οι βάσεις των αγγείων είναι εντελώς επίπεδες, επίπεδες υπερυψωμένες, ελαφρώς κοίλες στην κάτω επιφάνεια και επίπεδες εξωτερικά, δακτυλιόσχημες με επίπεδη την επιφάνεια στήριξης. Η γκρίζα κεραμική κοσμεύεται συχνά με οριζόντιες εγχάρακτες γραμμές ή αυλακώσεις, οι οποίες τις περισσότερες φορές καταλαμβάνουν τμήμα του σώματος κυρίως ανοιχτών αγγείων και δίνουν την εντύπωση δακτυλίων, ενώ σπανίως χρησιμοποιούνται και πλαστικοί δακτύλιοι. Κατά τη Γεωμετρική περίοδο φαίνεται να συνηθίζονται περισσότερο οι λε-

πτές εγχάρακτες γραμμές, ενώ από την Ύστερη Γεωμετρική και μετά επικρατούν οι αυλακώσεις. Άλλη μορφή διακόσμησης είναι αυτή των πλαστικών κάθετων νευρώσεων στην επιφάνεια των κλειστών αγγείων, όπως και των πυκνών κάθετων αυλακώσεων ή ραβδώσεων, για τις οποίες έγινε ήδη λόγος. Τα θραύσματα που φέρουν γραπτή διακόσμηση είναι ελάχιστα και τοποθετούνται στους αρχαϊκούς χρόνους.

Η σημαντική ποσοτική αύξηση της γκρίζας τροχήλατης κεραμικής στο Νέο Μοναστήρι κατά την Ύστερη Γεωμετρική και τον 7^ο αι. π.Χ. συμπίπτει με την αξιοσημείωτη αύξηση του πάχους και της έκτασης των αντίστοιχων οικιστικών στρωμάτων που εντοπίζονται στη θέση. Αν αυτή η οικιστική ανάπτυξη υποδηλώνει την παράλληλη οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη των αντίστοιχων εγκαταστάσεων, όπως υποθέτουμε, τότε είναι άξιο παρατήρησης ότι, όσον αφορά στην κεραμική παραγωγή, η ανάπτυξη αυτή εκφράσθηκε κατ' εξοχήν από τη γκρίζα τροχήλατη κεραμική.

SUMMARY

GRAY WHEEL-MADE POTTERY OF THE IRON AGE AND ARCHAIC PERIOD FROM NEO MONASTIRI IN NORTHERN PHTHIOTIS: AN ASPECT OF A LONGLASTING AGAEAN TRADITION*Eleni Froussou*

Gray wheel-made pottery was in use at both sides of the Aegean through a great part of the Bronze Age and it continued to be produced during the entire Iron Age and the Archaic period (in some places even later). In the Iron Age, gray wheel-made pottery was produced on the islands of northeastern Aegean and in the northwestern Asia Minor, in Central and Western Macedonia, in Euboea and in Thessaly. The fact that at the same period this pottery is present in many different regions around the same sea may lead to the suggestion that it must have belonged to one and the same pottery tradition. However, a careful observation of the gray wheel-made pottery which was produced in each of the above mentioned regions attests to the great variety of its forms and decorative motives, not to mention the varying treatment of the surface of the vases, in comparison to the gray wheel-made pottery of the other regions. In this frame it seems that the Iron Age gray wheel-made pottery, which was produced and consumed on the islands of northeastern Aegean and in the coastal region of northwestern Asia Minor, also known as “Aeolian Ware”, was inspired by and followed the tradition of the “Gray Anatolian Ware” of the Late Bronze Age. A further observation is that the “Black Slip Ware”, which was produced in the Early Iron Age in Lefkandi, in Euboea, was originally influenced by the “Aeolian Ware”. But it remains obscure until today which was the main tradition or influence on which was based the production of the gray wheel-made pottery in Central Macedonia, and which was the most decisive influence - this of the gray wheel-made pottery of Macedonia or that of the “Black Slip Ware” of Euboea - that led to the creation of the gray wheel-made ware in Thessaly at the same period.

This paper consists of three parts. In the first, there is an introduction referring to the site of Neo Monastiri in southern Thessaly and some general observations on the pottery of the Iron Age and the Early Archaic period from the site. In the second part, there is a discussion about the matters, mentioned on the above paragraph, aiming at a better understanding of the Thessalian Iron Age gray wheel-made pottery. In the third and last part of this paper, there is a detailed presentation of the gray wheel-made pottery of the Iron Age and Archaic period from Neo Monastiri, through which we may gain more information about this pottery ware in southern Thessaly. It is worth mentioning that in Neo Monastiri the gray wheel-made pottery is possibly present from the first half of the 9th cent. BC and that its production reaches its peak in the Late Geometric period and the 7th cent. BC.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδρόνικος Μ., 1969. *Βεργίνα Ι. Το νεκροταφείο των τύμβων*, Αθήνα.
- Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη Ο., 1992. Ευρήματα της Πρωτογεωμετρικής και Γεωμετρικής περιόδου από τις Φερές, στο *Διεθνές Συνέδριο για την αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δημήτρη Θεοχάρη*, Βόλος 1987, Αθήνα, 312-320.
- Βερδελής Ν.Μ., 1958. *Ο πρωτογεωμετρικός ρυθμός της Θεσσαλίας*, Αθήνα.
- Catling R.W.V. – Lemos I.S., 1990. *Lefkandi II: The Protogeometric building at Toumba. 1: the Pottery*, Popham M.R. – Kalligas P.G. – Sackett L.H. (επιμ.), Oxford.
- Cook R.M., 1994. *Ελληνική αγγειογραφία*, Αθήνα (ελληνική μτφρ.).
- Dakoronia F., 1994. Spercheios Valley and the adjacent area in Late Bronze Age and Early Iron Age, στο *Θεσσαλία*, 233-242.
- Desborough V.R.d'A., 1979-1980. The Dark Age pottery (SM-SPG III) from settlement and cemeteries, στο *Lefkandi I: the Iron Age settlement. The cemeteries*, Popham M.R. – Sackett L.H. – Themelis P.G. (επιμ.), Oxford, 281-354.
- Hertel D., 2001. *Troia. Archäologie, Geschichte, Mythos*, München.
- Heurtley W.A., 1939. *Prehistoric Macedonia. An archaeological reconnaissance of Greek Macedonia (West of Strumna) in the Neolithic, Bronze and Early Iron Age*, Cambridge.
- Heurtley W.A. – Skeat, T.C., 1930-1931. The Tholos Tombs of Marmariani, *BSA* 31, 1-55.
- Θεοχάρη Μ., 1966. Πρωτογεωμετρικά Θεσσαλίας, *Θεσσαλικά*, τόμος Ε, 37-53.
- Jung R., 2002. *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979. Die Drehscheibenkeramik der Schichten 19 bis 11, mit Beiträgen von B. Hänsel und B. Weninger*, Teile 1-2, Kiel.
- Καλλιγιάς Π.Γ., 1992. Θεσσαλία και Εύβοια κατά την πρώιμη εποχή του σιδήρου, στο *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου για την αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη*, Βόλος 1987, Αθήνα, 298-307.
- Kilian K., 1975. *Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit*, PBF XIV, Band 2, München.
- Lamb W., 1931-1932. Antissa, *BSA* 32, 41-67.
- Lamb W., 1932. Grey wares from Lesbos, *JHS* 52, 1-12.
- Lemos I., 2002. *The Protogeometric Aegean. The archaeology of the late eleventh and tenth centuries B.C.*, Oxford.
- Snodgrass A.M., 1971. *The Dark Age of Greece. An archaeological survey of the eleventh to the eighth centuries B.C.*, Edinburgh.
- Χαβέλα Κ., 2004. Τεφρόχρωμη τροχήλατη κεραμική της εποχής του Σιδήρου από την Τούμπα Θεσσαλονίκης, στο Σταμπολίδης Ν.Χρ. – Γιαννικουρή Α. (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη εποχή του Σιδήρου*, *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου*, Ρόδος 2002, Αθήνα, 329-339.

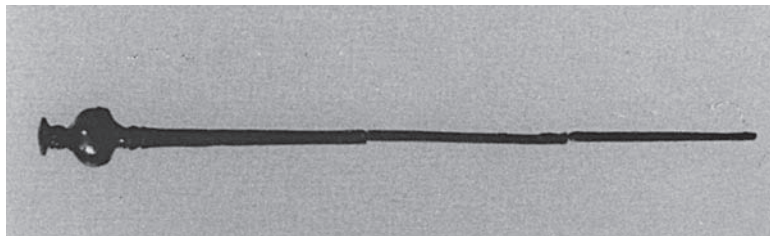
Εικ. 1. Τοπογραφικό σχεδιάγραμμα του Νέου Μοναστηριού. Με μελανό χρώμα σημειώνονται οι θέσεις των οικοπέδων των Κ. Βουλτσιδη και Α. Βουλκούδη.

Εικ. 2. Γκρίζες πρόχοι από το θολωτό (αριστερά) και τον κιβωτιόσχημο τάφο (δεξιά).

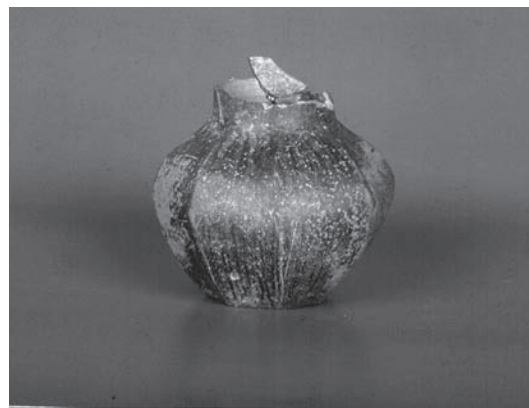
Εικ. 3. Γκρίζα κύπελλα από τον κιβωτιόσχημο τάφο.

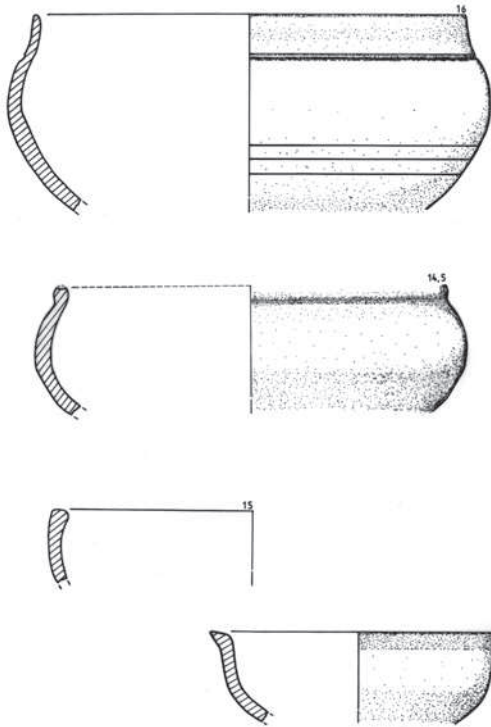
Εικ. 4. Χάλκινη περόνη από τον κιβωτιόσχημο τάφο.

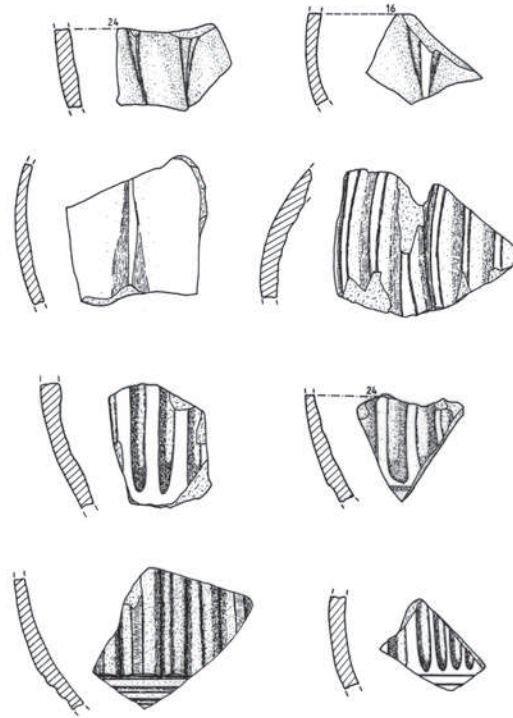
Εικ. 5. Γκρίζα θήλαστρα.

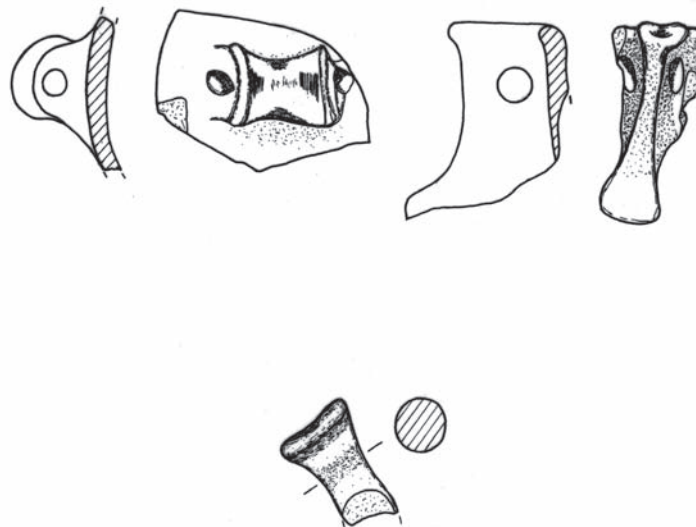
Εικ. 6. Γκρίζα πρόχους με πολυγωνικό σώμα.

Εικ. 7. Γκριζες φιάλες.

Εικ. 8. Θραύσματα γκριζας κεραμικής με κάθετες πλαστικές νευρώσεις και κάθετες αυλακώσεις.

Εικ. 9. Ιδιότυπες λαβές-αποφύσεις της γκριζας κεραμικής.

ΤΟ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΣΤΗ ΘΕΣΗ ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΙΝΟΥΡΓΙΟΥ ΝΟΜΟΥ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ*

Μαρία-Φωτεινή Παπακωνσταντίνου, Μαρία Σιψή

Με αφορμή τις εκσκαφικές εργασίες διαπλάτυνσης της Ε.Ο. Αθηνών-Λαμίας, στο τμήμα από την έξοδο των Καμένων Βούρλων έως τη διασταύρωση προς Μενδενίτσα, στη θέση «Άγιος Δημήτριος», όπου ο ομώνυμος ναΐσκος, αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα αγροικίας μέσω βυζαντινών χρόνων¹. Όπως απέδειξε η ανασκαφή, το κτίριο ήταν θεμελιωμένο πάνω στις επιχώσεις οργανωμένου νεκροταφείου Υπο-πρωτογεωμετρικής ΙΙΙ - Υστερογεωμετρικής περιόδου, η συστηματική έρευνα του οποίου συνεχίστηκε, μετά το πέρας των εργασιών στο βυζαντινό οικοδόμημα, από ανασκαφικό συνεργείο, υπό την επίβλεψη της ΙΔ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

Η θέση Άγιος Δημήτριος Καινούργιου ήταν ήδη γνωστή από τη βιβλιογραφία και συγκεκριμένα από τις αναφορές των Άγγ. Λιάγκουρα και Δ. Θεοχάρη στα Χρονικά του Αρχαιολογικού Δελτίου². Σύμφωνα με αυτές, κατά την κατασκευή της Ε. Ο. Αθηνών – Λαμίας καταστράφηκαν αρχαίοι τάφοι, από τους οποίους προήλθαν και περισυλλέχθηκαν δύο σκύφοι και αρκετά χάλκινα αντικείμενα, μεταξύ των οποίων φιάλη, πόρπες, πτηνόμορφα περιάρτια και ένα ιππάριο, τα οποία εκτίθενται στις προθήκες του Αρχαιολογικού Μουσείου Λαμίας.

Το νεκροταφείο βρίσκεται δύο χιλιόμετρα δυτικά των Καμένων Βούρλων, στους πρόποδες του όρους Κνημιάς (εικ. 1). Η πλησιέστερη γνωστή αρχαία θέση είναι το Θρόνιο³, στις βορειοδυτικές απολήξεις της Κνημίδος. Στα βόρεια της πόλης θα πρέπει να βρισκόταν το λιμάνι της. Το όνομα του Θρόνιου αναφέρεται από πολλούς αρχαίους συγγραφείς, μεταξύ των οποίων ο Όμηρος⁴, ο Θουκυδίδης⁵ και ο Στράβων⁶. Πρόκειται για τη σημαντικότερη πόλη της Επικνημίδας Λοκρίδας κατά τους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους⁷, στους οποίους

* Τα ανασκαφικά σχέδια οφείλονται στη σχεδιάστρια της Εφορείας κ. Αλέκα Τσεκούρα και στην κ. Ζαφειρία Γκουλή. Η συντήρηση των ευρημάτων πραγματοποιήθηκε από τους συντηρητές της Εφορείας κ. Χρήστο Βαποράκη και κ. Ιωάννα Κωνσταντοπούλου, τα σχέδιά τους έγιναν από την κ. Σούλα Φούντα και οι φωτογραφίες τους από τον κ. Δημήτριο Κατσούνη. Η τοπογράφηση οφείλεται στον τοπογράφο της Εφορείας κ. Κώστα Διαμαντή. Τους ευχαριστούμε όλους θερμά.

1. Α. Παλούρη, Αγροικία - βιοτεχνική εγκατάσταση στη θέση «Αγ. Δημήτριος» Καινούργιου Ν. Φθιώτιδας, στον παρόντα τόμο.

2. ΑΔ 18, 1963, Χρονικά, 144. ΑΔ 19, 1964, Χρονικά, 242, πίν. 285, 286 α.

3. Pritchett 1982, 151-155.

4. Ιλ. 2. 533.

5. Θουκ. 2. 26. 2.

6. Στράβων 9. 4. 4. 426.

7. Lauffer 1989, 684.

ανάγονται και οι αρχαιότερες επιφανειακές ενδείξεις από το χώρο. Η αποκάλυψη του γεωμετρικού νεκροταφείου στον Άγιο Δημήτριο μειώνει το χρονολογικό κενό σε ότι αφορά την κατόικηση της ευρύτερης περιοχής μεταξύ της μυκηναϊκής -σύμφωνα με την παράδοση- εποχής και των κλασικών χρόνων.

Η ανασκαφή του νεκροταφείου καθορίστηκε από τους κανόνες και τους περιορισμούς που επιβάλλει η διερεύνηση ενός χώρου στο πλαίσιο ενός δημοσίου έργου. Παρ' όλα αυτά, το αποκαλυφθέν τμήμα του προσφέρει σημαντικές πληροφορίες για την οργάνωσή του, τα είδη των τάφων και τα ταφικά έθιμα. Παράλληλα, μας βοηθά να σχηματίσουμε μια πρώτη εικόνα για την κεραμική της Επικνημίδας Λοκρίδας της Υπο-Πρωτογεωμετρικής και της Ύστερης Γεωμετρικής εποχής.

Από την εποχή που ο Desborough, ελλείψει ανασκαφικών μαρτυριών, χαρακτήριζε την μεν Φθιώτιδα "a no man's land", για την δε Λοκρίδα σημείωνε ότι η γνώση μας δεν είναι μεγάλη⁸, χάρη στην ανασκαφική δραστηριότητα της ΙΔ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων την τελευταία τριακονταετία, σωστικού κυρίως χαρακτήρα, έχει προκύψει μέχρι σήμερα ένας σημαντικός αριθμός γεωμετρικών θέσεων στο γεωγραφικό αυτό τμήμα, που συμπληρώνουν το κενό στην περιοχή στον αντίστοιχο χάρτη του Coldstream⁹. Διαπιστώνεται η παρουσία 20 νεκροταφείων, τα περισσότερα από τα οποία βρίσκονται σε χρήση κατά τη διάρκεια των πρωτογεωμετρικών - γεωμετρικών χρόνων, δύο οικιστικών συνόλων και δύο ιερών. Το νεκροταφείο στον Άγιο Δημήτριο, το δεύτερο ανασκαμμένο γεωμετρικό νεκροταφείο της Επικνημίδας Λοκρίδας, μετά από αυτό της Ανάβρας - το οποίο όμως χρησιμοποιήθηκε στην ύστερη μόνο γεωμετρική περίοδο και απέδωσε αποκλειστικά σχεδόν χάλκινα κτερίσματα¹⁰- αποτελεί το συνδυαστικό κρίκο μεταξύ των γνωστών γεωμετρικών νεκροταφείων της Αταλάντης και αυτών της Κοιλιάδας του Σπερχειού. Το γεγονός αυτό καθιστά την παρουσίασή του ιδιαίτερα σημαντική. Όπως μαρτυρεί η έκταση του χώρου που καταλαμβάνουν οι ανασκαμμένοι τάφοι και οι επιφανειακές ενδείξεις για ύπαρξη περισσότερων σε μεγάλη ακτίνα στη γύρω περιοχή, πρόκειται για ένα εκτεταμένο νεκροταφείο, το οποίο θα πρέπει να ανήκε σε ανάλογο μεγέθους και δυναμικής οικισμό (εικ. 2). Οι τάφοι (50 συνολικά) είναι τοποθετημένοι κατά συστάδες, οι οποίες ενδέχεται να αντιστοιχούν σε τύμβους ή ταφικούς κύκλους, όπως υποδεικνύει η τάση για κυκλική διάταξή τους, τα λείψανα λιθοσωρών καθώς και το τμήμα του περιβόλου που διασώθηκε στα ανατολικά του πρώτου από αυτούς (εικ. 2, 3). Ανάλογοι τύποι νεκροταφείων συναντώνται κατά την Υπο-πρωτογεωμετρική εποχή στην Ταράτσα Λαμίας¹¹, ενώ στην Αταλάντη και στην Τραγάνα, λείψανα τοιχαρίων στο χώρο των νεκροταφείων ερμηνεύονται και ως πιθανά κατάλοιπα ταφικών περιβόλων¹². Αμέσως έξω από τη Φθιώτιδα, ταφές σε τύμβους απαντούν στα βόρεια στο νεκροταφείο της Βουλοκαλύβας Πλατάνου-Αλμυρού¹³ και στα νότια στο Βρανέζι Βοιωτίας¹⁴. Δεν γνωρίζουμε σε ποιο βαθμό η οικοδομική δραστηριότητα στους βυζαντινούς χρόνους και οι σύγχρονες επεμβάσεις εξαφά-

8. Desborough 1972, 86.

9. Coldstream 1977, εικ. 117.

10. ΑΔ 32, 1977, *Χρονικά*, 104-105. Δακορώνια - Κωτούλας - Μπαλτά - Συθιακάκη - Τόλιας 2002, 51.

11. Σταμούδη 2000, 40-42.

12. Αταλάντη: Δακορώνια - Κωτούλας - Μπαλτά - Συθιακάκη - Τόλιας 2002, 49. Τραγάνα: Ωνάσογλου 1981, 3, πίν. 24β.

13. Wace - Thompson 1912, 1-29. ΑΔ 45, 1990, 208 κ.ε. ΑΔ 47, 1992, 236-237. Μαλακασιώτη 2000, 334-335. Παπακωνσταντίνου (υπό έκδοση).

14. Ανδρειωμένου 1985, 58, σημ. 6.

νισαν ενδείξεις σε ότι αφορά την οριοθέτηση και την κάλυψη των συστάδων των τάφων, θα πρέπει όμως να υποθέσουμε ότι στην περίπτωση του Καινούργιου έχουμε να κάνουμε με λιγότερο μνημειώδεις κατασκευές. Η πρώτη και πλουσιότερη συστάδα τάφων εμπίπτει στο χώρο του βυζαντινού οικοδομήματος, η δεύτερη στο χώρο του παραδρόμου και η τρίτη στο χώρο της διαπλάτυνσης της Εθνικής Οδού. Στο εξής θα ονομάζονται Τομείς Α-Β-Γ αντίστοιχα.

Ο **Τομέας Α**, ο μοναδικός που διασώζει στα δυτικά του τμήμα περιβόλου από μικρές πλακόσχημες πέτρες κάθετα τοποθετημένες στο έδαφος, περιλαμβάνει συνολικά 30 τάφους (**εικ. 2, 3**). Ταφή ενταφιασμού έχει συντελεσθεί σε 25 κιβωτιόσχημους με πλευρές από πλάκες πώρινες (15 παιδικού – 10 ενηλίκων) και 3 λάκκους διανοιγμένους στο στέρεο έδαφος, ενώ δύο λάκκοι μαρτυρούν την παράλληλη άσκηση του εθίμου της ταφής καύσης. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η πρακτική της καύσης, ένας τρόπος ταφής ευρέως διαδεδομένος σε άλλες περιοχές, όπως την Αττική¹⁵ στα νότια ή την Άλο¹⁶ στα βόρεια, στη Λοκρίδα είναι σπάνια¹⁷. Στο εξωτερικό τμήμα του βορειοδυτικού τεταρτημορίου του κύκλου, αποκαλύφθηκαν τέσσερις λάκκοι με κατάλοιπα καύσης - (καύση 1-4) - που ερμηνεύονται ως λάκκοι εναγισμών ή προσφορών σε παρακείμενους νεκρούς¹⁸. Δύο από αυτούς, (καύση 1-2), συνδέονται με αντίστοιχους λάκκους ταφών καύσης, Τ XVIII και XXIV (**εικ. 3**). Οι τάφοι στη συντριπτική τους πλειονότητα έχουν κατεύθυνση Α-Δ, με μικρές αποκλίσεις. Η προσεκτική παρατήρηση της διάταξής τους μέσα στο νοητό, βάσει του σωζόμενου τμήματος του περιβόλου, κύκλο, δείχνει ότι δεν είναι τυχαία, αλλά θα πρέπει να θεωρηθεί απόρροια της βασικής αρχής της κυκλικής ταφικής αρχιτεκτονικής, όπως μας είναι γνωστή από ανάλογα ταφικά μνημεία της εποχής του Χαλκού και της Πρώιμης εποχής του Σιδήρου.

Από τον **Τομέα Β** σώζονται σε κυκλική διάταξη 6 παιδικοί κιβωτιόσχημοι τάφοι, όμοιου τύπου και προσανατολισμού με αυτούς του Τομέα Α (**εικ. 2**).

Στον **Τομέα Γ**, ΒΔ και σε αρκετή απόσταση από τους δύο προηγούμενους τομείς, αποκαλύφθηκαν 6 παιδικοί τάφοι με προσανατολισμό επίσης Α-Δ με μικρές αποκλίσεις, από τους οποίους οι 5 κιβωτιόσχημοι και ένας λάκκος, Τ XXXI, με πλευρές από μικρές πέτρες, (**εικ. 2, 4**). Αξιοσημείωτη είναι η ύπαρξη στρώματος μικρών λίθων πάνω και γύρω από τους τάφους, προφανώς από το λιθοσωρό που κάλυπτε το χώρο. Ένας κιβωτιόσχημος τάφος με ταφή ενηλίκου, Τ XXI, βρέθηκε στα ΒΔ και σε μικρή απόσταση από την παρούσα συστάδα. Βόρεια αυτής, επίσης σε μικρή απόσταση, ο τάφος XXIX ήταν ισχυρά διαταραγμένος (**εικ. 2**). Ανατολικά των ανωτέρω ταφών, ενταφιασμού όλων, εντοπίστηκαν υπολείμματα δύο κατεστραμμένων λάκκων ταφών καύσης, Π 1-2, των οποίων η κεραμική μαρτυρεί την πρωϊμότερη χρήση του νεκροταφείου.

Σε ότι αφορά την ταφική πρακτική, εκτός από έναν τάφο, Τ XL, που περιείχε διπλή ταφή στον Τομέα Α, οι ταφές ήταν ατομικές. Όλοι σχεδόν οι τάφοι περιείχαν υπολείμματα οστών και σπάνια καλής διατήρησης σκελετούς που μας επιτρέπουν να διαπιστώσουμε, όπως υποδεικνύουν και οι διαστάσεις τους, ότι οι νεκροί είχαν αποτεθεί σε συνεσταλμένη στάση, με το κρανίο στα ανατολικά. Οι παιδικές ταφές ήταν συνήθως κτερισμένες με ένα έως δύο αγγεία, κατά κανόνα μόνωτα κύπελλα ή σπανιότερα σκύφους και σε ελάχιστες περιπτώσεις με ένα περιδέραιο ή με 1-3 αγγεία και χάλκινα κοσμήματα (πόρπες, ψέλλιο, δακτύλιους). Πλουσιότερα

15. Kurtz –Boardman 1971, 36, 51. Morris 1987, 18-21.

16. Μαλακασιώτη 2000, 337-338.

17. Λιγοστά παραδείγματα από την Τραγάνα: Ωνάσογλου 1981, 53, 56 (πρόκειται όμως για καύσεις σε ταφικούς πίθους).

18. Kurtz –Boardman 1971, 205.

ήταν τα κτερίσματα των τάφων που είχαν δεχθεί ταφές ενηλίκων. Τα κτερίσματα ήταν συνήθως 1-2 και σπανιότερα 3-4 αγγεία, συνοδευόμενα ενίοτε από χάλκινες περόνες (εικ. 5). Αξιοσημείωτη, όπως έχει επισημανθεί και σε άλλα σύγχρονα νεκροταφεία στη Φθιώτιδα, είναι η σπανιότητα σιδερένιων κτερισμάτων, τα οποία στην παρούσα περίπτωση περιορίζονται σε λιγοστά σιδερένια μαχαίριδια. Αντίθετα, η παρουσία χάλκινων κτερισμάτων δεν αποτελεί έκπληξη, εφόσον η πληθώρα των χάλκινων ευρημάτων ήταν γνωστή τόσο από το ίδιο, όσο και από άλλα λοκρικά γεωμετρικά νεκροταφεία. Πλησιέστερο είναι αυτό της Ανάβρας, με αποκλειστικά, σχεδόν, χάλκινα κτερίσματα από τους είκοσι δύο ανασκαφέντες τάφους¹⁹.

Η θέση των κοσμημάτων σε σχέση με τα οστά υποδηλώνει ότι οι νεκροί είχαν ταφεί ντυμένοι. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ένας τάφος ιδιαίτερα πλούσιος, Γ XXVII, ο οποίος σύμφωνα με τα κτερίσματα - τρία αγγεία, δύο περιδέραια και πληθώρα χάλκινων αντικειμένων (εικ. 5) - περιείχε ταφή γυναίκας (εικ. 6). Έξω από τους τάφους ή πάνω από αυτούς, σε λίγες περιπτώσεις, διαπιστώθηκε η ύπαρξη σπασμένων ή ολόκληρων αγγείων, όπως σκύφοι, χειροποίητοι αμφορείς ή ένα κύπελλο, τα οποία θα πρέπει να σχετίζονται με τελετές και σπονδές κατά και μετά την ταφή²⁰.

Το σχηματολόγιο των αγγείων και από τους τρεις τομείς του νεκροταφείου, αν και είναι σχετικά περιορισμένο, μας επιτρέπει να διαγράψουμε μία ικανοποιητική εικόνα της εν χρήσει κεραμικής. Κυριαρχούν τα ανοικτά αγγεία, τα οποία αντιπροσωπεύονται από το κύπελλο και το σκύφο σε διάφορες παραλλαγές. Στα κλειστά σχήματα περιλαμβάνεται ο αμφορέας, ο οποίος απαντά σε δύο παραλλαγές και αντιπροσωπεύεται από μερικά παραδείγματα, ενώ ο αμφορίσκος, η οπισθότμητη πρόχους, η τριφυλλόσχημη οينوχόη και η λήκυθος απαντούν μεμονωμένα. Θραύσματα πτηνόμορφου αγγείου υποδεικνύουν την ύπαρξη και σπανιότερων κεραμικών τύπων μεταξύ των κτερισμάτων.

Η παλαιότερη χρήση του νεκροταφείου, σύμφωνα με την κεραμική, εντοπίζεται στις δύο ταφές καύσης του τομέα Γ χρονολογούμενες στην ύστερη Πρωτογεωμετρική εποχή, όπως προκύπτει από τα κτερίσματα και συγκεκριμένα μία τριφυλλόσχημη οينوχόη²¹, μία λήκυθος²² και δύο κύπελλα²³ (εικ. 7).

Στην Υποπρωτογεωμετρική ΙΙΙ φάση τοποθετείται η αμέσως επόμενη περίοδος χρήσης του νεκροταφείου. Μεταξύ των σχημάτων που αντιπροσωπεύονται αναφέρουμε αυτά του αμφορέα με κάθετες στον ώμο λαβές²⁴, του αμφορίσκου²⁵ και της οπισθότμητης πρόχους²⁶ (εικ. 8). Επίσης σ' αυτή τη φάση ανήκει η παραλλαγή του σκύφου με κρεμάμενα ομόκεντρα ημικύκλια, που αντιπροσωπεύεται με έξι ακέραια παραδείγματα και τρία θραύσματα, τα οποία σύμ-

19. ΑΔ 32, 1977, *Χρονικά*, 104-105. Δακωρώνια - Κωτούλας - Μπαλτά - Συθιακάκη - Τόλιας 2002, 51.

20. Kurtz - Boardman 1971, 204-205.

21. Desborough 1952, 48-51 (class I, ιδιαίτερα τα παραδείγματα Kerameikos Tomb 37, αρ. 1076, 1077). Popham - Sackett - Themelis 1980, 317 εικ. 15D, 318, πίν. 140, 22.6. Lemos 2002, 69.

22. Popham - Sackett - Themelis 1980, 314, πίν. 126.5-6, 182.4. Lemos 2002, 73-74, πίν. 37.5, 7-8.

23. Αμφότερα του ίδιου τύπου. Για την χρονολόγηση του τύπου βλ. Popham - Sackett - Themelis 1980, 294-297 Class V, εικ. 7 j-k. Popham - Lemos 1996, πίν. 62. Sipsie-Eschbach 1991, 51-52, Typ I, πίν. 7, 11. Lemos 2002, 29.

24. Desborough 1952, 156-158, πίν. 19, A 1452. Coldstream 1968, 154-155, πίν. 32-33. Andreiomenou, 1991, 460 με σημ. 38, εικ. 13α. Σταμούδη 2000, 43, εικ. 9.

25. Γενικά για το σχήμα βλ. Popham - Sackett - Themelis 1980, 310. Catling - Lemos 1990, 43-44, με σημ. 176. Lemos 2002, 64-65. Τα πιο κοντινά παράλληλα βλ. Desborough 1952, 148 πίν. 21α (Θεοτόκου), 162, αρ. 147, πίν. 16 (Ζαγορά, με διαφορετική διαμόρφωση λαιμού).

26. Popham - Sackett - Themelis 1980, 324-325. Lemos 2002, 76-77.

φωνα με την τυπολογία της Kearsley²⁷ ανήκουν στους τύπους 5 και 6 (εικ. 9). Σημειώνεται ότι τέσσερα από τα παραδείγματα αυτής της ομάδας των σκύφων φέρουν σήματα κεραμέα (εικ. 9).

Στην ύστερη Γεωμετρική εποχή, έως το 740/730 π.Χ., διαφαίνεται μία εντατικότερη χρήση του νεκροταφείου και στους τρεις τομείς με κυρίαρχο σχήμα αυτό του σκύφου σε όλες του σχεδόν τις παραλλαγές²⁸, αλλά και του κυπέλλου (εικ. 10). Στην περίοδο αυτή τοποθετείται και η παραλλαγή του αμφορέα με αγκύλες λαβές στον ώμο, που αντιπροσωπεύεται με τρία παραδείγματα (εικ. 11). Τα τεχνικά χαρακτηριστικά, το σχήμα και το σύστημα διακόσμησης των αγγείων αυτών υποδεικνύουν την κατασκευή τους στο ίδιο εργαστήριο παραγωγής. Το πλησιέστερο γεωγραφικά παράδειγμα σύγκρισης, όσον αφορά το σχήμα, αποτελεί ένας αμφορέας από την Τραγάνα, ο οποίος όμως έχει ψηλή κωνική βάση και είναι διπλάσιος σχεδόν σε μέγεθος²⁹.

Γενικά φαίνεται ότι πρόκειται για ένα νεκροταφείο δραστήριο για λίγο περισσότερο από έναν αιώνα, από το 850 έως το 740/30 π.Χ. Η πρωιμότερη χρήση του χώρου καθορίζεται από την παρουσία των δύο Υστεροπρωτογεωμετρικών πυρών, ενώ προς το τέλος της Υστερογεωμετρικής εποχής χρονολογείται η ταφή XV κτερισμένη με τον σκύφο K 11236³⁰. Η περιορισμένη και αποσπασματική εικόνα της χρήσης του νεκροταφείου στα ανωτέρω χρονικά διαστήματα, όπως και η απουσία τάφων των ενδιάμεσων φάσεων ΥποΠΓ I και II, οφείλεται, κατά πάσα πιθανότητα, στη μη διάσωση αυτών.

Όπως προκύπτει από την μελέτη της κεραμικής, μέχρι την Υστερογεωμετρική εποχή η παραγωγή επηρεάζεται από την Θεσσαλία και την Εύβοια, ενώ στην Υστερογεωμετρική φανερό είναι οι σχέσεις πλέον με την Αττική, ακολουθώντας τη γενικότερη στον ελλαδικό χώρο τάση. Παράλληλα, γίνεται φανερή η προσπάθεια ανεξαρτοποίησης των λοκρικών εργαστηρίων.

Τέλος θα πρέπει να τονιστεί η επίκαιρη θέση του νεκροταφείου και του σχετιζόμενου με αυτό οικισμού, πάνω στην παραλιακή οδό που συνδέει τη Θεσσαλία με την Κεντρική Ελλάδα, αλλά και στο θαλάσσιο δρόμο από το Λευκαντί στα λιμάνια του Παγασητικού.

27. Descoedres – Kearsley 1983. Kearsley 1989.

28. Με εξαίρεση του αναφερόμενου ήδη ανωτέρω σκύφου με κρεμάμενα ημικύκλια.

29. Ωνάσογλου 1981, πίν. 31β.

30. Πρβλ σκύφο από την Ζαγορά Άνδρου συγγενή στο σχήμα και στη διακόσμηση που χρονολογείται στην ΥΓ II περίοδο, Cambitoglou – Birchall – Coulton – Green. 1988, Athens, 194, inv. 1313, πίν. 250a-b.

SUMMARY

THE GEOMETRIC NECROPOLIS AT AG. DIMITRIOS KAINOURGIOU, AT PHTHIOTIS

Maria-Foteini Papakonstantinou, Maria Sipsi

Rescue excavations at Agios Dimitrios by Kainourgio brought to light three groups of graves. The distribution of the graves indicates an extended necropolis, which possibly corresponds to a dynamic settlement.

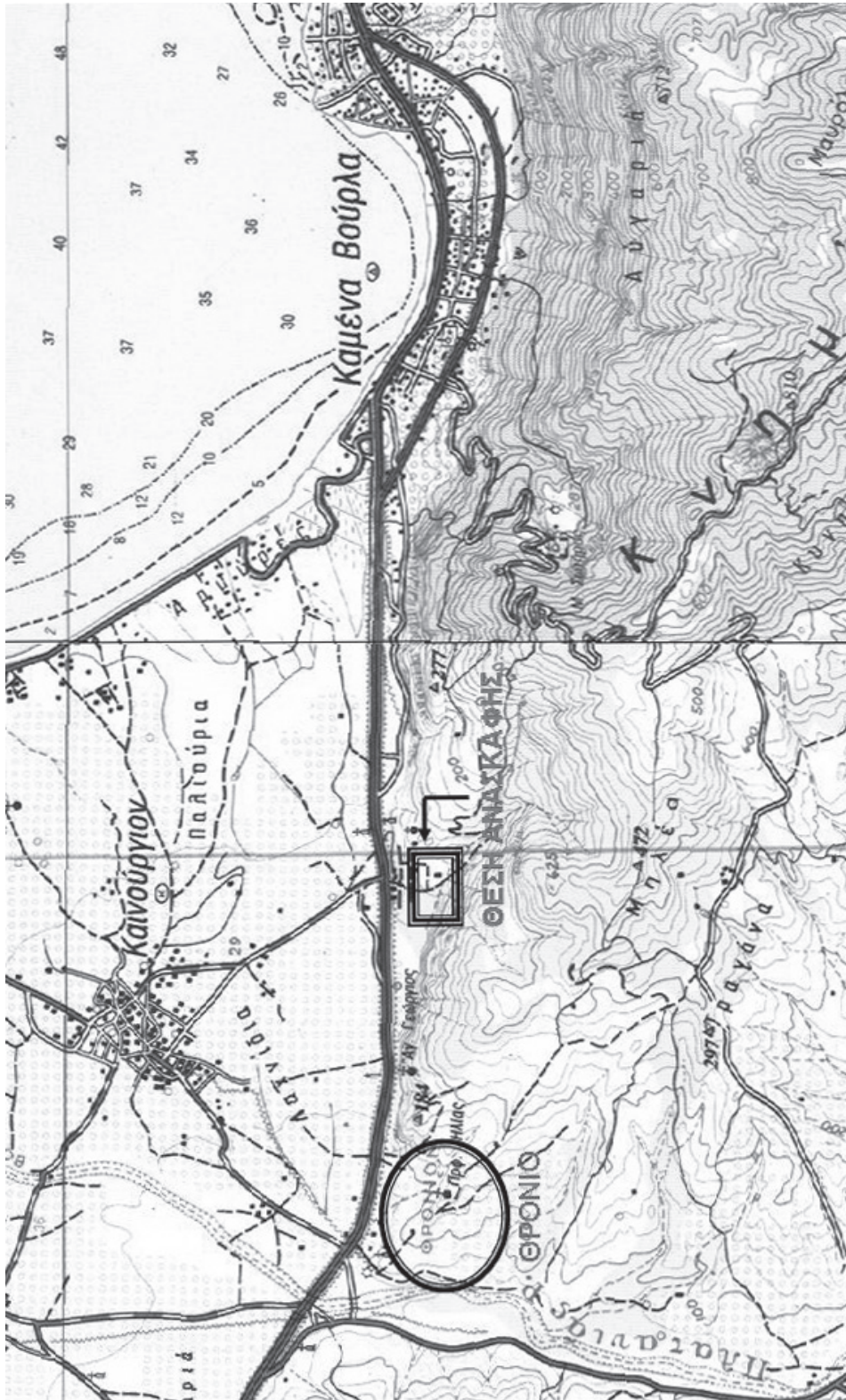
Fifty graves were uncovered, most of them containing children burials. The majority were cists of small dimensions orientated E-W. They were constructed of poros slabs set vertically as a lining for a rectangular cavity dug in the ground. Pits were also found, some of them containing cremation burials. The dead had been placed in a contracted position, with the heads to the East.

The grave goods were vases, jewellery and more rarely weapons, such as small iron knives. The most common shapes of clay vessels were the cup, the skyphos and the amphora, followed by the amphoriskos and the jug with cut-away-neck. The bronze jewellery consists mainly of fibulae and pins, as well as finger rings, bracelets and necklaces.

The necropolis was active for more than one hundred years, from ca. 850 to 740/30 B.C., with indications of use at Late Protogeometric and at the end of Late Geometric.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

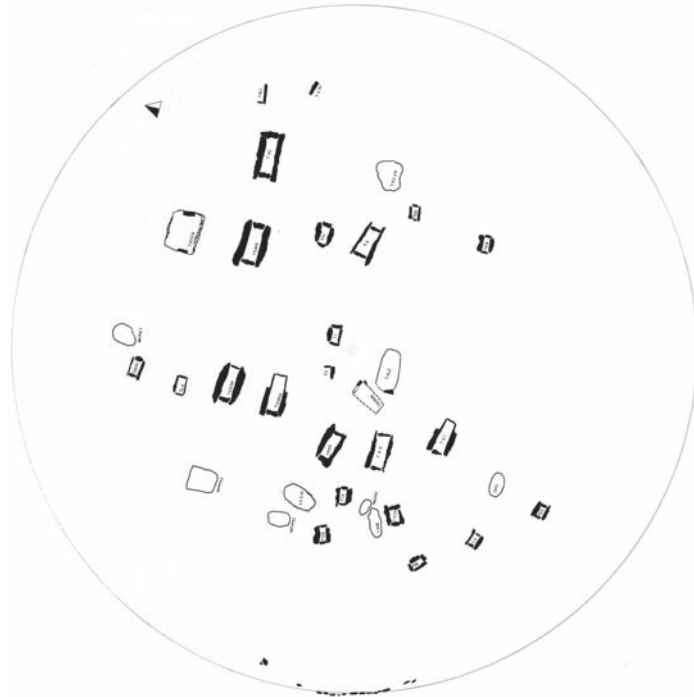
- Ανδρειωμένου Α., 1985. Πρωτογεωμετρική και γεωμετρική κεραμική εκ Βρανέζι Βοιωτίας, *ΑΕ* 124, 57-84.
- Andreïomenou A.K., 1991. Παρατηρήσεις στη Μέση Γεωμετρική Περίοδο της Ακραιφίας, in *La transizione dal miceneo all' alto arcaismo. Dal palazzo alla città. Atti del convegno internazionale, Roma 14-19 marzo 1988*. Roma, 451-464.
- Cambitoglou A. – Birchall A. – Coulton J. J. – Green J. R., 1988. *Zagora 2: excavation in a geometric town on thessland of Andros: excavation season 1969: study season 1969-1970* Athens.
- Catling R.W.V. – Lemos I.S., 1990. *Lefkandi II: the Protogeometric building at Toumba I: the pottery*, London.
- Coldstream J.N., 1968. *Greek Geometric pottery. A survey of ten local styles and their chronology*, London.
- Coldstream J.N., 1977. *Geometric Greece*, London.
- Δακορώνια Φ. – Κωτούλας Δ. – Μπαλτά Ε. – Συθιακάκη Β. – Τόλιας Γ. (επιμ.), 2002. *Λοκρίδα, Ιστορία και Πολιτισμός*, Αθήνα.
- Desborough V.R. d' A., 1952. *Protogeometric pottery*, London.
- Desborough V.R. d' A., 1972. *The Greek Dark Ages*, London.
- Descoedres J.-P. – Kearsley R. 1983. Greek pottery at Veii, *BSA* 78, 43-46.
- Kearsley R. 1989. The pendent semi-cyrcler skyphos, *BICS Suppl.* 44, 84-104.
- Kurtz D. – Boardman J., 1971. *Greek burial customs*, London.
- Lauffer S., 1989. *Griechenland: Lexikon der historischen Stätten von den Anfängen bis zur Gegenwart*, München.
- Lemos I., 2002. *The Protogeometric Aegean*, Oxford.
- Μαλακασιώτη Ζ., 2000. Το έργο της ΙΓ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων στην περιοχή Αλμυρού, στο *Έργο Εφορειών*, 334-335.
- Morris J., 1987. *Burial and ancient society*, Cambridge.
- Παπακωνσταντίνου Μ.Φ. (υπό έκδοση). Τύμβοι και Ταφικοί Περίβολοι της εποχής του Χαλκού και της πρώιμης εποχής του Σιδήρου στη Θεσσαλία, στο *1ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας, Λάρισα 9-11 Νοεμβρίου 2006*
- Popham M.R. – Sackett L.H. – Themelis P.G., 1980. *Lefkandi I: The Iron Age. The settlements, the cemeteries*, London.
- Popham M.R. – Lemos I.S., 1996. *Lefkandi III: the Toumba cemetery. The excavations of 1981, 1984, 1986 and 1992-4*, Oxford.
- Pritchett W.K., 1982. *Studies in ancient Greek topography*² IV, V, London.
- Sipsie-Eschbach M., 1991. *Protogeometrische Keramik aus Iolkos in Thessalien*, Berlin.
- Σταμούδη Αικ., 2000. Ταράτσα – Αγ. Παρασκευή, ένα πρωτογεωμετρικό νεκροταφείο σε προάστειο της σύγχρονης Λαμίας, στο *Έργο Εφορειών*, 40-42.
- Wace A.J.B. – Thompson M.S., 1912. Excavations at Halos, *BSA* 18, 1-29.
- Ωνάσογλου Α. 1981. Οι γεωμετρικοί τάφοι της Τραγάνας στην ανατολική Λοκρίδα, *ΑΔ* 36, *Μελέτες*, 1-57.

Εικ. 1. Χάρτης περιοχής Κνημίδος.

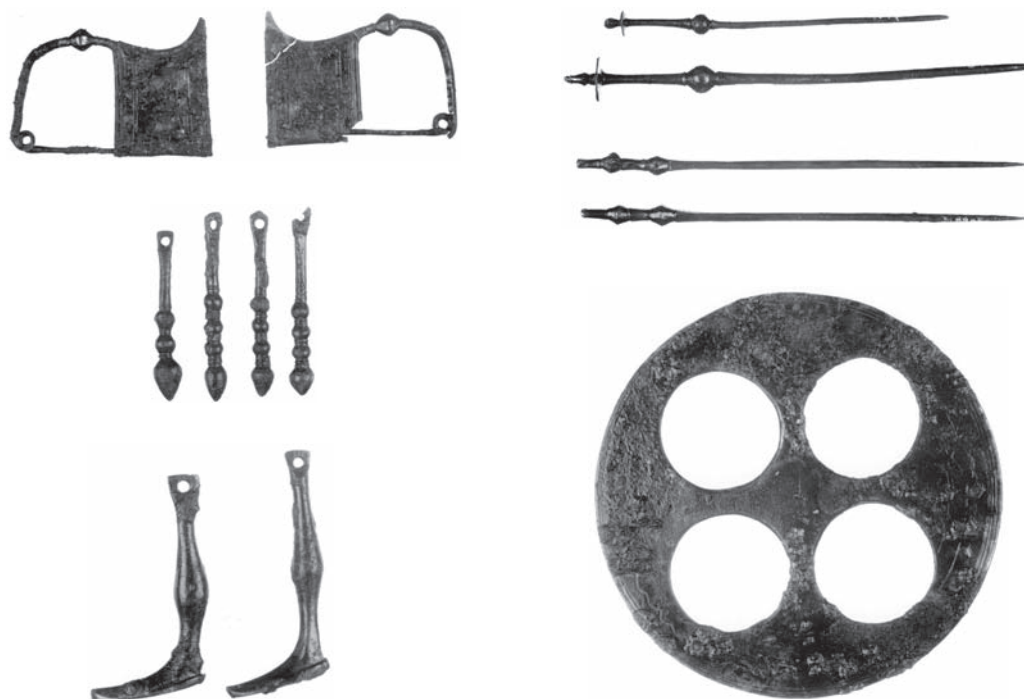
Εικ. 2. Κατόψεις τομέων Α, Β, Γ.

Εικ. 3. Κάτοψη τάφων Τομέα Α.

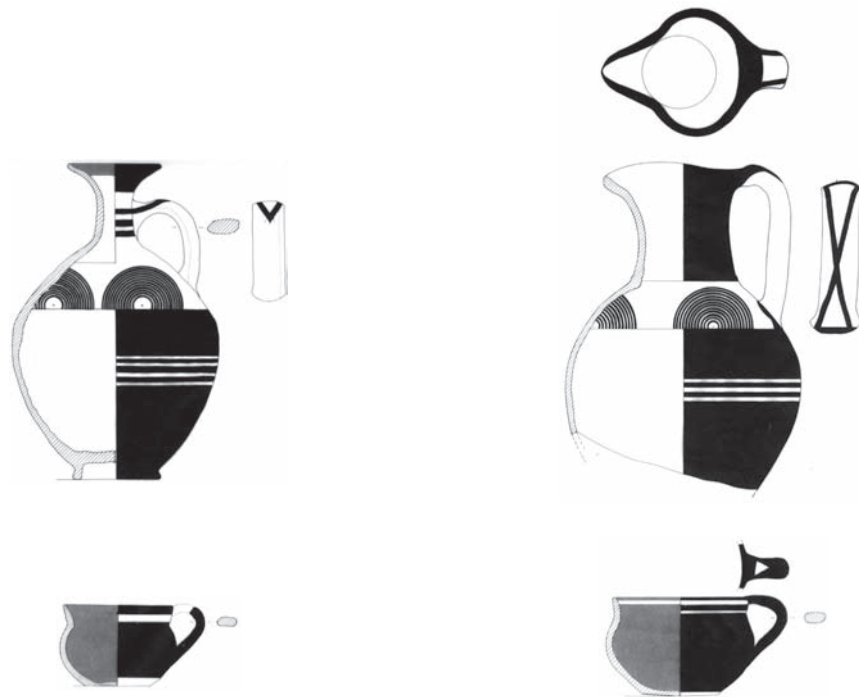
Εικ. 4. Τομέας Γ.

Εικ. 5. Χάλκινες πόρπες και περιαιπτα, από τον τάφο XXVII, περόνες από τον τάφο XXXVIII.

Εικ. 6. Κιβωτιόσχημος τάφος XXVII.

Εικ. 7. Τριφυλλόσχημη οινόχρη, λήκυθος, κύπελλα από τις πυρές 1 και 2 του Τομέα Γ.

Εικ. 8. Αμφορέας, αμφορίσκος, οπισθότμητη πρόχους από τους τάφους X, XXVII και XXVI αντίστοιχα.

Εικ. 9. Σκύφοι με ομάδες κρεμάμενων ομόκεντρων ημικυκλίων από τους τάφους X και XXVII.

Εικ. 10. Σκύφοι από τους τάφους XXXIII, XXXV και XL αντίστοιχα, και κύπελλα από τους τάφους XLI και LI.

Εικ. 11. Αμφορείς από τους τάφους XX και XLII.

EXCAVATION IN ERETRIA 2005

Claude Léderrey

For more than forty years the Swiss Archaeological School has been conducting excavations in the so called West Quarter of Eretria (**fig. 1**). Without any doubt, this area belongs to the best explored territories of Eretria and revealed a large concentration of archaeological remains¹.

Like the well-known houses I-IV, most of the finds and structures date from the Classical and Hellenistic period. In contrast to those numerous architectural remains, excavations in the West Quarter have failed to uncover any Geometric buildings². As a consequence of this result some scholars drew the conclusion, that this area must have been unsettled during the Geometric period³.

Despite of the missing architectural remains, a lot of Geometric artefacts and non architectural structures were discovered in the West Quarter since 1964. Certainly the most remarkable and most discussed structure is the Geometric cemetery located in the north of the West Quarter, well known as the “Heroon”⁴ (**fig. 1**). Besides, several pits (**fig. 2**: ST 2⁵, ST 9⁶, ST 53⁷), a well (**fig. 2**: ST 10⁸) as well as a Geometric child grave (**fig. 2**: ST 1⁹) have been discovered in the south of the West Quarter. All structures were filled with an important quantity of Geometric artefacts.

Although these structures are less impressive than the cemetery in the North, they had to be considered as indications for a possible settlement, which could have been near these structures. During the excavation season of 2005 (18.6.-12.8.) the Swiss Archaeological School tried to verify this hypothesis¹⁰.

For consistency, the excavation area was defined as the zone, in which most of the above mentioned Geometric structures were found: that is the area of the Classical and Hellenistic houses III and IV (**fig. 1**).

1. École Suisse d'Archéologie en Grèce 2004, 158-197.

2. Mazarakis Ainian 1987, 20.

3. Bérard 1978, 94; Reber 1998, 19ff.

4. Bérard 1970.

5. Reber 1993, 131.

6. Reber 1989, 112.

7. Schefold 1971, 59.

8. Reber 1999, 128.

9. Reber 1993, 130ff.

10. Reber – Léderrey 2006, 78-86.

During the excavation, thirteen trenches of different size were opened in this area. Six of them revealed walls that could be dated to the Geometric period.

The foundation of an apsidal building was found directly under Hellenistic walls in the East wing of Hellenistic House IV (**fig. 2**: ST 38, ST 26/52). This part of the house dates around 300 B.C.¹¹. Interestingly enough, no Archaic layer was excavated in this trench: Classical and Hellenistic layers are situated directly above the Geometric stratum. Obviously, the Archaic layer was dug away before 300 B.C., when house IV was enlarged to the East. The purpose of this activity is so far unknown.

The foundations of the Geometric house are approximately 0,4m wide and 0,2m high; when reconstructed, the total area occupies approximately 7,5 by 5m. Within the foundation, no entrance was found. Probably, it was on the rectangular south side of the house (**fig. 3**).

Covering the former floor of the house, parts of the collapsed mud brick walls were excavated inside the building. Very fragmented pottery sherds and obsidian tools were uncovered on its floor.

West of the apsidal building a rectangular wall (**fig. 2**: ST 14) was discovered (0,4m in width; 0,2m in height, 4,5m in length). Again, no Archaic layer was revealed in this trench. As the apsidal house, the wall was built on the natural reddish clay soil and dates to the Geometric period. Maybe it is noteworthy, that during excavation, several samples of this reddish clay were taken for analysis. After all it seems possible, that Eretrian potters quarried the clay in the West Quarter. If this was really the case, maybe these samples could help to answer the open question concerning the quality of local clay, used by Eretrian potters during the Geometric period.

There is no evidence that the Geometric wall (**fig. 2**: ST 14), located west of the apsidal house, was ever connected with the house. It seems that this wall belonged to a peribolos, which once was constructed around the apsidal building. Geometric periboloi around houses were often found in Eretria during earlier excavations¹².

Because of the vague dating during earlier excavations, two sections of walls were re-excavated south of the apsidal building in two separate trenches (**fig. 2**: ST 30¹³, ST 50¹⁴). Both turned out to date in the Geometric period.

ST 30 is apsidal (**fig. 2**). During the excavation it became clear, that this wall was built directly on a thick Geometric layer, which must be interpreted as a levelling layer in preparation for the apsidal structure. It is still difficult to tell whether these structures once belonged to two different houses or to periboloi.

In two trenches near the walls of Hellenistic house III, the excavation revealed three Geometric hearths within a radius of 8m (**fig. 2**: ST 24, ST 40, ST 46). Two of them (ST 40, ST 46) are covered by the above mentioned levelling layer, on which the apsidal wall (ST 30) was built. It seems that not all of the hearths served the same purpose. On one hearth, a layer of melted bronze was observed (ST 46), while another was covered with mud bricks (ST 40). Only in the latter an important quantity of fine ceramic sherds and bones was discovered in a thick ashy layer.

11. Reber 1998, 88.

12. École Suisse d'Archéologie en Grèce 2004, 229.

13. ST 30 was excavated 1971 by Prof. Lilly Kahil: Michaud 1972, 765, fig. 404.

14. ST 50 was excavated 1988 by Prof. Karl Reber: Reber 1989, 110ff.

Very close to these hearths, a Geometric well was detected (**fig. 2: ST 35**). Its filling contained hundreds of Geometric sherds and other artefacts (**fig. 4**). Although the filling was not entirely excavated during the campaign, the well must be considered as an additional proof, that the south part of Eretria's West Quarter was settled in the Geometric period. It seems that the area of the Classical and Hellenistic houses III and IV unites structures of three different Geometric contexts: a household context, represented by the architectural remains and the two wells (**fig. 2: ST 10, ST 35**); a metalworking context, represented by the melted bronze on a hearth (**fig. 2: ST 46**); and a sepulchral context, represented by the child grave underneath house IV (**fig. 2: ST 1**).

Thus, the Swiss excavations of 2005 led to the discovery of the first Geometric house in the West Quarter and provided conclusive proof that the area was settled during the Geometric period. It is believed that the following campaigns will confirm this result.

ZUSAMMENFASSUNG**GRABUNG IM WESTQUARTIER VON ERETRIA 2005***Claude Léderrey*

Obwohl die Schweizerische Archäologische Schule in Griechenland (ESAG) seit 1964 während Jahrzehnten Grabungen im Westquartier von Eretria durchgeführt hatte, war es den Schweizern auch nach Abschluss der letzten grossen Grabungskampagne 1992 nicht gelungen, in diesem Gebiet nennenswerte architektonische Befunde zu lokalisieren, die in die geometrische Zeit datieren. Folglich erstaunt es nicht, dass das geometrische Westquartier bis heute in der Literatur meistens als unbesiedeltes Gebiet bezeichnet wird, das von einer eretrianischen Elite exklusiv als Begräbnisstätte genutzt worden war (sog. Heroonsnekropole: **fig. 1**).

Bei dieser Auslegung wird zumeist vergessen, dass in der Vergangenheit sowohl eine beeindruckende Quantität an stratifiziertem geometrischen Material, als auch mehrere äusserst interessante geometrische Befunde wie diverse Gruben (**fig. 2**: ST 2, ST 9, ST 53), ein Brunnen (**fig. 2**: ST 10) und ein geometrisches Kindergrab (**fig. 2**: ST 1) aufgedeckt werden konnten. Obwohl diese Befunde im Vergleich zur ‚Heroonsnekropole‘ relativ unspektakulär sind, können und müssen sie als Indizien für das Vorhandensein einer geometrischen Siedlung gewertet werden.

Während der Grabungskampagne 2005 (18.6.-12.8) versuchte die ESAG diese Hypothese zu verifizieren. Die Resultate der Grabung sind eindrücklich: in sechs der dreizehn geöffneten Sondagen konnten Mauerreste in geometrische Zeit datiert werden (**fig. 2**: ST 14, ST 30, ST 50). Hervorzuheben sind vor allem die Befunde in den Sondagen VII, IX und X: an dieser Stelle konnten die Ausgräber unmittelbar unterhalb der hellenistischen Fundamente des Hauses IV (um 300 v.Chr.) ein geometrisches Apsidialhaus ausgraben (**fig. 2**: ST 38, ST 26/52). Interessanterweise fehlte an dieser Stelle, wie im Westquartier bereits in vorgängigen Grabungen auch andernorts festgestellt werden konnte, ein archaisches Stratum. Die Ursachen für diese bemerkenswerte Tatsache liegen vorläufig noch im Dunkeln.

Ausser der geometrischen Architektur gelang es den Ausgräbern drei geometrische Feuerstellen (**fig. 2**: ST 24, ST 40, ST 46) und einen weiteren geometrischen Brunnen (**fig. 2**: ST 35) zu lokalisieren.

Die Fülle der 2005 ausgegrabenen geometrischen Funde und Befunde auf einer verhältnismässig kleinen Fläche zeugen von regen Siedlungsaktivitäten und bestätigen auf eindrückliche Weise, dass das Westquartier von Eretria eindeutig früher besiedelt gewesen war, als bislang angenommen.

BIBLIOGRAPHY

- Bérard C., 1970. *L'Hérôon à la porte de l'Ouest. Eretria. Fouilles et recherches III*, Bern.
Bérard C., 1978. *Topographie et urbanisme de l'Érétie archaïque: Hérôon, in Eretria*, Bern, 89-95.

- École Suisse d'Archéologie en Grèce (éd.), 2004. *Guide de la cité antique*, Fribourg.
- Léderrey C. – Reber K., 2006. Grabungen im Westquartier 2005, *AntK* 49, 78-86.
- Mazarakis Ainian A., 1987. Geometric Eretria, *AntK* 30, 3-23.
- Michaud J.P., 1972. Chroniques de fouilles et découvertes archéologiques en Grèce, *BCH* 96, 593-816.
- Reber K., 1989. Die Grabungen im Westtorquartier, *AntK* 32, 108-113.
- Reber K., 1993. Die Grabungen in Haus IV von Eretria: Kampagne 1992, *AntK* 36, 126-131.
- Reber K., 1998. *Die klassischen und hellenistischen Wohnhäuser im Westquartier, Eretria X*, Lausanne.
- Reber K., 1999. Apobaten auf einem geometrischen Amphorenhals, *AntK* 42, 126-141.
- Schefold K., 1971. Eretria 1969-1970, *AntK* 14, 59.

Fig. 1. The West Quarter of Eretria.

Fig. 2. Excavated structures (ST) 2005.

Fig. 3. The Geometric apsidial house underneath Hellenistic structures.

Fig. 4. Pottery from ST 35.

CENTRAL GREECE AND CRETE IN THE EARLY IRON AGE*

Antonis Kotsonas

INTRODUCTION

Interconnections in the Mediterranean of the Early Iron Age (11th – 7th centuries) attract an increasing volume of studies¹. Nevertheless, the state of research is quite inconsistent largely due to the poor understanding of the material culture of some regions, the stylistic proximity of the archaeological remains of neighbouring areas and the complexities involved in associating an archaeological culture with particular ethnic and other groups. Accordingly, scholars show a consistent predilection for richly documented cases of interconnections, preferably ones supported by literary evidence and/or involving long distance movement of the finest artefacts. As a result, the Phoenician westward expansion², the interactions of the Euboeans with the Eastern and Central Mediterranean³ and the role of the Corinthians in Magna Grecia⁴ have received considerably more attention than the connections between most Aegean regions or the interactions within most other Mediterranean sub-regions.

By focusing on Central Greece and Crete, this paper is aimed as a contribution to discussions of mobility within the Aegean. Central Greece here refers to the zone that encompasses Phokis, Locris, Boeotia and Euboea and largely corresponds with the modern region bearing the same name⁵; Crete, as an island unit, is clearly marked. The ancient literature on the connections between the two regions has long received an extensive treatment⁶, which will not be repeated here. There is further some scholarship discussing the relevant archeological evidence⁷ and considerable background information on the two areas discussed, despite the dearth of research in some of their sub-regions, like West Crete.

* I wish to thank Professor A. Mazarakis Ainian for his warm hospitality in Volos, as well as Professor N. Stampolidis and Dr. I. Lemos for their valuable comments on the paper.

1. The state of research is summarized in the contributions and exhibition catalogue published in Stampolidis 2003.

2. See, for example, Aubet 2001.

3. See, for example, Bats – D' Agostino 1998.

4. See, for example, Pugliese-Carratelli 1995.

5. Thessaly, the second region treated in the conference, does not display archaeologically identifiable links with Crete in the period discussed, excluding a LPG clay vase of probably Thessalian origin that has been found in Knossos (Coldstream 1996, 403).

6. Guarducci 1943-1946 (also mentioning archaeological finds).

7. See mostly: Morgan 1990, 144-146; Lebessi 1996.

THE MATERIAL RECORD

Archaeologically identifiable connections between Central Greece and Crete are currently rare in the record of the end of the Bronze Age and only include a few Cretan ceramic – and perhaps other – exports to sites like Elateia⁸ and Lefkandi⁹. In the Iron Age, however, these connections seem bilateral and diverse, even if not extensive. Anticipating the following account, I note that, already from the dawn of the Iron Age, Central Greece imported Cretan metalwork, whether actual artefacts or influences, while clay vessels and ceramic influences reached Crete from Central Greece, Euboea in particular, reversing the picture for the end of the Bronze Age.

Only a single metal import from Central Greece has been identified in Crete. This is a bronze Boeotian or Attic fibula that dates to 700 and has turned up in the Idaean Cave¹⁰. Ceramic imports are more numerous, even if they only originate from Euboea and no other Central Greek region¹¹. The earliest Euboean clay imports are amphorae and amphoriskoi of the 10th century found in Knossos (for the location of the Cretan sites mentioned see **fig. 1**)¹². This Cretan metropolis has further produced some Euboean, largely open vessels of the 9th and 8th centuries, including kraters and pendent semicircle skyphoi (**fig. 2**)¹³. On the contrary, only one 7th century piece has been identified¹⁴. Limited examples of Euboean pendent semicircle skyphoi have also turned up in other Cretan sites lying in the south-central part of the island¹⁵, namely Kommos¹⁶, Phaistos¹⁷ and Gortyn¹⁸. Gortyn¹⁹, Knossos²⁰ and a few other sites²¹, have further produced kraters and skyphoi with pendent semicircles, which copy Euboean prototypes. Isolated Euboean clay imports²² and imitations²³ have turned up in East Crete,

8. Dickinson 2006, 69: LM IIIC pottery.

9. Popham – Schofield – Sherratt 2006, 230: LM IIIB stirrup-jar in a LH IIIC context and Cretan ceramic traits on local IIIC pottery. Sherratt 2006, 308-309: IIIC links between Lefkandi and Crete.

10. Γκαλανάκη 1990, 174-176. For Boeotian fibulae, some of which carry ships see Coldstream 2003, 204.

11. The identification of a Boeotian import at Itanos (Τσιμποπούλου 2005, 224-225, no. 1) is doubtful.

12. Coldstream 1996, 403, no. 285.124. Coldstream – Macdonald 1997, 235. For an equally early, possibly Euboean closed vessel (amphora ?) from Kommos, see Johnston 2005, 313, no. 5.

13. Kearsley 1989, 40-41; Coldstream 1996, 403-404; Callaghan – Johnston – Bikai – Hayes – Jones 2000, 332-333, no. 9; Coldstream – Macdonald 1997, 237; Coldstream 2000, 284, H39.

14. Coldstream – Macdonald 1997, 239.

15. These imports are overlooked in Descœudres 2006-2007, 9-16.

16. Johnston 2005, 331, no. 75. References to other Euboean imports or influences occasionally appear in discussions of pottery from Kommos (Callaghan – Johnston – Bikai – Hayes – Jones 2000, 239; Johnston 2000, 224).

17. Kearsley 1989, 57.

18. Kearsley 1989, 31; Johannowsky 2002, 52, n. 119 for Rizza – Scrinari 1968, 28, fig. 51, IV, e.

19. Santaniello (forthcoming).

20. Coldstream 1996, 373-4, type Biii; 382, type Cb; Coldstream 2001, 54. The Knossian MPG-LPG low based, capacious skyphoi with pendent semicircles suggest that Euboean prototypes were imported already in the late 10th century (considerably earlier than documented by the known Euboean SubPG III imports: Coldstream 1996, 403-404).

21. These sites include Kourtes (the two vases mentioned in Λεμπέση 2002, 307, σημ.1346 are imitations rather than actual imports), Prinias (Palermo 1994) and Sybritta (Προκοπίου – Rocchetti – D' Agata 1994, 739, pl. 236ε).

22. Hayden 2003, 19, n. 195; 62-63, no. 159 (Vrokastro). Τσιμποπούλου 2005, 50, no. 3-4 (Vrokastro); 83, no. 5 (Kavousi); 112, no. 6 (Kavousi). Nearly all cases are insecure/controversial.

23. Mook 1993, 197, 247 (Kavousi).

particularly Vrokastro and Kavousi, while West Crete has produced even fewer examples: two Euboean late 8th century vases are known from Khania²⁴ and only one (**fig. 3**) of the nearly one thousand vases from Eleutherna I have studied displays some Euboean affinities²⁵. This vase, which dates to the late 8th century, carries a panel that finds parallels in Lefkandi²⁶ and Eretria²⁷. It is, however, attributed to a local workshop, the style of which shows no further correspondences with Euboean pottery²⁸.

In short, Central Greek exports to Crete largely involve Euboean ceramics. The distribution of the latter within the island is limited and seems considerable only in the late 9th - 8th century. Substantial material has only turned up in Knossos, while other sites with comparable, albeit much sparser, record are located either along the island's north coast, or in the western Mesara. Furthermore, the distribution of Euboean pottery in Crete is quite dissimilar to that of the Attic, Cycladic and Corinthian wares, which are often associated with Euboean initiatives in other Mediterranean contexts²⁹. Lastly, only a single metal artefact found in Crete originates from Central Greece.

The move of metal artefacts or influences mostly followed the opposite direction, from Crete to Central Greece³⁰. A bronze fibula of the 11th century that was probably imported to Lefkandi adheres to a type that is mostly found in Crete³¹. It was, however, another class of Cretan bronzes, namely human figurines, that exercised a significant appeal to the plastic arts of Central Greece. This appeal is documented in Euboea already in the 10th century, when the first Euboean ceramics reached Crete. The earliest manifestation of this appeal is identified in the famous Lefkandi centaur. Angeliki Lebessi has demonstrated that the shaping of the hair and the ears of the centaur, the emphatic rendering of his eyes, the groove on his forehead and, mostly, the conception of the head and the body and the gesture of the arms are matched on Cretan bronze works of the time³². Cretan influences of similar nature have also been traced on a later group of bronze figurines from Delphi³³, which are attributed to the local workshop and are assigned to the 8th century³⁴, as well as on comparable works from 7th century Boeotia³⁵.

Delphi has further produced a sizeable collection of Cretan bronzes that date to the late 8th and 7th centuries. According to Rolley³⁶ and other scholars, the collection includes one or

24. Andreadaki-Vlasaki 1997, 231, no. 71-P 0868; 236, no. 70-P 0216.

25. Stampolidis 2004, 250, no. 281; Kotsonas 2005, 112-3, NDP.37; Kotsonas (in press), 114-115. I am deeply grateful to Professor N. Stampolidis for generously inviting me to study and publish this material, which includes complete or nearly complete vases, but excludes thousands of ceramic sherds recovered from the site.

26. Boardman – Price 1980, 68, no.234.

27. Ανδρειωμένου 1982, 162-163, no. 1.

28. Stampolidis 2004, 250, no. 281; Kotsonas 2005, 112-3, NDP.37; Kotsonas (in press), 114-115.

29. References are collected in Crielaard 1999, 61, n. 83. Add Κούπου 1994, 264-265.

30. For some doubtful cases of Cretan clay exports to Lefkandi, see Jones 2000, 130.

31. Catling – Catling 1980b, 237, S40,s.

32. Lebessi 1996; Λεμπέση 2002, 64-65, 251-255. Add another figurine recently discovered at Lefkandi, Xeropolis (Lemos 2006, 91). Interestingly, suppositions for the impact of Cretan bronzes of the Iron Age on Mainland art go back to the work of Arthur Evans (Prent 2005, 69).

33. Rolley 1969, 38-43, nos. 16-22; 101.

34. Rolley 1977, 146; Λεμπέση 2002, 309-311.

35. Λεμπέση 2002, 291, 293, 311.

36. Rolley 1977, 145-146. The useful collection in Jones 2000, 131 n.217; 298, 300-301, 310 includes pieces the Cretan origins of which are doubted by Rolley. For problems pertinent to Jones 2000 see Kotsonas 2005, 234, n.1849.

more³⁷ helmets (**fig. 4**), one ‘mitra’ (protector of the genital area), at least six votive shields (**fig. 5**), five/six or more³⁸ four-sided stands (**fig. 6**), numerous tripods³⁹ and one or two figurines (**fig. 7**). Although the Cretan origins of some pieces is debatable, the quantity and variety of the collection markedly contrast the overall paucity of comparable Cretan exports. Isolated Cretan bronzes are known from Miletus, Lindos, Athens, Dodona and sites in the Italian peninsula or Sicily⁴⁰, while small groups of Cretan bronze weapons have been located in the sanctuaries of Olympia⁴¹ and Bassai⁴², both lying at some distance from the western coast of the Peloponnese. Interestingly, the Cretan bronzes found in western Greek sanctuaries suggest the interests of a male elite with military concerns, while the temporal (second or third quarter of the 7th century)⁴³ and spatial (geographic) distribution of their majority can be related to the foundation of Gela in 689/688⁴⁴.

Returning to Cretan exports to Central Greece, one notes that no pottery from the former region has been reported in the latter. Furthermore, the appeal of Cretan metalwork seems considerable on only two Central Cretan sites, Lefkandi and Delphi, which lie on the eastern and western end of the area in question. The evidence from the two sites shows, however, considerable chronological discrepancy, with 11th – 10th century examples identified in Lefkandi and 8th – 7th century ones in Delphi. In both sites, the appeal of Cretan metalwork is quite varied and mostly regards anthropomorphic bronzes.

THE ETHNIC IDENTITY OF THE CARRIERS AND VOTARIES: CURRENT VIEWS AND THE CASE FOR AN ALTERNATIVE INTERPRETATION

Identifying the ethnic origins of the agents that stimulated the diffusion of particular commodities, especially pottery, has turned out to be one of the most hotly debated issues in the archaeology of the Early Iron Age Mediterranean⁴⁵. Greater complexities emerge with reference to sanctuary contexts, as in the case of Delphi discussed here, regarding the identity of the votaries, which could clearly be other than that of the carriers⁴⁶. The relevant debate cannot possibly be laid out in the constraints of this paper. Suffice it to say that these questions are nowadays tackled through a variety of angles, including literary evidence, manufacturing techniques, site-specific sumptuary attitudes, regional and Mediterranean networks⁴⁷.

37. Snodgrass 1964, 28-29; Hoffmann 1972, 22.

38. Παπασάββας 2001, 165-170, 252-256.

39. Rolley 1983, 110, n. 14.

40. Boardman 1961, 156-158; Jones 2000, 302, 304, 306. For Athens see below. For Sicily see Palermo (in press).

41. Boardman 1961, 156-158; Hoffmann 1972, 27; Morgan (1990, 142) overlooks the finds from Olympia. The Cretan origins assumed for the artefacts other than armour from Olympia cited in Jones 2000, 299, 302, 305, 308, 310, 312, are mostly doubtful.

42. Snodgrass 1974; Jones 2000, 308.

43. For the debate about an early or late 7th century date see Hoffman 1972, 41-46.

44. Thucydides 6.4.3. Coldstream 2003, 289.

45. References are collected in: Crielaard 1999, 61-62. Add: Arafat – Morgan 1994, particularly 113-114; Morris – Papadopoulos 1998.

46. Morgan 1990, 43-47, 61-105, 137-146, 161-171.

47. On Mediterranean networks see Stampolidis 2003, 41-79.

The amount of Central Greek imports, actually Euboean pottery, in Crete has so far not merited any discussion considering the ethnic identity of its carriers. It is the very limited spread of Euboean pottery in Cretan sites other than Knossos and the fairly wide temporal and spatial distribution of less than two dozen imports at the site that leave no ground for complex interpretations. This is reflected in the cynical argument that neither the Euboean pottery found in Knossos, nor the comparable finds from Torone in Chalkidike, could possibly bear any hypothesis for Euboean colonization⁴⁸. Moreover, the identification of a Cretan input in artefacts from Lefkandi is no surprise, given the cosmopolitan character the local community exhibits in the Early Iron Age⁴⁹.

Nevertheless, some reasonable speculation can be raised on the identity of the people who initiated exchanges between Lefkandi/Euboea and Knossos/Central Crete in the 10th century on the basis of a different class of finds. This class includes bronze vessels of Near Eastern origins, situlae and jugs with lotus decoration on the handle, which appear at this time in both Lefkandi and Knossos/Central Crete, but are widely represented only in the latter area⁵⁰. It is possible that the examples found in Lefkandi were imported via Crete. In that case, Crete would provide both bronze-working skills (manifested in the case of anthropomorphic figurines) and finished bronze products (Near Eastern vessels) to Euboea. I find that the hypothesis for an early Euboean interest in bronzes from Crete finds support in the mould deposit found at Lefkandi, which dates to the end of the same century. The bronze tripods (or other items) produced from the moulds of that deposit have long been related to a tripod found in a slightly earlier Knossian tomb and have been taken to suggest a diffusion of metal-working skills from (or via) Crete to Euboea⁵¹. On these grounds, I argue that it was Euboean visits to Protogeometric Crete aimed at the acquisition of bronze-working skills and bronze artefacts that caused the exportation of the limited Euboean pottery of similar date found in the southern Aegean island. This is certainly not to deny the reality of direct contacts between Euboeans and Phoenicians (or Cypriots)⁵², but to suggest the actuality of an area of contact at the point where a major Phoenician sea-route running east-west came closest to Euboea.

On the other hand, the notable collection of Cretan bronzes at the sanctuary of Delphi has stimulated much discussion on the identity of its carriers and votaries. The collection is widely considered as imported and arguments against the possibility of its attribution to itinerant Cretan craftsmen working at the site have been raised⁵³. The dedication of the collection (**figs. 4-7**) is regularly credited to Cretan visitors⁵⁴, on the basis of the rich literary references to mythical or 'prehistoric' connections between Crete and Delphi⁵⁵. Most notable – and earli-

48. Papadopoulos 2005, 577.

49. Crielaard 2006, 286-290.

50. Stampolidis 2003, 50-51. I thank Professor Stampolidis for pointing out to me the role of situlae and jugs from the Near East in this connection.

51. Catling – Catling 1980a, 96-97. Cf. Παπασάββας 2001, 180-181; Dickinson 2006, 150.

52. See lately Dickinson 2006, 210-215.

53. Παπασάββας 2001, 195, n. 32. The case for itinerant craftsmen from Crete has, however, convincingly been raised in the case of some bronzes from Olympia (Borrell – Rittig 1998, 154-161). Similarly, the identification of some of the Cretan bronze armour found in Delphi and Olympia as spoils from a battle fought against Cretans (Hoffmann 1972, 27) has only been accepted in the case of the latter site (Rolley 1977, 146).

54. References are collected in: Prent 2005, 237-238, 362-363, 381, 651 (add Guarducci 1943-1946); some doubt is introduced on page 387 and Morgan's view on Corinthian intermediaries (see below) is cited in n. 954.

55. Cf.: Guarducci 1943-1946; Morgan 1990, 146.

est - among these references is the description of the arrival of Cretans at Delphi found in the Homeric Hymn to Apollo (lines 388-544). The hymn, which dates to the early 6th century⁵⁶, attributes the establishment of Apollo's cult in Delphi to Cretans that the god led to the site. Nonetheless, the association of the finds with the Hymn has been criticised and C. Morgan has noted that the involvement of the Cretans in the Hymn has no particular mythical background⁵⁷. She has further argued that this involvement is connected to the struggles that freed Delphi from local control and established its Panhellenic appeal. The staging of this appeal was, in her view, endorsed by the hymn's reference to the establishment of the cult by natives of a distant Greek land.

The role of Cretans in the export of the island's bronzes to Delphi is similarly downplayed in scholarly interpretations that identify the carriers of those items with maritime people of the time, relying on the widely-held impression that the Cretans were no avid seafarers in the Early Iron Age⁵⁸. N. Coldstream, for example, mapping the spread of the Cretan bronzes in western Greece and Italy, has argued that this accords with a sea-route frequented by the Phoenicians in their westward trips⁵⁹. The scholar, however, published his view at a time when much fewer Cretan bronzes were known from Delphi and limited his comments to those few clearly predating the lower terminus of his study, circa 700. I therefore hold that the amount of Cretan bronzes currently identified and their considerable chronological and typological range argue against Coldstream's view. This view is further in need for assessments of the motives and conditions that repeatedly drove the Phoenicians away from their main sea-routes, deep into the Corinthian Gulf, as well as of the mechanisms that brought the bronzes from the hands of the Phoenician entrepreneurs to the sanctuary of Delphi.

E. Partida, on the other hand, relates individual Cretan bronzes found in Delphi with Cypriot votaries⁶⁰. Her argument relies on the resemblance of those bronzes to Cypriot products⁶¹, as well as on the evidence for the presence of Cypriots in the sanctuary, (mostly bronzes of Cypriot manufacture, including a piece inscribed in the Cypriot syllabary). Any assumption for the role of Cypriots in the export of Cretan bronzes is, however, called into question by the amount of Cretan examples identified and their chronological range, which surpasses that of their Cypriot counterparts. It seems more plausible that sumptuary patterns established with reference to Cretan bronzes stimulated the dedication of at least some of the related Cypriot artefacts.

A fuller interpretation, which discusses both the transport and the dedication of the Cretan bronzes to Delphi, has been put forward by Morgan. She considers that the Corinthians were responsible for the dissemination of Cretan bronzes in western Greece⁶², including Delphi.

56. West 2003, 10.

57. Morgan 1990, 144-145.

58. Coldstream 1968, 382-383; Whitley 2001, 121.

59. Coldstream 2003, 289-290. For Oriental artefacts found in Delphi see: Παρτίδα 1992, 135-137; Παρτίδα 2006, 802-803. For the Phoenicians in Crete see lately Stampolidis – Kotsonas 2006.

60. Παρτίδα 1992, 135-137; Παρτίδα 2006, 802-806. It is unclear whether Partida's listing of a bronze stand of Cypriot type, which is considered as a Cretan product (Παπασάββας 2001, 253-254, no. 52), among Cypriot and Near Eastern offerings involves its attribution to Cypriots votaries or accords with a different view on its place of manufacture.

61. The notion of resemblance is methodologically inadequate in this case and can result in confusion (see n. 59).

62. Morgan (1990, 142) claims that Olympia has not produced any Cretan bronzes, which is not the case (see

Her argument recalls that of Coldstream in relying on the distribution of Cretan bronzes in western Greece. According to Morgan, the western Greek sites that yielded Cretan bronzes also demonstrate strong connections with Corinth at a time during which Corinthian pottery was reaching Crete. Morgan further defends her case against the argument that the assumed Corinthian involvement in the dissemination of Cretan bronzes is not reflected in the record of Corinthian sanctuaries. She notes the problematic preservation of bronzes in the early sanctuaries of Corinth and argues that the sanctuary at Isthmia was not important enough to attract such imports before the 7th century⁶³. The sanctuary of Perachora, she continues, mostly attracted dedications of personal character or votives indicative of established Corinthian interests of commercial nature. Delphi, was to her view, the favourable arena for late 8th century Corinthians wishing to display the fruits of newly established links, such as those with Crete.

Notwithstanding the strong evidence for the role of the Corinthians at Delphi, I am not convinced by Morgan's interpretation for their control over the dedication of Cretan bronzes. Her review of the distribution of Cretan bronzes in western Greece does not mention the then known Cretan finds from Olympia⁶⁴ or the possibility of direct links between Crete and Ithaca⁶⁵. It further takes no account of the distribution of Cretan bronzes in Italy and Sicily, which does not correspond with the distribution of Corinthian colonies and therefore undermines the case for the role of the Corinthians. Lastly, Morgan's claim for the late 8th century establishment of Corinthian links with Crete⁶⁶ is challenged by recent finds from Knossos⁶⁷ and Eleutherna⁶⁸, which demonstrate that Corinthian ceramics were imported in the island already in the mid-9th century. Although the number of these imports is currently limited, their appeal is notable. They introduced two types of aryballoi in Crete, which proved most popular in the following two centuries⁶⁹.

In this light, I reckon that the export of Cretan bronzes to Delphi (**figs. 4-7**), which was probably inaugurated by Cretan visitors (see above), only flourished due to initiatives of people from the mainland part of Central Greece traveling to Crete. Admittedly no seafaring tradition is associated with regions like Phokis, Locris and Boeotia, despite their access to both the Euboean and Corinthian Gulfs, hence the attribution of Near Eastern imports discovered in East Locris to the activities of the Euboeans⁷⁰. Nevertheless, the references of the Boeotian poet Hesiod to sea traveling and the establishment of the colony of Epizephyrian Locroi in South Italy in the 670's⁷¹ suggest that considerable seafaring initiatives were not exceptional in this region at around 700. Further confirmation for such initiatives has turned up in Kommos, in south-central Crete, and involves a group of graffiti dating from the early-mature 7th centu-

below).

63. Nevertheless, a few bronze tripods and perhaps pieces of armour that come from Isthmia and date from the late 8th century were recently published (Morgan 1999, 405-406).

64. Hoffmann 1972, 7, 22, 26-27.

65. Kotsonas 2005, 244.

66. Morgan 1990, 143; Morgan 1999, 422. The Knossian piece is mentioned in Dickinson 2006, 215, where, however, the view for the narrow distribution of early Corinthian pottery is maintained.

67. Coldstream 1996, 402.

68. Kotsonas 2005, 242-243; Kotsonas (in press), 256-264.

69. Coldstream 1996, 357-358, types B-C (Knossos). For the occurrence of the earlier, plain type in Eleutherna and the rest of Crete, see Kotsonas 2005, 175-178, type D; Kotsonas (in press), 176-181.

70. Morgan 2003, 201, 214.

71. Morgan 2003, 30.

ry⁷². These graffiti, which are incised on Cretan cups, but render dialects of Central Greece, excluding Euboea, furnish evidence of outstanding quality for the direct, probably non-sporadic connections between Crete and Central Greece.

Judging by the paucity of evidence for the circulation of ceramics between Central Greece and Crete in the 7th century, it appears that the travelers that produced the Kommos graffiti were not interested in trading pottery of Central Greek or Cretan manufacture or commodities stored in clay vessels of such origins. Notwithstanding the possibility that commodities from other regions or archaeologically invisible commodities were exchanged in Kommos, I assume that those travelers were interested in Cretan bronzes and should be credited with their export to Delphi. This argument ties in with the concurrent importation of Cretan bronzes to Central Greece (see above; such imports also occur in neighbouring Attica)⁷³, the production of the aforementioned figurines of Cretan style at Delphi, as well as the Cretan influence on Boeotian 7th century bronze works, like the Mantiklos Apollo⁷⁴. In any case, Kommos is unlikely to have been the only port of the island that attracted those travelers and the attribution of the Cretan bronze stands found at Delphi to three different workshops⁷⁵ argues in favour of a pattern of interaction that involved more Cretan sites.

The considerable appeal of the Cretan bronzes to Central Greece of the 8th -7th centuries deserves some explanation. It probably stems from their distinctive craftsmanship and 'exotic' origins, which certainly added to their prestige and served attitudes of display. It is, however, perhaps also related to a lost work of the Boeotian poet Hesiod. The work regarded the Idaean Dactyls⁷⁶, Cretan demons widely connected with metallurgy in ancient literature⁷⁷. Hesiod, according to Pliny, credited them with the invention of the iron-working⁷⁸. Hesiod's lost work is perhaps indicative of the reputation of Cretan metalworkers in a part of Central Greece and apparently advertised their skills. In compiling this work, the poet, who, as far as we know, limited his sea-travels to the crossing of the Euripus⁷⁹, probably collected his material from traditions that were circulating in Boeotia and perhaps went back to the 10th century contacts between Euboea and Central Crete. In any case, both archaeological and literary evidence confirm that Cretan metalwork was highly regarded in Central Greece at around 700 and lend support to the suggestion that initiatives taken by people from the latter area account for the deposition of Cretan bronzes at Delphi and perhaps other sites in the same district during that period.

EPILOGUE

Although the connections between Central Greece and Crete commenced well before the Early Iron Age, the dawn of this period witnessed their transformation. In the end of the Bronze Age, these connections were one-sided, with the former area importing from the lat-

72. Csapo 1991; Csapo 1993; Csapo – Johnston – Geagan 2000, 104-105.

73. Λεμπέση 2002, 109, 293 (figurine); Matthäus 1998, 131 (tripod).

74. Λεμπέση 2002, 291, 293, 311.

75. Παπασάββας 2001, 194.

76. Hornblower – Spawforth 1996, 700.

77. Hornblower – Spawforth 1996, 745-746.

78. Pliny, *Natural History*, vii, 56, 197.

79. Hesiod, *Works and Days*, 650-651.

ter ceramics and perhaps other artefacts and influences. Already in the 10th century, however, the connections established between Lefkandi and Central Crete proved bilateral and quite diverse. The connections of the time, which involved Cretan metalwork exported to Euboea and Euboean pottery exported to Central Crete, established a pattern of interaction that would largely persist for the following two centuries or more. During this period, however, an increasing number of sites from both regions was involved in the interaction.

Central Greek exports to Crete largely include Euboean pottery of the 9th – 8th centuries, which has turned up mostly in Knossos and sporadically in sites on the island's north coast and the western Mesara. On the other hand, 11th – 10th century Lefkandi and 8th – 7th century Delphi have furnished considerable evidence for the appeal of Cretan bronzes, including anthropomorphic figurines, to Central Greece.

Although the temporal and spatial distribution of Euboean pottery in Crete has left no much ground for scholarly speculation on the mechanisms that generated it, I argued that the earliest ceramics probably reached Crete as a by-product of Euboean visits aimed at the acquisition of Cretan bronze-working skills and Near Eastern bronze vessels that were arriving at some quantity in Crete. On the other hand, the Cretan bronzes found at Delphi have raised considerable debate over the identity of their carriers and votaries. Common opinion regards these finds as dedications of Cretan visitors, while other scholars prefer to attribute their circulation to seafaring peoples of the Early Iron Age, including the Phoenicians, the Cypriots and the Corinthians. I personally, however, maintain that it was the Central Greeks themselves that largely pursued the importation of Cretan bronzes. The direct involvement of those people in exchanges with the Cretans was established on the basis of graffiti discovered in the port of Kommos, which render dialects of Central Greece. The fondness of Central Greeks for Cretan bronzes was further argued on the basis of archaeological finds from Delphi and elsewhere, and also in the light of a lost work of the Boeotian poet Hesiod regarding Cretan metal-working daemons.

Generalising from the argument of this paper, I maintain that in the 8th and 7th centuries, if not earlier, interconnections in the Aegean and beyond were quite complex and involved a variety of ethnic groups. The recurring scholarly attribution of the circulation of a wide array of commodities to the initiatives of a limited range of such groups must be reconsidered.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ**ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΚΡΗΤΗ ΚΑΤΑ
ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ***Αντώνης Κοτσώνας*

Ο αυξανόμενος αριθμός ευρημάτων που πιστοποιούν τη διακίνηση ανθρώπων, κεραμικών και μεταλλικών αντικειμένων αλλά και επιρροών ανάμεσα στην Κεντρική Ελλάδα και την Κρήτη κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου αποτελεί αφορμή για τη διερεύνηση του όγκου και της φύσης των επαφών των δύο περιοχών. Πήλινα αγγεία από την Κεντρική Ελλάδα, κυρίως την Εύβοια, έχουν εντοπιστεί στην Κρήτη, ιδίως την Κνωσό, ενώ κρητικά έργα χαλκούργιας ή η επιρροή τους αναγνωρίζονται σε θέσεις της Κεντρικής Ελλάδας, κυρίως τους Δελφούς. Με βάση αυτά τα ευρήματα, διερευνώνται τα κίνητρα της σύναψης των επαφών κατά τις απαρχές της Εποχής του Σιδήρου. Επιπλέον, επανεξετάζονται καθιερωμένες απόψεις που αποδίδουν τις υστερότερες επαφές μεταξύ των δύο περιοχών στις δραστηριότητες άλλων, ποντοπόρων πληθυσμών του Αιγαίου και της Ανατολικής Μεσογείου και θέλουν τους Κρήτες και τους κατοίκους της Κεντρικής Ελλάδας (με εξαίρεση τους Ευβοείς) να μην αναπτύσσουν ναυτικές πρωτοβουλίες κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

BIBLIOGRAPHY

- Andreadaki-Vlasaki M., 1997. The Geometric period. The pottery, in Hallager E. – Hallager B.P. (eds.), *The Greek-Swedish Excavations at the Agia Aikaterini Square Kastelli, Khania 1970-1987*, vol. I:1-2, *From the Geometric to the Modern Greek period*, Stockholm, 229-240.
- Ανδρειωμένου Α., 1982. Γεωμετρική και υπογεωμετρική κεραμική εξ Ερετρίας, *ΑΕ*, 161-186.
- Arafat K. – Morgan C., 1994. Athens, Etruria and the Heuneburg: mutual misconceptions in the study of Greek-barbarian relations, in Morris I. (ed.), *Classical Greece. Ancient Histories and Modern Archaeologies*, Cambridge, 108-134.
- Aubert M.E., 2001. *The Phoenicians and the West*, Cambridge.
- Bats M. – D' Agostino B., (eds.) 1998. *Euboica. L' Eubea e la presenza euboica in Calcidica e in Occidente*, Napoli.
- Boardman J., 1961. *The Cretan Collection in Oxford. The Dictaeon Cave and Iron Age Crete*, Oxford.
- Boardman J. – Price M., 1980. Section 4, The Late Geometric Pottery, in Popham M.R. – Sackett L.H. – Themelis P.G. (eds.), *Lefkandi I. The Iron Age*, BSA Suppl. 11, Oxford, 57-79.
- Borrell B. – Rittig D., 1998. Orientalische und griechische Bronzereliefs aus Olympia, *OLF* 26, Berlin.
- Γκαλανάκη Π., 1990. Οι χάλκινες πόρπες του Ιδαίου Άντρου, in Νινιού-Κινδελή Β. (ed.), *Πεπραγμένα του Στ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Α1, Χανιά, 171-177.

- Callaghan P.J. – Johnston A.W. – Bikai P.M. – Hayes J.W. – Jones R.E., 2000. Chapter 4, The Iron Age Pottery from Kommos, in Shaw J.W. – Shaw M.C. (eds.), *Kommos IV. The Greek Sanctuary*, Princeton, 210-335.
- Catling H.W. – Catling E., 1980a. Section 5, The Other Finds: the mould and crucible fragments – the foundry refuse, in Popham M.R. – Sackett L.H. – Themelis P.G. (eds.), *Lefkandi I. The Iron Age*, BSA Suppl. 11, Oxford, 93-97.
- Catling H.W. – Catling E., 1980b. Section 11, Objects of Bronze, Iron and Lead, in Popham M.R. – Sackett L.H. – Themelis P.G. (eds.), *Lefkandi I. The Iron Age*, BSA Suppl. 11, Oxford, 231-264.
- Coldstream J.N., 1968. *Greek Geometric Pottery*, London.
- Coldstream J.N., 1996. Chapter 6, The Protogeometric and Geometric pottery, in Coldstream J.N. – Catling H.W. (eds.), *Knossos North Cemetery. Early Greek Tombs*, vol. II, BSA Suppl. 28, London, 314-420.
- Coldstream J.N., 2000. Evans's Greek Finds: The Early Greek town of Knossos, and its encroachment on the borders of the Minoan Palace, *BSA* 95, 251-299.
- Coldstream J.N., 2001. The Early Greek period, in Coldstream J.N. – Eiring L.J. (eds.), *Knossos Pottery Handbook. Greek and Roman*, London, 23-76.
- Coldstream J.N., 2003. *Geometric Greece, 900-700 BC*, London.
- Coldstream J.N. – Macdonald C.F., 1997. Knossos: Area of south-west houses, early Hellenic occupation, *BSA* 92, 189-245.
- Crielaard J.P., 1999. Production, circulation and consumption of Early Iron Age Greek pottery (eleventh to seventh centuries BC), in Crielaard J.P. – Stissi V. – van Wijngaarden G.J. (eds.), *The complex past of pottery. Production, circulation and consumption of Mycenaean and Greek pottery (sixteenth to early fifth centuries BC)*, *Proceedings of the ARCHON international conference, held in Amsterdam, 8-9 November 1996*, Amsterdam, 49-81.
- Crielaard J.P., 2006. *Basileis* at sea: elites and external contacts in the Euboean Gulf region from the end of the Bronze Age to the beginning of the Iron Age, in Deger-Jalkotzy S. – Lemos I.S. (eds.), *Ancient Greece from the Mycenaean palaces to the Age of Homer*, *Edinburgh Leventis Studies* 3, Edinburgh, 271-297.
- Csapo E., 1991. An international community of traders in late 8th-7th c. B.C. Kommos in Southern Crete, *ZPE* 88, 211-216.
- Csapo E., 1993. A postscript to 'An international community of traders in late 8th-7th c. B.C. Kommos in Southern Crete', *ZPE* 96, 235-236.
- Csapo E. – Johnston A.W. – Geagan D., 2000. Chapter 2, The Iron Age Inscriptions, in Shaw J.W. – Shaw M.C. (eds.), *Kommos IV. The Greek Sanctuary*, Princeton, 101-134.
- Descœudres J.-P., 2006-2007. Euboean Pottery Overseas (10th to 7th Centuries BC), *MeditArch* 19/20, 3-24.
- Dickinson O., 2006. *The Aegean from Bronze Age to Iron Age. Continuity and change between the twelfth and eighth centuries BC*, New York.
- Guarducci M., 1943-1946. Creta e Delfi, *SMSR* 19-20, 85-114.
- Hayden B.J., 2003. *Reports on the Vrokastro Area, Eastern Crete. Volume 1: Catalogue of Pottery from the Bronze and Early Iron Age Settlement of Vrokastro in the Collections of the University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology and the Archaeological Museum, Herakleion, Crete*, Philadelphia.
- Hoffmann H., 1972. *Early Cretan Armorers*, Mainz on Rhine.

- Hornblower S. – Spawforth A., 1996. *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford.
- Johannowsky W., 2002. *Il Santuario sull'Acropoli di Gortina*, vol. 2, Atene.
- Johnston A., 2000. Building Z at Kommos. An 8th-century pottery sequence, *Hesperia* 69, 189-226.
- Johnston A., 2005. Kommos: further Iron Age pottery, *Hesperia* 74, 309-393.
- Jones D.W., 2000. *External Relations of Early Iron Age Crete, 1100-600 B.C.*, Philadelphia.
- Kearsley R., 1989. *The pendent semi-circle skyphos*, *BICS Suppl.* 44, London.
- Kotsonas A., 2005. *Ceramic Styles in Iron Age Crete: Production, Dissemination and Consumption. A study of Pottery from the Iron Age Necropolis of Orthi Petra in Eleutherna*, Edinburgh (PhD thesis).
- Kotsonas A. (in press). *The Archaeology of tomb A1K1 of Orthi Petra in Eleutherna. The Early Iron Age Pottery*, Athens.
- Κούρου Ν., 1994. Η ναξιακή παρουσία στο Αιγαίο και την Μεσόγειο κατά τη Γεωμετρική εποχή, in Προμπονάς Ι.Κ. – Ψαρράς Σ.Ε. (eds.), *Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα «Η Νάξος δια μέσου των αιώνων»*, Φιλώτι 3-6 Σεπτεμβρίου 1992, Αθήνα, 263-320.
- Lemos I.S., 2006. A new figurine from Xeropolis of Lefkandi, in Herring E. – Lemos I. – Lo Schiavo F. – Vagnetti L. – Whitehouse R. – Wilkins J. (eds.), *Across Frontiers: Etruscans, Greeks, Phoenicians and Cypriots, Studies in honor of David Ridgway and Francesca Serra Ridgway*, London, 89-94.
- Λεμπέση Α., 2002. *Το ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου III. Τα χάλκινα ανθρωπόμορφα ειδώλια*, Αθήνα.
- Lebessi A., 1996. The relations of Crete and Euboea in the tenth and ninth centuries B.C. The Lefkandi centaur and his predecessors, in Evelyn D. – Lemos I.S. – Sherratt S. (eds.), *Minotaur and Centaur. Studies in the archaeology of Crete and Euboea presented to Mervyn Popham*, Oxford, 146-154.
- Matthäus H., 1998. Cyprus and Crete in the Early First Millennium B.C., in Karageorghis V. – Stampolidis N.C. (eds.), *Eastern Mediterranean. Cyprus – Dodecanese – Crete 16th – 6th cent. B.C.*, 127-158, *Proceedings of the International Symposium held at Rethymnon – Crete in May 1997*, Athens, 127-158.
- Mook M.S., 1993. *The Northwest Building: Houses of the Late Bronze and Early Iron Ages on the Kastro at Kavousi, East Crete*, Minnesota (PhD thesis).
- Morgan C., 1990. *Athletes and Oracles. The Transformation of Olympia and Delphi in the Eighth Century BC*, Cambridge.
- Morgan C., 1999. *The Late Bronze Age Settlement and Early Iron Age Sanctuary, Isthmia VIII*, Princeton.
- Morgan C., 2003. *Early Greek states beyond the polis*, London.
- Morris S.P. – Papadopoulos J.K., 1998. Phoenicians and the Corinthian Pottery Industry, in Rolle R. – Schmidt K. – Docter R.F. (eds.), *Achäologische Studien in Kontaktzonen der antiken Welt*, Göttingen, 251-264.
- Palermo D., 1994. Una imitazione cretese di skyphos a semicerchi penduli dalla necropoli di Priniàs, *CronCatania* 33, 41-45.
- Palermo D., (in press). Un elmo di bronzo cretese dalla Sicilia, in Niemeier W.-D. – Kaiser I. – Pilz O. (eds.), *Proceedings of the Second International Colloquium 'Crete in the Geometric and Archaic Period' held at the German Archaeological Institute at Athens, 28-29 January 2006*.

- Papadopoulou J.K., 2005. *The Early Iron Age Cemetery at Torone*, Los Angeles.
- Παπασάββας Γ., 2001. *Χάλκινοι Υποστάτες από την Κύπρο και την Κρήτη*, Λευκωσία.
- Παρτίδα Ε., 1992. Κυπριακή παρουσία στον αρχαιολογικό χώρο των Δελφών, *Φωκικά Χρονικά* 4, 126-138.
- Παρτίδα Ε.Κ., 2006. Δελφοί και Ανατολή: Ιχνηλατώντας τις σχέσεις μέσα από τα αναθήματα, *ΑΕΘΣΕ* 1, 799-815.
- Popham M. – Schofield E. – Sherratt S., 2006. The pottery, in Evely D. (ed.), *Lefkandi IV. The Bronze Age. The Late Helladic IIIC settlement at Xeropolis*, BSA Suppl. 39, London, 137-231.
- Prent M., 2005. *Cretan Sanctuaries and Cults. Continuity and Change from Late Minoan IIIC to the Archaic Period*, Leiden.
- Προκοπίου Ν. – Rocchetti L. – D' Agata A.L., 1994. Σύβριτος, *ΑΔ* 49, 738-739.
- Pugliese Carratelli G., (ed.) 1995. *Corinto e l'Occidente*, Taranto.
- Rizza G. – Scrinari V.S.M., 1968. *Il santuario sull' Acropoli di Gortina*, Roma.
- Rolley C., 1969. *Les statuettes de bronze*, FD V, Paris.
- Rolley C., 1977. *Les trépieds à cuve clouée*, FD V,3, Paris.
- Rolley C., 1983. Les grands sanctuaires panhelléniques, in Hägg R. (ed.), *The Greek Renaissance of the Eighth Century B.C., Proceedings of the Second International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 1-5 June, 1981*, Stockholm, 109-114.
- Santaniello E. (in press). Gortyn between the late Xth and the VIth century B.C.: local pottery, imports and imitations, in Niemeier W.D. – Kaiser I. – Pilz O. (eds.), *Proceedings of the Second International Colloquium 'Crete in the Geometric and Archaic Period' held at the German Archaeological Institute at Athens, 28-29 January 2006*.
- Sherratt S., 2006. Chapter 6, LH IIIC Lefkandi: an overview, in Evely D. (ed.), *Lefkandi IV. The Bronze Age. The Late Helladic IIIC settlement at Xeropolis*, BSA Suppl. 39, London, 303-309.
- Snodgrass A., 1964. *Early Greek Armour and Weapons*, Edinburgh.
- Snodgrass A.M., 1974. Cretans in Arcadia, *Antichità cretesi: studi in onore di Doro Levi* 2, *CronCatania* 13/2, 196-201.
- Stampolidis N.C., (ed.) 2003. *Sea Routes... From Sidon to Huelva. Interconnections in the Mediterranean, 16th – 6th c. BC.*, Athens.
- Stampolidis N.C. (ed.), 2004. *Eleutherna: Polis - Acropolis - Necropolis*, Athens.
- Stampolidis N.C. – Kotsonas A., 2006. Phoenicians in Crete, in Deger-Jalkotzy S. – Lemos I.S. (ed.), *Ancient Greece from the Mycenaean palaces to the Age of Homer*, Edinburgh, 337-360.
- Τσιποπούλου Μ., 2005. *Η Ανατολική Κρήτη στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου*, Ηράκλειο.
- West M.L., 2003. *Homeric Hymns, Homeric Apocrypha, Lives of Homer*, Cambridge Massachusetts.
- Whitley J., 2001. *The Archaeology of Ancient Greece*, Cambridge.

Fig. 1. Map of Crete showing the location of all Cretan sites mentioned in the text.

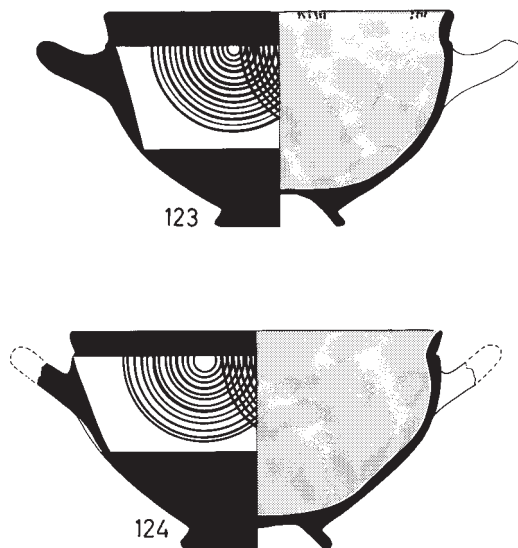

Fig. 2. Euboean clay vases imported in Knossos (courtesy of the British School at Athens).

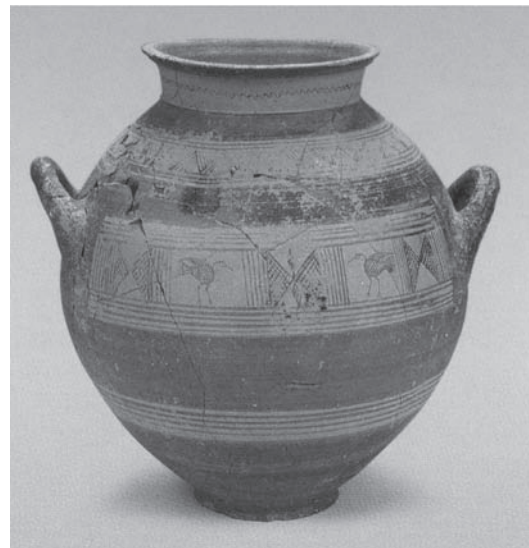

Fig. 3. Unpublished clay vase from Eleutherna (reproduced with permission by Professor N.C. Stampolidis).

Fig. 4. Cretan bronze helmet found at Delphi (courtesy of the École française d'Athènes).

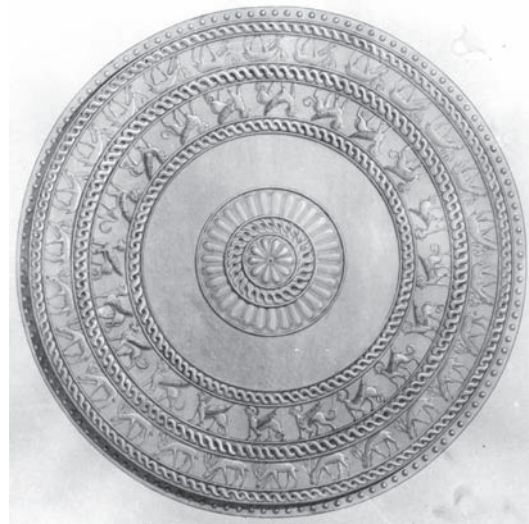

Fig. 5. Cretan bronze shield found at Delphi (courtesy of the École française d'Athènes).

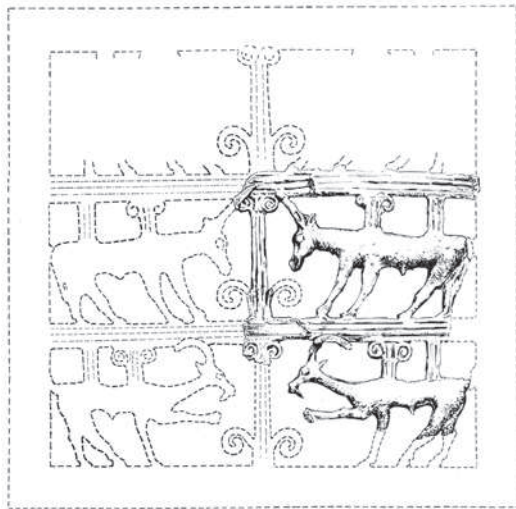

Fig. 6. Cretan bronze stand found at Delphi (courtesy of the École française d'Athènes).

Fig. 7. Cretan bronze figurine found at Delphi (courtesy of the École française d'Athènes).

ΝΕΑ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΑ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΚΑΡΥΣΤΟΥ*

Αθηνά Χατζηδημητρίου

Η επέκταση της οικοδομικής δραστηριότητας δυτικά και βόρεια της σύγχρονης πόλης της Καρύστου έδωσε αφορμή για τη διενέργεια κατά τα έτη 2001-2002 μιας σειράς σωστικών ανασκαφών με ενδιαφέροντα αποτελέσματα.

Μέχρι πρόσφατα οι σωστικές ανασκαφές είχαν φέρει στην επιφάνεια τμήματα των νεκροπόλεων της αρχαίας Καρύστου που εκτεινόταν στις θέσεις Σκουριές και Ξάνεμο στο βόρειο τμήμα της σύγχρονης πόλης και χρονολογούνταν από τους ύστερους κλασικούς έως και τους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους¹. Ο εντοπισμός μάλιστα των αρχαίων νεκροταφείων βόρεια της σύγχρονης πόλης έχει οδηγήσει στην υποθετική χάραξη ενός αρχαίου δρόμου με κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ, ο οποίος θα διέσχιζε τα αρχαία νεκροταφεία των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων².

Το 2002 με αφορμή την επέκταση της οικοδομικής δραστηριότητας και στο δυτικό τμήμα της σύγχρονης πόλης εντοπίστηκε η θέση ενός νέου νεκροταφείου της αρχαίας Καρύστου. Στη θέση Μάζες, με αφορμή την αυθαίρετη κατασκευή πλατφόρμας για την ανέγερση λυόμενης κατοικίας διενεργήθηκε επείγουσα σωστική ανασκαφή. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν τρεις τάφοι και μεγάλος αριθμός θραυσμένων και ακέραιων αγγείων, εξωτερικά αυτών (**εικ. 1**)³. Σε βάθος 1μ. από την επιφάνεια του εδάφους αποκαλύφθηκε πώρινη σαρκοφάγος, μήκους 1, 40μ. και πλάτους 0, 77μ., προσανατολισμού Α-Δ, που καλυπτόταν με δύο μεγάλες πώρινες πλάκες. Στο εσωτερικό της σαρκοφάγου (**εικ. 2**) και σε άμεση επαφή με

* Θερμές ευχαριστίες οφείλω στη συνάδελφο Μαρία Χιδίρογλου για την ουσιαστική βοήθειά της στην γνωριμία μου με τις καρυστινές αρχαιότητες, στο συντηρητή της ΙΑ' ΕΠΚΑ Ζαχαρία Μάντζαρη για τη συντήρηση ορισμένων αντικειμένων και στις αρχαιοφύλακες του Μουσείου Καρύστου Ευαγγελία Αθανασίου και Σοφία Σταμπέλου για την συνεχή συνδρομή τους κατά τη μελέτη του υλικού. Ακόμη, θα ήταν παράλειψη να μην ευχαριστήσω και τους έκτακτους εργατές των ανασκαφών Γιάννη Δρίτσα και ιδιαίτερα το Νίκο Σίμο του Αρτέμη που εργάστηκαν στις παραπάνω ανασκαφές με ευσυνειδησία και ζήλο. Τέλος θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στο Διοικητικό Συμβούλιο του Ιδρύματος Ψύχα, χάρη στη χρηματοδότηση του οποίου έγινε εφικτή η συντήρηση ενός τμήματος του υλικού από τον καρυστινό συντηρητή αρχαιοτήτων Γιάννη Σφυρίδη.

1. Χιδίρογλου 1997, 403-405. Χιδίρογλου 1998, 363-366. Χιδίρογλου 2006β, 109-119.

2. Keller 1985, 219-220, εικ. 26. Βλ. Χιδίρογλου 2006β, 109-119. Χατζηδημητρίου 2006, 100-101, όπου παρατίθεται χάρτης της Καρύστου με σημειωμένες τις θέσεις στις οποίες έχουν εντοπιστεί και ανασκαφεί αρχαιότητες.

3. Λόγω του περιορισμένου εργατικού προσωπικού και άλλων εκκρεμών επειγουσών σωστικών ανασκαφών δεν κατέστη εφικτή η ολοκλήρωση της παρούσας ανασκαφής. Το σκαρίφημα της ανασκαφής οφείλεται στη σχεδιάστρια της ΙΑ' ΕΠΚΑ Δέσποινα Χρήστου-Γκίκα.

το δυτικό τοίχωμά της βρέθηκαν ένα μελαμβαφές δίωτο αγγείο και μία χάλκινη υψίποδη κύλικα, ανεστραμμένη. Το αγγείο έχει σώμα σφαιρικού σχήματος, ελαφρά πεπιεσμένο, βάση δακτυλιόσχημη και λαβές κάθετες ταινιωτές. Κάτω από το κάθετο χείλος σχηματίζεται προεξέχων δακτύλιος για την υποδοχή πώματος⁴. Τα πλησιέστερα παράλληλα της χάλκινης κύλικας προέρχονται από τους τάφους του Δερβενίου και χρονολογούνται στη μετάβαση από τον 4^ο στον 3^ο αι. π.Χ.⁵ Η εύρεση αυτού του τύπου της κύλικας, της οποίας τόπος προέλευσης θεωρείται η Μακεδονία (Αμφίπολη), αποτελεί μία από τις πρωιμότερες ενδείξεις για πιθανή μακεδονική παρουσία στην περιοχή της Καρύστου. Άλλωστε από τον 3^ο αι. π.Χ. η μακεδονική κυριαρχία στη νήσο επιβεβαιώνεται και από επιγραφικές μαρτυρίες⁶.

Σε άμεση επαφή με τη βόρεια παρειά των καλυπτήριων λίθων της σαρκοφάγου είχαν εναποτεθεί ως νεκρική προσφορά δύο μελαμβαφή πινάκια του 4^{ου} αι. π.Χ. με εμπίεστη φυτική και γραμμική διακόσμηση⁷. Κάτω από την πώρινη σαρκοφάγο εντοπίστηκαν σχιστολιθικές πλάκες που ανήκαν σε έναν δεύτερο κιβωτιόσχημο τάφο, μικρών διαστάσεων, μήκους 90εκ. και πλάτους 42εκ., τοποθετημένο με τον συνήθη προσανατολισμό Α-Δ. Στο εσωτερικό του τάφου είχαν εναποτεθεί έξι αγγεία: ληκύθιο λευκού εδάφους με μελανόγραφα ανθέμια, μελαμβαφής σκύφος, αβαφής πυξίδα με κάλυμμα, δύο κοτυλίσκες και ένα σκυφοειδές θήλαστρο (εικ. 3)⁸. Εκτός από ελάχιστα ίχνη κάρβουνου δεν βρέθηκαν εντός του τάφου οστά. Νοτιοανατολικά της πώρινης σαρκοφάγου αποκαλύφθηκε ένας τρίτος κεραμοσκεπής τάφος, προσανατολισμού Α-Δ, που έφερε καλυπτήρια πήλινη πλάκα οριζόντιου τύπου, σωζόμενη αποσπασματικά. Ένα μελαμβαφές θήλαστρο, μία λευκή λήκυθος, μία μελανόγραφη λεκάνη με κάλυμμα και μία κύλικα, αποτελούσαν τα σημαντικότερα κτερίσματα του τάφου (εικ. 4). Από τον τύπο των αγγείων ο τάφος χρονολογείται στον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ.

Η απουσία οστών από τους τρεις τάφους σε συνδυασμό με τις μικρές διαστάσεις τους και την εύρεση σε δύο από αυτούς θηλάστρων συνηγορούν στην ταύτισή τους με παιδικές ταφές⁹. Μολονότι η μη επέκταση της ανασκαφής σε μεγαλύτερο χώρο δεν μας επέτρεψε να διαπιστώσουμε εάν όντως ο χώρος χρησιμοποιήθηκε μόνο για τον ενταφιασμό νηπίων, εντούτοις η χρονική διαφορά ενός περίπου αιώνα ανάμεσα στη σαρκοφάγο του 4^{ου} αι. π.Χ. και τις δύο άλλες ταφές του 5^{ου} αι. π.Χ. πιθανολογούν τη συνεχή χρήση του χώρου για τον ενταφιασμό παιδιών. Η εκδοχή αυτή ενισχύεται και από τα αποτελέσματα της ανασκαφικής έρευνας που διενεργήθηκε από τη συνάδελφο Μαρία Χιδίρογλου σε γειτονικό οικόπεδο και τα πορίσματα της παλαιοπαθολογικής μελέτης, σύμφωνα με τα οποία οι περισσότερες από τις ταφές ήταν παιδικές και προεφηβικές έως εφηβικές¹⁰. Επιπλέον περιπτώσεις νεκροταφείων που τμήματά τους χρησιμοποιούνταν ήδη από τους πρώιμους χρόνους αποκλειστικά για παιδικές τα-

4. Βλ. Χατζηδημητρίου 2005.

5. Θέμελης – Τουράτσογλου 1997, 73-74, αρ. Β30-Β31, πίν. 80-81. Ακόμη βλ. Χατζηδημητρίου 2005.

6. Σε επιγραφή του ύστερου 3^{ου} αι. π.Χ. μαρτυρείται η ανάμειξη του βασιλιά Αντίγονου Γονατά ή Δώσωνος στην αποστολή στην Κίμωλο ενός Καρύστιου διαιτητή του Χαριανθου, προκειμένου να επιλυθούν κάποιες διαφορές που είχαν προκύψει μεταξύ των Κιμωλίων βλ. Jacobsen - Smith 1968, 184-199.

7. Sparkes – Talcott 1970, 309-310, αρ. 1046-1060.

8. Για τη χρήση του θηλάστρου βλ. Sparkes – Talcott 1970, 161-162, 320, αρ. 1197-1199. Knigge 1976, 50-51, πίν. 80,5. Σχετικά με τη χρήση των θηλάστρων έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι ίσως αυτά χρησιμοποιούνταν για την τροφοδοσία των λύχνων με λάδι βλ. Kern 1957, 18. Sparkes – Talcott 1970, 161. Ωστόσο σε μερικά θηλάστρα διακρίνονται ίχνη δοντιών. Για την ανατροφή των παιδιών βλ. Demand 1994, 5-11.

9. Για τις παιδικές ταφές, βλ. Σαμπετάι 2000, 494-535 (ιδιαιτ. 494-497). Για ταφές νηπίων και εγκύων με έμβρυα βλ. Liston – Papadopoulos 2004, 22 κ.ε.

10. Κωνσταντάτου 2006β, 170-185. Χιδίρογλου 2006β, 119-121.

φές έχουν εντοπιστεί στην Ελευσίνα, στο Φάληρο, στον Μαραθώνα, στη Μένδη, αλλά και σε άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου, ενώ πρόσφατες έρευνες στην Αστυπάλαια έφεραν στο φως χώρο νεκροταφείου που προοριζόταν επίσης για ενταφιασμό παιδιών¹¹.

Οι ταφές περιβάλλονταν από τμήμα τοξοειδούς περιβόλου, κτισμένου από αργολιθοδομή (εικ. 1, 5)¹². Νότια του τάφου 3 αποκαλύφθηκαν και δύο, μικρών διαστάσεων, λιθόκτιστες πρόχειρες κατασκευές (εικ. 5), πιθανότατα ταφικές θήκες, από το εσωτερικό των οποίων περισυνελέγη μόνο ελάχιστη κεραμική. Ακόμη γύρω από τις ταφές και ανάμεσα ή κάτω από αργούς λίθους εντοπίστηκαν νεκρικές προσφορές αγγείων¹³. Ειδικότερα νότια της πώρινης σαρκοφάγου (Τάφος 1) είχαν εναποτεθεί ακέραια αγγεία πόσεως, όπως κοτυλίσκη, μελαμβαφής οινοχόη και μελαμβαφής κύλικα, τύπου Vicup, του Β' τέταρτου 5^{ου} αι. π.Χ. μέσα στην οποία ήταν τοποθετημένη μία δεύτερη κοτυλίσκη (εικ. 6). Στο ίδιο σημείο επίσης βρέθηκε και μια μελανόμορφη λήκυθος (480-470 π.Χ.), κοντά στην τεχνοτροπία της Ομάδας του Αίμονος, διακοσμημένη με δύο όμοια ζεύγη μορφών, ανάμεσα στα οποία παρεμβάλλονται κλαδιά¹⁴. Στη δυτική παρειά του ίδιου σκάμματος, και κάτω από λιθοσωρό (εικ. 7), είχαν εναποτεθεί τα παρακάτω αγγεία και πήλινα ειδώλια που χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 5^{ου} αι. π.Χ.: Πέντε μελανόμορφες αττικές λήκυθοι¹⁵ (εικ. 8), τριφυλλόσχημη οινοχόη κορινθιακού τύπου (εικ. 9), σκυφοειδές θήλαστρο, μελαμβαφές αλατοδοχείο, πυξίδες με πώμα, κοτυλίσκες, ένα πήλινο ειδώλιο σκύλου και δύο πήλινες γυναικείες προτομές¹⁶ (εικ. 10).

Η εναπόθεση αγγείων και ειδωλίων ανάμεσα ή κάτω από λιθολόγημα διαπιστώθηκε και σε μία άλλη σωστική ανασκαφή, ανατολικότερα του παραπάνω οικοπέδου, που διενεργήθηκε με αφορμή την αυθαίρετη διάνοιξη φρεατίου από το Δήμο Καρύστου για την κατασκευή υδρευτικού αγωγού. Κατά την αφαίρεση λιθολογήματος περισυνελέγησαν ληκύθια με ανθέμια του 4^{ου} αι. π.Χ., λήκυθοι λευκού εδάφους του 5^{ου} π.Χ., εδαφόχρωμη πελίκη, ειδώλια γυναικείων καθισμένων μορφών και ειδώλιο γρύπα (εικ. 11). Ο γρύπας αποδίδεται με σώμα λιονταριού και πεπλατυσμένη ουρά ανάμεσα στα πίσω σκέλη του, κεφάλι αετού με κλειστό ράμ-

11. *Ελευσίνα*: Μυλωνάς 1975, Β, 269. *Φάληρο*: Κουρουνιώτης 1911, 246-247 (γεωμετρικοί χρόνοι). *Μαραθώνας*: Σωτηριάδης 1934, 37-38, *Αρχαία Μένδη*: Μοσχονησιώτη 2004, 277-293 (ιδιαίτ. 278). *Αστυπάλαια*: Φαρμακίδου 2001, 328, όπου πρόσφατα εντοπίστηκε οργανωμένο νεκροταφείο βρεφών, παιδιών και ενηλίκων που χρησιμοποιήθηκε περισσότερο από πέντε αιώνες (7^{ος} - 3^{ος} αι. π.Χ.) με ποικίλες ταφικές πρακτικές (πυρές, ενταφιασμούς, εγχυτρισμούς). Ταυτόχρονα στο χώρο της νοτιοδυτικής Κυλίνδρας οι εγχυτρισμοί βρεφών συνεχίστηκαν μέχρι και τα ελληνιστικά χρόνια, «γεγονός που υποδεικνύει ότι τα δύο νεκροταφεία χρησιμοποιήθηκαν ταυτόχρονα». Ακόμη βλ. Φαρμακίδου 1999, 956, εικ. 31. Η Βλαβιανού-Τσαλίκη 1981, 80, η οποία ανέσκαψε τμήμα νεκροταφείου στην Ερέτρια σημειώνει: «Το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος αυτών των τάφων ήταν εγχυτρισμοί ενισχύει την άποψη ότι υπήρχαν ξεχωριστές θέσεις για παιδικές ταφές, ίσως μάλιστα και ιδιαίτερα νεκροταφεία». Για περιπτώσεις νεκροταφείων που προοριζόταν αποκλειστικά για παιδικές ταφές ακόμη βλ. Kurtz – Boardman 1994, 45-46 και 68-69, 92. Σαμπετάι 2000, 496, σημ. 6.

12. Για παρόμοιο σχήματος περιβόλου βλ. Χιδίρογλου 2006β, 127. Σύμφωνα με τον Garland 1982, 126-128, οι πρωιμότεροι κλασικοί περίβολοι πιθανότατα να χρονολογούνται στο Β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ., ενώ η πρακτική κατασκευής περιβόλων αρχίζει στις τελευταίες δεκαετίες του 5^{ου} αι. π.Χ.

13. Kurtz – Boardman 1994, 94-96. Για προσφορές αγγείων βλ. Χαριτωνίδης 1958, 68, 136.

14. Πρβλ. CVA Musée de Limoges (Fr. 24), III He-f, πίν. 8, 6 [O. Touchefeu - Meynier]. Λήκυθοι με παρόμοιο θέμα αποδίδονται στον Ζωγράφο του Εμπορίου, βλ. CVA Leiden, Rijksmuseum van Oudheden 2, III H, πίν. 101, 1-2 [M.F. Vos]. Αθανασίου 1996-1998, 130-131, πίν. 3-4, όπου άνδρες αψηχτές παίζουν διαυλο.

15. Από τις παραπάνω ληκύθους τρεις είναι διακοσμημένες με ορθά ανθέμια, ενώ οι άλλες δύο με παράσταση αρματοδρομίας και μορφή Σατύρου που κινείται προς τα δεξιά.

16. Η παρουσία της γυναικείας μορφής έχει συνδεθεί με την υπόσταση μίας χθόνιας γυναικείας θεότητας, ενώ παράλληλα έχει υποστηριχθεί ότι οι προτομές απεικονίζουν θνητή πίστη ή θηλυκή θεότητα βλ. Μυλωνάς 1975, Β, 295, σημ. 1. Κόκκου-Βυριδή 1999, 129-130, 184. Χιδίρογλου 2006β, 139-141.

φος, κερατοειδή απόφυση στο κεφάλι και κυματοειδές λειρί¹⁷. Το πήλινο ομοίωμα είναι κοίλο εσωτερικά, κατασκευασμένο από μια μήτρα, και εδράζεται σε ορθογωνίου σχήματος βάση. Κάτω από λιθολόγημα εντοπίστηκαν επίσης και κεραμοσκεπείς τάφοι, αποσπασματικά σωζόμενοι. Οι τάφοι είχαν προσανατολισμό Β-Ν, σε αντίθεση με το συνήθη προσανατολισμό Α-Δ των υπολοίπων τάφων που έχουν βρεθεί στην Κάρυστο, αλλά και σε άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου. Μία μάλιστα από τις ταφές, με προσανατολισμό Α-Δ, είχε οριοθετηθεί με σειρά αργών λίθων.

Δυτικότερα εντοπίστηκε κιβωτιόσχημος τάφος, μικρών διαστάσεων, από το εσωτερικό του οποίου περισυνελέγησαν αγγεία καθημερινής χρήσης, μεταξύ των οποίων αξίζει να σημειωθεί η εύρεση λεκανίδας του 4^{ου} αι. π.Χ. με ερυθρόμορφο κάλυμμα, διακοσμημένο με δύο γυναικεία κεφάλια και ανθέμια (εικ. 12)¹⁸. Σε έναν ακόμη τάφο είχαν εναποτεθεί στα κάτω άκρα του νεκρού μικύλλα αγγεία καθημερινής χρήσης, όπως λοπάδες, φιαλίδιο, πρόχοι, οινοχόες (εικ. 13)¹⁹.

Επιστρέφοντας στην εξέταση του κεραμικού υλικού της ανασκαφής στη δυτική επέκταση της Καρύστου θα αξίζει να σημειωθεί η ύπαρξη ενός δραστήριου και παραγωγικού τοπικού εργαστηρίου, στο οποίο αποδίδονται απομιμήσεις αττικών αγγείων (μελαμβαφείς σκύφοι και σκυφίδια, λήκυθοι και κύλικες, πυξίδες, οινοχόες), αλλά και τοπικές δημιουργίες, όπως μαγειρικά σκεύη και σκυφοειδή θήλαστρα (εικ. 3)²⁰.

Παράλληλα, δεν απουσιάζει η εισηγμένη κυρίως αττική (ερυθρόμορφοι κωδωνόσχημοι κρατήρες, λευκές λήκυθοι, μελαμβαφείς σκύφοι, κύλικες, πινάκια), αλλά και η κορινθιακή κεραμική (κοτυλίσκες, οινοχόες) που επιβεβαιώνουν τις εμπορικές σχέσεις της Καρύστου με την Κόρινθο και ιδιαίτερα με την Αθήνα²¹. Από το εν μέρει συντηρημένο κεραμικό υλικό ξεδιπλώνονται ποικίλα εικονογραφικά θέματα: Σε δύο θραύσματα μελανόμορφων πλακιδίων (;) του ύστερου 6^{ου} αι. π.Χ. εικονίζονται Ηρακλής με λεοντή και οπλίτης με ασπίδα, ενώ δύο ερυθρόμορφα αρυβαλλοειδή ληκύθια διακοσμούνται το μεν ένα με προτομή του αγγελιαφόρου θεού Ερμή το δε άλλο με παχουλό νήπιο που μπουσουλάει²². Ακόμη σε ολιγάριθμα θραύσματα ερυθρόμορφων αττικών κρατήρων αποδίδονται μορφές με πτυχωτά ενδύματα.

Τα αττικής προελεύσεως ευρήματα του 5^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ. στην παραπάνω ανασκαφή και ο εντοπισμός ενός κατά πολύ μεγαλύτερου ανασκαφικού συνόλου του 6^{ου} και 5^{ου} αι. π.Χ. σε τάφους που ανασκάφηκαν από τη συνάδελφο Μαρία Χιδίρογλου σε γειτονικό οικόπεδο²³, αποτελούν τα πρώτα ισχυρά τεκμήρια για την παρουσία αττικής κεραμικής στην Κάρυστο, μετά από τις αρχές του περασμένου αιώνα, όταν το 1912 ο Γεώργιος Παπαβασιλείου αποκάλυψε σε τάφο, στη θέση Αγριελιές της Καρύστου, μελανόμορφη κύλικα με παράσταση Μαινάδων

17. Για τη εξέλιξη της μορφής του γρύπα μέσα από το πέρασμα των αιώνων βλ. Delplace 1980, 1 κ.ε. Bouras 1983, 20-45.

18. Πρβλ. Moore 1997, αρ. 1121, 1135.

19. Ανδρέου – Ανδρέου 2000, 301-310.

20. Για το τοπικό εργαστήριο της Καρύστου βλ. Χατζηδημητρίου 2005. Χιδίρογλου 2006β, 133-135.

21. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, *Ιστορία* 6.99, οι Καρύστιοι θεωρούσαν την Αθήνα και την Ερέτρια *πολλὰς ἀστυγείτονας*, πόλεις δηλαδή κοντινές στην Κάρυστο. Βλ. Χιδίρογλου 2006β, 131.

22. Η χρήση του αρυβαλλοειδούς ληκύθιου είναι ευρέως διαδεδομένη στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. βλ. Rudolph 1971, 112-118. Για ανάλογες παραστάσεις προτομών ανδρικών μορφών πρβλ. Χαριτωνίδης 1958, 8, εικ. 8. Παρλαμά – Σταμπολίδης 2000, 240, αρ. 222 [Ο. Ζαχαριάδου]. Ρωμιπούλου – Τουράτσογλου 2002, 122-123, αρ. Π 1751, πίν. 10. Για παραστάσεις νηπίων πρβλ. Μυλωνάς 1975, 207-208, αρ. Ε1-308, πίν. 430. Moore 1997, αρ. 958, πίν. 94.

23. Χιδίρογλου 2006β, 119-143, 147-159.

και Σατύρων, πυξίδα και αβγό²⁴. Όσον αφορά στις ταφικές πρακτικές της αρχαίας Καρύστου κατά τους ύστερους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους, θα άξιζε να επισημανθεί η εφαρμογή κατά τον 5^ο και 4^ο αι. π.Χ. της διαδεδομένης στην Εύβοια, στην Αττική, στη Βοιωτία, αλλά και σε άλλες περιοχές, ταφικής πρακτικής της εσωτερικής και εξωτερικής κτέρισης, καθώς και της εναπόθεσης προσφορών στον περιβάλλοντα χώρο²⁵.

Τα παραπάνω νέα ανασκαφικά δεδομένα οδηγούν στην επανεξέταση ενός ζητήματος που συνδέεται άμεσα με την ιστορική διαδρομή της αρχαίας Καρύστου: Μέχρι πρόσφατα η απουσία ενδείξεων κατοίκησης κατά τον 5^ο αι. π.Χ. είχε οδηγήσει στη διατύπωση της άποψης ότι η πόλη της Καρύστου μετά τη λεηλάτησή της από τους Πέρσες το 490 π.Χ. και την πυρπόληση που υπέστη από τον Αθηναϊκό στόλο το 480 π.Χ., ως τιμωρία για το μηδισμό των Καρυστίων διανύει μία περίοδο παρακμής και ερήμωσης, που καθιστά ανύπαρκτο το αστικό κέντρο για 150 περίπου χρόνια, δηλαδή μέχρι τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ.²⁶. Οι νεώτερες όμως ανασκαφικές έρευνες αποδυναμώνουν την παραπάνω άποψη και κατευθύνουν την έρευνα για τον εντοπισμό του αστικού κέντρου των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων στις περιοχές της Παλαιοχώρας²⁷ και των Κοκκάλων²⁸, όπου πρόσφατα αποκαλύφθηκαν και ίχνη κατοίκησης των γεωμετρικών χρόνων²⁹.

Ακόμη, επιβάλλεται ίσως και η επανεξέταση της άποψης που αφορά στην εγκατάσταση αθηναϊκής κληρουχίας κατά το δεύτερο μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. στην Παξιμάδα, δυτικά της Καρύστου. Η άποψη αυτή είχε στηριχθεί στην αναφερόμενη από τις πηγές μείωση του ύψους της εισφοράς που κατέβαλε η Κάρυστος ως φόρο στην Α' Αθηναϊκή Συμμαχία κατά το Β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ.³⁰.

ΞΑΝΕΜΟ

Στη θέση Ξάνεμο όπου τοποθετείται τμήμα της αρχαίας νεκρόπολης, κατά την διάρκεια περιορισμένης έκτασης ανασκαφής διερευνήθηκαν εννέα τάφοι, προσανατολισμού Α.-Δ.³¹. Από όλους τους τάφους, με εξαίρεση έναν, έλειπε η καλυπτήρια πλάκα, ενώ το δυτικό πλευρικό τους τοίχωμα είχε καταστραφεί σε παλαιότερους χρόνους. Δύο από αυτούς μάλιστα βρέθηκαν συλημένοι. Έξι τάφοι ήταν κιβωτιόσχημοι κατασκευασμένοι είτε από μεγάλες σχιστο-

24. Παπαβασιλείου 1910α, 88-90, πίν. 52.

25. Για παρόμοια περίπτωση εσωτερικής και εξωτερικής κτέρισης στην *Χαλκίδα*: Σαλλιώρα-Οικονομάκου 1999, 219, 223, 238, στην *Ερέτρια*: Ανδρειωμένου 1974, 238, στην *Αττική*: Μυλωνάς 1975, Β., 275-276, τάφοι Ζ17, Η3, πίν. 314, 331, στο νεκροταφείο του *Ακράϊφνιου*: Ανδρειωμένου 1994, 185, πίν. 45, Ακόμη βλ. Καλτσάς 1998, 303, σημ. 1159.

26. Ηρόδοτος, 6.99.2, 8.112, 121. Keller 1985, 199-205. Χιδίρογλου 1997, 404. Χιδίρογλου 2006β, 105-107.

27. Στην Παλαιοχώρα οι ανασκαφικές έρευνες στο κτήμα Παύλου Καρακώστα και στην ευρύτερη περιοχή έφεραν στην επιφάνεια οικιστικά κατάλοιπα χρονολογούμενα από την υστεροκλασική έως και την υστεροβυζαντινή περίοδο, βλ. Keller 1985, 214-229. Χιδίρογλου 1998, 366, πίν. 141β-142.

28. Στους Κοκκάλους πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες αποκάλυψαν εκτεταμένα λείψανα ισχυρής οχυρωματικής εγκατάστασης της υστεροκλασικής περιόδου βλ. Χατζηδημητρίου 2006, 83-89, εικ. 40-44.

29. Η πληροφορία οφείλεται στη συνάδελφο αρχαιολόγο της ΙΑ' ΕΠΚΑ Μαρία Κοσμά, την οποία ευχαριστώ θερμά.

30. Αναλυτικότερα για την εγκατάσταση κληρουχίας στην Κάρυστο βλ. Wallace 1972, κεφ. 3, 171 κ.ε. Keller – Wallace 1986, 155-159. Keller – Wallace 1987, 225-227. Keller – Wallace 1988, 151-157. Wallace – Keller – Wickens – Lamberton 2006, 29-31. Χιδίρογλου 2006β, 143. Ακόμη βλ. Brock 1996, 357-370.

31. Η ύπαρξη τάφων στο οικόπεδο αυτό σημειώνεται από τον Keller 1985, 147-148, εικ. 62. Βλ. σημ. 2.

λιθικές πλάκες, αδρά εργασμένες, είτε από πωρόλιθους και αργούς λίθους, ενώ τρεις ήταν κεραμοσκεπείς³². Μόνο σε μία περίπτωση ο πυθμένας του τάφου ήταν επενδυμένος με σχιστολιθικές πλάκες.

Από μία προκαταρκτική μελέτη των σκελετικών καταλοίπων που πραγματοποιήθηκε από την παλαιοανθρωπολόγο Άννα Κωνσταντάτου, διαπιστώθηκε ότι τρεις από τους τάφους περιείχαν μία ταφή (Τ4, Τ8, Τ9) και τέσσερις πολλαπλές ταφές (Τ3, Τ5, Τ6, Τ7)³³. Τα σκελετικά κατάλοιπα ανήκαν σε άνδρες, γυναίκες και παιδιά, των οποίων οι ηλικίες κυμαίνονταν από 5 έως 45 ετών. Ενδεικτικά ο τάφος 2, στον οποίο ο σκελετός βρέθηκε σε καλύτερη κατάσταση, περιείχε την ταφή μόνο ενός άνδρα ηλικίας 25 έως 35 ετών, που είχε ενταφιασθεί ύπτιος εκτάδην με τα χέρια παράλληλα με το σώμα και το κρανίο στην ανατολική πλευρά³⁴. Κατά την μελέτη του σκελετικού υλικού διαπιστώθηκαν και σοβαρές περιπτώσεις οστεοαρθρίτιδας.

Τα περισσότερα από τα κτερίσματα των τάφων ήταν τοποθετημένα δυτικά, στην περιοχή των ποδιών ή στο μέσον. Κυρίαρχο κτέρισμα σε όλους τους τάφους ήταν το ατρακτόσχημο μυροδοχείο³⁵. Ιδιαίτερα στον τάφο 1 είκοσι περίπου μυροδοχεία είχαν εναποτεθεί ως κτέριση στο δυτικό τμήμα του³⁶. Στον ίδιο τάφο βρέθηκε και ένας λέβητας, μικρών διαστάσεων, με ιδιόμορφα τυπολογικά χαρακτηριστικά. Ο λέβητας, ύψους 18εκ. και μέγιστης διαμέτρου 24εκ., σχήματος πεπιεσμένης σφαίρας φέρει επίπεδο χείλος που περιτρέχεται από δύο εγχάρακτες ραβδώσεις, ενώ διαθέτει μόνο μία επιμήκη συμπαγή λαβή σύμφυτη στο χείλος, σωζόμενη αποσπασματικά³⁷.

Οι τάφοι περιείχαν ακόμη βολβόσχημα και αρυβαλλόσχημα μυροδοχεία³⁸, καθώς και δύο άωτους σκύφους με ανάγλυφη διακόσμηση, που χρονολογούνται στο 2^ο-1^ο αι. π.Χ. Ο ένας από αυτούς διακοσμείται με το σύνθημα μοτίβο των γλωσσοειδών πετάλων και τον οκτάφυλλο ρόδακα στο μέταλλιο, ενώ ο άλλος με το μοτίβο των τριών ομόκεντρων κύκλων (τριών τετάρτων) που φέρουν στρόβιλο στο κέντρο και ανάγλυφες κοκκίδες και επτάκτινους αστέρες στα ενδιάμεσα κενά τους (εικ. 14)³⁹. Μόνο μία ταφή ήταν κτερισμένη με δύο αμφικωνικού σχήματος λαγύνους, που χρονολογούνται στον 2^ο-1^ο αι. π.Χ. και απαντούν για πρώτη φορά στην Κάρυστο⁴⁰. Η χρήση της λαγύνου ως κτερίσματος δεν ήταν αρκετά διαδεδομένη στην Εύβοια, ενώ το σχήμα της αμφικωνικής απαντά κυρίως στη Χαλκίδα⁴¹.

Εξίσου δημοφιλές κτέρισμα αποτελούν και τα γυάλινα μυροδοχεία. Με εξαίρεση τον τάφο 1, όπου βρέθηκαν δύο γυάλινοι οξυπύθμενοι αμφορίσκοι του 1^{ου} αι. π.Χ., κατασκευα-

32. Για τους τύπους των κεραμοσκεπών τάφων βλ. Μυλωνάς 1975, Β, 281-282. Καλτσάς 1998, 297-298, πίν. 47.

33. Κωνσταντάτου 2006α, 93-99.

34. Σύμφωνα με την Κωνσταντάτου 2006, 95, εικ. 1, ενδιαφέρον παλαιοπαθολογικό στοιχείο στα σκελετικά κατάλοιπα αυτού του ατόμου αποτελεί η ένδειξη εντατικής χρήσης της γνάθου.

35. Για το ατρακτόσχημο μυροδοχείο βλ. Hellström 1965, 23-27. Anderson – Stojanović 1987, 105-110. Metzger 1994, 72-73, πίν. 34-35, 37α. Δρούγου – Τουράτσογλου 1998, 123-129. Γιαννικουρή – Πατσιαδά – Φιλήμονος 2000, 70-73. Ναλπάντης 2003, 115-116.

36. Χατζηδημητρίου 2006, 71-72, εικ. 24.

37. Χατζηδημητρίου 2005. Χατζηδημητρίου 2006, 71, εικ. 25-26.

38. Χατζηδημητρίου 2006, 71, εικ. 27.

39. Για το μοτίβο πρβλ. Χατζηδημητρίου 2006, 71, εικ. 28-29. Laumonier 1977, 201, πίν. 45, αρ. 4328, 4303, 4313. Liampi 1998, 88, αρ. S41g, πίν. 18,2. Tölle-Kastenbein 1974, 157, πίν. 254 (α' μισό του 2^{ου} αι. π.Χ.). Για την πηγή έμπνευσης του μοτίβου αυτού βλ. Χατζηδημητρίου 2005, όπου σχετική βιβλιογραφία.

40. Για τις λαγύνους βλ. Χατζηδημητρίου 2005. Χατζηδημητρίου 2006, 71, 77, εικ. 30.

41. Για τη διάδοση του σχήματος της αμφικωνικής λαγύνου στη Χαλκίδα βλ. Βλαβιανού 1987, 66, πίν. 4. Σαλλιώρα-Οικονομάκου 1999, 229-230, τάφος 15, αρ. 2, πίν. 7.

σμένοι με την τεχνική του πυρήνα από άμμο⁴², στους υπόλοιπους τάφους τα μυροδοχεία είναι κατασκευασμένα με την τεχνική της ελεύθερης φύσησης της ρευστής μάζας γυαλιού και χρονολογούνται στον 1^ο και 2^ο αι. μ.Χ.⁴³.

Εκτός από τα αγγεία, τους νεκρούς συνόδευαν και προσωπικά τους αντικείμενα. Ένας μικρός χάλκινος κώδωνας⁴⁴, ένας δίσκος κατόπτρου, γυάλινα και πήλινα μυροδοχεία, καθώς και μια γυάλινη στρεπτή ράβδος (**εικ. 15**)⁴⁵, για την ανάδευση και το άλειμμα αρωμάτων, αποτελούσαν τα κτερίσματα του τάφου 7, που πρέπει να ανήκαν σε γυναικεία ταφή.

Από τον ίδιο τάφο προέρχονται δύο χρυσές δανάκες, εκ των οποίων η μία σώζεται σε καλή κατάσταση (**εικ. 16**)⁴⁶. Αυτή διακοσμείται στον εμπροσθότυπο με την προτομή της κρανοφόρου θεάς Αθηνάς και στον οπισθότυπο με γλαύκα και πιθανότατα αποδίδει νομισματικό τύπο των αθηναϊκών τετραδράχμων νέας τεχνοτροπίας, «τα στεφανηφόρα αργύρια»⁴⁷. Με χρυσές δανάκες είχαν κτερισθεί και τάφοι των πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων που ανασκάφηκαν στο χώρο του νέου Γυμνασίου - Τεχνικού Επαγγελματικού Λυκείου της Καρύστου⁴⁸.

Σύνηθες κτέρισμα αποτελούσαν και οι φυσικοί ή γυάλινοι αστράγαλοι⁴⁹ καθώς ο αστραγαλισμός αποτελούσε το προσφιλέστερο παιχνίδι των παιδιών, αλλά και των ενηλίκων κατά την αρχαιότητα⁵⁰. Σε ορισμένους μάλιστα από τους αστραγάλους εντοπίστηκαν ίχνη καύσης⁵¹. Σε δύο από τους τάφους βρέθηκαν και απολεπίσματα οψιανού, εύρημα που σημειώνεται και σε ταφές άλλων περιοχών, όπως για παράδειγμα στον Ωρωπό⁵².

Τα πήλινα ειδώλια που βρέθηκαν στους τάφους εκπροσωπούν νεαρή μορφή με χλαμύδα και το αποσπασματικά σωζόμενο ειδώλιο κωμικού ηθοποιού (**εικ. 17**). Η μορφή φορά προσωπίο δούλου, έχει το δεξί χέρι υψωμένο στο αυτί, τα πόδια σταυρωμένα και κάθεται σε βωμό.

42. Πρβλ. Χατζηδημητρίου 2006, 76-77, εικ.31. Davidson Weinberg – McClellan 1992, 33-34, αρ. 33. Για την τεχνική του πυρήνα βλ. Davidson – Weinberg – McClellan 1992, 19-21.

43. Για την τεχνική εμφύσησης του γυαλιού βλ. Davidson-Weinberg – McClellan, 1992, 33-40. Για τα γυάλινα μυροδοχεία βλ. Χατζηδημητρίου 2006, 77, εικ. 32.

44. Για παρόμοιου σχήματος κώδωνες πρβλ. Villing 2002, 232, αρ. Br 30- Br 32. Η πλειονότητα των κωδώνων έχει βρεθεί σε ιερά, όπως στο Μενελάιο και στο ιερό της Αθηνάς στην Σπάρτη, στο Καβείριο, καθώς και στο Ηραίο του Άργους. Αντίθετα, σε λίγες περιπτώσεις έχουν βρεθεί κώδωνες σε τάφους, όπως σε παιδικό τάφο του 6^{ου} αι. π.Χ. από την Ολβία βλ. Villing 2002, 249, σημ. 40, εικ. 13. Για τη σχέση του κώδωνα με το θάνατο και τις ταφές βλ. Villing 2002, 292.

45. Για όμοιου σχήματος ράβδους πρβλ. Bianchi - Schlick - Nolte - Bernheimer - Barag 2002, 289, αρ. GR-13a-c. (1^{ος} αι. μ.Χ.). Παρόμοιες στρεπτές ράβδοι προέρχονται από τη Δήλο, τη Ρόδο και τη Σαμοθράκη βλ. Nenna 1999, 152, αρ. E263, πίν. 55. Davidson Weinberg 1969, 146, πίν. 81a. Dusenbery 1998, 1133, αρ. XS-532.

46. Για τις δανάκες βλ. Παπαποστόλου 1977, 296, σημ. 104, 323, σημ. 300, πίν. 11γ-δ. Πωλογιώργη 1988, 122-123. Σύμφωνα με την Chryssanthaki-Nagle 2006, 98-99, δανάκες θα έπρεπε να ονομάζονται μόνο τα αληθινά νομίσματα και όχι και τα ψευδονομίσματα. Για το νόμισμα ως νεκρική προσφορά βλ. Chryssanthaki-Nagle 2006, 95-97.

47. Ένας νομισματικός θησαυρός αποτελούμενος από αθηναϊκά τετράδραχμα νέας τεχνοτροπίας βρέθηκε στην Κάρυστο το 1957 βλ. Varoucha-Christodoulouropoulou 1960, 485-486. IGCH 1969, αρ. 291. Τσούρη 1996, 287-296.

48. Χιδίρογλου 1998, 366.

49. Δαβάρας 1985, 199-201. Πωλογιώργη 1988, 121, αρ. ΜΩ 343. Καλτσάς 1998, 302, σημ. 1152. Bianchi - Schlick - Nolte - Bernheimer - Barag 2002, 288-289, αρ. GR-12a-c (2^{ος} π.Χ. - 1^{ος} μ.Χ.). Χατζηδημητρίου 2006, 79, εικ. 34-35.

50. Βλ. Deubner 1929, 272-281. Schmidt 1971, 55-57. Παρασκευαΐδης 1989, 88-92. Schädler 1996, 61-73. Λάζος 2002, 190-198.

51. Ο εντοπισμός ιχνών καύσης σε μερικούς από τους αστραγάλους, χωρίς να βρεθούν όμως αντίστοιχα ίχνη καύσης στην ταφή, έχει αποδοθεί, κατά μια εκδοχή, στην προηγούμενη έκθεση των αστραγάλων στην πυρά για τελετουργικούς σκοπούς βλ. Reinders - Prummel 2003, 194, 212-216.

52. Βλ. Πωλογιώργη 1988, 118.

Για τον τύπο αυτού του ειδωλίου έχει διατυπωθεί η άποψη ότι αποδίδει τον αποδρώντα δούλο της Μέσης Κωμωδίας που αναζητά άσυλο στο βωμό. Το γεγονός δε ότι έχει το χέρι του στο αντί ίσως δηλώνει, κατά μία εκδοχή, ότι αυτός κωφεύει στις επικλήσεις του κυρίου του να επιστρέψει στην οικία του⁵³. Η παρουσία ειδωλίων ηθοποιών σε τάφους έχει συνδεθεί τόσο με τη διονυσιακή λατρεία, όσο και με τα ενδιαφέροντα ορισμένων κατοίκων, οι οποίοι ίσως είχαν επαφή με τα θεατρικά δρώμενα μίας κοντινής περιοχής και οι συγγενείς τους έκριναν σκόπιμο να συνοδευτεί η ταφή τους με αναμνηστικά ενός θεατρικού τύπου⁵⁴.

Από το εσωτερικό τεσσάρων τάφων περισυλλεγή μεγάλος αριθμός χρυσών ελασμάτων σε σχήμα φύλλου, δουλεμένα με την τεχνική της εκκρούσεως⁵⁵. Η εύρεσή τους στην περιοχή του κεφαλιού και του στήθους πιθανολογεί ότι αυτά χρησίμευαν για τη διακόσμηση του ενδύματος και του κεφαλιού⁵⁶. Ο εντοπισμός φύλλων χρυσού σε τάφους της Εύβοιας είναι ιδιαίτερα συχνός, ενώ αντίθετα η εύρεση χρυσών στεφανιών σπανιότερη⁵⁷.

Το παραπάνω ταφικό σύνολο, που χρονολογείται από τον 2^ο αι. π.Χ. έως και τον 2^ο αι. μ.Χ., δεν παρουσιάζει διαφοροποίηση όσον αφορά στις μέχρι σήμερα γνωστές ταφικές πρακτικές της αρχαίας Καρύστου⁵⁸. Παρά το γεγονός όμως ότι τα υλικά κατασκευής των συγκεκριμένων τάφων είναι φτωχά, συγκρινόμενα με τα αντίστοιχα των τάφων της υπόλοιπης νεκρόπολης στους οποίους χρησιμοποιούνται μαρμάρινες και σχιστολιθικές πλάκες⁵⁹, εντούτοις οι ταφές παρουσιάζουν πλουσιότερη κτέριση.

Ο εντοπισμός στη δυτική επέκταση της σύγχρονης πόλης της Καρύστου ενός ακόμη πυρήνα της καρυστινής νεκρόπολης σε συνδυασμό με τις ήδη αποκαλυφθείσες συστάδες τάφων στη βόρεια επέκταση έχουν οδηγήσει στη διατύπωση της άποψης ότι η διάσπαση του νεκρικού χώρου πιθανότατα να απηχεί μορφές κοινωνικής οργάνωσης, όπως είναι οι οίκοι και τα γένη⁶⁰. Επιπλέον από μία πρώτη κατάταξη των μέχρι σήμερα εντοπισμένων πυρήνων της καρυστινής νεκρόπολης προκύπτει ότι κατά τους αρχαϊκούς χρόνους οι χώροι ταφής περιορίζονταν στη δυτική επέκταση της σύγχρονης πόλης της Καρύστου, ενώ κατά την κλασική περίοδο οι πυρήνες της νεκρόπολης πυκνώνουν και εκτείνονται βόρεια ακολουθώντας τον άξονα ενός υποθετικού αρχαίου δρόμου, ο οποίος διέσχιζε τα αρχαία νεκροταφεία των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων⁶¹.

Περισσότερα ωστόσο στοιχεία για τη χρονολογική και τοπογραφική διασπορά των πυρήνων της καρυστινής νεκρόπολης θα προσφέρει η συνέχιση της έρευνας στην περιοχή.

53. Πρβλ. Besques 1986, τ. IV.I, αρ. D3716-D3717, πίν. 68a-b. Thompson 1987, 161, αρ. 44, πίν. 38. Green - Handley 1996, 70-71, πίν. 41, 86-89, πίν. 53-55. Burn - Higgins 2001, 70, αρ. 2143.

54. Χιδίρογλου 2006α, 1061-3. Για την πιθανή ύπαρξη θεάτρου στην περιοχή της αρχαίας Καρύστου βλ. Χιδίρογλου 2006α, 1062, όπου πρόσφατη βιβλιογραφία.

55. Πρβλ. Ριτσώνης 2001, 27-30.

56. Πρβλ. Πωλογιώργη 1988, 122, σημ. 27, 29. Καλλιντζή 2007, 259-260, εικ.1.

57. Ο Γεώργιος Παπαβασιλείου 1910, 51-58, πίν. ΙΔ, 10, κάνει μνεία σε μεγάλο αριθμό τάφων, στους οποίους έχουν βρεθεί χρυσά φύλλα ελιάς, μονά, διπλά και τριπλά, δρυός και μυρσίνης. Για την εύρεση χρυσών στεφανιών στην Εύβοια και συγκεκριμένα στην περιοχή της Χαλκίδας βλ. Ριτσώνης 2001, 25-30, 39-46.

58. Χιδίρογλου 1997, 403-405. Χιδίρογλου 1998, 363-366. Χιδίρογλου 2006β, 104-143.

59. Χιδίρογλου 2006β, 109.

60. Σύμφωνα με τη Χιδίρογλου 2006β, 141, η υπόθεση αυτή ενισχύεται και από μεταγενέστερη αποσπασματική επιγραφή για το γένος των Ευδωριδών, καθώς και πολλές επιγραφικές μαρτυρίες.

61. Βλ. παραπάνω σημ. 2.

SUMMARY

NEW EXCAVATION DATA FROM THE CEMETERIES
OF ANCIENT KARYSTOS*Athena Chatzidimitriou*

In this paper, three small but representative burial groups of Classical and Hellenistic periods are presented. These groups come from three different salvage excavations conducted in the north and west extension of Karystos. During the two first excavations cist graves and one sarcophagus of the 5th and 4th century B.C., with black-figured and black glazed vases used mainly as burial gifts, were revealed.

Burial offerings of pots were also found deposited outside the graves. Vases and clay figurines of similar typology with the burial offerings inside the graves, had been placed among or underneath rough stones. Burial gifts placed outside the grave constitute a typical burial custom attested not only in Euboea but in the neighboring areas of Attica and Boeotia.

The third burial group consisted of nine cist and tile graves. More than one burials were discovered in some of them. A small globular lebes, lagynoi, fusiform and bulbous unguentaria, relief bowls, glass perfume bottles, bronze artifacts, a few clay figurines dating from 2nd century B.C. to 2nd century A.D., had been placed as burial gifts in these graves.

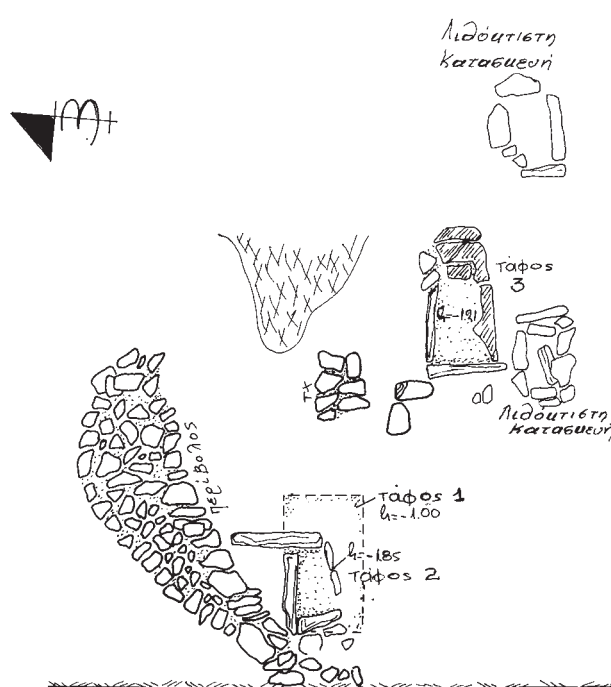
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασίου Μ., 1996-1998. Τρεις μελανόμορφες λήκυθοι από τα Χατζέϊκα Πατρών, *AAA* 29-31, 127-134.
- Anderson-Stojanović V.R., 1987. The chronology and function of ceramic unguentaria, *AJA* 91, 105-122.
- Ανδρειωμένου Α., 1974. Εκ της Δυτικής Νεκροπόλεως της Ερέτριας, *AAA* 7, 229-247.
- Ανδρειωμένου Α.Κ., 1994. Το Νεκροταφείον της Ακραιφίας. Αγρός Ιω. Κόλλια. Μέρος Ι, *ΑΕ*, 155-254.
- Ανδρέου Ι. – Ανδρέου Η., 2000. Τα Μικρογραφικά Αγγεία της Αμβρακίας, στο *Ε΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Πρακτικά, Χανιά, Απρίλιος 1997*, Αθήνα, 301-310.
- Besques S., 1986. *Musée du Louvre. Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs étrusques et romains*, IV.I, Paris.
- Bianchi R.S. – Schlick-Nolte B. – Bernheimer G.M. – Bara D., 2002. *Reflections on ancient glass from the Borowski Collection*, Mainz am Rhein.
- Βλαβιανού-Τσαλίκη Αικ., 1981. Ανασκαφή τάφων στην Ερέτρια, *ΑΔ* 36, *Μελέτες*, 58-81.
- Βλαβιανού Κ., 1987. Τρεις ελληνιστικοί τάφοι στη Μάνικα Χαλκίδας, *AAX* 2, 63-72.
- Bouras L., 1983. *The griffin through the Ages*, Athens.
- Brock R., 1996. The Tribute of Karystos, *EchCl* 40, 357-370.

- Burn L. – Higgins R., 2001. *Catalogue of Greek terracottas in the British Museum*, London.
- Γιαννικουρή Α. – Πατσιαδά Β. – Φιλήμονος Μ., 2000. Χρονολογικά Προβλήματα γραπτής κεραμικής από τη Ρόδο, στο Β΄ *Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική. Χρονολογικά προβλήματα της ελληνιστικής κεραμικής. Πρακτικά, Ρόδος 22-25 Μαρτίου 1989*, Ρόδος, 63-84.
- Chryssanthaki-Nagle K., 2006. La monnaie funéraire dans les nécropoles de Macédoine, στο Guimier-Sorbets A.M. – Hatzopoulos M.B. – Morizot Y. (επιμ.), *Rois, cités, necropoles. Institutions, rites et monuments en Macédoine. Actes des Colloques de Nanterre (Décembre 2002) et d'Athènes (Janvier 2004)*, Athènes, 89-103.
- Δαβάρας Κ., 1985. Ρωμαϊκό νεκροταφείο Αγίου Νικολάου, *ΑΕ*, 130-213.
- Δρούγου Σ. – Τουράτσογλου Γ., 1998. *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας*, Αθήνα.
- Davidson Weinberg G., 1969. Glass manufacture in Hellenistic Rhodes, *ΑΔ 24, Μελέτες*, 143-151.
- Davidson Weinberg G. – McClellan M.C., 1992. *Glass vessels in ancient Greece. Their history illustrated from the Collection of the National Archaeological Museum, Athens*, Athens.
- Delplace Ch., 1980. *Le Griffon. De l'archaïsme à l'époque impériale*, Bruxelles.
- Demand N., 1994. *Birth, death, and motherhood in Classical Greece*, Baltimore.
- Deubner L., 1929. Zum Astragalspiel, *ΑΑ*, 272-281.
- Dusenbery E.B., 1998. *The nekropoleis. Catalogues of objects by Categories, Samothrace II*, Princeton.
- Garland R., 1982. A first catalogue of Attic peribolos tombs, *BSA 77*, 125-176.
- Green R. – Handley E., 1996. *Εικόνες από το αρχαίο ελληνικό θέατρο* (μτφρ. Μ. Μάντζιου), Ηράκλειο.
- Hellström P., 1965. *Pottery of Classical and later date terracotta lamps and glass, Labraunda II.1*, Lund.
- Jacobsen T.W. – Smith P.M., 1968. Two Kimolian Dikast decrees from Geraistos in Euboea, *Hesperia 37*, 184-199.
- Θέμελης Π.Γ. – Τουράτσογλου Ι. Π., 1997. *Οι Τάφοι του Δερβενίου*, Αθήνα.
- IGCH, 1969. *Index of Greek Coin Hoards*, London.
- Καλλιντζή Κ.Στ., 2007. Κοσμήματα από το νεκροταφείο των αρχαίων Αβδήρων, στο *Η Θράκη στον Ελληνορωμαϊκό κόσμο. Πρακτικά του 10^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Θρακολογίας. Κομοτηνή-Αλεξανδρούπολη 18-23 Οκτωβρίου 2005*, Αθήνα, 255-272.
- Καλτσάς Ν., 1998. *Ακανθος Ι. Η ανασκαφή στο νεκροταφείο κατά το 1979*, Αθήνα.
- Keller D., 1985. *Archaeological survey in Southern Euboea, Greece: A reconstruction of human activity from Neolithic times through the Byzantine Period*, Indiana.
- Keller D.R. – Wallace M.B., 1986. The Canadian Karystia Project, *EchCl 30*, 155-159.
- Keller D.R. – Wallace M.B., 1987. The Canadian Karystia Project, 1986, *EchCl 31*, 225-227.
- Keller D.R. – Wallace M.B., 1988. The Canadian Karystia Project. Two Classical farmsteads, *EchCl 32*, 151-157.
- Kern J.H.C., 1957. An Attic “feeding bottle” of the 4th century B.C. in Leyden, *Mnemosyne 10*, 16-21.
- Knigge U., 1976. *Der Südhügel, Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen IX*, Berlin.
- Κόκκου-Βυριδή Κ., 1999. *Ελευσίς. Πρώιμες πυρές θυσιών στο τελεστήριο της Ελευσίνας*, Αθήνα.
- Κουρουνιώτης Κ., 1911. Εξ Αττικής, *ΑΕ*, 246-256.

- Kurtz D. – Boardman J., 1994. *Έθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο* (μτφρ. Ο. Βιζυηνού – Θ. Ξένος), Αθήνα.
- Κωνσταντάτου Α., 2006α. Προκαταρκτικές παρατηρήσεις στα ανθρώπινα σκελετικά κατάλοιπα από το οικόπεδο Βερούχη στην Κάρυστο Ευβοίας, στο Χιδίρογλου Μ. – Χατζηδημητρίου Α. (επιμ.), 2006. *Αρχαιότητες της Καρυστίας*, Κάρυστος, 92-99.
- Κωνσταντάτου Α., 2006β. Παλαιοπαθολογική και ανθρωπολογική μελέτη ανθρωπίνων σκελετικών καταλοίπων από το οικόπεδο Παπαχατζή στην Κάρυστο Ευβοίας, στο Χιδίρογλου Μ. – Χατζηδημητρίου Α. (επιμ.), 2006. *Αρχαιότητες της Καρυστίας*, Κάρυστος, 170-185.
- Λάζος Χ.Δ., 2002. *Παίζοντας στο χρόνο. Αρχαία ελληνικά και βυζαντινά παιχνίδια*, Αθήνα.
- Laumonier A., 1977. *La céramique hellénistique à reliefs. 1. Ateliers « Ioniens », Délos XXXI*, Paris.
- Liampi K., 1998. *Der makedonische Schild*, Bonn.
- Liston M.A. – Papadopoulos J.K., 2004. The “Rich Athenian Lady” was pregnant. The anthropology of a Geometric tomb reconsidered, *Hesperia* 73, 7-38.
- Metzger I.R., 1994. Ein hellenistisches Grabmonument in Eretria, στο *Γ’ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική. Χρονολογημένα Σύνολα - Εργαστήρια, 24-27 Σεπτεμβρίου 1991*, Θεσσαλονίκη, Αθήνα, 71-79.
- Moore M.B., 1997. *Attic Red-figured and white-ground pottery. The Athenian Agora XXX*, Princeton.
- Μοσχονησιώτη Σ., 2004. Εγχώρια Διακοσμημένη Κεραμική από το Νεκροταφείο Αρχαίας Μένδης στη Χαλκιδική, στο Ν. Χρ. Σταμπολίδης - Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου*, Ρόδος 1-4 Νοεμβρίου 2002, Αθήνα, 277-293.
- Μυλωνάς Γ.Ε., 1975. *Το Δυτικόν Νεκροταφείον της Ελευσίνας*, τ. 1-3, Αθήνα.
- Ναλπάντης Δ., 2003. *Ανασκαφή στο οικόπεδο του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού στη Θεσσαλονίκη*, Αθήνα.
- Nenna M.D., 1999. *Les verres, Délos XXXVII*, Paris.
- Παπαβασιλείου Γ., 1910. *Περί των εν Ευβοία τάφων*, Αθήνα.
- Παπαποστόλου Ι., 1977. Ελληνιστικοί τάφοι της Πάτρας Ι, *ΑΔ 32, Μελέτες*, 281-343.
- Παρασκευαΐδης Ε.Σ., 1989. Τα παίγνια των αρχαίων Ελλήνων, *Πλάτων* 41, 68-92.
- Παρλαμά Λ. – Σταμπολίδης Ν.Χ. (επιμ.), 2000. *Η Πόλη κάτω από την Πόλη. Ευρήματα από τις ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου των Αθηνών*, Αθήνα.
- Πωλογιώργη Μ., 1988. Τάφοι του Ωρωπού, *ΑΔ 43, Μελέτες*, 114-138.
- Reinders H. – Prummel W. (επιμ.), 2003. *Housing in New Alos. A Hellenistic town in Thessaly, Greece*, Lisse.
- Rudolph W.W., 1971. *Die Bauchlekythos. Ein Beitrag zur Formgeschichte der attischen Keramik des 5. Jahrhunderts v. Chr.*, Bloomington.
- Ριτσώνης Α.Σ., 2001. *Στέφανος θαλλού χρυσούς*, Αθήνα.
- Ρωμιοπούλου Κ. – Τουράτσογλου Γ., 2002. *Μίεζα, Νεκροταφείο Υστεροαρχαϊκών – Πρώιμων Ελληνιστικών Χρόνων*, Αθήνα.
- Σαλλιώρα-Οικονομάκου Μ., 1999. Τμήμα νεκροταφείου της αρχαίας Χαλκίδας, *ΑΕ*, 219-239.
- Σαμπετάι Β., 2000. Παιδικές ταφές Ακραιφίας, στο Β. Αραβαντινός (επιμ.), *Γ’ Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών, Θήβα, 4-8 Σεπτεμβρίου 1996*, *ΕΕΒΜ* 3/1, Αθήνα, 494-535.
- Schädler U., 1996. Spielen mit Astragalen, *ΑΑ*, 61-73.
- Schmidt E., 1971. *Spielzeug und Spiele der Kinder in klassischer Altertum*, Meiningen.

- Sparkes B.A. – Talcott L., 1970. *Black and plain pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C. The Athenian Agora XII*, Princeton.
- Σωτηριάδης Γ., 1934. Ανασκαφή Μαραθώνος, ΠΑΕ, 29-38.
- Thompson H.A. – Thompson D.B., 1987. *Hellenistic pottery and terracottas*, Princeton.
- Tölle-Kastenbein R., 1974. *Das Kastro Tigani*. Die Bauten und Funde griechischer, römischer und byzantinischer Zeit, *Samos XIV*, Bonn.
- Τσούρη Η., 1996. Ο «θησαυρός» Κάρυστος / 1957 (IGCH 291)*. Συμβολή στην κυκλοφορία των αθηναϊκών τετραδράχμων νέας τεχνοτροπίας στην Εύβοια, στο *Χαρακτήρ. Αφιέρωμα στη Μάντω Οικονομίδου*, Αθήνα, 287-296.
- Φαρμακίδου Ε., 1999. ΑΔ 54, *Χρονικά*, 955-958.
- Φαρμακίδου Ε., 2001. Καύσεις στην Αστυπάλαια, στο Σταμπολίδης Ν.Χρ. (επιμ.), *Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά του Συμποσίου*, Ρόδος 29/4-2/5/1999, Αθήνα, 321-330.
- Varoucha-Christodoulou I., 1960. Acquisitions du musée numismatique d' Athènes, *BCH* 84, 485-503.
- Villing A., 2002. For whom did the bell toll in ancient Greece?, *BSA* 97, 223-295.
- Wallace M.B., 1972. *A history of Karystos from the sixth to the fourth centuries B.C.*, Toronto.
- Wallace M. – Keller D. – Wickens J. – Lambertson R., 2006. The Southern Euboea Exploration Project: 25 years of archaeological research, στο Χιδίρογλου Μ. – Χατζηδημητρίου Α. (επιμ.), 2006. *Αρχαιότητες της Καρυστίας*, Κάρυστος 18-49.
- Χαριτωνίδης Σ.Ι., 1958. Ανασκαφή κλασικών τάφων παρά την πλατείαν Συντάγματος, *ΑΕ*, 1-152.
- Χατζηδημητρίου Α., 2005, (υπό έκδοση). Τοπική κεραμική ελληνιστικών χρόνων από την Κάρυστο Ευβοίας, στο *Πρακτικά Ζ' Επιστημονικής Συνάντησης για την Ελληνιστική Κεραμική, Αίγιο 4-9 Απριλίου 2005*.
- Χατζηδημητρίου Α., 2006. Νέα ανασκαφικά δεδομένα από την αρχαία Κάρυστο, στο Χιδίρογλου Μ. – Χατζηδημητρίου Α. (επιμ.), 2006. *Αρχαιότητες της Καρυστίας*, Κάρυστος, 52-91.
- Χιδίρογλου Μ., 1997. ΑΔ 52, *Χρονικά*, 402-405.
- Χιδίρογλου Μ., 1998. ΑΔ 53, *Χρονικά*, 363-366.
- Χιδίρογλου Μ., 2006α. Κοροπλαστική από την Κάρυστο Ευβοίας. Στοιχεία για την κοινωνική και θρησκευτική ζωή μέσα από τη μελέτη ταφικών συνόλων πήλινων ειδωλίων, στο *ΑΕΘΣΕ* 1, 1057-1076.
- Χιδίρογλου Μ., 2006β. Η Κάρυστος κατά την αρχαϊκή έως την υστεροκλασική περίοδο (6^{ος} - 4^{ος} αι. π.Χ.). Πορίσματα από τις σωστικές ανασκαφές, στο Χιδίρογλου Μ. – Χατζηδημητρίου Α. (επιμ.), 2006. *Αρχαιότητες της Καρυστίας*, Κάρυστος, 105-169.
- Χιδίρογλου Μ. – Χατζηδημητρίου Α. (επιμ.), 2006. *Αρχαιότητες της Καρυστίας*, Κάρυστος.

Εικ. 1. Δυτ. Επέκταση Καρύστου. Οικ. Ευ. Γάγκου. Σκαρίφημα ανασκαφής.

Εικ. 2. Δυτ. Επέκταση Καρύστου. Οικ. Ευ. Γάγκου. Πώρινη σαρκοφάγος (Τάφος 1).

Εικ. 3. Δυτ. Επέκταση Καρύστου. Οικ. Ευ. Γάγκου. Σκυφίδια και θήλαστρο. Τάφος 2.

Εικ. 4. Δυτ. Επέκταση Καρύστου. Οικ. Ευ. Γάγκου. Λήκυθος, θήλαστρο και μελανόγραφη λεκανίδα. Τάφος 3.

Εικ. 5. Δυτ. Επέκταση Καρύστου. Οικ. Ευ. Γάγκου. Γενική άποψη της ανασκαφής μετά την απομάκρυνση της σαρκοφάγου. Διακρίνεται τμήμα του ταφικού περιβόλου.

Εικ. 6. Δυτ. επέκταση Καρύστου. Οικ. Ευ. Γάγκου. Εναπόθεση αγγείων.

Εικ. 7. Δυτ. επέκταση Καρύστου. Οικ. Ευ. Γάγκου. Εναπόθεση αγγείων και προτομών.

Εικ. 8. Δυτ. επέκταση Καρύστου. Οικ. Ευ. Γάγκου. Μελανόμορφες λήκυθοι.

Εικ. 9. Δυτ. επέκταση Καρύστου. Οικ. Ευ. Γάγκου.
Οινοχόη Κορινθιακού τύπου.

Εικ. 10. Δυτ. επέκταση Καρύστου. Οικ. Ευ. Γάγκου.
Γυναικείες προτομές.

Εικ. 11. Βόρεια επέκταση Καρύστου. Δημοτικό έργο.
Πήλινο ειδώλιο γρύπα.

Εικ. 12. Βόρεια επέκταση Καρύστου. Δημοτικό έργο.
Λεκανίδα με ερυθρόμορφο πάμα.

Εικ. 13. Βόρεια επέκταση Καρύστου. Δημοτικό έργο.
Μικύλλα αγγεία από τάφο.

Εικ. 14. Βόρεια επέκταση Καρύστου. Οικ. Ελ.
Βερούχη. Ανάλυφος σκύφος Τάφος 2.

Εικ. 15. Βόρεια επέκταση Καρύστου. Οικ. Ελ. Βερούχη. Γυάλινη στρεπτή ράβδος. Τάφος 7.

Εικ. 16. Βόρεια επέκταση Καρύστου. Οικ. Ελ. Βερούχη. Χρυσή δανάκη. Τάφος 7.

Εικ. 17. Βόρεια επέκταση Καρύστου. Οικ. Ελ. Βερούχη. Πήλινο ειδώλιο ηθοποιού. Τάφος 9.

«ΓΕΡΑΙΣΤΙΟΙ ΤΕ ΚΑΤΑΦΥΓΑΙ...». ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ, ΚΥΚΛΩΨ, 295
ΓΕΡΑΙΣΤΟΣ ΚΑΡΥΣΤΙΑΣ. ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ ΤΩΝ
ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ*

Μαρία Α. Χιδίρογλου

ΠΗΓΕΣ

Το αρχαίο πόλισμα και λιμάνι της Γεραιστού, που εντοπίζεται στο σημερινό Καστρί Πλατανιστού Δήμου Καρύστου Ευβοίας (εικ. 1), αναφέρεται για πρώτη φορά στην Οδύσεια¹. Επιστρέφοντας από την Τροία οι Νέστωρ, Διομήδης και Μενέλαος με τα πληρώματα των πλοίων τους, *ἐς δὲ Γεραιστὸν ἐννύχαι κατάγοντο. Ποσειδάωνι δὲ ταύρων πόλλ' ἐπὶ μῆρ' ἔθεμεν, πέλαγος μέγα μετρήσαντες*. Οι ήρωες προσφέρουν πλούσια ευχαριστήρια θυσία στον Γεραίστιο Ποσειδάωνα, επειδή διέπλευσαν με ασφάλεια το ανοικτό Αιγαίο² από την Λέσβο ως την Γεραιστό, που βρίσκεται στο νοτιοανατολικό άκρο της Εύβοιας, απέναντι από τη νήσο Άνδρο. Το μακρόβιο ιερό του Ποσειδάωνα στην ευλίμενη³ κώμη⁴ Γεραιστό απέτελεσε άσυλο κατά τους ιστορικούς χρόνους και με την ιδιότητα του αυτή αναφέρθηκε τόσο στην ποίηση όσο και στην ιστοριογραφία. Στο ιερό διεξάγονταν οι Γεραίστιοι αγώνες, σύμφωνα με μαρτυρία σχολίου στον Πίνδαρο⁵. Στον Ευριπίδειο Κύκλωπα η αναφορά *Γεραίστιοί τε καταφυγαί*, αποτελεί ενδεχομένως συνειρμικό συνδυασμό και των δύο ερμηνειών, τόσο του καλού καταφυγίου με την έννοια του λιμένος όσο και του γνωστού ιερού ασύλου⁶. Ακόμη, στους

* Ευχαριστίες οφείλονται στους διοργανωτές και την Επιστημονική Επιτροπή του ΑΕΘΣΕ, στον καθηγητή του Πανεπιστημίου Lawrence J. Wickens, στον επίτιμο Διευθυντή του Επιγραφικού Μουσείου Χ. Κριτζά, στη φίλη και συνάδελφο Α. Χατζηδημητρίου, στις φύλακες του Μουσείου Καρύστου, Σ. Σταμπέλου, Ευ. Αθανασίου, στο εργατικό προσωπικό και ειδικότερα στο Ν. Σίμο για την πολύτιμη συμβολή τους στην έρευνα. Ευχαριστώ επίσης τους Ν. Σίμο και Ν. Ζαρμπούτη για την βοήθεια τους στις τοπογραφικές μετρήσεις, καθώς και για τη φωτογράφιση του χώρου των αρχαίων λιμενικών εγκαταστάσεων που εντόπισε ο Ν. Σίμος.

1. Οδύσεια, γ 176-9 και γ 169-72.

2. Καθ' όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας οι κίνδυνοι ενός ταξιδιού στην ανοικτή θάλασσα θεωρήθηκαν μεγάλοι. Πολλές ενδεικτικές μαρτυρίες από τις αρχαίες πηγές έχουν συγκεντρωθεί στο Casson 1995, 178-195.

3. Ενδεικτικά για την αρχαία ναυτική παράδοση στην Εύβοια, καθώς και το διαμετακομιστικό και αποικιακό ρόλο των Ευβοέων στη Μεσόγειο: Boardman 1988, 39-43, 162-172, 225-226, 229. Porpham 1994, 11-34. Lemos 1998, 45-58. Huber 1998, 109-133. Μαζαράκης Αινιάν 2000, 52-54, 119-132. Ridgway 2000, 31-59. Για ευβοϊκά πλοία: Calligas 1990, 77-83.

4. Στέφανος Βυζάντιος, λήμμα Γεραιστός: «Γεραιστός κώμη Εύβοιας, ἐν ἣ ἱερὸν Ποσειδάωνος, ἀπὸ Γεραιστοῦ, τοῦ υἱοῦ τοῦ Διός...». Πρβλ.: Μέγα Ἑτυμολογικόν, 227: Γεραιστός.

5. Schol. Pind., Ol. 13.159b. Χιδίρογλου 1996-1997, 185-186.

6. Ευριπίδης, Κύκλωψ, 295. Seaford 1984. Voelke 2001. Ο Ευριπίδειος Κύκλωψ, το μόνο σατυρικό δράμα που σώζεται ολόκληρο μέχρι σήμερα, θεωρείται ότι ανήκει στην οψιμότερη περίοδο του ποιητού. Η έρευνα τοποθετεί

Αριστοφανικούς Ιππείς, ο στίχος που αναφερόταν στο Γεραίστιο παίδα του Κρόνου αποτελούσε για τους θεατές εύληπτη υπόδειξη του θεού Ποσειδώνα⁷. Ωστόσο, κατά την εκδοχή που διασώζει ο Στέφανος Βυζάντιος ο *Γεραίστος* είναι αδελφός του Ταίναρου και *παις του Διός*⁸.

Πολλοί αρχαίοι συγγραφείς των ιστορικών χρόνων⁹ αναφέρουν τον ασφαλή λιμένα της Γεραιστού, την μεγάλη εμπορική κίνηση σε αυτόν, την αρχαία πόλη και τον φημισμένο ναό του Γεραίστιου Ποσειδώνα. Από τον Θουκυδίδη μαθαίνουμε ότι το 428 π.Χ. μπορούσε εύκολα κάποιος, λόγω της εμπορικής κίνησης, να βρει ένα εμπορικό πλοίο στην Γεραιστό για να αποπλεύσει προς Μυτιλήνη¹⁰. Ο Ξενοφών αναφέρεται στη Γεραιστό¹¹, ο Δημοσθένης¹² μνημονεύει τη σύλληψη πλοίων που κατευθύνονταν στη Γεραιστό από το Φίλιππο Β' προ του 351 π.Χ. και ο Αρριανός μας πληροφορεί για την συνήθη πορεία των εμπορικών πλοίων από την Χίο, την Γεραιστό και τον Μαλέα¹³. Ο Στράβων, από τους μεταγενέστερους, μνημονεύει την *κατοικίαν αξιόλογον* της Γεραιστού, το φημισμένο ιερό του Ποσειδώνα και την εμπορικότητα του λιμανιού¹⁴. Ο Λίβιος¹⁵ ονομάζει την Γεραιστό *nobilem Euboeae portum*, ενώ από μία επιγραφική μαρτυρία και με τη συνεπικουρία του Προκόπιου¹⁶ πληροφορούμαστε για το λίθινο αναθηματικό πλοίο του Αγησίλαου, ο οποίος, εποφθαλιμώντας τη δόξα του Αγαμέμνονα, το ανέθεσε στην Αρτέμιδα Βολοσία στη Γεραιστό, κατά τον απόπλου του Σπαρτιατικού στόλου από εκεί προς τις Μικρασιατικές ακτές.

Οι *Νύμφαι Γεραισταί*, είναι επιγραφικά γνωστές στην Αττική, συνδέονται με τον Κηφισό, την Απολλώνια τριάδα και άλλες θεότητες και η ονομασία τους, εκτός από την φανερή σχέση με το *γέρας* που τους οφείλεται, καθώς είναι τροφοί θεοτήτων¹⁷ μαρτυρούμενες ως *Γεραιστιάδες*, τροφοί του Διός, στην Κρήτη¹⁸, πιθανόν σχετίζεται επίσης με το ευβοϊκό τοπωνύμιο. Τέλος, σύμφωνα με τη μυθική παράδοση, πάνω στον τάφο του Κύκλωπα *Γεραιστού*, στην Αττική, πραγματοποιήθηκε η θυσία των Υακινθίδων, των κορών του Λακεδαιμόνιου Υακινθου, προκειμένου να απαλλαγεί από λοιμό και λιμό η πόλη της Αθήνας, κατά την περίοδο της θαλασσοκρατορίας του Μίνωος¹⁹.

Η Γεραιστός γνώρισε την αθηναϊκή, σπαρτιατική, μακεδονική και ρωμαϊκή επικυριαρ-

το έργο χρονικά πριν από τις τραγωδίες Εκάβη και Αλκηστis, μετά το 428 π.Χ. ή πριν από το 425- 424 π.Χ.: Lesky 1981, 559-560, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία.

7. Αριστοφάνης, *Ίππεις* 561: «ὦ Γεραίστιε παῖ Κρόνου, ...».

8. Στέφανος Βυζάντιος, λήμμα Ταίναρος: «πόλις ἀπὸ Ταίναρου τοῦ Γεραίστου μὲν ἀδελφοῦ, Διὸς δὲ παιδός».

9. Ενδεικτικά, βλ. τις συγκεντρωμένες αναφορές: *Der Neue Pauly*, s.v. Geraistos (Γεραίστος), 947, 948. Hansen-Nielsen *et al.* 2004, 645, s.v. Geraistos (Γεραίστος).

10. Θουκυδίδης, *Ιστορία*, 3.3.5: «τοῖς δὲ Μυτιληναίοις ἀνὴρ ἐκ τῶν Ἀθηνῶν διαβάς ἐς Εὐβοίαν καὶ πεζῇ ἐπὶ Γεραιστὸν ἑλθὼν, ὀλκάδος ἀναγομένης ἐπιτυχῶν, πλῶ χρησάμενος καὶ τριταῖος ἐκ τῶν Ἀθηνῶν ἐς Μυτιλήνην ἀφικόμενος ἀγγέλλει τὸν ἐπίπλουν...».

11. Ξενοφών, *Ἑλληνικά* III, 4, 4: (Αγησίλαος) «...ἀφικόμενος δὲ ἐπὶ Γεραιστὸν καὶ συλλέξας ἐκεῖ ὅσον ἐδύνατο τοῦ στρατεύματος πλεῖστον εἰς Ἔφεσον τὸν στόλον ἐποιεῖτο...».

12. Δημοσθένης, 4.34: «πρὸς τῷ Γεραιστῷ τὰ πλοῖα συλλαβὼν ἀμύθητα χρήματα ἐξέλεξε...».

13. Αρριανός, *Ἀνάβασις*, 2.1.2: (Μέμνων) «...καὶ μέρος μὲν τι τῶν νεῶν τὸν λιμένα αὐτῶν (Μυτιληναίων) ἐφύλασσε, τὰς δὲ ἐπὶ τὴν ἄκραν τῆς Λέσβου τὸ Σίγγριον, ἵνα ἢ προσβολὴ μάλιστ' ἔστι ταῖς ἀπὸ τε Χίου καὶ Γεραιστοῦ καὶ Μαλέας ὀλκάσιν, ...».

14. Στράβων, 10.1.2, 7. Κα: 10. 446.

15. Λίβιος, 31.45.10.

16. *IG XII.9.1258*. Προκόπιος, *Ἐπεὶ τῶν Πολέμων* 8.22.27-9. Wallace 1972, 332-334.

17. Lerat 1946, 198. Ervin 1959, 146-150. Hadzisteliou-Price 1971, 48-69, εἰδ. 50, ὑποσ. 24.

18. *Μέγα Ἐτυμολογικόν*, λήμμα Γεραιστιάδες: οὕτω νύμφαι καλοῦνται ἐν Γόρτυνι τῆς Κρήτης, ὅτι τὸν Δία τρέφουσαι ἐγέραιρον. Ervin 1959, 149.

19. Απολλόδωρος, 3. 212 (XV.8). Κακριδής 1986, 342-343. Ervin 1959, 149-155.

χία, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των πηγών και την ιστορική έρευνα της Καρυστίας²⁰. Από τις πληροφορίες των πηγών συνάγεται ότι σε πολλές περιόδους η Γεραιστός απετέλεσε σταθμό για τα εμπορικά πλοία οποιασδήποτε προέλευσης στην διαδρομή τους προς την μικρασιατική ακτή και το ανατολικό Αιγαίο²¹. Τέσσερις επιτύμβιες στήλες²², μία τιμητική²³ του τρίτου τέταρτου του 3^{ου} αιώνα π.Χ. και μία²⁴ που διατηρεί μόνο την λέξη ΓΕΡΟ[Ν] προέρχονται από το Καστρί. Το όνομα Γεραίστιος Απολλωνίου διατηρείται σε μία αποσπασματικά σωζόμενη στήλη από την Κάρυστο, που χρονολογείται στο τέλος του 3^{ου} έως το πρώτο ήμισυ του 2^{ου} αιώνα π.Χ.²⁵ Χάλκινα νομίσματα από το νομισματοκοπείο της Καρύστου με τη μορφή του Ποσειδώνα στον εμπροσθότυπο και τρίαίνα με δελφίни στον οπισθότυπο χρονολογούνται στον 3^ο έως και 2^ο αιώνα π.Χ. και αποτελούν μία πρόσθετη ένδειξη της σημασίας της λατρείας του θεού αυτού στη Νότια Εύβοια²⁶. Ακόμη, μία επιγραφική μαρτυρία, προερχόμενη από τους καταλόγους των προς δήμευση περιουσιακών στοιχείων των Ερμοκοπιδών, πιστοποιεί ότι ένας τουλάχιστον πλούσιος Αθηναίος διατηρούσε κτήματα στην περιοχή κατά τη διάρκεια του τελευταίου τέταρτου του 5^{ου} π.Χ. αιώνα²⁷.

ΤΑΥΤΙΣΗ ΘΕΣΗΣ

Η θέση Καστρί²⁸ ταυτίστηκε με βεβαιότητα με την αρχαία Γεραιστό μετά την ανακάλυψη σε αυτό της τιμητικής στήλης, στην οποία αναγραφόταν η απονομή τιμών προς τον Καρυστινό δικαστή Χαρίανθο. Κατά τη διάρκεια του τρίτου τέταρτου του 3^{ου} αιώνα π.Χ., στα χρόνια του Αντιγόνου Γονατά ή του Αντιγόνου Δώσωνας, ο Καρύστιος Χαρίανθος εκδίκασε με επιτυχία τις δικαστικές διαφορές των Κιμώνιων, με αποτέλεσμα, μεταξύ άλλων τιμών, να στηθεί τιμητική στήλη για αυτόν, στο ιερό του Γεραίστιου Ποσειδώνας, χώρο λατρείας επίσημο και σημαντικό στη Νότια Εύβοια, σύμφωνα με τους μελετητές της επιγραφής²⁹. Η ταύτιση επιβεβαιώθηκε με την αποκάλυψη αρχαίων οικοδομικών καταλοίπων, όπως ενός δημοσίου κτιρίου ρωμαϊκών χρόνων κατά την ανασκαφή του Άγγ. Χωρέμη, στο οικοπέδο Βασιλείου Παπαγεωργίου ή Παπαμαστρογιάννη, κοντά στον τόπο ανεύρεσης της επιγραφής (εικ. 1: **θέση 1**).

Σύμφωνα με τις νεότερες απόψεις των ερευνητών, τα συγγενή ιερά του Ποσειδώνα στην Γεραιστό, Καλαύρεια και Ταίναρο συνδέονται με κοινά μορφολογικά, θρησκευολογικά και μυ-

20. Keller 1985, 203-205, 211-215, 225. Chapman 1993, 21, 25, 27, 35, 49, 55. Brock 1996, 357-370.

21. Βλ. υποσ. 9-12. Schumacher 1993, 62-87. Gehrke 1992, 104-105.

22. IG XII.9.45 -48. Wallace 1972, 301 (αρ. 38, 41), 305 (αρ. 52, 56): όπου όλες χαρακτηρίζονται αβέβαιης χρονολόγησης.

23. IG XII.9.44. Wallace 1972, 306 (αρ. 57).

24. IG XII.9.49.

25. IG XII.9.28. Wallace 1972, 299 (αρ. 31).

26. SNG, 423. BMC VIII, 24, πίν. XIX, 6. Lanz *Numismatik, Auktion 111* (25 Nov. 2002), München, 590-591. Τσούρτη 2006, 202-203, εικ. 21.

27. Κτήμα του Οϊονίου, Ο[ιονοχάρους] στη Γεραιστό: W. Kendrick Pritchett, *Hesperia* 22, 1953, 254, 261.

28. Το Καστρί αποτελεί κηρυγμένο και οριοθετημένο αρχαιολογικό χώρο (ΦΕΚ 621/Β/22-8-1972 και ΦΕΚ 144/ΑΑΠ/19-4-2007).

29. Κάρυστος. Αρχαιολογικό Μουσείο, 21. BCH 1891, 404-405. Jacobsen - Smith 1968, 184-199. Ο Wallace χρονολογεί το ψήφισμα στους χρόνους μεταξύ 248 και 239 π.Χ.: Wallace 1972, 306 (αρ. 57).

θολογικά στοιχεία³⁰. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες πηγών και επιγραφών, Γεραίστιος μήνας αναφέρεται στα ημερολόγια των πόλεων Καλαύρειας, Τροιζήνος, Σπάρτης, Καλύμνου και Κω³¹, θεοφορικά ονόματα με την ίδια ρίζα εντοπίζονται εκτός από την Κάρυστο, στη Δήλο, στην Κω, στη Ρόδο και στην Κρήτη³², ενώ στην Τροιζήνα μαρτυρείται πολυήμερη εορτή κατά το μήνα Γεραίστιο³³, καθώς και γένος Γεραιστιαδών³⁴. Η μαρτυρούμενη ονομασία του *Γεραιστικού* λιμένος και πολισματος³⁵, που εντοπίζεται κοντά στην Τέο και βορείως της Μυοννήσου στη Μικρασιατική ακτή, καθώς και το μαρτυρούμενο *Γεραίστιον, χωρίον της Αρκαδίας*³⁶, αποτελούν ενδείξεις ευρύτερου δικτύου λατρευτικών συσχετισμών της επώνυμης θεότητας της Νοτιοευβοϊκής κώμης³⁷.

ΕΡΕΥΝΑ ΠΕΔΙΟΥ

Όπως έχει διαπιστωθεί από την έρευνα πεδίου και επιβεβαιώνεται από τις σωστικές ανασκαφές της ΙΑ' ΕΠΚΑ, η ελληνιστική και ρωμαϊκή εγκατάσταση στην Γεραιστό εκτείνεται τουλάχιστον από τον χώρο της ανασκαφής Χωρέμη μέχρι την ακτογραμμή. Οι παλαιότερες επιφανειακές έρευνες, κυρίως από τον H.L. Sackett κ.α., οι πιο πρόσφατες συστηματικές έρευνες πεδίου από τους D. Keller και J. Wickens, του Καναδικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, καθώς και από την ΙΑ' ΕΠΚΑ, οδήγησαν στον εντοπισμό και στην καταγραφή πλήθους αρχαίων θέσεων αγροικιών, πύργων και εργαστηριακών εγκαταστάσεων, κλασικών έως ρωμαϊκών χρόνων, τόσο στην κοιλάδα, όσο και στα υψώματα της θέσης Καστρί (εικ. 1: Θέσεις 12-34)³⁸. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις θέσεις στα υψώματα στα δυτικά και νοτιοδυτικά του κόλπου του Καστρίου, όπου διατηρούνται ίχνη τοίχων αγροικίας κλασικών έως ελληνιστικών χρόνων και τα θεμέλια πύργου και τοίχων ελληνιστικών χρόνων³⁹ (εικ. 1: Θέσεις 12, 19), αντίστοι-

30. Schumacher 1993, 80-83. Βλ. και Κατσωνοπούλου 2003, 117-126.

31. Schumacher 1993, 63-64, 83, υποσ. 2.

32. Γέρυλλος Καρυστίου και Γέρυλλος Πιστοξένου στη Δήλο: Vial 1984, 270-271, 289, 298, 309-310, 334, 381. Γεραίστις στη Ρόδο, καθώς και στις Ιαλυσό, Κάμφο και Λίνδο, Γεραστis, Γεράστιος και Γεραστιφάνης στην Κω, Γεραίστις στην Φαλάσαρνα Κρήτης: Fraser – Matthews 1987, 107. Segre 2007, s.v. Γεράστιος. Το όνομα Γεραίος μαρτυρείται και στα Στύρα, στην επικράτεια της Ερέτριας, κατά τον 4^ο – 3^ο αιώνα π.Χ.: IG XII.9.245 (A), 204.

33. Αθήναιος, 14.639C. Schumacher 1993, 65.

34. IG 4.757.B 12-13. Πολύβιος, 38.15.6 (39.8). Schumacher 1993, 63-66, 83, υποσ. 4.

35. Λίβιος 37.27-8. Στράβων, 14.1.30. Morrison – Coates 1996, 104-109.

36. *Μέγα Έτυμολογικόν*, s.v. Geraistion: «χωρίον τῆς Ἀρκαδίας παρὰ τὸ γέρας· ὅτι τίμιόν ἐστίν διὰ τὸ ἐκεῖ τὸν Δία σπαργανωθῆναι.». Ervin 1959, 153, υποσ. 31e. Για τις σχέσεις αρχαίων τοπωνυμίων της Νότιας Εύβοιας με την Πελοπόννησο: Χατζηδημητρίου 2006, 1086-1088. Για τον μαρτυρούμενο τόπο με την ονομασία Κάρυστος στα σύνορα Αρκαδίας – Λακωνίας: Στράβων, 10.1.6 (446). Πίκουλας 1988, 239-240. Για την αντιστοιχία αρχαίων τοπωνυμίων και παραδόσεων της Αρκαδίας, όπως το Γεραίστιον χωρίον, με παρόμοιας ρίζας αρχαία ονόματα στην Κρήτη, όπως οι Νύμφες Γεραιστιάδες της Ίδης: Jost 1985, 243-244, 248-249.

37. Ενδεικτικά: Vian 1944, 97-117. Lerat 1946, 196-203. Vian 1952, 129-155. Schumacher 1993, 62-87. Knoepfler 2000, 337-339. Για τις μαρτυρούμενες μετακινήσεις των Δρυόπων: Fourgous 1989, 5-32.

38. Έρευνες πεδίου: Baumeister 1864, 34-35. Sackett – Hankey – Howell – Jacobsen – Popham 1966, 82-83. Wallace – Keller – Wickens – Lamberton 2006, 17-49, ιδιαίτ. 35-43. Ευχαριστώ τον Δρ. D. Keller για τις σημειώσεις με στοιχεία της από το 1984 επιφανειακής έρευνάς του στην περιοχή ανατολικά της Καρύστου, που μου είχε παλαιότερα παραχωρήσει και οι οποίες έχουν κατατεθεί στο αρχείο της ΙΑ' ΕΠΚΑ, καθώς και τον J. Wickens, καθηγητή του Πανεπιστημίου Lawrence, για την άδεια να συμπεριληφθούν στην τοπογραφική αποτύπωση των αρχαιοτήτων του Καστρίου οι θέσεις της πρόσφατης συστηματικής επιφανειακής έρευνάς του στην περιοχή Καστρί.

39. Βλ. τις υπ' αρ. πρωτ. ΙΑ' ΕΠΚΑ: 5974/17-11-03 και 6739/7-12-04 εκθέσεις αποτελεσμάτων του

χα. Σημαντικό εύρημα του νεότερου προγράμματος επιφανειακής έρευνας του Καναδικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου αποτελεί τμήμα αρχαίας λιθόστρωτης οδού που οδηγεί από τα υψώματα στα δυτικά του Καστριού πιθανότατα προς το λιμάνι της Γεραιστού, ενδεχομένως και προς την κατεύθυνση της Καρύστου⁴⁰.

Στο ακρωτήριο Μαντήλι, ή Γεραιστός κατά την αρχαία ονομασία⁴¹, διατηρούνται επίσης αρχαία οικοδομικά κατάλοιπα ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, ενώ σε άλλα σημεία της παραλιακής ζώνης (**εικ. 1: θέσεις 15, 18**), έχουν εντοπισθεί ανοικτοί, συλημένοι από παλαιά, λαξευμένοι στο βράχο τάφοι. Κατάλοιπα τάφων εντοπίζονται και στην ανατολική παραλία (**εικ. 1: θέση 2**). Στη θέση Κάλαμος Καστριού έχουν εντοπισθεί επίσης οικοδομικά κατάλοιπα αρχαίων πύργων κλασικών και ελληνιστικών χρόνων (**εικ. 1: θέσεις 20, 22**)⁴². Τα οικοδομικά κατάλοιπα ορθογώνιων κτιρίων από επιμελημένη αργολιθοδομή είναι επίσης ορατά στη νησίδα Μανδηλού, που βρίσκεται στο θαλάσσιο χώρο μεταξύ Άνδρου και Ευβοίας, στα νοτιοδυτικά από το Καστρί⁴³.

ΣΩΣΤΙΚΕΣ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ

Τα αποτελέσματα των σωστικών ανασκαφών της ΙΑ' ΕΠΚΑ στο Καστρί επιβεβαίωσαν την έκταση και τη σημασία του αρχαίου αυτού λιμένος και πολισματος.

Συγκεκριμένα, στο οικόπεδο Β. Παπαγεωργίου ή Παπαμαστρογιάννη ανασκάφηκε το 1974 από τον αείμνηστο Άγγελο Χωρέμη τμήμα στοάς (**εικ. 1: θέση 1**), με κιονοστοιχία από μικρούς αρράβδωτους κίονες και στα δυτικά αυτής μεγάλοι χώροι με δάπεδα από ορθογώνιες, μαρμάρινες πλάκες. Στα δυτικά αυτών βρέθηκε τμήμα τοίχου με παραστάδες πεσμένο συνολικά, προφανώς από σεισμό, κατά τον ανασκαφέα. Στη βόρεια πλευρά του τοίχου 1 στο οικόπεδο αυτό, διερευνήθηκε λακκοειδής ακτέριστος τάφος. Τα οικοδομικά αυτά κατάλοιπα ανήκουν πιθανότατα σε δημόσιο κτίριο υστερορωμαϊκών χρόνων κτισμένο πάνω σε άλλα οικοδομήματα του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Στους τοίχους του υστερορωμαϊκού κτιρίου είχαν εντοιχισθεί αρχιτεκτονικά μέλη παλαιότερου μνημειακού κτιρίου, όπως τρίγλυφα και επιστύλια. Αποσπασματικά σωζόμενη ενεπίγραφη στήλη εντοιχισμένη σε τοίχο του κτιρίου αυτού φέρει τμήμα αναθηματικής πιθανότατα επιγραφής, με ορατά στην κατά χώρα θέση της εντοιχισμένης στήλης τα γράμματα ΠΟΣΕ, τα οποία συσχετίστηκαν με τον τοπικό ναό του Ποσειδώνα, που πιθανόν εντοπίζεται, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, σε μικρή απόσταση από το χώρο αυτό, όπως αναφέρθηκε παραπάνω⁴⁴.

Ερευνητικού Έργου του Καναδικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου για το 2003 και 2004 αντίστοιχα.

40. Wallace - Keller - Wickens - Lamberton 2006, 39-40.

41. Ἡρόδοτος, *Ἱστορία*, 9.7.1: «...ὡς ἂν μὴ ὀφθείησαν ὑπὸ τῶν πολεμίων περιπλέουσαι Εὐβοίαν κατὰ τε Καφηρέα καὶ περὶ Γεραιστὸν ἐς τὸν Εὐριπον...».

42. Βλ. στην υπ' αρ. πρωτ. 5974/17-11-03 έκθεση του Καναδικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου: θέσεις 84Α08, 84Α5, 84Α9.

43. Κατά τη διάρκεια αυτοψίας από το Ν. Σίμο (ΙΑ' ΕΠΚΑ) εντοπίστηκαν οικοδομικά κατάλοιπα ορθογώνιων κτιρίων από αργολιθοδομή σε έκταση τουλάχιστον 300 τ.μ. στη βορειοδυτική πλευρά της νησίδας.

44. Χωρέμης 1974, 28-32. Χωρέμης, Γεραιστός (Καστρί) Καρυστίας, *ΑΔ* 28, 1973, *Χρονικά*, 1977, 305-306. Η λιθόπλινθος με τμήμα επιγραφής ΠΟΣΕ ορατό στην κατά χώρα θέση της μεταφέρθηκε πρόσφατα στο Μουσείο Καρύστου και ενδεχομένως προέρχεται από επιτύμβια και όχι αναθηματική στήλη, παρατήρηση που οφείλω στον Μ. Arjona Pérez. Για το γειτονικό χωριό Πλατανιστός και το μνημειακό ανάλημμα που σώζεται εκεί, στη θέση Ελληνικό: Bursian 1872, 434-436. Παπαβασιλείου 1908, 101-111. Goette 2000, 399-403.

Στο οικοπέδο Π. Κέλερη-Παπαμαστρογιάννη αποκαλύφθηκαν το 1997 λιθοσωροί προερχόμενοι πιθανόν από τοιχάρια από αργολιθοδομή που εδράζονταν σε στρώματα ελληνιστικών χρόνων και εντοπίστηκε, στο όριο του οικοπέδου με το ρέμα και κάτω από την περίφραξη, ορατός τοίχος και θεμέλια πύργου επί της παράκτιας ζώνης (**εικ. 1: θέση 3**). Στο νότιο όριο του οικοπέδου αποκαλύφθηκε ένας αποσπασματικά σωζόμενος πίθος, καθώς και ένα σιδερένιο μαχαιρίδιο⁴⁵.

Κατά τα έτη 2001 και 2005 αποκαλύφθηκαν εκτεταμένα αρχαία οικοδομικά κατάλοιπα, κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφικής έρευνας από την ΙΑ' ΕΠΚΑ, σε έκταση περί τα 180τ.μ., εντός του οικοπέδου Δ. & Γ. Αλεξόπουλου, στην παραθαλάσσια ζώνη στο Καστρί (**εικ. 1: θέση 4**). Στο χώρο αυτό διερευνήθηκε ο ημικυκλικός τοίχος 1 (Τχ1) με μήκος χορδής τόξου 9,70μ. και πλάτος 0,70μ., που χρονολογείται στους υστερορωμαϊκούς χρόνους και φέρει εσωτερικά χωρίσματα (**εικ. 2**). Στα βόρεια του τοίχου αυτού αποκαλύφθηκε άλλος ημικυκλικός τοίχος (Τχ2) από αργολιθοδομή, επάλληλος του πρώτου, με ορατό μήκος χορδής τόξου 7,50μ., πλάτους 0,80μ. έως 1μ., καθώς και ένας επιμήκης τοίχος (Τχ3), αποκαλυφθέντος μήκους 11,20 μέτρων και πλάτους 0,70 μέτρων, από σαθρή αργολιθοδομή κατεύθυνσης ΒΑ-ΝΔ, στα ανώτερα στρώματα εντοπισμού του οποίου περισυνελέγη πλήθος οστράκων ελληνιστικών και υστερορωμαϊκών χρόνων (**εικ. 3**). Λόγω της έκτασης και του βάθους αυτών των αρχαίων καταλοίπων, τα οποία πιθανόν συσχετίζονται με τις διατηρούμενες αρχαίες λιμενικές εγκαταστάσεις που είναι ορατές στην παρακείμενη του οικοπέδου ακτογραμμή, δεν κατέστη δυνατή η εξάπλωση των ανασκαφικών τομών σε όλο το χώρο του οικοπέδου, ούτε σε όλο το βάθος των αρχαίων καταλοίπων. Σημειώνεται μόνο ότι σε ενδεικτική υποτομή διερεύνησης θεμελίωσης εσωτερικά του ημικυκλικού τοίχου (Τχ1) εντοπίστηκαν λιθοσωροί προερχόμενοι από αρχαιότερα οικοδομικά κατάλοιπα και περισυνελέγησαν όστρακα υστεροκλασικών χρόνων. Ο χώρος αυτός με τη μορφή επάλληλων περιβόλων συσχετίζεται με τις λιμενικές εγκαταστάσεις που εντοπίσαμε την ίδια περίοδο στην ακτογραμμή.

Τα οικοπέδα Παπαμαστρογιάννη –Κέλερη και Αλεξόπουλου συνορεύουν κατά τη νότια τους πλευρά με την ακτογραμμή. Κατά τη διάρκεια της κακοκαιρίας του χειμώνα 2004-05 και επειδή η στάθμη της θάλασσας μειώθηκε αυξάνοντας το χώρο της παράλιας ζώνης και αφαιρώντας τις αμμώδεις επιχώσεις της, διαπιστώθηκε η ύπαρξη εκτεταμένων αρχαίων λιμενικών και οχυρωματικών οικοδομικών καταλοίπων και στους δύο κολπίσκους στην ακτογραμμή⁴⁶. Συγκεκριμένα στο βορειότερο από τους δύο κολπίσκους διαπιστώθηκε η ύπαρξη ενός μεγάλου και ισχυρού τοίχου κατεύθυνσης Α-Δ, ορατού μήκους 28,50μ., (**εικ. 4, εικ. 1: και σχέδιο: θέση 5**) στη νότια παρειά του οποίου εφάπτονταν δύο εγκάρσιοι τοίχοι, ορατού μήκους 10μ., για τον δυτικότερο και 8,20μ. για τον ανατολικότερο (**εικ. 5**). Οι εγκάρσιοι αυτοί τοίχοι, σε έναν από τους οποίους διακρίναμε, μέσα στην αμμώδη ακτή, σύνδεση των λιθόπλινθων με μεγάλο Πειό-σχημο μολύβδινο σύνδεσμο⁴⁷, έχουν κατεύθυνση Β-Ν, προς το χώρο των προαναφερθέντων οικοπέδων. Άλλη παρόμοια κατασκευή με τρεις ορατούς εγκάρσιους τοίχους κατεύθυνσης Β-Ν, που εφάπτονται στη βόρεια παρειά ενός τοίχου ορατού μήκους 25,30μ. και κατεύθυνσης Α-Δ, εντοπίζεται αμέσως δυτικότερα. Οι θεμελιώσεις δύο τετράγωνων ισχυρών πυργοειδών κατασκευών, με ορατό ή σωζόμενο μήκος πλευράς από 4 έως

45. ΑΔ 52, 1997, *Χρονικά*, 405.

46. Πρβλ.: Wendel, 1969, 322-324.

47. Πρβλ.: Ορλάνδος 1994², 187-188, εικ. 135 Δ, όπου αναφέρεται ότι ο τύπος του συνδέσμου αυτού γενικεύεται κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ.

10,70 μέτρα⁴⁸, κατασκευασμένες από καλά τετραγωνισμένες και ημίεργες λιθόπλινθους κατά το ορθογώνιο ισόδομο ή και ψευδοϊσόδομο σύστημα, εντοπίζονται στα νότια των τοίχων αυτών, μέσα στην αμμώδη ακρογιαλιά (εικ. 6, 7, 8, εικ. 1: **θέσεις 6, 7**). Ίχνη ορθογώνιων αυλακώσεων στους τοίχους των πυργοειδών κατασκευών μαρτυρούν την παρεμβολή ξύλων κατά την οικοδόμηση, φαινόμενο γνωστό ενδεικτικά από το αρχαίο λιμάνι της Ανθηδόνας και της θέσης Ευαγγελίστρια Ιτέας⁴⁹. Δύο παρόμοιοι τετράγωνοι πύργοι στο παραθαλάσσιο τείχος έχουν ερευνηθεί στην Ερέτρια⁵⁰, ενώ ενδεικτικά παρόμοιοι έχουν εντοπισθεί στην ακτογραμμή στη Φαλάσαρνα Κρήτης⁵¹. Σύμφωνα με τις αρχαίες μαρτυρίες και την αρχαιολογική έρευνα, κατά τους κλασικούς και περισσότερο κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, ένας μεγάλος αριθμός πόλεων φροντίζει για την τείχιση όχι μόνο του χώρου της ακρόπολης αλλά και του λιμένος τους, όπως ενδεικτικά οι Οινιάδες⁵². Οι πυργοειδείς κατασκευές βρίσκονται στα νοτιοδυτικά και νοτιοανατολικά του οικοπέδου Δ. & Γ. Αλεξόπουλου. Εκτεταμένη λιθορριπή, υπό τύπον ισχυρού θαλάσσιου κονιάματος, εντοπίζεται σε μορφή κεκλιμένου επιπέδου, σε κλίση περί το 1 μέτρο βάθος σε 6 μέτρα μήκος⁵³, τόσο στο χώρο μεταξύ των δύο πύργων, όσο και στις εξωτερικές τους πλευρές⁵⁴. Τοίχος από αργολιθοδομή ενώνει τις βόρειες πλευρές των δύο πύργων. Οι εγκάρσιοι τοίχοι πιθανόν να υποδηλώνουν την ύπαρξη νεωρίων παρόμοιων με αυτά που έχουν εντοπισθεί στο πολεμικό λιμάνι της Θάσου⁵⁵, ή να αποτελούν την υποδομή νεώσοικων παρόμοιων με αυτούς του Σουνίου⁵⁶ ή του Υλλαϊκού λιμένος της Κέρκυρας⁵⁷ και της σικελικής Νάξου⁵⁸. Βάση κιονοστοιχίας εντοπίστηκε στην αμμώδη επίχωση στον ίδιο χώρο, αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι ενδέχεται οι νεώσοικοι να χωρίζονται με τοίχους, όπως στην περίπτωση της Αίγινας και της Θάσου⁵⁹, και όχι κιονοστοιχία όπως στον Πειραιά⁶⁰ ή και πεσσοστοιχία όπως στον Υλλαϊκό λιμένα της Κέρκυρας. Καθώς είναι γνωστή, η χωρίς συστηματική ανασκαφική έρευνα, δυσχέρεια διάκρισης λιμενικών κατασκευών όπως τα νεώρια ή οι νεώσοικοι, θα ήταν παρακινδυνευμένο να διατυπωθούν περαιτέρω συμπεράσματα

48. Ορατές διαστάσεις βορειοανατολικής πυργοειδούς κατασκευής: Μήκος βόρειας πλευράς: 7,30μ., μήκος νότιας πλευράς: 4μ., μήκος ανατολικής πλευράς: 10,20μ., μήκος δυτικής πλευράς: 6,50μ. Ορατές διαστάσεις νοτιοδυτικής πυργοειδούς κατασκευής: Μήκος βόρειας και νότιας πλευράς: 6,85μ., μήκος ανατολικής πλευράς: 8,50μ., μήκος δυτικής πλευράς: 10,70μ.

49. Πρβλ.: ΑΔ 43, 1988, *Χρονικά*, 685. Schläger – Blackman – Schäfer 1968, 1, 21-98, εικ. 27, 28, 49. Blackman 1973, 124-125, εικ. 15-17.

50. Ducrey *et al.* 2004, 250.

51. Για τη Φαλάσαρνα: Hadjidaki 1988, 463-479. Hadjidaki 1990, 213.

52. Morrison - Williams 1968, 184. Freitag 1994. Σερμπέτη 2001, 161-164. Κολώνας 2006, 487-492.

53. Στις Οινιάδες και στο Σούνιο έχουν εντοπισθεί κεκλιμένα επίπεδα αφέλκυσης πλοίων με έντονη κλίση, μικρότερη του συνήθους, 1 προς 3,5 και ελάχιστα λιγότερο από 1 προς 6 αντίστοιχα: Blackman 1990, 37, 38. Ωστόσο, το κεκλιμένο αυτό επίπεδο ενδέχεται να αποτελεί φυσικό σχηματισμό αποθέσεων ρέματος, τύπου beach rock. Ευχαριστώ το συνάδελφο Ηλία Σπονδύλη για την υπόδειξη αυτή.

54. Πρβλ.: ΑΔ 53, 1998, *Χρονικά*, 1026-1027, σχ. 1 (Φοίνικας Σύρου).

55. Αγγ. Σίμωνσι, Το αρχαίο πολεμικό λιμάνι της Θάσου, ΑΔ 49-50, 1994-1995, *Μελέτες*, 145-152.

56. Goette 2001, 207. Kenny 1947, 194-200. Morrison - Williams 1968, 184-185.

57. Κάντα-Κίτσου 2001, 273-304.

58. Blackman - Lentini 2003, 405, εικ. 22-23, όπου σημειώνεται ότι τα πλάτη των νεώσοικων που ερευνήθηκαν είναι: 5,45μ., 5,39μ., 5,71μ. και 5,75μ. Το μέγεθος αυτό δεν διαφέρει από τις αποστάσεις μεταξύ των εγκάρσιων τοίχων στο Καστρί.

59. Κάντα-Κίτσου 2001, 294, υποσ. 55 (Αίγινα), 281 και υποσ. 82 (Θάσος).

60. Morrison - Williams 1968, 181-183, με αναφορά στις κιονοστοιχίες των νεώσοικων του Πειραιά, αλλά και στην εύρεση διαχωριστικού τοίχου μεταξύ ομάδων νεώσοικων, κατά τις ανασκαφές του 1885 στην περιοχή της Ζέας (ΙΑΕ 1885, 63-68). Σταϊνχάουερ 1998, 19. Garland 1987, 27, 43-45, 95-97, 154-158, 203, εικ. 29.

στην παρούσα φάση της έρευνας που στηρίζεται σε ορατά επιφανειακά ευρήματα στην ακτογραμμή της Γεραϊστού. Οι δύο πύργοι στην ακροθαλασσιά αποτελούν στοιχείο οχύρωσης, πιθανόν και η σειρά άλλων τριών τουλάχιστον, προς τον Κάλαμο ή και ο εντοπισμένος και μη ανασκαμμένος στο οικόπεδο Κέλερη. Οι κατασκευαστικές λεπτομέρειες των δύο πύργων της παραλίας στο Καστρί, όπως τα ίχνη θεμελίωσης ισόδομης ή ψευδοϊσόδομης τοιχοποιίας, καθώς και όστρακα από την ακτογραμμή, οδηγούν σε πιθανή χρονολόγησή τους στον 4^ο αιώνα π.Χ. Ο εντοπισμός του μολύβδινου Πειόσχημου συνδέσμου κατά χώρα σε τοίχο μέσα στην αμμώδη επίχωση της ακτογραμμής αποτελεί ένδειξη της έκτασης και επιμέλειας κατασκευής των αρχαίων οικοδομημάτων, ενώ η βάση κίονα και ένα βάθρο με ζεύγος τετράγωνων τόρμων γόμφων⁶¹ (εικ. 1: **θέση 11**) στο δυτικό άκρο του νότιου κόλπου οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η αρχαία εγκατάσταση στο λιμάνι περιλάμβανε κίονες και επιμελημένη ισχυρή τοιχοποιία. Είναι προφανές ότι η συστηματική ανασκαφική διερεύνηση του χώρου θα απέδιδε περισσότερα στοιχεία.

Στο νότιο κολπίσκο (εικ. 1: **θέση 8**) εντοπίστηκαν επίσης εντός της αμμώδους ακτογραμμής κατάλοιπα αρχαίων λιμενικών εγκαταστάσεων και συγκεκριμένα, τα θεμέλια τεσσάρων ισχυρών τοίχων από αργολιθοδομή με κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ προς τη θάλασσα, αλλά και οι λαξεύσεις θεμελίωσης άλλων⁶².

Στο ακρωτήριο Μαντήλι εντοπίσαμε επιφανειακά ένα ισχυρό ανάλημμα, μήκους 20 μέτρων (εικ. 9, εικ. 1: **θέση 9**), με κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ, κατασκευασμένο από καλοεργασμένες λιθόπλινθους μεσαίου και μεγάλου μεγέθους, τοποθετημένες παρά μήκος και κατά πλάτος (δρομικοί και διάτονοι λίθοι), οι ανώτερες στρώσεις των οποίων φέρουν κονίαμα στο βόρειο τουλάχιστον άκρο του αναλήμματος. Έναντι του αναλήμματος διακρίνεται τοίχος από μικρότερες λιθόπλινθους με συνδετικό κονίαμα, με κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ. Από το νότιο άκρο του αναλήμματος ξεκινά ημικυκλικός περίβολος από αργολιθοδομή (εικ. 10), ο οποίος αγκαλιάζει τα οικοδομικά κατάλοιπα του ακρωτηρίου και σώζεται σε όλη τη νοτιοανατολική πλευρά του ακολουθώντας την ακτογραμμή.

Από τα όστρακα που περισυνελέγησαν από το χώρο της ακτογραμμής μαρτυρείται η χρήση των λιμενικών αυτών εγκαταστάσεων κατά τους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους, ενώ είναι γνωστή από τη βιβλιογραφία και η ύπαρξη βυζαντινών οχυρώσεων, μικρό σωζόμενο τμήμα των οποίων επίσης διαπιστώσαμε ότι σώζεται στο ανατολικό άκρο του χώρου⁶³. Πολλά όστρακα (εικ. 11) προέρχονται από εμπορικούς αμφορείς ελληνιστικών⁶⁴ και βυζαντινών⁶⁵ χρόνων, ενώ ανάμεσα στα όστρακα ρωμαϊκών χρόνων από το οικόπεδο Δ. & Γ. Αλεξόπουλου ξεχωρίζουν τα θραύσματα οινοχών, φιαλών και αρρετινών πινακίων⁶⁶ (τύπου

61. Πρβλ. Ορλάνδος 1994², 189-192, εικ. 143.

62. Οι επιμήκεις λαξεύσεις στο βράχο της ακτογραμμής έχουν συνδεθεί με πρώιμες λιμενικές εγκαταστάσεις σε διάφορες θέσεις της Πάρου: Auffray 2002, 29-41.

63. Koder 1973, 122, εικ. 54.

64. Ενδεικτικά για τα θραύσματα λαβών και απολήξεων αμφορέων που βρέθηκαν στο Καστρί πρβλ.: Grace 1979, εικ. 52 (δεξιά, δύο θασιακοί) και 46, 47 (χιακοί).

65. Ενδεικτικά για την παραγωγή, τις εισαγωγές στον ελλαδικό χώρο και την κατανομή τύπων αμφορέων βυζαντινών χρόνων: Hayes 2003, 530-532.

66. Ενδεικτικά, για ένα θραύσμα αρρετινού πινακίου από το Καστρί, πρβλ. ως προς τη διακόσμηση του εσωτερικού με ομόκεντρους κύκλους: *Agora V*, 87 (M31) πίν. 18, 43 c (ύστερος 1^{ος} έως πρώτο μισό 2^{ου} αι. μ.Χ.). Βοκοποπούλου - Δεσποίνη - Αυλωνίτου - Τσιμπίδου - Σισμανίδης - Τρακασπούλου - Σαλακίδου - Τουράτσογλου 1986, 147-148, αρ. 9890, εικ. 156 (τέλη 1^{ου} αι. π.Χ. έως αρχές του 1^{ου} αιώνα μ.Χ.). Για τις αυλακωτές λαβές από οινοχόες πρβλ.: *Agora V*, 88 (M42, M43), πίν. 20 (ύστερος 1^{ος} αι. μ.Χ. έως το πρώτο μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ.).

terra sigillata). Τα ευρήματα από το χώρο της ανασκαφής και της επιφανειακής έρευνας στο χώρο των λιμενικών εγκαταστάσεων περιλαμβάνουν πλήθος οστράκων ελληνιστικών χρόνων, χάλκινα νομίσματα, πολλά φθαρμένα ανήκοντα σε μικρές υποδιαιρέσεις⁶⁷, μεταλλικά μικροευρήματα, λίθινα, όπως θραύσματα ιγδίου και λεκάνης περιρραντηρίου (εικ. 12). Ένα στέλεχος βάσης περιρραντηρίου εντοπίστηκε στον αυλόγυρο του ναϊδρίου της Ζωοδόχου Πηγής, στο ανατολικό άκρο του βόρειου κόλπου του Καστριού (Χάρτης: θέση 10α), και μεταφέρθηκε στο Μουσείο Καρύστου⁶⁸ (εικ. 13). Από το χώρο του αναλήμματος στο ακρωτήριο περισυλλεγή θραύσμα μήτρας λύχνου ρωμαϊκών χρόνων⁶⁹.

Σχετικές με τις μαρτυρίες για την ύπαρξη κατοίκησης κατά την ύστερη αρχαιότητα στην περιοχή είναι και δύο αποσπασματικά σωζόμενες επιτύμβιες ενεπίγραφες στήλες⁷⁰, παλαιοχριστιανικών χρόνων⁷¹, που βρέθηκαν μέσα στις επιχώσεις του Τχ1 του οικοπέδου Δ. & Γ. Αλεξόπουλου. Αυτές, σε συνδυασμό με άλλα στοιχεία της μέχρι τώρα έρευνας, ενδεχομένως δείχνουν ότι η εμπορική δραστηριότητα του χώρου είχε κάπως ατονήσει κατά την περίοδο αυτή, αφού σημειώνονται ταφές στο χώρο της διακίνησης εμπορευμάτων, κοντά στο λιμάνι (εικ. 14, 15)⁷².

Η αποκάλυψη της στοάς στο οικόπεδο Β. Παπαγεωργίου ή Παπαμαστρογιάννη και η πληθώρα των νομισμάτων στις επιχώσεις του οικοπέδου Δ. & Γ. Αλεξόπουλου μαρτυρούν ότι ο χώρος αυτός ενδέχεται να αντιστοιχεί με την αγορά της Γεραιστού. Κατά τους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους, οι αγορές πολλών πόλεων, όπως ενδεικτικά της Άνδρου⁷³, Ρόδου⁷⁴,

67. Πλήθος χάλκινων νομισμάτων τα οποία θεωρήθηκαν αναθήματα στον Ποσειδώνα βρέθηκαν στο ιερό του θεού που ερευνήθηκε στη Μικρή Δραγονάρα Κυθήρων: Τσαραβόπουλος, 2002, 763-773.

68. Καρύστος, Αρχαιολογικό Μουσείο, 370. Μαρμάρινο στέλεχος περιρραντηρίου, με δισκοειδή βάση, απλό κυλινδρικό κορμό και τετράγωνο τόρμο στην άνω επιφάνεια για τη στερέωση της λεκάνης. Ύψος: 0,58 μ., διάμετρος βάσης: 0,40 μ. Πρβλ. τα συγγενικά: ΑΔ 49, 1994, Χρονικά, 164-165, πίν. 58δ.

69. Πρβλ. για το φολιδωτό κόσμημα στον ώμο λύχνου που διατηρεί το σωζόμενο θραύσμα: *Agora V*, 51, 52 (J6), πίν. 45 (πρώτο μισό του 1^{ου} αι. μ.Χ.). W. Pülhorn 1987, 38-39, αρ. 12 (δεύτερο μισό του 1^{ου} αι. μ.Χ.).

70. Ευχαριστώ τον επίτιμο Διευθυντή του Επιγραφικού Μουσείου, Χ. Κριτζά για την πολύτιμη βοήθεια του στο θέμα του κειμένου και της χρονολόγησης των επιγραφών αυτών.

71. *Κάρυστος, Αρχαιολογικό Μουσείο, 978*: Θραύσμα ενεπίγραφης σχιστολιθικής πλάκας που διατηρεί τρεις στίχους επιγραφής. Ένθ[άδε-- ΕΔΩ[-- ΟΥΝΟC[-- [---]. Διαστάσεις θραύσματος: Μέγιστο σωζόμενο μήκ.: 0,18μ., μέγ. σωζ. πλ.: 0,17μ., πάχ.: 0,018μ. Ενδεικτικά για επιτύμβιες στήλες παλαιοχριστιανικών χρόνων με χρήση της λέξης ένθάδε πρβλ.: *IC II, XXIV, 3* (Ρίθυμνα), *IC II, VIII, 7* (Κίσαμος). Διαμαντής 1998. Sironen 1997, 181-185, αρ. 114-117. Asdracha 2000, 367-370, αρ. 185-187, 386, πίν. 137a,b, 138a. *Κάρυστος, Αρχαιολογικό Μουσείο, 1075*: Ενεπίγραφη στήλη, από υπόλευκο σχιστόλιθο, αποσπασματικά σωζόμενη. Διατηρεί τρεις στίχους επιγραφής κάτω από εγχάρακτο σταυρό. Κοιμη[τή]ριον υποδιακόνου Σοζομενοῦ (αντί του ορθού Σωζομενοῦ). Διαστάσεις θραύσματος: Μέγ. σωζ. μήκ.: 0,63μ., μέγ. σωζ. πλ.: 0,32μ., πάχ.: 0,08μ. Πρβλ. για τη χρήση του όρου κοιμητήριον: Ntantis 1983, 35-36, 122, 185, 198-200. Για μία παλαιοχριστιανική επιτύμβια στήλη υποδιακόνου, πρβλ. *IC II, XXIV, 6* (Ρίθυμνα).

72. Θα πρέπει να σημειωθεί ωστόσο ότι ο ρήτορας Λιβάνιος το 336 μ.Χ., μμιούμενος το Νέστορα, κατέπλευσε στη Γεραιστό, αφού διέσχισε το ανοικτό πέλαγος: Λιβάνιος, *Λόγοι*, 1.16. Schumacher 1993, 86, υποσ. 46.

73. Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα 1996, 257: όπου αναφέρεται ότι στην Παλαιόπολη Άνδρου η Αγορά της αρχαίας πόλης τοποθετείται, με βάση τα πορίσματα της ανασκαφικής έρευνας του Κοντολέοντος [ΑΔ 1964, Χρονικά, 1-4], στον επίπεδο χώρο στην παραλία, μπροστά ακριβώς από το αρχαίο λιμάνι, όπου διατηρούνται τα οικοδομικά κατάλοιπα δύο στοών, μία από τις οποίες βρίσκεται μέσα στη θάλασσα.

74. Stillwell – Mac Donald – Mc Allister 1976, 755-758. Martin 1974, 148-149. Φιλήμονος – Τσοποτού 2004, 62-67.

Κνίδου⁷⁵ και Αλικαρνασσού⁷⁶ και της σικελικής Νάξου⁷⁷ εντοπίζονται σε κοντινή απόσταση από το λιμάνι, θέση που επαινείται και από τον Βιτρούβιο⁷⁸. Πιθανές θέσεις του ναού του Γεραίστιου Ποσειδώνα αποτελούν τα οικοπέδα Β. Παπαγεωργίου - Παπαμαστρογιάννη και Δ. & Γ. Αλεξόπουλου, όπου αποκαλύφθηκαν οικοδομικά κατάλοιπα στοάς στο πρώτο και ενός επιμήκους τοίχου πιθανού περιβόλου στο δεύτερο, αλλά και το ακρωτήριο με το διατηρούμενο ανάλημμα, ιδιόκτητος χώρος επίσης.

Καταλήγοντας θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι στη θέση Καστρί, στην αρχαία Γεραίστο Καρύστου, διατηρούνται κατάλοιπα λιμενικών και οχυρωματικών εγκαταστάσεων, η κατασκευή των οποίων, με βάση την τοιχοποιία και τα μέχρι σήμερα κινητά ευρήματα από το χώρο, ανάγεται στους υστεροκλασικούς και ελληνοιστικούς χρόνους. Στην ίδια θέση εντοπίζονται, στο πλάτωμα μπροστά στον κόλπο, οικοδομικά κατάλοιπα πιθανού χώρου αγοράς και δημοσίων κτιρίων ελληνοιστικών και ρωμαϊκών χρόνων με ανεξερεύνητα στρώματα προγενέστερων περιόδων, ενώ κατάλοιπα οικιστικής εγκατάστασης είναι ορατά στον ίδιο χώρο, καθώς και στις χαμηλές υπώρειες των λόφων που τον περιβάλλουν τον κόλπο. Οι πηγές μιλούν για έναν εμπορικό λιμένα από τον οποίο απέπλεαν ολκάδες από τα τέλη του 5^{ου} ως τα τέλη του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Οι πυργοειδείς κατασκευές στην ακτογραμμή και το πιθανό τμήμα τείχους ή ισχυρού αναλήμματος, ψευδοϊσόδομης τοιχοποιίας, (**εικ. 1: θέση 10**) που εντοπίσαμε πρόσφατα κάτω από το ανάλημμα του αυλόγυρου της εκκλησίας της Ζωοδόχου Πηγής, οδηγούν στην υπόθεση κατασκευής οχυρώσεων στο λιμένα αυτό, μέσα στον 4^ο αιώνα π.Χ., με βάση την τοιχοποιία. Η περαιτέρω έρευνα στη θέση θα ήταν ιδιαίτερα διαφωτιστική για την ιστορία του πολιτισμού αυτού που γνώρισε, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των πηγών, την επικυριαρχία τριών ισχυρών δυνάμεων των ιστορικών χρόνων, Αθήνας, Σπάρτης και Μακεδόνων.

75. Stillwell – Mac Donald – Mc Allister 1976, 459.

76. Stillwell – Mac Donald – Mc Allister 1976, 375-376.

77. Blackman – Lentini 2003, 389, εικ. 1.

78. Vitruvius i 7.1. Owens 1996, 57-60, 64-65, 69-70, 108, 137-140 (το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται στη ρωμαϊκή αποικία Cosa και στις εκρωμαϊσμένες πόλεις Sabratha και Leptis Magna, στις κιονοστοιχίες δε της οδού που οδηγούσε από το λιμάνι στα λουτρά του Αδριανού στην Leptis Magna είχε χρησιμοποιηθεί καρυστία λίθος).

SUMMARY

**«ΓΕΡΑΙΣΤΙΟΙ ΤΕ ΚΑΤΑΦΥΤΑΙ». EURIPIDES, CYCLOPS 295.
GERAISTOS AT KARYSTOS.
PRELIMINARY REPORT ON THE SALVAGE EXCAVATIONS**

Maria A. Chidiroglou

The ancient harbor town of Geraistos, situated in Kastri, Platanistos of the modern Demos of Karystos, is mentioned for the first time in the *Odyssey* (γ 169-179). Many ancient authors refer to its safe port, its trade connections, the adjacent ancient town, as well as its famous sanctuary of Geraistios Poseidon. The discovery at this site of an honorary decree, mentioning honors on behalf of Charianthos, a Karystian judge (Th. W. Jacobsen, P.M. Smith, *Hesperia* 37, 1968), on a stele meant to be set up in the sanctuary of Geraistios Poseidon on Euboea, as well as on the Kimolian sanctuary of Athena, confirmed its identification as ancient Geraistos. The identification of the site was further corroborated by the results of an excavation undertaken by the late A. Choremis there (A.K. Choremis, *AAA* 7, 1974). In the course of more recent years a systematic Survey Program, conducted by Dr D. Keller and Professor J. Wickens, of the Canadian Institute in Greece, led to the discovery of a number of sites of various periods in the region.

In the course of a number of salvage excavations conducted by the 11th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities (IA' Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities) also in recent years and mainly in the coastal zone, building remains dating in the Hellenistic and Roman times have been revealed, as well as some remains of harbor installations and fortifications of the same period in the sandy beach. In a land plot to the south of Choremis' excavation, two semicircular peribolos walls and a long wall were found close to two square tower constructions bordering the coastline, together with a number of narrow walls, running in a N-S direction and leaning on at least one solid wall running in a E-W direction. The extant unexcavated constructions on the coastline bear similarities to known examples of ancient ship-sheds and fortified port sites, such as at Sounion, Eretria, Corfu, Thasos and Phalassarna, whereas sherds of amphorae and other vessels of late Roman times as well as other finds, such as fragmentary ablution marble basins and inscribed funerary schist slabs of the Early Byzantine period from the excavated land -plot- area indicate that extensive habitation and commercial activities lasted from at least the Hellenistic till the Early Byzantine period. Remains of walls, like a retaining one and one encircling the building remains on Cape Mandili, as well as vestiges of fortifications of different periods near the church of Zoodochos Pegi at the northern end of the Cape indicate the great number of ancient structures still extant at this site and in need of further, more systematic research.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Agora V: Robinson H.S., *Pottery of the Roman Period, Chronology. The Athenian Agora V*, Princeton 1959.
IC II: Guarducci M., *Inscriptiones Creticae II, Tituli Cretae Occidentalis*, Roma 1939.

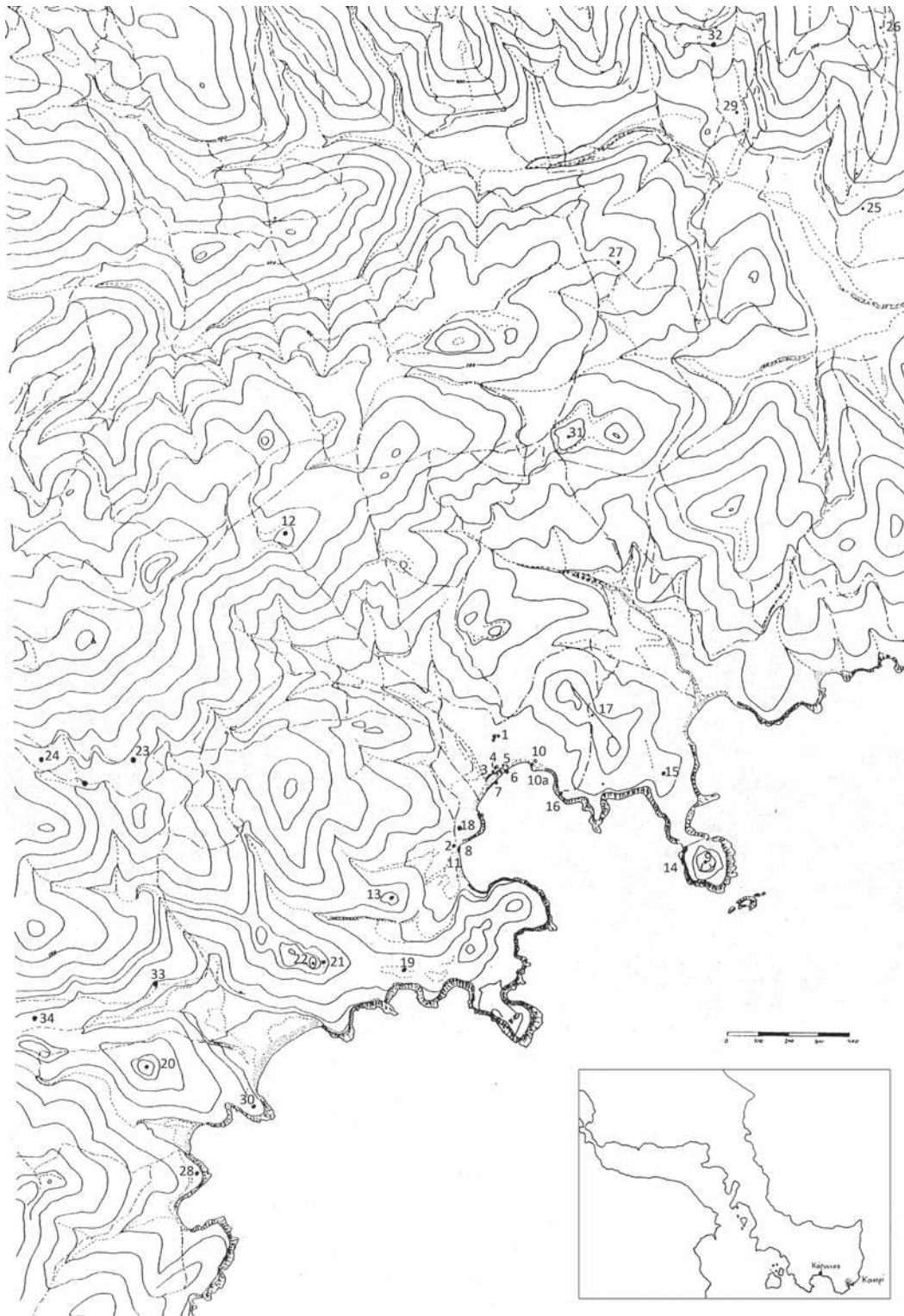
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Asdracha C., 1996-1997. Inscriptions chrétiennes et proto-byzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros (IIIe-VIIe siècles). Présentation et commentaire historique, *ΑΔ* 51-52, *Μελέτες*, Αθήνα, 333-386.
- Auffray D. 2002. Recherches sur les entailles creusées dans le roc sur les îles de Paros, Antiparos et Remmatonisi, στο Τζαλας Η. (επιμ.), *Tropis VII. Proceedings of the 7th International Symposium on Ship Construction in Antiquity*, Pylos 26, 27, 28, 29 August 1999, Athens, 29-41.
- Baumeister A., 1864. *Topographische Skizze der Insel Euboea*, Lübeck.
- Blackman D. J. 1973. *Marine Archaeology*, London.
- Blackman D., 1990. Triremes and Shipsheds, στο Τζαλας Η.Ε. (επιμ.), *Tropis II. Proceedings of the Second International Symposium on Ship Construction in Antiquity*, Delphes 27-29 August 1987, Athens, 35-52.
- Blackman D. – Lentini M.C., 2003. The Shipsheds of Sicilian Naxos, Researches 1998-2001: A preliminary report, *BSA* 98, 387-435.
- Boardman J., 1988. *The Greeks Overseas, Their Early Colonies and Trade*², London.
- Βοκοτοπούλου Ι. – Αυλωνίτου-Τσιμπίδου Μ. – Δεσποίνη Αικ. – Σισμανίδης Κ. – Τουράτσογλου Ιω. – Τρακασπούλου-Σαλακίδου Ε., 1986. *Θεσσαλονίκη, Από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια, Οδηγός της Έκθεσης*, Αθήνα.
- Brock R., 1996. The tribute of Karystos, *EchCl* 40, 357-370.
- Bursian C., 1872. *Geographie von Griechenland* 2, Leipzig.
- Calligas P.G., 1990. Early Euboean Ship Buildings, στο Τζαλας Η.Ε. (επιμ.), *Tropis II, Proceedings of the Second International Symposium on Ship Construction in Antiquity*, Delphes 27-29 August 1987, Athens, 77-83.
- Casson L., 1995. *Το ταξίδι στον αρχαίο κόσμο* (μτφρ. Σταματιάδη Λ.), Αθήνα.
- Chapman W.P., 1993. *Karystos: City-state and country town*, Baltimore.
- Διαμαντής Ν. 1998. Επιγραφές από το παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο της Κισάμου, *ΑΔ* 53, 313-329.
- Ducrey P. et al. 2004. *Ερέτρια, Οδηγός της αρχαίας πόλης*, Fribourg.
- Ervin M., 1959. Geraistai Nymphai Genethliai and the Hill of the Nymphs. A problem of Athenian mythology and topography, *Platon* 11, 146-159.
- Fourgous D., 1989. Les Dryopes: Peuple sauvage ou divin ?, *Metis* 4, 5-32.
- Fraser P.M. – Matthews E., 1987. *A Lexicon of Greek Personal Names. I. The Aegean Islands, Cyprus, Cyrenaica*, Oxford.
- Freitag K., 1994. Oiniadai als Hafenstadt. Einige historisch-topographische Legungen, *Klio* 92, 212 - 238.

- Garland R., 1987. *The Piraeus from the fifth to the first century B.C.*, London.
- Gehrke H.J., 1992. Zur Rekonstruktion antiker Seerouten. Das Beispiel des Golfs von Euboea, *Klio* 74, 98-117.
- Goette H.R., 2000. Parian Marble in Southern Euboea, στο *Παρία Λίθος, Λατομεία, μάρμαρο και εργαστήρια γλυπτικής*, Αθήνα, 399-403.
- Goette, H.R., 2001. *Athens, Attica and the Megarid, An Archaeological Guide*, London.
- Grace V.R., 1979. *Amphoras and the ancient wine trade, Excavations of the Athenian Agora Picture Book* 6, Princeton.
- Hadjidaki E., 1988. Preliminary report of excavations at the harbour of Phalasarna in West Crete, *AJA* 92, 463-479.
- Hadjidaki E., 1990. The ancient harbour of Falasarna, West Crete, στο Tzalas H. E. (επιμ.), *Tropis II. Proceedings of the Second International Symposium on Ship Construction in Antiquity*, Delphes 27-29 August 1987, Athens, 213.
- Hadzisteliou-Price Th., 1971. Double and Multiple Representations in Greek Art and Religious Thought, *JHS* 91, 48-69.
- Hansen M.H. – Nielsen T.H., 2004, *An Inventory of Archaic and Classical poleis, An investigation conducted by the Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation*, Oxford.
- Hayes J.W., 2003. Rapports régionaux: Grèce. Amphores, στο Bonifay M. (επιμ.) *Από τη Ρώμη στο Βυζάντιο, από το Φοστιάτ στην Κόρδοβα: Εξέλιξη της φυσιογνωμίας των κεραμικών στη Μεσόγειο (5^{ος} – 9^{ος} αιώνας). Συζήτηση – Στρογγυλή Τράπεζα*, στο 7^ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου, Θεσσαλονίκη 11-16 Οκτωβρίου 1999, Αθήνα, 529-534.
- Huber S., 1998. Erétie et la Méditerranée à la lumière des trouvailles provenant d'une aire sacrificielle au nord du sanctuaire d' Apollon Daphnéphoros, στο Bats M. – D' Agostino B. (επιμ.), *Euboea, L' Eubea e la presenza euboica in Calcidica e in Occidente. Atti del Convegno Internazionale, Napoli 13-16 Novembre 1996*, Napoli, 109-133.
- Jacobsen Th.W. – Smith P.M., 1968. Two Kimolian Dikast Decrees from Geraistos in Euboea, *Hesperia* 37, 184-199.
- Jost M., 1985. *Sanctuaires et Cultes d'Arcadie*, Paris.
- Κακριδής Ι.Θ. (επιμ.), 1986. *Ελληνική Μυθολογία 2. Οι θεοί*, Αθήνα.
- Κάντα-Κίτσου Κ., 2001. Ένας νεώσοικος, τμήμα των νεωρίων του Υλλαϊκού λιμανιού της αρχαίας Κέρκυρας, στο Tzalas H.E. (επιμ.), *Tropis VI, Proceedings of the Sixth International Symposium on Ship Construction in Antiquity, Lamia 1996*, Athens, 273-304.
- Κατσωνοπούλου Ντ., 2003. Παρατηρήσεις στη λατρεία του Ποσειδώνος στην Τροιζηνία, στο Κονσολάκη – Παννοπούλου Ελ. (επιμ.), *Αργοσαρωνικός. Πρακτικά 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, Πόρος 26-29 Ιουνίου 1998*, Αθήνα, 117-126.
- Keller D., 1985. *Archaeological Survey in Southern Euboea, Greece: A Reconstruction of Human Activity from Neolithic Times through the Byzantine Period*, Indiana (αδ. διδ. διατριβή).
- Kenny E.J.A., 1947. The ancient docks on the promontory of Sounion, *BSA* 42, 194-200.
- Knoepfler D., 2000. Poséidon à Mendé. Un culte érétrien ?, στο *Μύρτος. Μελέτες στη Μνήμη Ιουλίας Βοκοτοπούλου*. Θεσσαλονίκη, 335-349.
- Koder J., 1973. *Negroponte. Untersuchungen zur Topographie und Siedlungsgeschichte der*

- Insel Euboea während der Zeit der Venezianerherrschaft*, Österreichische Akademie der Wissenschaften 112, Wien.
- Κολώνας Λ., 2006. Οινιάδες, Θέατρο και νεώσοικοι. Οι πρόσφατες ανασκαφές, *Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικής Συνόδου Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, Πάτρα 9-12 Ιουνίου 1996*, Αθήνα, 483-492.
- Kron U., 1979. Demos, Pnyx und Nymphenhügel. Zu Demos -Darstellungen und zum ältesten Kultort des Demos in Athen, *AM* 94, 49-75.
- Lemos I.S., 1998. Euboea and its Aegean koine, στο Bats M. – D' Agostino B. (επιμ.), *Euboeica, L' Eubea e la presenza euboica in Calcidica e in Occidente. Atti del Convegno Internazionale, Napoli 13-16 Novembre 1996*, Napoli, 45-58.
- Lerat L., 1946. Geraistos et les Geraistai, *RA* 25, 196-203.
- Lesky Al., 1981. *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας* (μτφρ. Αγ. Γ. Τσοπανάκης), Θεσσαλονίκη.
- Martin R., 1974. *L'urbanisme dans la Grèce antique*², Paris.
- Μαζαράκης Αινιάν Α., 2000. *Όμηρος και Αρχαιολογία*, Αθήνα.
- Morrison J.S. – Williams R.T., 1968. *Greek Oared Ships 900-322 B.C.*, Cambridge.
- Morrison J.S. – Coates J.F., 1996. *Greek and Roman Oared Warships*, Oxford.
- Ntantis St., 1983. *Απειλητικά εκφράσεις εις τας ελληνικάς επιτυμβίους παλαιοχριστιανικάς επιγραφάς*, Αθήνα.
- Ορλάνδος Α.Κ., 1994.. *Τα υλικά δομής των Αρχαίων Ελλήνων και οι τρόποι εφαρμογής αυτών, κατά τους συγγραφείς, τας επιγραφάς και τα μνημεία*², Αθήνα.
- Owens E.J., 1996. *The city in the Greek and Roman world*, London.
- Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα Λ., 1996. *Παλαιόπολις Άνδρου. Ι. Τα οικοδομικά από την προανασκαφική έρευνα*, Άνδρος.
- Παπαβασιλείου Γ.Α., 1908. Ανασκαφαί εν Ευβοία, *ΠΑΕ*, 101-111.
- Πίκουλας Γ.Α., 1988. *Η Νότια Μεγαλοπολιτική Χώρα, από τον 8^ο π.Χ. ως τον 4^ο μ.Χ. αιώνα. Συμβολή στην τοπογραφία της*, Αθήνα.
- Popham M., 1994. Precolonization: early Greek contact with the East, στο Tsetskhladze G.R. – De Angelis F. (επιμ.), *The Archaeology of Greek Colonization. Essays dedicated to Sir John Boardman*, Oxford.
- Pülhorn W., 1987. *Antike Kleinkunst, die Sammlung Paul Fridolin Kehr*, Nürnberg.
- Ridgway D., 2000. *Οι πρώτοι Έλληνες στη Δύση, Η αυγή της Μεγάλης Ελλάδας* (μτφρ. Αρβανίτης Φ.), Αθήνα.
- Sackett H.L. – Hankey V. – Howell R.J. – Jacobsen T.W. – Popham M.R., 1966. Prehistoric Euboea: Contributions towards a survey, *BSA* 61, 33-112.
- Schläger H. – Blackman D.J. – Schäfer J., 1968. Der Hafen von Anthedon, mit Beiträgen zur Topographie und Geschichte der Stadt, *AA*, 21-102.
- Schumacher R.W.M., 1993. Three related sanctuaries of Poseidon: Geraistos, Kalaureia, Tainaron, στο Marinatos N. – Hägg R. (επιμ.) *Greek Sanctuaries - New Approaches*, London, 62-87.
- Seaford R., 1984. *Euripides Cyclops. With Introduction and Commentary*, Oxford.
- Segre M., 2007. *Iscrizioni di Cos, Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente*, VI.2, Roma.
- Σερμπέτη Ελ., 2001. *Οινιάδες, Δημόσια οικοδομήματα από την αρχαία αγορά*, Αθήνα.

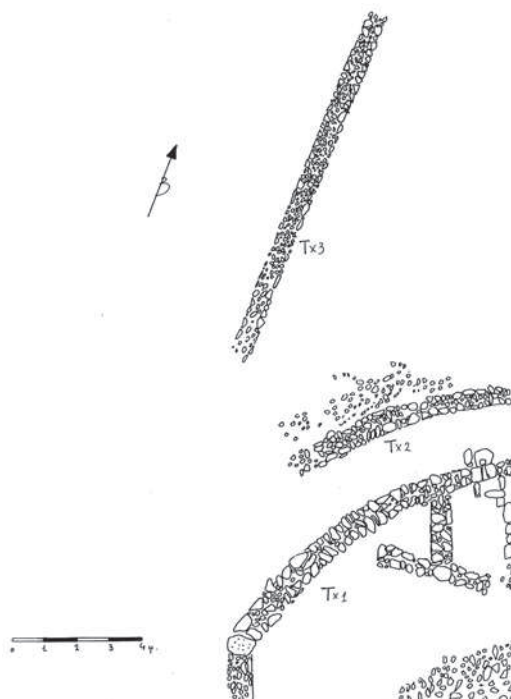
- Sironen Er., 1997. *The late Roman and Early Byzantine inscriptions of Athens and Attica*, Helsinki.
- Σταϊνχάουερ Γ., 1998. *Τα Μνημεία και το Αρχαιολογικό Μουσείο του Πειραιά*, Αθήνα.
- Stillwell R. – Mac Donald W.L. – Mc Allister M.H. (επιμ.), 1976. *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, Princeton.
- Τσαραβόπουλος Α., 2002. Μικρή Δραγονάρα Κυθήρων-Ιερός σταθμός στο πέρασμα των πλοίων από το Ακρωτήριο του Μαλέα, in Tzalas H. (ed.), *Tropis VII. Proceedings of the 7th International Symposium on Ship Construction in Antiquity*, Pylos 26, 27, 28, 29 August 1999, Athens, 763-773.
- Τσούρτη Η., 2006. Το αρχαίο νομισματοκοπείο Καρύστου ως προοπτική ανάπτυξης της πόλης, στο Χιδίρογλου Μ.-Χατζηδημητρίου Αθ. (επιμ.), *Αρχαιότητες της Καρυστίας – Antiquities of Karystia*, Κάρυστος, 187-211.
- Vial Cl., 1984. *Délos indépendante, Étude d'une communauté civique et de ses institutions*, BCH Suppl. X, Athènes.
- Vian F., 1944. Les Géants de la mer, *RA* 22, 97-117.
- Vian F., 1952. Génies des passes et des défiles, *RA* 39, 129-155.
- Voelke P., 2001. *Un théâtre de la marge, Aspects figuratifs et configurationnels du drame satyrique dans l'Athènes classique*, Bari.
- Wallace M. – Keller D. – Wickens J. – Lamberton R., 2006. Το Επιστημονικό Διερευνητικό Πρόγραμμα της Νότιας Εύβοιας. 25 χρόνια Αρχαιολογικής Έρευνας, στο Χιδίρογλου Μ. – Χατζηδημητρίου Αθ. (επιμ.), *Αρχαιότητες της Καρυστίας*, Κάρυστος, 17-49.
- Φιλήμονος - Τσοποτού Μ., 2004. *Ρόδος I. Η ελληνιστική οχύρωση της Ρόδου*. Αθήνα.
- Wallace M.B., 1972. *The History of Karystos from the sixth to the fourth centuries B.C.*, Toronto, (αδ. διδ. διατριβή).
- Wendel C.A., 1969. Land tilting or silting? Which ruined Aegean harbors?, *Archaeology* 22, 322-324.
- Χατζηδημητρίου Αθ., 2006. Χάλκινο ενεπίγραφο σταθμίο από τους Ζάρακες Καρυστίας, στο *ΑΕΘΣΕ* 1, 1077-1092.
- Χιδίρογλου Μ., 1996-1997. Οι λατρείες της αρχαίας Καρύστου, *AEM* 32, 185-186.
- Χωρέμης Α.Κ., 1974. Ειδήσεις εξ Ευβοίας, *AAA* 7, 28-32.

Εικ. 1. Χάρτης: Γενικό τοπογραφικό διάγραμμα χώρου της αρχαίας Γεραϊστού (θέση Καστρί Πλατανιστού Καρύστου).

Εικ. 2. Καστρί Πλατανιστού Καρύστου (αρχαία Γεραιστός). Οικόπεδο Δ.& Γ. Αλεξόπουλου. Ο τοίχος 1 (τχ1).

Εικ. 3. Καστρί Πλατανιστού Καρύστου (αρχαία Γεραιστός). Οικόπεδο Δ. & Γ. Αλεξόπουλου. Σχεδιαστική αποτύπωση της ανασκαφής.

Εικ. 4. Καστρί Πλατανιστού Καρύστου (αρχαία Γεραιστός). Τοίχος κατεύθυνσης Α-Δ στην παράκτια ζώνη.

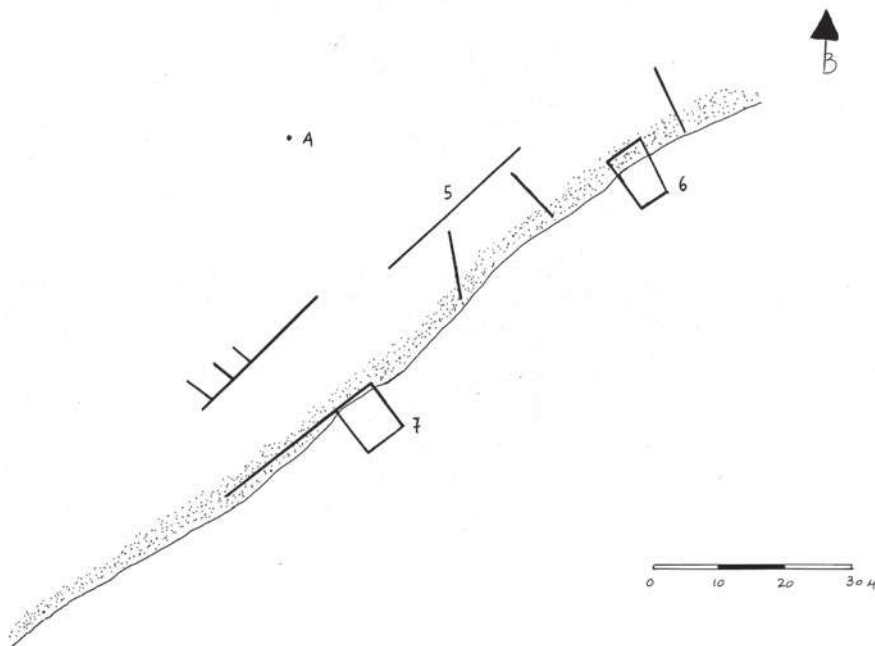
Εικ. 5. Καστρί Πλατανιστού Καρύστου (αρχαία Γεραϊστός). Τοίχος κατεύθυνσης Β-Ν στην παράκτια ζώνη.

Εικ. 6. Καστρί Πλατανιστού Καρύστου (αρχαία Γεραϊστός).
Η ακτογραμμή με τις θεμελιώσεις των πυργοειδών κατασκευών.

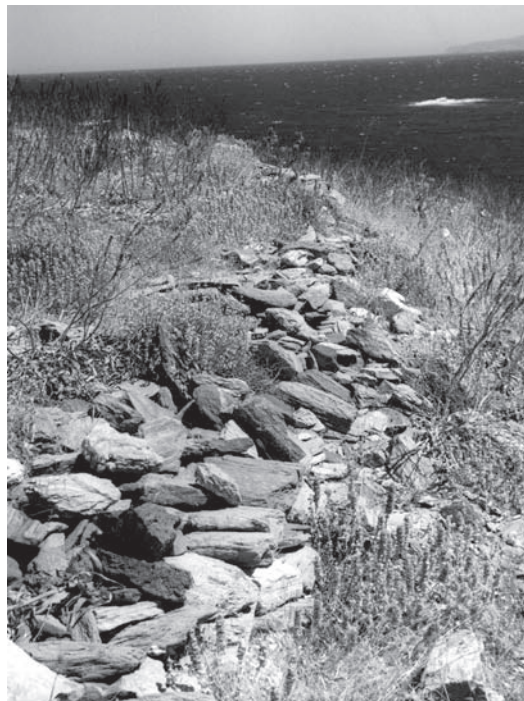
Εικ. 7. Καστρί Πλατανιστού Καρύστου (αρχαία Γεραιστός). Ο βορειοανατολικός πύργος στην παράκτια ζώνη.

Εικ. 8. Καστρί Πλατανιστού Καρύστου (αρχαία Γεραιστός).
Σχεδιαστική αποτύπωση των τοίχων και πύργων στο βόρειο κολπίσκο.

Εικ. 9. Ακρωτήριο Μανδήλι στο Καστρί Πλατανιστού Καρύστου (αρχαία Γεραιστός). Ανάλημμα με κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ.

Εικ. 10. Ακρωτήριο Μανδήλι στο Καστρί Πλατανιστού Καρύστου (αρχαία Γεραιστός). Ημικυκλικός περίβολος.

Εικ. 11. Καστρί Πλατανιστού Καρύστου (αρχαία Γεραιστός). Θραύσματα λαβών εμπορικών αμφορέων και άλλων αγγείων ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων.

Εικ. 12. Καστρί Πλατανιστού Καρύστου (αρχαία Γεραιστός). Θραύσματα λεκάνης μαρμάρινου περιφαντηρίου από την ανασκαφή στο οικόπεδο Δ. & Γ. Αλεξόπουλου.

Εικ. 13. Καστρί Πλατανιστού Καρύστου (αρχαία Γεραιστός). ΜΚ 370. Μαρμάρινο στέλεχος βάσης περιφραντηρίου.

Εικ. 14. Καστρί Πλατανιστού Καρύστου (αρχαία Γεραιστός). ΜΚ 978. Αποσπασματικά σωζόμενη επιτύμβια στήλη παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Εικ. 15. Καστρί Πλατανιστού Καρύστου (αρχαία Γεραιστός). ΜΚ 1075. Αποσπασματικά σωζόμενη επιτύμβια στήλη παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Η ΑΝΘΕΜΩΤΗ ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΣΤΗΛΗ ΣΤΗ ΧΑΙΡΩΝΕΙΑ ΤΗΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ*

Έλενα Βλαχογιάννη

Η παρούσα δημοσίευση αποτελεί το ολοκληρωμένο συμπέρασμα ενός πολύ μεγαλύτερου σε εύρος πονήματος, και συγκεκριμένα μιας αδημοσίευτης διδακτορικής διατριβής¹, που είχε ως στόχο τη συγκέντρωση, την καταγραφή και τη συστηματοποίηση της μελέτης των ανθεμωτών επιτυμβίων στηλών της αρχαίας Βοιωτίας.

Η ανθεμωτή στήλη, όπως αυτή παγιώθηκε στην Αττική², κυρίως από την τελευταία δεκαετία του 5^{ου} αι. π.Χ.³ και εξής, αποτέλεσε έναν από τους δημοφιλέστερους τύπους επιτυμβίων μνημείων στη Βοιωτία⁴ και τη Φωκίδα⁵ της Στερεάς Ελλάδας, στις Κυκλάδες⁶, την Εύβοια⁷

* Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον Προϊστάμενο της Θ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Θηβών, Βασίλη Αραβαντινό, για την πολύπλευρη βοήθεια και υποστήριξη του στην ολοκλήρωση της διδακτορικής μου διατριβής, επί μέρους τμήμα της οποίας είναι το άρθρο που δημοσιεύεται εδώ. Ευχαριστώ επίσης το φυλακτικό προσωπικό του Μουσείου Χαϊρώνειας και του αρχαιολογικού χώρου Ορχομενού, ιδιαίτερα δε τον εργατοεχνίτη Πάννη Παναγιωτόπουλο για την ακούραστη προσπάθειά του στην «άγρα ανθεμίων». Για τη δημιουργία του χάρτη της αρχαίας Βοιωτίας (εικ. 1) ευχαριστώ τον σχεδιαστή της Θ' ΕΠΚΑ Κώστα Μπαϊρακτάρη, ενώ για τις φωτογραφίες τον φωτογράφο Κώστα Ξενικάκη.

1. Βλαχογιάννη (υπό έκδοση).

2. Για τα αττικά επιτύμβια ανθήματα των κλασικών και όψιμων κλασικών χρόνων, βλ. Brückner 1886, 4 κ.ε., 60-61, 79-82 και πίν. I. Conze 1906, 323 κ.ε. Möbius 1968, 19-48, 106-114, πίν. 5b, 7-8, 9d, 10-19, 21-23a, 24a-d, 26, 28-35, 36c, 40b. Knigge 1984, 217-234, πίν. 36-39. Froning 1985, 218-229, εικ. 5-8. Vedder 1985, 48-61, 140-153, 257-267, αρ. κατ. A1-A31, εικ. 11-31.

3. Από τα πρωιμότερα ολοκληρωμένα παραδείγματα του τύπου είναι η ανθεμωτή στήλη της Νικησούς από τον Πειραιά (Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιά, αρ. 264: Clairmont 1993, 251, αρ. 1.187 (με βιβλιογραφία). Σταϊνχάουερ 1998, 69. Σταϊνχάουερ 2001, 335, εικ. 445. Ειδικότερα για το ανθέμιο της στήλης, βλ. Möbius 1968, 20, 106 και σημ. 88, πίν. 7a. Vedder 1985, 49, και 179, σημ. 187a.

4. Möbius 1968, 54-57, 80, 81, 115, πίν. 45-49. Βλαχογιάννη (υπό έκδοση).

5. Möbius 1968, 57-58, 81. *FD* IV.6, 138-145, αρ. κατ. 41-50, εικ. 136-149 (από τους Δελφούς). Σπυρόπουλος Θ., *ΑΔ* 25, 1970, *Χρονικά*, 242. Αραπογιάννη 1984, 78, πίν. 25a (από το σημερινό Δίστομο). Ανθεμωτές ενεπίγραφες στήλες αναφέρονται ακόμη από την Αμφίκλεια (*JG* IX.1, 220. Avezou - Blum 1913, 443), τις Αβές (σημερινός Έξαρχος) (Avezou.- Blum 1913, 445), την Ελάτεια (*JG* IX.1, 169, 171, 172, 173, 176, 179) και τον Όσιο Λουκά (*JG* IX.1, 55).

6. Για τα κυκλαδικά επιτύμβια ανθήματα των ελληνιστικών χρόνων, βλ. Möbius 1968, 50-51, 82, 114-115, πίν. 36a-b, 37a, 39a-c, 40a. *Délos* XXX, 271-276, εικ. 23-24, 26. Ζαφειροπούλου 1988, 15. Schmidt 1991, 78-80 (Exkurs).

7. Για τα ευβοϊκά επιτύμβια ανθήματα των όψιμων κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, βλ. Möbius 1968, 52-53, 80, 115, εικ. 41-44. Kataakis 1997, 328 κ.ε. και σημ. 57, πίν. 46 (από τη Χαλκίδα, την Ερέτρια και την Κάρυστο). Χωρέμης Αγγ., *ΑΔ* 27, 1972, *Χρονικά*, 351, πίν. 301a. Σάμψων Αδ., *ΑΔ* 31, 1976, *Χρονικά*, 159, πίν. 111β (από τους Ωρεούς).

και τη Θεσσαλία⁸, στους όψιμους κλασικούς και κυρίως στους ελληνιστικούς χρόνους. Όταν στην ίδια την Αττική, εξαιτίας της επιβολής του διατάγματος κατά της προκλητικής ταφικής πολυτέλειας⁹ του «επιμελητή»¹⁰ της πόλεως των Αθηνών Δημητρίου Φαληρέως¹¹, έχουν πάψει από το 317 π.Χ. ή λίγο αργότερα¹² να παράγονται τέτοιου είδους επιτύμβια μνημεία, η Βοιωτία, ως άμεσος γείτονας και παραλήπτης των αττικών τάσεων¹³, έπαιξε το ρόλο του δίαυλου στη διατήρηση και διάδοση της όψιμης κλασικής αυτής παράδοσης στα επαρχιακά εργαστήρια της Κεντρικής Ελλάδας.

Με γνώμονα τα κοινά τυπολογικά χαρακτηριστικά, τις τεχνικές και τεχνοτροπικές ομοιότητες των ανθεμωτών βοιωτικών στηλών, το υλικό κατασκευής τους και τον τόπο εύρεσής τους αναγνωρίστηκε το εργαστήριο της «Χαιρώνειας» (εικ. 1), όπως συμβατικά έχει ονομασθεί η εργαστηριακή ομοιογένεια των ανθεμωτών στηλών της βορειοδυτικής Βοιωτίας (Χαιρώνειας, Λιβαδειάς, Ορχομενού, Ψητού) και μέρους της ανατολικής Φωκίδας (Αγ. Βλασίου [αρχαίου Πανοπέως] και Δαύλειας [αρχαίας Δαυλίδος]), η οποία τυπικά και ουσιαστικά με δυσκολία διαχωρίζεται από το βοιωτικό έδαφος¹⁴. Μερικές δεκάδες τέτοιων στηλών ή επιστέψεων φυλάσσονται σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Χαιρώνειας, ενώ πολύ λιγότερες σε αριθμό είναι εντοιχισμένες σε Ιερούς Ναούς μέσα και γύρω από το σημερινό χωριό¹⁵.

Το εργαστήριο φαίνεται να δραστηριοποιείται περί τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ. ή λίγο νωρίτερα, ο κύριος όγκος της παραγωγής του όμως συμπίπτει με την εποχή κατά την οποία ωρίμασε το «μπαρόκ»¹⁶, δηλαδή από το τελευταίο τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ. έως το πρώτο μισό του 2^{ου} αι. π.Χ., εάν θέλουμε να χρησιμοποιούμε τον όρο «μπαρόκ» κατ' αντιστοιχία προς την ολόγλυφη πλαστική, που τον δανείστηκε και αυτή με τη σειρά της από την ευρωπαϊκή γλυπτική του δεκάτου εβδόμου-ογδόου αιώνα.

Η χρονική τοποθέτηση της παραγωγής είναι δύσκολο να προσδιορισθεί με μεγαλύτερη ακρίβεια εξαιτίας της απουσίας χρονικών σταθερών. Η στενότερη χρονολόγηση, με βάση προσωπογραφικά κυρίως στοιχεία, μίας ανθεμωτής ενεπίγραφης στήλης από τους Δελφούς,

8. Για τα θεσσαλικά επιτύμβια ανθήματα των ελληνιστικών χρόνων, βλ. Αρβανιτόπουλλος 1909. Möbius 1968, 59-65, 116, πίν. 50-59. Wolters 1969. Wolters 1979, 85-91. Wolters 1994, 287-291.

9. Cicero, *De Legibus* II 26, 66. Για το διάταγμα και τους τύπους επιτυμβίων μνημείων που επετράπηκαν έκτοτε (δηλ. τον κιονίσκο (*columella*), την τράπεζα (*mensa*) και το περιρραντήριο [*labellum*]), βλ. Scholl 1996, 26-29, κυρίως 27, σημ. 178 (με παλαιότερη βιβλιογραφία). Ειδικότερα για τα πολυτελή αττικά επιτάφια μνημεία του ύστερου 4^{ου} αι. π.Χ., βλ. Scholl 1994, 239-271.

10. Διόδωρος XX 45.2.

11. Για το έργο και την πολιτική δράση του Δημητρίου Φαληρέως, βλ. Williams 1982, 169 κ.ε. Habicht 1995, 62-75.

12. Ο Süsserott υποστήριξε ότι το διάταγμα «λιτότητας» ίσχυσε από τα 308/7 π.Χ. και εξής, δηλ. αμέσως μετά τη λήξη της θητείας του Φαληρέως (Süsserott 1938, 120 κ.ε. και σημ. 136) η άποψή του δε βρήκε όμως υποστηρικτές.

13. Εκτός από τις αττικές επιρροές που δέχθηκε η βοιωτική τέχνη, είναι γνωστή και η μετανάστευση Αθηναίων γλυπτών, ειδικευμένων στην παραγωγή επιτάφων μνημείων, στη Θήβα και την Τάναγρα, βλ. Möbius 1968, 54-56, 81. Γενικότερα για την αναγκαστική μετανάστευση Αθηναίων, ως απόρροια του περιοριστικού διατάγματος, τόσο στη Βοιωτία όσο και σε άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου, βλ. Habicht 1995, 65-66.

14. Για την ανατολική μεθόριο της Φωκίδας, βλ. Fossey 1986, 11-13. Ντάσιος 1995, 250.

15. Αναλυτικός κατάλογος των αναφερόμενων στο κείμενο ανθεμωτών στηλών ή επιστέψεων, που είτε φυλάσσονται στο Μουσείο της Χαιρώνειας είτε είναι εντοιχισμένες σε Ιερούς Ναούς στη βορειοδυτική Βοιωτία, παρατίθεται στη διατριβή της γράφουσας, βλ. Βλαχογιάννη (υπό έκδοση).

16. Για τον ορισμό της καλλιτεχνικής τάσης του «μπαρόκ» στην ελληνιστική πλαστική, βλ. Pollitt 1986, 111. Ridgway 2000, 39-40, 60, σημ. 61, 63.

περί τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ.¹⁷, που είναι πιθανότατα έργο Βοιωτού γλύπτη, αποτελεί τον ενδεικτικό *terminus ante quem* για τη χρονική τοποθέτηση των αναλόγων της στην ίδια τη Βοιωτία.

Όλες οι στήλες του εργαστηρίου είναι από ντόπιο γκριζογάλανο «μάρμαρο»¹⁸, ένα υλικό που μοιάζει στην εμφάνιση με το γκριζό μάρμαρο του Υμηττού¹⁹ και χρησιμοποιείται στη βοιωτική πλαστική από την ώριμη αρχαϊκή εποχή²⁰. Σύμφωνα με τον Σταματάκη²¹ εξορυσσόταν από το Λαφύστιο όρος (Γρανίτσα), βορειοδυτικά της αρχαίας Κορώνειας και νοτιοανατολικά της Λιβαδειάς. Παρόμοιο πάντως, από πλευράς σύστασης και χροιάς, υλικό προέρχεται από το αρχαίο λατομείο της Λιβαδειάς²², γνωστό στη βιβλιογραφία τουλάχιστον από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα²³. Ανεξάρτητα από την ακριβή πηγή εξόρυξης του «γκριζογάλανου μαρμάρου» το βέβαιο είναι ότι πρόκειται για ντόπιο υλικό της βορειοδυτικής Βοιωτίας.

Ως προς τα τεχνικά χαρακτηριστικά των στηλών του εργαστηρίου δύνανται να διατυπωθούν οι εξής παρατηρήσεις. Οι πλάγιες στενές πλευρές επίστεψης και στήλης είναι «χτενισμένες» με λεπτή οδοντωτή σμίλη. Η πίσω όψη, που θα ήταν αθέατη, είναι αδρή, δουλεμένη πρόχειρα με χονδρό βελόνι. Η λείανση της πίσω όψης απαντάται πολύ σπάνια και δεν είναι σαφές εάν είναι πρωτογενής ή συνιστά ένδειξη επαναχρησιμοποίησης της στήλης.

Στη συντριπτική τους πλειονότητα, οι επιστέψεις του εργαστηρίου είναι συμφυείς με τη φέρουσα στήλη. Πολύ λιγότερες είναι κατασκευασμένες χωριστά -σε αυτή την περίπτωση ήταν δουλεμένες μαζί με το κυματοφόρο γείσο, από ενιαίο κομμάτι λίθου. Ορθογώνιοι τόρμοι, ανοιγμένοι στο μέσον ή συμμετρικά κατά ζεύγη στα άκρα του κατά πλάτος άξονα της επιφάνειας έδρασης των επιστέψεων, χρησίμευαν στην υποδοχή των τελευταίων στους λίθινους τένοντες των στηλών²⁴.

17. Για την ανθεμωτή επίστεψη της στήλης, βλ. *FD IV.6*, 144, αρ. κατ. 49, εικ. 148. Για την επιγραφή της στήλης, βλ. Contoléon A.E., *BCH* 66-67 (1942-1943), 157-158, αρ. 2. Ο νεκρός της στήλης αναφέρεται ως άρχων περί τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. *FD III*, 56, αρ. L54).

18. Όπως επεσήμανε ο Lepsius (Lepsius 1890, 91) δεν υπάρχει στη Βοιωτία πραγματικό, καλής ποιότητας, μάρμαρο-απαντάται αποκλειστικά ασβεστόλιθος, που παρουσιάζει ενίοτε την κρυσταλλική δομή του μαρμάρου, ώστε να χαρακτηρίζεται γενικότερα ως «μάρμαρο» (Lepsius 1890, 90: “*Die böotischen Gebirge bestehen vorherrschend aus Kalksteinen des Kreidesystems*”).

19. Πρβλ. Lepsius 1890, 90, αρ. 231. Το γκριζογάλανο βοιωτικό «μάρμαρο» είναι λιγότερο καθαρό και με περισσότερα «νερά» από το υμηττικό.

20. Από το υλικό αυτό είναι ο κούρος του Ορχομενού από τα 580-570 π.Χ. (ΕΑΜ, αρ. 9: Fuchs - Floren 1987, 313-314, πίν. 28,5. Καλτσάς 2001, 41, αρ. κατ. 23. *Bol* 2002, 306, εικ. 203a-e [D. Kreikenbom]). Επίσης οι κούροι από το Ιερό του Απόλλωνος στο Πτώο (Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών, αρ. 3, 4, 1: Fuchs - Floren 1987, 315, σημ. 33-315, σημ. 34 314, σημ. 20. *Bol* 2002, 312, εικ. 254a-d (P. Karanastassis)· 306, εικ. 204a-c [D. Kreikenbom]) και το υστεροαρχαϊκό, χαμένο (;) σήμερα, ανάγλυφο του καθιστού άνδρα με κάρθαρο από τη Λιβαδειά (Koerte 1878, 317 κ.ε., αρ. 9. Reinach 1912, 374,4. Möbius 1916, 172, πίν. 12. Schild-Xenidou 1972, 6-7, αρ. κατ. K6. Schild-Xenidou 1008, 241-242, αριθ. K8, πιν. 3).

21. Σταματάκης Π., *ΠΑΕ* 1882-1883, 68. Κατά τον Σταματάκη από το ίδιο αυτό υλικό είναι τόσο ο «λέων της Χαϊρώνειας» όσο και ο θόλος του μυκηναϊκού τάφου του Μίνυου στον Ορχομενό.

22. Αξίζει να σημειωθεί ότι χρειάστηκε να εξευρεθεί όμοιο υλικό με αυτό του «λέοντος της Χαϊρώνειας» για την αναστήλωση του μνημείου, έγινε δειγματοληψία τόσο από τα σύγχρονα λατομεία της Γρανίτσας όσο και από αυτά της Λιβαδειάς και διαπιστώθηκε ότι τα δείγματα ταίριαζαν πολύ μεταξύ τους, με τη μόνη διαφορά ότι το δείγμα από τη Γρανίτσα ήταν πιο χονδρόκοκκο. Για τις σχετικές πληροφορίες, βλ. Φυτάλης 1880, 349.

23. Για το αρχαίο λατομείο της Λιβαδειάς, βλ. Schliemann 1881, 129. Κεραμόπουλλος 1912, 88-89. Déroche 1989, 404, εικ. 1-3. Το αρχαίο λατομείο βρίσκεται κάτω από το σημερινό γήπεδο της πόλης. Τα ίχνη της αρχαίας λατόμησης έχουν σχεδόν εξαφανιστεί εξαιτίας της συνεχιζόμενης μέχρι σήμερα χρήσης του λατομείου.

24. Για τους τρόπους σύνδεσης των χωριστών κομματιών, βλ. Dinsmoor 1922, 271-272.

Οι ανθεμωτές επιστέψεις των στηλών της γεωγραφικής περιφέρειας που εξετάζουμε εδώ επαναλαμβάνουν στερεότυπα δύο τύπους σύνθεσης, που διαφοροποιούνται μεταξύ τους στον τρόπο διάρθρωσης της άκανθας στη βάση του μετώπου: α) ο πρώτος τύπος χαρακτηρίζεται από τα τρία, παρατακτικά τοποθετημένα, φύλλα άκανθας (εικ. 2) και β) ο δεύτερος από το βαθμιδωτό κανόνα με την επάλληλη άκανθα (εικ. 3). Οι τύποι αυτοί αποτελούν στην ουσία εξελικτικές βαθμίδες ενός και του αυτού αρχικού τύπου -ενός αρχέτυπου (Urbild)-, της επίστεψης με την τρίφυλλη, ενιαία, άκανθα στη βάση της σύνθεσης.

Ο πρώτος τύπος σύνθεσης (εικ. 2) αντιπροσωπεύει τη «μπαρόκ» έκφανση του ενιαίου ακανθωτού θυλάκου των όψιμων κλασικών και πρώιμων ελληνιστικών παραδειγμάτων του είδους, μέσα από τον οποίον αναπτύσσονταν οργανικά τα φυτικά στοιχεία της διακόσμησης. Η διάλυση της άκανθας σε μεμονωμένα εικονογραφικά στοιχεία, στα τρία αποχωρισμένα φύλλα, που δεν έχουν μεταξύ τους καμία οργανική συνοχή, συνιστά εν τέλει επιταγή της ίδιας της τάσης του «μπαρόκ».

Ο δεύτερος τύπος (εικ. 3) αποτελεί περαιτέρω εξελικτική βαθμίδα του πρώτου. Τα ακανθωτά φύλλα διαρθρώνονται σε δύο βαθμιδωτά επίπεδα, με την κατώτερη ζώνη να εξαιρείται σε σχέση με την ανώτερη. Πάνω σε προεξέχουσα από το πεδίο του αναγλύφου επιφάνεια, η οποία καλύπτει όλο το πλάτος της επίστεψης και λειτουργεί ως πλίνθος, παρατάσσονται τέσσερα, μετωπικά αποδοσμένα, αναδιπλωμένα προς τα έξω και κρεμασμένα τελείως προς τα κάτω φύλλα, έτσι ώστε οι απολήξεις τους να αγγίζουν τον κανόνα της επίστεψης. Πιο πάνω αναπτύσσεται, σε χαμηλότερο αναγλυφικό επίπεδο, η ανώτερη ζώνη των φύλλων και ακολούθως όλη η υπόλοιπη φυτική ανάπτυξη. Το μεσαίο μετωπικό φύλλο της ανώτερης 'ακανθωτής' ζώνης τοποθετείται μεταξύ του δεύτερου και τρίτου φύλλου της κατώτερης. Τα πλάγια, αποδοσμένα κατά τομή, φύλλα υψώνονται άκαμπτα προς τα πάνω και λυγίζουν μόνο τις κορυφές τους προς τα πλάγια. Οι πρωιμότερες επιστέψεις αυτού του τύπου στη Βοιωτία τοποθετούνται αμέσως μετά τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ.²⁵, ενώ συνεχίζονται έως τα τέλη του 2^{ου} αι. π.Χ.²⁶ Ο κύριος όγκος παραγωγής τους τοποθετείται ωστόσο στο α' μισό του 2^{ου} αι. π.Χ.

Αξίζει να σημειωθεί ότι το εικονογραφικό θέμα των φύλλων, που παρατάσσονται σε μια προεξέχουσα ζώνη και βρίσκονται κοντά στην αντίληψη των βοιωτικών, επαναλαμβάνεται πολύ αργότερα σε επιστέψεις του 1^{ου} αι. μ.Χ. από τη χερσόνησο της Κριμαίας²⁷ (σημερινή Ουκρανία), μια περιοχή με την οποία η Βοιωτία διατηρούσε αναμνήσεις συγγένειας ήδη από την εποχή του αποικισμού²⁸, που συνεχίστηκαν για λόγους εμπορικής σκοπιμότητας και

25. Η ανθεμωτή ενεπίγραφη στήλη Αρχαιολογικό Μουσείο Χαιρώνειας αρ. 1974 από τη Χαιρώνεια -θεσπιακού εργαστηρίου- χρονολογείται, με βάση τα προσωπογραφικά στοιχεία της επιγραφής που φέρει, πιθανότατα στα 245 π.Χ. και αποτελεί τον *terminus post quem* για την εμφάνιση του τύπου αυτού επίστεψης στη Βοιωτία. Για τη στήλη και την επίστεψή της, βλ. Φ. Δακορώνια, *ΑΔ* 29, 1973-74, *Χρονικά*, 443. Δακορώνια 1979, 149-154, εικ. 1. Βλαχογιάννη (υπό έκδοση). Ειδικότερα για τη χρονολόγηση της επιγραφής, βλ. Roesch, *Teiresias Epigraphica* 1980, 3, αρ. E.80.07. Knoepfler 1999, 241-242. Κοντά της κινούνται η στήλη Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών αρ. 32406, άγνωστης προέλευσης, και η στήλη Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών αρ. 32639 από τις Θεσπίες (Βλαχογιάννη [υπό έκδοση]).

26. Από τις οψιμότερες του τύπου είναι η ανθεμωτή επίστεψη, που είναι σήμερα εντοιχισμένη στον ανατολικό τοίχο της τρίπλευρης αψίδας του Ιερού Ναού του Αγ. Σπυρίδωνος, στο ομώνυμο χωριό, νοτιοδυτικά του Ορχομενού (Βλαχογιάννη [υπό έκδοση]).

27. Kieseritzky - Watzinger 1909, αρ. κατ. 136, 137, στον πίν. VIII και αρ. κατ. 132, 134 στον πίν. IX.

28. Για τη συμμετοχή της Βοιωτίας στον αποικισμό του νοτιοδυτικού Ευξείνου Πόντου και τη συνεχιζόμενη και πολλαπλή σύνδεσή της με την περιοχή αυτή, από τα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ. ως τους ελληνιστικούς και αυτοκρατορικούς χρόνους, βλ. Fossey 1994β, 107-115. Ειδικότερα η ίδρυση της Ταυρικής Χερσονήσου, το 421 π.Χ., στις βόρειες ακτές του Ευξείνου Πόντου, που αποτελούσε αποικία της Ηράκλειας του Πόντου -η τελευταία είχε ιδρυθεί

στα όψιμα κλασικά²⁹ και ελληνιστικά χρόνια³⁰, όπως προκύπτει από τα προξενικά ψηφίσματα. Προς την ίδια κατεύθυνση, των συνεχιζόμενων δηλαδή σχέσεων των δύο περιοχών, στους αυτοκρατορικούς χρόνους, λειτουργεί και η αποκλειστική παραγωγή των επιτύμβιων βωμών με παράσταση ήρωα ιππέα -ευρύτατα γνωστό εικονογραφικό θέμα στη Θρακική χερσόνησο³¹- από το εργαστήριο των Θεσπιών³², στην κεντρική Βοιωτία.

Ας έλθουμε τώρα σε κάποιες τεχνοτροπικές λεπτομέρειες, η ομοιογένεια των οποίων επιτρέπει την απόδοση των μνημείων στο εξεταζόμενο εργαστήριο. Η εύπλαστη, φουσκωμένη σα ζυμάρι, «σάρκα» των φύλλων της άκανθας αυλακώνεται έντονα, σχηματίζοντας πυκνές, πηνιόσχημες αναδιπλώσεις μεταξύ των λοβών, που διακρίνονται μεταξύ τους με βαθιά αυλάκια³³. Κάθε φύλλο έχει πέντε λοβούς και κάθε λοβός τρεις αιχμές. Οι «οφθαλμοί» των φύλλων για τη διάκριση των λοβών σε κάποιες επιστρώσεις δεν ανοίγονται με τρύπανο αλλά αποδίδονται σαν ανάγλυφοι κυκλίσκοι (εικ. 4) με τονισμένο κέντρο σε μια προσπάθεια απλοϊκής (naïv) μίμησης πραγματικών ματιών, ένα στοιχείο δάνειο από το θεσπιακό εργαστήριο³⁴.

Οι καυλοί δεν αναπτύσσονται οργανικά από την άκανθα αλλά οι ρίζες τους κατευθύνονται προς τα πλάγια για να σβήσουν στην άκρη της πλάκας δίνοντας την εντύπωση της επ' άπειρον συνέχειας, μέσα (εικ. 2)³⁵ από την ατέρμονη και ανούσια επανάληψη των ραβδώσεών τους. Το σώμα τους διχοτομείται από δύο ημικυλινδρικές ραβδώσεις -κάποιες φορές είναι ορατό και το ήμισυ μιας τρίτης-, που διατρέχονται στο μέσον της κοίτης τους από ρηχή αυλάκωση. Ο τρόπος αυτός απόδοσης τηρείται με συνέπεια σε όλες ανεξαιρέτως τις επιστρώσεις ως ένα τυποποιημένο χαρακτηριστικό του εργαστηρίου. Τα ακανθωτά παράφυλλα που φυτρώνουν στη ράχη των ελίκων, συχνά από πλαστικούς δακτυλίους που αποδίδουν σχηματοποιημένα τις φυτικές «μασχάλες», είναι θυσανωτά, έντονα κινημένα, και συντελούν στη διάσπαση του ενιαίου περιγράμματος της επίστεψης.

Οι καυλοί απολήγουν πάντα σε αντιθετικό ζεύγος ελίκων, που συσπειρώνεται προς τα έξω. Οι έλικες στην αρχή της περιέλιξής τους (εικ. 2, 6) εξαφανίζονται σχεδόν στο πεδίο

το 559/8 π.Χ. από Μεγαρείς με τη συμμετοχή Βοιωτών- αποτελεί κάτι παραπάνω από ένδειξη των συνεχιζόμενων σχέσεων των δύο περιοχών, ενώ την ίδια στιγμή ολοκληρώνει τον κύκλο της σύνδεσης με την Αυλίδα, στις βόρειες ακτές της Βοιωτίας-σύνδεση, την οποία υπαινίσσεται άλλωστε ο μύθος της θυσίας της Ιφιγένειας και της μεταφοράς της στην Ταυρίδα ως ιέρειας στην υπηρεσία της Αρτέμιδος.

29. Για την παρακώλυση της εξόδου των αττικών σιτηρών από το Βόσπορο, που προκάλεσε ο στόλος του Βοιωτικού Κοινού, με την υποστήριξη του Βυζαντίου, στα 366-363 π.Χ., βλ. Roesch 1984, 45-60.

30. Η τιμήση, εκ μέρους του Κοινού των Βοιωτών, προξένων με καταγωγή από πόλεις του βορειοανατολικού Αιγαίου και των ακτών του νοτιοδυτικού Ευξείνου Πόντου υποδεικνύει τα ζωηρά εμπορικά συμφέροντα της Βοιωτίας στις περιοχές αυτές, κατά τους ελληνιστικούς χρόνους (Fossey 1994a, 35-59, κυρίως 37-38).

31. Cermanovic-Kuzmanovic A. – Koukouli-Chrysanthaki H. – Machaira V. – Oppermann M. – Pantos P. – Popovic I. – Touratsoglou I., Heros Equitans, *LIMC* VI, 1992, 1019-1081.

32. Για τα βοιωτικά μνημεία με αυτό το θέμα, βλ. Schleiernacher 1981, 88-90. Μαχαίρα 2000, 848-892 (με προηγούμενη βιβλιογραφία). Machaira (υπό έκδοση).

33. Η πλούσια άκανθα με τις πολλές, πυκνές πτυχές (αναδιπλώσεις) έχει τις απαρχές της στο πολυκλείτριο κορινθιακό κιονόκρανο, το γνωστό ως «αρχέτυπο», της Θόλου της Επιδαύρου (358/7 π.Χ.), το οποίο θα αποτελέσει το κατεξοχήν πρότυπο των επιστρώσεων της εποχής του «μπαρόκ» (Roux 1961, πίν. 47, 48.2, 49.1 (δεξιά), 49.2. Bauer 1973, 87 και σημ. 126, 102, Beil. 15).

34. Πρβλ. τα ανθήμια Συλλογή Θεσπιών αρ. 258 από τις Θεσπιές και Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών αρ. 573 από τις Πλαταιές (;). Βλ. Βλαχογιάννη (υπό έκδοση).

35. Κοντά στις απεικονιζόμενες βρίσκεται το μνημειακό ανθήμεο στήλης από τη Δαύλεια, που φυλάσσεται σήμερα στον Ιερό Ναό των Αγ. Αναργύρων, στην κεντρική πλατεία του χωριού της Δαύλειας, Βλαχογιάννη (υπό έκδοση).

του αναγλύφου, ενώ προοδευτικά γίνονται πιο έξεργες, ώστε το κέντρο της σπείρας με τον οφθαλμό να ανασηκώνεται με όλο της τον όγκο από το βάθος.

Τα φύλλα των ανθεμίων είναι πλατιά, άκαμπτα και κυρτώνουν στις άκρες τους προς το νοητό κέντρο της σύνθεσης. Ανάγλυφη ακμή αποδίδει την κεντρική νεύρωση. Με όμοιο τρόπο αποδίδονται και τα εξωτερικά όρια των φύλλων, ενώ ανάμεσά τους διαμορφώνεται κοίλη κοίτη (εικ. 3). Ο εκφραστικός αυτός τρόπος αποτελεί γνώρισμα των μικρασιατικών μνημείων του β' μισού του 4^{ου} αι. π.Χ.³⁶, που επανέρχεται στο β' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ.³⁷ και αξιοποιείται εν γένει αργότερα στην ερμολογία αρχιτεκτονική³⁸. Η παρατακτική τοποθέτηση των φύλλων δημιουργεί οπτική σύγχυση -γνώρισμα της τάσης του 'μπαρόκ'- καθώς δε διακρίνονται τα όριά τους αλλά προβάλλεται ένα αδιάσπαστο σύστημα παράλληλων ακμών.

Σε κάποιες επιστρώσεις τα φύλλα συγκλίνουν στη γένεσή τους σε μια κοινή δέσμη δίνοντας την εντύπωση ότι γίνονται ένα (εικ. 2), στοιχείο που επαναλαμβάνεται και στον ανθεμωτό πυρήνα κάποιων άλλων (εικ. 5). Χωρίς νόημα και οργανική εξάρτηση εμφανίζονται τα ακανθωτά φύλλα που παρεισφύρουν μεταξύ των κατώτερων φύλλων του ανθεμίου και των ελίκων (εικ. 6, 4). Η εικονογραφική αυτή λεπτομέρεια, που αποτελεί εκφυλισμό ενός φυσιοκρατικού θέματος του ύστερου 5^{ου} αι. π.Χ.³⁹, επιβαρύνει ακόμη περισσότερο την ήδη φορτωμένη διακόσμηση. Τέλος, χαρακτηριστικό του εργαστηρίου είναι η μονότονη επανάληψη δύο τύπων λουλουδιών στην κορυφή του μετώπου των επιστρώσεων: του πολύφυλλου ρόδακα μέσα σε κοίλο μετάλλιο (εικ. 6) και του *arum*⁴⁰ με τον χαρακτηριστικό ληκυθοειδή ύπερο (εικ. 7), ενός άνθους που εμφανίζεται στην ξύλινη σαρκοφάγο από την Απαρα⁴¹, των μέσων του 3^{ου} αι. π.Χ., ορίζοντας έτσι έναν ενδεικτικό *terminus post quem* και για τις επιστρώσεις του εργαστηρίου της «Χαιρώνειας».

Τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά του εργαστηρίου μπορούν να συνοψισθούν στα εξής: βαρύτητα, που επιβάλλεται με τον πλαστικό όγκο, «ανοιχτές» φόρμες που σπάνε τα όρια των περιγραμμάτων και την τεκτονική ισορροπία, ανόργανη διάταξη που οδηγεί σε πλαδαρότητα και εκφυλισμό, έντονες φωτοσκιάσεις, που δημιουργούνται από την αντίθεση εισέχουσας και έξεργης επιφάνειας, επίδειξη και τάση υπερβολής, που εκδηλώνεται μέσα από τον τονισμό δευτερευουσών εικονογραφικών λεπτομερειών που μετατρέπονται σε πρωτεύουσες -για παράδειγμα τα σακουλιασμένα παράφυλλα στη ράχη των ελίκων-, ο φόρτος της διακόσμησης,

36. Πρβλ. τα ανθέμια της παραετίδος του ναού της Αρτέμιδος στην Έφεσο, που χρονολογείται μετά τα 356 π.Χ. (Schede 1909, πίν. VII.41. Rumscheid 1994, αρ. 38.8, πίν. 35.1,3,4) και εκείνα της παραετίδος και επαετίδος του ναού της Αθηνάς Πολιάδος στην Πριήνη από τα 350-323 π.Χ. (Rumscheid 1994, αρ. 293.8, πίν. 146.3,4,5 και πίν. 147.1,2,3 [παραετίς] αρ. 293.11, πίν. 151.3 [επαετίς]).

37. Πρβλ. τα ανθέμια στις σίμες του ναΐσκου στο ιερό του Απόλλωνος στα Δίδυμα της Μιλήτου, του γ' τετάρτου του 3^{ου} αι. π.Χ. (Pfrommer 1987β, πίν. 52.5, 54.3. Rumscheid 1994, αρ. 33.12, πίν. 33.1 [παραετίς] και αρ. 33.16, πίν. 33.5,6 [επαετίς]).

38. Πρβλ. τα ανθέμια της επαετίδος του ναού της Αρτέμιδος Λευκοφρυγής στη Μαγνησία επί Μαιάνδρω, του α' τετάρτου του 2^{ου} αι. π.Χ. (Rumscheid 1994, αρ. 137.18, πίν. 81.2, 82.4,6,7. Hamiaux 1998, 282, αρ. κατ. 347, 348 και 284, αρ. κατ. 349, 350). Πρβλ. επίσης τα ανθέμια στη σίμη του Προπύλου της ανατολικής στοάς στη Μαγνησία επί Μαιάνδρω (Schede 1909, πίν. XI.67. Rumscheid 1994, αρ. 142.12, πίν. 91.1-2), που χρονολογείται στην περίοδο του Αυγούστου και επαναλαμβάνει με νεοκλασικιστικό ύφος τους όψιμους κλασικούς προδρόμους του.

39. Πρβλ. αυτή τη λεπτομέρεια στο φυτικό ακρωτήριο του Παρθενώνα (Gropengiesser 1961, πίν. VI).

40. Για το «'Αρον» ή «'Ορον», «ορόντιον». *Arum*, *Arus*: Πλίν. *NH* XXIV 142. Διοσκουρίδης, *Περί ύλης ιατρικής* II 167. *RE* II.1 (1895) λ. "Aron", στ. 1212 κ.ε. (F. Olck). Lohmann 1979, 122, σημ. 974. Baumann 1982, 184.

41. Για το άνθος στην ξύλινη σαρκοφάγο από την Απαρα, βλ. Pfrommer 1982, 161, εικ. 31. Pfrommer 1987α, 174, εικ. 8 (άνω ζώνη).

που αφήνει ελάχιστα να διαφανεί το αναγλυφικό βάθος. Το τελικό αποτέλεσμα είναι απλοϊκό και συνιστά εν τέλει την άποψη των Χαιρωνιτών γλυπτών για το «μπαρόκ».

Ο δρόμος που άνοιξε το εργαστήριο της «Χαιρώνειας» ξεπέρασε τα όρια της βοιωτικής περιφέρειας και επεκτάθηκε και στην ανατολική Φωκίδα. Επιστέψεις της τεχνοτροπίας που συζητάμε έχουν εντοπισθεί στη Δαύλεια (αρχαία Δαυλίδα) και τον Άγιο Βλάσιο (αρχαίο Πανοπέα)⁴², στο Δίστομο (αρχαία Άμβροσσο)⁴³ και τους Δελφούς⁴⁴ της Φωκίδας⁴⁵, στη Δρυμαία⁴⁶, και το αρχαίο Κυτένιον⁴⁷ (σημερινό Παλιοχώρι) της Δωρίδας, περιοχές στις οποίες θα πρέπει να εργάστηκαν γλύπτες από τη Χαιρώνεια.

Όπως έγινε αντιληπτό από τα προαναφερόμενα η καλλιτεχνική τους ποιότητα είναι μέτρια και η εκφραστική τους πρωτοτυπία ανύπαρκτη, αφού πρόκειται για «έργα σειράς» που αναπαράγουν στερεότυπα τις ίδιες φόρμες και αντιγράφουν σχεδόν το ένα το άλλο. Η παραγωγή τους ωστόσο καταλήγει να γίνεται σημαντική εάν συσχετισθεί με τις κοινωνικές ή οικονομικές μεταβολές στην περιοχή. Τα γνωστά στη βιβλιογραφία εργαστήρια γλυπτικής, της αρχαίας Τάναγρας⁴⁸ στην ανατολική Βοιωτία και των Θηβών-Θεσπιών στη νότια και κεντρική (εικ. 1), τα οποία είχαν αρχίσει να δραστηριοποιούνται από τους αρχαϊκούς κιόλας χρόνους⁴⁹, ήταν εκείνα που μονοπώλησαν για πολλούς αιώνες τη βοιωτική παραγωγή.

Στην ώριμη ελληνιστική περίοδο όμως η εικόνα αλλάζει και το κέντρο βάρους μεταφέρεται στο βορρά. Οι αναπόφευκτες απώλειες σε ανθρώπινο δυναμικό, απόρροια των πολεμικών συγκρούσεων που έθεσαν σε αμφισβήτηση την ακεραιότητα των βορειοδυτικών συνόρων της Βοιωτίας, όπως η μάχη της Χαιρώνειας το 245 π.Χ.⁵⁰ εναντίον των Αιτωλών με συνέπεια την αιτωλική εισβολή στη βορειοδυτική Βοιωτία, και η δεύτερη μάχη στις Θερμοπύλες

42. Ευάριθμες στήλες από τις περιοχές αυτές περιλαμβάνονται στη διατριβή της γράφουσας, βλ. Βλαχογιάννη (υπό έκδοση).

43. Αραπογιάννη 1984, 78, πίν. 25α [στη μέση] (από γκρίζο μάρμαρο).

44. *FD* IV.6, αρ. κατ. 41, εικ. 136 (από λευκό ασβεστόλιθο) και αρ. κατ. 42, εικ. 137 (από γκρίζο ασβεστόλιθο).

45. Ανθεμωτή επίστεψη επιτύμβιας στήλης από γκρίζογάλανο «μάρμαρο», που εκτίθεται σήμερα στο Μουσείο της Αταλάντης, και προέρχεται, σύμφωνα με πληροφορία της Επίτιμης Εφόρου κ. Φανουρίας Δακορώνια, -την οποία ευχαριστώ- από τη Φωκίδα, είναι έργο του εργαστηρίου της «Χαιρώνειας».

46. Μουσείο Λαμίας, αρ. Λ422+424: Αλ. Ιωαννίδου-Καρέτσου, *ΑΔ* 27, 1972, *Χρονικά*, 325, πίν. 279γ (από λευκό μάρμαρο).

47. Μουσείο Λαμίας, αρ. 1727: D. Rousset, *ΑΔ* 44, 1989, *Χρονικά*, 184, πίν. 109α, γ. Rousset 1990, 456, αρ. 7, εικ. 10 (από ασβεστόλιθο) και 454, αρ. 6, εικ. 8 (από μάρμαρο).

48. Χρησιμοποιώ τον προπροαζύτονο τύπο του ονόματος, όπως απαντάται στον Ηρόδοτο (ΙΧ 15) και στον Πausανία (ΙΧ 20, 2) και διατηρείται επίσης στη μετάφραση του Παπαχατζή (Παπαχατζής 1981, 133, σημ. 1). Για τον τονισμό του ονόματος στην προπαραλήγουσα, βλ. ειδικότερα Barker 1820, 101, 194. Επιπλέον με τον τρόπο αυτό διαφοροποιείται η αρχαία Τάναγρα από το σημερινό χωριό Τανάγρα (πρώην Μπράτσι ή Βράτσι), από το οποίο η πρώτη απέχει περί τα τέσσερα χιλιόμετρα προς τα νοτιοανατολικά.

49. Από τα πρωιμότερα έργα του εργαστηρίου της Τάναγρας είναι η «στήλη-πεσσός» των Κιτ(τ)ύλου και Δέρμνος των μέσων του 6^{ου} αι. π.Χ. ή λίγο νωρίτερα (EAM, αρ. 56: Koerte 1878, 309 κ.ε., αρ. 4, πίν. 14. Fuchs - Floren 1987, 316, πίν. 28,3. Καλτσάς 2001, 43, αρ. κατ. 27. Bol 2002, 306, εικ. 202a-c [D. Kreikenbom]. Schild-Xenidou 2008, 235-236, αριθ. Κ1, πίν. 1.). Από τα πρωιμότερα έργα των εργαστηρίων Θηβών-Θεσπιών είναι: α) η «στήλη του αθλητή» από τη Θήβα, των ώριμων αρχαϊκών χρόνων: Caskey 1925, 19-22, αρ. κατ. 11 (με εικ.). Schild-Xenidou 1972, 3, 156, αρ. κατ. Κ2. Fuchs - Floren 1987, 316, σημ. 47. Schild-Xenidou 2008, 236-237, αριθ. Κ2, πίν. 2 και β) η στήλη των Γάθωνος και Αριστοκράτους από τις Θεσπιές, των ύστερων αρχαϊκών χρόνων (EAM, αρ. 32: Koerte 1878, 311-313, αρ. 5, πίν. XV. Schild-Xenidou 1972, 4, αρ. κατ. Κ3 (510-500 π.Χ.). Fuchs - Floren 1987, 316, σημ. 49. Καλτσάς 2001, 65, αρ. κατ. 89. Schild-Xenidou 2008, 237-238, αριθ. Κ3, πίν. 2.

50. Για τη μάχη της Χαιρώνειας, το 245 π.Χ., βλ. Πολύβ. XX 4, 5. Πλουτ., *Άρατος* XVI,1-2. Feyel 1942, 79 κ.ε. Will 1966, 289. Walbank F.W., *The rise of Aetolia*, στο *CAH*² VII.1 (1984) 232 κ.ε. Walbank F.W., *Antigonos, Corinth and Aratus*, στο *CAH*² VII.1, 1984, 249-250.

το 191 π.Χ.⁵¹, που κατέληξε στην ήττα των συμμαχικών δυνάμεων του Αντιόχου Γ' της Συρίας, μεταξύ των οποίων ήταν οι Αιτωλοί και οι Βοιωτοί, εναντίον των Ρωμαίων και του Μακεδόνα βασιλέα Φιλίππου Ε'⁵², αποτελούν ενδείξεις ικανές να δικαιολογήσουν μια αυξημένη ζήτηση σε επιτύμβια σήματα και κατά συνέπεια μία ανάλογα αυξημένη παραγωγή του εργαστηρίου.

Η «Χαιρώνεια» εμφανίζεται τώρα ως ένα νεοσύστατο κέντρο παραγωγής με μικρή διάρκεια ζωής, δύο, το πολύ τριών, γενεών, που εξυπηρετεί τοπικές ως επί το πλείστον ανάγκες και λειτουργεί εξισορροπιστικά στη διάθεση της παραγωγής σε σχέση με την Τάναγρα στην ανατολική και τις Θήβα-Θεσπιές στη νότια-κεντρική Βοιωτία. Οι επιρροές που δέχεται το εργαστήριο της «Χαιρώνειας» από το παλαιότερο θεσπιακό, σαφώς αναγνωρίσιμες σε επί μέρους εκφραστικούς τρόπους, υποδεικνύουν ίσως τη μετακίνηση Θεσπιέων καλλιτεχνών προς τη βορειοδυτική Βοιωτία, οι οποίοι θα αποτέλεσαν και τους πρώτους διδάξαντες σε μια παρθένα από ανάλογες καλλιτεχνικές αναζητήσεις περιοχή. Για το λόγο αυτό άλλωστε και οι πρώτες δημιουργίες του εργαστηρίου είναι πιο κοντά στις θεσπιακές σε σχέση με τις οψιμότερες, που εμφανίζουν αποκλειστικές ιδιαιτερότητες.

Ένας επίσης σημαντικός λόγος είναι ότι για πρώτη φορά παρατηρείται μια εξειδίκευση στην τοπική παραγωγή με σταθερό προσανατολισμό στον τύπο αυτό των επιτύμβιων μνημείων. Ήδη από τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. έχει σταματήσει στη Βοιωτία η παραγωγή στηλών με ανάγλυφες παραστάσεις⁵³. Τα επιτύμβια μνημεία που κατασκευάζονται στους ώριμους ελληνιστικούς χρόνους είναι κατεξοχήν απλοποιημένοι τύποι, όπως οι κυβόλιθοι (*cippi*)⁵⁴ -χωρίς πλέον ανάγλυφα εμβλήματα⁵⁵ στην όψη τους, όπως οι κλασικοί και μετέπειτα πρόγονοί τους-, οι αετωματικές στήλες, οι κώνοι⁵⁶ (ή φαλλοί) και οι κιονίσκοι⁵⁷, τύποι δηλαδή που εξυπηρετούν

51. Για τη μάχη στις Θερμοπύλες το 191 π.Χ. και τη μεγάλη ήττα του Αντιόχου Γ' και των Αιτωλών, βλ. Πολύβ. XXVII 1. Τίτος Λίβιος XLII 43. Will 1967, 175.

52. Στις αρχές της άνοιξης του 191 π.Χ., ένα μήνα πριν από τη μάχη των Θερμοπυλών, τα συμμαχικά στρατεύματα του Αντιόχου Γ' της Συρίας είχαν συγκεντρωθεί στη Χαιρώνεια, προτού ξεκινήσουν τις επιχειρήσεις τους με στόχο την Ακαρνανία.

53. Για τα ολιγάριθμα βοιωτικά επιτύμβια ανάγλυφα του τέλους των υστεροκλασικών και της αυγής των ελληνιστικών χρόνων, βλ. α) EAM, αρ. 817: Schild-Xenidou 1972, 70-71, 182, αρ. κατ. K82. Καλτσάς 2001, 202, αρ. κατ. 405. Schild-Xenidou 2008, 337-338, αριθ. K105, πιν. 41 (στήλη της Ζωπείρας από τις Θεσπιές). β) Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών, αρ. 162: Καρούζος 1934, 47, αρ. 162. Δημακοπούλου - Κόνσολα 1981, 32, αρ. 162 (στήλη του Καπίωνος από τις Θεσπιές). γ) Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών, αρ. 40: Heimberg 1973, 33-35, αρ. VI, πίν. 5b. Δημακοπούλου - Κόνσολα 1981, 77, αρ. 40. Schild-Xenidou 2008, 312-313, αριθ. K81, πιν. 32 (στήλη αθλητή από τις Πλαταιές). δ) Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών, αρ. BE 1: Δημακοπούλου - Κόνσολα 1981, 88, αρ. BE 1 (με εσφαλμένη χρονολόγηση στα ρωμαϊκά χρόνια). Scholl 1996, 355, αρ. κατ. 495, πίν. 41,5. Vlachogianni 2001, 156, αρ. 12 (στήλη της Μελανθίδος και του Φιλίππου από τη Θήβα). ε) Συλλογή Θεσπιών, αρ. 18: E. Βλαχογιάννη, *ΑΔ* 51, 1996, *Χρονικά*, 286 (στήλη της Ροδόπας από τις Θεσπιές). στ) Συλλογή Θεσπιών, αρ. 127: Βονάννο-Αραβαντινού 1995, 389-405. Schild-Xenidou 2008, 345-346, αριθ. K113, πιν. 44 (στήλη της «Ακτής» από τις Θεσπιές).

54. Για τον τεκτονικό τύπο του επιτύμβιου κυβόσχημου λίθου (*cippus*), που είναι γνωστός ήδη από τον ύστερο 7^ο αι. π.Χ., βλ. Δεσπίνης 1963, 47-48. Kurtz - Boardman 1994, 214-216. Για τους κυβόλιθους της Τάναγρας, βλ. Fraser - Rönne 1957, 36. Fossey 1991, 202 [τύπος b]). Για τους κύβους των Θηβών-Θεσπιών, βλ. Fraser - Rönne 1957, 36 κ.ε. Plassart 1958, 107-117, αρ. 1-60 και 119-131, αρ. 66-158 (από τις Θεσπιές). Ειδικότερα για τους κύβους της Χαιρώνειας, βλ. Fraser - Rönne 1957, 37, σημ. 17, πίν. 16.6.

55. Για τα εμβλήματα των βοιωτικών κύβων, βλ. de Ridder 1922, 276-277, αρ. 118-119 (ασπίδες). 277-278, αρ. 121-123 (κλειδιά ναού). 279, αρ. 126, εικ. 42 (λαγός). Koerte 1878, 331, αρ. 31, 32. Κεραμόπουλλος 1920, 29-30, αρ. κατ. 7, εικ. 11. de Ridder 1922, 278, αρ. 124-125. Plassart 1958, 114, αρ. 48. Δεσπίνης 1963, 64 και σημ. 5 (κάνθαροι). *BSA* 28 (1926/1927), 136, εικ. 6 (λωτός και στεφάνι).

56. Για φαλλόσχημα επιτάφια σήματα, βλ. *IG VII* 2009, 2053, 2067, 2082. Wilhelm 1909, 72 κ.ε. Βλαχογιάννη E., *ΑΔ* 50, 1995, *Χρονικά*, 310, πίν. 114γ.

57. Γενικότερα για τους κιονίσκους, βλ. Kurtz - Boardman 1994, 155-157. Για τον τύπο αυτό, που παράγεται

απλώς και μόνο τη λειτουργία του επιτάφιου ενεπίγραφου σήματος και δεν αφήνουν περιθώρια στους ντόπιους γλύπτες για δημιουργία και έκφραση.

Ένας νέος τύπος επιτύμβιου μνημείου, ο πώρινος αρχιτεκτονικός θριγκός⁵⁸, που παράγεται αποκλειστικά στα εργαστήρια της Θήβας⁵⁹ και της Τάναγρας⁶⁰, από το τελευταίο τέταρτο του 3^{ου} έως τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ., με σαφείς επιρροές από την περγαμηνή αρχιτεκτονική γλυπτική⁶¹, μονοπωλεί το ενδιαφέρον και αποτελεί τη μόνη δυνατότητα εκφραστικής διεξόδου για τους ντόπιους γλύπτες. Την ίδια εποχή στα εργαστήρια αυτά η παραγωγή της παραδοσιακής, και με έντονες αττικές καταβολές, ανθεμωτής στήλης φθίνει σταδιακά. Αντίθετα, στη Χαϊρώνεια ο τύπος υπερτερεί σε αριθμό παραδειγμάτων και αναδεικνύεται ως το μόνο πολυτελές και από την άποψη αυτή δαπανηρό μνημείο.

Η διαπίστωση αυτή αντιτίθεται στην εικόνα που περιγράφουν οι αρχαίες πηγές και συγκεκριμένα ο Έλληνας ιστορικός Πολύβιος, ο οποίος αναφέρει ότι η Βοιωτία είχε περιέλθει σε περίοδο οικονομικής δυσπραγίας μετά το 245 π.Χ.⁶² -εποχή της αιτωλικής εισβολής στη Χαϊρώνεια- η οποία διήρκεσε έως τον 2^ο αι. π.Χ.⁶³

Η πραγματική εικόνα, όπως αυτή διαμορφώνεται από την έκρηξη της παραγωγής των ανθεμωτών στηλών στην περιοχή, είναι μάλλον διαφορετική και υποδεικνύει αφενός το συνεχιζόμενο ενδιαφέρον των ανθρώπων για τα ταπεινά ιδιωτικά επιτύμβια μνημεία και αφετέρου τη συνεχιζόμενη αναζήτηση εκφραστικών διεξόδων εκ μέρους των ντόπιων γλυπτών.

αποκλειστικά στις Θεσπιές, βλ. Plassart 1958, 147-151, αρ. 241-260. Αραβαντινός Β., *ΑΔ* 49, 1994, *Χρονικά*, 291.

58. Γενικότερα για την τεκτονική μορφή αυτών των επιτύμβιων μνημείων, που ήταν από ντόπιο, μαλακό καστανόκτρινο πωρόλιθο και έφεραν επίστρωση λευκού ή καστανού κονιάματος και πολύχρωμη διακόσμηση, βλ. Fraser – Rönne 1957, 39-42. Fraser – Rönne-Linders 1971, 54 κ.ε. Ridgway 2000, 189 και σημ. 1 στη σελ. 213. Οι αρχιτεκτονικοί θριγκοί μμούνται κατά γενική ομολογία αρχιτεκτονικές προσόψεις ναών (temple entablatures). Οι Kurtz – Boardman υποστηρίζουν ότι τα επιτύμβια αυτά μνημεία αντιγράφουν απλούστερους ξύλινους τύπους, δηλαδή ξύλινες πλάκες πάνω σε στύλους (Kurtz – Boardman 1994, 212-213, πίν. 56). Σύμφωνα με νεότερη ερμηνευτική πρόταση οι θριγκοί μμούνται προσόψεις μακεδονικών τάφων (Bonanno-Aravantinos 2006, 154-171).

59. Για τον πώρινο επιτύμβιο αρχιτεκτονικό θριγκό στη Θήβα, βλ. Καρούζος 1934, 31 κ.ε., αρ. 59-82, εικ. 27-29. Fraser – Rönne 1957, 10 κ.ε., αρ. κατ. 1-92, πίν. 5-15. Fraser – Rönne-Linders 1971, 54-63, αρ. κατ. 93-108, εικ. 1-17. Δημακοπούλου – Κόνσολα 1981, 75, αρ. 60, 61, 67, πίν. 40. Για νεότερα ευρήματα, βλ. Hamiaux 1998, 120-122, αρ. κατ. 126-128. Αραβαντινός 2004, 91. Β. Αραβαντινός, *ΑΔ* 56, 2001, *Χρονικά* (υπό έκδοση). Bonanno-Aravantinos (υπό έκδοση).

60. Για τον πώρινο επιτύμβιο αρχιτεκτονικό θριγκό στην Τάναγρα, βλ. Fraser – Rönne 1957, 5 κ.ε., αρ. 1-18, πίν. 1-4. Fossey 1991, 205, εικ. 10 και 206 (τύπος d).

61. Για την επίδραση της περγαμηνής τέχνης στις τρέχουσες βλαστόσπειρες των διακοσμητικών ζωφόρων των βοιωτικών θριγκών, βλ. Fraser – Rönne 1957, 57-58, 80, 198. Παπαποστολού 1993, 85.

62. Πολύβ. *XX* 4-5. Η αντικειμενικότητα του Πολυβίου έχει αμφισβητηθεί. Πρβλ. Guillon 1948, 90-92. Ο Feyel συμπεραίνει ότι ο Πολύβιος έχει δίκιο για την οικονομική παρακμή σε ότι αφορά στην περίοδο μετά τα 220 π.Χ. αλλά σε καμία περίπτωση νωρίτερα (Feyel 1942, 301, 304-306). Για σύμφωνη γνώμη, βλ. Migeotte 1985, 103-109.

63. Για τις συνθήκες που επικρατούσαν στη Βοιωτία στις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ., βλ. Walbank 1981, 165-166. Ειδικότερα για την πολιτική κατάσταση στις πόλεις και τις εσωτερικές συγκρούσεις ανάμεσα στη φιλομακεδονική και τη φιλορωμαϊκή πολιτική μερίδα, που οδήγησαν τη Βοιωτία στην παρακμή στο α' τρίτο του 2^{ου} αι. π.Χ., βλ. Müller 1996, 127 κ.ε., κυρίως 131 κ.ε.

SUMMARY

THE ANTHEMION STELE AT CHAIRONEIA OF BOIOTIA

Elena Vlachoyianni

During the Hellenistic period, Boeotia was one of the most important anthemion-stele producing centers in Greece. Due to the anti-luxury decree of Demetrios of Phaleron (317-307 B.C.) in Athens, many Athenian artists immigrated to nearby Boeotia, where they continued the attic anthemion-stele tradition.

In the Middle Hellenistic period, while workshops in central, southern (Thebes, Thespieae) and east Boeotia (Tanagra) continued the traditional baroque style, artisans of Chaironeia in northwestern Boeotia differed. Once students of the Thespian baroque masters, the Chaironean craftsmen created a naïv version of the baroque tradition using local, thick grained gray-blue marble. This new naïv style eventually spread throughout Phocis and Doris.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Délos XXX: Couilloud M.-Th., 1974. *Les monuments funéraires de Rhénée. Délos XXX*, Paris.
Teiresias Epigraphica: Epigraphic Appendix to *Teiresias*, Montréal 1976-1985.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αραβαντινός Β., 2004. Δύο στάσεις για ανασκαφές στη Βοιωτία: Ακραιφία (ΠΑΘΕ) και Θήβα (ΕΡΓΟΣΕ), στο Μπακιρτζής, Χ. (επιμ.), *Αρχαιολογικές Έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα. Πρακτικά Αρχαιολογικής Συνάντησης Εργασίας, Επταπύργιο Θεσσαλονίκης, 18 - 20.9.2003*, Θεσσαλονίκη, 82-94.
- Αραβαντινός Β., 2006. Από τη «Σιωπηλή Γη» της αρχαίας Θήβας. Η σημασία των πρόσφατων αρχαιολογικών δεδομένων, *ΑΕΘΣΕ* 1, 729-749.
- Αραπογιάννη Ξ., 1984. Τάφοι από την αρχαία Άμβροσσο, *ΑΔ* 39, 77-118.
- Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1909. *Θεσσαλικά μνημεία. Αθανασάκειον Μουσείον εν Βόλω. Μέρος Β'.* Κατάλογος των εν τω Αθανασακείω Μουσείω Βόλου Αρχαιοτήτων, Αθήνα.
- Avezou Ch.- Blum G., 1913. Inscriptions de Phocide, *BCH* 37, 443-446.
- Barker E.H., 1820. *Αρκαδίου, Περί τόνων*, Leipzig.
- Bauer H., 1973. *Korinthische Normalkapitelle des 4. und 3. Jahrhunderts v. Chr.*, *AM Beiheft* 3, Berlin.
- Baumann H., 1982. *Die griechische Pflanzenwelt in Mythos, Kunst und Literatur*, München.
- Βλαχογιάννη Ε. (υπό έκδοση). *Βοιωτικές ανθεμωτές επιτύμβιες στήλες (6^{ος}-1^{ος} αι. π.Χ.)*, Αθήνα (αδ. διδ. διατριβή).

- Bol. P.C. (επιμ.), 2002. *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst I. Frühgriechische Plastik*, Mainz am Rhein.
- Bonanno-Aravantinos M. (υπό έκδοση). Stele funerarie di età ellenistica e romana da Tebe, στο Αραβαντινός Β. - Κουντούρη Ε. (επιμ.), *Εκατό χρόνια αρχαιολογικού έργου στη Θήβα (1900-2000). Οι πρωτεργάτες των ερευνών και οι συνεχιστές τους. Διεθνές Συμπόσιο, Θήβα, 15 - 17.11.2002*.
- Bonanno-Aραβαντινού Μ., 1995. Επιτύμβια στήλη κλασικών χρόνων από τις Θεσπίες, στο *EEBM Β', τ. Β', τεύχ. α', 389-405*.
- Bonanno-Aravantinos M., 2006. Stele funerarie in poros di età ellenistica da Tebe (Boezia). Nuove acquisizioni, στο *ΑΕΙΜΝΗΣΤΟΣ. Miscellanea di Studi Mauro Cristofani*, Firenze, 154-171.
- Brückner A., 1886. *Ornament und Form der attischen Grabstelen*, Strassburg.
- Caskey L.D., 1925. *Catalogue of Greek and Roman Sculpture in the Museum of Fine Arts Boston*, Cambridge Mass. 1925.
- Clairmont Chr.W., 1993. *Classical Attic Tombstones I*, Kilchberg.
- Conze A., 1906. *Die attischen Grabreliefs III*, Berlin.
- Δακορώνια Φ., 1979. Επιτύμβιες στήλες από τη Χαιρώνεια, *AAA* 12, 149-158.
- De Ridder A., 1922. Fouilles de Thespies et de l'Hiéron des Muses de l'Hélicon (P. Jamot 1888-1889-1890. P. Jamot et A. de Ridder 1891). Monuments figurés, *BCH* 46, 217-306.
- Déroche V., 1989. Identification de marbres antiques à Delphes, *BCH* 113, 403-416.
- Δεσπίνης Γ.Ι., 1963. Επιτύμβιοι τράπεζαι μετ' αναγλύφων παραστάσεων, *ΑΕ*, 46-68.
- Δημακοπούλου Κ. - Κόνσολα Ντ., 1981. *Αρχαιολογικό Μουσείο της Θήβας. Οδηγός*, Αθήνα.
- Dinsmoor W.B., 1922. A new type of Archaic Attic Grave Stele, *AJA* 26, 261-277.
- Ζαφειροπούλου Φ., 1988. *Το Μουσείο της Σύρου, Οδηγός*, Αθήνα.
- Feyel M., 1942. *Polybe et l'histoire de Béotie au IIIe siècle avant notre ère*, *BEFAR* 152, Paris.
- Fossey J.M., 1991. *Epigraphica Boeotica I. Studies in Boiotian Inscriptions*, Amsterdam.
- Fossey J.M., 1994α. Boiotian Decrees of Proxenia, στο Fossey J.M. (επιμ.), *Boeotia Antiqua IV, Proceedings of the 7th International Congress on Boiotian Antiquities, Boiotian (and other) Epigraphy*, Amsterdam, 35-59.
- Fossey J.M., 1994β. Boiotia and the Pontic Cities in the archaic to hellenistic Periods, στο Fossey J.M. (επιμ.), *Boeotia Antiqua IV. Proceedings of the 7th International Congress on Boiotian Antiquities, Boiotian (and other) Epigraphy*, Amsterdam, 107-115.
- Fraser P.M. - Rönne T., 1957. *Boeotian and West Greek Tombstones*. Lund.
- Fraser P.M. - Rönne-Linders T., 1971. Some More Boeotian and West-Greek Tombstones, *OpAth* 10, 53-83.
- Froning H., 1985. Zur Interpretation vegetabilischer Bekrönungen klassischer und spätklassischer Grabstelen, *AA* 100, 218-229.
- Fuchs W. - Floren J., 1987. *Die griechische Plastik I. Die geometrische und archaische Plastik*, München.
- Guillon P., 1948. *La Béotie antique*, Paris.
- Gropengiesser H., 1961. *Die pflanzlichen Akrotere klassischer Tempel*, Mainz.
- Habicht Chr., 1995. *Athen. Die Geschichte der Stadt in hellenistischer Zeit*, München.
- Hamiaux M., 1998. *Catalogue, Musée du Louvre. Les sculptures grecques II. La période hellénistique (IIIe - Ier siècles avant J.-C.)*, Paris.
- Heimberg U., 1973. Boiotische Reliefs im Museum von Theben, *AntPl* 12, 15-35.

- Καλτσάς Ν., 2001. *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Τα γλυπτά. Κατάλογος*, Αθήνα.
- Καρούζος Χρ., 1934. *Το Μουσείο της Θήβας. Οδηγός*, Αθήνα.
- Katakis S.E., 1997. Φιλημάτιον Τερεντία χρηστή χαιρε. Darstellungen der Isis und mit ihrem Kult verbundener Personen auf Euböa, *AM* 112, 317-334.
- Κεραμόπουλλος Α.Δ., 1912. Ανασκαφαί εν Λεβαδεία, *ΠΑΕ* 1912, 88-89.
- Κεραμόπουλλος Α.Δ., 1920. Εικόνες πολεμιστών της εν Δηλίω μάχης [424 π.Χ.], *ΑΕ*, 1-36.
- Κεραμόπουλλος Α.Δ., 1934-1935. Επιγραφαί εκ Βοιωτίας, *ΑΕ*, *Αρχαιολογικά Χρονικά*, 1-16.
- Kieseritzky von G.- Watzinger C., 1909. *Griechische Grabreliefs aus Südrussland*, Berlin.
- Knigge U., 1984. Marmorakroter und Fries von einem attischen Grabbau?, *AM* 99, 217-234.
- Κνοεπφλερ D., 1999. L' épigraphie de la Grèce centro-méridionale (Eubée, Béotie, Phocide et pays voisins, Delphes). Publications récents, documents inédits, travaux en cours, στο *Atti del XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina, Roma, 18 - 24.9.1997*, I, Roma, 229-255.
- Κνοεπφλερ D., 2001. La réintégration de Thèbes dans le *Koinon* béotien après son relèvement par Cassandre, où les surprises de la chronologie épigraphique, στο Frei-Stolba R.- Gex K. (επιμ.), *Recherches récents sur le monde hellénistique. Actes du colloque international organisé à l' occasion du 60e anniversaire de P. Ducrey, Lausanne, 20 - 21.11.1998*, Bern, 11-26.
- Koerte G., 1878. Die antiken Sculpturen aus Boeotien, *AM* 3, 301-422.
- Κουντούρη Ε., 2006. Ανασκαφικές εργασίες στην Χαιρώνεια 2000-2002: Πρώτες εκτιμήσεις, *ΑΕΘΣΕ* 1, 779-797.
- Kurtz D.C. – Boardman J., 1994. *Έθιμα Ταφής στον Αρχαίο Ελληνικό Κόσμο*, (μτφρ. Βιζυηνού Ο.- Ξένος Θ.), Αθήνα.
- Lepsius G.R., 1890. *Griechische Marmorstudien*, Berlin.
- Lippold G., 1950. *Die griechische Plastik. Handbuch der Archäologie* III.1, München.
- Lohmann H., 1979. *Grabmäler auf unteritalischen Vasen*, Berlin.
- Μαχαίρα Β., 2000. Το θέμα του ήρωα ιππέα στους επιτύμβιους βωμούς του Μουσείου Θηβών, *ΕΕΒΜ Γ'*, τομ. Γ', τεύχ. α', 848-892.
- Machaira V. (υπό έκδοση). Les autels funéraires du musée de Thèbes: matériaux, techniques, iconographie. Un exemple particulier d'atelier local, στο *Xe colloque international sur l'art provincial romain. Les ateliers de sculpture régionaux: technique, style et iconographie, Arles et Aix-en-Provence, 21-23.5.2007*.
- Migeotte L., 1985. Endettement des cités béotiennes autour des années 200 avant J.C., στο Fossey J.M. - Giroux H. (επιμ.), *Actes du troisième colloque international sur la Béotie antique/Proceedings of the Third International Conference on Boiotian Antiquities, Montréal - Québec, 31.10 - 4.11.1979*, Amsterdam, 103-109.
- Möbius H., 1916. Über Form und Bedeutung der sitzenden Gestalt in der Kunst des Orients und der Griechen, *AM* 41, 172.
- Möbius H., 1968. *Die Ornamente der griechischen Grabstelen klassischer und nachklassischer Zeit²*, München.
- Müller Chr., 1996. Le comportement politique des cités béotiennes dans le premier tiers du IIe siècle av. J.-C.: Le cas d'Haliarte, Thisbé et Coronée, στο Fossey, J. M. (επιμ.), *Boeotia Antiqua VI. Proceedings of the 8th International Conference on Boiotian Antiquities, Loyola University of Chicago, 24-26 May 1995*, Amsterdam, 127-141.
- Ντάσιος Φ., 1995. Περί της Βοιωτικό-Φωκικής μεθορίου, *ΕΕΜΒ Β'*, τ. Β', τεύχ. α', 245-255.

- Papapostolou J.A., 1993. *Achaean Grave Stelai*. Athens.
- Παπαχατζής Ν.Δ., 1981. *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις*, βιβλ. 9 και 10 (Βοιωτικά και Φωκικά), Αθήνα.
- Pfrommer M., 1982. Grossgriechischer und mittelitalischer Einfluss in der Rankenornamentik frühhellenistischer Zeit, *JdI* 97, 119-190.
- Pfrommer M., 1987α. *Studien zu alexandrinischer und grossgriechischer Toreutik frühhellenistischer Zeit*, *AF* 16, Berlin.
- Pfrommer M., 1987β. Überlegungen zur Baugeschichte des Naiskos im Apollontempel zu Didyma, *IstMitt* 37, 145-185, πίν. 43-55.
- Plassart A., 1958. Inscriptions de Thespies (Fouilles de P. Jamot, 1888, 1889, 1890; P. Jamot et A. de Ridder, 1891), *BCH* 82, 107-167.
- Pollitt J.J., 1986. *Art in the Hellenistic Age*, Cambridge.
- Reinach S., 1912. *Répertoire de reliefs grecs et romains* II, Paris.
- Ridgway B.S., 2000. *Hellenistic Sculpture II. The Styles of ca. 200-100 B.C.*, Wisconsin.
- Roesch P., 1984. Un décret inédit de la ligue thébaine et la flotte d'Épaminondas, *REG* 97, 45-60.
- Roussel D., 1990. Les Doriens de la Métropole. Nouveaux documents épigraphiques et prosopographie, *BCH* 114, 445-472.
- Roux G., 1961. *L'architecture de l'Argolide aux IVe et IIIe siècles avant J.-C.*, *BEFAR* 199, Paris.
- Rumscheid Fr., 1994. *Untersuchungen zur kleinasiatischen Bauornamentik des Hellenismus*, Mainz.
- Schede M., 1909. *Antikes Traufleisten-Ornament*, Strassburg.
- Schild-Xenidou W., 1972. *Boiotische Grab- und Weihreliefs archaischer und klassischer Zeit*, München.
- Schild-Xenidou W., 2008. *Corpus der boiotischen Grab- und Weihreliefs der 6. bis 4. Jahrhunderts v. Chr.*, Mainz am Rhein.
- Schleiermacher M., 1981. Zu Ikonographie und Herleitung des Reitermotivs auf römischen Grabsteinen, *Boreas* 4, 88-90.
- Schliemann H., 1881. Exploration of the Boeotian Orchomenus, *JHS* 2, 122-163.
- Schmaltz B., 1983. *Griechische Grabreliefs*, Darmstadt.
- Schmidt St., 1991. *Hellenistische Grabreliefs. Typologische und chronologische Beobachtungen*, Köln.
- Scholl A., 1994. Πολυτάλαντα μνημεία. Zur literarischen und monumentalen Überlieferung aufwendiger Grabmäler im spätklassischen Athen, *JdI* 109, 239-271.
- Scholl A., 1996. *Die attischen Bildfeldstelen des 4. Jhs. v. Chr. Untersuchungen zu den kleinformatischen Grabreliefs im spätklassischen Athen*, *AM Beiheft* 17, Berlin.
- Σταϊνχάουερ Γ., 1998. *Τα Μνημεία και το Αρχαιολογικό Μουσείο του Πειραιά*, Αθήνα
- Σταϊνχάουερ Γ., 2001. *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς*, Αθήνα.
- Süsserott H.K., 1938. *Griechische Plastik des IV. Jahrhunderts v. Chr. Untersuchungen zur Zeitbestimmung*, Frankfurt am Main.
- Vedder U., 1985. *Untersuchungen zur plastischen Ausstattung attischer Grabanlagen des 4. Jhs. v. Chr.*, Frankfurt am Main.
- Vlachogianni E., 2001. Reliefs mit Totenmahldarstellungen in den Museen von Chaironeia und Theben, *AM* 116, 135-157.
- Walbank F.W., 1981. *The Hellenistic World*, Sussex.

- Wilhelm A., 1909. *Beiträge zur griechischen Inschriftenkunde, mit einem Anhang über die öffentliche Aufzeichnung von Urkunden*, Wien.
- Will É., 1966. *Histoire politique du monde hellénistique (323-30 av. J.-C.) I*, Nancy.
- Will É., 1967. *Histoire politique du monde hellénistique (323-30 av. J.-C.) II*, Nancy.
- Williams J.M., 1982. *Athens without Democracy: the Oligarchy of Phocion and the Tyranny of Demetrius of Phalerum, 322-307 B.C.*, Yale (PhD Thesis).
- Wolters Chr., 1969. *Die Anthemien-Ornamente der Grabstelen von Demetrias. Neue Möglichkeiten der Interpretation griechischer Ornamente auf Grund des Herstellungsverfahrens*, Heidelberg.
- Wolters Chr., 1979. Recherches sur les stèles funéraires hellénistiques de Thessalie, στο Helly B. (επιμ.), *La Thessalie: actes de la table ronde, Lyon, 21 – 24 juillet 1975*, Lyon, 81-110.
- Wolters Chr., 1994. Thessalische Grabstelen, στο *Θεσσαλία Β*, 277-298.
- Φυτάλης Λ., 1880. Έρευναι εν τω Πολυανδρίω Χαίρωνείας, *Αθήναιον* 9, 347-352.

Εικ. 1. Χάρτης της αρχαίας Βοιωτίας.

Εικ. 2. ΜΧ 2631. Ανθεωτή επίστεψη άγνωστης προέλευσης.

Εικ. 3. Ανθεωτή επίστεψη στον αύλειο χώρο της Μονής Λυκούρεση στη Χαϊρώνεια.

Εικ. 4. MX 2640. Ανθεμωτή επίστεψη από τον Αγ. Βλάσιο.

Εικ. 5. Ανθεμωτή επίστεψη, εντοιχισμένη στον τοίχο της αφίδας του Ιερού Ναού του Αγ. Σώζοντος στον Ορχομενό.

Εικ. 6. MX 2632. Ανθεμωτή επίστεψη άγνωστης προέλευσης.

Εικ. 7. MX 2641. Ανθεμωτή στήλη από τη Χαϊρώνεια.

ΕΠΙΤΥΜΒΙΟΙ ΒΩΜΟΙ ΚΑΙ ΤΡΑΠΕΖΕΣ ΠΡΟΣΦΟΡΩΝ ΑΡΧΑΪΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΤΑΝΑΓΡΑ *

Γαρυφαλλιά Κίτσου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, ύστερα από μια μακροχρόνια περίοδο λαθρανασκαφών στην ευρύτερη περιοχή της αρχαίας Τανάγρας, η Αρχαιολογική Εταιρεία διενήργησε ανασκαφές στην περιοχή των νεκροταφείων της αρχαίας πόλης¹. Ο Παναγιώτης Σταματάκης, ο Χρήστος Τσουντας, ο Επαμεινώνδας Κορομάντσος, ο Δημήτριος Κώνστας, και ο Νικόλαος Παππαδάκης έσκαψαν στην περιοχή. Οι ανασκαφές διήρκεσαν από το 1874 έως το 1911 και αποκαλύφθηκε μεγάλος αριθμός συλημένων και ασύλητων τάφων με πολλά κτερίσματα, κυρίως αγγεία και ειδώλια. Ανασκαφικά στοιχεία δεν υπάρχουν παρά μόνο οι σύντομες αναφορές της εποχής. Έως το 1890 τα σημαντικά ευρήματα μεταφέρονταν στην Αθήνα αρχικά στις αποθήκες του Βαρβακείου και του Πολυτεχνείου και αργότερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Ανάμεσα στα αγγεία και ειδώλια, το υλικό που θεωρούνταν δευτερεύουσας σημασίας, καθώς επίσης οι επιτύμβιες στήλες και τα αρχιτεκτονικά μέλη των οποίων η μεταφορά ήταν δύσκολη, παρέμεναν στην περιοχή και συγκεκριμένα στο νεοϊδρυθέν μουσείο στο χωριό Σχηματάρι².

Το καλοκαίρι του 2004 ξεκίνησαν οι εργασίες της επανέκθεσης του μουσείου Σχηματαρίου. Το νέο μουσείο, επισκέψιμο πια, αποτελεί μάρτυρα της ιστορίας και της ευημερίας της αρχαίας Τανάγρας προσφέροντας μια ολοκληρωμένη εικόνα της αρχαίας τέχνης κυρίως μέσα από τα ευρήματα των νεκροταφείων της ευρύτερης περιοχής από την προϊστορική έως την ρωμαϊκή εποχή.

Στην πλούσια συλλογή των ταναγραϊκών επιτύμβιων μνημείων του μουσείου περιλαμβάνονται οι μονολιθικοί επιτύμβιοι βωμοί που χρονολογούνται στα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια, και αποτελούν το αντικείμενο της παρούσας μελέτης.

Με αφορμή το νέο μουσείο παρουσιάζονται οι δέκα βωμοί που εκτίθενται και δύο άλλοι που φυλάσσονται στην αποθήκη του μουσείου. Με δεδομένο ότι υπάρχει μόνο ένα άρθρο του

* Ευχαριστώ και από εδώ τον έφορο της Θ' ΕΠΚΑ κ. Βασίλειο Αραβαντινό καθώς και την αρχαιολόγο της εφορείας, υπεύθυνη για την περιοχή της αρχαίας Τανάγρας κ. Αλεξάνδρα Χαραμή για την άδεια μελέτης του υλικού. Τα σχέδια έγιναν από τον σχεδιαστή της εφορείας Κ. Μπαϊρακτάρη, οι φωτογραφίες από την συγγραφέα.

1. ΠΑΕ 1874-1875, 1876-1877, 1877-1878, 1879-1880, 1881, 1882, 1887, 1890, 1911, για τις ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας.

2. Higgins 1986, 29-31.

1903³ αφιερωμένο σε αυτά τα μνημεία χωρίς να αποτελεί πλήρη δημοσίευση και στη βιβλιογραφία γίνεται μνεία σε αυτούς στο πλαίσιο παρουσίασης γενικά των επιτύμβιων μνημείων της Τανάγρας, επιχειρείται με το παρόν άρθρο η αρχική προσέγγιση μιας συστηματικής και ολοκληρωμένης μελέτης τους.

ΕΠΙΤΥΜΒΙΟΙ ΒΩΜΟΙ – ΤΡΑΠΕΖΕΣ ΠΡΟΣΦΟΡΩΝ

Ο τύπος του μονολιθικού επιτύμβιου βωμού στην Τανάγρα (**εικ. 1-4**) εμφανίζεται την αρχαϊκή εποχή, συγκεκριμένα τον 6^ο αιώνα π.Χ. και διαρκεί ως το τέλος της κλασικής περιόδου, ως δηλαδή και τον 4^ο αιώνα π.Χ. Το υλικό κατασκευής τους είναι καστανός πωρόλιθος από την γειτονική περιοχή Κοκκάλι. Είναι τετράπλευροι και το ύψος τους κυμαίνεται από 0,12μ. έως ένα μέτρο. Συνήθως η πίσω όψη είναι αδρά δουλεμένη ενώ η κύρια και οι πλαϊνές πλευρές είναι λείες και επιμελώς δουλεμένες. Σε κάποιους, στο κάτω μέρος ξεχωρίζει η αδρή επιφάνεια η οποία πιθανότατα βρισκόταν μέσα στο χώμα⁴. Σχεδόν όλοι στο επάνω τμήμα της κύριας όψης φέρουν χαραγμένη επιγραφή με το όνομα του νεκρού σε βοιωτικό επιχορικό αλφάβητο. Κάποιοι έχουν στην πάνω επιφάνεια βάθυνση μικρή ή μεγαλύτερη (**εικ. 1**), που πιθανότατα σχετίζεται με προσφορές προς το νεκρό, ενώ λίγοι σώζουν ίχνη λευκού επιχρίσματος ως προετοιμασία γραπτής διακόσμησης. Στην έως τώρα έρευνα δεν έχουν εντοπιστεί βωμοί που σώζουν ίχνη χρώματος. Μια άλλη ομάδα διαμορφώνει στην όψη βαθμίδες με το όνομα του νεκρού στο μέτωπο του αναβαθμού (**εικ. 2**).

Ο Pfuhl παρουσίασε στο άρθρο του την βασική τυπολογία των βωμών σύμφωνα με την οποία υπάρχουν δύο κύριοι τύποι. Ο πρώτος τύπος περιλαμβάνει τους βωμούς που θυμίζουν θρόνο και μπροστά έχουν στενή επίπεδη βαθμίδα ή θρανίο και ανωδομή με τοιχοβάτη που υψώνεται γύρω από την πρόθυση. Σε αυτή την κατηγορία περιλαμβάνονται βωμοί κυβικοί ή περισσότερο ορθογώνιοι (**εικ. 2**).

Στον δεύτερο τύπο, που ο Pfuhl υποστηρίζει ότι δημιουργήθηκε από τον πρώτο, τα χαρακτηριστικά του πρώτου υποδηλώνονται και γίνονται διακοσμητικά στοιχεία. Έτσι οι βωμοί στην κύρια όψη διαμορφώνουν στα πλάγια παραστάδες που περιβάλλουν χαμηλό εισέχον πεδίο, στο πάνω τμήμα του οποίου δημιουργείται μια βάθυνση (**εικ. 1**) Εξέλιξη του δεύτερου τύπου αποτελούν βωμοί των οποίων η βάθυνση ακολουθεί όλο το επάνω τμήμα του βωμού, χωρίς να περιορίζεται στη μπροστινή πλευρά. Στην κύρια μπροστινή όψη το ρηχό εισέχον πεδίο ορίζεται και επάνω, και ακολουθεί το σχήμα της βάθυνας (**εικ. 1**). Αυτός ο τύπος επιβιώνει με νέα χαρακτηριστικά τον 4^ο αιώνα π.Χ. Είναι ενταγμένος στο διακοσμητικό πνεύμα της τέχνης του αιώνα αυτού. Στοιχεία ναϊσκου προστίθενται, και στα άκρα της πρόσοψης διαμορφώνονται παραστάδες ορατές και στα πλάγια, με ακόσμητα κιονόκρανα και επάνω επιστύλιο που στο κέντρο ακολουθεί την βάθυνση του προηγούμενου τύπου, έχοντας την άνω επιφάνεια του βωμού επίπεδη (**εικ. 3, 4**). Στα αρχαϊκά χρόνια υπάρχει και ο απλός κυβικός βωμός με προεξέχουσα πλάκα στο επάνω μέρος και βάση-κρηπίδα στο κάτω, έχοντας το όνομα του νεκρού χαραγμένο στο πάνω μέρος της κύριας όψης (**εικ. 3**), καθώς και η τράπεζα προσφορών (**εικ. 4**).

Εκτός από την παραπάνω ομαδοποίηση των βωμών, στην βιβλιογραφία υπάρχει και η

3. Pfuhl 1903, 331-337.

4. Pfuhl 1903, 331-337.

διάκριση τους σε πέντε τύπους από τον Fossey⁵. Οι τύποι περιλαμβάνουν τον τελετουργικό βωμό, τον τελετουργικό βωμό με παραστάδες, τον βαθμιδωτό μνημειακό βωμό, τον κυβικό βωμίσκο γνωστό με τον όρο *arula* και την τράπεζα προσφορών.

Η διάκριση αυτή βασίζεται στην ταξινόμηση των βωμών από την προϊστορική έως την ρωμαϊκή εποχή που υποστηρίχτηκε από τον Yavis⁶. Ωστόσο, η κατηγοριοποίηση των βωμών είναι σχετική καθώς συμβαίνει κάποιος να μοιράζονται χαρακτηριστικά που ανήκουν σε περισσότερες από μία κατηγορίες, όπως η ανωδομή σχήματος *πει*, η ύπαρξη θρανίου εσωτερικά κατά μήκος της μακριάς πλευράς κ.α.⁷

Πέραν όμως της διάκρισης, η ιδιοτυπία των βωμών της Τανάγρας συνίσταται στο ότι ακολουθούν το σχήμα των βωμών καύσης, καθώς διακρίνονται οι κρατευτές και το τμήμα της πρόθυσης⁸.

Παρότι συνήθως εντάσσονται στους επιτύμβιους βωμούς, οι επιτύμβιες τράπεζες προσφορών, που αριθμητικά είναι πολύ λιγότερες στην Τανάγρα, διαχωρίζονται από τους βωμούς καθώς έχουν απλή μορφή που παριστάνει μια τράπεζα με δύο πόδια. Το όνομα του νεκρού αναγράφεται στο μέτωπο της οριζόντιας πλευράς. Η χρήση τους περιορίζεται στα αρχαϊκά χρόνια και στον 5^ο αιώνα π.Χ. (εικ. 4).

ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΟΝ ΥΠΟΛΟΙΠΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΟΣΜΟ

Στη Θήρα, κατά τον 7^ο αιώνα π.Χ., βρέθηκαν κυβόσχημοι ή ορθογώνιοι λίθοι με χαραγμένο το όνομα του νεκρού, που αναφέρονται ως τράπεζες προσφορών. Την αρχαϊκή περίοδο απαντάται η επιτύμβια τράπεζα που έχει τρία λαξευμένα πόδια και φέρει το όνομα του νεκρού χαραγμένο στο μέτωπο της οριζόντιας πλευράς⁹. Συνυπάρχουν όμως και τράπεζες με δύο πόδια, όπως οι αντίστοιχες ταναγραϊκές¹⁰.

Κυβόσχημα επιτύμβια μνημεία που έχουν χαρακτηριστεί ως βωμοί ή τράπεζες προσφορών συναντώνται στις ιωνικές περιοχές της ανατολικής Ελλάδας. Μια από αυτές τις περιοχές είναι η Σάμος¹¹ όπου, εκτός από στήλες χρησιμοποιούνταν κυβόλιθοι με επίστεψη κυματίου και άβακα. Έχουν βρεθεί επιστέψεις επιτύμβιων βωμών με πλίνθο και ιωνικά ή απλά ραβδωτά κυμάτια. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι αποτελούσαν σήματα οικογενειακών τάφων καθώς επίσης και ότι βρίσκονταν πλάι στις στήλες για την τέλεση των εθίμων προς τους νεκρούς και ότι για κάποιο λόγο τις αντικατέστησαν ως σήματα των τάφων. Στη Σάμο κατά τον 6^ο αιώνα χρησιμοποιείται επίσης ο ακόσμητος κυβόσχημος βωμός με επιγραφή του ονόματος του νεκρού στην μπροστινή πλευρά. Απλοί επιτύμβιοι βωμοί επικρατούν στα Θρακικά παράλια στον 5^ο και 4^ο αιώνα π.Χ.¹²

5. Fossey 1991, 198-200, όπου αναφέρονται οι κατηγορίες και αναπαρίστανται σχεδιαστικά.

6. Yavis 1949 και ειδικότερα οι σχετικές σελίδες με τα χαρακτηριστικά των βωμών που απαρτίζουν την κάθε κατηγορία Fossey 1991, 198.

7. Σταμπολίδης 1985. Σταμπολίδης 1988.

8. Δεσπίνης 1963, 48,51. Επίσης Σταμπολίδης 1985 και Σταμπολίδης 1988, όπου παρατίθεται χρονολόγηση αρχαϊκών και κλασικών βωμών, όπου συμπεριλαμβάνονται οι ταναγραϊκοί επιτύμβιοι.

9. Δεσπίνης 1963, 48-51 με σχετική βιβλιογραφία.

10. IG XII 3, αρ. 779.

11. Δεσπίνης 1963, 48 με βιβλιογραφία. Ευαγγελίδης 1924.

12. Μπακαλάκης 1963, 161-165.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η χρήση του επιτύμβιου βωμού στην Τανάγρα ταυτίζεται με την χρήση της στήλης καθώς αποτελεί το σήμα του τάφου. Την ίδια χρονική περίοδο συνυπάρχουν στην περιοχή απλές στήλες από πωρόλιθο ή ντόπιο γκρίζο ασβεστόλιθο άλλοτε ορθογώνιες ή περισσότερο κυβικές, άλλοτε με απλή αετωματική επίστεψη¹³.

Τι ήταν αυτό που ώθησε τους πολίτες της Τανάγρας στη χρήση βωμόσχημων επιτύμβιων μνημείων είναι δύσκολο να πούμε με βεβαιότητα. Η έλλειψη στοιχείων στην έρευνα δεν αφήνει περιθώρια να υποστηρίξουμε τη συσχέτιση των μνημείων με ηρωολατρεία. Η πρόθυση που υποδηλώνεται, και η βάθυνση στο επάνω τμήμα των βωμών πιθανότατα έχει σχέση με το τελετουργικό της ταφής, με το περιδείπνο δηλαδή το συμπόσιο των συγγενών γύρω από τον τάφο, ή με τις καθορισμένες προσφορές και επιμνημόσυνες τελετές προς τιμήν του νεκρού¹⁴.

Επίσης θα ήταν ατυχές στην παρούσα φάση να υποστηρίξουμε οριστικά συμπεράσματα για ενδεχόμενη κατηγοριοποίηση των ανθρώπων των οποίων οι τάφοι επιστέφονταν με βωμούς. Δεν υπάρχουν σαφή στοιχεία που να υποστηρίζουν ότι χρησιμοποιούνταν για οικογενειακούς τάφους. Ίσως οι βωμοί να προορίζονταν για συγκεκριμένους πολίτες ίσως όμως απλά να αποτελούσαν προσωπική αισθητική επιλογή των συγγενών του νεκρού.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

1. Αρχαιολογικό Μουσείο Σχηματαρίου 1498. Ενεπίγραφος επιτύμβιος βωμός. Μουσείο, αύλειος χώρος.

Προέλευση: Τανάγρα. Υλικό: Πωρόλιθος.

Διαστάσεις: Ύψ: 0,36μ., Πλ: 0,81μ., Πάχ: 0,84μ.

Αποκεκρουμένος στο επάνω μέρος και στα πλάγια. Αποκρούσεις σε όλη την υπόλοιπη επιφάνεια. Μονολιθικός ορθογώνιος θρονόσχημος βωμός, με μια στενή επίπεδη βαθμίδα ή θρανίο μπροστά, και πειόσχημη ανωδομή με τοιχοβάτη που υψώνεται γύρω από την πρόθυση. Στο μέτωπο του αναβαθμού- καθίσματος. επιγραφή με το όνομα της νεκρής σε βοιωτικό επιχорικό αλφάβητο:

Επί Καλιθεσίδι εμί.

Β' μισό 6^{ου} - α' τέταρτο 5^{ου} αι. π.Χ.

Fossey 1991, 208 κ.ε. με χρονολόγηση βάση των γραμμάτων και σχεδιαστική αναπαράσταση. Haussoullier 1884, IG VII 595. Fraser - Matthews 2000. 215, Roller 1989, 65, αρ. 951. Vottero 2001, 183.

2. Αρχαιολογικό Μουσείο Σχηματαρίου 1544. Ενεπίγραφος επιτύμβιος βωμός. Μουσείο, αύλειος χώρος.

Προέλευση: Τανάγρα. Υλικό: Πωρόλιθος.

Διαστάσεις: Ύψ: 0,68μ. Πλ: 0,82μ. Πάχ: 0,40μ.

Ακέραιος. Φθορές στην επιφάνεια.

Στα πλάγια διαμορφώνει παραστάδες που περικλείουν την πρόθυση. Στο πάνω μέρος του εισέχοντος πεδίου φέρει την χαρακτηριστική βάθυνση. Στο κάτω τμήμα στηρίζεται σε ελαφρά προεξέχουσα αδρή επιφάνεια. Στην κύρια όψη αναγράφεται το όνομα της νεκρής σε βοιωτικό επιχорικό αλφάβητο:

Αριστ[ο]γίτα.

Β' μισό 5^{ου} - α' μισό 4^{ου} αι. π.Χ.

Haussoullier 1884. IG VII 3305. Καββαδίας 1888, 155. Fraser - Matthews 2000, 55. Pfuhl 1903. Roller 1989, 33, αρ. 187. Venencie 1960, 592, αρ. 8, πιν. 8 με σχόλια και φωτογραφία. Vottero 2001, 187.

3. Αρχαιολογικό Μουσείο Σχηματαρίου 1476. Ενεπίγραφος επιτύμβιος βωμός (εικ. 1). Μουσείο, αύλειος χώρος.

13. Fossey 1991.

14. Kurtz - Boardman 1994, 133-143.

Προέλευση: Τανάγρα. Υλικό: Πωρόλιθος.

Διαστάσεις: Ύψ: 0,66μ. Πλ: 0,66μ. Πάχ: 0,355μ.

Σχεδόν ακέραια, με αποκρούσεις σε όλη την επιφάνεια.

Επάνω η χαρακτηριστική βάθυνση. Στα πλάγια διαμορφώνει παραστάδες που περικλείουν την πρόθυση. Στο κάτω μέρος της κύριας όψης και των κροτάφων σώζει λευκό επίχρισμα πιθανότατα ως προετοιμασία γραπτής διακόσμησης. Στο πάνω μέρος του εισέχοντος πεδίου που διαμορφώνεται αναγράφεται το όνομα της νεκρής σε βοιωτικό επιχорικό αλφάβητο:

Πελεξενίς.

Β' μισό 5^{ου} - α' μισό 4^{ου} αι. π.Χ.

Αδημοσίευτο.

Haussoullier 1884. IG VII 654. Roller 1989, 85, αρ. 1418. Pfuhl 1903. Vottero 2001, 187.

4. Αρχαιολογικό Μουσείο Σχηματαρίου 1525. Ενεπίγραφη επιτύμβια τράπεζα προσφορών (εικ. 4). Μουσείο, αύλειος χώρος.

Προέλευση: Τανάγρα. Υλικό: Πωρόλιθος.

Διαστάσεις: Ύψ.: 0,18μ., Πλ.: 0,56μ. Πάχ: 0,17μ.

Τμήμα πόρινης επιτύμβιας τράπεζας προσφορών. Αποκρούσεις σε όλη την επιφάνεια φθορές στην πίσω και την αριστερή πλευρά. Λείπει το αριστερό πόδι και το μεγαλύτερο μέρος από το δεξί. Στην πάνω επιφάνεια διακρίνονται περιμετρικά 22 μικροί κυκλικοί τόρμοι. Πιθανότατα να αποτελούν κάποια προεργασία στο λίθο.

Στο μέτωπο της οριζόντιας πλευράς υπάρχει επιγραφή με το όνομα του νεκρού σε βοιωτικό επιχорικό αλφάβητο: [Επ'] Ανφάλκει.

Τέλη 6^{ου} - αρχές 5^{ου} αι. π.Χ.

IG VII 591. Fraser - Matthews 2000, 31 αρ. 131. Venencie 1960, 610 που υποστηρίζει ότι το όνομα είναι Αμφάλκης. Vottero 2001, 183.

5. Αρχαιολογικό Μουσείο Σχηματαρίου 1445. Ενεπίγραφη επιτύμβια τράπεζα προσφορών. Μουσείο, αρχαϊκή αίθουσα.

Προέλευση: Τανάγρα. Υλικό: Πωρόλιθος.

Διαστάσεις: Ύψ: 0,145μ. Πλ: 0,31μ. Πάχ: 0,25μ.

Σχεδόν ακέραια με αποκρούσεις στα πλάγια. Το όνομα του νεκρού σε βοιωτικό επιχорικό αλφάβητο αναγράφεται στο μέτωπο της οριζόντιας πλευράς:

Επί Λαιβοβάται.

Τέλος 6^{ου} - αρχές 5^{ου} αι. π.Χ.

Fraser - Matthews 2000, 253. Roller 1989, 70, αρ. 1062. Venencie 1960, 589, αρ. 3, εικ. 3. Vottero 2001, 185.

6. Αρχαιολογικό Μουσείο Σχηματαρίου 866. Ενεπίγραφος επιτύμβιος βωμός. Μουσείο, αρχαϊκή αίθουσα.

Προέλευση: Τανάγρα. Υλικό: Πωρόλιθος.

Διαστάσεις: Ύψ: 0,325μ. Πλ: 0,27μ. Πάχ: 0,10μ.

Ο βωμός ακολουθεί τον τύπο του βωμού Αρχαιολογικό Μουσείο Σχηματαρίου 1476. Στην πάνω επιφάνεια βάθυνση ανάμεσα στις παραστάδες. Πατά σε προεξέχουσα βάση. Στο ορθογώνιο εισέχον πεδίο που διαμορφώνεται επάνω αναγράφεται το όνομα της νεκρής σε βοιωτικό επιχорικό αλφάβητο:

Χαριξένα.

Τελευταίο τέταρτο 6^{ου} αι. π.Χ. - αρχές 5^{ου} αι. π.Χ.

Fossey 1991, 212 με σχεδιαστική αναπαράσταση και φωτογραφία. Fraser - Matthews 2000, 253. Vottero 2001, 185.

7. Αρχαιολογικό Μουσείο Σχηματαρίου 898. Ενεπίγραφος επιτύμβιος βωμός (εικ. 3). Μουσείο, αρχαϊκή αίθουσα.

Προέλευση: Τανάγρα. Υλικό: Πωρόλιθος.

Διαστάσεις: Ύψ: 0,32μ. Πάχ: 0,30μ. Πλ: 0,33μ.

Κυβόσχημος βωμός που επιστέφεται με προεξέχουσα πλάκα και στέκεται σε επίσης προεξέχουσα βάση, την κρηπίδα. Κάτω από την επίστεψη σε ένα είδος πλαισίου που ορίζεται άνω και κάτω με εγχάρακτες οριζόντιες γραμμές το όνομα του νεκρού, γραμμένο επί τα λαϊά, με φορά από τα δεξιά προς τα αριστερά:

Ευγιτονίδας.

Τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ.

Αδημοσίευτο.

Haussoullier 1884, *IG VII* 3508, Roller 1989, 51 αρ. 618, Pfuhl 1903, Fraser - Matthews 2000, 151, Vottero 2001, 185.

8. Αρχαιολογικό Μουσείο Σχηματαρίου 938. Ενεπίγραφος επιτύμβιος βωμός (**εικ. 2**). Μουσείο, αρχαϊκή αίθουσα. Προέλευση: Τανάγρα. Υλικό: Πωρόλιθος. Διαστάσεις: Ύψ: 0,31μ. Πλ: 0,35μ. Πάχ: 0,30μ. Φθορές στην επιφάνεια. Αποκρούσεις στην αριστερή πλευρά. Στο κάτω μέρος ξεχωρίζει η αδρά δουλεμένη επιφάνεια η οποία πιθανότατα βρισκόταν μέσα στο χώμα. Αποτελεί μια περισσότερο κυβική μορφή του θρονόσχημου βωμού ΜΣ 1498 μικρότερων διαστάσεων. Στο μέτωπο της βαθμίδας φέρει επιγραφή «επί τα λαία»: Επί Θιονόα. 6^{ος} αι. π.Χ. Αδημοσίευτο. Haussoullier 1884. Pfuhl 1903.

9. Αρχαιολογικό Μουσείο Σχηματαρίου 1496. Ενεπίγραφος επιτύμβιος βωμός (**εικ. 2**). Μουσείο, αύλειος χώρος. Προέλευση: Τανάγρα. Υλικό: Πωρόλιθος. Διαστάσεις: Ύψ.: 0,32μ. Πλ.: 0,71μ. Πάχ: 0,47μ. Φθορές στην επιφάνεια, αποκεκρουμένη η δεξιά πλευρά. Ακολουθεί τον τύπο του βωμού Αρχαιολογικό Μουσείο Σχηματαρίου 1498. Στο μέτωπο της βαθμίδας επιγραφή με το όνομα του νεκρού σε βοιωτικό επιχρυσωμένο αλφάβητο: Επί Ναυσίδι[κος] Β' μισό 6^{ου} αι. π.Χ. Αδημοσίευτο. *IG VII* 3504. Καββαδίας 1888, 155. Fraser - Matthews 2000, 296. Roller 1989, 76, αρ. 1205. Vottero 2001, 185.

10. Αρχαιολογικό Μουσείο Σχηματαρίου 1481. Ενεπίγραφος επιτύμβιος βωμός (**εικ. 1**). Αποθήκη μουσείου. Προέλευση: Τανάγρα. Υλικό: Πωρόλιθος. Διαστάσεις: Ύψ.: 0,51μ. Πλ.: 0,84μ. Πάχ: 0,65μ. Φθορές στην επιφάνεια, αποκεκρουμένες οι επάνω γωνίες. Ο βωμός και εδώ διαμορφώνει στα πλάγια παραστάδες, αλλά η βάθυνση ακολουθεί όλο το επάνω τμήμα του βωμού, χωρίς να περιορίζεται στη μπροστινή πλευρά, όπως στον βωμό Αρχαιολογικό Μουσείο Σχηματαρίου 1476 **εικ.1**. Στην κύρια μπροστινή όψη το ρηχό εισέχον πεδίο ορίζεται και επάνω και ακολουθεί το σχήμα της βάθυσης. Στο πάνω τμήμα του πεδίου υπάρχει το όνομα: Πεδανγελίς Τέλη 6^{ου} - αρχές 5^{ου} αι. π.Χ. Αδημοσίευτο. Fossey 1991. *IG VII* 3512. Καββαδίας 1888, 155. Fraser - Matthews 2000, 341. Pfuhl 1903. Roller 1989, 85, αρ. 1416.

11. Αρχαιολογικό Μουσείο Σχηματαρίου 1478. Ενεπίγραφος επιτύμβιος βωμός (**εικ. 3**). Μουσείο, αύλειος χώρος. Προέλευση: Τανάγρα. Υλικό: Πωρόλιθος. Διαστάσεις: Ύψ.: 0,67μ. Πλ.: 0,66μ. Πάχ: 0,37μ. Φθορές στην επιφάνεια, αποκεκρουμένη η πίσω αριστερή γωνία, αποκρούσεις στην διακόσμηση του αριστερού κροτάφου. Ο βωμός έχει έντονα στοιχεία ναϊσκου. Στην κύρια όψη διαμορφώνει παραστάδες που επιστέφονται με ακόσμητα κιονόκρανα και επάνω φέρει επιστύλιο που ακολουθεί την βάθυνση των προγενέστερων τύπων. Ρηχή βάθυνση στο πάνω μέρος. Κάτω, στηρίζεται σε ελαφρά προεξέχουσα βάση στο πάνω μέρος της οποίας διακρίνεται κοίλη σκοτία και σπείρα που συνεχίζει και στις πλαϊνές πλευρές. Στο πάνω μέρος της κύριας όψης αναγράφεται το όνομα: Καλλίς Στους χριστιανικούς χρόνους, χαραχτήκαν στις παραστάδες ανά δύο σταυροί και στον αριστερό κρόταφο ένας ακόμα. Λόγω του σχήματος, ο βωμός πιθανότατα να χρησιμοποιήθηκε ως τράπεζα για το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας. 4^{ος} αι. π.Χ. Αδημοσίευτο. Fossey 1991. *IG VII* 1133. Fraser - Matthews 2000, 221. Pfuhl 1903.

12. Αρχαιολογικό Μουσείο Σχηματαρίου 1658. Ανεπίγραφος επιτύμβιος βωμός (εικ. 4). Αποθήκη μουσείου.
Προέλευση: Τανάγρα. Υλικό: Πωρόλιθος.
Διαστάσεις: Ύψ.: 0,89 μ. Πλ.: 0,84μ. Πάχ: 0,49 μ.
Ακέραιος. Φθορές και αποκρούσεις στην επιφάνεια. Στα άκρα της πρόσοψης διαμορφώνονται παραστάδες ορατές και στα πλάγια με ακόσμητα κιονόκρανα και επάνω επιστύλιο που στο κέντρο ακολουθεί την βάθυνση του προηγούμενου τύπου. Πέρα από την βάθυνση του επιστυλίου η άνω επιφάνεια του βωμού είναι επίπεδη. Στο κάτω μέρος στηρίζεται σε ελαφρά προεξέχουσα βάση ακόσμητη που θυμίζει κρηπίδα.
Ο βωμός δεν σώζει επιγραφή. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι πιθανότατα οι βωμοί χωρίς εγχάρακτη επιγραφή του ονόματος του νεκρού, είχαν ζωγραφιστή. Μολαταύτα, μέχρι σήμερα δεν έχουν εντοπιστεί ίχνη χρώματος.
4^{ος} αι. π.Χ.
Αδημοσίευτο.
Fossey 1991. Haussoullier 1884. Pfuhl 1903.

SUMMARY

ARCHAIC AND CLASSICAL GRAVE ALTARS AND TABLES OF OFFERINGS FROM ANCIENT TANAGRA

Garyfallia Kitsou

Tanagran gravestones have always been an interesting subject in archaeological research. The new museum of Schimatari offers a great variety of these monuments, from Archaic until the Roman period. In this article grave altars and tables of offerings are presented, which existed in the time of epichoric script. They are carved out of local poros stone. Despite the fact that grave altars in general are known from different parts of the Greek world (Thrace, Samos and Santorini islands) the Tanagran examples are in fact reminiscent of the actual altars in the Greek sanctuaries. It is also important that they offer a complete view of a development from the 6th until the 4th century B.C.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

IG VII: Dittenberger W. *et al.*, 1892. *Inscriptiones Graecae VII. Inscriptiones Megaridis et Boeotiae*, Berlin.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

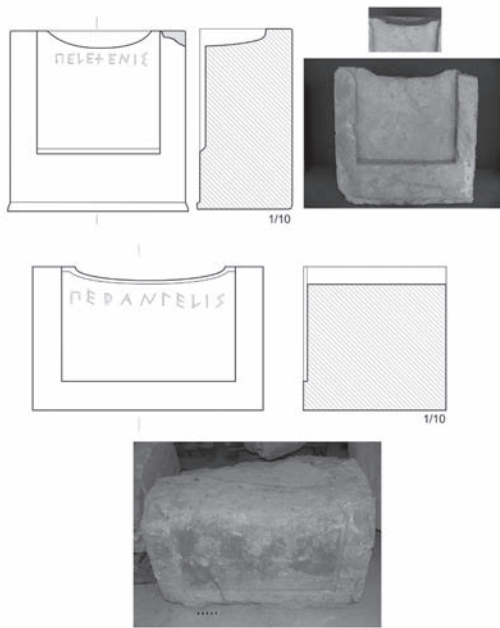
- Δεσπίνης Γ., 1963. Επιτύμβιοι Τράπεζαι, *AE*, 46-68.
Ευαγγελίδης Δ., 1924. Επιτύμβια Στήλαι εκ Σάμου, *AE*, 82-85.
Fossey J.M., 1991. *Epigraphica Boeotica I. Studies in Boiotian Inscriptions*, Amsterdam.
Fraser P.M – Matthews E. (eds.), 2000. *A Lexicon of Greek Personal Names. Vol. III.B. Central Greece. From the Megarid to Thessaly*, Oxford.
Haussoullier, B. 1884. *Quomodo sepulcra Tanagrei decoraverint*, Paris.
Higgins R., 1986. *Tanagra and the figurines*, Princeton.
Καββαδίας Π., 1888. Ανασκαφαί εν Τανάγρα, *ΑΔ*, 155.
Kurtz D.C.- Boardman J., 1994. *Έθιμα Ταφής στον Αρχαίο Ελληνικό Κόσμο*, (μτφρ. Ο. Βιζυηνού - Θ. Ξένος), Αθήνα.
Μπακαλάκης Γ., 1963. Επιτύμβιοι Βωμοί από τη Θράκη, *ΑΔ* 18, *Μελέτες*, 161-165.
Pfuhl E., 1903. Tanagraische Grabaltare, *AM* 28, 331-337.
Roller D.W., 1989. *Tanagran Studies II: The Prosopography of Tanagra in Boiotia*, Amsterdam.
Σταμπολίδης Ν., 1985. Βωμοί – Θρόνοι (:). Τυπολογική κατάταξη μιας ομάδας βωμών σχήματος Π με παραστάδες και συνεχόμενο θρανίο από τη γεωμετρική περίοδο ως τα χρόνια του Αυγούστου και η πιθανή καταγωγή του αρχικού τύπου της, *AAA* 18, 231-245.
Σταμπολίδης Ν., 1988. Βωμοί σχήματος Πει με παραστάδες και συνεχόμενη τράπεζα στα κλα-

σικά χρόνια. Τυπολογική ανακατάταξη μιας ομάδας βωμών και πιθανή καταγωγή του αρχικού τύπου της, *Πρακτικά του XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας, Αθήνα 4-10 Σεπτεμβρίου 1983*, τομ. Δ', Αθήνα, 188-191.

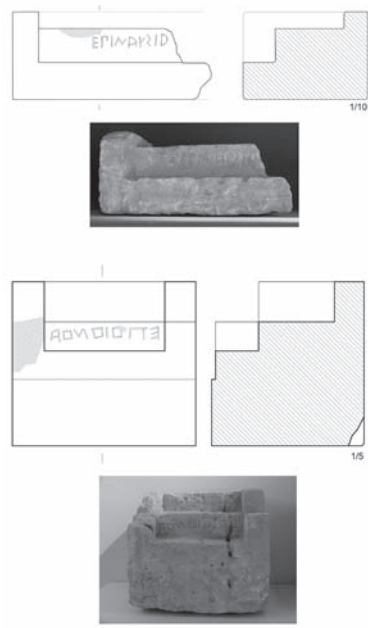
Venencie J., 1960. *Inscriptions de Tanagra en alphabet epichorique*, *BCH* 74, 589-616.

Vottero G., 2001. *Le Dialecte Beotien II. Repertoire raisonne des Inscriptions Dialectales*, Paris.

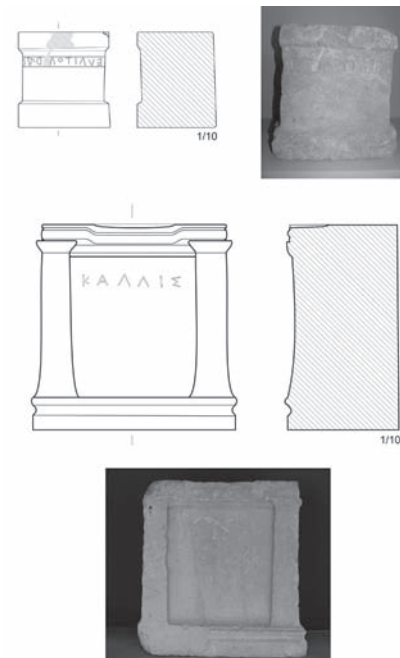
Yavis C., 1949. *Greek Altars*, Missouri.

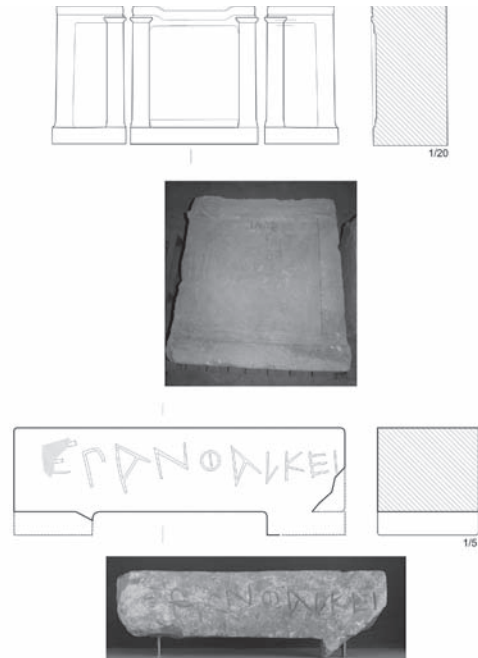
Εικ. 1. Επιτύμβιος βωμός ΜΣ 1476. Όψη, τομή και βάθυση στο επάνω μέρος. Επιτύμβιος βωμός ΜΣ 1481, όψη και τομή.

Εικ. 2. Επιτύμβιος βωμός ΜΣ 1496, όψη και τομή. Επιτύμβιος βωμός ΜΣ 938, όψη και τομή.

Εικ. 3. Επιτύμβιος βωμός ΜΣ 898, όψη και τομή. Επιτύμβιος βωμός ΜΣ 1478, όψη και τομή.

Εικ. 4. Επιτύμβιος βωμός ΜΣ 1658, όψη και τομή. Επιτύμβια τράπεζα προσφορών ΜΣ 1525, όψη και τομή.

HELLENISTIC TERRACOTTA FIGURINES FROM THEBES*

Marcella Pisani

THE NORTH-EASTERN CEMETERY OF THEBES

Important new data throwing light on the history of Thebes and its terracotta production, was collected from the excavations of an area 2 km north-east of the ancient city, carried out by the 9th Archaeological Service of Prehistoric and Classical Antiquities of Boeotia, under the direction of V. Aravantinos¹.

The excavation of this site, which began in 1998 to allow for the construction of a train tunnel for the O.S.E. company, uncovered the largest Theban necropolis known to us, revealing many burial sites and funerary enclosures. The exploration of the O.S.E. site, with its 843 graves, represents the main portion of the north-eastern cemetery² and reveals evidence of the use of this area from the Prehistoric, down to the Hellenistic period.

This discovery is particularly important for the study of the Hellenistic and Early Roman Periods as it adds useful data for the reconstruction of the nature of the ancient city from the end of the fourth century B.C. onwards. Indeed, the data collected from the archaeological investigations carried out until the 1980s had revealed only limited information about the site during this period, hence a sufficient topographical and historical picture could not be provided³.

Nevertheless, close examination of the large amount of funerary finds, together with the research and the results of the intensive investigation carried out on the site during the last decade, greatly enhances our knowledge of Hellenistic Thebes.

* I should like to thank Prof. Vassilis Aravantinos for allowing me to undertake this work and for giving me the permission to publish the material.

1. Αραβαντινός 2006, 734-739; Aravantinos 2007, 63-64, pls. IX-XIII. Some materials from this area (among which are poros grave stele, pottery and terracottas) were recently published (Bonanno-Aravantinos 2003a, 2003b, 2004, 186-187, 260-261, nos. 68, 100; Αραβαντινός 2006). Others are under press: Bonanno-Aravantinos – Pisani 2004; Pisani 2005; Bonanno-Aravantinos (in press); Charami – Jeammet (in press); Pisani (in press).

2. Other graves probably belonging to the same funerary area were previously found in Gephira Basiakou, (50 graves, 7th-1st BC), and more recently in the property of Tzalla (185 graves), in the property of Zoulamoglou (88 graves) and in the K.A.A. site (excavations 1996-1998: 32 graves). See: Αραβαντινός 2006; Aravantinos 2007.

3. Κεραμόπουλος 1917, 1-503; Τουλούπα Ε. – Λαζαρίδης Π., ΑΔ 19, 1964, *Χρονικά*, Β2, 191-212; Τουλούπα Ε., ΑΔ 21, 1966, *Χρονικά*, Β1, 194-197; Φαράκλας Ν., ΑΔ 22, 1967, *Χρονικά*, Β1, 225-257; esp. 231, pl. 162d; Σπυρόπουλος Θ., ΑΔ 28, 1973, *Χρονικά*, Β1, 247-273, esp. 247, pl. 205; Symeonoglou 1985 (with previous bibliography); Αραβαντινός 2006; Aravantinos 2007.

1.1. THE HELLENISTIC GRAVES: BURIAL CUSTOMS AND OFFERINGS

During the Hellenistic period, the north-eastern cemetery of Thebes was frequently used. This intensive utilisation of a restricted area (3000m²) necessitated the reuse of graves. Of the 286 Hellenistic graves⁴, 28 were dated to the last quarter of the fourth century B.C. and 133 were equally distributed in date between the first and second halves of the third century. In the first half of the second century, the number of graves increased slightly to 78 but fell to 40 in the second half of the century. Between the first century B.C. and the first century A.D., the use of the cemetery became more sporadic.

The predominant burial practise in the north-eastern cemetery of Thebes was interment. The Thebans of the fourth and third centuries B.C. preferred to use tile-covered or cist graves for inhumation burials; jar burials (*enchytrismoi*) and terracotta sarcophagi (larnakes) were very rare. During the second century B.C., the pit-graves become more diffused, whilst cremation was practised on a limited scale. Of the graves belonging to the same period, there is no uniformity of orientation.

Although there were many Hellenistic graves at the site, only around 26 percent contained terracotta figurines. Furthermore, with the exception of very few cases, the graves contained a few figurines (usually one to three in total)⁵ and sometimes these figurines were duplicates.

The finds had been laid down inside or outside of the grave, immediately against its walls, along the perimeter of the burial or over it. It is difficult to find a reasonable criterion for this placement⁶. A deeper analysis shows that more perishable objects (like metal strigils, coins, rings and so on, or organic specimens, for example shells and eggs) and miniature vessels were usually placed inside the grave. Larger vessels like amphorae or cups (kylikes, skyphoi) were generally laid outside of the graves and were occasionally used as markers (*semata*) to indicate the burial place. The fusiform unguentaria and the terracotta figurines were more often laid outside and inside of the grave. In a few cases, these were found close to the dead, apparently without any reference to burial custom, typology, or chronology. Sometimes fragments of figurines were strewn haphazardly, prompting questions as to whether this is indicative of the intentional breakage of objects for ritual purposes⁷.

2. THE TERRACOTTA FIGURINES

2.1. CHRONOLOGY

The examination of the contextual data (pottery and other grave offerings) associated with the terracotta figurines, allows us to have a proper chronology for the creation or diffusion of popular and common figurine types that have been dated on the basis of stylistic considerations. A pyre at the southern part of the cemetery, dating to the first half of the third

4. The absolute chronology of these graves is suggested by the dates assigned to the pottery by Dr. A. Charami.

5. The same custom is visible in Boeotia, at Akraiphia (Andreiomenou 2001). It is also frequently found elsewhere, see i.e. Graepler 1997 (Taranto); Dusembery 1998 (Samothrace).

6. Kurtz – Boardman 1971, 100, remark that there is no apparent order in the offerings' placement.

7. Kurtz – Boardman 1971, 215-216.

century B.C. (N/258) has yielded at least two complete figurines and fragments of a third. The first figurine (and its fragmentary duplicate), shows a girl dressed in a high-girt chiton with a long overfall (*kolpos*)⁸ (fig. 1). The figure of the girl has her right arm bent across her breast and originally probably held something in her hand; the left arm is holding an edge of the *kolpos*. A small clump of the girl's hair is drawn into a top-knot above her forehead, while thick clusters of curls frame the lower part of her plump face.

Although the popularity of this figurine type is confirmed by its variants distributed all over the ancient Greek world, we knew, until today, just two replicas with the body identical to this terracotta; one belonging to a private collection in Athens⁹ (with different head), the other among the copious material preserved in the British Museum of London (without a head)¹⁰.

A beautiful terracotta¹¹ portraying a Musa¹² came from the same burial (N258). The other known replicas of this type are now in the museums of Berlin¹³ and Paris¹⁴. These known replicas came from Lerna and Aegina (respectively) and their similarity prompted S. Mollard-Besques to argue that they may have been produced using an identical cast, although they were later dated on stylistic grounds to the third quarter of the third century B.C. On the basis of the discovery of the replica from Thebes, we know that this type of terracotta figurine was in use at least fifty years before we had previously thought.

2.2. EARLY HELLENISTIC FIGURINES

The analysis of the terracottas has also shed new light on the commercial and artistic tendencies of Thebes in this period, enabling us to compare these results with what we know about the history of the ancient site.

The history of Thebes at the end of fourth century and at the beginning of the third century has been recently reviewed¹⁵. On the basis of the ancient literary sources, we know that in 335 B.C., Thebes was destroyed by Alexander the Great¹⁶. The literary texts stress the complete destruction of the Boeotian polis and the misfortune of its surviving citizens¹⁷. The city was

8. Museum of Thebes, Inv. 34224. Almost complete. Restored from eleven fragments. Slightly chipped. Burnished appearance. Pink to pale brown clay. White slip and red paint for hair. From a fresh mould. Smooth back with a small rectangular vent-hole. H. 14,6; W. 5,0.

9. Winter 1903, pl. 74, 8.

10. Burn – Higgins 2001, 45, pl. 8, no. 2042. For similar pieces see: Winter 1903, pls. 74, 9 and 75, 3.

11. Museum of Thebes, Inv. 34225. Restored from many fragments. Double mouldmade; the arms are separately applied. A small rectangular vent-hole is on the back. Pale orange to pale brown clay. White coating with brown paint on hair, pink paint on body and face, and dark pink paint on the veil. H. 21,3; W. 9,2.

12. LIMC, s.v. *Mousa*, *Mousai*, pl. 717, nos. 194-195.

13. Winter 1903, pl. 95, 4.

14. Mollard-Besques 1972, 51, pl. 59c, D288. Different versions of the type are known: Winter 1903, pl. 7, 6-7; Sieveking 1916, 31-32, pls. 91-92. LIMC, s.v. *Mousa*, *Mousai*, pl. 718, nos. 204, 206-207; Dewailly 2007, 142, fig. 3d. For other variants from Sicily and Magna Grecia see: Kekulé 1884, 74, pl. XLII, 1, 4, 6; Winter 1903, pl. 103, 3 and 5; Schürmann 1989, 193-194, pl. 115, nos. 715-716.

15. Hurst 1989; Bearzot 1995; Knoepfler 2001; Costa 2005.

16. Arr., *Anab.*, 1, 10, 2. Diod. 17, 14.

17. Paus. IX, 23, 5; Plut., *Alex.* 13, 1. For the debate about the complete destruction of the city walls of Thebes see also Keramopoulos 1917, 267-276.

rebuilt by Cassander twenty years later in 315 B.C.¹⁸, yet according to what we know from literary and epigraphic sources, it only seems to have reached the political and economical status of a polis many years later, after a very slow resumption of polis activities¹⁹. Although changes in the period between the end of the fourth century and the second decade of the third century B.C. cannot be easily detected by the archaeological evidence, a deeper analysis of the archaeological data can yield some important information.

All of the graves that are firmly dated to the end of the fourth and beginning of the third century B.C. have figurines of high quality. The figurines are usually replicas that are strictly based on archetypes known to have been created in Athens or in Tanagra but that were widely spread throughout the ancient Mediterranean. A terracotta figurine showing a seated girl²⁰ (**fig. 2**), was found in a tile-covered grave from the beginning of the third century B.C. (N/457). The prototype of this figurine is Attic²¹. An earlier series of similar figurines came to light during the excavations in the Pnyx, on the Acropolis and in the Kerameikos in Athens. Similar examples can be found in the National Archaeological Museum of Athens and in the Museum of Eleusis, whilst replicas of a successive generation of figurines were brought to light in Piraeus, Eretria and in many other sites of the ancient Greek world²². The occurrence (in the same context) of two other identical (though smaller²³) figurines (made with the moulds of successive generations), allows us to think they were not imported products but figurines locally produced from external models. Thus, the latest models (inspired by previous styles), in turn, prompted local replication. The occurrence of figurine types that seem to be independent local variations, in comparison with the numerous variants known such as in the case of the seated boy with a Maltese dog from a tile-covered grave of the last quarter of the fourth century B.C. (B/143) (**fig. 3**)²⁴ leads us to the same conclusion. This figurine represents a Boeotian (?) type, whose popularity is detectable through a conspicuous group of figurines that portray the same subject²⁵; however, none of these figurines are identical to our specimen.

The hypothesis of local production in the case of the two standing female figurines (**figs.**

18. Diod. XIX, 53, 2 e 54, 1. Paus. IX, 7,1. *Cronaca di Paros* (B 14).

19. Knoepfler 2001, 18.

20. Museum of Thebes, Inv. 35509. Almost complete. Smooth back. Pale brown to pink clay. Remains of red paint on hair and of pink paint on body and dress. H. 8, 55; W. 4, 6.

21. For discussion on the type see Burr-Thompson 1966, 58-9, nos. 72-3, figs. 9-10; Rühfel 1984, 198-200, fig. 79; Uhlenbrock 1990, 117, no. 10; Lönnqvist 1997, 170, pl. XIV, 17-8 and pl. XV, 19. The type seems to be known in Thebes but with a different kind of head: Schmidt, 1994, 83, n. 114, pl. 21e. Heads similar to our specimens were found in the necropolis of Kolonaki (Thebes): Κεραμόπουλος 1917, 242, fig. 174, 3.

22. For parallels see: Pisani 2006, 287, 352-353, n. 140, fig. 35 (with previous bibliography).

23. Museum of Thebes, a) Inv. 35508 (H. 9, 0; W. 4, 7); b) without. Inv. no. (H. 5, 15; W. 2, 5). Smooth back. Pale brown to pink clay. Remains of red paint on hair and of pink paint on body and dress.

24. Museum of Thebes, Inv. 35655. Restored from seven fragments. Missing: almost all of the lower part. Chipped face. Smooth back with a small rectangular vent-hole. Pale-pink to pale brown clay. Red paint on the *stephane* and on the dog's leash, pink paint on the body and on the face of the boy, brown paint on his hair. Scanty remains of blue paint on the mantle. H. 12,25; L. 6,8; W. 4,8.

25. Winter 1903, pl. 261, 6; Schürmann 1989, 172, pl. 104, n. 625; Sinn 1977, 40, pl. 24, 72; Liepmann 1975, 28; Mollard-Besques 1972, 34, pl. 42, c, D187; Burn – Higgins 2001, 69, pl. 26, n. 2041; Leyenaar-Plaisier 1979, 110-111 pl. 38, n. 223. For a head similar to that of our figurine see Mollard-Besques 1972, 20, pl. 39e, D 174.

4²⁶ and 5²⁷), found in a rich cist grave of the beginning of the third century B.C. (B/158), (and reused at the beginning of the second century B.C.²⁸) is supported by the recent chemical-physical analysis of the clay that seems to confirm their Theban provenance²⁹.

Together with figurine types that were based on external models, there are iconographies that were surely created locally, as shown by the fact that there are no strong comparative examples existing in other production centres.

Grave B/93, a tile-covered, child burial, dating to the first half of the third century B.C., has yielded an interesting terracotta figurine (**fig. 6**)³⁰. It reflects the schooling of a young, seated boy with a papyrus roll open on his lap. Finds of figurines portraying this subject are few. Other versions of this figurine type are shown by a contemporary Boeotian specimen now in Paris³¹ and by later terracotta figurines from Taranto³².

In order to search for the production place of the archetype and to establish modes, output and details of the eventual local production, modern studies have suggested models for the reproduction and subsequent diffusion of intermediate moulds that are based on original prototypes³³. The products of these intermediate moulds either reworked locally or not, are part of a series of successive generations of typology development. Some technical observations, such as dimensions and iconographical variations, contribute to the reconstruction of this series and suggest either local production or commerce on a large scale.

If we apply these models to the figurines occurring in discrete numbers in the necropolis of Thebes, we obtain several pieces of information. A veiled female figurine³⁴ (**fig. 7**) was found

26. Museum of Thebes, inv. 35421. Partially mended from many fragments and plaster. The head, the object held in the right hand, and small portions of the lower part of the figurine, including the left foot are missing. Moulded. Half-worked back with a small, oval vent-hole. Pale brown to pink clay, with white slip, and pale pink paint on the body, dark pink paint on chiton, and scanty remains of red paint around the missing object (fan?, ball?, apple?). H. 16,9; W. 7,6. Cp.: Mollard-Besques 1972, 26, pl. 29d, D 133 (Boeotia). For variants see: Winter 1903, pl. 60, 1 (Tanagra); Schürmann 1989, 170, n. 620, pl. 103 (Boeotia); Burn – Higgins 2001, 56, pl. 15, n. 2083 (Tanagra). For later replicas: Mollard-Besques 1963, 22, pl. 23, c, MYR 31 (Myrina); Burn – Higgins 2001, 178, pl. 115, no. 2504 (Knidos) and 225, pl. 115, no. 2713 (Cyrenaica).

27. Museum of Thebes, Inv. 35418. Restored from six fragments. Head, half bust and part of the left side of the body are preserved. Moulded. Half-worked back with a small, rectangular vent-hole. Pale brown to pale pink clay. White coating with red paint on hair and lips, pale pink paint on face and neck, dark pink paint on eyelids, fuchsia and purple paint on dress, yellow paint on earrings. Facial details with black colour. H. 19,5; W. 6,0. For parallels see: Heuzey 1883, pl. 25, 2; Winter 1903, pl. 49, 1 and 2 (Tanagra); Laumonier 1921, 134, no. 630, pl. LXIV, 2; Kleiner 1942, pl. 15a; Mollard-Besques 1963, 107, pl. 127d, MYRINA 945 (Myrina); Mollard-Besques 1972, 19, pl. 18 b, D 80 (Boeotia). For similar heads see: Schürmann 1989, 168, pl. 102, n. 615; Leyenaar-Plaisier 1979, 105-106, pl. 36, no. 212; Poulsen 1949, pl. XXV, no. 43.

28. For the grave B/158, see Charami – Jeammet (in press).

29. Bouquillon – Zinc – Porto 2007, 96.

30. Museum of Thebes, Inv. 33299. The head is missing. Slightly chipped surface. Mouldmade. Smooth back with a small, circular vent-hole. Pale brown to pink clay, with white slip, and pale pink paint on the body. H. 9,4; W. 5,8.

31. Mollard-Besques 1972, 35, pl. 43, D. 192.

32. Graepler 1997, 140-142, figs. 155 and 163-164 (graves 20 and 98, 50/25 B.C.-25 A.D.) = Winter 1903, pl. 264, 2.

33. Muller 1993; Kassab-Tezgör 1995; Kassab-Tezgör – Abd el-Fahattah 1997; Blondé – Muller 2000; Muller 2000.

34. Museum of Thebes, Inv. 35423-35428. Partially restored from numerous fragments and plaster. Missing: the right arm, the left shoulder, part of the bust, the middle finger of the left hand, and other small parts of the body and the object that it carries (only the handle remains) and was originally held in the left hand (fan?). Double

in the aforementioned grave (B/158), a rich grave of the first half of the third century B.C. The himation covers the female figurine's body completely and creates strong folds in a V-shape on the neck and body and thick vertical folds draping from her raised arms. This figurine type was first discussed by G. Kleiner³⁵ on stylistic grounds and it is known from different replicas. One example from Boeotia, now in the Louvre³⁶, was probably made from an identical mould. Another specimen, said to be from central Greece, is now in the British Museum in London³⁷ but it is four centimetres smaller. Other, later, figurines from Tanagra, Eretria and Crete, were made from intermediate prototypes that were reworked in local workshops as shown by variations in the dimensions and iconography. In any case, the body type (associated with different heads), was diffused throughout the Greek world and seems to have been in use for some time, gradually becoming more simplistic in detail and diminishing in size³⁸. A last figurine, dated as the first, is considered to be a product of an Attic workshop on the basis of the rendering of the head, but it portrays a different version of the type³⁹. In respect to the other known figurines, our specimen was created by a craftsman revealing attention to detail and originality as the figurine's left hand is inserted with her fingers having been created and attached, separately. This piece also reaches a sculptural quality in the rich drapery of the chiton and of the himation over it. The hypothesis that the archetype was created in Thebes itself, seems to be confirmed by the discovery in the cemetery at Thebes of another two replicas with the same dimensions, suggesting their creation from an identical mould. The first one was found in the same burial⁴⁰; the second one came from a tile-covered grave (B/161) of the second half of the third century B.C.⁴¹, and it provides proof of the survival and circulation of the first generation mould in Thebes a few decades later.

moulded. Handmade feet separately applied. Small, rectangular vent-hole on the back. Pale brown to pale pink clay. White slip with red paint on lips and shoes, pale pink on face, dark pink and yellow paint on the dress. H. 24,7; W. 8,5.

35. Winter 1903, pl. 48, 2; Kleiner 1942, 2, 52, 109-111, 137, pls. 1 and 2.

36. Winter 1903, pl. 48, 2c; Mollard-Besques 1972, 20, pl. 20a, D 86 (H. 26,3, with the plinth).

37. Winter 1903, pl. 48, 2e; Burn – Higgins 2001, 49, pl. 11, no. 2059 (Tanagra, ca. 300 B.C.).

38. According to G. Kleiner the archetype was created around the 330 B.C.; the type, was then replicated in Alexandria and elsewhere until 280 B.C. However his chronological and stylistic conclusions have to be reviewed on the basis of the recent discoveries and with the addition of some replicas. See: Burn – Higgins 2001, 50, pl. 11, no. 2060 (Tanagra, H. 14, 0 cm.); *Tanagra*, 210, no. 146; Breccia 1930, pl. V, 4 and 64, no. 380 (H. 14, 5 cm); Schmidt 1994, 230-231, no. 418, pl. 75 e (H. 21,42cm); Leyenaar- Plaisier 1979, 103-104, pl. 35, no. 209; Webster 1950, pl. 40; Säflund 1963, 27, fig. 15; Nicholson 1968, 28, pl. 16, n. 95 (H. 17,7cm). Other versions have a girl's head: Kleiner 1942, 52, pl. 2a-b (Athens) = Winter 1903, pl. 48, 8c (H. 12, 2 cm: Athens 4127); Χωρέμης A.K., *ΑΔ* 26, 1971, *Χρονικά*, B1, 254-255, pl. 229b (Chalkis); Ζερβουδάκη H., *ΑΔ* 27, 1982, *Χρονικά*, B2, 675-686, esp. 676, pl. 632d (Astipaleia); Burn-Higgins 2001, 43, pl. 6, n. 2036 (H. 13,5 cm).

39. Kleiner 1942, 2, 52, 111, pl. 2c-d, = Winter 1903, pl. 48, 9c (H. 17,5, Athens 4472); Belov 1968, fig. 22 (H. 18 cm); Mollard-Besques 1972, 20, pl. 20b, D 87 (H. 17cm).

40. Museum of Thebes, without Inv. no. Partially restored. Various fragments belonging to the body of the figurine are preserved. Moulded. Pale brown to pale pink clay. White slip. H. 5,2; W. 4,2.

41. Museum of Thebes, Inv. 35658. Partially restored. Various fragments belonging to the upper left part of the body of the figurine are preserved, with the fan originally held by the right hand, and part of the right arm. Moulded. Pale brown to pale pink clay. White slip with scanty remains of pink and yellow paint. H. 8,7; W. 5,4.

2.3. THE RELATIONSHIPS WITH OTHER AREAS OF PRODUCTION OR CONSUMPTION

The collected data from the study of terracotta figurines from the north-eastern necropolis of Thebes reveals important information about the commercial and historical patterns of the ancient city.

Due to the gaps in the documentation, one of the problems in the study of the terracotta figurines is the difficulty to reconstruct the commercial routes of the products (both moulds and replicas), artisans, and stylistic features.

The materials found in the graves at Thebes are valuable for the reconstruction of commercial trends in this period. As aforementioned, the finds from Thebes consist of figurines paralleled by specimens found in Attica and in Tanagra. Importantly, we can also see a strict stylistic affinity and 'subject' preference with the example from Thebes, in Eretria and in Egypt as well as in the city of Kharayeb in Lebanon (where production seems to be dependent and strongly related to that of Alexandria). These latest ancient sites have yielded different versions of draped female figures, young boys and girls that strictly recall the types from Thebes. This can be seen in the example of the figurine of a girl with a swan⁴², (N/457, from the first half of the third century B.C.), probably based on a Attic archetype⁴³.

The types found in the Euboean city, (whose strong dependence on products from the Athenian terracotta workshops⁴⁴ seems to be certain), strongly resemble the style and iconography of the figurines from Thebes, thus confirming the commercial and artisan links between the two areas.

The relationship between Thebes and the cities of Athens and Tanagra was already known. Ancient literary sources refer to the hospitality shown by Athens and Tanagra to those citizens of Thebes that were able to escape the city's destruction⁴⁵. Eretria, which, probably, became part of the Boeotian *Koinon* along with Chalkis in 308 B.C., was the only city mentioned in the list of donors for the reconstruction of Thebes⁴⁶. The political relationship and the geographical proximity between the two cities must have favoured the circulation of consumer goods. Despite this, our actual knowledge is too limited to understand if and how the different agents (Athens, Tanagra, Eretria and Thebes) were involved in this trade, making it impossible for us to trace the potential production place of the figurines or to reconstruct the commercial trade routes. Nevertheless, some specimens from Thebes are so similar (in detail and dimensions), to the terracotta figurines produced in Eretria, as to allow us to believe that they were based on models created by the same terracotta workshops and were part of a restricted and

42. Museum of Thebes, without Inv. no. Partially restored from eleven fragments. Moulded. Pale brown to pale pink clay. White slip with scanty remains of red paint on hair and lips and blue paint on the animal's body. H. 7,9; W. 3,25. Cp. Breccia 1930, no. 121, pl. O, 2; Chehab 1951-1954, 104-105, pl. LVII, 5; Higgins 1967, 132, pl. 62C; Metzger 1985, 25, 70, pl. 16, nos. 42-52. The same subject type was also found in Macedonia (Misaelidou-Despotidou 1990, 129, fig. 7γ, II 6006) and in Taranto (Schürmann 1989, 176, pl. 106, n. 637; Mollard Besques 1986, 46, pl. 36a, D3539).

43. Lönnqvist 1997, 169, pl. XII, fig. 13 (Agora T 1823).

44. Metzger 1985, 41-43.

45. Paus. IX, 7, 1.

46. Knoepfler 2001, 24, note 82.

circumstantial circuit of products. The craftsmen of Alexandria could also have taken part in this market.

If we assume that the products of Thebes (or generally from Boeotia) and of Egypt came from similar moulds, then we agree that the circulation of moulds⁴⁷ does not necessarily mean that the Theban refugee craftsmen reached this area after the destruction of the ancient city⁴⁸. However, we have to consider the strong relationship between these regions and a probable circulation of not only products, but also of artisans. Besides, it is much more reasonable to suppose large-scale trade connections (after the accessions to the empire under Alexander the Great), that exported Greek culture far beyond the borders of the ancient Greek city states. This expansion naturally contributed to the establishment of new cities with Greek citizens, such as in the case of Alexandria.

2.4. LATE HELLENISTIC FIGURINES

After a period of crisis in the second half of the third century B.C., in which we see a decrease in the use of clay figurines in the graves of the north-eastern cemetery of Thebes, the second half of the century apparently marks a revival of this trend.

It is noteworthy that together with the survival of figurine types from the second half of the fourth century B.C., we have new types or the reworking of old types, to include stylistic adjustments to cater for changing local tastes and styles circulating in that period⁴⁹. Some types, like that of the standing ephēbe, which was based on the archetype from the end of the fourth century B.C., were readapted in Thebes on the basis of the style that we find on the contemporary sculptural works and on the products of the workshops of Myrina and Kyme. Links between the Theban figurines and those from Asia Minor can be seen, as can links with other important production or consumption places of the period (South Italy, North Egypt, Black Sea coastal centres).

3. TYPES AND FUNCTION

A survey of the terracotta figurines shows a great variety in the choice of subjects that have been used to serve as offerings in the graves. The most popular figurines of the north-eastern necropolis of Thebes portray girls or women wrapped in folded garments, standing or sitting in various poses. The repertoire also contains standing and sitting young men and children, as well as mythological and dramatic subjects.

The broad funerary contexts that we know of have allowed us to gain more information than a comparative analysis of a single or a limited group of graves might, offering us the possibility to analyse the difficult question of the wide range of meanings of terracotta figurines

47. For the circulation of moulds and products see Muller 1993; Kassab-Tezgör – Abd el-Fahattah 1997; Muller 2000, 101-102.

48. The hypothesis of Kleiner (Kleiner 1942, 51), is followed by Chehab and others (Chehab 1951-54, 101-102; Chehab 1965), *contra* Kassab-Tezgör 1995, 117.

49. Bonanno-Aravantinos 2003a, 227, no. 168, Inv. 35517.

in different contexts, particularly in their role as grave offerings⁵⁰. Many graves have yielded terracotta figurines whose occurrence in the sanctuaries led scholars to attribute them as votives, with a symbolic or secular meaning⁵¹. According to the different theories developed until now, a religious link is sometimes suggested by the iconography (dancers, musicians, hydrophoroi, nude figures) or by the occurrence of special attributes (hats, wreaths, flowers, kantharoi, oinochoai, baskets and so on). The funerary purpose of other themes has been underlined by the fact that they reveal a strict affinity with the representations we find on grave stele, statues and white-ground lekythoi⁵². Special representations, such as masks or theatrical subjects (frequently found in cemeteries), were intended as gifts for the Gods of Underworld or Dionysos⁵³.

Most of the iconographic themes could be interpreted in light of the “rites of passage” that attended every stage of life from birth, maturation, marriage and beyond.⁵⁴ These initiation rites refer especially to the passing from childhood or adolescence to adulthood. Every child and adolescent in the ancient Greek community was involved in a training regime in order to pass from childhood into the adult system. In the ancient literary texts, childhood is considered to be a wild status, and it is compared to that of animals. In order to reach each stage, children (boys and girls) had to learn all the social, political and religious norms that governed the official life of the society; to this end they had human and divine tutors.

By applying this last key to the interpretation of the terracotta figurines found in the graves of Thebes, most of the intrinsic iconographies can be individually explained as representations of the contemporary social condition of the dead. However, a general survey of the contexts and the association of different themes highlights contradictory data. Many graves of the north-eastern cemetery of Thebes seem to reveal a homogeneous group of figurines and a precise selection of subjects. Therefore, the message of the terracotta figurines used as grave offerings in a child tomb (B/236) could be interpreted as the parents’ wish that the prematurely dead baby might pass from the wild status of childhood to the civil one. The Paniskos figurine⁵⁵ (**fig. 9**) would represent the wild condition of the child, while the old nurse⁵⁶ (**fig. 10**) would accompany and help the baby in his training in the afterlife.

50. Recent studies have focused on this theme see especially: Himmelmann 1994; Muller 1996, 513-517; Graepler 1994, 1996, 1997, 195-244; Hamilton 1996; Mrogenda 1996, 107-170; Dusembery 1998; 837-940; Merker 2000.

51. See Lönnqvist 1997, esp. 166-180.

52. Concerning the representation of children on funerary monuments and other classes of manufactured pieces see: Klein 1932; Vorster 1983; Niels – Oakley 2004, esp. 163-193.

53. Bernabò-Brea 1981, 21-27.

54. This is a relatively modern field of research. For the historical approach see: Griffith 2001, 23-84. For the comparison between the historical and the archaeological evidence see: Sourvinou-Inwood 1988; Hamilton 1989, 1992; Niels – Oakley 2004 (with a large bibliography about the single artefacts).

55. Museum of Thebes, Inv. 35024. Partially restored from numerous fragments. Missing: almost all of the rock-seat, the left leg and the feet of the figurine including the plinth. The horns are chipped. Moulded body. Handmade with separately applied horns, ears and *syrinx*. Smooth back with rectangular vent hole. Pale brown clay with white slip. Red paint on hair, face, body and *syrinx*; yellow paint on horns and on *syrinx*; black paint on the rock-seat. H. 10,8; W. 4,0. Cp.: Schmidt 1994, 204, pl. 66 b, n. 349. For similar figurines and masks of Pan or *paniskoi* see also: *Collection Lecuyer*: Lenormant *et al.* 1882, pl. E³, I and II; Sieveking 1916, I, pl. 26; Canarache 1969, 182, no. 271; Mollard-Besques 1972, 159, pl. 217e, D 1073; Δαβάρας Κ., ΑΔ 28, 1973, *Χρονικά*, B2, 592-593, pl. 559e; Siegel 1986, fig. 21.

56. Museum of Thebes, Inv. 35023. Partially restored from four fragments. Missing: almost all of the left side,

Nevertheless, the terracotta contexts of grave 457 where figurines of children, girls and adult women⁵⁷ (fig. 8) are found, could be interpreted as a girl's grave, the dedications in which, express her dedicators (relatives?) hope for long-term continuity.

However, we also have terracotta figurines of boys and girls found together (grave B/4). In the case of grave B/94, a cist grave of the first half of the third century BC, a terracotta portraying a childish Eros⁵⁸ (fig. 11) was used as a grave offering in an adult grave containing three skeletons overlaid each on other.

This demonstrates that the significance of the grave goods are not easily to be determined even through a deep analysis of all the assemblage; it probably varied according to each deceased individual or dedicator and the figurines must have played a different role in different contexts.

4. CONCLUSIONS

The study carried out on the terracotta figurines of the north-eastern cemetery of Thebes allows us to gain relevant information on the history, economy and social aspects of the ancient city during the Hellenistic and early Roman Periods. At the end of the fourth century and in the first half of the third century B.C. there seem to be active workshops in Thebes. The Theban craftsmen reveal a high degree of skill to create or to modify types that were to be in use for a long time. The large output of the local terracotta workshops seems to have been intended mostly to cover local demand; although it was included in a circuit of products moving mainly within central Greece, but not restricted to that area. Starting in the second century B.C., Thebes seems to have been involved in the contemporary ebb and flow of stylistic *koinè* by the workshops of the Eastern and Western centres of the Greek world. The Theban workshops were still active and part of a trade larger than that of the commercial circuit of the first half of the third century B.C. These workshops, judging by the few imported and poor-quality products of the second half of the second century B.C., seem to have ended their activity at this time due, probably, to the unstable political situation in the period of the Roman conquest of Greece that the recent excavations at Thebes have revealed.⁵⁹

the legs, including the plinth and the back. Chipped surface. Moulded. Pale brown clay with white slip. Red paint on hair, pink paint on the chiton and on face, fuchsia paint on the mantle. H. 11,3; W. 3,85. This old nurse type is known through many variants: Bieber 1961, fig. 141; Rolley C., *AD* 19, 1964, *Χρονικά*, B3, 380-381, pl. 444δ; Higgins 1986, 158, fig. 194; Mollard-Besques 1986, 74, pl. 66c, D3707.

57. Museum of Thebes, Inv. 35506 (Bonanno-Aravantinos 2003a, 212, no. 148), Inv. 35507. Almost complete. Restored from seven fragments. Mouldmade. Smooth back with a small rectangular vent-hole. Pink to pale orange clay; white slip, red paint on hair, pink paint on face, yellow and violet paint on chiton and *himation*. H. 13,25; W. 4,6. See variants in Winter 1903, pls. 108,4, 112, 5, 114, 1 and 4; 117, 3; Paul 1959, 82, pl. 46, nos. 176-177; Schürmann 1989, 169, pl. 103, n. 618; Vierneisel-Schlörb 1997, 131, n. 402, pl. 69, 3.

58. Museum of Thebes, without, Inv. no. Partially restored from 13 fragments. The head, the left shoulder, part of the left side and almost all of the lower part of the body are missing. Mouldmade. Smooth back. Pale pink to pale brown clay; white slip whit pink paint on body. H. 6,4; W. 3,75. Cf. Heuzey 1883, pl. 35, 4; Winter 1903, pl. 243, 8; Burn – Higgins 2001, 65-66, pl. 22, n. 2123. The same types were found in Eretria in votive contexts: Θέμελης 1974, pl. 19a; Sapouna-Sakellaris 1992, 235-263, 247, ph. 11. For the meaning of nude children see Merker 2000, 187 ff.

59. Κουντούρη Ε., *AD* 52, 1997, *Χρονικά*, 366-368, fig. 46; Κουντούρη Ε., *AD* 53, 1998, *Χρονικά*, 331-333, fig. 46; Κουντούρη 2001; Καλλιγά (in press); Kalliga in this volume.

SUMMARY

HELLENISTIC TERRACOTTA FIGURINES FROM THEBES

Marcella Pisani

Le indagini sistematiche condotte a partire dal 1998 in un'area poco distante da Tebe (ca. 2 Km), destinata alla costruzione di un sottopassaggio ferroviario, hanno portato alla luce una vasta necropoli, con 843 sepolture e diversi recinti funerari che ne attestano un utilizzo ininterrotto da epoca arcaica fino ad età ellenistico-romana. Tra le numerose sepolture ellenistiche solo una bassa percentuale (26% ca.) conteneva all'interno del corredo delle figurine di terracotta. Lo studio condotto su questo gruppo di materiali offre, per la prima volta, la possibilità di analizzare la produzione artigianale e artistica della città antica in età ellenistica, di verificare l'esistenza di una produzione locale e di indagare il ruolo svolto delle officine tebane in termini di autonomia o dipendenza dalla fabbriche esterne. L'analisi coinvolge anche altri aspetti quali lo sviluppo dei costumi funerari e la storia stessa della città beotica del periodo successivo alla sua distruzione ad opera di Alessandro Magno.

BIBLIOGRAPHY

- Andreiomenou A., 2001. Les nécropoles de Levadia et d'Akraiphia à l'époque hellénistique: une comparaison, in Frei Stolba R. – Gex K. (eds.), *Recherches récentes sur le monde hellénistique. Actes du colloque international organisé à l'occasion du 60e anniversaire de Pierre Ducrey, Lausanne, 20-21 novembre 1998*, Bern, 155-190.
- Αραβαντινός Β., 2006. Από τη «Σιωπηλή Γη» της Αρχαίας Θήβας: Η σημασία των πρόσφατων αρχαιολογικών δεδομένων, in *ΑΕΘΣΕ* 1, 732-739.
- Aravantinos V., 2007. Les fouilles des anciennes nécropoles dans la région de Thèbes en Béotie durant la dernière décennie (1993-2003), in Jeammet V. (ed.), *Tanagras. De l'objet de collection à l'objet archéologique. Actes du colloque organisé par le musée du Louvre à la Bibliothèque Nationale de France le 22 novembre 2003*, Paris, 59-65.
- Bearzot C., 1995. Cassandro e la ricostruzione di Tebe. Propaganda filellenica e interessi peloponnesiaci, *RendIstLomb* 129, 107-120.
- Belov G.D., 1968. *Terrakoty Tanagry*, Leningrad.
- Bernabò-Brea L., 1981. *Menandro e il teatro greco nelle terracotte liparesi*, Genova.
- Bieber M., 1961. *The history of Greek and Roman theater*, Princeton.
- Blondé F. – Muller A., 2000. Modalités de production et diffusion dans l'artisanat grec. Esquisse de bilan, in *L'artisanat en Grèce ancienne. Les productions, les diffusions. Actes du colloque de Lyon, 10- 11 décembre 1998*, Lille, 291-308.
- Bonanno-Aravantinos M., 2003a. Les terres cuites de la nécropole nord-est de Thèbes, in *Tanagra - Mythe et archéologie*, 188, 203, 212, 216, 227-228, nos. 136, 148, 151, 168-169.

- Bonanno-Aravantinos M., 2003b. Terracotta figurines, vessels and other materials from Thebes, in *Dons des Muses. Musique et danse dans la Grèce ancienne*, Catalogue of the Exhibition Athènes-Bruxelles, 1/07-15/09 2004, Athens, 243, nos. 122, 130.
- Bonanno-Aravantinos M., 2004. Terracotta figurines, vessels and other materials from Thebes, in Andrikou E. – Lanara C. (eds.) *Ancient Greece: Mortals and Immortals, Catalogue of the Exhibition Pechino-Sion, July 2004-March 2005*, Pechino, 102-103, 186-187, 190-193, 260-261, 270-271, nos. 29, 68, 70, 100, 105.
- Bonanno-Aravantinos M., 2005. Stele funerarie in poros di età ellenistica da Tebe (Boezia). Nuove acquisizioni, in Adembri B. (ed.), *ΑΕΙΜΝΗΣΤΟΣ. Miscellanea di Studi Mauro Cristofani*, Firenze, 154-171.
- Bonanno-Aravantinos M. – Pisani M. (in press). La tomba 10 della necropoli nord-est di Tebe, in Martina A. (ed.), *La tragedia greca e latina, le testimonianze archeologiche e iconografiche. Atti del Convegno Internazionale di Studi, Roma Università degli Studi Roma Tre, 14-16/ 10/2004*.
- Bonanno-Aravantinos M., (in press). La tomba 404 della necropoli nord-orientale di Tebe, in Lafli E. – Muller A. (eds.), *Figurines de terre cuite en Méditerranée orientale grecque et romaine. Production et diffusion, iconographie et fonction. Colloque international, 2-6 juin 2007, Izmir, Turquie, BCH Suppl. 2009*.
- Bouquillon A. – Zinc A. – Porto E., 2007. Les Tanagras du Louvre à la lumière des analyses scientifiques, in Jeammet V. (ed.), *Tanagras. De l'objet de collection à l'objet archéologique. Actes du colloque organisé par le musée du Louvre à la Bibliothèque nationale de France le 22 novembre 2003*, Paris, 91-100.
- Breccia E., 1930. *Terrecotte greche e greco-egizie del Museo di Alessandria, Monuments de l'Égypte gréco-romaine*, II, 1, Bergamo.
- Burn L. – Higgins R.A., 2001. *Catalogue of Greek terracottas in the British Museum*, III, London.
- Burr-Thompson D., 1966. The origin of Tanagras, *AJA* 70, 51-63.
- Canarache V., 1969. *Masken und Tanagrafiguren aus Werkstätten von Callatis*, Konstanz.
- Charami A. – Jeammet V., (in press). Les figurines de la tombe B 158 de Thèbes: Tanagréennes ou Thébaines ?, in Lafli E. – Muller A. (eds.), *Figurines de terre cuite en Méditerranée orientale grecque et romaine. Production et diffusion, iconographie et fonction. Colloque international, 2-6 juin 2007, Izmir, Turquie, BCH Suppl. 2009*.
- Chehab M.H., 1951-1954. *Les Terres cuites de Kharayeb*, *BMusBeyr* X-XI.
- Chehab M., 1965. Les terres cuites au Liban à l'époque hellénistique, in *Le Rayonnement des civilisations grecque et romaine sur les cultures périphériques. VIII Congresso Internazionale di Archeologia Classica*, Paris 1963, Paris, 507-510.
- Costa V., 2005. La paura e la collera di Alessandro, *Syngraphe* 7, 165-174.
- Dewailly M., 2007. Une collection tanagréenne pour Artémis dans le sanctuaire de Claros, in Jeammet V. (ed.), *Tanagras. De l'objet de collection à l'objet archéologique. Actes du colloque organisé par le musée du Louvre à la Bibliothèque nationale de France le 22 novembre 2003*, Paris, 133-154.
- Dusembery E.B., 1998. *The Nekropoleis. The Nekropoleis and Catalogues of Burials*, Princeton.
- Graepler D., 1994. Corredi funerari con terrecotte figurate, in E. Lippolis (ed.), *Taranto, La Necropoli: aspetti e problemi della documentazione archeologica tra VII e I sec. a. C.*, *Catalogo del Museo Nazionale Archeologico di Taranto*, III,1, Taranto, 283-298.

- Graepler D., 1996. La coroplastica funeraria, in Lippolis E. (ed.), *I Greci in Occidente, Arte e artigianato in Magna Grecia*, Napoli, 229-246.
- Graepler D., 1997. *Tonfiguren im Grab, Fundkontexte hellenistischer Terrakotten aus der Nekropole von Tarent*, München.
- Θέμελης, P.G. 1974. Ανασκαφή Ερέτριας, *ΠΑΕ*, 34-46.
- Griffith M., 2001. "Public" and "Private" in Early Greek institution of education, in Lee Y. Too (ed.), *Education in Greek and Roman antiquity*, Leiden, 23-84.
- Hamilton R., 1989. Alkman and the Athenian Arkteia, *Hesperia* 58, 449-472.
- Hamilton R., 1992. *Choes and Anthesteria: Athenian Iconography and Ritual*, Ann Arbor.
- Hamilton N., 1996. Viewpoint: can we interpret figurines?, *CArchJ* 6, 281-307.
- Heuzey L., 1883. *Les figurines antiques de terre cuite du Musée du Louvre*, Paris.
- Higgins R.A., 1967. *Greek terracottas*, London.
- Higgins R.A., 1986. *Tanagra and the figurines*, London.
- Himmelman N., 1994. *Realistische Themen in der griechischen Kunst der archaischen und klassischen Zeit*, *JdI* 28, Berlin.
- Hurst A., 1989. La prise de Thèbes par Alexandre selon Arrien, in Beister H. - Buckler J. (eds.), *Boiotika. Vorträge vom 5. Internationalen Böotien-Kolloquium zu Ehren von Professor Dr. S. Lauffer, Institut für Alte Geschichte Ludwig-Maximilians-Universität München*, 13.-17. Juni 1986, München, 183-192.
- Καλλιγά, Κ. (in press). Ελληνιστική Θήβα: Οι χρονολογικές ενδείξεις της «Οικίας Β» και του Κτιρίου του Θησαυρού, in *Πρακτικά Ζ' Επιστημονικής Συνάντησης για την Ελληνιστική Κεραμική, Αίγιο 4-9 Απριλίου 2005*.
- Kassab-Tezgör D., 1995. Un exemple de diffusion des moules béotiens de femmes drapées à l'époque hellénistique. Les figurines trouvées à Myrina, in Fossey J.M. (ed.), *Boeotia antiqua, 5. Studies on Boiotian topography, cults and terracottas*, Amsterdam, 109-130.
- Kassab-Tezgör D. – Abd el-Fahattah A., 1997. La diffusion des Tanagréennes à l'époque hellénistique. A propos de quelques moules alexandrins, in Muller A., (ed.), *Le moulage en terre cuite dans l'antiquité. Création et production dérivée, fabrication et diffusion, Actes du XVIIIe Colloque du Centre de recherches archéologiques, Lille III, 7 - 8 décembre 1995*, Villeneuve d'Ascq, 353-374.
- Kekulé R., 1884. *Die Terrakotten von Sicilien*, Berlin - Stuttgart.
- Κεραμόπουλος Α.Δ., 1917. Θηβαϊκά, *ΑΔ* 3, 1-503.
- Klein A.E., 1932. *Child life in Greek Art*, New York.
- Kleiner G., 1942. *Tanagrafiguren. Untersuchungen zur hellenistischen Kunst and Geschichte*, *JdI* 15, Berlin.
- Knoepfler D., 2001. La réintégration de Thèbes dans le Koinon béotien après son relèvement par Cassandre, ou les surprises de la chronologie épigraphique, in Frei Stolba R.-Gex K. (eds.), *Recherches récentes sur le monde hellénistique. Actes du colloque international organisé à l'occasion du 60e anniversaire de Pierre Ducrey, Lausanne, 20-21 novembre 1998*, Bern, 11-19.
- Κουντούρη Ε., 2001. «Θησαυρός» κοσμημάτων ελληνιστικών χρόνων από τη Θήβα, *ΑΔ* 56, *Μελέτες*, 221-236.
- Kurtz D.C. – Boardman J. 1971. *Greek Burial Customs*, London.
- Laumonier A., 1921. *Catalogue de terres cuites du Musée Archéologique de Madrid*, Bordeaux.
- Lenormant F. – De Witte J. – Cartault A. – Schlumberger G. – Babelon E. – Lecuyer C. 1882.

- Collection Camille Lecuyer. Terres cuites antiques trouvées en Grèce et en Asie-Mineure*, II, Paris.
- Leyenaar-Plaisier P.G., 1979. *Catalogue de la collection du Musée National des Antiquités à Leiden I. Les terres cuites grecques et romaines*, Leiden.
- Liepmann U., 1975. *Griechische Terrakotten, Bronzen, Skulpturen*, Hannover.
- Lönnqvist M., 1997. *Nulla signa sine argilla. Hellenistic Athens and the Message of the Tanagra Style*, in Frösen J. (ed.), *Early Hellenistic Athens. Symptoms of a change*, Helsinki, 147-182.
- Merker G.S., 2000. *The Sanctuary of Demeter and Kore. Terracotta figurines of the Classical, Hellenistic, and Roman periods*, Princeton.
- Metzger I.R., 1985. *Das Thesmophorion von Eretria. Funde und Befunde eines Heiligtums, Eretria VII, Ausgrabungen und Forschungen*, Bern.
- Misaelidou-Despotidou, V. 1990. Από το Νεκροταφείο της αρχαίας Μιέζας, *AEMΘ* 4, 127-141.
- Mollard-Besques S., 1963. *Musée National du Louvre. Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre cuite grecs et romains*, II. *Myrina*, Paris.
- Mollard-Besques S., 1972. *Musée National du Louvre. Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs et romains*, III. *Époques hellénistique et romaine. Grèce et Asie mineure*, Paris.
- Mollard-Besques S., 1986. *Musée National du Louvre. Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs et romains*, IV.1. *Époques hellénistique et romaine. Italie méridionale-Sicile-Sardaigne*, Paris.
- Mroghenda U., 1996. *Die Terrakottafiguren von Myrina*, Frankfurt.
- Muller A., 1993. *Nikô ou les avatars d'une béotienne à Myrina et Thasos*, *REA* 95, 163-189.
- Muller A., 1996. *Les terres cuites votives du Thesmophorion. De l'atelier au sanctuaire*, 1-2., *Études Thasiennes* 17, Paris.
- Muller A., 2000. *Artisans, techniques de production et diffusion. Le cas de la coroplathie*, in *L'artisanat en Grèce ancienne. Les productions, les diffusions, Actes du colloque de Lyon, 10-11 décembre 1998*, Lille, 91-106.
- Nicholson F. (ed.), 1968. *Ancient life in miniature. An Exhibition of Classical terracottas from private Collections in England, Birmingham Museum & Art Gallery 12.10- 30.11 1968*, Birmingham.
- Niels J. – Oakley J. H. (eds.), 2004. *Coming of age in Ancient Greece. Images of childhood from the Classical past*, Hanover.
- Paul E., 1959. *Antike Welt in Ton-Griechische und römische Terrakotten des archäologischen Institutes in Leipzig*, Leipzig.
- Pisani M., 2005 (in press). *Images of childhood in the Hellenistic graves of Thebes*, in *Atti del V Convegno Internazionale di Studi Beotici, Tebe-Livadià, 16-19 Settembre 2005*.
- Pisani M., 2006. *The Collection of terracotta figurines in the Museum of the British School at Athens*, *BSA* 101, 269-368.
- Pisani M., (in press). *La produzione e la diffusione delle terrecotte figurate a Tebe (Beozia) in età ellenistica*, in Lafla E. – Muller A. (eds.), *Figurines de terre cuite en Méditerranée orientale grecque et romaine. Production et Diffusion, Iconographie et Fonction. Colloque international, 2-6 juin 2007, Izmir, Turquie, BCH Suppl.* 2009.
- Poulsen V., 1949. *Catalogue des terres cuites grecques et romaines*, Copenhagen.
- Rühfel H., 1984. *Das Kind in der griechischen Kunst*, Mainz am Rhein.

- Säflund G., 1963. *Aphrodite Kallipygos*, Stockholm.
- Sapouna-Sakellaris E., 1992. Un dépôt de temple et le sanctuaire d'Artemis Amarysia en Eubée, *Kernos* 5, 235-263
- Schmidt E., 1994. *Katalog der antiken Terrakotten*. Martin-von-Wagner-Museum der Universität Würzburg, Mainz.
- Schürmann W., 1989. *Katalog der antiken Terrakotten im Badischen Landesmuseum Karlsruhe*, Göteborg.
- Sieveking J., 1916. *Die Terrakotten der Sammlung Loeb I-II*, München.
- Siegel L.J., 1986. *Greek sculpture in terracotta, Catalogue of the Exhibition November 25th through December 1986 Ariadne Galleries New York*, New York.
- Symeonoglou S., 1985. *The topography of Thebes from the Bronze Age to modern times*, Princeton.
- Sinn U., 1977. *Antike Terrakotten-Staatliche Kunstsammlungen Kassel*, Kassel.
- Sourvinou-Inwood C., 1988. *Studies in girls' transitions: Aspects of the Arkteia and age representation in Attic iconography*, Athens.
- Tanagra - Mythe et archéologie, Catalogue of the Exhibition Paris, Musée du Louvre, 15 septembre 2003-5 janvier 2004, Montréal, Musée des Beaux-Arts, 5 février - 9 mai 2004*, Paris 2003.
- Uhlenbrock J.P. (ed.), 1990. *The Coroplast's art. Greek terracottas of the Hellenistic World*, New York.
- Vierneisel-Schlörb B., 1997. *Die figürlichen Terrakotten I. Spätmykenisch bis spätellenistisch, Kerameikos XV*, München.
- Vorster C., 1983. *Griechische Kinderstatuen*, Köln.
- Webster T.B.L., 1950. *Greek terracottas*, Edinburgh.
- Winter F., 1903. *Die Typen der figürlichen Terrakotten III*, ii, Berlin.

Fig. 1. Standing girl (grave N/258).

Fig. 2. Seated girl (grave N/457).

Fig. 3. Seated boy with a Maltese dog (grave B/143).

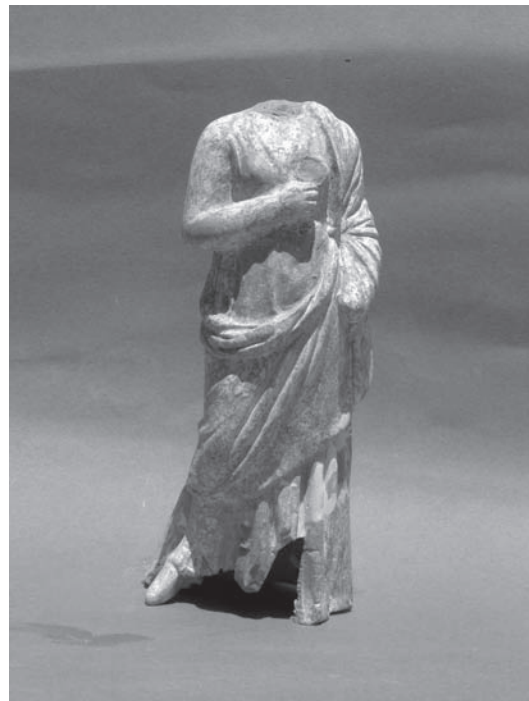

Fig. 4. Standing woman (grave B/158).

Fig. 5. Standing woman (grave B/158).

Fig. 6. Seated boy with a papyrus roll open on his lap (grave B/93).

Fig. 7. Standing woman (grave B/158).

Fig. 8. Seated woman (grave N/457).

Fig. 9. *Paniskos* holding a syrinx (grave B/236).

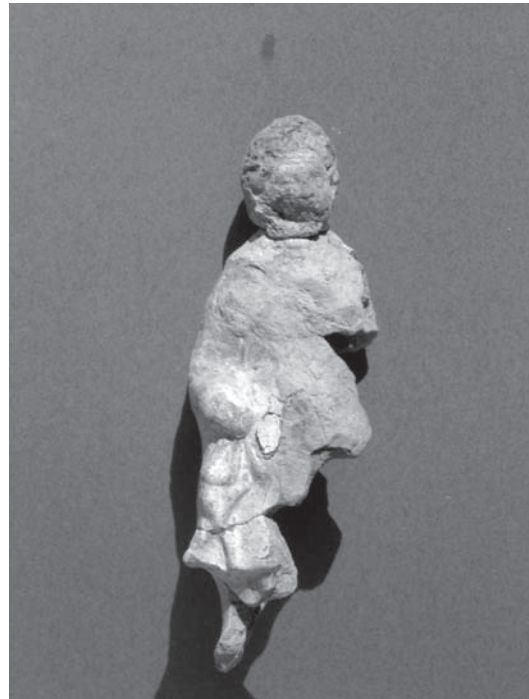

Fig. 10. Old nurse (grave B/236).

Fig. 11. Figurine portraying a nude *Eros*, from an adult grave (grave B/94).

STELE FUNERARIE DI ETÀ ROMANA DA TANAGRA CON RAFFIGURAZIONE DI PERSONAGGI LEGATI ALLA SFERA RELIGIOSA*

Margherita Bonanno Aravantinos

Per tutto il XX secolo gli studi relativi alla Beozia – e non soltanto a questa area della Grecia - hanno risentito dell'interesse degli archeologi verso i periodi più antichi della sua storia. Soltanto nell'ultimo ventennio si è registrata una crescita di attenzione verso le età ellenistica e romana¹.

Per quanto riguarda le stele funerarie figurate databili in tali periodi, rinvenute in numero elevato nella regione, non si può certo affermare che esse abbiano ricevuto la stessa attenzione rivolta a quelle dell'Attica, oggetto di ricerche da oltre cento anni. Tra le pubblicazioni dedicate a queste ultime basta qui ricordare l'eccellente opera del Conze², il contributo della Mühsam³ e il recente libro del von Moock⁴. Per ovviare alla lacuna di conoscenza di questa importante classe di materiali, nell'ambito di un più vasto studio sulla scultura antica, e con l'approvazione della IX Ephoreia alle antichità preistoriche e classiche della Beozia, ho avviato in anni recenti una catalogazione che mira alla sistematica edizione delle stele. Tali documenti sono importanti per seguire non soltanto lo sviluppo storico-artistico, ma anche l'attività di officine locali e le importazioni, costituendo quindi una preziosa fonte di informazioni per ricostruire la storia stessa della regione. Infatti, le stele con raffigurazione dei defunti sono riflesso della ideologia di una comunità. L'esame prosopografico e iconografico arricchisce le nostre conoscenze sugli abitanti delle varie città e sul modo con cui essi desideravano essere rappresentati⁵.

Il complesso delle stele funerarie di Tanagra è per consistenza e qualità secondo soltanto a quello conservato nel Museo Archeologico di Tebe. Questo ricco patrimonio, stratificatosi nel corso dei secoli, è stato parzialmente restituito alla fruizione del pubblico e all'attenzione

* Per il permesso di studio dei materiali esaminati in questa sede si ringrazia la IX Ephoreia alle antichità preistoriche e classiche della Beozia nella persona di Vassilis Aravantinos.

1. Per un vasto *spectrum* di ricerche condotte recentemente su materiali della Grecia di età ellenistica e romana cfr. Palagia – Coulson 1993; Palagia – Coulson 1998; Reusser 2001. Si ricordano anche i tre volumi del *Corpus Signorum Imperii Romani* dedicati ai ritratti romani del Museo di Herakleion, ai monumenti funerari con ritratti della Macedonia e ai ritratti conservati nel Museo dell'Acropoli di Atene: Lagogianni – Georgakarakos 1998; Lagogianni – Georgakarakos 2002; Dontas 2004; Kokkorou-Aletras – Kopanias 2007, 15-21.

2. Conze 1922.

3. Mühsam 1952-1953.

4. von Moock 1998. Si vedano le recensioni di I. Leventi, in *Αρχαιολογία* 11, 2001-2002, 369-373 e di Schörner 2001, 454-456.

5. Bonanno Aravantinos (in stampa).

di studiosi e specialisti grazie all'esposizione nel nuovo allestimento del Museo di Schimatari, inaugurato nel maggio del 2008⁶.

La raccolta, composta di monumenti funerari salvatisi dall'azione degli scavatori clandestini negli ultimi decenni del XIX secolo nei grandi cimiteri di Tanagra, vanta non pochi pezzi di eccellenza. Tra essi vanno senz'altro annoverate le stele con raffigurazione di personaggi legati alla sfera religiosa, che presento in questa sede. Trattandosi di rinvenimenti risalenti alla seconda metà del 1800, le informazioni circa il luogo preciso di ritrovamento sono molto scarse. Tali stele, con eccezione di quelle che rappresentano figure femminili in abito isiaco, non sono mai state esaminate in maniera analitica, né sono state presentate con riproduzioni fotografiche⁷. Esse sono finora note nella letteratura archeologica soltanto attraverso le brevi descrizioni del Körte contenute nell'articolo dedicato alle sculture della Beozia, pubblicato nel 1878 nelle *Athenische Mitteilungen*⁸, e le citazioni nell'opera che Duane Roller ha riservato nel 1989 alla prosopografia di Tanagra⁹.

A. STELE DI PERSONAGGI LEGATI AL CULTO ISIACO

1. Stele funeraria di Νεικαρώ, inv. n. 28¹⁰ (figs. 1-3).

Rinvenuta nella vigna di N. Tzavela. Marmo pentelico. Alt. cm. 92,5; largh. 54 (in basso) – 52 (all'epistilio); spess. max. 18. Campo figurato: cm. 68 × 40. Alt. delle lettere cm. 1,2 – 1,8. Buono stato di conservazione; piccole scheggiature sugli acroteri angolari e sulle paraste laterali.

La stele è a forma di *naiskos* inquadrate da paraste laterali con capitelli dorici schematizzati, con architrave e copertura piana coronata da due acroteri angolari e una antefissa centrale.

Sull'architrave è incisa la seguente iscrizione di dedica:

Ἐπί Νεικαρώι

Nel campo figurato è rappresentata una figura femminile in posizione frontale, stante sulla gamba destra e con la sinistra flessa e portata indietro. La donna indossa il caratteristico abito isiaco, composto da chitone e mantello che annodato sul petto scende verticalmente con un lungo lembo avviluppato. Ai piedi porta calzari chiusi. Solleva il braccio destro piegato ad angolo retto agitando nella mano il sistro, mentre l'altro braccio scende lungo il fianco e nella mano tiene la *situla*. Il viso ovale è incorniciato dai capelli, che divisi da scriminatura centrale scendono ad onde raccogliendosi nella parte posteriore della testa; due boccoli ai lati del collo sono lasciati liberi sulle spalle (**fig. 2**). A sinistra una piccola inserviente è rappresentata di tre quarti, vestita di chitone a maniche corte, altocinto, con *kolpos* (**fig. 3**). La fanciulla ha lunghi

6. Il Museo di Schimatari fu fondato nel 1890 come Collezione di Tanagra per conservare i molti e importanti monumenti, principalmente in pietra, per lo più stele funerarie iscritte o anche figurate. Il suo nuovo allestimento è stato curato da Alexandra Charami.

7. Soltanto le due stele di Νεικαρώ e Στρατονεϊκι sono state presentate recentemente in Bonanno Aravantinos 2008, 240-242, figg. 5-6.

8. Körte 1878.

9. Roller 1989.

10. *IG VII*, 1621; Körte 1878, 342, n. 34; Dunand 1973, 37; Schachter 1981a, 204, nota 3, 205, nota 2; Eingartner 1991, 158-159, n. 128; Fraser – Matthews 2000, 301 sotto Νικαρώ (I-II secolo d.C.); Schachter 2007, 378; Bonanno Aravantinos 2008, 240-242, 247, fig. 5.

capelli raccolti in una crocchia alla base della nuca e solleva la testa verso la figura principale, tenendo tra le mani una pisside con coperchio conico.

La stele imitante un'architettura a *naiskos* con architrave sui capitelli e antefisse libere si inserisce nel gruppo delle *Traufsima-Naiskosstelen* (Iib) definito dal von Moock¹¹. All'interno di questa tipologia la stele di Tryphon, conservata nel Fitzwilliam Museum a Cambridge e datata in età claudio-neroniana¹², mostra maggiori somiglianze con quella di Νεικαρώ.

Se la rappresentazione della figura femminile in abito isiacco e il modo di portare gli attributi trovano numerosi confronti su stele, meno comune accanto ad essa è la presenza di una inserviente. Tra i pochi esempi si ricordano la stele di Nike nel Museo Archeologico Nazionale di Atene¹³ e di Ammia Viboulla nel Museo del Pireo¹⁴, assegnate la prima all'età augustea e la seconda a quella tardoantonina-severiana.

La pettinatura di Νεικαρώ è confrontabile con quella portata da alcune esponenti femminili della dinastia giulio-claudia. Una qualche analogia nel modo di acconciare i capelli, anche se le ciocche sono meno ondulate e ravviate indietro, presenta Aphrodeisia sulla stele funeraria conservata nel Museo Archeologico Nazionale di Atene, assegnata ad età giulio-claudia¹⁵. La stessa cronologia si può proporre anche per la nostra stele.

Il nome Νεικαρώ è attestato in Beozia tre volte: oltre alla testimonianza di Tanagra, a Tebe e a Tespie¹⁶. Si deve notare che nella epigrafe di Tebe¹⁷ Neikarò, figlia di Ariston, si dichiara *ieraphoros* di Iside.

2. Stele di Στρατονείκη, inv. n. 11¹⁸ (figg. 4-5).

Marmo pentelico. Alt. max. cm. 110; largh. 61,5- 59 (all'epistilio); spess. max. 13,5. Campo epigrafico cm. 11,2 × 59,2. Alt. delle lettere cm. 2,5-3,5. Stato di conservazione piuttosto buono. Mancano: la parte inferiore della stele, parte delle gambe e i piedi della figura femminile; una piccola parte della semicolonna sinistra, la zona centrale del listello superiore e parte dell'iscrizione sull'architrave.

Si tratta di un esemplare a *naiskos* con semicolonne scanalate angolari sormontate da capitelli ionici.

Sull'architrave è incisa su due righe la seguente iscrizione:

Ε[πί] / Στ[ρ]α[τ]ονείκη

La figura di Στρατονείκη gravita sulla gamba sinistra e scarta la destra di lato. La giovane è vestita in abito isiacco, con chitone e *himation*, annodato con il caratteristico nodo sul petto, e porta a tracolla sul corpo una pesante ghirlanda composta di fiori e foglie di alloro (?). Il braccio sinistro è steso lungo il fianco e nella mano tiene la *situla*, il braccio destro è piegato ad angolo retto e con la mano stringe il sistro. La capigliatura dalle ciocche ondulate, con scri-

11. von Moock 1998, 50-51, Beil. 6, Iib.

12. Walters 1988, 93, tav. 11c (età neroniana); von Moock 1998, n. 419 (età claudio-neroniana) con altra bibl.

13. von Moock 1998, n. 302, tav. 46b.

14. von Moock 1998, n. 500, tav. 64d.

15. von Moock 1998, n. 384, tav. 53a.

16. Fraser – Matthews 2000, 301, s. v. Νεικαρώ (I-II sec. d. C.).

17. *IG VII*, 2681; Fraser – Matthews 2000, 301 sotto Νεικαρώ (II-III secolo d. C.); Schachter 2007, 379-380 con bibl. prec.

18. *IG VII*, 1636; Roller 1989, 92, n. 1586; Eingartner 1991, 159; Fraser – Matthews 2000, 385, sotto Στρατονείκη (I sec. a. C.? – I sec. d. C.); Schachter 2007, 378; Bonanno Aravantinos 2008, 241-242, 247, fig. 6.

minatura centrale, cade libera sulle spalle incorniciando il volto dall'ovale tondeggianti con grandi occhi caratterizzati da pesanti palpebre e dall'indicazione della pupilla. Sono indicate le ghiandole lacrimali e con fori gli angoli della bocca.

Il nome portato dalla defunta è attestato in Beozia soltanto in un'altra iscrizione di Tebe, assegnata ad età imperiale¹⁹.

È da notare che al centro del listello superiore e all'estremità sinistra dell'architrave sono stati eseguiti fori per l'alloggiamento di grappe metalliche. Essi con ogni probabilità dovevano essere utilizzati per appendere offerte alla tomba²⁰. Sulla parte superiore della semicolonna sinistra restano due chiodi all'interno di una scheggiatura; forse anche in questo caso servivano per fissare un'offerta alla stele, come ad esempio dimostrano le ghirlande a rilievo sulle paraste della stele di Δωρώ (B 1, **fig. 8**).

Tettonicamente la stele è confrontabile con quella di Alexandra nel Museo Archeologico Nazionale di Atene, proveniente dal Ceramicò²¹. Στρατοεική porta, come Alexandra, l'abito isiacò, che è arricchito dalla presenza della ghirlanda a tracolla. Tale elemento si ritrova nelle rappresentazioni su stele di altre defunte fedeli della religione isiacà²². Analogamente alla stele dal Ceramicò, quella di Tanagra è databile in età tardo adrianea-protoantonina.

Le due defunte Νεικάρω e Στρατοεική sono dunque seguaci del culto di Iside. A dichiararlo, come ho già ricordato, sono l'abbigliamento indossato dalle due giovani donne e gli oggetti che tengono nelle mani, il sistro e la *situla*, i quali fanno parte dell'*instrumentum* cultuale della dea²³.

La religione isiacà è importata nei grandi centri della Grecia, quali il porto del Pireo, Delo ed Eretria, probabilmente grazie ad Egizi già negli ultimi decenni del IV e all'inizio del III secolo a.C.²⁴. Essa conobbe un notevole sviluppo in età imperiale. Ne sono prova ad esempio le numerose stele funerarie rinvenute in Attica, che raffigurano personaggi legati a tale religione e confermano la presenza del culto verso divinità egizie almeno fino al III secolo d.C.²⁵.

Nell'area della Beozia i documenti che testimoniano il culto rivolto agli dei egizi si inquadrano tra il III secolo a.C. e il III secolo d.C.²⁶. I santuari a loro dedicati non sono ancora stati individuati²⁷. Tuttavia la documentazione relativa al culto isiacò in Beozia è molto abbondante. Si tratta soprattutto di iscrizioni, decreti di manomissione di schiavi oppure dediche di statue ad Iside, rinvenute a Cheronea, Hyle, Coronea, Orchomenos, Tebe e Tespie. Tra i pochi monumenti figurati si devono ricordare un rilievo da Tebe conservato al Museo del Louvre e tre statuette frammentarie da Tespie nel Museo Archeologico di Tebe²⁸.

Appartiene all'*instrumentum* cultuale della religione isiacà un sistro in bronzo (**figg. 6-7**),

19. Fraser – Matthews 2000, 385, sotto Στρατοεική.

20. Bonanno Aravantinos 2006, 168.

21. von Moock 1998, n. 206, tav. 26c-d (età tardo adrianea-protoantonina).

22. Walters 1988, n. 11, tav. 26a; n. 13, tav. 28 (prima età antonina); 109, tav. 45d, n. 30 (quarantennio del III sec. d. C.); 110, tav. 46b (quarantennio del III sec. d. C.); n. 31, tav. 47a (metà del III sec. d. C.); von Moock 1998, n. 324, tav. 49c (seconda metà del II secolo d. C.); n. 500, tav. 64d (tardoantonina-severiana). Si veda anche la statua femminile dall'*Iseion* di Cirene, assegnata ad età antonina: Rosenbaum 1960, 62, n. 61, tav. XL, 1-2, tav. LXXVI; Walters 1988, 78-79, tav. 27d.

23. Per la *situla* di Iside: Krauskopf 2005, 245-249. Sulla funzione cultuale del sistro: Palaiokrassa 2005.

24. Bonanno Aravantinos 2008, 239 con bibl. prec.

25. Si vedano i numerosi esempi citati da Walters 1988; von Moock 1999.

26. Schachter 2007, 364-368, 387-389.

27. Bricault 2007, 266.

28. Bonanno Aravantinos 2008, 240 con bibl. prec.

che è stato rinvenuto nel 1913 sulla collina ad est di Cheronea ed è conservato nel Museo Archeologico locale²⁹. Il sistro ad arco ha il manico riccamente decorato. Nella parte inferiore è rappresentato il dio nano Bes con piedi poggiati su due leoni accosciati, sovrastato dalla mashera bifronte di Hathor, con un serpente su ciascun lato della testa. Sui lati del telaio sono rappresentati, in versione deformata, il *basileion* e l'*atefe* e sulla sua estremità superiore ricurva è sdraiata una gatta dalla lunga coda, che trattiene con la zampa anteriore destra un altro gatto di dimensioni minori³⁰. Nei quattro fori presenti sui lati dell'arco erano inserite le verghette metalliche orizzontali, non conservate, sulle quali si applicavano le piastrine armoniche.

Per la ricca decorazione del manico, che associa le figure di Bes e di Hathor, e del telaio ricurvo dello strumento con raffigurazione di gatti, l'esemplare di Cheronea si può avvicinare a due sistri in bronzo rinvenuti nel Tevere, conservati nel Museo Nazionale Romano³¹, e al sistro dall'Iseo Campense di Roma, nel Museo del Louvre³², tutti assegnati al I sec. a. C. - I sec. d. C.

Dalla Grecia si ricordano alcuni sistri trovati in contesti funerari. Due esemplari nel Museo Archeologico di Arta sono stati rinvenuti in una tomba della necropoli di Ambracia e sono datati nella prima metà del II sec. a. C. Il manico, configurato a colonna, reca sei scanalature e il capitello e termina con una testa di toro³³. Da una tomba di fanciulla di Rheneia, datata al I secolo a. C., proviene il sistro conservato nel Museo Archeologico di Micono³⁴. La defunta, della quale si conosce il nome, Φιλώ, perché inciso sull'anello che portava alla mano sinistra, teneva il sistro nella destra. L'impugnatura è a colonnetta con base; nella staffa sono inseriti bastoncini con estremità ricurve. Decorazione quasi identica a quella del manico dell'esemplare di Cheronea presenta un sistro, di provenienza sconosciuta, esposto nel Museo Archeologico Nazionale di Atene³⁵. Per entrambi si può proporre la cronologia tra il I secolo a. C. e il I secolo d. C.

Il culto di Iside era molto diffuso anche a Tanagra. Un'iscrizione del I secolo a. C. menziona i *Sarapieia* in onore del dio Serapide che si svolgevano nel mese *omoloio* (maggio-giugno) e comprendevano agoni musicali e drammatici e un banchetto in onore di Serapide e Iside³⁶. Secondo il rituale, la festa iniziava con un sacrificio a Serapide, ad Iside e agli altri dei egiziani. Per quanto riguarda la Beozia le due stele di Tanagra sono gli unici esempi con rappresentazione di donne legate al culto isiaco.

B. STELE CON RAFFIGURAZIONE DI MENADI

1. Stele di Δωρώ, inv. n. 12³⁷ (figg. 8-9).

Proviene dal *peribolos* di Tanagra. Marmo. Alt. cm. 131,5; largh. 38; spess. 11,5. Campo figurato: alt. cm. 91, 5; largh. 29,5. Alt. delle lettere: nella prima riga cm. 2-2,3; nella seconda

29. Inv. n. 770 (nuovo n. di inv. 1712). Alt. cm. 25. Bonanno Aravantinos 2008, 242, figg. 7-9.

30. Per sistri di forma più semplice cfr. quelli citati in Bonanno Aravantinos 2008, 242, nota 79 con bibl. prec.

31. Grimm 1997, 178, IV.31 - IV.32.

32. Grimm 1997, 179, IV.34.

33. Zachos 2003, nn. 75, 76.

34. Βασιλικού 2006, 35-36, fig. 8.

35. Kaltsas 2007, 437.

36. Bricault 2001, 12.

37. IG VII, 1581; Robert 1875, 157, n. 22; Körte 1878, 343, n. 56; Roller 1989, 47, n. 522; Fraser-Matthews 2000, 129 sotto Δωρώ (età imperiale), 284 sotto Μητρόω.

riga cm. 1,8-2,7. Se si eccettuano le scheggiature che interessano l'estremità del timpano e la parasta destra, la stele si presenta in buono stato di conservazione.

La stele è a forma di *naiskos*, con frontone e acroteri a rilievo. Nello spazio metopale, al centro, è raffigurato un *kalathos* (?). Sull'architrave è incisa su due righe la dedica funeraria:

Ἐπί Δωρώι Μητρῶς

I nomi Δωρώ e Μητρῶ sono attestati in Beozia soltanto in questa epigrafe.

Entro l'edicola compresa tra due paraste, su un fondo non liscio, è scolpita una figura femminile in posizione frontale, stante sulla gamba destra e con la sinistra leggermente flessa e scartata di lato. Ella porta il chitone con corte maniche e *himation* che forma un doppio *kolpos* all'altezza delle cosce. Al di sopra delle vesti indossa a tracolla la *pardalis*, la cui testa pende ben visibile dalla spalla sinistra. Ai piedi porta calzari chiusi. Il braccio sinistro è steso lungo il fianco corrispondente; il destro è piegato ad angolo retto davanti al petto sul quale stringe obliquo con entrambe le mani un lungo tirso. La giovane donna ha il volto ovale con grandi occhi a mandorla e i capelli, divisi al centro della fronte, si dispongono in bande ondulate ad incorniciare il volto e si raccolgono nella parte posteriore del capo, mentre due riccioli a boccoli scendono ai lati del collo. Una corona, probabilmente di foglie, cinge la pettinatura.

La decorazione è arricchita dalla presenza di ghirlande di fiori che pendono da un chiodo su ciascuna parasta. Si tratta di una chiara allusione alle ghirlande offerte sulle tombe dei defunti, una litizzazione del motivo che non trova confronti in altre stele della Beozia, né in altre edite della Grecia.

L'oggetto nel campo metopale non è di facile lettura a causa dello stato di conservazione della stele; potrebbe trattarsi di un *kalathos*, che trova uguale collocazione in alcune stele funerarie di età romana dell'Attica³⁸.

Sono evidenti le sproporzioni nella resa della figura, con il corpo molto allungato e testa ed arti di ridotte dimensioni. Le pieghe delle vesti sono rese poco profonde e con uso di incisioni. Una datazione tra la seconda metà del I e la prima metà del II secolo d. C. si può proporre per la nostra stele.

2. Stele funeraria di Ζοσώ, inv. n. 13.³⁹ (fig. 10).

Rinvenuta nel fiume Lari. Marmo. Alt. cm. 108; largh. 43 (in basso) - 45 (all'epistilio), spess. 11. Campo figurato: alt. cm. 66,5; largh. 28,5; spess. max. 10,5. Alt. delle lettere: nella prima riga cm. 2-2,5; nella seconda riga 1,5-3.

Mancano: la parte superiore del frontone, parte degli acroteri angolari e del *gheison*, l'angolo inferiore sinistro. Piccole scheggiature sulla parasta destra. Della figura femminile mancano il naso, il mento e gran parte del braccio destro.

La stele è a *naiskos* con frontone e acroteri angolari. All'interno del campo figurato è rappresentata una figura femminile vestita con lungo chitone a corte maniche, stretto in basso sui fianchi da una cintura che forma anteriormente un grande fiocco. È stante sulla gamba destra ed ha la sinistra scartata di lato. La parte superiore del corpo è girata leggermente verso la sua sinistra, mentre la parte inferiore sembra volgersi nell'altra direzione. Il braccio sinistro è

38. Si vedano gli esemplari citati da von Moock 1998, 56, 78-79, nota 940.

39. *IG VII*, 1603, 1604; Robert 1875, 157, n. 23; Körte 1878, 342, n. 55; Roller 1989, 84, n. 1399, 88, n. 1499; Fraser – Matthews 2000, 179, sotto Ζοσώ; 335, sotto Παρθήνα; 364 sotto Προσδόκιμος.

piegato ad angolo retto e nella mano stringe un corto tirso; il destro è sollevato in alto e nella mano tiene un oggetto, probabilmente un piccolo ramo con foglie. La testa è leggermente girata alla sua sinistra. Ai lati del volto i capelli, divisi al centro della fronte, scendono liberi con leggere ondulazioni fino alle spalle.

Sull'epistilio è inciso:

Προσδοκίμου.

Al di sopra del campo figurato una seconda iscrizione:

Ἐπί / Ζωσῶι Παρθ/ένας

In Beozia il nome Ζωσῶ è attestato soltanto due volte a Tanagra⁴⁰, ma è diffuso in Focide e in Tessaglia. Il nome Παρθένα, aggiunto in un secondo momento, è presente altre tre volte a Tanagra⁴¹, ma ritorna in epigrafi di varie città della Beozia: a Tebe, Tespie, Corsiae e Aliartos. Anche il nome Προσδόκιμος è documentato due volte a Tanagra, ma anche ad Antedone e a Tespie⁴². Sia in Παρθένας che in Προσδόκιμον si nota l'uso del sigma lunato.

Si può proporre di assegnare la stele al II secolo d. C.

Entrambe le stele raffigurano dunque figure femminili nelle vesti di menadi con i caratteristici simboli dei riti dionisiaci, il tirso e la pelle di animale ferino che è connessa con l'omofagia. In mancanza di epigrafi esplicative è difficile dire se si tratta di sacerdotesse o semplicemente di seguaci del dio che compiono riti orgiastici in suo onore⁴³. Ad uguale interpretazione porta la corona di foglie portata da Δωρῶ⁴⁴. Certamente le stele sono di produzione locale. Ne sono testimonianza l'esecuzione e l'iconografia adottata che non trova paralleli nella scultura greca di età romana. Le menadi sui sarcofagi attici sono raffigurate in atteggiamento orgiastico ed hanno come attributo l'animale ucciso; nel repertorio figurativo urbano al contrario portano oggetti di culto, il tirso e il *liknon*. Tale fenomeno è stato interpretato con l'adesione degli esemplari attici all'immagine ideale dell'orgia bacchica, come descritta da Euripide. Con riferimento alle scene presenti sui sarcofagi di Roma, il richiamo avviene attraverso la rappresentazione degli elementi del culto misterico⁴⁵. Le due stele di Tanagra sono, a mia conoscenza, le uniche in area greca a rappresentare le defunte come menadi. La loro esecuzione mostra scarsa attenzione alle proporzioni delle singole parti dei corpi delle figure femminili; si nota come la metà superiore si presenta sempre più sviluppata rispetto alle gambe e il peso del corpo viene ad essere sostenuto da piedi di dimensioni ridotte.

Si deve ricordare che nella città di Tanagra il culto di Dioniso rivestiva grande importanza⁴⁶. Come ci informa Pausania (Paus. IX, 20,4) nel tempio del dio era presente una statua di culto, in marmo pario, opera di Calamide⁴⁷. La statua, assegnabile alla tarda età severa, ci è nota da modeste riproduzioni su monete di periodo antonino⁴⁸. Il termine *Dionisiastai* a

40. IG VII, 1604 (la nostra), 1605; Fraser – Matthews 2000, 179, sotto Ζωσῶ.

41. IG VII, 1322 -1323; Fraser – Matthews 2000, 335, sotto Παρθήνα.

42. Fraser – Matthews 2000, 364, sotto Προσδόκιμος.

43. È interessante ricordare la scoperta nell'antica città di Meneis in Bottiaia di un santuario funerario di iniziati al culto di Dioniso, datato dopo l'inizio del secolo III d. C.: Χρυσοστόμου 2003, 195-218.

44. Sui ritratti con corona: Bonanno Aravantinos 1996, 346-349 con bibl. prec.

45. Krauskopf – Simon 1997, 802

46. Schachter 1981a, 183-185: Dionysos a Tanagra.

47. Gasparri 1986, 446, n. 212.

48. Gasparri 1986, 430, n. 81.

Tanagra, come attesta un'iscrizione del II- I secolo a. C.⁴⁹, risulta connesso con i lavoratori delle vigne.

Le due stele funerarie esaminate documentano la dimensione misterica della religiosità dionisiaca viva nella sfera del privato.

C. STELE CON RAFFIGURAZIONE DI PERSONAGGI CON *KERYKEION*

1. Stele funeraria con figura maschile, inv. n. 18⁵⁰ (fig. 11).

Trovata vicino alla chiesetta della Panaghia, a nord di Tanagra. Marmo bianco con venature grigie. Alt. max. cm. 121; largh. 50,5-55; spess. max. 18. Campo figurato: alt. cm. 66; largh. 39,7 (in alto)-41,5 (in basso). Alt. delle lettere apicate cm. 3. La parte superiore è rotta irregolarmente. Mancano: il coronamento della stele e l'angolo inferiore destro. Corroso il viso del defunto.

La stele ad alto fusto era decorata inizialmente con due rosette a doppia corolla, composte di sei petali e bottone centrale. In un secondo momento essa è stata rilavorata. Alla fase di riuso si deve attribuire la nicchia ad arco, all'interno della quale è rappresentata una figura maschile leggermente volta verso la sua destra. Si tratta di un fanciullo stante sulla gamba destra, con la sinistra flessa e scartata di lato. Indossa chitone e *himation* ed ha i piedi nudi. Il braccio sinistro è piegato ad angolo retto e regge nella mano uno *skyphos*, l'altro braccio è steso in avanti e tiene nella mano un *kerykeion*. A causa dei danneggiamenti non è possibile analizzare le caratteristiche del volto che si presenta ovale. I corti capelli sono trattati in maniera sommaria.

Un'iscrizione era incisa nello spazio sopra le rosette; di essa resta soltanto la parte finale, forse di un nome:

[---]μα

La stele si può datare al I secolo d. C.

2. Stele funeraria con figura femminile, inv. n. 21⁵¹ (fig. 12).

Marmo. Alt. max. cm. 100; largh. 37,3 (in alto) e 42,7 (in basso); spess. 9,5 (in alto)-14 (in basso). Campo figurato: alt. max. cm. 78, largh. 33. La parte superiore è rotta irregolarmente. Mancano: il coronamento della stele e la testa della defunta.

La stele è rastremata verso l'alto. Nel campo figurato è rappresentata una figura femminile in posizione frontale, stante sulla gamba sinistra e con la destra scostata leggermente di lato. È vestita con lungo chitone manicato e mantello drappeggiato sul corpo con molte pieghe sottili; ai piedi porta calzari chiusi. Le braccia sono distese lungo i fianchi e nella mano destra stringe il *kerykeion*. È acefala, ma resti delle lunghe chiome lasciate sciolte si intravedono sulle spalle.

La presenza del *kerykeion*⁵² nelle mani connette al culto di Hermes i personaggi raffigurati

49. Roller 1989, 110, n. 91.

50. IG VII, 1518; Körte 1878, 350, n. 72.

51. Inedita.

52. Sulle forme del *kerykeion* cfr. Halm-Tisserant – Siebert 1997, 728-730. Il *kerykeion* era attribuito anche di Anubis, divinità egiziana legata principalmente al mondo funerario. Le rappresentazioni ellenizzate del dio si ispirano molto a quelle di Hermes: Leclant 1981, 861-873. È interessante ricordare che sulla fronte di un sarcofago di Salonico, datato in età adrianea, la figura femminile al centro è inquadrata da un sistro e da un *kerykeion*, strumenti culturali che la definiscono sacerdotessa di Iside e Anubis: Lagogianni-Georgakarakos 1998, 66-67, n. 66, tav. 32.

su queste due stele. Se si eccettuano alcuni altari rinvenuti nella Macedonia⁵³, per la rappresentazione dei defunti con gli attributi della divinità non si conoscono paralleli sulle stele funerarie edite, prodotte in altre aree della Grecia. A Roma invece numerose statue e rilievi funerari di produzione urbana mostrano il defunto nelle vesti del dio⁵⁴, secondo il fenomeno della *consecratio in formam deorum*.

Hermes, patrono, come è noto, dei ginnasi e per estensione anche degli efebi, era a Tanagra la divinità protettrice più importante e venerata fino all'età imperiale romana⁵⁵. Ancora nel III secolo d. C. gli efebi celebravano gli *Hermaia*. Nella città vi erano templi dedicati ad Hermes *Promachos*, Hermes *Kriophoros*, nel quale si trovava una statua opera di Calamide⁵⁶, e a Hermes *Leukos*⁵⁷. A quest'ultimo, secondo le fonti, gli abitanti di Tanagra, assediati dagli Eretriosi, in accordo con un oracolo sacrificarono un ragazzo e una ragazza⁵⁸.

In conclusione le stele funerarie esaminate in questa sede si dispongono cronologicamente nei primi due secoli dell'impero. Esse rivestono particolare interesse perché i personaggi rappresentati, che appaiono tutti con tratti giovanili, si ricollegano ai culti principali della città di Tanagra. I defunti sono raffigurati secondo iconografie non attestate in altri monumenti funerari di area greca. Soltanto i due esemplari con donne in abito isiaco si inseriscono in una ricca serie di stele funerarie di produzione attica. Le altre stele sono certamente il prodotto di maestranze locali. Sembrano confermarlo, oltre agli schemi iconografici prescelti, l'esecuzione poco raffinata delle rappresentazioni. Le figure sono rese in modo piuttosto corsivo e scarsa attenzione è riservata al rapporto di proporzioni tra le varie parti del corpo. In tali opere si rispecchiano il gusto e le esigenze della committenza locale. Il linguaggio utilizzato diviene spia di valori e aspirazioni individuali e collettivi.

Non si tratta di esemplari di alta qualità artistica, il loro numero è limitato, ma l'unicità delle raffigurazioni è testimonianza della capacità creativa di maestranze operanti nell'antica Tanagra.

53. Sul fenomeno di apoteosi privata sugli altari funerari della Macedonia: Spiliopoulou-Donderer 2002, 33-51; per altari raffiguranti il defunto come Hermes *Kerdoos* e datati nel primo quarto del III secolo d. C.: pp. 48-49, cat. E 8, B 17, 29, 59. Si veda anche Adám-Belénē 2002, 79-86, in particolare per Hermes 80-81.

54. Cfr. i numerosi esempi esaminati da Wrede 1981, 273-283.

55. Sul culto Raingeard 1934, 155-159; Schachter 1986, 44-48; Zusanek 2003, 16, 132.

56. La statua di Calamide, stando alle fonti (Paus. IX,22,1-2), ritraeva il dio come efebo con ariete sulle spalle: Siebert 1990, 313, n. 293.

57. Paus. IX, 22,1; Muller 2002, 247, n. 693.

58. Schachter 1986, 48.

SUMMARY

**THE FUNERARY STELAI OF ROMAN PERIOD FROM TANAGRA
WITH REPRESENTATION OF PERSONS ASSOCIATED TO THE
RELIGIOUS SPHERE**

Margherita Bonanno Aravantinos

A great number of funerary stelai, dating from the Hellenistic to the Roman times and bearing relief representations have been found in the area of ancient Boeotia.

The author, responsible for the publication of a *Corpus* of these stelai, presents in this paper six of them from Tanagra, stored in the Schimatari Museum. They are dated to the first and second centuries A.D. The inscriptions do not reveal the social status of the dead, but the funerary iconography reveals their religious beliefs. Neikarò (**figs. 1-2**) and Stratoneíki (**figs. 4-5**) are represented in the dress of Isis, Dorò (**figs. 8-9**) and Zosò (**fig. 10**) as Mainads, while the male (**fig. 11**) and female figure (**fig. 12**) on the two other stelai are shown holding in their left hand a *caduceus*. The deceased wished thus to be preserved for posterity in association with the most important cults of the ancient city of Tanagra: egyptian gods, Dionysos and Hermes.

The funerary stelai of Nikarò and Stratoneíki were made in Athens, the rest by local workshops.

BIBLIOGRAFIA

- Αδάμ-Βελένη Π., 2002. *Μακεδονικοί Βωμοί*, Αθήνα.
- Andrikou E. – Goulaki-Voutira A. – Lanara Ch. – Papadopoulou Z. (edd.), 2003. *Dons des Muses. Musique et danse dans la Grèce ancienne. Musées royaux d'Art et d'Histoire- Musée du Cinquantenaire, Bruxelles 26.02-25.05.2003*, Athènes.
- Βασιλικού Ν., 2006. *Οι ανασκαφές της αρχαιολογικής εταιρείας στις Κυκλάδες 1872-1910*, Αθήνα.
- Bonanno Aravantinos M., 1996. Un ritratto di sacerdotessa da una casa sull'Areopago, in Bacchielli L. – Bonanno Aravantinos M. (a cura di), *Scritti di antichità in memoria di Sandro Stucchi. Studi Miscellanei 29, I*, Roma, 339-350.
- Bonanno Aravantinos M., 2006. Stele funerarie in *poros* di età ellenistica da Tebe: nuove acquisizioni, in Adembri B. (a cura di), *ΑΕΙΜΝΗΣΤΟΣ. Miscellanea di Studi per Mauro Cristofani. Prospettiva, 2° Supplemento*, Firenze, 154-171.
- Bonanno Aravantinos M., 2008. Culti orientali in Beozia: le testimonianze archeologiche, in Palma B. (a cura di), *Testimonianze di culti orientali tra scavo e collezionismo (Convegno Internazionale organizzato dall'Istituto Italiano di Studi Germanici di Roma e l'Università degli studi di Roma "Tor Vergata", Roma 23-24 marzo 2006)*, Roma, 235-247.

- Bonanno Aravantinos M. (in stampa), *Stele funerarie di età ellenistica e romana da Tebe, Αρχεργυθήβας*.
- Bricault L., 2001. *Atlas de la diffusion des cultes isiaques (IVe S. Av. J.-C. - IV e S. Apr. J. C.)*, Paris.
- Bricault L., 2007. Isis, des eaux du Nil à celles de la Méditerranée, in Laronde A. – Leclant J. (edd.), *La Méditerranée d'une rive à l'autre: culture classique et cultures périphériques. Actes du 17e colloque de la Villa Kérylos à Beailieu-sur-Mer les 20-21 octobre 2006*, Paris, 261-269.
- Conze A., 1922. *Die attischen Grabreliefs IV*, Berlin.
- Dontas G. S., 2004. CSIR. Grèce, I, 1. *Les portraits attiques au Musée de l'Acropole*, Athènes.
- Dunand F., 1973. *Le culte d'Isis dans le bassin oriental de la Méditerranée*, Leiden.
- Eingartner J., 1991. *Isis und ihre Dienerinnen in der Kunst der römischen Kaiserzeit, Memnosyne Suppl.* 115, Leiden.
- Fraser P. M. – Matthews E., 2000. *A Lexicon of Greek personal names. IIIB. Central Greece: from the Megarid to Thessaly*, Oxford.
- Gasparri C., 1986. Dionysos, LIMC III, Zürich, 414-514.
- Grimm A., 1997. Sistro, in Arslan E. (a cura di), *Iside, il mito, il mistero, la magia*, Milano, 171, 177-179.
- Halm-Tisserant M. – Siebert G., 1997. *Kerykeion*, LIMC VIII, Zürich, 728-730.
- Joyce L. B., 1998. *Maenads and Bacchantes. Images of female ecstasy in Greek and Roman art*, Ann Arbor.
- Καλτσάς Ν., 2007. *Το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο*, Αθήνα.
- Kokkorou-Alevras G. - Kopanias K., 2007. *Methods of Approach and Research in ancient Greek and Roman sculpture*, Athens.
- Körte G., 1878. *Die antiken Sculpturen aus Boeotien*, AM 3, 301-422.
- Krauskopf I. – Simon E., 1997. Mainades, LIMC VIII, Zürich, 780-803.
- Krauskopf I., 2005. Gefässe für unblutige Opfergaben und Salben sowie für Kultische Speisen und Getränke, *ThesCRA V*, Los Angeles, 243-249.
- Lagogianni-Georgakarakos M., 1998. CSIR. Griechenland III,1. *Die Grabdenkmäler mit Porträts aus Makedonien*, Athen.
- Lagogianni-Georgakarakos M., 2002. CSIR. Griechenland VI,1. *Die römischen Porträts Kretas. I Bezirk Heraklion*, Athen.
- Leclant J., 1981. Anubis, LIMC I, Zürich, 862-873.
- Mühsam A., 1952/1953. Attic Grave Reliefs from the Roman Period, *Berytus* 10, 52-114.
- Muller-Dufeu M. (ed.), 2002. *La Sculpture grecque. Sources littéraires et épigraphiques*, Paris.
- Palagia O. – Coulson W. (edd.), 1993. *Sculpture from Arcadia and Laconia. Proceedings of an international conference held at the American School of Classical Studies at Athens, April 10-14, 1992*, Oxford.
- Palagia O. – Coulson W. (edd.), 1998. *Regional Schools in Hellenistic Sculpture*, Oxford.
- Palaiokrassa L., 2005. Schallgeräte, *ThesCRA V*, Los Angeles, 376-379.
- Raingard P., 1934. *Hermès psychagogue: essai sur les origines du culte d'Hermès*, Rennes.
- Reusser C., 2001. *Griechenland in der Kaiserzeit: Neue Funde und Forschungen zu Skulptur, Architektur und Topographie*, Bern.
- Robert C., 1875. Die Ausgrabungen in Tanagra, AZ 33, 148-160.
- Roller D. W., 1989. *Tanagran Studies II. The prosopography of Tanagra in Boiotia*, Amsterdam.
- Rosenbaum E., 1960. *A Catalogue of Cyrenaican Portrait Sculpture*, London.
- Schachter A., 1981a. *Cults of Boiotia 1. Acheloos to Hera*, BICS 38.1, London.

- Schachter A., 1981b. *Cults of Boiotia 4. Index of Inscriptions*, BICS 38.4, London.
- Schachter A., 1986. *Cults of Boiotia 2. Herakles to Poseidon*, BICS 38.2, London.
- Schachter A. 1994. *Cults of Boiotia. 3. Potnia to Zeus. Cults of Deities Unspecified by Name*, BICS 38.3, London.
- Schachter A., 2007. Egyptian cults and local elites in Boiotia, in Bricault L. – Versluys M. J. – Meyboom P. G. P. (edd.), *Nile into Tiber. Egypt in the Roman World, Proceedings of the IIIrd International Conference of Isis Studies, Faculty of Archaeology, Leiden University, May 11-14 2005. Religions in the Graeco-Roman World 159*, Leiden-Boston, 364-391.
- Schörner G., 2001. Recensione a *Die figürlichen Grabstelen Attikas in der Kaiserzeit. Studien zur Verbreitung. Chronologie, Typologie und Ikonographie*, *Gymnasium* 108, 454-456.
- Siebert G., 1990. Hermes, *LIMC V*, Zürich, 285-387.
- Spiliopoulou-Donderer I., 2002. *Kaiserzeitliche Grabaltäre Niedermakedoniens, Untersuchungen zur Sepulkralskulptur einer Kunstlandschaft im Spannungsfeld zwischen Ost und West*, Mannheim.
- Von Moock D. W., 1998. *Die figürlichen Grabstelen Attikas in der Kaiserzeit. Studien zur Verbreitung. Chronologie, Typologie und Ikonographie*, Mainz.
- Walters E. J., 1988. *Attic Grave Reliefs that represent women in the dress of Isis*, *Hesperia*, Suppl. 22, Princeton.
- Wrede H., 1981. *Consecratio in formam deorum*, Mainz am Rhein.
- Χρυσοστόμου Π., 2003. Ταφικό ιερό μυστών του Διονύσου στη Μενήίδα Βοιωτίας, *AAA* 32-34, 1999-2001, 195-218.
- Zachos K., 2003. Sistrum, in Andrikou E. – Goulaki-Voutira A. – Lanara Ch. – Papadopoulou Z. (in cura di), *Dons des Muses. Musique et danse dans la Grèce ancienne. Musées royaux d'Art et d'Histoire- Musée du Cinquantenaire, Bruxelles 26.02-25.05.2003*, Athènes, 185-187, nn. 75, 76.
- Zusaneck H., 2003. *Hermes*, Frankfurt am Main.

Fig. 1. Stele funeraria di Νεικαρώ.
Museo Archeologico di Schimatari, inv. n. 28.
Fot. I. Patrikianos.

Fig. 2. Stele funeraria di Νεικαρώ, particolare.
Museo Archeologico di Schimatari, inv.
n. 28. Fot. I. Patrikianos.

Fig. 3. Stele funeraria di Νεικαρώ, particolare. Museo
Archeologico di Schimatari, inv. n. 28.
Fot. I. Patrikianos.

Fig. 4. Stele funeraria di Στρατονείκη. Museo
Archeologico di Schimatari, inv. n. 11.
Fot. I. Patrikianos.

Fig. 5. Stele funeraria di Στρατονείκη. Museo Archeologico di Schimatari, inv. n. 11.
Fot. I. Patrikianos.

Fig. 6. Sistro. Museo Archeologico di Cheronea, inv. n. 770/1712. Fot. K. Xenichachis.

Fig. 7. Sistro, particolare. Museo Archeologico di Cheronea, inv. n. 770/1712.
Fot. K. Xenichachis.

Fig. 8. Stele funeraria di Δορώ. Museo Archeologico di Schimatari, inv. n. 12.
Fot. I. Patrikianos.

Fig. 9. Stele funeraria di Δορώ, particolare. Museo Archeologico di Schimatari, inv. n. 12. Fot. I. Patrikianos.

Fig. 10. Stele funeraria di Ζοσώ. Museo Archeologico di Schimatari, inv. n. 13. Fot. I. Patrikianos.

Fig. 11. Stele funeraria con figura maschile. Museo Archeologico di Schimatari, inv. 18. Fot. I. Patrikianos.

Fig. 12. Stele funeraria con figura femminile. Museo Archeologico di Schimatari, inv. n. 21. Fot. I. Patrikianos.

ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΣΤΟ ΛΟΦΟ ΑΓΡΙΛΕΖΑ ΣΤΟ ΔΗΛΕΣΙ ΒΟΙΩΤΙΑΣ*

Κατερίνα Χαμηλάκη

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟ ΔΗΛΙΟΝ

Το αρχαίο Δήλιον, στη θέση του σημερινού οικισμού Δήλεσι βρίσκεται στις ανατολικές ακτές της Βοιωτίας, στα παράλια του Ευβοϊκού κόλπου. Υπήρξε μικρή παραθαλάσσια πολίχνη που διαμορφώθηκε στους κλασικούς χρόνους ως αφίδρυμα του μεγάλου ιερού του Απόλλωνα στη Δήλο¹ και χώρος όπου διαδραματίστηκε η Μάχη του Δηλίου το 424 π.Χ. μεταξύ Βοιωτών και Αθηναίων κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου. Το ιερό ήταν σε χρήση στους ελληνιστικούς χρόνους, όταν προστέθηκαν στωικά και άλλα δημόσια οικοδομήματα², αλλά γνώρισε μεγάλη άνθηση κατά τη ρωμαϊκή και υστερορωμαϊκή περίοδο ως λιμάνι και κέντρο εμπορικών και βιοτεχνικών δραστηριοτήτων σε σύνδεση και με την ακμή που γνώρισε η εύφορη περιοχή της Ταναγραϊκής, πλούσια σε παραγωγή οίνου, κατά την ύστερη αρχαιότητα³. Ανάλογη ήταν η άνθηση στην υστερορωμαϊκή περίοδο κοντινών παράλιων οικισμών, όπως η Ανθηδών⁴ στα παράλια του Ευβοϊκού, η Αντίκυρα στα παράλια του Κορινθιακού, ενώ υστερορωμαϊκά κατάλοιπα εντοπίστηκαν και σε θέσεις στα ανατολικά παράλια της Αττικής (π.χ. Ωρωπός, Πόρτο Ράφτι).

Σωστικές ανασκαφές στο σύγχρονο οικισμό Δήλεσι αποκάλυψαν στωικό οικοδόμημα⁵, κλιβάνους πλίνθων και αμφορέων⁶, συγκρότημα δημοσίων λουτρών⁷ και εκτεταμένα ρωμαϊκά

* Στην ανασκαφή εργάστηκε η υπογράφουσα υπό την εποπτεία της αρχαιολόγου της Θ' ΕΠΚΑ Αλεξάνδρας Χαραμή την οποία ευχαριστώ θερμά για την παραχώρηση άδειας δημοσίευσης του υλικού των υστερορωμαϊκών τάφων. Ευχαριστώ επίσης τον προϊστάμενο της Θ' ΕΠΚΑ Βασίλη Αραβαντινό για την ενθάρρυνσή του. Τη συντήρηση των αντικειμένων ανέλαβε εκ μέρους της Θ' ΕΠΚΑ η συντηρήτρια Ψαρρού Γεωργία ενώ τη σχεδίαση των αγγείων, την επεξεργασία των φωτογραφιών και τη σύνθεση των πινάκων ο σχεδιαστής Κώστας Μπαϊρακτάρης, τους οποίους ευχαριστώ. Η σχεδίαση των τάφων έγινε από τους σχεδιαστές της Θ' ΕΠΚΑ Σπύρο Μπατσούλη και Μαίρη Βασιλείου.

1. Θουκυδίδης, IV.118, Στράβων IX, 403, Πausanias, IX, 20, 1, Στέφανος Βυζάντιος, *Δήλιον*, Livy XXXV, 51,1, Fossey 1988, 62-66 για τοπογραφικά στοιχεία και αναφορά σε παλαιότερες ανασκαφές.

2. Πιτερός 2000, 592-623.

3. Bintliff *et al.*, 2003, 35-44. Bintliff.-Farinetti *et al.* (υπό έκδοση).

4. Schläger – Blackmann - Schäfer 1968, 21-102.

5. Πιτερός 2000, 592-623.

6. Χαραμή 1996 279-282. Υπό την εποπτεία της αρχαιολόγου Αλ. Χαραμή ολοκληρώθηκε το 2008 ανασκαφή υστερορωμαϊκών κλιβάνων στο Δήλεσι για την παραγωγή αμφορέων.

7. Χαραμή 1996, 282-284.

συγκροτήματα εμπορικού και εργαστηριακού χαρακτήρα⁸. Ρωμαϊκές και υστερορωμαϊκές ταφές εντοπίστηκαν στα παράλια του οικισμού, στη θέση Πλάκα στην εκκλησία Μεταμόρφωση Σωτήρος⁹ αλλά και στο λόφο Αγριλέζα όπου εντοπίστηκε το νεκροταφείο που εξετάζουμε (εικ. 1).

ΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΣΤΟ ΛΟΦΟ ΑΓΡΙΛΕΖΑ

Ο λόφος Αγριλέζα ή Αγριελιά βρίσκεται νοτιοδυτικά της κοινότητας Δήλεσι, πάνω από την παραλιακή οδό που οδηγεί στον Ωρωπό. Στο λόφο είχαν κατά το παρελθόν¹⁰ εντοπιστεί ίχνη αρχαιοτήτων και τμήματα αρχιτεκτονικών μελών σε δεύτερη χρήση όπως δύο πώρινα έδρανα, το ένα εντοιχισμένο σε τάφο παλαιοχριστιανικής περιόδου, καθώς και δύο τμήματα πώρινων γείσων¹¹. Στον ίδιο χώρο είχαν ανασκαφεί δύο συλημένοι κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι¹².

Η ανασκαφή της Θ' ΕΠΚΑ κατά τα έτη 2000, 2001 και 2002 στο λόφο Αγριλέζα, στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Ν. Μαρίνη αποκάλυψε εκτεταμένο νεκροταφείο με διάρκεια ζωής από τους αρχαίους χρόνους ως τον 7^ο αιώνα μ.Χ.¹³. Τη διαρκή χρήση μαρτυρούν τα ευρήματα των τάφων αλλά και τα διάσπαρτα όστρακα αγγείων σε όλο το λόφο, αποτέλεσμα της καταστροφής πολλών τάφων από την καλλιέργεια, αλλά και τη σύληση.

Τυπολογικά οι τάφοι κατατάσσονται στους κύριους τύπους που απαντούν από την αρχαϊκή έως και την υστερορωμαϊκή περίοδο¹⁴, τάφοι κτιστοί κιβωτιόσχημοι, κεραμοσκεπείς, λακκοειδείς, εγχυτρισμοί σε κυψέλες, ενώ μοναδικός τύπος που εμφανίζεται στην ύστερη ρωμαϊκή περίοδο είναι οι καμαροσκεπείς τάφοι. Η χρονολόγηση στηρίζεται κυρίως στα κτερίσματα, ωστόσο ο τρόπος κατασκευής ιδίως των κιβωτιόσχημων τάφων σε συσχετισμό με τα ευρήματα επιτρέπει μια ευρεία χρονολογική κατάταξή τους και παρακολούθηση της εξέλιξης του τύπου.

8. Χαραμή 1995, 305. Το 2006 ολοκληρώθηκε από την ίδια ανασκαφέα η ανασκαφή όμορου οικοπέδου με κάταλοιπα καταστημάτων ή αποθηκευτικών χώρων.

9. Ανασκαφή 2001 από την αρχαιολόγο Α. Χαραμή.

10. Brown 1905-6, 95-100.

11. Πιτερός 2000, 601. Χ. Πιτερός ΑΔ 38, 1983, Χρονικά, 135-136.

12. Α. Ιωαννίδου-Καρέτσου, ΑΔ 27, 1972, Χρονικά, 324.

13. Η ανασκαφή της Θ' ΕΠΚΑ στο λόφο, στο αγροτεμάχιο ιδιοκτησίας Ν. Μαρίνη ξεκίνησε το 2000 με αφορμή απόπειρα λαθρανασκαφής σε υστερορωμαϊκούς τάφους που εντόπισε η Θ' ΕΠΚΑ, και συνεχίστηκε το 2001 και 2002 μετά από αίτηση του ιδιοκτήτη για παραχώρηση άδειας οικοδόμησης. Την επίβλεψη των ανασκαφών για τα έτη 2001 και 2002 είχε η υπογράφουσα, ενώ για το 2000 η αρχαιολόγος Γ. Γαλανάκη υπό την εποπτεία της αρχαιολόγου Αλ. Χαραμή. Η ανασκαφή είχε διερευνητικό χαρακτήρα με τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών σε όλη την έκταση του λόφου και την ανασκαφή όσων τάφων εντοπίστηκαν κατά τις δοκιμαστικές τομές και όχι το σύνολο του νεκροταφείου. Οι τάφοι βρίσκονταν σε πολύ μικρό βάθος από το φυσικό έδαφος. Αρκετοί είχαν καταστραφεί, η πλειονότητα βρέθηκε χωρίς καλυπτήριες πλάκες, ενώ αρκετοί εντοπίστηκαν αναμοχλευμένοι, με ελάχιστο σκελετικό υλικό και κτερίσματα. Η απώλεια, λόγω κλοπής, του ημερολογίου της ανασκαφής τον Απρίλιο του 2002, μας έχει στερήσει πολύτιμες πληροφορίες για τη διάταξη του εσωτερικού των τάφων και τον αριθμό των ενταφιασμών. Ως εκ τούτου στην περίπτωση επάλληλων ταφών ο αριθμός τους δίνεται κατά προσέγγιση μέχρι την εκπόνηση ανθρωπολογικής μελέτης.

14. Τα πιο χαρακτηριστικά ταφικά σύνολα των υστερορωμαϊκών χρόνων καθώς και περιγραφή, παρατηρήσεις και συμπεράσματα για την υστερορωμαϊκή κεραμική του νεκροταφείου παρουσιάζονται στο: Χαμηλάκη (υπό έκδοση).

ΚΤΙΣΤΟΙ ΚΙΒΩΤΙΟΣΧΗΜΟΙ ΤΑΦΟΙ

Είναι 27 συνολικά και αποτελούν τον συχνότερο τύπο τάφου στο νεκροταφείο. Χρονολογούνται όλοι στην υστερορωμαϊκή περίοδο και μπορούν να χωριστούν σε τέσσερις ομάδες σύμφωνα με τον τρόπο δόμησης των κάθετων πλευρών και του δαπέδου, εφόσον οι καλυπτήριες στους περισσότερους απουσιάζουν.

Α' Ομάδα

Κιβωτιόσχημοι ορθογώνιοι με πλευρές από κάθετα τοποθετημένες ορθογώνιες πλάκες και αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση. Οι τάφοι 26 και 28 φέρουν στο άνω τμήμα των πλευρών τους τμήματα πλίνθων με σχέδια από δακτυλιές στερεωμένα με κονίαμα. Το δάπεδο ήταν από χώμα εκτός του τάφου 26 που είχε πλίνθους. Οι τάφοι ήταν καλυμμένοι από πλάκες ασβεστόλιθου, που είχαν όμως παραμεριστεί.

Τάφος 6. Κιβωτιόσχημος κτιστός με εσωτερικές διαστάσεις 2,20 × 0,85μ., ύψος 0,74μ. Ως ΝΔ πλευρά είχε χρησιμοποιηθεί δωρικό κιονόκρανο. Προσανατολισμός ΝΔ-ΒΑ. Περιείχε περί τις πέντε ταφές. Στο κατώτερο στρώμα τα οστά είχαν ελαφρά διαταραχθεί. Στο ανώτερο στρώμα οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι εκτάδην σε ύπτια στάση με την κεφαλή ΝΔ. Κτερίσματα: 19 οινοχόες μία εκ των οποίων στον αργό τροχό (εικ. 10 ΜΣΧ 3460)¹⁵, δύο ληκύθια και δύο κύπελλα, τοποθετημένα κυρίως στη Δ, Β και Ν πλευρά του τάφου, πλαισιώνοντας τους νεκρούς. Χρονολόγηση: βάσει των σχημάτων των αγγείων στον 6^ο - αρχές 7^{ου} αιώνα μ.Χ.¹⁶

Τάφος 26 (εικ. 2). Κιβωτιόσχημος κτιστός με εσωτερικές διαστάσεις 2,15 × 0,85μ. Προσανατολισμός Α-Δ. Η δυτική πλευρά και το δάπεδο του τάφου φέρει επένδυση από μεγάλο μεγέθους τετράγωνα πλίνθους με κυκλικό μοτίβο και ευθύγραμμες δακτυλιές. Περιείχε περί τις τέσσερις ταφές με τους νεκρούς σε ύπτια εκτεταμένη θέση, ο ένας παράλληλα με τον άλλον με την κεφαλή δυτικά. Εντός του τάφου, στη δυτική πλευρά βρέθηκαν δύο οινοχόες και ένα κύπελλο¹⁷ (εικ. 10 ΜΣΧ 3516). Χρονολόγηση: 5^{ος} - 6^{ος} αι. μ.Χ.

Τάφος 28. Κιβωτιόσχημος κτιστός με εσωτερικές διαστάσεις 2,90×0,55μ. Προσανατολισμός Α-Δ. Τα τοιχώματα του τάφου ήταν εσωτερικά επενδεδυμένα με ασβεστοκονίαμα που έφερε ίχνη ερυθρού χρώματος. Περιείχε δύο ενταφιασμούς. Οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι με το κεφάλι στη δύση. Στον τάφο βρέθηκαν δέκα οινοχόες, δύο αμφορίσκοι και ένα κύπελλο κυρίως στο άνω μισό του τάφου γύρω από τον νεκρό, αλλά και κοντά στα πόδια, στην ανατολική πλευρά, καθώς και μια χάλκινη πόρπη¹⁸ (εικ. 12 ΜΣΧ 3558), στο μέσον του τάφου στη θέση της λεκάνης, ένα τμήμα χάλκινης πόρπης και μία γυάλινη οινοχόη στη νότια πλευρά του τάφου. Χρονολόγηση: ο τάφος χρησιμοποιήθηκε πιθανόν σε δύο διαφορετικές περιόδους, τον 4^ο-5^ο αι.¹⁹ και στο τέλος του 6^{ου} - αρχές 7^{ου} αι. μ.Χ.

Τάφοι 39-45. Δίδυμος κιβωτιόσχημος τάφος. Προσανατολισμός Α-Δ. Ο Τάφος 39 έχει εσωτερικές διαστάσεις 2,10 × 0,80μ και ο Τάφος 45 2,05 × 1μ. Ο δίδυμος τάφος είναι κατασκευασμένος από αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση. Οι τρεις πλευρές του τάφου 39 αποτελούνται από τμήματα σίμης από ασβεστόλιθο, ενώ οι πλευρές του τάφου 45 από ορθογώνιους δόμους. Ο τάφος 39 περιείχε περί τους 5 νεκρούς τοποθετημένους παράλληλα ο ένας στον άλλο με την κεφαλή δυτικά. Κτερίσματα τάφου 39: πέντε οινοχόες, δύο ληκύθια, ένα κύπελλο, μια χάλκινη πόρπη ελλειψοειδούς σχήματος, ασημένια περόνη με πρισματική κεφαλή. Ο τάφος 45 περιείχε περί τους επτά νεκρούς. Τα οστά δύο νεκρών είχαν σαρωθεί στα άκρα του τάφου. Κτερίσματα: οκτώ οινοχόες. Χρονολόγηση: 5^{ος}-6^{ος} αι. μ.Χ. από τους τύπους των αγγείων.

15. Παράλληλο οινοχόης ΜΣΧ 3460 κατασκευασμένης στον αργό τροχό Οικονομού-Λιανάνο 2003, σχ. 76, αρ. κατ. 59. Παρόμοιο σχήμα, χρονολογείται στο τέλος 6^{ου} - αρχές 7^{ου} αι.

16. Παράλληλο οινοχόης ΜΣΧ 3462, Κεραμόπουλλος 1926, εικ. 3, πάνω σειρά, δεύτερο από αριστερά. Παράλληλο οινοχόης ΜΣΧ 3461, Wiseman 1966, 418, πίν. 88b.

17. Παράλληλο κυπέλλου ΜΣΧ 3516 (εικ. 8), Robinson 1959, Μ 358 για το εγχάρακτο φυλλόσχημο μοτίβο.

18. Παράλληλο χάλκινης πόρπης ΜΣΧ 3558 τύπου *Sucidava* στο Csallany 1962, 55-65, διάφορες παραλλαγές που χρονολογούνται στο β' μισό του 6^{ου} αι. μ.Χ.

19. Παράλληλο για το χείλος και το λαϊμό γυάλινου αγγείου ΜΣΧ 3602, Arveiller-Dulong - Nenna, 2005, αρ. 1219-1220.

Β' Ομάδα

Κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι με πλευρές κατασκευασμένες εξολοκλήρου ή στο κατώτερο τμήμα τους από ορθογώνιους δόμους και στο ανώτερο από αργούς λίθους με μικρά κομμάτια πλίνθων και κονίαμα ή λάσπη ως συνδετικό υλικό. Έχουν δάπεδο από χώμα εκτός από τον Τάφο 7 που ήταν επενδεδυμένος με ορθογώνιες πλίνθους με δαχτυλιές σε ποικίλα μοτίβα.

Τάφοι 1-4 (εικ. 3). Συγκρότημα τεσσάρων κτιστών κιβωτιόσχημων τάφων²⁰. Προσανατολισμός Α-Δ. Τάφοι κατασκευασμένοι από ορθογώνιες πλάκες με ίχνη συνδέσμων σε δεύτερη χρήση στις εξωτερικές πλευρές των τάφων, ορθογώνιους δόμους, αδρά πελεκημένους λίθους, αργούς λίθους και τμήματα από πλίνθους στα τοιχία που χώριζαν εσωτερικά τους τάφους. Είχαν κονίαμα ως συνδετικό υλικό και εσωτερική επένδυση των τοιχίων κάθε τάφου. Το δάπεδο ήταν από χώμα. Οι τάφοι καλύπτονται από ασβεστολιθικές ορθογώνιες πλάκες με ίχνη συνδέσμων σε δεύτερη χρήση, προερχόμενες από δημόσιο κτήριο του Δηλίου. Οι τάφοι βρέθηκαν συλημένοι με παραμερισμένες κάποιες από τις καλυπτήριες.

Τάφος 1. Κτιστός κιβωτιόσχημος με διαστάσεις 2,08 × 0,90μ. ύψος 0,94μ. Οστά έντονα αναμοχλευμένα λόγω σύλησης του τάφου. Πολλαπλές ταφές, τουλάχιστον 6. Ευρήματα: ένα χάλκινο κοχλιάριο²¹ (εικ. 12 ΜΣΧ 3312), τέσσερα χάλκινα ενώτια, μία χάλκινη πόρπη ελλειψοειδούς σχήματος. Χρονολόγηση: 4^{ος}-7^{ος} αι. μ.Χ.

Τάφος 2. Κτιστός κιβωτιόσχημος με διαστάσεις: 2,04 × 0,90μ., ύψος 0,93μ. Οστά αναμοχλευμένα λόγω σύλησης του τάφου. Ευρήματα: ένα χάλκινο κοχλιάριο, μία χάλκινη περόνη με πεπλατυσμένη σφαιρική κεφαλή. Χρονολόγηση: 4^{ος}-7^{ος} αι. μ.Χ.

Τάφος 3 (εικ. 3). Κτιστός κιβωτιόσχημος με διαστάσεις: 2,04 × 0,90μ., ύψος 0,93μ. Τα οστά των ταφών στο ανώτερο επίπεδο ήταν αναμοχλευμένα. Στο κατώτερο επίπεδο βρέθηκαν τέσσερις νεκροί τοποθετημένοι εκτάδην, ο ένας δίπλα στον άλλον με την κεφαλή δυτικά. Ευρήματα: 2 χάλκινα κοχλιάρια, 9 χάλκινες περόνες, μικρό εργαλείο που απολήγει σε άγκιστρο, ζεύγος από χάλκινα ενώτια²² (εικ. 12 ΜΣΧ 3323), χάλκινη πόρπη²³ (εικ. 12 ΜΣΧ 3603), ψήφος από υαλόμαζα, στο κέντρο και στο δυτικό τμήμα του τάφου, και τρεις οινόχοδες και ένα κύπελλο στα πόδια του νεκρού στη βόρεια πλευρά. Χρονολόγηση: 4^{ος}-7^{ος} αι. μ.Χ.

Τάφος 4. Κτιστός κιβωτιόσχημος με διαστάσεις 2,04 × 0,90μ. και ύψος 0,93μ. Περιείχε πολλαπλούς ενταφιασμούς. Η ανώτερη στρώση περιείχε περί τους εννέα νεκρούς τοποθετημένους εκτάδην σε ύπτια και σε πλάγια στάση, ενώ το κατώτερο στρώμα ενταφιασμό νηπίου στη νότια πλευρά. Όλοι ήταν τοποθετημένοι με την κεφαλή δυτικά. Κτερίσματα: επτά χάλκινα ενώτια, ένας χάλκινος κρίκος πόρπης, μία χάλκινη περόνη²⁴ (εικ. 12 ΜΣΧ 3318) και ένας χάλκινος μικρός κώδων (εικ. 12 ΜΣΧ 3604)²⁵ τοποθετημένα στη δυτική πλευρά και στο κέντρο του τάφου. Τοποθετημένα στη δυτική πλευρά του τάφου, δίπλα στις κεφαλές των νεκρών και στο κέντρο του τάφου στο ύψος της λεκάνης ήταν επτά οινόχοδες, ένα κύπελλο, ένα ληκύθιο²⁶ (εικ. 7 ΜΣΧ 3307), ένας αμφορίσκος. Στο νοτιοανατολικό άκρο του τάφου βρέθηκε χύτρα, ενώ από το εσωτερικό του τάφου περισυλλέχθηκε τμήμα αμφορέα. Χρονολόγηση: Β' μισό 6^{ου} αι.-αρχές 7^{ου} αι.

Τάφος 7. Κτιστός κιβωτιόσχημος με εσωτερικές διαστάσεις 1,90 × 1,10μ., ύψος 0,97μ. Προσανατολισμός ΝΔ-ΒΑ. Το δάπεδο καλύπτεται κατά μήκος από δύο παράλληλες σειρές κεραμίδων ορθογώνιου σχήματος κοσμημένες με δαχτυλιές σε καμπύλες γραμμές ή τεμνόμενες σε σχήμα Χ. Τα κενά ανάμεσα στις σειρές και στα άκρα του δα-

20. Η συστάδα τάφων διατηρήθηκε στο οικοπέδο και συντηρήθηκε από τον συντηρητή της Θ' ΕΠΚΑ Π. Βαλμά.

21. Παράλληλο του κοχλιαρίου ΜΣΧ 3312, βλ. Davidson 1952, αρ. 1322, πίν. 82, Waldbaum 1983, 106, αρ. 626, πίν. 41, χρονολογούνται στην υστερορωμαϊκή περίοδο.

22. Παράλληλο στα χάλκινα ενώτια ΜΣΧ 3323 σε σχήμα απλού κρίκου με άγκιστρο και θηλιά στην απόληξη βλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 426 αρ. 546 χρονολογούνται στον 4^ο-5^ο αιώνα.

23. Παράλληλο για την πόρπη ελλειψοειδούς σχήματος ΜΣΧ 3603 βλ. Πούλου-Παπαδημητρίου 2004 σ. 234, 246, αρ. 11. Χρονολογείται στον 7^ο αιώνα.

24. Παράλληλο για την περόνη με την πεπιεσμένη σφαιρική κεφαλή ΜΣΧ 3318 βλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 398, αρ. 495. 4^{ος}-5^{ος} αιώνας.

25. Waldbaum 1983, 43, αρ. 100, πίν. 8. Χρονολογείται στο τέλος 6^{ου}-αρχές 7^{ου} αιώνα.

26. Το ληκύθιο ΜΣΧ 3307 (εικ. 7) με τη στενή βάση που καταλήγει σε δίσκο απαντά με διαφοροποιήσεις σε ταφές στην Αττική (Θρεψιάδης 1971, 10-11), τη Θήβα (Κεραμόπουλος 1926, εικ. 3), τους Φιλίππους (Πέννας 1980, 437-442, φωτ. 18).

πέδου καλύπτονται από θραύσματα κεραμίδων. Σωζόταν η δυτική καλυπτήρια ορθογώνια πλάκα ενώ οι υπόλοιπες είχαν απομακρυνθεί κατά τη σύληση. Σώθηκαν τμήματα οστών. Κτερίσματα: μία τριφυλλόστομη αβαφής οινόχρη. Χρονολόγηση: 6^{ος} αι. μ.Χ.

Τάφος 8. Κτιστός κιβωτιόσχημος με εσωτερικές διαστάσεις 1,50 × 0,95μ., ύψος 0,78μ. Προσανατολισμός ΝΔ-ΒΑ. Δάπεδο από χώμα. Ο τάφος περιείχε περί τους 6 νεκρούς τοποθετημένους εκτάδην με την κεφαλή στα δυτικά. Κτερίσματα: έντεκα οινόχρη (εικ. 8 ΜΣΧ 3492), δύο ληκύθια (εικ. 8 ΜΣΧ 3489)²⁷, ένας λύχνος, ένα κύπελλο²⁸ (εικ. 8 ΜΣΧ 3486). Χρονολόγηση: 6^{ος}- αρχές 7^{ου} αι. μ.Χ.

Τάφος 19. Κτιστός κιβωτιόσχημος με εσωτερικές διαστάσεις 2,08 × 1,70μ. Προσανατολισμός Α-Δ. Μεγάλων διαστάσεων τάφος, περιείχε περί τους 9 νεκρούς με την κεφαλή τοποθετημένη δυτικά. Τα οστά είχαν διαταραχτεί ελαφρά αλλά όχι σαρωθεί. Ένας νεκρός είχε ως προσκέφαλο τμήμα αμφορέα στη δυτική πλευρά του τάφου. Κτερίσματα: δύο ευλογίες-unguentaria (εικ. 9 ΜΣΧ 3503)²⁹ στο ανατολικό τμήμα του τάφου, τέσσερις οινόχρη στη ΝΔ γωνία (εικ. 9 ΜΣΧ 3498), στη δυτική και νότια πλευρά. Χρονολόγηση: 6^{ος} - αρχές 7^{ου} αι. μ.Χ. όπως δηλώνουν τα δύο unguentaria-ευλογίες.

Τάφος 20. Κτιστός κιβωτιόσχημος με εσωτερικές διαστάσεις 2,15 × 0,60μ. Προσανατολισμός Α-Δ. Οστά διασκορπισμένα. Δεν σώθηκαν κτερίσματα. Χρονολόγηση: ύστερη ρωμαϊκή περίοδος λόγω κατασκευής του τάφου.

Τάφος 22. Κτιστός κιβωτιόσχημος με εσωτερικές διαστάσεις 2 × 0,75μ. Προσανατολισμός Α-Δ. Κτερίσματα: μία τριφυλλόστομη οινόχρη, ένα χρυσό ενώτιο. Χρονολόγηση: 4^{ος}-5^{ος} αι. μ.Χ.

Τάφος 25. Κτιστός κιβωτιόσχημος με εσωτερικές διαστάσεις 2,25 × 0,75μ. Προσανατολισμός Α-Δ. Οι καλυπτήριες ορθογώνιες πλάκες είχαν θραυστεί. Οστά διασκορπισμένα. Κτερίσματα: μολύβδινο έλασμα. Χρονολόγηση: ύστερη ρωμαϊκή περίοδος λόγω κατασκευής και θραυσμάτων αγγείων που βρέθηκαν στον τάφο.

Τάφοι 40, 46, 47. Συστάδα τριών κιβωτιόσχημων τάφων με εσωτερικές διαστάσεις ο κάθενας 2,10 × 0,95μ. Η συστάδα έχει καταστραφεί στο μεγαλύτερο μέρος της. Σώζονται τμήματα τοιχιών με κάθετους ορθογώνιους δόμους, αργούς λίθους και πλίνθους. Τάφος 40: ελάχιστα οστά διασκορπισμένα. Κτερίσματα: δύο λύχνοι βορειοαφρικανικού τύπου. Ο Τάφος 46 περιείχε ελάχιστα οστά, δύο χάλκινες περόνες με σφαιρική κεφαλή, μια αργυρή περόνη με σφαιρική κεφαλή, ένα χάλκινο κοχλιάριο, δύο χάλκινα ενώτια. Ο Τάφος 47 δεν σώζει οστά, έχει ως κτερίσματα έξι χάλκινα ενώτια, τμήμα χάλκινου δαχτυλιδιού και δύο αβαφείς οινόχρη. Χρονολόγηση: 5^{ος}-7^{ος} αι. μ.Χ. από τα χάλκινα εξαρτήματα καλλωπισμού και τους λύχνους βορειοαφρικανικού τύπου.

Γ' Ομάδα

Κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι κατασκευασμένοι από μικρούς αργούς λίθους με λίγες οριζόντιες σειρές πλίνθων ανάμεσα και λάσπη ως συνδετικό υλικό.

Τάφος 31 (εικ. 4): Κτιστός κιβωτιόσχημος με εσωτερικές διαστάσεις 1,85 × 0,90μ. Προσανατολισμός Α-Δ. Περιείχε περί τους πέντε νεκρούς τοποθετημένους παράλληλα με την κεφαλή προς τα δυτικά. Κτερίσματα: μία περόνη με σφαιρική πεπιεσμένη κεφαλή. Χρονολόγηση: υστερορωμαϊκή περίοδος.

Τάφος 32 (εικ. 4 σχέδιο). Κτιστός κιβωτιόσχημος με εσωτερικές διαστάσεις 2,05 × 0,65μ. Προσανατολισμός Α-Δ. Περιείχε περί τους 3 νεκρούς. Τα οστά των δύο νεκρών της κατώτερης στρώσης είχαν παραμεριστεί ελαφρά. Κτερίσματα: ένας αμφορέας, πέντε οινόχρη. Χρονολόγηση: 5^{ος}-6^{ος} αιώνας.

Τάφος 38. Κτιστός κιβωτιόσχημος με εσωτερικές διαστάσεις 2,20 × 0,75μ. Προσανατολισμός Α-Δ. Περιείχε περί τους τέσσερις νεκρούς τοποθετημένους εκτάδην με την κεφαλή προς τα δυτικά. Κτερίσματα: 15 οινόχρη, δύο αμφορίσκοι, τρία ληκύθια. Χρονολόγηση: 6^{ος}-αρχές 7^{ου} αιώνα από τους τύπους των αγγείων.

Δ' Ομάδα

Κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι με μικρό ύψος, κατασκευασμένοι αμελώς από αργούς μικρούς λίθους με θραύσματα πλίνθων και λάσπη ως συνδετικό υλικό.

27. Παράλληλο ληκυθίου ΜΣΧ 3489 βλ. Θρεψιάδης 1971, 10-11, πίν. Ε μεσαία σειρά, πρώτο από δεξιά αγγείο.

28. Παράλληλο κυπέλου ΜΣΧ 3486, Κεραμόπουλλος 1926, εικ. 3, πάνω σειρά, πρώτο από αριστερά.

29. Για τον τύπο των αγγείων αυτών βλ. Hayes 1992, 8-9 και Riley 1979, 363-364. Χρονολογούνται στον 6^ο-αρχές 7^{ου} αι. μ.Χ.

Τάφος 23. Κτιστός κιβωτιόσχημος με εσωτερικές διαστάσεις, 2,10 × 0,90μ, ύψος 0,55μ. Προσανατολισμός Α-Δ. Περιείχε περί τους οκτώ ενταφιασμούς με την κεφαλή στραμμένη δυτικά. Τα οστά είχαν ελαφρά διαταραχτεί. Κτερίσματα: έξι οινοχόες, ένας αμφορίσκος στη δυτική πλευρά του τάφου, κοντά στα κρανία, ένα τμήμα αμφορέα στην βόρεια πλευρά και δύο κύπελλα³⁰ στο μέσον της νότιας πλευράς του τάφου. Χρονολόγηση: 6^{ος} αιώνας μ.Χ..

Τάφος 24. Κτιστός κιβωτιόσχημος με εσωτερικές διαστάσεις 2,10 × 1,20μ. Προσανατολισμός Α-Δ. Κτερίσματα δεν βρέθηκαν. Χρονολόγηση: ύστερη ρωμαϊκή περίοδος λόγω κατασκευής του τάφου και τοποθέτησης δίπλα στον τάφο 23 και στο ίδιο βάθος.

Τάφος 41. Κτιστός κιβωτιόσχημος με εσωτερικές διαστάσεις 2 × 0,90μ. Προσανατολισμός Α-Δ. Περιείχε περί τους τέσσερις νεκρούς. Κτερίσματα: ένας λύχνος, δύο οινοχόες, μια οινοχόη κατασκευασμένη στον αργό τροχό³¹. Χρονολόγηση: 6ος-αρχές 7^{ου} αιώνα.

Τάφος 42. Κιβωτιόσχημος με εσωτερικές διαστάσεις 1,80x0,80μ. Σώζονται ίχνη οστών αλλά όχι κτερίσματα λόγω της σύλησης. Χρονολόγηση: ύστερη ρωμαϊκή περίοδος λόγω κατασκευής του τάφου και τοποθέτησης δίπλα σε άλλες ταφές της ίδιας περιόδου.

Παρατηρήσεις για τους κιβωτιόσχημους τάφους:

Ο αριθμός των νεκρών ποικίλει στους κιβωτιόσχημους τάφους. Ο τάφος 28, πλούσια κτερισμένος έχει έναν ή δύο νεκρούς σε ύπτια εκτεταμένη στάση. Οι υπόλοιποι τάφοι με τις πολλαπλές ταφές περιελάμβαναν κατά μέσο όρο από 3 έως και 12 τουλάχιστον νεκρούς.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΚΤΙΣΤΩΝ ΚΙΒΩΤΙΟΣΧΗΜΩΝ ΤΑΦΩΝ

Δεν υπάρχει σαφής χρονολογική εξέλιξη στην κατασκευή των κιβωτιόσχημων τάφων. Από τη χρονολόγηση όμως των ευρημάτων τους στο νεκροταφείο της Αγριλέζας μπορούμε να συμπεράνουμε πως οι τάφοι της ομάδας Α' και Β' χρονολογούνται σε ένα εύρος από τον 4^ο ως τις αρχές του 7^{ου} αιώνα μ.Χ. ενώ δεν αποκλείεται η επαναχρησιμοποίησή τους. Η ομάδα Γ' χρονολογείται κυρίως στον 5^ο-αρχές 7^{ου} αιώνα, ενώ η ομάδα Δ' επίσης κυρίως στον 6^ο αιώνα-αρχές 7^{ου} αιώνα, δηλαδή στην πιο ύστερη περίοδο χρήσης του νεκροταφείου.

ΚΑΜΑΡΟΣΚΕΠΕΙΣ ΤΑΦΟΙ

Ο τύπος απαντά από την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο³². Στις δύο περιπτώσεις του νεκροταφείου στην Αγριλέζα, η στέγη των τάφων δεν σώζεται, όμως η κατασκευή αλλά και το πλήθος των πλίνθων και λίθων που βρέθηκαν γύρω από αυτούς τους κατατάσσει πιθανόν σε αυτή την κατηγορία.

Τάφοι 34-35 (εικ. 5). Συγκρότημα δίδυμων τάφων με εσωτερικές διαστάσεις 2,90 × 1,10μ. (Τάφος 34) και 2,80 × 1,20μ. (Τάφος 35), ύψος 0,88μ. Προσανατολισμός Α-Δ. Ο δίδυμος τάφος είναι κατασκευασμένος από αργούς λίθους και σειρές πλίνθων και σώζει εσωτερική επένδυση από κονίαμα με εγχαράξεις ακίδας. Κάθετες στις μακρές πλευρές, προς το ανατολικό άκρο βρίσκονται μικρές κτιστές παραστάδες από αργούς λίθους και πλίνθους που πλαισιώνουν είσοδο προς τον κυρίως χώρο του τάφου. Η ανωδομή του τάφου ήταν κατεστραμμένη.

30. Παράλληλο κυπέλλου ΜΣΧ 3510, Κεραμόπουλλος 1926, εικ. 3, πάνω σειρά, πρώτο από αριστερά.

31. Οικονομου-Λιανάνου 2003, σχ. 76, αρ. κατ. 59. Παρόμοιο σχήμα, χρονολογείται στο τέλος 6^{ου} – αρχές 7^{ου} αι.

32. Laskaris 2004, 291-298. Ναλπάντης 2003, 105-106. Μαρκή 2006. 110-119.

Στο εσωτερικό βρέθηκαν ελάχιστα οστά και ένας λύχνος βοραιοαφρικανικού τύπου με παράσταση σταυρού³³. Χρονολόγηση: 6^{ος}-αρχές 7^{ου} αιώνα.

Τάφοι 36-37. Συγκρότημα δίδυμων τάφων με εσωτερικές διαστάσεις 2,15 × 0,90μ., ύψ. 1,10μ. Προσανατολισμός Α-Δ. Οι δίδυμοι τάφοι είναι κατασκευασμένοι από αργούς λίθους, ορθογώνιους δόμους τμήματα αρχιτεκτονικών μελών και κονίαμα. Δεν σώθηκε η στέγη. Στο εσωτερικό βρέθηκαν λίγα οστά διαταραγμένα, τρεις λύχνοι, με παραστάσεις παγωνιού³⁴ (εικ. 11 ΜΣΧ 3310), σταυρού³⁵ (εικ. 11 ΜΣΧ 3309) και χριστόγραμμα και ένα πήλινο βάρρος. Χρονολόγηση: 6^{ος}-αρχές 7^{ου} αιώνα.

Οι δύο περιπτώσεις καμαροσκεπών τάφων στο νεκροταφείο χρονολογούνται στην τελευταία περίοδο χρήσης του στον 6^ο-αρχές 7^{ου} αι. μ.Χ.

ΚΕΡΑΜΟΣΚΕΠΕΙΣ ΤΑΦΟΙ

Πρόκειται για έξι τάφους με έναν ενταφιασμό έκαστος. Ανήκουν στον τύπο του καλυβίτη τάφου με μοναδική εξαίρεση τον τάφο 21 που ανήκει στον τύπο του απλού κεραμοσκεπή και χρονολογείται στην ύστερη αρχαϊκή περίοδο. Η πλειονότητα των τάφων ανήκει πιθανόν στην ύστερη ρωμαϊκή περίοδο.

Απλός κεραμοσκεπής

Τάφος 21. 2,05 × 0,58μ. Προσανατολισμός Α-Δ. Είναι κατασκευασμένος από επίπεδες ορθογώνιες κεραμίδες στις πλευρές και το δάπεδο. Οι καλυπτήριες είχαν καταστραφεί και ο τάφος ήταν πιθανόν συλημένος. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος εκτάδην με το κεφάλι ανατολικά. Δίπλα στην κεφαλή βρέθηκε μελανόμορφο ληκύθιο³⁶. Χρονολόγηση: αρχές 5^{ου} αι. π.Χ.

Καλυβίτες

Κατασκευάζονται από καλυπτήρες που σχηματίζουν αέτωμα πάνω από το νεκρό³⁷. Συνήθως δεν διαθέτουν δάπεδο, ενώ κάθετες κεραμίδες κλείνουν τις στενές πλευρές. Στις μακρές πλευρές τοποθετούνται μία ή δύο κεραμίδες ανάλογα με το μήκος του τάφου.

Τάφος 10. Διαστάσεις 1,10 × 0,45μ. Προσανατολισμός Α-Δ. Κεραμοσκεπής καλυβίτης. Ανά μία κεραμίδα στις μακρές πλευρές και μία στη δυτική πλευρά. Μία ταφή νηπίου. Ακτέριστη. Χρονολόγηση: πιθανόν υστερορωμαϊκή ταφή, βρέθηκε πλησίον της υστερορωμαϊκής παιδικής ταφής 9.

Τάφος 15 (εικ. 6). Διαστάσεις 0,65 × 0,35μ. Προσανατολισμός ΒΑ-ΝΔ. Κεραμοσκεπής καλυβίτης. Μία ταφή. Δύο κεραμίδες στις μακρές πλευρές με ημικυκλικά μοτίβα. Διαβρωμένα ίχνη οστών. Χωρίς κτερίσματα. Πιθανόν υστερορωμαϊκή, λόγω των κεραμίδων με καμπυλόγραμμα μοτίβα από δακτυλίες.

Τάφος 16. Διαστάσεις 1,75 × 0,50μ. Προσανατολισμός ΒΑ-ΝΔ. Κεραμοσκεπής καλυβίτης. Δύο κεραμίδες στις μακρές πλευρές. Κτερίσματα: ένας μελαμβαφής λύχνος. Χρονολόγηση: Τέλη 5^{ου} αι. π.Χ.

Τάφος 43. Διαστάσεις 1,60 × 0,40μ. Προσανατολισμός ΒΔ-ΝΑ. Κεραμοσκεπής καλυβίτης. Χωρίς κτερίσματα. Χρονολόγηση: δεν υπάρχουν στοιχεία που να επιτρέπουν τη χρονολόγηση.

Τάφος 44. Διαστάσεις 0,95 × 0,40μ. Παιδικός. Προσανατολισμός Α-Δ. Κεραμοσκεπής καλυβίτης. Κτερίσματα: μία οινοχόη. Χρονολόγηση: 3^{ος} αι. μ.Χ.

Τρεις από τους έξι κεραμοσκεπείς τάφους είχαν παιδικές ταφές. Οι υπόλοιποι είχαν τα-

33. Λύχνοι με παράσταση σταυρού από αττικά εργαστήρια βλ. Karivieri 1996, 67, αρ. 105, 106. Το μοτίβο εμφανίζεται τον 6^ο αι. μ.Χ. και συνεχίζει και στον 7^ο αι.

34. Παράλληλο από λύχνο και μήτρα με παράσταση παγωνιού βλ. Petridis 1996, αρ. 177, 181.

35. Aupert 1980, 410, εικ. 19, παράλληλο του λύχνου με σταυρό (ΜΣΧ 3309).

36. Για παράλληλα μελανόμορφου ληκύθιου βλ. Σταμπολίδης-Παρλαμά 2003, αρ. 334-338.

37. Ναλπάντης 2003, 102.

φές ενηλίκων. Κτερισμένοι ήταν τρεις από αυτούς. Βάσει των κτερισμάτων οι δύο ανήκουν στην υστεροαρχαϊκή και κλασική περίοδο, ένας παιδικός είναι υστερορωμαϊκός, όπως πιθανόν ένας ακόμη λόγω κατασκευής.

ΛΑΚΚΟΕΙΔΕΙΣ ΤΑΦΟΙ

Οι δέκα λακκοειδείς τάφοι αποτελούνται από απλό αβαθές ορθογώνιο ή ελλειψοειδές όρυγμα³⁸. Καλύπτονται συνήθως από αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση, από σχιστολιθικές πλάκες, από πλίνθους.

Τάφος 5. Λακκοειδής με εσωτερικές διαστάσεις 2,40 × 1μ. Καλυπτόταν από αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση. Όρυγμα ρηχό ελλειψοειδές. Προσανατολισμός Α-Δ. Περιείχε έναν νεκρό τοποθετημένο εκτάδην με την κεφαλή δυτικά. Κτερίσματα: ένας αμφορίσκος (εικ. 10 ΜΣΧ 3456), ένα γυάλινο μυροδοχείο³⁹ (εικ. 10 ΜΣΧ 3601) εκατέρωθεν του κρανίου, και ένα κύπελλο στο ύψος της λεκάνης. Χρονολόγηση: 3^{ος}-4^{ος} αι. μ.Χ.

Τάφος 9. Λακκοειδής με εσωτερικές διαστάσεις 1 × 0,45μ. Αβαθές όρυγμα. Καλυπτόταν από ορθογώνιες πλίνθους. Περιείχε παιδική ταφή με μία οινόχρηστη. Χρονολόγηση: 4^{ος}-6^{ος} αι. μ.Χ.

Τάφος 11. Λακκοειδής με εσωτερικές διαστάσεις 1,10 × 0,55μ. Καλυπτόταν από ενεπίγραφη στήλη με κατάλογο εφήβων από την Τανάγρα που χρονολογείται στις αρχές 3^{ου} αι. μ.Χ. Περιείχε παιδική ταφή. Χρονολόγηση: μετά τις αρχές του 3^{ου} αι. μ.Χ.

Τάφος 13 (εικ. 6). Λακκοειδής με εσωτερικές διαστάσεις 0,30 × 0,25μ. Προσανατολισμός Α-Δ. Καλυπτόταν από ορθογώνια σχιστόπλακα. Δεν βρέθηκαν οστά. Περιείχε πιθανόν ταφή βρέφους με μία οινόχρηστη⁴⁰. Χρονολόγηση: Τέλη 3^{ου}-4^{ου} αι. μ.Χ.

Τάφος 17. Λακκοειδής, κατεστραμμένος. Δεν βρέθηκαν οστά. Κτερίσματα: μία οινόχρηστη. Χρονολόγηση: 5^{ος}-6^{ος} αι. μ.Χ.

Τάφος 18. Λακκοειδής με εσωτερικές διαστάσεις 1,20x0,70μ. Προσανατολισμός Α-Δ. Καλυπτόταν από μία ορθογώνια πλάκα και δύο τμήματα από κιονίσκους με ραβδώσεις. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος εκτάδην με την κεφαλή δυτικά. Δεν υπήρχαν κτερίσματα. Χρονολόγηση: δεν υπάρχουν στοιχεία για τη χρονολόγηση της ταφής.

Τάφος 27. Λακκοειδής με εσωτερικές διαστάσεις 0,77 × 0,35μ. Προσανατολισμός ΝΑ-ΒΔ. Καλυπτόταν από δύο κεραμίδες με σχέδια από δακτυλίες. Ελάχιστα ίχνη οστών από παιδική ταφή. Κτερίσματα: μία τριφυλλόστομη οινόχρηστη⁴¹ (εικ. 7, ΜΣΧ 3514). Χρονολόγηση: 6^{ος} αι. μ.Χ.

Τάφος 29. Λακκοειδής με εσωτερικές διαστάσεις 1,85 × 0,62μ. Προσανατολισμός Α-Δ. Καλυπτόταν από αρχιτεκτονικά μέλη και σχιστόπλακες. Περιείχε έναν ενήλικα με την κεφαλή δυτικά εκτάδην με τα χέρια σταυρωμένα στο ύψος της λεκάνης. Δεν υπήρχαν κτερίσματα. Χρονολόγηση: δεν υπάρχουν στοιχεία για τη χρονολόγηση της ταφής.

Τάφος 30. Λακκοειδής με εσωτερικές διαστάσεις 1,00x0,65μ. Κατεστραμμένος, δεν έσωζε καλυπτήριες. Χρονολόγηση: δεν υπάρχουν στοιχεία για τη χρονολόγηση της ταφής.

Τάφος 33. Λακκοειδής με εσωτερικές διαστάσεις 1,05 × 0,45μ. Προσανατολισμός Α-Δ. Καλυπτόταν από σχιστολιθική πλάκα και αργούς λίθους. Έσωζε λίγα ίχνη από οστά νηπίου. Η ταφή ήταν ακτέριστη. Χρονολόγηση: πιθανόν υστερορωμαϊκή ταφή λόγω της θέσης δίπλα στην παιδική ταφή 27.

Τάφος 48. Λακκοειδής με εσωτερικές διαστάσεις 1,85 × 0,95μ. Προσανατολισμός ΝΔ-ΒΑ. Περιείχε μια ταφή ενήλικα τοποθετημένη εκτάδην σε ύπτια στάση. Η ταφή ήταν ακτέριστη και δεν έσωζε καλυπτήριες πλάκες. Πιθανόν ανήκει σε ταφή προγενέστερη από τις υστερορωμαϊκές ταφές του νεκροταφείου εφόσον βρέθηκε κάτω από τον κιβωτιόσχημο τάφο 42.

38. Ναλπάντης 2003, 103.

39. Για το γυάλινο αγγείο ΜΣΧ 3601, παράλληλο: Ναλπάντης 2003, ΒΥ 244/2, σχεδ. 17, πίν. 43. Isings 1957, Form 101. Hayes 1975, 144 αρ. 604.

40. ΜΣΧ 3497, παράλληλο: Ναλπάντης 2003, ΒΚ 4506/2, σχεδ. 3, πίν. 37, με διαφορετική λαβή.

41. ΜΣΧ 3514 παράλληλο: Οικονομίου-Lianado 2003, σχ. 91, αρ. κατ. 60, χρονολογείται στο τέλος του 6^{ου} αιώνα.

Τέσσερις ήταν οι λακκοειδείς τάφοι που είχαν κτεριστεί (Τ.5, 13, 17, 27). Βάσει των κτερισμάτων οι τάφοι αυτοί χρονολογούνται στην υστερορωμαϊκή περίοδο. Επτά από τους λακκοειδείς τάφους είχαν παιδικές ταφές ενώ οι τρεις υπόλοιποι φιλοξενούσαν από έναν ενήλικα.

ΕΓΧΥΤΡΙΣΜΟΙ ΣΕ ΚΥΨΕΛΕΣ

Η χρήση κυψελών για τον εγχυτρισμό νηπίων είναι σπάνια και οι δύο ταφές δηλώνουν την ύπαρξη μελισσοκομικής παραγωγής στο Δήλιον κατά την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας.

Τάφος 12 (εικ. 6). Εγχυτρισμός σε κυψέλη διαστάσεων 0,65 × 0,30μ. Ίχνη οστών. Η κυψέλη πλαισιωνόταν από δύο κάθετα τοποθετημένες κεραμίδες στο ανατολικό και δυτικό άκρο. Δεν υπήρχαν κτερίσματα.

Τάφος 14. Εγχυτρισμός σε κυψέλη διαστάσεων 1,05 × 0,50. Προσανατολισμός ΒΔ-ΝΑ. Η κυψέλη ήταν καλυμμένη από κεράμους κατά μήκος της. Δεν σώζει ίχνη οστών. Δεν υπήρχαν κτερίσματα.

Οι εγχυτρισμοί δεν μπορούν να χρονολογηθούν επακριβώς λόγω της απουσίας κτερισμάτων. Οι πίθοι είχαν επιφάνεια με παράλληλες αυλακώσεις και εγχάρακτες γραμμώσεις στο εσωτερικό τους. Το σχήμα μας επιτρέπει να τους τοποθετήσουμε στους ρωμαϊκούς-υστερορωμαϊκούς χρόνους⁴².

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΙΣ ΤΑΦΕΣ ΚΑΙ ΤΑ ΕΘΙΜΑ ΤΑΦΗΣ

Από τους 48 τάφους που ανασκάφηκαν στην περίοδο 2000-2002 οι 34 ήταν κτερισμένοι ή περιείχαν υπολείμματα κτερισμάτων μετά τη σύλησή τους. Ακτέριστοι ήταν οι υπόλοιποι 14 (Τάφοι 10, 11, 12, 14, 15, 18, 24, 25, 27, 29, 30, 33, 43, 48). Πολλαπλούς ενταφιασμούς περιείχαν 19 κιβωτιόσχημοι τάφοι, ενώ ενδέχεται να περιείχαν και άλλοι κιβωτιόσχημοι το περιεχόμενο των οποίων βρέθηκε αναμοχλευμένο λόγω της σύλησης ή καταστροφής. Οι λακκοειδείς, οι κεραμοσκεπείς και οι εγχυτρισμοί περιείχαν έναν ενταφιασμό. Οι πολλαπλοί ενταφιασμοί περιείχαν από 2 έως και περί τους 12 νεκρούς. Βάσει του αριθμού των κτερισμάτων, όπου φυσικά σώζονται, αναλογούν συνήθως 1-2 αγγεία ανά νεκρό (Τάφοι 4, 19, 23, 26, 41 κ.α.). Δεν απουσιάζουν όμως οι περιπτώσεις πιο πλούσιων σε κτερίσματα τάφων (Τάφος 38 με 21 αγγεία για 4 πιθανόν νεκρούς, Τάφος 28 με 14 αγγεία για δύο ενταφιασμούς). Παρότι δεν υπάρχει νομισματική μαρτυρία, και η χρονολόγηση των τάφων βάσει της τυπολογίας των αγγείων δεν μπορεί να είναι απόλυτα ακριβής, είναι πιθανό οι τάφοι να χρησιμοποιούνταν για περισσότερες από μία γενιές. Ο τάφος 28 δείχνει να έχει επαναχρησιμοποιηθεί, εφόσον συνυπάρχει γυάλινη οινοχόη του 4ου αιώνα μ.Χ. με αγγεία και χάλκινη πόρπη του βου-αρχές 7ου αιώνα μ.Χ. Στο εσωτερικό των τάφων εκτός από τα μικρά αγγεία που ενδεχομένως περιείχαν αρωματικά έλαια και προσφορές για τους νεκρούς βρέθηκαν αρκετά όστρακα αμφορέων και μαγειρικών αγγείων (χύτρες) που σχετίζονται με τα νεκρόδειπνα που τελούνταν πάνω από τον τάφο⁴³. Ακόμα αρκετά όστρακα λύχνων που ενδεχομένως τοποθετούνταν γύρω και πάνω στον τάφο.

Στους τάφους που περιείχαν έναν νεκρό ο σκελετός βρισκόταν σε ύπτια εκτεταμένη θέση

42. Jones 1976, 80-91. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 135.

43. Μαρκή 2006, 206-210. Laskaris 2004, 319.

με τα χέρια παράλληλα προς τον κορμό. Πολλοί κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι περιείχαν πολλαπλές ταφές. Οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι με το κεφάλι προς τη δύση, εκτεταμένοι κατά μήκος του τάφου αλλά αμελώς τοποθετημένοι. Σε λίγες περιπτώσεις, Τάφοι 28, 26, 39, οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί με σχετική επιμέλεια ο ένας δίπλα στον άλλον κατά μήκος του τάφου. Στα κατώτερα στρώματα των τάφων με επάλληλες ταφές τα οστά είναι διαταραγμένα και τραβηγμένα προς το κέντρο και την ανατολική πλευρά για να δημιουργηθεί χώρος για νέες ταφές. Στον τάφο 4 εντοπίστηκε παιδική ταφή μαζί με ταφές ενηλίκων, γεγονός που πιθανόν δηλώνει οικογενειακό τάφο⁴⁴.

Αξιοσημείωτος είναι ο αριθμός των 11 παιδικών ταφών (ποσοστό 22,9%) που εντοπίστηκε στο νεκροταφείο δηλώνοντας το σχετικά μεγάλο ποσοστό παιδικής θνησιμότητας στη ρωμαϊκή και υστερορωμαϊκή περίοδο. Οι περισσότερες παιδικές ταφές (Τάφοι 11, 12, 14, 27, 30, 33), ήταν συγκεντρωμένες στο κέντρο του χώρου όπου εκτεινόταν το νεκροταφείο (βλ. **εικ. 1**), υπήρχαν όμως και κάποιες (Τάφος 13) τοποθετημένες ανάμεσα σε ταφές ενηλίκων. 6 τάφοι νηπίων και παιδιών ήταν λακκοειδείς, 3 κεραμοσκεπείς και 2 εγχυτρισμοί. Έφεραν ως κτέρισμα συνήθως ένα αγγείο (Τάφοι 9, 13, 27, 44) ή ήταν ακτέριστοι.

34 από τους 48 τάφους ήταν κιβωτιόσχημοι (70,8%), 10 λακκοειδείς (20,8%), 6 κεραμοσκεπείς (12,5%) και 2 εγχυτρισμοί (4,16%). Υπάρχουν δύο συστάδες κτιστών κιβωτιόσχημων τάφων (Τάφοι 1-4 και Τάφοι 40-46-47), δύο δίδυμοι καμαροσκεπείς (34-35, 36-37) και ένας δίδυμος κιβωτιόσχημος τάφος (Τάφος 39-45). Οι Τάφοι 7 και 8 εντάσσονταν σε περίβολο.

Οι περισσότεροι τάφοι είχαν προσανατολισμό Α-Δ, ενώ λιγότεροι ΒΑ-ΝΔ ή ΒΔ-ΝΑ. Ο προσανατολισμός σχετίζεται με την ύστερη χρονολόγηση πολλών από τους τάφους. Οι 47 τάφοι που ανασκάφηκαν στο Λόφο Αγριλέζα βρίσκονταν διάσπαρτοι στην κορυφογραμμή του λόφου στην ανατολική πλαγιά του λόφου ενώ ένας τάφος, ο τάφος 43, βρέθηκε αρκετά μακρύτερα από τους υπόλοιπους, στη δυτική πλευρά του λόφου.

ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

Κεραμική

Τα πιο πολυπληθή κτερίσματα ήταν τα μικρού μεγέθους αγγεία (ύψους 0,10-0,14μ.) όπως οινοχόες (**εικ. 7, 8, 9**), ληκύθια (**εικ. 7, 8**), κύπελλα (**εικ. 8, 10**) και λιγότεροι λύχνοι (**εικ. 11**), ενώ απουσιάζουν μεγαλύτερου μεγέθους οινοχόες, συχνές ως κτέρισμα στους τάφους της Αγοράς των Αθηνών⁴⁵, στο Άργος⁴⁶, στην Αττική κλπ.. Ο πηλός των περισσότερων αγγείων έχει χρώμα 5YR 6/6 ερυθροκίτρινο με 7.5YR 7/4 ρόδινο, είναι σχετικά μαλακός, καθαρός, με μικρά ασβεστολιθικά εγκλείσματα και ελάχιστη μίκα. Η ανθεκτικότητα των αγγείων ποικίλει, ανάλογα και με τις συνθήκες όπτησης, εφόσον πολλά αγγεία απολεπίστηκαν ή είχαν αποσθαιρωθεί στο ταφικό περιβάλλον. Η χαμηλή ανθεκτικότητα ορισμένων αγγείων που παράγονται από αυτόν τον πηλό δηλώνει πιθανόν τη μαζική παραγωγή και την ταφική τους χρήση. Παρόμοιος τύπος πηλού έχει εντοπιστεί και στην περιοχή της Τανάγρας. Στοιχείο που συνηγορεί στην ύπαρξη εργαστηρίου είναι το αμελές πλάσιμο πολλών και η άτεχνη ορισμένες φορές μίμηση των σχημάτων που κυριαρχούσαν την περίοδο αυτή στις κοντινές πόλεις.

44. Laskaris 2004, 289.

45. Robinson 1959.

46. Aupert 1980.

Εντυπωσιακή είναι η ομοιότητα πολλών σχημάτων με τα αγγεία που εντοπίστηκαν από τον Κεραμόπουλλο στις ανασκαφές παλαιοχριστιανικών τάφων στη Θήβα⁴⁷, με αγγεία από άλλες θέσεις της Βοιωτίας αλλά και η ομοιότητα με αγγεία που βρέθηκαν σε νεκροταφεία στην Αττική.

Χαρακτηριστικό στοιχείο όλων σχεδόν των αγγείων είναι η ταινιωτή λαβή με τις δύο εγχαράξεις και η χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση στα περισσότερα από αυτά. Απαντά διακόσμηση από λοξές εγχαράξεις με ακίδα στον ώμο του αγγείου (gouged) και σε σχήμα φύλλου σε κύπελλο (ΜΣΧ 3516, **εικ. 10**) καθώς και διακόσμηση rouletting σε ληκύθια (ΜΣΧ 3307, **εικ. 7**). Επίχρυσμα καστανέρυθρο ή ερυθροκίτρινο καλύπτει το άνω τμήμα του αγγείου και το μεγαλύτερο τμήμα του σώματος στα περισσότερα όμως έχει απολεπιστεί. Χώρος παραγωγής της ομάδας αγγείων με κοινά χαρακτηριστικά ως προς τον πηλό και το σχήμα ήταν πιθανόν η Βοιωτία. Απαντούν λίγα αγγεία με πιθανή προέλευση από την Αττική και άλλες θέσεις της Στερεάς, Θεσσαλίας και ΒΑ Πελοποννήσου.

Άλλα κτερίσματα

Ως κτερίσματα απαντούν εξαρτήματα ένδυσης, τα κοσμήματα και τα αντικείμενα καλλωπισμού συνήθως από χαλκό και σπανιότερα από άργυρο ή και χρυσό. Συχνές είναι οι περόνες⁴⁸ (**εικ. 12**), τα χάλκινα κοχλιάρια (**εικ. 12**), τα χάλκινα ενώτια (**εικ. 12**). Οι τύποι των αντικειμένων αυτών δεν διαφέρουν από όσους απαντούν σε άλλες θέσεις του Ελλαδικού χώρου και της Μικράς Ασίας όπως η Κόρινθος, η Αττική, οι Σάρδεις και ως τύποι απαντούν από τον 4 έως και τον 7^ο αι. μ.Χ. Οι χάλκινες πόρπες ζώνης (**εικ. 12**) αποτελούν ένδειξη για την εμφάνιση ενός νέου τύπου ένδυσης που γίνεται συχνότερος από τον 6^ο αι. μ.Χ.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Εκτός από τους δύο κλασικούς κεραμοσκεπείς τάφους (16 και 21), οι υπόλοιπες ταφές που σώζουν κτερίσματα χρονολογούνται στην ύστερη ρωμαϊκή περίοδο. Η κεραμική και τα ακέραια αγγεία που βρέθηκαν κυρίως στους κτιστούς κιβωτιόσχημους τάφους χρονολογούνται στους 4^ο -6^ο και στις αρχές του 7^{ου} αι. μ.Χ. Κυρίως μέσα από τη χρονολόγηση της κεραμικής προκύπτει ότι οι περισσότερες ταφές χρονολογούνται στον 6^ο έως τις αρχές του 7^{ου} αι. γεγονός που πιθανόν αντικατοπτρίζει μια αύξηση του πληθυσμού στον παράλιο οικισμό του Δηλίου. Υπάρχουν ενδείξεις ότι αρκετές ταφές ήταν χριστιανικές. Εκτός από τους λύχνους με παραστάσεις σταυρού, χριστογράμματος και άλλων συμβόλων, έχουμε ακιδογραφίες με παραστάση σταυρού και πιθανές ευχές σε λίγες οινοχόες. Δείγμα χριστιανικών εθίμων είναι η τοποθέτηση των νεκρών με την κεφαλή προς τη δύση, ο προσανατολισμός των τάφων Α-Δ που ισχύει για τους περισσότερους τάφους του νεκροταφείου⁴⁹.

47. Κεραμόπουλλος 1926, 124-136.

48. Davidson 1952, πίν. 82.

49. Laskaris 2004, 290.

Η ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΧΡΗΣΗΣ ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ

Δεδομένου ότι η ανασκαφή περιορίστηκε σε όσους τάφους εντοπίστηκαν κατά τη διάνοιξη των δοκιμαστικών αυλάκων, καθώς και το ότι πολλοί τάφοι είχαν υποστεί καταστροφές από την εντατική καλλιέργεια του λόφου, ο αριθμός και το χρονολογικό φάσμα των τάφων αποδεικνύει ότι ο χώρος του λόφου χρησίμευε ως νεκροταφείο από την αρχαϊκή εποχή ως την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας. Η μεγαλύτερος αριθμός ταφών της ύστερης αρχαιότητας 3^{ος}-7^{ος} αι. μ.Χ., σε συνδυασμό με άλλες υστερορωμαϊκές ταφές που έχουν εντοπιστεί στον οικισμό του Δηλίου επιβεβαιώνουν την άνθιση του οικισμού στην περίοδο αυτή.

SUMMARY**A CEMETERY IN DELION, BOEOTIA***Ekaterini Chamilaki*

Delion, at the site of modern Dilesi, was a boeotian settlement situated at the coast of the Euboic Gulf, between Oropos and Aulis, and the main port of the city of Tanagra. Founded in the Classical period as a branch of the sanctuary of Apollo on Delos, it flourished as a sanctuary and a commercial center in Hellenistic, Roman and Late Roman times. Excavations revealed roman kilns for amphoras and tiles, hellenistic and roman stoas and complexes of shops, workhouses and baths. A large cemetery used from Archaic to the Late Roman times has been discovered in 2000-2002 on the low hill of Agrilesa, east of the settlement and 48 graves have been excavated. The majority of the graves date to the Late Roman period (3rd-7th century A.D.). There are 27 built cist graves, made of stones, stone blocks, bricks, mud and lime-plaster which can be divided into four types according to their masonry technique. 19 cist graves accommodate multiple burials of 2 to 12 deceased. 6 are tile-covered graves, 5 with tiles arranged in the form of a pediment (*kalyvites*) containing one inhumation, 2 are infant inhumations in beehives, 10 are pit graves and 2 are twin barrel-vaulted graves. The grave finds comprise mostly pottery, bronze jewellery and a few glass vessels. The most common pottery shapes are small jugs and lekythoi containing probably oil, used in funerary practices. They exhibit a great variety of shapes with influences from Attica, Thebes and mainland Greece, and some may be local products.

Most of the graves date from the 4th to the early 7th century A.D., suggesting a possible rise of population in Late Roman Delion. North African lamp types with crosses and Christian monograms, graffiti with the sign of the cross on some vases and the habit of placing the head of the deceased towards the west are signs of the Christian identity of some of the deceased.

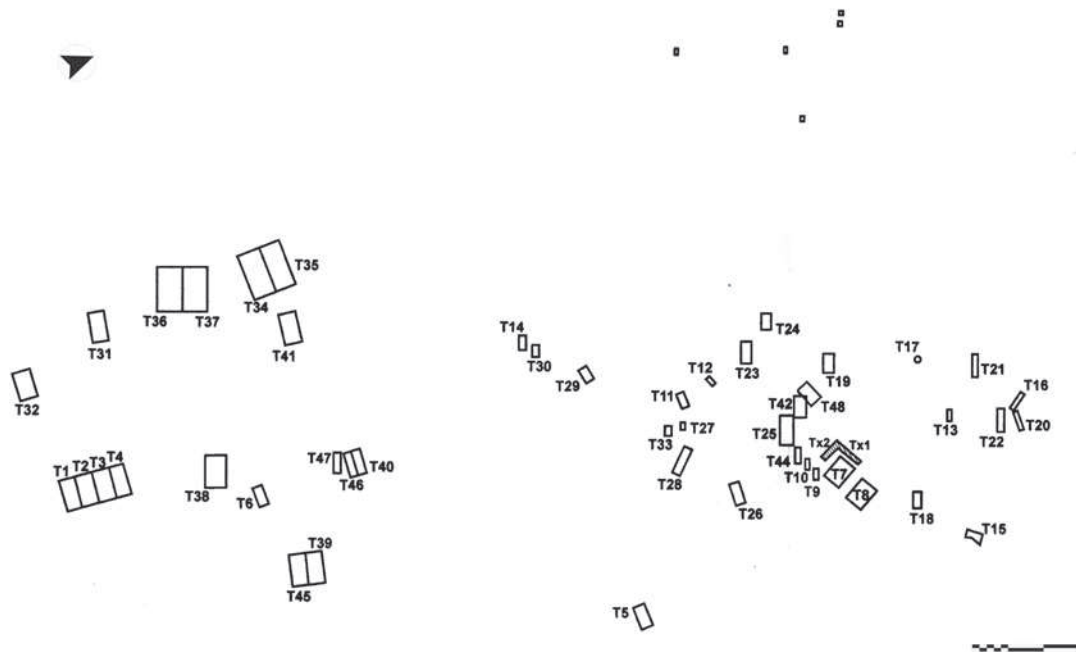
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

ΜΕΣΧ: Μουσείο Σχηματαρίου

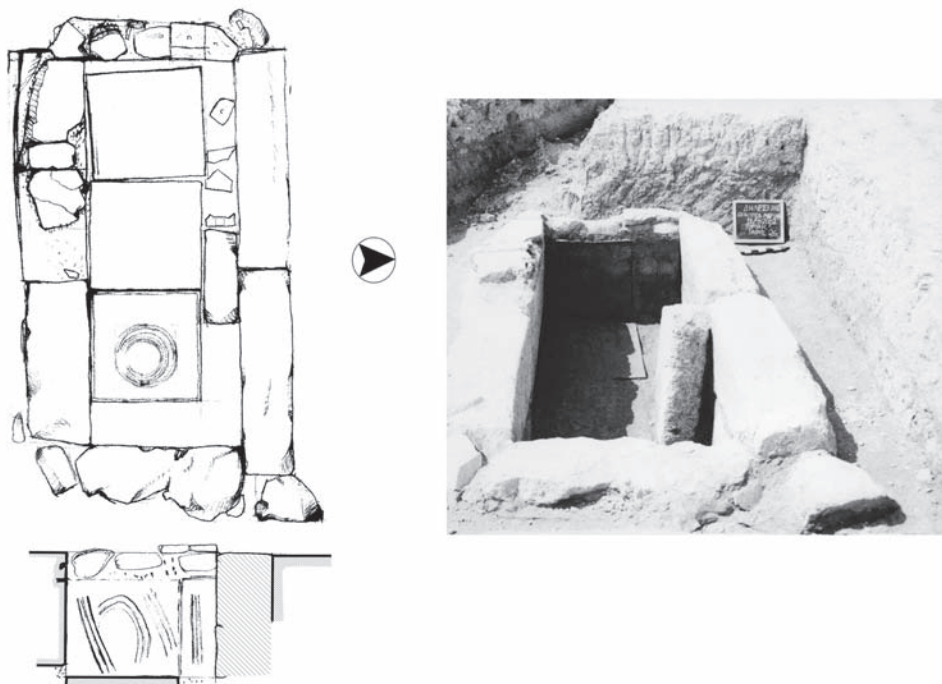
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Arveiller-Dulong V. – Nenna M.D., 2005. *Les verres antiques du Musée du Louvre II*, Paris.
- Aupert P., 1980. Objets de la vie quotidienne à Argos en 585 ap. J.-C., στο *Études Argiennes*, BCH Suppl.VI, 395-457.
- Brown A., 1905-6. Excavations at Schimatari and Dilisi in Boiotia , BSA 12, 95-100.
- Bintliff J.L. *et al.*, 2003. The Leiden-Ljubljana Tanagra Project: the 2003 season, *Pharos* 11, 35-44.
- Bintliff J.L – Farinetti E. *et al.*, (υπό έκδοση). The Tanagra Survey. Report of the 2002 season, *BCH* 2002.
- Csallány D., 1962. Byzantinische Schnallen und Gürtelbeschläge mit Maskenmuster, *ActaArchHung* 10, 55-65.
- Davidson G.R., 1952. *The minor objects, Corinth XII*, Princeton.
- Fossey J., 1988. *Topography and population of Ancient Boiotia*, Chicago.
- Hayes J., 1975. *Roman and Pre-Roman Glass in the Royal Ontario Museum*, Toronto.
- Hayes J.W., 1992. *Excavations at Saraçhane in Istanbul 2, The pottery*, Princeton.
- Isings C., 1957. *Roman glass from dated finds*, Groningen.
- Jones J.E., 1976. Hives and honey of Hymettus. Beekeeping in ancient Greece, *Archaeology* 29, 80-91.
- Karivieri A., 1996. *The Athenian lamp industry in Late Antiquity*, Helsinki.
- Κεραμόπουλλος Α.Δ., 1926. Παλαιαί χριστιανικά και βυζαντινικά ταφάι εν Θήβαις, *ΑΔ* 10, 124-136.
- Laskaris N., 2004. *Monuments funéraires paléochrétiens (et byzantins) de Grèce*, Αθήνα.
- Μαρκή Ε., 2006. *Η Νεκρόπολη της Θεσσαλονίκης στους υστερορωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους*, Αθήνα.
- Ναλπάντης Δ., 2003. *Ανασκαφή στο Οικόπεδο του Μουσείου Βυζαντινού πολιτισμού στη Θεσσαλονίκη*, Αθήνα.
- Οικονομου-Lianado A., 2003. Argos Paléochrétienne. Contribution à l'étude du Péloponnèse Byzantin, Oxford.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή Δ. (επιμ.), 2002. *Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο, Θεσσαλονίκη, Λευκός Πύργος Οκτώβριος 2001- Ιανουάριος 2002*, Αθήνα.
- Πέννας Χ.Ι., 1980. Παλαιοχριστιανικές ταφές στους Φιλίππους, στο *Α΄ Τοπικό Συμπόσιο, Η Καβάλα και η περιοχή της (Καβάλα 18-20 Απριλίου 1977)*, Θεσσαλονίκη, 437-442.
- Petridis P., 1996. Das frühchristliche Delphi. Die keramischen Zeugnisse, στο *Maab, M. (επιμ.), Delphi Orakel am Nabel der Welt*, Sigmaringen, 121-124.
- Πιτερός Χρ.Ι., 2000. Ανασκαφή στωικού οικοδομήματος στο Δήλεσι και το ιερό του Δηλίου Απόλλωνα, *ΕΕΒΜ*, Γ', τευχ. α', 592-623.
- Πούλου-Παπαδημητρίου Ν., 2004. Οι Χάλκινες Πόρπες, στο *Θέμελης Π. (επιμ.), Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερα, Τομέας Ι. Α΄ Τόμος*, Αθήνα, 234-246.

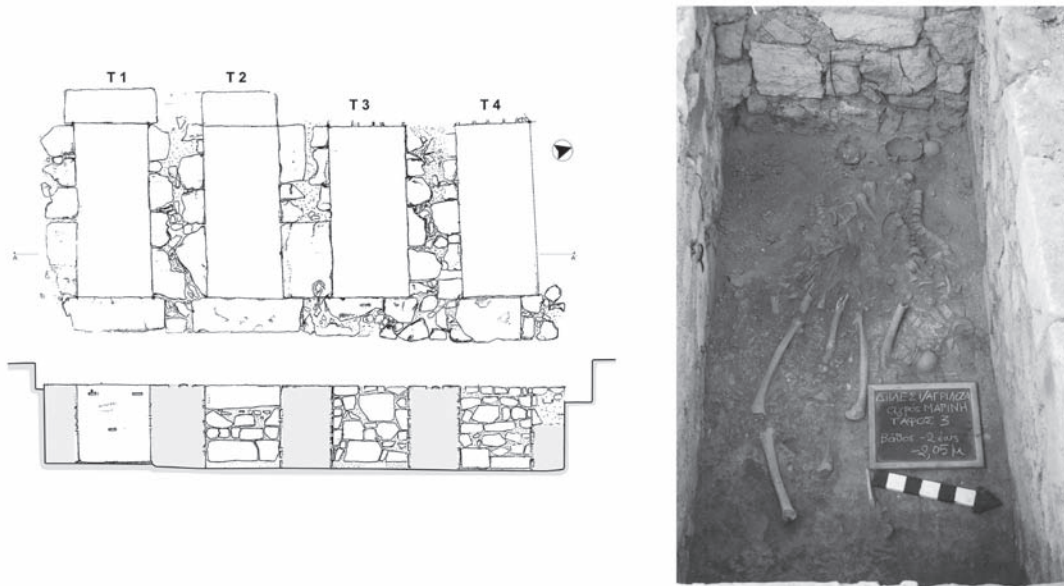
- Riley J.A., 1979. The coarse pottery from Berenice, στο *Excavations at Sidi Khrebish, Bengazi (Berenice)*, τ. II, Tripoli, 91-467.
- Robinson H., 1959. *Pottery of the Roman Period, chronology. The Athenian Agora V*, Princeton.
- Schläger H. – Blackmann D.J. – Schäfer J., 1968. Der Hafen von Anthedon, mit Beiträgen zur Topographie und Geschichte der Stadt, *AA* 83, 21-102.
- Σταμπολίδης Ν.-Παρλαμά Λ. (επιμ.), 2003. *Η Πόλη κάτω από την Πόλη. Ευρήματα από τις ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου των Αθηνών²*, Αθήνα.
- Θρεψιάδης Ι., 1971. Χριστιανικοί τάφοι κατά την ανατολική κλιτύν του λόφου των Μουσών, *ΑΕ* 1971, 10-11.
- Waldbaum J., 1983. *Metalwork from Sardis, The finds through 1974*, Cambridge Massachussets.
- Wiseman J., 1966. Excavations at Corinth, The Gymnasium area, *Hesperia* 35, 402-428.
- Χαμηλάκη Κ., (υπό έκδοση), Ταφικά σύνολα υστερορωμαϊκών χρόνων από νεκροταφείο στο Δήλιον Βοιωτίας. Πρώτες παρατηρήσεις, στο *Επιστημονική συνάντηση για την κεραμική της ύστερης αρχαιότητας στον Ελλαδικό χώρο (3^{ος}-7^{ος} αι.)*, Θεσσαλονίκη 12-16 Νοεμβρίου 2006, Θεσσαλονίκη.
- Χαραμή Α., 1995. *ΑΔ* 50, *Χρονικά*, 305.
- Χαραμή Α., 1996. *ΑΔ* 51, *Χρονικά*, 279-284.
- Yangaki A.G., 2005. *La céramique des IVe-VIIIe siècles ap. J.-C. d'Eleutherna*, Rethymne.

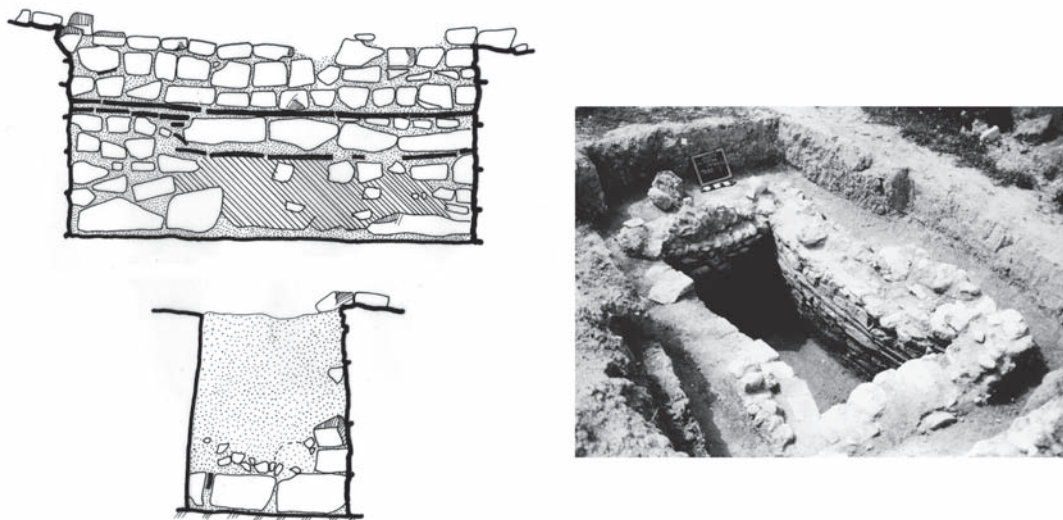
Εικ. 1. Κάτοψη του νεκροταφείου στο λόφο Αγριλέζα στο Δήλεσι.

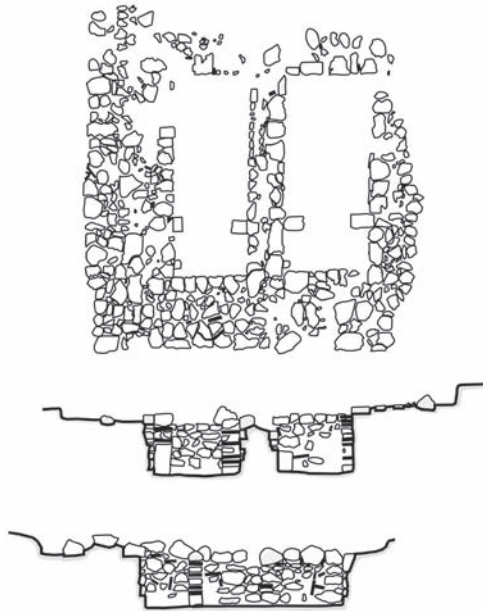
Εικ. 2. Ο κιβωτιόσημος Τάφος 26.

Εικ. 3. Αριστερά, το συγκρότημα κιβωτιόσχημων τάφων 1-4. Δεξιά το εσωτερικό του Τάφου 3.

Εικ. 4. Αριστερά, τομή του κιβωτιόσχημου Τάφου 32. Δεξιά, ο κιβωτιόσχημος Τάφος 31.

Εικ. 5. Ο καμαροσκεπής Τάφος 34-35.

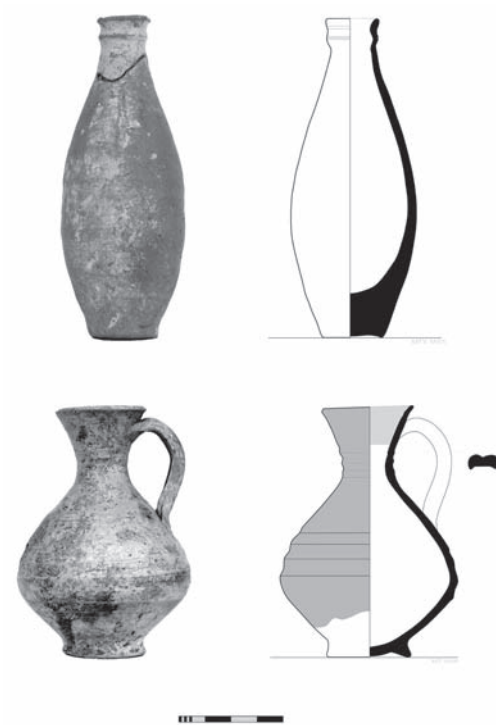
Εικ. 6. Επάνω αριστερά, ο λακκοειδής Τάφος 13, επάνω δεξιά, ο κεραμοσκεπής Τάφος 15, κάτω, Τάφος 12, εγχυτρισμός σε κυψέλη.

Εικ. 7. Επάνω, Τάφος 4, ληκύθιο ΜΣΧ 3307, κάτω Τάφος 27, οινοχόη ΜΣΧ 3514.

Εικ. 8. Τάφος 8, αριστερά οινοχόη ΜΣΧ 3492, δεξιά ληκύθιο ΜΣΧ 3489, κάτω ΜΣΧ κύπελλο ΜΣΧ 3486.

Εικ. 9. Τάφος 19, επάνω, ευλογία ΜΣΧ 3503, κάτω οινοχόη ΜΣΧ 3498.

Εικ. 10. Επάνω, Τάφος 5, αριστερά αμφορίσκος ΜΣΧ 3456, δεξιά γυάλινο μυροδοχείο ΜΣΧ 3601. Κάτω αριστερά, Τάφος 26, κύπελλο ΜΣΧ 3516, δεξιά, Τάφος 6, οινοχόη 3460.

Εικ. 11. Τάφος 36, επάνω λύχνος ΜΣΧ 3310, κάτω λύχνος ΜΣΧ 3309.

ΜΣΧ 3318

ΜΣΧ 3312

ΜΣΧ 3323

ΜΣΧ 3558

ΜΣΧ 3603

ΜΣΧ 3604

Εικ. 12. Χάλκινα κοσμήματα και πόρπες.

LE ULTIME ATTIVITÀ DEL GRUPPO ITALIANO: ANTICIPAZIONI SUL SISTEMA DIFENSIVO DELLA POLIS MELITEIA

Floriana Cantarelli

Ringrazio il Comitato Scientifico del Convegno. Inizio con una carta che evidenzia la posizione delle poleis e degli insediamenti fortificati (**fig. 1**) nel territorio corrispondente ad una parte dell'attuale Nomos della Ftiotide; una parte di questi insediamenti è stata individuata mediante i surveys che il nostro Gruppo ha effettuato con la supervisione della 14esima E.P.K.A. di Lamia.

Tra le ultime attività ricordo, nel 2002, la collaborazione con la dott.ssa Chrisoula Fouda, incaricata dalla 14esima Eforia (durante la Direzione dell'Eforos Dott.ssa Nina Kyparissi-Apostolika¹) per il rilievo di due edifici da me individuati nel 1992 in punti entrambi corrispondenti alla linea degli antichi confini di Meliteia. Il rilevamento mediante GPS delle coordinate geografiche delle aree di interesse archeologico o topografico individuate nel corso dei precedenti lavori ha consentito, nel 2003, di definire meglio il quadro complessivo dei dati archeologici riguardanti il grande territorio della polis Meliteia e le principali connessioni geostoriche, economiche e topografiche e archeologiche tra Meliteia e le poleis che la circondavano e sulle quali esercitò un'indubbia egemonia. I risultati complessivi di studi miei e di indagini svolte con i Colleghi del Gruppo italiano saranno fra breve disponibili², in questa sede vorrei illustrare alcuni aspetti concreti del sistema difensivo di Meliteia.

A differenza di altri centri ellenici che avevano avuto origine in epoca protostorica o arcaica, la scelta del luogo non era stata particolarmente strategica, in quanto, la posizione della città, su una propaggine collinare (h massima di 605m) che degrada dal versante settentrionale dell'Othrys alla piana (pianura alta, quota media di 400m slm), di per sé non rendeva Meliteia particolarmente protetta, la forma dell'acropoli è grosso modo triangolare, il lato di base, quello settentrionale, era il più facilmente attaccabile, ma anche gli altri lati presentavano pericoli consistenti. Il lato ovest era separato dal colle adiacente solo da un modesto avvallamento e dal corso di un torrente alimentato da alcune linee d'acqua. Poco più a ovest anche il vallone del Melitorrema non costituiva un ostacolo significativo. basti pensare che il percorso dell'antica pedemontana settentrionale dell'Othrys (con andamento E/O) è tuttora percorso dai pastori che possono attraversare facilmente il torrente 400m ca. più a sud rispetto al ponte che ora se-

1. Che desideriamo ringraziare vivamente per i rapporti di collaborazione scientifica che hanno reso possibile il completamento di attività di documentazione necessarie.

2. Nel volume in corso di stampa F. Cantarelli *et al.*, *Acaia Ftiotide I. Indagini geostoriche, topografiche e archeologiche* (editore Rubbettino, Soveria-Mannelli, Cosenza).

gna l'ingresso al villaggio moderno. L'altro lato del triangolo, quello orientale, è apparentemente più sicuro in quanto in parte nettamente separato dal colle adiacente (detto Stronghili per la sua forma circolare) dal corso dello Skuritsorema, che nella piana affluisce nel Fyliadorrema, in realtà risalendo il vallone si accede facilmente al pianoro di Haghios Gheorghios, sede del santuario di Artemis e di Aspalís³ celebrato da Nicandro ove abbiamo rilevato numerosi edifici, tra i quali quattro templi o sacelli, proseguendo verso sud, inoltre, si accede a due dei valichi minori dell'Othrys (quello che procede verso Dybri e quello che procede per Palaiochorion)⁴ che consentivano facili collegamenti con il golfo Maliakos e la Grecia centrale.

Tutto questo significa che la ragione per la quale si era formata Melitaia era molto più importante della sua poco difendibile posizione geografica: la compresenza di una piana coltivabile ricca di acque, la vicinanza dei pascoli dell'Othrys e soprattutto le aree minerarie (rame, ma anche ferro) furono ragioni più forti dei pericoli da affrontare per garantire la difesa. Gli abitanti furono dunque sempre impegnati in un grande e continuo sforzo, per dotare il territorio e l'acropoli di notevoli difese.

Della più antica cinta dell'acropoli⁵ rimangono solo piccoli tratti nel lato sud, databili al VII o VI a.C. Ad una progettazione architettonica grandiosa corrispose successivamente la grande cerchia ad emplekton, lunga ca. 3.700m e larga in media 3,08 m, databile tra la fine del V e gli inizi del IV a.C. Le mura circondano le pendici N-O, N e N-E, dell'acropoli, l'anello si chiude alla sommità della collina (605m slm), ove la superficie spianata artificialmente è occupata a E da alcuni piccoli edifici e dall'acquedotto, mentre a Ovest una serie di muri fanno ipotizzare la presenza di una piccola fortezza più antica poi dismessa, qui i livelli del suolo sono alterati e rimescolati da successivi interventi, in alcuni punti si nota lungo questi muri la presenza di frammenti ceramici di diverse fasi, neolitiche, classiche ed ellenistiche. Questa piccola area fu probabilmente riutilizzata come spazio abitativo, come si deduce dalla presenza di abbondante ceramica domestica e di alcuni pesi da telaio.

Ad una quota inferiore di circa sessanta metri rispetto alla sommità dell'acropoli, lungo l'arco settentrionale rivolto a N-O, N e S-O, un aggere rinforzato da una muratura a blocchi irregolari protegge la sommità dell'acropoli e l'acquedotto. Si è così chiarito uno dei punti lasciati incerti nel capolavoro di F. Stählin⁶ circa le mura di Meliteia, vale a dire l'esistenza o meno di una doppia cerchia. Il nostro rilievo delle mura ha inoltre consentito di correggere il disegno di Stählin (per altro complessivamente di ottimo livello se si pensa che fu fatto con l'uso del metro, della bussola e dell'altimetro) nel lato orientale, ove un tratto era probabilmente crollato già in epoca antica, in seguito ad un terremoto o semplicemente a causa del dilavamento del fianco collinare, in questo tratto il muro a emplekton non fu ricostruito, mentre si notano i resti della costruzione di una semplice muratura sostitutiva lungo una linea più interna.

La genialità del sistema difensivo delle mura (che salvarono con la loro imponenza la città dall'assedio di Filippo V nel 217 a.C.) si esplicò anche con un eccezionale e meticoloso sistema di punti di controllo e fortezze che proteggevano la polis ed il suo territorio.

A sud per il controllo del valico (usato anche per la piccola transumanza verso i pascoli

3. Per tutti gli aspetti concernenti il mito di questa Artemis e la topografia del santuario, Vedi, il volume in corso di stampa sopra citato, *Acaia Ftiotide I*.

4. Cantarelli 1992, 302-328.

5. La descrizione della cinta di epoca arcaica e di quella di epoca classica sarà pubblicata con il rilievo nel volume F. Cantarelli *et al.*, *Acaia Ftiotide II*. Meliteia e Pereia (in corso di elaborazione).

6. Stählin 1924, 162-164 e, fig. 17.

dell'Othrys) dell'altopiano di Agkaditsa fu costruita la fortezza del Palaiokastron, sulla cima dello Xerobouni Melitaia (il maggiore) alto 1070, da dove si controllava la fortezza di Antinita (a guardia del valico principale dell'Othrys, il valico detto Fourka o Derbeni, anche il percorso verso Narthakion o verso la fortezza che abbiamo chiamato il Palaiokastron a sud-est di Dybri, che io identifico con l'antica Pras menzionata da Senofonte). Nella sella dello Xerobouni (il minore), da dove si può vedere la rocca della polis Thaumakói vi erano sino a pochi anni or sono i resti della sostruzione di una piccola torre quadrata che dominava il sottostante santuario di Artemis, al centro del quale, un rilievo roccioso, denominato Blachos, presenta in alcuni punti tracce di una piccola cinta. Più verso nord ma prima di giungere all'acropoli di Melitaia si trovavano i resti di una piccola torre circolare, su uno sperone che dominava il vallone dello Skuritsorema e l'area del possibile accesso settentrionale al santuario.

Ho fatto notare all'inizio che l'area settentrionale della chora di Meliteia non era facilmente difendibile, ecco dunque la necessità che il confine settentrionale tra Melitaia e la polis Pereia (nella carta geografica è indicata con il toponimo Kastro, 1,7 km a S-E di Petrotò), anteriormente all'accordo per la messa in comune dei due territori, sfruttasse la posizione del sistema collinare denominato Pyrgaki, sulla cima di uno di questi quattro colli fu costruito l'Hermaion⁷, (fig. 2-4) che costituiva un luogo di culto all'interno di un edificio simile a una torre di guardia quasi quadrata (lunghezza, 14,60m, larghezza, 14m) che domina un tratto del corso dell'Enipeus e buona parte della chora a nord della polis.

Una volta deciso l'accordo tra Meliteia e Pereia, anche la piccola rocca di Bouzi (le tracce, ora scomparse, erano ancora visibili ai tempi di Stählin) fu disponibile per la difesa degli abitanti di entrambe le città.

A Ovest di Meliteia, a guardia anche dell'area mineraria di Makrolibadon, un importante punto di controllo fu costruito sulla vetta del monte Profitis Ilias (h 1090m), mentre, sino al limite occidentale del territorio meliteese e allo sbocco settentrionale del grande valico di Derbeni un importante postazione di controllo si trovava sulla sommità dei due colli Phylakion (h 900m ca.), a protezione anche della sottostante area mineraria di Palamas.

Ai limiti orientali della chora di Meliteia la difesa non fu realizzata con strutture difensive particolari, ma avvalendosi di una forma di alleanza con una piccola e anch'essa molto antica polis confinante, Phyladon, situata tra le alture della Bouna Gouras. In tal modo Meliteia poteva utilizzare un importante punto di visuale come la vetta dell'Ypaton (ora denominato Profitis Ilias, presso il villaggio moderno di Mantasià), dal quale è visibile verso est l'acropoli di Phyladon, verso nord una parte del territorio di Peuma e Pereia, verso ovest Bouzi, l'Hermaion, Thaumakoi, l'Enipeus, la piana meliteese, verso sud Meliteia e l'arco dell'Othrys, nel quale si notano le vette dell'altro monte denominato Profitis Ilias e del Makrolibadon.

Tale forma di alleanza portò progressivamente ad un'egemonia di Melitaia, d'altro canto, la piccola Phyladon, al centro di un territorio importante strategicamente ma poco adatto per le coltivazioni cerealicole, poté, grazie a Meliteia, far valere meglio i propri interessi in una disputa di confine con la polis Peuma⁸.

7. Il rilievo dell'Hermaion sarà descritto nel volume *Acaia Ftiotide II*.

8. L'acropoli dell'antica Peuma domina l'attuale villaggio di Kallithea, a nord-est dell'Enipeus. Per le questioni dei confini rinvio per gli aspetti storico-giuridici a: Magneto 1997, 179-186; 187-195; per gli aspetti topografici rinvio alle schede contenute nel mio volume in corso di stampa, *Acaia Ftiotide I*, e al successivo volume II, dove pubblicherò la ricostruzione di tali confini in base ai miei studi storici e ai nostri surveys; tale ricostruzione modifica in parte le conclusioni di Stählin (Stählin 1914, 83-103).

Il settore sud-orientale del territorio di Meliteia, ricchissimo di aree insediative dalla protostoria all'età ellenistica, corrisponde all'importante valle del Rematorrema (detto anche Noechororrema), nella quale vi era l'area mineraria di Dasos, sia la valle, sia l'area mineraria erano controllate dalla fortezza del Keramochori, costruita da Meliteia su un promontorio roccioso del versante settentrionale dell'Othrys, punto dal quale si domina uno straordinario scenario del territorio meliteese, mentre l'opposto versante montano apparteneva al territorio della polis Narthakion.

Il capolavoro del sistema difensivo meliteese fu completato in epoca ellenistica con un punto di controllo⁹ dominante il versante meridionale dell'Othrys, sulla vetta denominata Haghia Marina (h 1150m slm), (**fig. 5-7**). Un edificio di epoca ellenistica, da me individuato nel 1992, identificabile molto probabilmente con un tempio¹⁰, fu costruito sulla roccia di un piccolo castelliere, da questo punto si controllavano, verso nord, i pascoli di Liakrorrachi (tuttora vi afferrisce il bestiame transumante proveniente dalla valle del Rematorrema o dalla piana di Meliteia), mentre verso sud si dominava il valico dell'Othrys passante per Longhitsion, il colle del Palaiokastron (2,8 a S-E dell'attuale paese di Longhitsion) appartenente alla polis Narthakion.

9. Costruito in un'area che probabilmente in epoca arcaica era appartenuta al territorio della polis confinante, Phyladon.

10. La descrizione particolareggiata sarà pubblicata in *Acaia Ftiotide II*. L'ipotesi si basa su due elementi: il primo è che all'interno del perimetro dell'edificio antico fu costruito alla fine del XIX secolo una chiesetta (ad H. Marina), il secondo è che all'interno della chiesetta (come ci hanno detto alcuni pastori di Longhitsion, da noi incontrati nel luglio 1992 mentre cercavamo il Palaiokastron di Longhitsion) erano custodite lastre di marmo incritte, che furono rubate nell'inverno del 1991).

RESUMÉ

LES ACTIVITES RECENTES DE L'EQUIPE ITALIENNE : REFLEXIONS SUR LE SYSTEME DEFENSIF DE LA POLIS DE MELITEIA

Florianna Cantarelli

Les activités 2002-2003 de l'équipe italienne dans la Phtiotide que j'ai coordonnées (une collaboration avec la 14e Ephorie d'antiquités Préhistoriques et Classiques de Lamia) furent:

- Participation au relèvement de deux importants édifices qui furent découverts pendant l'été 1992.
- Relèvement avec le GPS de presque tous les lieux d'intérêt archéologique et géohistorique où nous avons réalisé les prospections de surface pendant les recherches.

Les activités ont permis de réfléchir sur la *chora* de l'ancienne polis Méliteia et sur son système de défense. Le premier des deux édifices relevés, l'Hermaion, est mentionné dans l'inscription des confins Méliteia-Péreaia; F. Stählin ne réussit pas de le trouver, mais avait prévu qu'il pouvait être sur une des collines nommées Pyrgaki.

Il s'agit d'un temple-fortin placé à la frontière entre les *poleis* Méliteia et Péreaia, frontière éliminée pendant l'époque hellénistique. Le second édifice est sur un sommet de l'Othrys (h 1150 m, à nord-est du village de Longhitsion), à la limite sud d'un territoire appartenant en origine à la polis Phyladon et de l'époque hellénistique à la polis Méliteia. Ici fut bâti pendant le XIXe siècle la petite église de Haghia Marina. Il s'agit probablement d'un temple. Le site aurait aussi une fonction de contrôle de l'immense vue sur le versant sud de l'Othrys, sur le passage de Longhitsion et sur le petit Palaiokastron, 3 km ca. à est du village de Longhitsion.

Méleteia se trouvait près des mines de cuivre et au débouché d'un passage de l'Othrys dans la plaine au nord, une position en soi pas très sûre ; la polis pouvait donc l'emporter sur les périls seulement au moyen d'un complexe système de forteresses et tours de gard. Les murs de l'acropole étaient ainsi imposants que Philippe V ne réussit pas à s'emparer de la ville de Méleteia.

Après le 196 avant J.C. le système des fortifications de Méleteia tombe en décadence à cause des choix économiques et politiques romaines, qui, en favorisant la polis Narthakion, portent de préjudice à la frontière méridionale de la *chora* de la polis.

BIBLIOGRAFIA

- Cantarelli F., 1992. Tessaglia meridionale. Ricerche storico-topografiche. Il primo ciclo delle indagini (1989-1991). I sistemi viari antichi, *Bollettino di Archaeologia* 16-18, 303-328.
- Magnetto, A. 1997. *Gli arbitrati interstatali greci. Introduzione, testo critico, traduzione, commento e indici 2. Dal 337 al 196 a.C.*, Pisa.
- Stählin F., 1914. Grenzen von Meliteia, Pereia, Peumata und Chalai, *AM* 39, 83-103.
- Stählin F., 1924. *Das hellenische Thessalien: Landeskundliche und Geschichtliche beschreibung Thessaliens in der hellenischen und romischen Zeit*, Stuttgart.

Fig. 1. Le poleis (simbolo quadrato) e le fortificazioni (simbolo rotondo) nell'antica Acaia Ftiotide centro-occidentale.

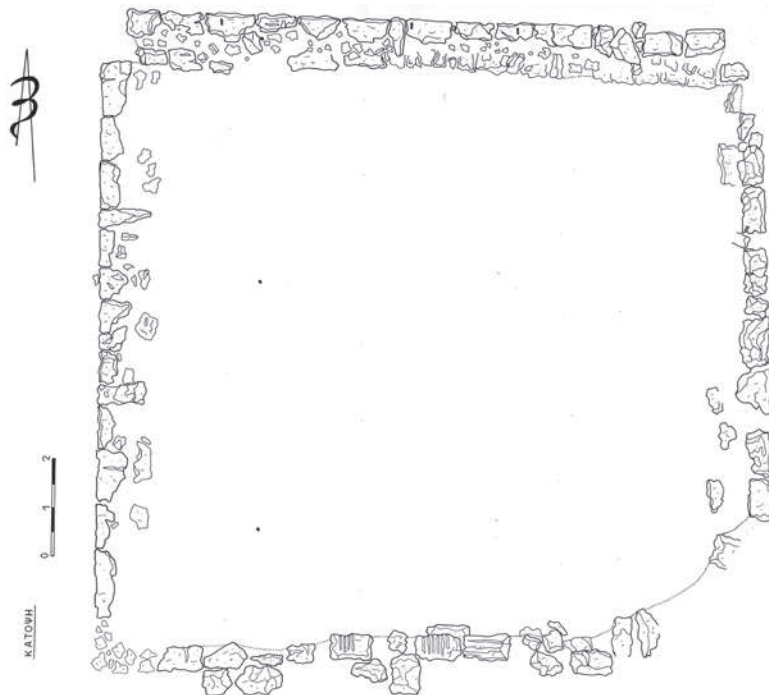

Fig. 2. Rilievo dell'Hermaion (area di Bouzion).

Fig. 3. *Hermaion*, lato est.

Fig. 4. *Hermaion*, lato nord.

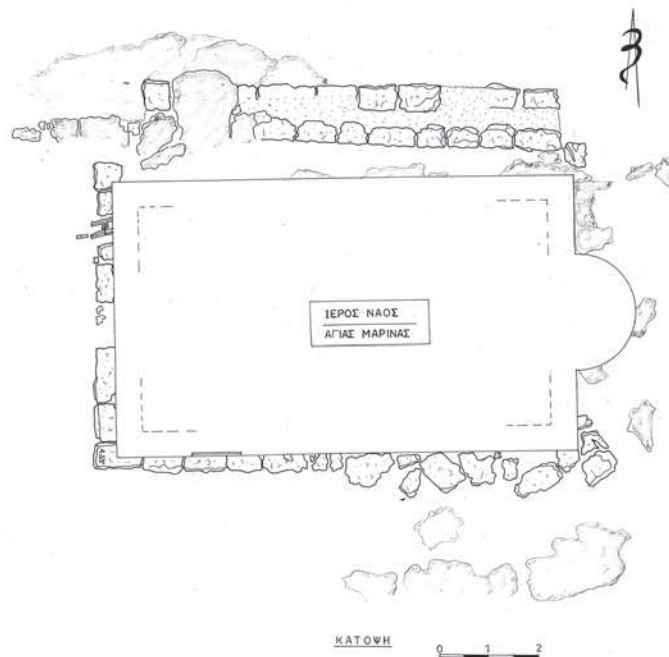

Fig. 5. Rilievo dell'edificio antico, probabile tempio, su cui è stata costruita la chiesa di Haghia Marina, area di Longhitsion),

Fig. 6. Il simbolo rotondo indica la cima dell'Othrys ove si trova l'edificio antico di Haghia Marina (veduta dal valico di Longhitson).

Fig. 7. Il lato nord dell'edificio di Haghia Marina.

CITIES AND TERRITORIES IN EPIKNEMIDIAN LOKRIS*

Adolfo J. Domínguez

Epiknemidian Lokris is a territory that was part of Eastern Lokris and was situated between Thermopylae and Mount Knemis. It is possible that Epiknemidian Lokris acquired its own identity at a time when other parts of Eastern Lokris had lost their independence as a result of conquest or occupation by other Greeks, such as the Phokians¹, but the name probably had a more geographical than political significance originally, as its appearance in the writings of authors such as Hellanikos would suggest (FGrHist, F 4, frag. 12). The relationship of the term Epiknemidian with the name given to the Lokrians living in Italy, Epizephyrian, seems evident, although it is difficult to know which one is the original and which is the imitation. However, this term ultimately acquired a clearly political meaning, as Delphian epigraphy shows². The term Epiknemidian Lokris is also related to the term Hipoknemidian Lokris, attested by literary sources, epigraphy and perhaps numismatics.

One of the earliest references to the existence of cities in Epiknemidian Lokris appears in the “Catalogue of Ships” in the Iliad, a text which still presents many problems in relation to the historical period it describes, whether the Bronze Age or the era when the Poem was finally written down, that is, the eighth century B.C. As is well known, the Iliad refers to the Lokrian army led by Aias, the son of Oileos, and mentions eight Lokrian cities: “These were they that dwelt in Kynos, Opus and Kalliaros and Bessa and Skarphe and lovely Augeiai and Tarphe and Thronion about the streams of Boagrius. With Aias followed forty black ships of the Lokrians that dwell over against sacred Euboea” (Iliad, 2.531-535; trans. Loeb). The identification of these cities has been a difficult task and Strabo (9.4.1-6) was the first to make the attempt. Clearly, Opus and Kynos did not belong to Epiknemidian Lokris and they were probably in Atalanti and Pyrgos-Livanates, respectively³. However, Skarpheia and Thronion must have been in Epiknemidian Lokris because they lay near the Boagrius river, whose location in this territory is beyond doubt (Str. 9.4.4).

Kalliaros, Bessa and Augeiai had already been abandoned in Strabo’s time (9.4.5); although it is difficult to know which part of Eastern Lokris the first two were in, Augeiai was in Epiknemidian Lokris because in Strabo’s time its territory belonged to Skarpheia, if we accept

* This article has been written as part of Research Projects BHA2001-0157 and HUM2005-06323 subsidised by the Spanish Ministry of Education and Science.

1. Fossey 1990, 7.

2. Ager 1996, 482-490; Lefevre 2002, 310-316.

3. Simpson – Lazenby 1970, 47-48; Dakoronia 1993, 115-127.

Meineke's proposed reconstruction of a lacuna in the text⁴. However, no further reference is made to these three Homeric cities in our sources. The same is true of the last of the Homeric cities, Tarphe, although here the problem is different because Strabo (9.4.6) gives much more precise information. This author asserts that Tarphe, which in his times was called Pharygai, was on high land and 20 stadia (about 3.7km.) away from another city – but we do not know which one: Groskurd suggested Thronion, but not everybody has accepted this hypothesis. Its site, despite several attempts, has not been found.

In addition to these cities, Strabo says there were others in his time, although he does not consider them worthy of mention (Str. 9.4.5); we know the names and sites of some of them and we shall return to them later.

Thus, our knowledge of the Homeric cities in Epiknemidian Lokris is not very encouraging; we only know the sites of two of them, namely Thronion and Scarpheia, with any certainty. For this ancient period, archaeology offers some additional information, but not very much. Looking at the Iron Age, the only two places that have been the subject of any archaeological investigation within this territory have been Anavra and the Aghios Dimitrios area in Kainourgio.

In the first site, an interesting collection of metal objects was found when it was first discovered (1959), and it was thought they may perhaps have come from an important sanctuary (ἐκ τινος σπουδαίου ἱεροῦ)⁵. They include the remains of seven fibulae, a bracelet, four little figures of birds, one of them triple, three figures of horses, some pincers, a mirror and two pins, which led Kilian to think, from other examples, such as Kainourgio, referred to below, that these finds could belong to one or more tombs⁶.

Later, in 1977, 22 tombs of a rich Late Geometric cemetery were excavated in the same area. Three of the tombs had been destroyed, which made it difficult to determine how the objects in each of them had been distributed. The remaining 19 graves were excavated correctly and furnished an important collection of materials, including fibulae, numerous rings, items of adornment, some of them with images of horses, pins, beads of different materials and so on. Four bronze phialai were also found in the tombs; pottery was very scarce and the level of wealth was also very different in each tomb, although Number Four was the richest⁷.

The other place where remains from this period have been found is Kainourgio, near the Aghios Dimitrios chapel. The first remains were discovered in 1961 during the construction of the national Athens-Lamia highway and consisted of pottery (a pendent-semicircle skyphos) and items made of bronze, among them a phiale, fibulae, bracelets, pins, figures of horses and birds and mirrors⁸. In 2004 another section of this cemetery was excavated and the results are being presented at this Conference⁹.

These two cemeteries display similarities with others found in Opountian Lokris, especially that of Tragana¹⁰, and all of them show the progressive occupation of Eastern Lokris

4. Simpson – Lazenby 1970, 48.

5. Θεοχάρης 1964, 242, pl. 286, β-γ.

6. Kilian 1975, 26-27, pl. 23-24.1; Kilian-Dirlmeier 1979, 151, 184, pl. 48, 861-862-864, pl. 58, 1112.

7. Δακορώνια 1977, 104-105, pl. 67δ-ε.

8. Θεοχάρης 1964, 242, pl. 285β-γ, 286 α; Kilian 1975a, 4-5, 112, 161, pl. 46:1325, 62:1884; Kilian 1975b, 27, pl. 24, 2-8 and 25, 3-4; Kilian-Dirlmeier 1979, 151, pl. 48: 865

9. See paper by M. Papakonstantinou and M. Sipsi in this volume.

10. Ωνάσογλου 1981, 1-57; Δακορώνια 2002, 48-55.

from the Proto-Geometric onwards, particularly the Middle and Late phases of the Geometric period. As these finds show, Eastern Lokris was a region influenced by other territories, such as Euboia, Boiotia, Phokis and Thessaly. However, the settlements that used these cemeteries have not been discovered. It is possible that the Aghios Dimitrios necropolis was associated with the city of Thronion¹¹ and the Anavra necropolis can be linked with an existing settlement in nearby Paliokastro.

Archaeology reveals that the Lokrian world of this time was of a markedly aristocratic character. The great quantity of prestige goods found in the tombs and the wealth of some of them suggest the existence of a highly stratified society¹² in which perhaps not all its members had the right to a formal burial, as suggested for other parts of Greece in the same period¹³. The literary sources support this, in one of the earliest pieces of information which we possess, outside the mythical world, about Lokrian history. We refer to the foundation of the Lokrian colony in Southern Italy, an enterprise which possibly involved people from the two parts of Lokris, Western and Eastern¹⁴. A key role in its foundation was played, according to tradition, by women from the “One Hundred Houses”, who guaranteed the transmission of aristocratic values to the Italian colony; on the other hand these hundred families, in all probability the nobility of the Lokrian *ethnos*, owed their supremacy to the fact that they had to provide the maidens to be consecrated every year in the sanctuary of Athena Ilias at Troy. At the same time, the fact that no single Lokrian polis could have founded the Italian city on its own, the pre-eminence of the aristocracy of the Hundred Houses, and the name given to the colony, which is the same of the *ethnos* of its founders, suggest that the cities in Lokris at that time were of little importance compared with structures of ethnic type, which amalgamated the different parts of the Lokrian territory. Eusebios gives the date for the foundation of the colony as 673 B.C. while Strabo (6.1.7) says it was founded shortly after the foundations of Syracuse (733 B.C.) and Croton (710 B.C.). Archaeological finds from the necropolis show that the city was certainly founded in the late eighth century¹⁵. Our knowledge of the Archaic settlement is limited, but seems to represent the first urban organization with clear separation between living areas and cemeteries. In Hellenistic times the area within the city walls was 230 hectares¹⁶. No city in either Epiknemidian or Opountian Lokris ever reached that size.

Although we have hardly any consistent information, it seems that it was during the archaic age that the occupation of the territory of Epiknemidian Lokris first stabilised, when it was based on cities that seem to have occupied the best available areas. I shall make a short tour across the region from East to West mentioning the places where cities possibly or certainly existed in archaic times. I shall not, for the time being, mention those sites where the evidence is not sound.

The existence of Thronion, located close to the mouth of the Boagrius, does not pose much difficulty. As has been said, it is one of the cities mentioned in the Catalogue of Ships and it is possible that the Aghios Dimitrios necropolis was associated with it at an early date. In the hinterland, it is quite probable that Naryx, 6 km. south of Thronion, already existed at

11. Θεοχάρης 1964, 242.

12. Δακορώνια 2002, 54.

13. Morris 1987, 97-110.

14. Musti 1977, 27-33.

15. Costamagna – Sabbione 1990, 33; Mercuri 2004, 132-133.

16. Costamagna – Sabbione 1990, 49.

this time. It may date to Archaic times because this city was connected with the national hero of the Lokrians, Aias (Diod. 14.82.8; Str. 9.4.2), and it has a polygonal masonry wall, which can perhaps be dated to the later sixth or the early fifth century BC.

Further west, the existence of Skarpheia is also fairly certain, particularly since it appears in the Catalogue of Ships. Strabo locates it ten stadia from the sea (1.8km) and 30 stadia from Thronion (5.5km), which allows it to be identified with the hills of Trochala situated to the southeast of the present town of Molos, where surface material remains are very abundant, some of which could date to Archaic times. In 426 B.C. Lokris was hit by a great earthquake followed by a tsunami, which caused 1,700 victims in Skarpheia. This suggests that the city had already reached a certain size by that time.

Continuing westwards, we come to Alpenos. Although the archaeological remains found in this site are not conclusive, the city already existed at the time of Xerxes' invasions, as Herodotus (7.176; 7.216; 7.229) shows, and it had already been mentioned by Hellanikos (*FGrHist* 4, F 12). The latter author considers it a polis, even though Herodotus refers to it as both a polis (Hdt. 7.216) and a village (*kome*) (Hdt. 7.176). The city must have been walled by 426 B.C. and in the earthquake of that year 25 maidens perished when the tower they had climbed collapsed (Str., 1.3.20). Contrary to Pritchett's hypothesis¹⁷, Alpenos was not abandoned after that date, judging from the surface materials still present in this site.

Finally, it is quite probable that a city continued to be inhabited in the vicinity of Anavra, either in the Paliokastro or nearby, which would fill the gap between the necropolis of Geometric times and the fortified city of the fourth century. The distance between Alpenos and Paliokastro Anavras is 3km.

Although it is not unlikely that other centres, for which we have no data until the Classical period, already existed in Archaic times, the fact is that at present we have no convincing data on occupation. We must, therefore, wait until Classical times to complete our panorama of the settlement in Epiknemidian Lokris.

The first thing we can say is that it seems that all the cities mentioned so far were still occupied during the Classical period. Secondly, that in Classical times all the available territory in Epiknemidian Lokris was ultimately controlled by the various cities that existed in the region. If we begin our tour in the east again, we must first mention Daphnous, in the hills to the south of what is today Agios Constantinos. It was possibly occupied in Archaic times – although the recent finds in the area have still not been published – and occupation perhaps continued into Classical times. In any case, I shall not deal with Daphnous here because it is not clear whether it was a primarily Lokrian city or founded by the Phokians, as Strabo (9.3.17) suggests, and because when the Lokrians did gain control over it, Daphnous became a city that belonged to the Opountian Lokrians (Str. 9.3.17).

Inland, about 3km. to the west of the modern town of Agnanti, lies the site of Tachtali, on the southern slopes of Mount Dasos. It was occupied during Classical times, but it is quite possible that it was originally occupied in Archaic times. It was perhaps one of the settlements created by the Epiknemidian Lokrians to neutralize Phokian control over the Dipotamos river valley and the coastal city of Daphnous.

To the west of Daphnous, the first site we come to was on the summit of Mount Knemis itself, the mountain which gives the region its name. In fact, on the top of the peak called

17. Pritchett 1982, 164.

Gouvali there is a fortified site that, according to the plan produced by Oldfather in 1937¹⁸, occupies 1.6 hectares. This must be the “fortified place” (χωρίον ἐρμυρόν) mentioned by Strabo (9.4.4). The small size of the site and its altitude, some 600 metres, clearly demonstrate that it was a defensive site used to keep watch over a large territory, extending both east and west.

The area in which Kamena Vourla lies today seems to have been used as a harbour, because Strabo mentions one 20 stadia (3.7km.) west of Knemis. It is possible that there was a building (perhaps with a religious function) in the mountains immediately to the south of this site, judging by some remains of ashlar re-used in the Monastery of Metamorphosis¹⁹. There also seem to be remains of a building dating to Classical times on what is now known as the Trikorpho hill, 1.6km. southwest of Aghios Serapheim. This hill is on the ancient mouth of the Liapatorema river, which can be identified as the River Aphantos, which marked the frontier between Thronion and Skarpheia.

Archaeological remains from this period are also known at other points of the interior, such as several fifth-century tombs found in the Pisorema area, some 4km. East-Southeast of Renghini²⁰, as well as remains dating to various periods (including the Classical era) together with ashlar re-used in the church of Saint John. Remains of Roman date were also found in the vicinity (800m to the east) in Anifitsa (or Anivitsa). They show how the route from Naryx through the Vasilika pass was in use from at least since the fifth century B.C., if not before.

The next point we come to as we move west, and for which we have no previous data, is Mendenitsa. This site lies no more than 6km. to the southwest of Skarpheia and from it watch could be kept over the high area that formed its hinterland. The thirteenth-century A.D. castle reused numerous building materials of ancient date, but it is not clear whether it follows the layout of earlier structures. Nevertheless, several sections of ancient walls are preserved on the slopes of the hill. They define and enclose an oval area of some 3 ha, with the remains of at least eight towers²¹.

The relationship between Mendenitsa and the coastal area to the north, especially with Skarpheia, is quite similar to that already mentioned between Naryx and Thronion, with the two cities sharing the same river valley. In each case there was a city at the head of the river valley controlling the passes through the Kallidromon in the direction of Phokis (Kleisura in the case of Mendenitsa and Fontana and Vasilika in the case of Naryx) and another city by or near the coast. There was also a route running through the northern slopes of Kallidromon that connected Mendenitsa and Naryx, 10km. away. We can also mention the existence of another fortified site on the Prophitis Ilias hill, some 2 km. north of Mendenitsa, in a key position for keeping watch over the River Latzorema route, which connects Mendenitsa with another coastal site, namely Nikaia. Prophitis Ilias has the remains of walls of Classical or Hellenistic date.

Nikaia seems to have been founded in Classical times; a scholium to Demosthenes (11.12) says it was a Theban foundation, which would explain its proximity (about 3km.) to Alpenos. Diodorus describes how Nikaia was conquered by the Phokians in 351 B.C. (Diod., 16.38.3) and Phalaikos still held it in 347 B.C. (Diod. 16.59.2). It was also the subject of a dispute be-

18. Pritchett 1985, 188-189.

19. Kolokuthas 1998, 13-28.

20. Δακορώνια 1992, 202; Adam 2001, 44-45.

21. Bon 1937, 152-156.

tween Philip II and Thebes (Didymos, *Comm. Dem.*, col. 11, 26-51). The value of this site lies in its harbour²². It can be identified with a hill near the ancient coast 1,5km to the southwest of Aghia Trias and pottery remains have been found there, the oldest examples of which appear to date to Classical times.

Lastly, on the western border of Epiknemidian Lokris, an impressive city wall was built in the Paliokastro of Anavra at some point in the fourth century, which has still not been fully analysed. However, it was a large city covering an area of between 30 and 40 ha. The style in which the wall was built suggests it dates to the fourth century. Six courses remain in some places, composed of regular and occasionally trapezoidal ashlar. The related cemetery is to the south, at the foot of the hill. Clearly, Paliokastro Anavras must have kept watch over the rich lands to the east, around modern-day Anavra, but it may also have played an important role in guarding the mountain passes such as the Anopaia path, which led to Alpenos (Hdt. 7.216) 3 km to the north.

Although there is still much work to be done and new surveys will increase the number of sites known, the information now available allows us to give a general overview of settlement in Epiknemidian Lokris. The polis developed in this territory during the Archaic age, perhaps related with the development of the *koinon* led by Opous. It is also possible that new cities were built in the Archaic period, as seems to have been the case in Opountian Lokris (for instance Halai²³), although the lack of evidence for Archaic times compared with the situation as we know it for the Classical period could be the result of the absence of research in the region.

Settlement in Epiknemidian Lokris follows quite a clear pattern, which perhaps began in the Archaic age, but is best observed from Classical times onwards. The main poleis, Skarpheia and Thronion, are located near the coast, which acted as the most important axis from the viewpoint of the economy. Connected with the coast, but also monitoring overland access to Thermopylae, we find Alpenos, although it was not a large city which perhaps explains why Herodotus (7.176) describes it as a village on one occasion. On the other side, following the course of the same rivers on the mouths of which the two main cities were situated, there were also two other cities, Naryx and the unknown city located in Mendenitsa. Although we cannot say much about the latter, Naryx was indeed an important city because the Lokrians placed it at the centre of the cult of their national hero, Aias. These two inland cities were also the keys to controlling access to the paths through the mountains that communicated not only Lokris but the whole of Northern Greece with the remaining territories of central and southern Greece through the passes of Kleisura, Fontana and Vasilika. In the case of Alpenos and the Paliokastro of Anavra, the relationship seems to have been reversed, because the most important city was inland. However, this is explained by the need for a large city in the hinterland to control the routes and mountain paths of this area, the most famous of which was the Anopaia path used by the Persians in 480. In the same way, at the eastern end of the territory the fortification on Mt. Knemis served a defensive purpose in that area, especially important after the Phokians took control of Daphnous, although we do not know exactly when this occurred (Str. 9.3.17). Finally, the foundation of Nikaia poses some problems in that it means three poleis were concentrated in a small area (between 15 and 20 square kilometres) that was mostly mountainous. Maybe its origin can be related, as some sources suggest, to external

22. Buckler 1989, 118.

23. Wren 1996.

circumstances rather than Lokrian settlement, but the strategic importance of the area and perhaps some external factor such as the possible silting up of the Alpenos harbour, may have meant that it was the Lokrians themselves who established it, despite the drawbacks.

In any case, it would seem that this pattern of settlement was well planned, and was perhaps connected with the economic and political interests of the Confederacy of the Eastern Lokrians. Certainly, where the sites of the cities of Epiknemidian Lokris are known, they conform to the description that Aeschines (2.132) gives of three of them: “Alpenos, Thronion and Nikaia (are) the strongholds that control the approaches to Thermopylae”. The topography of Epiknemidian Lokris, with the Kallidromon very near the coast, the small number of passes through the mountains and the bottleneck represented by Thermopylae explain this model of occupation. The cities had to meet different needs: they had to be near the relatively scarce ploughing lands, but they also had to be able to keep watch on the routes and paths that connected the territory with the outlying lands, both for military and economic reasons. In addition, they had to be able to see the coast, which was the main sea route linking Northern and Southern Greece. All this explains why the population was dispersed in small cities, suited to gaining the maximum economic benefits from agriculture and the maritime and overland traffic which crossed the region. Nevertheless, and despite the occasional exception (for example, Naryx held out for some time against the Phokian siege led by Phayllos in 351 B.C.) (Diod. 16.38) the small size of these cities prevented them mounting an adequate response to the threats posed by stronger enemies, as the Persian invasion of the early fifth century and many subsequent encounters proves.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ**ΠΟΛΕΙΣ ΚΑΙ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΕΣ ΣΤΗΝ ΕΠΙΚΝΗΜΙΔΙΑ ΛΟΚΡΙΔΑ***Adolfo J. Domínguez*

Σκοπός του παρόντος άρθρου είναι η σύντομη παρουσίαση του οικιστικού χάρτη της Επικνημίδας Λοκρίδας κατά την αρχαϊκή και την κλασική περίοδο. Βασισμένοι στα λιγοστά δεδομένα που έχουν δημοσιευθεί και στα αποτελέσματα της έρευνας που διεξήγαγε το Πανεπιστήμιο της Μαδρίτης, παρουσιάζουμε τους γνωστούς οικισμούς της αρχαϊκής περιόδου, εφόσον σε αυτούς τους χρόνους πιστοποιείται η δημιουργία των πρώτων οικισμών στην Επικνημίδα Λοκρίδα. Κατά τον ίδιο τρόπο, βλέπουμε πώς αυτή η εξέλιξη φτάνει στην ωριμότητά της στην κλασική περίοδο.

Σχολιάζουμε επίσης μερικές κλασικές πηγές που διαφωτίζουν το συγκεκριμένο ζήτημα, ώστε να ορίσουμε τις γενικές αρχές που διέπουν αυτήν την οικιστική δραστηριότητα, βάσει της οποίας οι πόλεις κατέλαβαν τα ιδανικότερα σημεία στην παράκτια περιοχή και στην ενδοχώρα, και καθιέρωσαν φανερές αλληλεπιδράσεις μεταξύ τους. Η επικοινωνία και η εκμετάλλευση των ιδανικότερων προς καλλιέργεια περιοχών αποτελεί τη βάση της κατοίκησης της Επικνημίδας Λοκρίδας.

Η θάλασσα, τα ορεινά περάσματα προς την Φωκίδα και το ζωτικό στενό των Θερμοπύλων μαζί με τα κοντινά σε αυτό περάσματα, αποτελούν τα σημεία κλειδιά για την κατανόηση της κατοίκησης αυτής της περιοχής κατά την αρχαϊκή και την κλασική περίοδο. Η συνεκτικότητα αυτού του μοντέλου φανερώνει μια συντονισμένη στάση, που παρακινείται από μια πολιτική δομή ανώτερης τάξεως από την πόλη· σε αυτήν την περίπτωση, το Κοινό των Ανατολικών Λοκρών.

BIBLIOGRAPHY

- Adam D.P., 2001. *Λοκρικά: Περιβοάγρια – Επικνημίδα*, Λαμία.
- Ager S.L., 1996. *Interstate arbitration in the Greek World, 337-90 B.C. Hellenistic culture and society* 18, Berkeley.
- Bon A., 1937. Forteresses médiévales de la Grèce centrale, *BCH* 61, 36-208.
- Buckler J., 1989. *Philip II and the Sacred War*, Leiden.
- Costamagna L. – Sabbione C., 1990. *Una città in Magna Grecia. Locri Epizefiri*, Reggio Calabria.
- Δακωρώνια Φ., 1977. Ανάβρα Λοκρίδος, *ΑΔ* 32, *Χρονικά*, 104-105.
- Δακωρώνια Φ., 1992. Ρεγγίνι, *ΑΔ* 47, *Χρονικά*, 201-202.
- Dakoronia F., 1993. Homeric towns in East Lokris: problems of identification, *Hesperia* 62, 115-127.
- Δακωρώνια Φ., 2002. Ανατολική Λοκρίδα. Η ιστορία της μέσα από τα μνημεία και τις αρχαιολογικές έρευνες, in Δακωρώνια Φ. – Κωτούλας Δ. – Μπαλτά Ε. – Συθιακάκη Β. – Τόλιας Γ. (επιμ.), *Λοκρίδα. Ιστορία και Πολιτισμός*, Athens, 17-95.

- Fossey J.M., 1990. *The ancient topography of Opountian Lokris*, Amsterdam.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1964. Αρχαιότητες και μνημεία Θεσσαλίας, *ΑΔ 19, Χρονικά*, 241-249.
- Kilian K., 1975a. *Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit*, *PBF 14, 2*, München.
- Kilian K., 1975b. Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Ägäis und Adria, *PZ 50*, 9-140.
- Kilian-Dirlmeier I., 1979. *Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur spätgeometrischen Zeit. (Griechische Festland, Ionische Inseln, dazu Albanien und Jugoslawischen Mazedonien)*, *PBF 11, 2*, München.
- Kolokythas C.K., 1998. *Η ιερά και σεβασμία ανδρώα κοινοβιακή Μονή τής Θείας Μεταμορφώσεως τού Σωτήρος Καμένων Βούρλων*, Καμμένα Βούρλα.
- Lefevre F., 2002. *Documents amphictioniques*, *CID IV*, Paris.
- Mercuri L., 2004. *Eubéens en Calabrie à l'époque archaïque. Formes de contacts et d'implantation*, *BEFAR 321*, Rome.
- Morris I., 1987. *Burial and ancient society. The rise of the Greek city-state*, Cambridge.
- Musti D., 1977. Problemi della storia di Locri Epizefirii, in *Locri Epizefirii: atti del sedicesimo Convegno di studi sulla Magna Grecia, Taranto, 3-8 ottobre 1976*, Naples, 23-146.
- Pritchett W.K., 1982. *Studies in ancient Greek topography*. Part IV. *Passes*, Berkeley.
- Pritchett W.K., 1985. *Studies in Greek topography*. Part V, Berkeley.
- Simpson R.H. – Lazenby J.F., 1970. *The Catalogue of the Ships in Homer's Iliad*, Oxford.
- Wren P.S., 1996. *Archaic Halai*, Cornell University (master thesis).
- Ωνάσογλου Α., 1981. Οι Γεωμετρικοί τάφοι της Τραγάνας στην Ανατολική Λοκρίδα, *ΑΔ 36, Μελέτες*, 1-57.

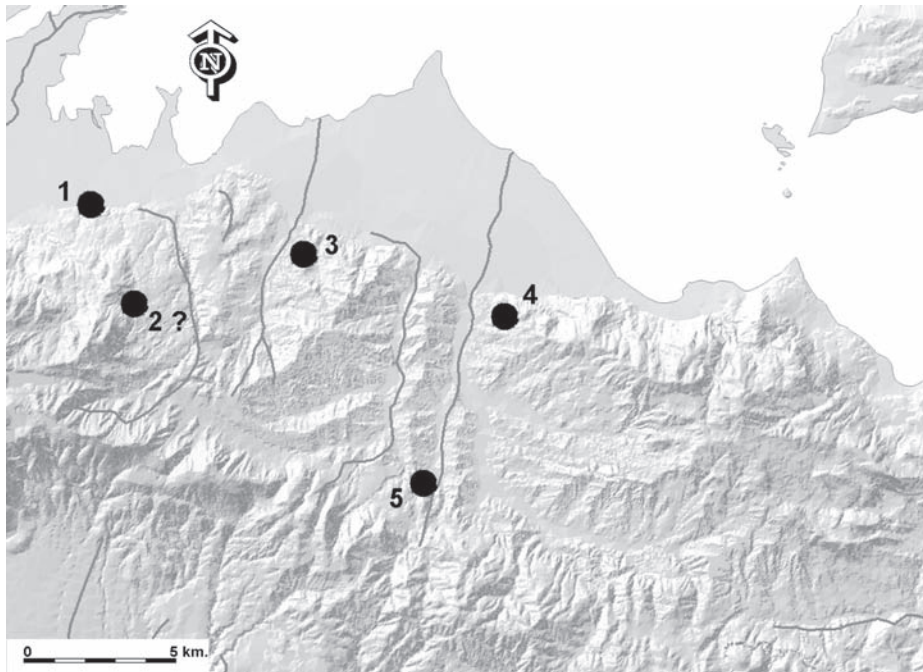

Fig. 1. Sites of Epiknemidian Lokris in Archaic Times. 1. Alpenos, 2. Anavra, 3. Skarpheia, 4. Thronion, 5. Naryx.

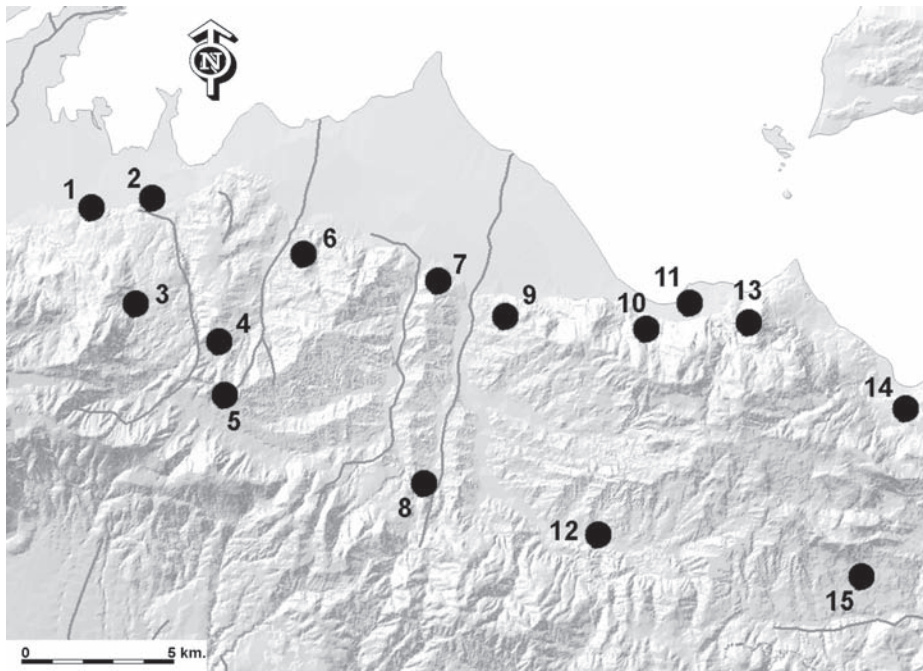

Fig. 2. Sites of Epiknemidian Lokris in Classical Times. 1. Alpenos, 2. Nikaia, 3. Anavra, 4. Prophitis Ilias, 5. Mendenitsa, 6. Skarpheia, 7. Trikorpho Hill, 8. Naryx, 9. Thronion, 10. Monastery of Metamorphosis, 11. Kamena Vourla, 12. Pisorema-Anivitsa area, 13. Knemis, 14. Daphnous, 15. Tachtali.

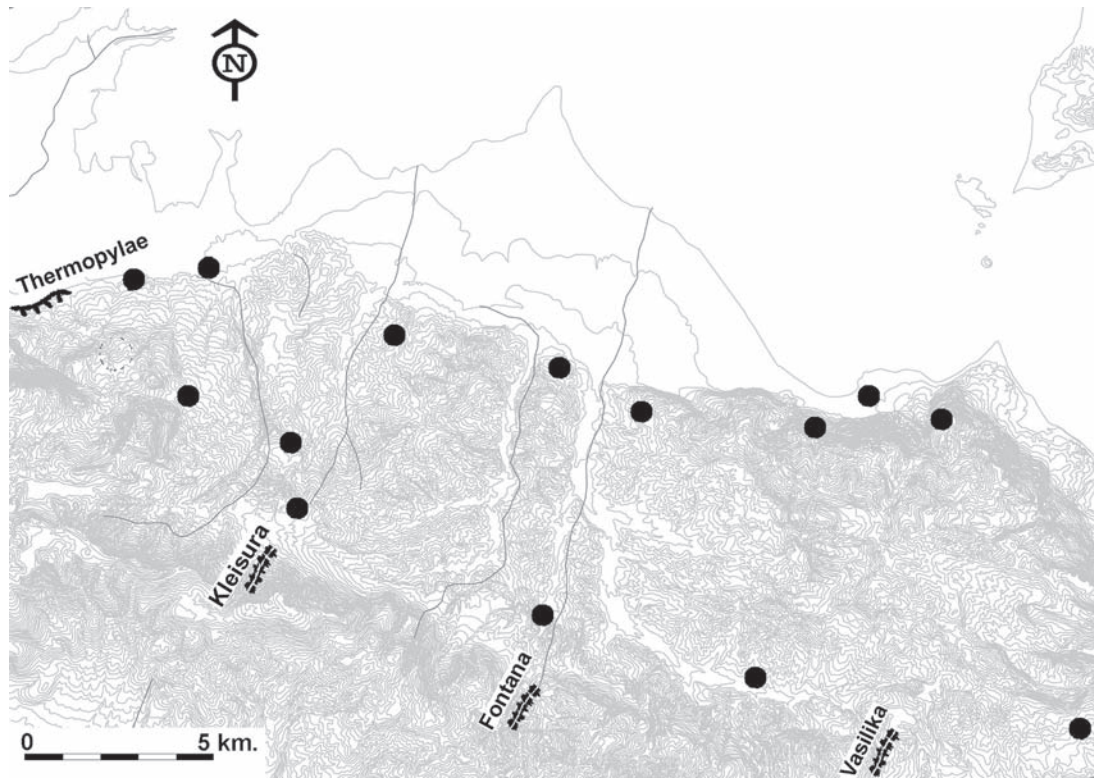

Fig. 3. Passes in Epiknemidian Lokris.

Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΩΝ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΩΝ ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΩΝ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΚΝΗΜΙΔΙΑΣ ΛΟΚΡΙΔΑΣ*

José Pascual

Τα τελευταία χρόνια το Αυτόνομο Πανεπιστήμιο της Μαδρίτης, με την οικονομική υποστήριξη του Υπουργείου Παιδείας της Ισπανίας καθώς και μίας ιδιωτικής εταιρείας, και σε συνεργασία με την ΙΔ' ΕΠΚΑ, έχει αναπτύξει ένα ερευνητικό πρόγραμμα με θέμα την Ιστορία και Τοπογραφία της Επικνημίδας Λοκρίδας.

Ένας από τους σημαντικότερους στόχους στα πλαίσια της εν λόγω έρευνας υπήρξε η εφαρμογή των Γεωγραφικών Πληροφοριών Συστημάτων (ΓΣΠ) στη μελέτη της αρχαίας Επικνημίδας Λοκρίδας. Σαν βάση λήφθηκαν οι δημοσιευμένοι από το ελληνικό κράτος χάρτες, αφού εξασφαλίστηκαν οι απαραίτητες άδειες. Η περιοχή της Επικνημίδας Λοκρίδας ψηφιοποιήθηκε στο σύνολό της με κλίμακα 1 προς 200000 και 1 προς 50000 και εν μέρει 1 προς 5000¹.

Η χρήση των ΓΣΠ προϋποθέτει, λοιπόν, σε πρώτη φάση, την ψηφιοποίηση ή μετατροπή σε αριθμητική μορφή ενός χάρτη, δηλαδή, την καταγραφή του σε υπολογιστή. Με την ολοκλήρωση της ψηφιοποίησης έχουμε στη διάθεση μας ένα χάρτη, με βάση τον οποίο εργαζόμαστε αποτελεσματικά, και στον οποίο μπορούμε να εισάγουμε όλες τις διαθέσιμες πληροφορίες, όχι μόνο σχετικά με το ανάγλυφο, τους δρόμους και τα ποτάμια που υπάρχουν σήμερα, αλλά και όσες αντλούνται από τις αρχαίες πηγές, την επιγραφική και τη νομισματική, την αρχαιολογία, την τοπογραφία και την έρευνα, κι όσες ακόμη τυχόν προκύπτουν στο μέλλον². Είναι φυσικά απαραίτητο να ξεπεράσουμε κάποια σοβαρά εμπόδια, όπως τη δυσκολία καθορισμού των αρχαίων συνόρων ή της απόδοσης σε έναν συγκεκριμένο οικισμό το χαρακτηρισμό της πόλεως ή απλώς του χωριού. Απέναντι, ωστόσο, στη σύγχυση εξαιτίας της έλλειψης στοιχείων, με την οποία βρίσκεται συνεχώς αντιμέτωπος ο ιστορικός της αρχαιότητας, τα ΓΣΠ

* Προγράμματα έρευνας αρ. ΒΗΑ2001-0157 και HUM2005-06323 του Υπουργείου Παιδείας της Ισπανίας, Συμφωνία του Αυτόνομου Πανεπιστημίου της Μαδρίτης/ Εταιρεία Ontex Peninsular αρ. 028700 και του Υπουργείου Πολιτισμού της Ελλάδας Αρ. Πρωτ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α2/Φ15/73900π.ε./31. Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε την κυρία Αικ. Κυπαρίσση-Αποστολικά και τον κύριο Β. Νικολόπουλο του Υπουργείου Πολιτισμού, και την κυρία Μ. Φ. Παπακωνσταντίνου και τον κύριο Π. Κουνούκλα της ΙΔ' ΕΠΚΑ για τη συνεργασία και τη συνεχή βοήθεια που μας παρείχαν.

1. Παράλληλα ψηφιοποιήθηκαν και η Βοιωτία, η Φωκίδα, η Αττική και ο Ισθμός της Κορίνθου με κλίμακα 1 προς 200.000.

2. Γενικά: Allen – Green – Zubrow 1990. Lock – Stančić 1995. Ο' Sullivan – Unwin 2003. Moreno – Jiménez 2006. Για συγκεκριμένα σχέδια βλ. π.χ.: Rizakis – Petropoulos 1994. Simoni – Papagiannopoulos 1998. Dakouri-Hild – Andrikou – Aravantinos – Kountouri 2003.

διαθέτουν τρία χαρακτηριστικά που θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ως εξαιρετικά: μεγάλο όγκο δεδομένων, υψηλή ακρίβεια σε σύντομο χρόνο. Χάρη στα ΓΣΠ τα ερωτήματα που μπορούμε να θέτουμε αφορούν όχι μόνο το πώς, αλλά και το πότε και σε σχέση με τι. Όπως είναι προφανές, τα ΓΣΠ μπορούν να αξιοποιηθούν για την παρουσίαση ή ανάλυση των αποτελεσμάτων μιας έρευνας, αλλά ο πυρήνας της μεθοδολογικής μας προσέγγισης έχει ως αρχή μια πολύ απλή ιδέα: τη χρησιμοποίηση των ΓΣΠ σαν μια ακόμα πηγή ιστορικής γνώσης, ισάξια με όσες παραδοσιακά χρησιμοποιούσαμε.

Οι πληροφορίες που προκύπτουν με τη βοήθεια των ΓΣΠ βρίσκουν εφαρμογή στη μελέτη τριών βασικών στοιχείων: α) στην ανάλυση των ιστορικών σταθερών της Γεωγραφίας της Επικνημίδας Λοκρίδας, β) στην κατοίκηση της περιοχής και την κατανομή του πληθυσμού, γ) στη γνώση σχετικά με τους Λοκρούς και την επέκτασή τους, τις πόλεις-κράτη τους και τη σχέση που είχαν με την υπόλοιπη κεντρική Ελλάδα.

Η αρχαία Επικνημίδα Λοκρίδα, τμήμα της αρχαίας ανατολικής Λοκρίδας, σήμερα περιλαμβάνεται στην επαρχία Λοκρίδας του νομού Φθιώτιδας, ο οποίος έχει έκταση 1456 τετραγωνικά χιλιόμετρα (Κωτούλας, *Λοκρίδα*, 9). Είναι μια στενή λωρίδα γης στριμωγμένη ανάμεσα στην θάλασσα και τις οροσειρές της Κνημίδας στο βορρά και του Καλλιδρόμου στο νότο. Η εν λόγω περιοχή έχει προσανατολισμό βορειοδυτικό – νοτιοανατολικό, καταλαμβάνει έκταση τριάντα τριών χιλιομέτρων από ανατολικά προς δυτικά και δεκαέξι από βορρά προς νότο και εκτείνεται μεταξύ των 38° 52' και 38° 39' Β και 22° 29' και 22° 52' Α.

Τα όρια της ορίζονται σε γενικές γραμμές ως εξής: οι Θερμοπύλες στα δυτικά, στο μέσο του δρόμου μεταξύ Ανθήλη³ και Αλπηνοί⁴. Στο νότο η οροσειρά του Καλλιδρόμου, στο βορρά ο ισθμός της Εύβοιας και η κοιλάδα του Διποτάμου στα ανατολικά. Αποτελεί μια από τις πιο άγνωστες και λιγότερο μελετημένες ζώνες της αρχαίας Ελλάδας (**εικ. 1**).

Το ανάγλυφο και το τοπίο της Επικνημίδας Λοκρίδας χαρακτηρίζονται, και το ίδιο ίσχυε και στην αρχαιότητα, από τρία θεμελιώδη χαρακτηριστικά: την ύπαρξη της θαλάσσιας ακτής και των δύο οροσειρών, του Καλλιδρόμου (1419 μέτρα) στο νότο και της Κνημίδας (945 μέτρα) στο βορρά. Οι οροσειρές διαμορφώνουν την απότομη και βραχώδη μορφολογία του εδάφους μεγάλου μέρους της περιοχής. Δεν έχουν μεγάλο υψόμετρο, αλλά παίρνουν τη μορφή ενός τεράστιου τείχους, εξαιτίας αφενός της εγγυτήτάς τους στην ακτή και αφετέρου στο ότι είναι παράλληλες προς τη θάλασσα.

Αναφορικά με την οροσειρά του Καλλιδρόμου ξεχωρίζουμε δύο θεμελιώδη χαρακτηριστικά: πρώτον, ότι αποτελεί σύνορο μεταξύ της Επικνημίδας Λοκρίδας και άλλων περιοχών, συγκεκριμένα της Φωκίδας και, κυρίως, το ρόλο που παίζει ένα σύνολο όγκων συσχετιζόμενων με την κεντρική οροσειρά του Καλλιδρόμου, οι προβολές N-B που δημιουργούν μία σειρά από εγκάρσιες κοιλάδες, οι οποίες αποδεικνύονται καίριας σημασίας για την κατανόηση του τρόπου κατοίκησης της Επικνημίδας Λοκρίδας.

Αναφορικά με το βουνό Κνημίδς σημειώνονται ακόμη άλλα δύο βασικά στοιχεία: το ότι είναι κοντά στην ακτή, γεγονός που μάλλον καθιστά αδύνατη την ύπαρξη κατά την αρχαιότητα του παράκτιου δρόμου από τις Θερμοπύλες στην Οπούντα και που μειώνει τόσο την πα-

3. Για την πιθανή θέση της Ανθήλης βλ.: Thalmann 1980, 757.

4. Hdt. 7.176.2, 216, 229, Strab. 1.3.20 = Demetrios Kalliatas *FGrHist* 85 F6, Steph. Byz. *s.v. Alpenos* και *s.v. Alponos* = Hellanikos. *FGrHist* 4 F12. Aisch. 2.132, 138, *Syll³* 419 (c. 271), *CID*. IV.27, *CID* II.126 (c.280-270). Gell 1819, 238. Vischer 1857, 637. Leake 1835, II, 38. Hirschfeld 1894, 1599. Grundy 1901, 290-291. Stählin 1924, 202. Kromayer – Veith 1924, 93. Oldfather 1918, 84-85. Hope Simpson 1981, 81. Hope Simpson – Lazenby 1970, 264. Hope Simpson – Dickinson 1979, 138. Pritchett, 4.159-162, 5.186. Buckler 1989, 34, 41, 93, 118. Nielsen 2004, 667.

ράκτια πεδιάδα ώστε να έχει ως αποτέλεσμα την ολοκληρωτική της εξαφάνιση. Ακόμη, το ότι προκαλεί μεταβολές στο ανάγλυφο της περιοχής. Εξαιτίας, δηλαδή, της Κνημίδας, παράλληλα με τις διαγώνιες κοιλάδες N-B της δυτικής και κεντρικής Επικνημίδας Λοκρίδας προκύπτει τώρα μια σειρά οριζόντιων κοιλάδων Δ-Α, οι οποίες κυριαρχούν στην ανατολική Επικνημίδα Λοκρίδα, μέχρι την κοιλάδα του Διπόταμου.

Παρά τους όμορφους καλλιεργήσιμους κάμπους που υπάρχουν σήμερα, όπου βρίσκονται διάσπαρτοι ασημοπράσινοι ελαιώνες, και τα δασώδη και άγρια βουνά, το κύριο χαρακτηριστικό του σημερινού ανάγλυφου είναι η μεγαλοπρεπής παράκτια πεδιάδα, αρκετά ομοιογενής, η οποία εκτείνεται προς βορρά. Ωστόσο, αν οι θεοί μας επέτρεπαν, έστω και για μια στιγμή, να επαναφέρουμε στη ζωή κάποιον από τους αρχαίους κατοίκους της Επικνημίδας Λοκρίδος, κάτι που ξεπερνά κατά πολύ τα στενά όρια των λόγων μας, δε θα έμενε απλά έκπληκτος μπροστά στο τοπίο της περιοχής του, αλλά θα του φαινόταν κυριολεκτικά αγνώριστο (εικ. 2). Πράγματι, είναι πολύ πιθανό τον 4^ο αι. π.Χ. η ακτογραμμή να συνέπιπτε ακόμη σε πολλά σημεία με τις βουνοπλαγιές του Καλλιδρόμου και της Κνημίδας. Οι κύριες λοιπόν κοίτες του δικτύου της Λοκρίδας εξέβαλλαν απευθείας στη θάλασσα ή σχημάτιζαν με τις προσχώσεις τους μικρά δέλτα. Η περιεκτικότητα σε συντρίμματα των ρευμάτων του δικτύου ήταν πολύ χαμηλή εξαιτίας της μειωμένης παρέμβασης του ανθρώπου στη φυτοκάλυψη.

Έτσι μπορούμε να θεωρήσουμε δεδομένο ότι, τουλάχιστον κατά τον 5^ο και 4^ο αι. π.Χ., σε διάφορα σημεία της ακτής, στους Αλπηνούς και την Νίκαια⁵, για παράδειγμα, η θάλασσα έφτανε μέχρι τους υφαλοπάγκους, δηλαδή βρισκόταν περίπου δέκα μέτρα πιο ψηλά από ότι σήμερα, και τρία έως πέντε χιλιόμετρα νοτιότερα. Σε άλλες περιοχές διανοίγονταν μικρές παράκτιες πεδιάδες, όπως η Ποταμιά στην Σκάρφεια⁶ ή ο Βοάργιος γύρω από το Θρόνιον.⁷ Αλλού πάλι, όπως για παράδειγμα στα σημερινά Καμένα Βούρλα⁸, υπήρχαν παραλίες με ελάχιστα μέτρα πλάτος, αποτελούμενες από αμμώδη υλικά.

Η πρόσχωση στην παράκτια πεδιάδα έχει την αφετηρία της στον τέταρτο αιώνα και κατά

5. Strabo 9.4.4,13, Aisch. 2.132-4, 138, 148, 152, 3.140. Dem. 6.22, Ps-Dem. 11.4. Steph.Byz. s.v. *Nikaia*, 479.19-20. Didymos *Com. Dem.* 11.4. Diod. 16.59.2-4. Memnon *FGrHist* 434 F28. Philochoros *FGrHist* 328 F56b. Livy 28.5.18, 32.39.9-12, 35.2-8. Polyb. 10.42.4, 18.1.2-14, 7.6. Apian. *Anibal*. 55.8. Timosthenes 1.53 (Diels, Schubart). Suda. 380.5.

6. Hom. *Il.*2.532. Strab. 1.3.20, 9.4.4. Procop. *De bello Goth.* 8.25.6. Mela 2.45. Plin. *N.H.* 4.27. Paus. 2.29.2, 7.15.3-4, 10.1.2. Licophr. *Alex.* 1147. Plut. *Alex.*29. Steph. Byz. s.v. *Skárfeias* 574.3. Livy 33.3.6, 36.19.6-9. Apian *Siria* 20. Anon. *Notitia Episcopatum* 737. Ptolemy 3.15.11. Hierokles. *Synekdemos* 643.6.

Βλ. και *BCH* 45, 1921, col. III. 139 (230-210), *Syll*³ 270 (ca. 335/4), *IG* II² 3045, *IG* IX.1², 314, 315, 316 (= *Syll*³, 220, ca. 346), 319, *FD* III, I.1. n° 110, n° 115 (290/89?), *FD* III, I, 2 n° 475, Inv. 1697 (270-265), n° 476 (= *CID* II n° 130, 266/5 ή 265/4), *FD* III 2 n° 213 c. 134, *FD* III, 4.4.362 (*CID* IV n° 96), Inv. 1612 (= *Syll*³ 538 A, c. 209/8), 359 (Inv. 3780+1659+2733, ca. 266/5 ή 265/4), *FD* III 5, 21, 22. Inv.1836 (= *CID* II n° 43), *SEG*.37.493, *GDI* 2597, *CID* IV n° 86 (= *SEG*. 15.340, ca. 212/1). Oldfather, 1927a, 1139, 1927β, 460-461, Buckler, 1989, 34, 94.

7. Hom. *Il.* 2.533. Strabo 1.3.20, 9.4.4. Paus. 5.22.3. *Etym. Mag.* s.v. *Thronion*. Aischin. 2.132. Livy 28.7.1, 13, 33.3.6. Ptolemy 3.15.17. Plin. *NH.*4.27. Licophr. *Alex.* 1148. Thuc. 2.26.1-2. Diod. 12.44.1, 16.33.3-4. Ps-Skylax, 61. Theomp. fr. 298 (*apud* Harp. s.v. *Thrónton*). Steph. Byz. s.v. *Thrónton*, 318.12.

Βλ. και *IG* XII.5 812, *SEG*. 30, 42.2 (ca. 450), *IG* IX.1² 308-310, *BCH*, 26, 1902, 336, n° 46, *FD* III, I, 2 n° 475. Inv. 1697 (= *CID* II n° 129), *FD* III, 6. n° 111. Inv. 2492+2496, *FD* IV, 2, n° 157, *CID* II n° 31, 32, 75, 76 (= *Syll*³ 251), 95, 97, 102, 120 (= *Syll*³ 237), *Klio*, 16, 175 n° 134. Oldfather 1927a, 1140, 1936, 609, Burr 1961, 36, Hope Simpson - Lazenby 1970, 49, Pritchett, 4.151-155, Buckler 1989, 31, 54, Adam 2001, 32-36, Nielsen 2004, 672.

8. Κατά τη γνώμη μας τα Καμένα Βούρλα μπορεί να ήταν το επίνειο του αρχαίου Θρόνιου (Strabo 9.4.4, Polyb. 18.9.3, 19.9.2, Livy 32.36.1, 33.38.14, 35.37.1-6, 36.20.5, 38.14) και τα κατάλοιπα που ο Oldfather (*AJA* 44, 1940, 108) και ο Pritchett (5.151, 177-179) ερμήνευσαν ως Βωμό, πιθανόν να αποτελούσαν στην πραγματικότητα τμήμα των εγκαταστάσεων του επινείου.

τη διάρκεια της ελληνοιστικής περιόδου, με αποτέλεσμα στα τέλη της ρωμαϊκής περιόδου να έχει δημιουργηθεί στην Επικνημίδια Λοκρίδα παράκτια πεδιάδα σημαντικής έκτασης, όπου αρχίζουν να μεταφέρονται και οι πρώτες εγκαταστάσεις. Τα αίτια πρέπει να αναζητηθούν στην ανθρώπινη δράση, εξαιτίας της οποίας εξαλείφθηκε σταδιακά η φυτοκάλυψη με δραστηριότητες όπως η βόσκηση, οι πυρκαγιές, η παραδοσιακή εκμετάλλευση των δασικών πόρων και η εισαγωγή της καλλιέργειας δενδρυλλίων, όπως η ελιά, η οποία ευνοείται από την έντονη ανισότητα του εδάφους μεταξύ του βουνού και της θάλασσας που προκύπτει από την εγγύτητα των δύο στοιχείων και την κυριαρχία ασβεστολιθικών πετρωμάτων εξαιρετικά διαβρώσιμων.

Ανακεφαλαιώνοντας λοιπόν, κατά το μεγαλύτερο μέρος της αρχαιότητας δεν υπήρχε αυτή η συνεχής επίπεδη έκταση. Πρέπει λοιπόν να φανταστούμε την ακτή σαν ένα ποικιλόμορφο σύνολο από κρημνώρεις, σε συνδυασμό με μικρά προσχωσιματογενή δέλτα, έλη και παράκτια τέλματα. Μας είναι βέβαια αδύνατο να αναπαραστήσουμε με ακρίβεια την πορεία της δημιουργίας της παράκτιας πεδιάδας, γεγονός που αποτελεί ένα από τα κυριότερα προβλήματα της μελέτης της τοπογραφίας και της ιστορίας της Επικνημίδιας Λοκρίδας. Κατά την εξέταση όμως μιας παράκτιας πεδιάδας τόσο πρόσφατης σε ηλικία, ίσως να είναι προτιμότερο από το να επιχειρήσουμε την αναπαράσταση της ιστορικής πορείας της να αφήσουμε κατά μέρος το εγχείρημα σχεδόν τελειώς και να δεχτούμε ότι, πριν από τον 2^ο αιώνα π.Χ. η ακτή βρισκόταν γύρω από την παρούσα ακτογραμμή με υψόμετρο από 12 έως 16 μέτρα (εικ. 1).

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι η Επικνημίδια Λοκρίδα είχε, κατά το μεγαλύτερο μέρος της αρχαιότητας, πιο απότομο έδαφος και σημαντικά μικρότερη έκταση. Στην υπάρχουσα μορφή της η Επικνημίδια Λοκρίδα εκτείνεται σε 374,325 τετραγωνικά χιλιόμετρα και έχει περίμετρο 114,341 χιλιόμετρα. Αν αφαιρούσαμε τη σημερινή παράκτια πεδιάδα, η έκταση της αρχαίας Επικνημίδιας Λοκρίδας θα έφτανε μόλις τα 321,146 τετραγωνικά χιλιόμετρα και η περίμετρος της τα 92,520 χιλιόμετρα. Με άλλα λόγια, θα έπρεπε να αφαιρέσουμε 53,09 τετραγωνικά χιλιόμετρα, άρα θα μειωνόταν κατά δεκατέσσερα τοις εκατό περίπου. Οι διαστάσεις της θα ήταν 33,28 χιλιόμετρα ΒΔ-ΝΑ και 11,74 χιλιόμετρα Ν-Β.

Μπορεί η έκταση της αρχαίας Επικνημίδιας Λοκρίδος, 321 τετραγωνικά χιλιόμετρα, να μας φαίνεται πολύ μικρή, μπορεί να επιβεβαιωθεί όμως χάρη στα ΓΣΠ καθώς και το πόσο μικρότερη ήταν σε σχέση με σήμερα. Σε σχέση με τις άλλες περιοχές είναι 35% μικρότερη από την Οπουντία Λοκρίδα (που έχει έκταση περίπου 492 τ. χλμ.), πέντε φορές μικρότερη από τη Φωκίδα (1.615 τ. χλμ.)⁹ και εννέα φορές μικρότερη από την αρχαία Βοιωτία, η οποία κάλυπτε μια έκταση περίπου 2,818 τετραγωνικών χιλιομέτρων¹⁰.

Σε σύγκριση τώρα με τις άλλες πόλεις-κράτη, η περιοχή στο σύνολό της, ήταν τρεις φορές μικρότερη από τη Θήβα (με 908 τ. χλμ.) ή την Κόρινθο (η οποία έχει έκταση 948 τ. χλμ.), μεγάλες και πρώτες σε ισχύ ελληνικές πόλεις-κράτη. Θα τη θεωρούσαμε αντίστοιχη με μία πόλη όπως η Σικυών στην Πελοπόννησο, που έχει έκταση 396,038 τ. χλμ.. Η μεγαλύτερη πόλη της Επικνημίδιας Λοκρίδας, το Θρόνιον, με έκταση 149 τ. χλμ., θα μπορούσε να συγκριθεί με τον Κλαιώνα (104,235 τ. χλμ.), Φλειούς (147 τ. χλμ.) ή τις βοιωτικές πόλεις μεσαίου μεγέθους όπως ο Αλιάρτος (88 τ. χλμ.), η Κορώνεια (117 τ. χλμ.), οι Κώπαι (116 τ. χλμ.) ή η Λιβαδειά (126 τ. χλμ.)¹¹.

Εντοπίζοντας μέσω των ΓΣΠ τις περιοχές με υψόμετρο μπορούμε να επιβεβαιώσουμε ότι

9. Beloch 1886, 160.

10. Pascual 1997, 196.

11. Pascual 1996, 126 n. 35.

η Επικνημίδια Λοκρίδα ήταν ορεινή περιοχή (**εικ. 3**). Τα λιγότερο απότομα τμήματα της περιοχής, τα οποία εκτείνονται σε υψόμετρο από 0 έως 400 μέτρα αποτελούν μόλις το 50% του συνόλου (50,04), ενώ ποσοστό 24% βρίσκεται μεταξύ 401 και 600 μέτρων. Το τμήμα το υψόμετρο του οποίου ξεπερνά τα 601 μέτρα, το οποίο θεωρείται ορεινό, αποτελεί το 25%. Αυτή η κατανομή μπορεί να συγκριθεί με τη συνολική κατανομή της επαρχίας όπως είναι σήμερα, στην οποία περισσότερο από το 70% του εδάφους βρίσκεται σε υψόμετρο μικρότερο των 400 μέτρων (70,45%), το 15% εκτείνεται μεταξύ 401 και 600 μέτρων και το 14 % ξεπερνά τα 601 μέτρα. Στην περίπτωση της αρχαίας Βοιωτίας, το 77% της συνολικής έκτασης έχει υψόμετρο μεταξύ 0 και 400 μέτρων, το 10% μεταξύ 401 και 600, ενώ λιγότερο τον 10% του εδάφους εκτείνεται σε υψόμετρο μεγαλύτερο των 600 μέτρων. Το εξαιρετικά υψηλό υψόμετρο της περιοχής ενδέχεται να οδήγησε στην επέκταση των καλλιεργειών ακόμα και στις αρκετά υψηλές περιοχές, μεταξύ των 400 και 600 μέτρων, καθώς και σε μια αύξηση της σημασίας της δασικής εκμετάλλευσης, η οποία ήταν μεγαλύτερη εδώ σε σχέση με άλλες περιοχές της Ελλάδας.

Σε κάποιες περιπτώσεις, η παράκτια πεδιάδα μπορεί να έπαιζε κάποιο ρόλο, αλλά ποτέ δεν αποτελεί ουσιαστικά το αποφασιστικό στοιχείο για να κατανοήσουμε τον τρόπο κατοίκησης της Επικνημίδιας Λοκρίδας. Στο τοπίο κυριαρχούν απόκρημνα βουνά, τα οποία εναλλάσσονται με βαθιές κοιλάδες όπου υπάρχει πληθώρα πανάρχαιων ρευμάτων, εποχιακών ή εφήμερων.

Οι κοιλάδες έχουν μικρό μέγεθος και πλάτος, η έκτασή τους κυμαίνεται περίπου στα εκατό τετραγωνικά χιλιόμετρα ή είναι μικρότερη, και αποστραγγίζονται από ένα πυκνό υδρογραφικό δίκτυο, καθώς έχουν συνολικά περισσότερες από χίλιες κοίτες με ελάχιστη ροή. Γενικά, οι συγκεκριμένες κοιλάδες διακρίνονται σε δύο τύπους: εγκάρσιες, N-B και με μεσημβρινό προσανατολισμό, οι οποίες συνθέτουν το τοπίο που κυριαρχεί στην ανατολική και κεντρική Επικνημίδια Λοκρίδα και οριζόντιες κοιλάδες, που κυριαρχούν στην ανατολική ζώνη. Λίγες είναι οι περιοχές που δεν παρουσιάζουν την κατανομή αυτή.

Οι εγκάρσιες κοιλάδες υπήρξαν, με διαφορά, οι σημαντικότερες. Πέρα από κάποιες πολύ μικρές, οι κυριότερες ήταν από δυτικά προς ανατολικά οι κοιλάδες των ποταμών Λατζόρεμα, Ποταμιά, Λιαπατόρρεμα (ο αρχαίος Αφάμιος) και Πλατανιά/ Ξεριά (ο αρχαίος Βοάγριος). Οι κοιλάδες δημιουργούσαν μια σειρά μικροπεριοχών οι οποίες αποτελούσαν τη βάση της κατοίκησης στην Επικνημίδια Λοκρίδα.

Ας πάρουμε για παράδειγμα την κοιλάδα του Βοάγριου. Έχει κοίτη 107,10 τετραγωνικών χιλιομέτρων, με εκτεταμένο υδρογραφικό δίκτυο όπου κυριαρχεί ένας κεντρικός ποταμός εποχιακός, με γρήγορη ροή επηρεαζόμενη από καταρρακτώδεις βροχές, ο οποίος εναπόθετε προσχώσεις στο σημείο εκβολής του, δημιουργώντας σταδιακά ένα δέλτα με τη μορφή βεντάλιας (**εικ. 1**)

Ο Βοάγριος, όπου γνωρίζουμε ότι υπήρχαν δύο πόλεις-κράτη κατά την αρχαιότητα, μας παρέχει μια από τις χαρακτηριστικές παραμέτρους του ενδιαφέροντος στην περιοχή: μια μικροπεριοχή, στο δέλτα, στην έξοδο της κοιλάδας, κοντινή λοιπόν στο σημείο εκβολής, στο βορρά, καθώς και μία άλλη μικροπεριοχή στο νότο. Το υψίπεδο βρισκόταν στις πηγές του ποταμού, στο νότο, στο βάθος της κοιλάδας, και τα όριά του αποτελούσαν ομαλές και επίπεδες πλαγιές. Η παράμετρος της κατοίκησης αντιπροσωπεύεται από μια πόλη/ οικισμό στο δέλτα και μία πόλη/ οικισμό στις πηγές, στην περίπτωση μας το Θρόνιον και τη Νάρυκα¹², που

12. Diod. 14.82.7, 16.38.5. Strab. 9.4.2. Steph. Byz. 470.4-5. IG IX 1², 3 706 A. SEG 3.425-426. Adam 2001, n°

απέχουν έξι χιλιόμετρα. Το ίδιο αυτό βασικό δίπολο επαναλαμβάνεται σε μεγάλο μέρος της Επικνημίδιας Λοκρίδας (π. χ. Αλπηνοί/Ανάβρα¹³, Σκάρφεια/Μενδενίτσα¹⁴.)

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό όχι μόνο της κοιλάδας του Βοαγρίου, αλλά και όλης της περιοχής, είναι η έντονη κλίση. Εξαιτίας της εγγύτητας των βουνών στη θάλασσα σε μια έκταση λίγων χιλιομέτρων περνάμε από το επίπεδο της θάλασσας στα 500-600 μέτρα υψόμετρο, και η κλίση λαμβάνει σχεδόν πάντα τιμές μεγαλύτερες των 14°-16°. Με βάση αυτά τα στοιχεία μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η συγκέντρωση οικισμών σχετίζεται με το υψόμετρο.

Όπως φαίνεται στην **εικ. 4**, περνάμε, εξαιτίας της κλίσης, από κάποιες εγκαταστάσεις στα 20-50 μέτρα, σε άλλες κοντινές στην ακτή στα 100-200 μέτρα περίπου και σε κάποια σημεία στο εσωτερικό σε πολύ μεγάλο ύψος 450-600 μέτρα, χωρίς να υπάρχουν ουσιαστικά ενδιάμεσα σημεία (200-400), όπως συμβαίνει κατά κύριο λόγο σε άλλες περιοχές, για παράδειγμα στη Βοιωτία, όπου οι εγκαταστάσεις στο μεγαλύτερο μέρος τους συγκεντρώνονται σε υψόμετρο διακοσίων μέτρων περίπου, ενώ σε σημεία υψηλότερα των 400 μέτρων δεν υπάρχουν ουσιαστικά εγκαταστάσεις¹⁵.

Με βάση το υψόμετρο μπορούμε να διακρίνουμε τρεις κατηγορίες εγκαταστάσεων:

- A. Οι Αλπηνοί και η Νίκαια, στα 20-50 μέτρα, οι οποίες πρέπει να είναι πολύ μικρές, εξαιτίας ακριβώς της μικρής έκτασης της παράκτιας πεδιάδας
- B. Οι εγκαταστάσεις που βρίσκονται στις εξόδους των κοιλάδων, οι οποίες βρίσκονται σε μία ενδιάμεση κατάσταση. Συνήθως έχουν σε κοντινή απόσταση ένα λιμάνι και φτάνουν μέχρι και τα 100-200 μέτρα. Αυτό είναι το ιδανικό περιβάλλον διαβίωσης στην Επικνημίδα Λοκρίδα, όπως αποδεικνύεται από το γεγονός ότι οι δύο σημαντικότερες πόλεις, η Σκάρφεια και το Θρόνιον, βρίσκονταν περίπου σε αυτό το επίπεδο.
- Γ. Τέλος, οι εγκαταστάσεις στο εσωτερικό, των οποίων το υψόμετρο κυμαίνεται μεταξύ 450 και 600 μέτρων περίπου, είναι πολύ υψηλές και αντιστοιχούν στις μέτριου μεγέθους εγκαταστάσεις της εν λόγω περιοχής.

Από την άλλη μεριά δεν υπάρχει εγκατάσταση που να εντοπίζεται στο χώρο της πεδιάδας ούτε κοντά στην κοίτη κάποιου ποταμού. Λίγες είναι αυτές που βρίσκονται στις πλαγιές των βουνών ή των λόφων που βρίσκονται στα όρια της πεδιάδας. Προτιμάται πάντοτε ένα υψηλό σημείο, το οποίο υψώνεται ανεμπόδιστο πάνω από την πεδιάδα. Είναι προφανές ότι ο σκοπός είναι να μείνει διαθέσιμο το μεγαλύτερο μέρος του εδάφους για καλλιέργεια και ότι αναζητείται μια πηγή νερού με συνεχή ροή. Αλλά οι βασικοί λόγοι εγκατάστασης στα σημεία αυτά σχετίζονται με τον οπτικό έλεγχο της περιοχής¹⁶, που είναι ίσως κι ο σημαντικότερος λόγος, και με τις πιθανές δυνατότητες άμυνας.

Προκειμένου να επικεντρωθούμε στο μέγεθος αλλά και την κατανομή των εγκαταστάσεων στην Επικνημίδα Λοκρίδα, μπορούμε να εφαρμόσουμε το μοντέλο του πλησιέστερου

15-17, 21, 114-115. Bursian 1862, 190. Philippson-Kirsten 1950, I² 345, 718. Buckler 1989, 96. Pritchett 1965-1989, vol. 4, 157-158, vol. 5, 168-171. Nielsen 2004, 669.

13. Leake 1835, II, 177. Pritchett 1965-1989, vol. 1, 75-76, vol. 3, 223-224, vol. 4, 164-166. Δακορώνια 1977, 104-105. Δακορώνια 2002, 51-52.

14. Oldfather 1927a. *RE*, 1140, 1932, col. 2342, 1938, 1872. Gell 1819, 237. Buckler 1989, 34, 41-44. Buckler 2003. Pritchett 1965-1989, vol. 5, 167-168. Bon 1937, 152-158. Hope Simpson – Lazenby 1970, 49. Leake 1835, II, 179. Burr 1961, 35. Hirschfeld 1895, 328.

15. Pascual 1997, 205-206.

16. Όπως και στην Οπουντία Λοκρίδα (cf. Fossey 1990, 144).

γείτονα.¹⁷ Το μοντέλο αυτό διαθέτει προφανώς το μειονέκτημα ότι αφήνουμε κατά μέρος τις εγκαταστάσεις, των οποίων την ύπαρξη αγνοούμε ακόμη, και που η προσθήκη τους θα μπορούσε να μεταβάλλει το αποτέλεσμα. Μια επιπλέον δυσκολία είναι ο χαρακτηρισμός μιας εγκατάστασης σαν πόλη ή απλά σαν χωρίο. Το τελευταίο αυτό πρόβλημα εξουδετερώνεται βέβαια εξαιτίας του γεγονότος ότι, σε μία τόσο περιορισμένης έκτασης περιοχή, η εκμεταλλεύσιμη έκταση μιας εγκατάστασης αντιστοιχεί κατά κανόνα σε μία πόλη.

Αν αποκλείσουμε τα πιθανά λιμάνια, τους πύργους, τα οχυρά και τα ιερά, προκύπτει η ακόλουθη σχέση κατά τον 5^ο και 4^ο αι. π.Χ. (εικ. 5):

Παρά τα μειονεκτήματά του, το μοντέλο μας παρέχει μια σημαντική πληροφορία. Η απόσταση μεταξύ των εγκαταστάσεων φτάνει τα πέντε χιλιόμετρα, ενώ η μέση απόσταση είναι 2,5 χιλιόμετρα περίπου και η εκμεταλλεύσιμη έκταση θα μπορούσε να καταλαμβάνει ή να ξεπερνά τα 33 τετραγωνικά χιλιόμετρα και να έχει περίμετρο 14 χιλιόμετρα (εικ. 6).

Το μοντέλο καθορίζει τη θέση των συνόρων στο Καλλίδρομο, δείχνει ότι οι μικρότερες πόλεις είναι στα δυτικά, στην περιοχή των Αλπηνών, της Ανάβρας και της Νίκαιας, η μέση απόσταση μεταξύ των οποίων είναι μικρότερη από δύο χιλιόμετρα. Φαίνεται ακόμη ότι η Μενδενίτσα, η Ταχταλή¹⁸ κι η Παλιανίφτσα¹⁹ διέθεταν αξιόλογες εκμεταλλεύσιμες εκτάσεις. Το ίδιο ισχύει για τους Κνημίδες²⁰ που μπορεί να έχει και άλλη εκμεταλλεύσιμη έκταση στις δύο πλευρές της Κνημίδας, στην παράκτια πεδιάδα.

Με τη βοήθεια των ΓΣΠ και με βάση διάφορες πηγές πληροφοριών²¹, μπορούμε να καθορίσουμε, υποθετικά πάντα, τα σύνορα των επικνημίδων πόλεων, να υπολογίσουμε την έκταση των υπόλοιπων περιοχών και να τις κατατάξουμε σε διάφορες κατηγορίες ανάλογα με την έκτασή τους. Ο συνδυασμός αυτών των πληροφοριών και ο, πάντοτε υποθετικός, καθορισμός των ορίων και κατόπιν ο υπολογισμός των υπόλοιπων περιοχών συνοψίζεται στην ακόλουθη σχέση (εικ. 7):

Όλα τα παραπάνω μας επιτρέπουν να χωρίσουμε τις επικνημίδες πόλεις σε τρεις διαφορετικές κατηγορίες:

- A) Τις πόλεις, Αλπηνοί και Νίκαια, πολύ μικρές με έκταση 10-12 τετραγωνικά χιλιόμετρα
- B) Τις πόλεις μεσαίου μεγέθους, οι οποίες κάλυπταν έκταση περίπου 30-40 τ. χλμ. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν η Σκάρφεια, η Ανάβρα, η Μενδενίτσα, κι η Νάρυκα. Με εξαίρεση τη Σκάρφεια πρόκειται για πόλεις στο εσωτερικό με μεγάλο βαθμό ομοιογένειας. Η κατοπινή σημασία της Σκάρφειας είναι πιθανό να σχετίζεται με την πρόσκτηση της

17. Hodder – Orton 1976, 27-112. Helly 1984, 218. Helly 1992, 77. Decourt 1992, 23-25. Pascual 1996, 118-119.

18. Pritchett 1965-1989, vol. 3, 222-232, vol. 4, 124.

19. *IG IX 1*² 311-313. Pritchett 1965-1989, 5, 174. Adam 2001, 385, 386. Blackman, *AR* 44, 1998, 74.

20. Strabo 9.4.4. Gell 1819, 234-235. Dodwell II, 64. Leake 1835, II, 177. Oldfather 1921, 908. 1927a, 1140. Pritchett 1965-1989, vol. 4, 151, vol. 5, 188-189. Nielsen 2004, 668.

21. Για τον καθορισμό των ορίων των επικνημίδων πόλεων μπορούμε να αξιοποιήσουμε τις πληροφορίες που προέρχονται από τέσσερις διαφορετικές πηγές:

1. Το συνδυασμό αρχαίων πηγών και ιστορικής τοπογραφίας.
2. Το ανάγλυφο: τις κοίτες των ποταμών, ιδιαίτερα αν είναι πολύ στενές και μεταξύ απόκρημων πλαγιών, τις κορυφές των βουνών κ.τ.λ.
3. Τα στοιχεία που προκύπτουν από το μοντέλο του πλησιέστερου γείτονα.
4. Την ορατότητα. Εφόσον ο σκοπός της εγκατάστασης συνίσταται στον οπτικό έλεγχο της περιοχής, λογικά δεν μπορούν να ανήκουν σε αυτήν τα σημεία που δεν έχουν ορατότητα.

Μενδενίτσα και την ανάπτυξη του λιμανιού στην περιοχή όπου σήμερα βρίσκεται το χωριό Μόλος.

Γ) Το Θρόνιον αποτελεί ξεχωριστή κατηγορία. Κρίνοντας από τη σημασία του κατά την κλασική εποχή, είναι η μεγαλύτερη πόλη και καλύπτει το ένα τρίτο της συνολικής έκτασης της περιοχής (εικ. 8).

Στις μικρές πόλεις είναι απίθανο να διαπιστωθεί η ύπαρξη δευτερεύοντος οικισμού. Η εκμετάλλευση του εδάφους γινόταν κατευθείαν από το κέντρο. Στις πόλεις μεσαίου μεγέθους ο εντοπισμός δευτερευόντων οικισμών είναι εξίσου απίθανος. Οι δευτερεύοντες οικισμοί συγκεντρώνονται στα άκρα και είναι συνήθως λιμάνια. Τέτοιοι οικισμοί εντοπίστηκαν μόνο στην περίπτωση του Θρόνιου.

Εν κατακλείδι, η Επικνημίδια Λοκρίδα ήταν μια περιοχή με μικρή αγροτική παραγωγή και η εκτροφή βοοειδών, που καθημερινά μεταφέρονταν σε διαφορετικά βοσκοτόπια, αν και ανεπτυγμένη, δεν ήταν ιδιαίτερα αποδοτική. Πρέπει να σκεφτούμε την κατά πολύ μεγαλύτερη σημασία που είχαν σε άλλες ελληνικές περιοχές το ψάρεμα και κυρίως το κυνήγι, η συλλογή και δασική εκμετάλλευση και, εξαιτίας της απόκρημνης μορφολογίας της, της έντονης κλίσης των πλαγιών της και του περιορισμένου καλλιεργήσιμου εδάφους της δεν υπήρξε περιοχή κατάλληλη για κατοίκηση και αποτελεί πραγματικό άθλο των αρχαίων επικνημίδιων Λοκρών το σημαντικό γεγονός ότι η ανθρώπινη ζωή μπόρεσε να ριζώσει εδώ.

SUMMARY

APPLYING GIS TO THE HISTORICAL ANALYSIS OF EPIKNEMIDIAN
LOKRIS

José Pascual

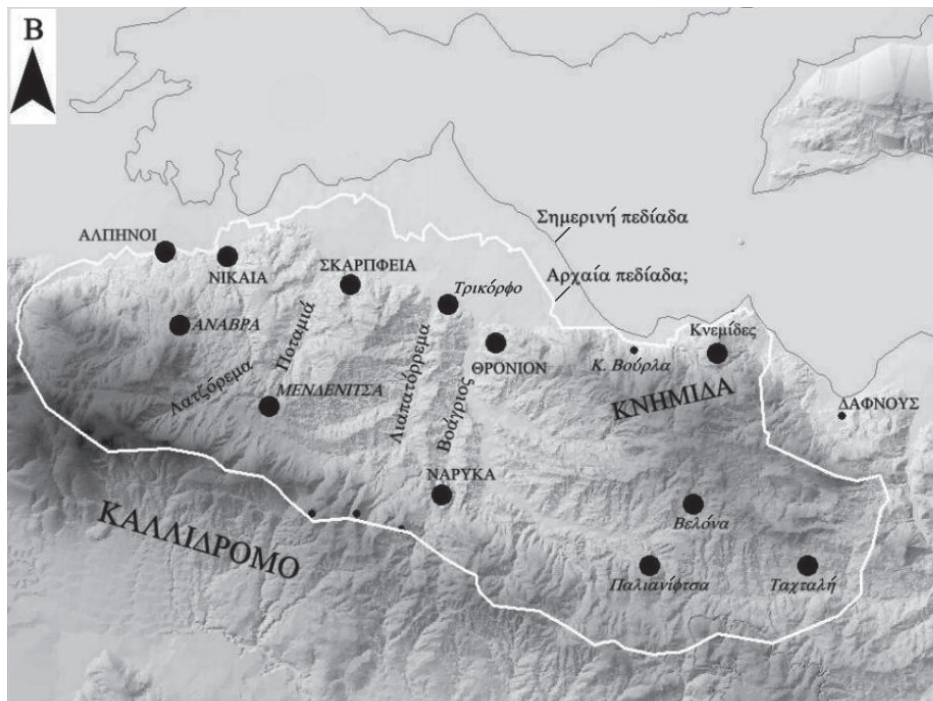
In the last years, the Universidad Autónoma de Madrid, with the collaboration of the 14th Ephorate of Classic and Prehistoric Antiquities, has developed a research project on the History and Topography of the Epiknemidian Lokris. One of its main objectives has been the application of Geographical Information Systems (GIS) to the analysis of the geographical historical constants of Epiknemidian Lokris; the occupation of territory and the possible extension of the poleis of the region. In Antiquity, the present coast line did not exist and the Epiknemidian Lokris measured 321 sq. km, 14% less than the current extension. It seems that it was a much more abrupt region than most of the other regions of central Greece with its habitat characterised by small valleys, where the settlements usually had a small exploitation territory with a radio of some 2,5 km, always seeking the visual control of the surrounding crops. The epiknemidian *poleis*, at least five and probably eight, had an approximately size of some 35 sq. km, the smaller ones between 10-12 sq. km and only one, Thronion, exceeded 100 sq. km.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adam D.P., 2001. *Λοκρική: Περιβοάγρια – Επικνημίδια*, Λαμία.
- Allen K.M.S. – Green S.W. – Zubrow E.B.W. (eds.), 1990. *Interpreting Space: GIS and Archaeology*, London.
- Beloch K.J., 1886. *Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt*, Leipzig.
- Bon A., 1937. Forteresses medievaies de la Grèce centrale, *BCH*, 61, 152-158.
- Buckler J., 1989. *Philip II and the Sacred War*, Cambridge Massachussets.
- Buckler J., 2003. *Aegean Greece in the fourth century B.C.*, Leiden.
- Burr V., 1944. *Neon Katalogos: Untersuchungen zum homerische Schiffskatalog*, Leipzig.
- Bursian C., 1862. *Geographie von Griechenland*, Leipzig.
- Δακορώνια, Φ. 1977. Ανάβρα, *ΑΔ* 32, *Χρονικά*, 104-105.
- Δακορώνια, Φ. 2002. Ανατολική Λοκρίδα: η ιστορία της μέσα από τα μνημεία και τις αρχαιολογικές έρευνες, στο Δακορώνια Φ. – Κωτούλας Δ. – Μπαλτά Ε. – Συθιακάκη Β. – Τόλιας Γ. (επιμ.), *Λοκρίδα. Ιστορία και Πολιτισμός*, Αθήνα, 19-112.
- Dakouri-Hild A. – Andrikou E. – Aravantinos V. – Kountouri E., 2003. A GIS in Boeotian Thebes: taking measures for Heritage Management: archaeological research and public outreach, στο *Metron. Measuring the Aegean Bronze Age, Aegaeum* 24, 49-55.
- Decourt J.C., 1992. Étude d'archéologie spatiale. Essai d'application à la géographie historique en Béotie, στο Helly B. (επιμ.), *Topographie antique et géographie historique en pays grec*, Paris, 15-47.

- Dodwell E., 1819. *A Classical and topographical tour through Greece during the years 1801, 1805, and 1806*, vol. 2, London.
- Fossey J.M., 1986. *The ancient topography of Eastern Phokis*, Amsterdam.
- Fossey J.M., 1988. *Topography and population of ancient Boiotia*, Chicago.
- Fossey J.M., 1990. *The ancient topography of Opountian Lokris*, Amsterdam.
- Frazer J.G., 1913. *Pausanias's description of Greece*. vol. 5, London.
- Gell W., 1819. *The itinerary of Greece, containing one hundred routes in Attica, Boeotia, Phocis, Locris and Thessaly*, London.
- Grundy G.B., 1901. *The Great Persian War*, London.
- Helly B., 1984. Le territoire de Larisa: ses limites, son extension, son organisation, *Ktèma* 9, 213-234.
- Helly B., 1992. Incursions chez les Dolopes, στο Helly B. (επιμ.), *Topographie antique et géographie historique en pays grec*, Paris, 48-91.
- Kromayer J. – Veith G., 1924, *Antike Schlachtfelder: Bausteine zu einer antiken Kriegsgeschichte*, vol. 4, Berlin.
- Κωτούλας, Δ., 2002. Το φυσικό περιβάλλον της Λοκρίδας, στο Δακωρώνια Φ. – Κωτούλας Δ. – Μπαλτά Ε. – Συθιακάκη Β. – Τόλιας Γ. (επιμ.), *Λοκρίδα. Ιστορία και Πολιτισμός*, Αθήνα, 7-16.
- Hermening L. – Hermening F. – Kromayer J. – Veith G., 1924, *Antike Schlachtfelder: Bausteine zu einer antiken Kriegsgeschichte*, vol. 4, Berlin.
- Hirschfeld, 1894. Alpenos, *RE* 1, 1894, col. 1599.
- Hirschfeld, 1895. Argolas, *RE* 2.1. col. 328.
- Hodder I. – Orton C., 1976. *Spatial analysis in archaeology*, Cambridge.
- Hope Simpson R., 1981. *Mycenaean Greece*, New Jersey.
- Hope Simpson R. – Lazenby J.F., 1970. *The Catalogue of Ships in Homer's Iliad*, Oxford.
- Hope Simpson R. – Dickinson O.T.P.K., 1979. *A gazetteer of Aegean civilisation in the Bronze Age*. Vol 1: *the mainland and islands*, Göteborg.
- Leake W.M., 1835. *Travels in Northern Greece*, Vol. II, London.
- Lock G. – Stančić Z. (επιμ.), 1995. *Archaeology and Geographical Information Systems*, London.
- McInerney J., 1999. *The folds of Parnassos. Land and ethnicity in ancient poleis*, Austin, Texas.
- Moreno A. (επιμ.), 2006. *Sistemas y análisis de la Información Geográfica*, Madrid.
- Hansen M.H. – Nielsen Th.H., 2004. *An inventory of Archaic and Classical poleis*, Oxford.
- Oldfather W.A., 1916. Studies in the history and topography of Lokris, *AJA* 20, 32-61, 154-172, 346-349.
- Oldfather W.A., 1918. Alpenos, *RE*, Suppl. 3, 84-85.
- Oldfather W.A., 1921. Knemides. *RE*, col. 908.
- Oldfather W.A., 1927α. Lokris (1), *RE* XIII, 1135-1288.
- Oldfather W.A., 1927β. Skarpheia, *RE*, 3 A, 1, 460-461.
- Oldfather W.A., 1936. Thronion *RE*, 6 A, 1, 609.
- O'Sullivan D. – Unwin D., 2003. *Geographic information analysis*, Hoboken.
- Παπαχατζής Ν.Δ., 1969. *Πανσάνιου Ελλάδος Περιήγησις. Βοιωτικά-Φωκικά*, Αθήνα.
- Pascual J., 1996. La Confederación beocia a principios del siglo IV a.C.: I. La distribución territorial de las *poleis*, *Gerión* 14, 109-142.
- Pascual J., 1997. La Confederación beocia de principios del siglo IV a.C. a través de los Sistemas

- de Información Geográfica, στο Plácido D. – Alvar J. – Casillas J.M. – Fornis C. (επιμ.), *Imágenes de la polis*, Madrid, 191-214.
- Philippson A. – Kirsten E., 1950. *Die griechischen Landschaften*, Frankfurt.
- Pritchett W.K., 1965-1989. *Studies in ancient Greek topography*, vols. 1-6, Berkeley.
- Rizakis A. – Petropoulos M., 1994. Settlement patterns and landscape in the coastal area of Patras. Preliminary report, *JRA*, 7, 183-207.
- Simoni E. – Papagiannopoulos K., 1998. Project for the topography of ancient Achaia, Greece: quantitative analysis and visualization of the results of the intensive surface at Kamenitsa, στο Peterson J. (επιμ.), *Paysages antiques et structures rurales: the use of Geographic Information Systems in the study of ancient landscapes and features related to ancient land use*, Luxembourg, 43-55.
- Stählin F., 1924. *Das Hellenische Thessalien landeskundliche und geschichtliche beschreibung Thessaliens in der Hellenischen und Römischen zeit*, Amsterdam.
- Thalman J.P., 1980. Recherches aux Thermopyles, *BCH* 104, 757-760.
- Vischer W., 1857. *Erinnerungen und Eindrücke aus Griechenland*, Basel.

Εικ. 1. Πρότυπα τρισδιάστατα της Επικνημίδας Λοκρίδας σε κλίμακα 1/50000.

Εικ. 2. Άποψη της παράκτιας πεδιάδας από το Παλικάστρο Ανάβρας.

	ΕΠΙΚΝΕΜΙΔΙΑ ΛΟΚΡΙΔΑ	ΕΠΑΡΧΙΑ ΛΟΚΡΙΔΑΣ	ΑΡΧΑΙΑ ΒΟΙΩΤΙΑ
Βαθμίδες υψομέτρου (μέτρα)	Ποσοστό επιφάνειας (%)	Ποσοστό επιφάνειας (%)	Ποσοστό επιφάνειας (%)
0-200	26,50	35,67	42,23
201-400	23,54	34,78	34,80
401-600	24,16	15,36	10,30
601-800	16,95	5,93	4,62
801-1000	5,35	4,08	2,89
1001-1200	2,94	0,70	1,76
>1201	0,56	2,80	0,55

Εικ. 3. Συγκριτική παρουσίαση των υψομετρικών διαφορών.

ΠΟΛΙΣ-ΚΡΑΤΟΣ	ΒΑΘΜΙΔΕΣ ΥΨΟΜΕΤΡΟΥ (μέτρα)
ΑΛΠΗΝΟΙ	20-30
ΝΙΚΑΙΑ	40-50
ΣΚΑΡΦΕΙΑ	80-130
ΘΡΟΝΙΟΝ	100-250
ΝΑΡΥΚΑ	310-330
ΜΕΝΔΕΝΙΤΣΑ	530-570
ΑΝΑΒΡΑ	500-600

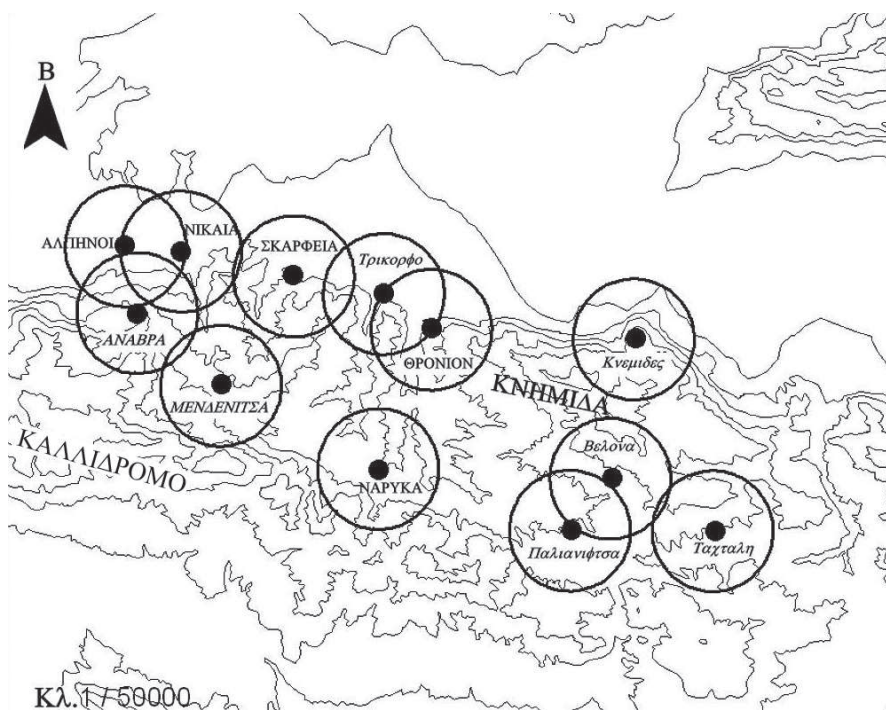
Εικ. 4. Πιθανή θέση και υψόμετρα των πόλεων (4ο και 3ο αι. π.Χ.).

Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΩΝ ΓΣΠ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΚΝΗΜΙΔΙΑΣ ΛΟΚΡΙΔΑΣ

Σημείο	Πιο κοντινό	Απόσταση (χιλιόμετρα)	Εναλλακτικές (χιλιόμετρα)
ΑΛΠΗΝΟΙ	ΝΙΚΑΙΑ	2,5	ΑΝΑΒΡΑ 3
ΝΙΚΑΙΑ	ΑΛΠΗΝΟΙ	2,5	ΑΝΑΒΡΑ 3 ΣΚΑΦΕΙΑ 4,8
ΣΚΑΡΦΕΙΑ	ΝΙΚΑΙΑ	5	ΜΕΝΔΕΝΙΤΣΑ 5,5 ΘΡΟΝΙΟΝ 6
ΜΕΝΔΕΝΙΤΣΑ	ΑΝΑΒΡΑ	4,5	ΝΙΚΑΙΑ 6 ΑΛΠΗΝΟΙ 7
ΘΡΟΝΙΟΝ	ΝΑΡΥΚΑ	6	ΣΚΑΡΦΕΙΑ 6
ΝΑΡΥΚΑ	ΘΡΟΝΙΟΝ	6	ΜΕΝΔΕΝΙΤΣΑ 7,5
ΤΑΞΤΑΛΗ	ΔΑΦΝΟΥΣ	5,5	ΘΡΟΝΙΟΝ 15
ΚΝΕΜΙΔΕΣ	ΔΑΦΝΟΥΣ	6	ΘΡΟΝΙΟΝ 8,5 ΤΑΞΤΑΛΗ 9
ΠΑΛΙΑΝΙΦΤΣΑ	ΒΕΛΟΝΑ	4	ΕΛΑΤΕΙΑ 6
ΒΕΛΟΝΑ	ΠΑΛΙΑΝΙΦΤΣΑ	4	ΤΑΞΤΑΛΗ 5,5
ΑΝΑΒΡΑ	ΑΛΠΗΝΟΙ	3	ΜΕΝΔΕΝΙΤΣΑ 4,5

Απόσταση = 4,6 χιλ., A/2 = 2,3 χιλ., Περιοχή = 33,2 τ. χιλ., Περίμετρος = 14,4 χιλ.

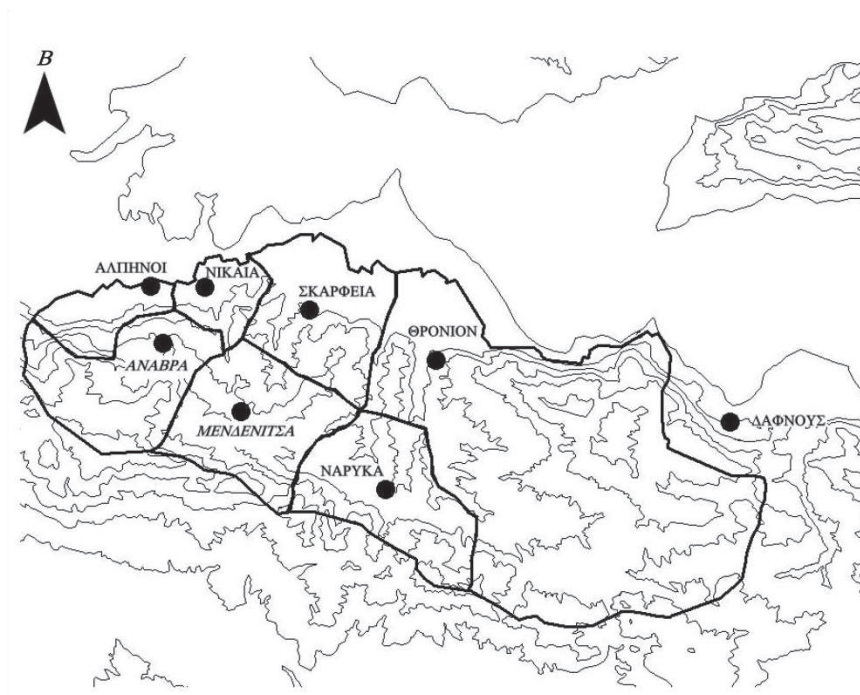
Εικ. 5. Εφαρμογή του μοντέλου του πλησιέστερου γείτονα.

Εικ. 6. Οι επικνημίδιοι οικισμοί. "Buffer" σε 2,3 χιλμ.

Πόλη-κράτος	Περίμετρος (χιλιόμετρα)	Περιοχή (τετρ. χιλιόμετρα)
ΑΛΠΗΝΟΙ	16,8	12
ΝΙΚΑΙΑ	15	11
ΣΚΑΡΦΕΙΑ	26,4	33
ΜΕΝΔΕΝΙΤΣΑ	26	36,1
ΘΡΟΝΙΟΝ	58,54	159,41
ΝΑΡΥΚΑ	26,6	36,1
ΑΝΑΒΡΑ	27	34,54
ΔΑΦΝΟΥΣ (ΦΩΚΙΔΑ)	47,14	49

Εικ. 7. Οι επικνημίδες πόλεις (4ος και 3ος αι. π.Χ.).

Εικ. 8. Οι επικνημίδες πόλεις (4ος και 3ος αι. π.Χ.). Υποθετικά σύνορα.

INHABITING THE MARSHES: A CASE STUDY FROM BOEOTIA APPLYING NEW TECHNOLOGIES FOR THE ANALYSIS AND MANAGEMENT OF THE CULTURAL AND NATURAL LANDSCAPE

Emeri Farinetti

In the paper I will illustrate some aspects of my own PhD research on the settlement and landscape history in the Boeotia region, from Late Prehistory to Late Roman Times. In particular, I will present a way in which new technologies could help to deal with research and management of the archaeological record available for the area, jointly with the analysis of the physical and human landscape. For this purpose, I will then briefly illustrate the case of the Copais basin and its surrounding areas.

Two aspects will be examined in particular:

- the potential of the use of new technologies for the management of archaeological landscapes, along with the integration of environmental and cultural/archaeological datasets.
- the integration of environmental and cultural landscape datasets at the stage of analysis of the archaeological data digitally treated.

MANAGEMENT OF THE ARCHAEOLOGICAL RECORD

The methodology employed aims mainly to assess the interface between human and social actions and landscape, by critically assessing, first of all, the available archaeological record for the whole Boeotia region.

A Database and a Geographical Information System (GIS) have been implemented to deal critically with the different levels of complexity of both the information and the archaeological evidence available from bibliography (extensive surveys and excavations mainly) and from more recent systematic artefact surface surveys, which intensively hover the landscape in search of all traces of human activity in smaller (defined) areas.

The archaeological information of Boeotia is characterized by a high level of non homogeneity, as it was recorded and collected by previous scholars in different periods and in different research frameworks, and by inner biases which are a challenge to uncover.

In order to deal with, and in an attempt to integrate, those inhomogeneous, non linear datasets, we would deconstruct the available archaeological record, through a process of strong source-critique, and reconstruct it in terms of meaningful units of social activities in the landscape, extracting the meaning from each individual component and valuing the archaeological information and evidence in terms of what they really represent.

For instance, some isolated finds may represent low level social activity areas, but could also represent a medium level social activity area on which taphonomic agents and post-depositional processes have buried or moved away some of the associated material culture. On the other hand, few sherds from a certain period may represent activity at higher level if noted among a large concentration of later material. Very movable items, such as inscriptions for instance, hardly can have a meaning in themselves, unless they are found in association with other material.

Within the system, units of archaeological evidence, as noticed in the field and reported in bibliography, are collected according to ‘sites’, as mentioned in the bibliographical record, which usually correspond to general modern indications of location (or traditional names). Afterwards, a process of deconstruction of the archaeological information into the minimal units of archaeological evidence recognisable at this scale is carried out, through a ‘positive’ critique. In fact, special attention is paid in recording the type of source of each information collected, in the attempt of carrying out a coherent and structured source critique. Afterwards, the known data managed this way are reassessed into a more coherent information structure, the system allowing for the formation of clusters, i.e. ‘archaeologically relevant spatial aggregates’¹, which can then be used for mapping purposes as well as for further analyses².

The system allows to enter different properties for the archaeological evidence (type, location, chronology, detailed chronology, if excavated, information on excavation, if known by means of intensive survey only, 1st mention of the unit of archaeological evidence, type of presence) and to choose among different types of archaeological evidence.

In practice, the units of archaeological evidence can be virtually picked up and located into a ‘cluster in process’. Once a cluster is created, the system allows to enter different properties also for each cluster (chronology, detailed chronology, cluster type, if excavated, if known from intensive survey only, details, other notes, status of the cluster), including the research framework within which the discovery occurred.

After the de-construction and re-construction process, we are able to separate better the ‘sites’ (activity foci) in terms of the level of human activities they may represent, this way dealing with the critical issue of representativeness and of assessing the value of the information and to separate the ‘sites’ in terms of the level of human activities they may represent (**fig. 1**).

Unlike the traditional aggregations into *sites*, which may lead, since the archaeological record is a nonrenewable resource, to the loss of information and to a biased destruction of the archaeological record, the system should allow us to re-compose the units into different meaningful entries, either once new variables are involved and our knowledge increases, or when different individuals deal with the interpretation of the same archaeological evidence. Thanks to the digital archives and the GIS systems updating possibilities, we can always go back to the original record, rethink, modify and recreate constructed aggregations³, as a start-

1. According to Dunnell 1992.

2. Our units of archaeological evidence are existing features, empirical units which can be seen, discovered, described. Our constructed clusters are not existing empirical units which can be discovered and described, but constructed features, whose critical interpretation can lead to extract some archaeological meanings.

3. By using GIS, we go “beyond the dots on the map” (as a J. Bintliff’s article sounds – Bintliff 2000), monitoring the available archaeological record and its quality, as a starting point towards the performance of high quality spatial and landscape analyses aiming at a full understanding of the archaeological landscape.

ing point towards the performance of high quality spatial and landscape analyses aiming at a full understanding of the archaeological landscape.

GIS is therefore a useful tool and resource for management as well as for research. As for heritage management, products of the present research is an updated gazetteer of Boeotian 'sites' searchable and continuously updatable in a digital form (as textual information and as maps). One can either search the archive for sites per period, having easily ready period maps, or search for activity focuses per function (cult places, burial areas, settlement, etc), or even search per discovery type (rescue excavation, intensive survey). This digital gazetteer can be a useful tool for archaeological site monitoring and management. The system would take from the research and critical process beyond its strength and value for a dynamic management.

INTEGRATION BETWEEN ARCHAEOLOGICAL AND ENVIRONMENTAL DATA

The methodology employed involves thus a critical examination of the archaeological record, along with an integrated analysis of environmental, geomorphological and geoarchaeological parameters with the use of GIS (Geographical Information Systems). For this purpose, both archaeological and environmental data are included into the GIS system. Layers suitable for the presentation and the analysis of data are, therefore, within the system: topography digitally reconstructed (Digital Elevation Model), terrain slope and aspect, geological maps digitised, land potential map, classes of physiographical/topographical position (slope, foothill, hilltop, plateau, plain, etc.), hydrogeological behaviour of surface water, etc.

THE CASE OF THE COPAIS LAKE

As case-study, I will briefly illustrate some examples from the Copais area, where the history of the landscape can be seen as strongly marked by the presence of the large marshy lake until its total drainage at the end of the 19thC.

The large marshy lake was subjected to continuous, and often strong, level fluctuations, within an hydric basin with an extension of 1900sqkm ca. Dry land extension was therefore fluctuating accordingly.

The settlement history of the area can be seen as influenced and effected by the relationship between communities gravitating towards the basin and the water element, their perception of the environment and their life in it.

Factors of different nature would have influenced, directly and indirectly, the life of human communities gravitating towards the Copais during time. Also, human impact, mainly through attempts to drain at least partially the basin (in different periods of history, Mycenaean and Hellenistic-Roman times for instance) to gain land for agriculture, would have influenced the evolution of the eco-dynamics, in different ways and at different levels in the diverse historical periods.

The reconstruction of the lake/marsh behavior (source of a parallel economy as of disease) would help to better interpret and evaluate the available archaeological record (also for management purposes) and would throw light on the relationship between human settlement and communities and the wet environment.

For this purpose, a dynamic digital reconstruction of the lake fluctuations has been implemented, combining the results of the work of the German team lead by the ingeneer J. Knauss and the Munich University équipe⁴, the geomorphological and palaeoenvironmental studies carried out on the area, the examination of aerial photographs and the known archaeological evidence and historical data.

Seasonal and annual variations, and the long term climatic ones even more, must have caused a very strong fluctuation of the 'shoreline', either of a lake or a marsh/swamp, whose depth was only a few meters, with the consequent covering and uncovering of a wide zone of land.

A model of the water level fluctuations, at natural conditions, in dry and wet periods, as well as in summer and winter, has been reconstructed, and is organized as follows (fig. 2):

1. Annual model
 - 1a. DRY periods. MIN extension of the lake: up to **92m** above sea level (*a.s.l.*)
 - 1b. WET periods. MAX extension of the lake: up to **96m a.s.l.** (or more -97m for instance- in catastrophic years)
2. Seasonal model
 - 2a. SUMMER season. MIN extension of the lake: up to **93,5m a.s.l.** (or even smaller -up to 92m *a.s.l.*- in dry periods or in very dry summers)
 - 2b. WINTER season. MAX extension of the lake: up to **95m a.s.l.**⁵ (or larger -up to 96m *a.s.l.*- in wet periods or in very wet winters)

97m a.s.l. is the maximum high level of the lake known at the moment of the modern drainage⁶.

The recognizable features related to the different partial attempts of drainage taken place during time were also mapped and inserted in the digital model (fig. 3). In the figure *katavothrai* are also marked.

The integration of archaeological data (recorded and processed in the forementioned way) and environmental data can have high potential also at the stage of analysis.

Positioning the settlements bordering the lake on the reconstructed topography⁷ of the region, and visualising the virtual perimeter of the lake, we appreciate the extension of the community areas and their morphological characteristics. In the case of the greco-roman *poleis* in the area, we could explore how the presence of the lake effects the *polis* landscape behaviour.

Marshes, swamps and fens, represent at the best the ambivalence which characterises marginal areas (*eschatai*)⁸, external to the cultivated space but not at all a passive and inertial element of the rural landscape. In fact, such areas are not simply a pure obstacle to the expan-

4. Knauss *et al.* 1984, 1987, 1990.

5. This level is hypothesised by Knauss as the maximum level reached in antiquity, on the basis of the discovery, along the 95m contour line (and anyway between the 97m and 95m high level), of four archaeological 'sites', datable between the Neolithic and the Byzantine period. Over that level the lake never rose for long (Kalcyk - Heinrich 1989, 69).

6. After the Medieval period, when a series of watermills closed the *katavothrai* and the water level rose (Philipsson 1951, 476). In any case, as maximum known level we should take into consideration the level 97, because this is the highest level we know for the lake and we cannot exclude that sometimes during the periods of antiquity water might have reached it.

7. Digital elevation model based on the 1:50,000 topographical GYS map.

8. As Traina (1988) and Fantasia (1999 after Traina) point out.

sion of cultivation or potential sources of diseases and bad climate, but in the majority of cases are ideal place for a parallel economy (fishing, plants, ribs, husbandry)⁹.

According to the model, in gr-rom times the water level must have been, during winter seasons, at least 1m lower than the level at the end of the 19th C (when the drainage took place). Dry areas (rich in fertile as well as heavy soil) could be available, therefore, to the W and the S, as can be seen in the reconstruction (fig. 4).

That way we could understand, for instance, where it was the cultivable land of the *polis* of Haliartos, otherwise apparently lacking agricultural land. Haliartos acropolis location was defended to its N and NW side by the water of the lake. On the other hand, though, a quite large zone of cultivable land was available to the city on its E and W side, along the edge of the lake between the lake itself and the hillslope, as it has been proved also by intensive surveys¹⁰, as well as beyond the acropolis, on the foothills.

Around Copais, bordering *poleis* (from Orchomenos to the NW to Akraiphia and Copais to the NE, and along the S side to Haliartos and Koroneia), had learned how to coexist and deal with the lake fluctuations, sometimes taking advantage of it in economic terms, including the fertile and arable land bordering the lake when it was free from flooding in dry seasons (in spring or when the water level was low for consecutive years)¹¹. Akraiphia, for instance, built a dam connecting the two hilly edges of the Karditsa bay, so as to protect its land from flooding (fig. 3). A more general attempt to drain the largest area of the lake was carried out in the Hellenistic period by the hydraulic engineer Krates (335 BC), as known from ancient sources (Strabo IX.2 – fig. 3).

9. What interests us is the question: did the ancients perceive these areas as areas to be reverted to agriculture, or, rather, is it we who attribute to them our own ideas, while Archaic and Classical people were mainly interested in exploiting these areas for the advantages they could provide?

One possibility is that ancient Greeks, earlier than the Hellenistic period at least, did not give much importance to, and were not especially interested in, human intervention for drainage, because they simply co-existed with wet places, as natural elements of the landscape, and tried to exploit them for any possible advantage. However, during the Hellenistic period, the desire for drainage (intended as total elimination of superficial stagnant water) grew stronger (Traina 1988), and the realisation of such works was probably perceived as an important moment in the effective realisation of power and sovereignty, rather than an urge due to strong agricultural pressure. Another possibility is that ancient Greeks, even in earlier periods, were conscious of human intervention for drainage processes and the conquering of land for agriculture, alongside the importance of the wet and marshy places for an integrative economy (Fantasia 1999). We could think for instance of the drainage work in the Akraiphion bay.

Ancient people probably did not perceive the drainage, as modern people do, as an integral and definitive transformation of the stagnant water into a cultivatable area. Rather, the partial, incomplete, unstable character of ancient drainage works, which we observe in the known cases of drainage (or attempted drainage) in antiquity described in ancient texts, cannot assign ancient Greeks to a phase of 'primitivism', as far as the relationship between humanised landscape (cultivated landscape) and the binomial *limnai/eli* is concerned.

10. Intensive surface survey has proved this point and revealed sites, in line with Haliartos' acropolis to the East of it, on the border of the lake between the 95 and 97m contour lines (see Bintliff-Snodgrass, in *AR* 1986-87: 23 ff.; cfr. the description of the battle at Haliartos, 395 B.C. in Plut. *Lys.* 28, 6-10). As noted by the Boeotian Survey, between the 95 and 94.5m contours the 'background' density of sherds (indication of agricultural occupation) dropped abruptly almost to nothing.

11. Travellers in the area in the period before the modern drainage report on cereal cultivation (also rice) and cotton production. See Bursian 1862 I, 195; Frazer 1913 V, 112. Theophrastus informs us of the density of Boeotian wheat (*Hist. Pl.* VIII 4.5) due to thick soil and cold climate (*Caus. Pl.* IV 9.5). The problematic drainage of the soil surely favoured the cultivation of vegetables. In the wet plain of Orchomenos, as well as in Egypt, for instance, good melon can be produced (σίκνοι πέπωνες *Ps.Arit. Pr.* 20, 32, 926b5). On the fertility of the drained land of the lake basin see Strabo (IX 2.16, C. 406). For the whole question see Fantasia 1999, note 85.

Kirsten (in Philippson-Kirsten 1951) points out the problem in defining, in such a ‘fluctuating’ situation, the borders between the communities around the basin¹² (in a period, like the Classical, when the extension and limit of each territory had an important socio-political value¹³).

An open question, for instance, is the location of the border line between the territories of Orchomenos, Chaironeia and Levadeia.

Fossey (1988, 501 and 497-500) notes that the *chorai* of Levadeia and Chaironeia did not border the lake and therefore locates the limit of the *chorai* very much lying back in relation to the Copais basin¹⁴. Kirsten also believes that the territories of Chaironeia and Levadeia did not reach the lake¹⁵. I think that this should be reconsidered, since the lake in this Western bay of the basin was really lying back (i.e. the water of the lake did not fill in the bay, unlike Karditsa bay, or the NE bay), forming a real plain (fig. 4). Perhaps (but it is just a hypothesis) the *chorai* of the two *poleis* extended as far as the beginning of the plain, with the plain itself belonging mainly to Orchomenos (this, probably, is the location of the city plain, mentioned as Hyppia in ancient texts¹⁶).

We should always consider also the actual hydro-geological conditions of the plain, which could have been marshy most of the time in some areas. This brings up a further open question: in the Archaic period¹⁷, Orchomenian coins carried on the reverse an ear of corn. Fossey comments (1988, 364) that this is ‘somewhat ironical’, since the land of Orchomenos doubtfully can ever have been very productive of crops, since the North-Western bay was marshy in Classical times¹⁸. In the light of Knauss’ information and of our attempt at modelling the hydrological situation and the fluctuations of the lake’s extents, we could look more carefully

12. The land that a lake gives to the people seasonally (or even only in certain years) is an element of uncertainty for the community surrounding the lake. In a community based on agriculture, where property is of value (as it was in Classical Greece), as soon as land is free from water, it immediately becomes desirable for exploitation by someone, i.e. even marshy land needs to have an owner. One might suppose that conflict between communities would arise here (for Copais see Kirsten 1951). If land flooding and de-flooding are regular phenomena, then the communities would set rules, and whenever an area of land dried and became available for cultivation, people from the same community would always cultivate it. If rules were not set, and borders not clearly defined, people would have to fight for their land each time. On the other hand, one should not forget that water is a widely-used border element, so the high level of the lake might sometimes have helped the definition of territories. In the case of Copais, one would suggest that, especially in the S and W areas, the ‘projections’ of the surrounding relief into the basin are the most significant border element, as Kirsten 1951 correctly remarks.

13. Snodgrass 1987-9. Piérart 1974, 259ff, and many others.

14. He proves his argument with a boundary stone, apparently not yet published, found among the remains of the Herkyna dike, in the middle of an area, free of water, which constitutes the Western part of the basin (see Knauss *et al.* 1987). It carries simply the word ‘Oros’. Fossey (1988, 497-500) believes it marked the boundary between Koroneia and Orchomenos since, as he believes, the territories of Levadeia and Chaironeia did not reach the lake and therefore Koroneian and Orchomenian *chorai* were neighbouring.

15. He states (1951, 670): ‘Because the territory of Orchomenos extended until the highland (until Probatia and Kephissos), which was also the border with Levadeia and Chaironeia, Orchomenos was the richest polis of the Copais basin and that’s why it was predestined to be the leader, the leading centre of the Copais area.’

16. The Hyppia plain is known, in association with Orchomenos, from ancient sources (Theophr. *Hist. Pl.* IV 11.8) as the largest and nicest plain of Boeotia (Plut. *Sull.* 20), where the infamous Minyan cavalry was trained. See Knauss *et al.* 1987 and Knauss *et al.* 1990.

17. First Orchomenian coinage, around 550 B.C.

18. Fossey refers to Plut. *Sull.* 20, 4-5 and Theophr. *Hist. Pl.* IV 10-11. 9 who talk about the ‘Orchomenian lake’, which, however, probably refers to the Tsamali bay.

at the interpretation of the relationship of the *polis* of Orchomenos with the lake, and the character of its economy. We know that variation of the lake water level did not influence the area of Tzamali (NW corner – Theophrastus’ Orchomenos lake), whose permanent paludation was due to the Melas’ water and the springs at the foot of Akontion. We know that variations of the lake’s water level did not influence the area of Tzamali (NW corner – Theophrastus’ Orchomenos lake), whose permanent marshiness was due to the water of the Melas and the springs at the foot of Akontion (see above). We may consider, for instance, the presence of a very large plain to the S of the *polis*, which probably belonged mainly to it, and was perhaps also very fertile, rich in thick soil (limus deposits), though probably slightly marshy most of the time, taking into account the actual hydro-geological conditions of the plain. Theophrastus informs us on the heaviness of Boeotian wheat (*Hist. Pl.* VIII 4.5) due to fat soil and cold climate (*Caus. Pl.* IV 9.5). Despite all this, before Orchomenos lay a large cultivable area, fertile and quite suitable for cereal cultivation at occurrence, even if slightly or temporary marshy, as in the case of the modern village of Mouriki, at the E edge of Yliki lake.

Many other examples can be made as results of integrated analyses, within a digital environment, involving both cultural and environmental datasets, in the case of Copais as in the whole Boeotia region. With this short contribution I simply wanted to stress the potential of the use of new technologies for the research on, and management of, the archaeological landscape of Boeotia.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

ΕΛΩΔΕΙΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΩΣ ΟΙΚΙΣΤΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ: ΜΙΑ ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ ΑΠΟ ΤΗ ΒΟΙΩΤΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΧΡΗΣΗ ΝΕΩΝ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΩΝ ΣΤΗΝ ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΥ ΚΑΙ ΦΥΣΙΚΟΥ ΤΟΠΙΟΥ

Emeri Farinetti

Στην ανακοίνωση αυτή παρουσιάζω μερικές οπτικές που προκύπτουν από την έρευνα της διδακτορικής μου διατριβής σχετικά με την ιστορία των οικισμών και του τοπίου της αρχαίας Βοιωτίας από τους προϊστορικούς χρόνους ως και την Ύστερη Αρχαιότητα. Συγκεκριμένα θα αναφερθώ εδώ στους τρόπους με τους οποίους οι νέες τεχνολογίες μπορούν να συμβάλλουν στην έρευνα και διαχείριση των αρχαιολογικών δεδομένων μιας περιοχής, σε συσχέτισμό με την ανάλυση του φυσικού και ανθρωπογενούς τοπίου.

Εξετάζονται ιδιαίτερα δύο θέματα:

1. Η δυνατότητα που προσφέρουν οι νέες τεχνολογίες σχετικά με τη διαχείριση αρχαιολογικών τοπίων, ενσωματώνοντας περιβαλλοντικά και πολιτισμικά/αρχαιολογικά δεδομένα
2. Η συνεισφορά αυτής της ενσωμάτωσης διαφορετικών περιβαλλοντικών και πολιτισμικών στοιχείων στο στάδιο της ανάλυσης και ψηφιακής επεξεργασίας των δεδομένων.

Η έρευνά μου, στοχεύοντας στη διερεύνηση του συσχετισμού μεταξύ κοινωνικών δράσεων και τοπίου, εξετάζει πρώτα πρώτα με κριτικό τρόπο τα διαθέσιμα αρχαιολογικά δεδομένα για όλη την περιοχή της Βοιωτίας. Αποσκοπώντας σε μία συστηματική και δομημένη κριτική των διαθέσιμων πηγών, προχωρούμε σε μία αποδόμηση της αρχαιολογικής πληροφορίας στις μικρότερες δυνατές ενότητες αναγνωρίσιμης αρχαιολογικής μαρτυρίας, ελέγχοντας πρωταρχικά την προέλευση των μαρτυριών και το είδος των διαθέσιμων πηγών. Στη συνέχεια, τα υπάρχοντα δεδομένα νοηματοδοτούνται και συγκροτούνται εκ νέου σε αρχαιολογικές ενότητες αναφοράς στο χώρο, που αποτελούν βάση της χαρτογράφησης και ανάλυσης του τοπίου της αρχαίας Βοιωτίας.

Η μεθοδολογία που χρησιμοποιείται περιλαμβάνει έτσι μία κριτική εξέταση της αρχαιολογικής πληροφορίας, μαζί με την παράλληλη ενσωμάτωση και ανάλυση περιβαλλοντικών, γεωμορφολογικών και γεωαρχαιολογικών παραμέτρων μέσω της χρήσης των Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών (GIS).

Ως μελέτη περίπτωσης παρουσιάζω στην παρούσα ανακοίνωση ένα παράδειγμα από την περιοχή της *Κωπαΐδας*, όπου η ιστορία του τοπίου καθορίζεται από την παρουσία της ελώδους λίμνης, μέχρι και την ολική αποξήρανσή της στο τέλος του 19^{ου} αι. Η κατανόηση και ανακατασκευή της έκτασης και περιοδικότητας του λιμνώδους/ελώδους περιβάλλοντος, που αποτελούσε παράλληλη οικονομική πηγή, αλλά και φορέα ασθενειών, μπορεί να βοηθήσει στην ερμηνεία και αξιολόγηση των διαθέσιμων αρχαιολογικών δεδομένων καθώς και στην κατανόηση της σχέσης μεταξύ των ανθρώπινων κοινωνιών και της οικιστικής τους από τη μια πλευρά και του υγρού περιβάλλοντος από την άλλη. Με τους στόχους αυτούς, επιχειρείται η δημιουργία ενός δυναμικού ψηφιακού μοντέλου ανακατασκευής των περιοδικών αυξομειώσε-

ων και διακυμάνσεων της λίμνης, συνδυάζοντας τα αποτελέσματα της έρευνας του Γερμανού μηχανικού J. Knauss και της ομάδας του, γεωμορφολογικές και παλαιοπεριβαλλοντικές μελέτες που έχουν διεξαχθεί στην περιοχή, αεροφωτογραφίες, καθώς και την διαθέσιμη αρχαιολογική και ιστορική μαρτυρία για την λίμνη της Κωπαΐδας και το ευρύτερο περιβάλλον της.

BIBLIOGRAPHY

- Bintliff J.L., 2000. Beyond dots on the map: future directions for surface artefact survey in Greece, in Bintliff J. – Kuna M. – Venclova N. (eds.), *The Future of Surface Artefact Survey in Europe*, Sheffield, 3-20.
- Bursian C., 1862. *Geographie von Griechenland I*, Leipzig.
- Dunnell R.C., 1992. The Notion site, in Rossignol J. – Wandsnider L.A. (eds.), *Place, time and archaeological landscapes*, New York, 21-37.
- Fantasia U., 1999. Aree marginali nella Grecia antica: paludi e bonifiche, in Vera D. (ed.), *Demografia, sistemi agrari, regimi alimentari nel mondo antico: 65-116 atti del convegno Internazionale di Studi (Parma 17-19 Ottobre 1997)*, Bari.
- Farinetti E., (in preparation). *Boeotian landscapes. A GIS-based study for the reconstruction and interpretation of the archaeological datasets of ancient Boeotia*, Leiden, (PhD thesis).
- Fossey J., 1988. *Topography and population of ancient Boiotia*, Chicago.
- Frazer G., 1913. *Pausania's description of Greece*, London.
- Knauss, J. et al., 1984. *Kopais 1. Die Wasserbauten der Mynier in der Kopais – die älteste Flussregulierung Europas*, München.
- Knauss, J. et al., 1987. *Kopais 2. Die Melioration des Kopaisbeckens durch die Minver im 2. Jt.v.Chr. Wasserbau und Siedlungsbedingungen im Altertum*, München.
- Knauss, J. et al., 1990. *Kopais 3. Wasserbau und Geschichte: minische Epoche, bayerische Zeit (vier Jahrhunderte, ein Jahrzehnt)*, München.
- Traina G., 1988. *Paludi e bonifiche del mondo antico. Saggio di archeologia geografica*, Roma.
- Philippson A. – Kirsten E., 1951. *Die griechische Landschaften: Eine Landeskunde. Der Nordosten der griechischen Halbinsel I*, Frankfurt am Main.
- Piéart M., 1974. *Platon et la cité grecque*, Bruxelles.
- Snodgrass A.M., 1987/9. The rural landscape and its political significance, *Opus. Rivista Internazionale per la storia economica e sociale dell'antichità* 6-8, 53-65.

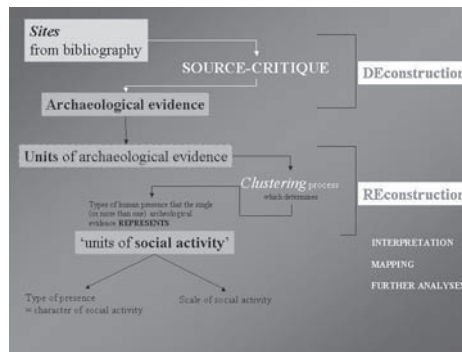

Fig. 1. Model of de-construction and re-construction of the archaeological record of ancient Boeotia.

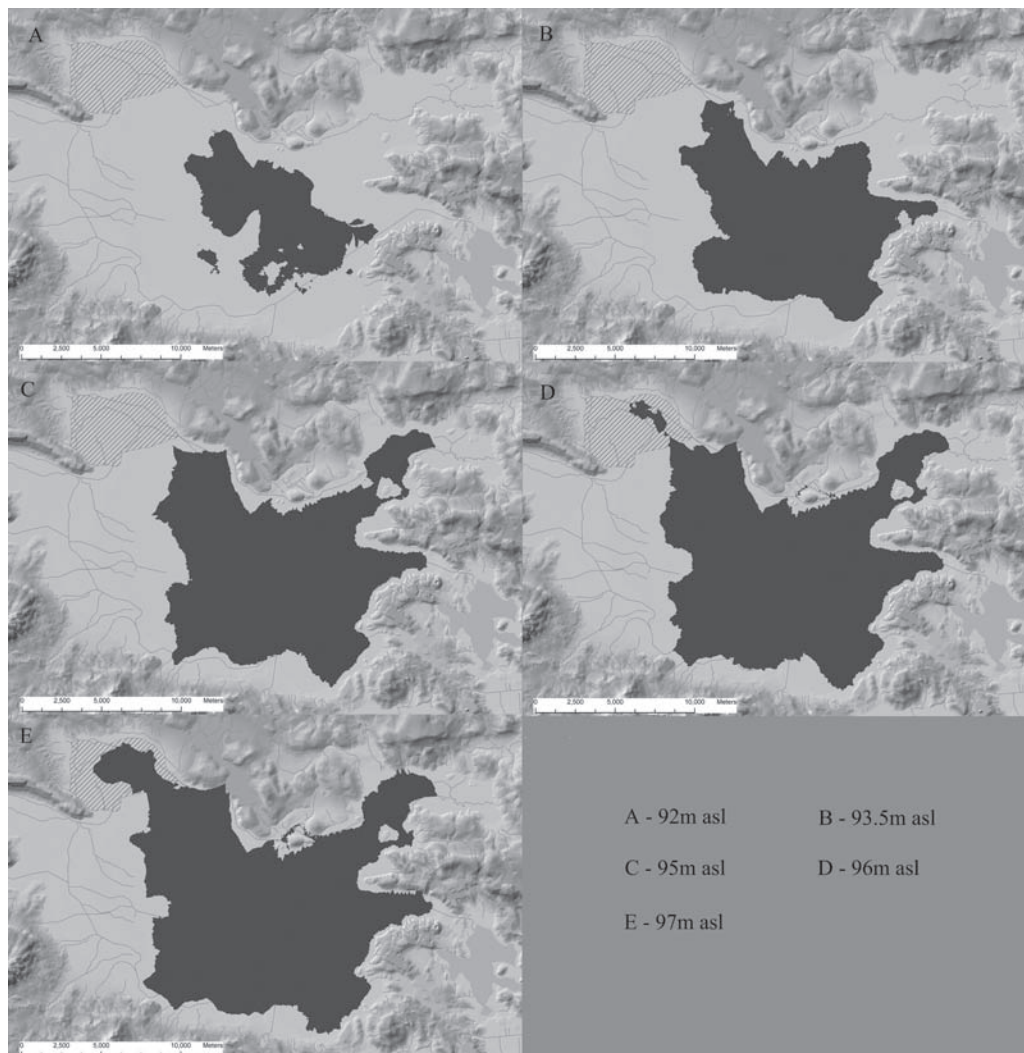

Fig. 2. A digital model of the Copais lake water fluctuations.

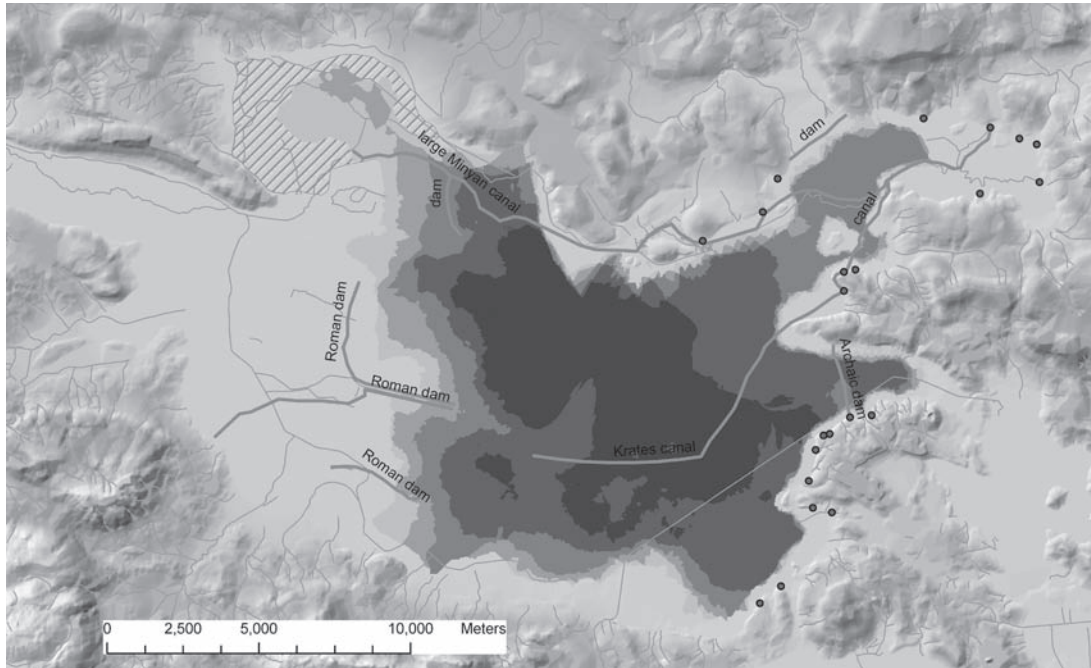

Fig. 3. Map of main recognised features related to the various attempts at drainage of the basin over time (after Knauss *et al.*, *Kopais 3*). The dots represent the *katavothrai*.

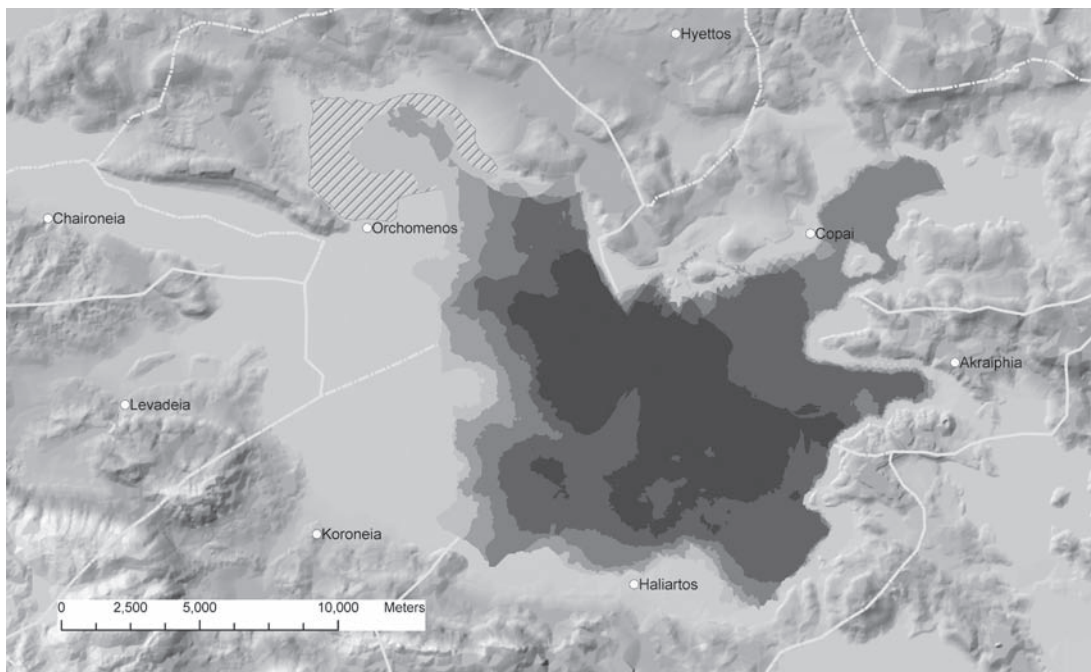

Fig. 4. Map showing the location of the Graeco-Roman *poleis* around the Copais basin, the reconstructed borders of their *chorai* and the suggested model of the lake fluctuations.

ΤΟ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ 24^{ΗΣ} ΕΦΟΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΕΝΑ ΧΡΟΝΟ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΗΣ

Αικατερίνη Καλαντζή-Σμυράκη

Η 24η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων είναι μια νέα υπηρεσία του Υπουργείου Πολιτισμού που ιδρύθηκε με τον Οργανισμό του Υπουργείου αυτού, του έτους 2003. Έχει έδρα την Λαμία και η χωρική αρμοδιότητά της εκτείνεται σε τρεις νομούς της Στερεάς Ελλάδας, τους νομούς Φθιώτιδας, Ευρυτανίας και Φωκίδας.

Το ξεκίνημα της Εφορείας έγινε την 1η Οκτωβρίου 2004, από το Βυζαντινό Μουσείο Φθιώτιδας που στεγάζεται στο ιστορικό κτήριο των Στρατώνων του Καποδίστρια στην Υπάτη¹ (εικ. 1). Το Μουσείο, αν και εργοτάξιο ακόμα, εν τούτοις ήταν ο μοναδικός χώρος στην Φθιώτιδα, αρμοδιότητας της Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του ΥΠΠΟ, για να μπορεί η γράφουσα να υπογράψει το έγγραφο ανάληψης υπηρεσίας.

Η νέα 24η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων συστεγάσθηκε αρχικά με την ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, στο κτήριο των οθωνικών Στρατώνων μέσα στο Κάστρο της Λαμίας², όπου στεγάζεται και το Αρχαιολογικό Μουσείο της πόλης.³

Στην αρχή, το προσωπικό της Εφορείας αποτελείτο από ένα άτομο αλλά σε λιγότερο από τρεις μήνες αυξήθηκε το δυναμικό της κατά τρεις μόνιμους υπαλλήλους, γεγονός που επέτρεψε την στοιχειώδη, έστω, λειτουργία της για την εξυπηρέτηση των πολιτών και συγχρόνως την απόκτηση οντότητας ως δημόσια υπηρεσία.

Το πρώτο αυτό διάστημα, από τον Οκτώβριο έως το τέλος του 2004, έγιναν επισκέψεις γνωριμίας σε σημαντικότερους χώρους και μνημεία της περιοχής, παρ' όλη την έλλειψη υπηρεσιακού αυτοκινήτου.

Τον Ιούνιο 2005 τα γραφεία της Εφορείας μεταστεγάσθηκαν σε νεοκλασικό κτήριο στην πόλη της Λαμίας (εικ. 2), που μισθώθηκε από το ΥΠΠΟ γι' αυτόν ακριβώς τον σκοπό.

Με την πρώτη έγκριση του Επιχειρησιακού Σχεδίου έτους 2005, έγιναν οι ενέργειες που προβλέπονται από τον νόμο για την πρόσληψη συμβασιούχου προσωπικού, κυρίως επιστημονικού. Με την αρχή του νέου έτους 2006, η Εφορεία στελεχώθηκε με δύο νέους μόνιμους αρ-

1. Σύμφωνα με δημοσίευμα της εφημερίδας *Η Αναγεννηθείσα Ελλάς* (αρ. φυλ. 48, 15 Δεκεμβρίου 1836), η κατασκευή του στρατώνος της Υπάτης ολοκληρώθηκε το 1836, με την επιμέλεια και πιθανώς τα σχέδια των αξιωματικών του μηχανικού Μανιτάκη, Πετμεζά και Τριγγέτα. Πρβλ. Θ. Λαϊνάς, Ο στρατώνος της Υπάτης και ο χρόνος κατασκευής του, *Υπάτη*, τευχ. 15-17, Ιούνιος – Δεκέμβριος 1986, 4-7.

2. Για το κτήριο, που χρονολογείται μετά το 1843, βλ. Ντέλλας 1992, 331-350.

3. Εδώ θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την Προϊσταμένη της ΙΔ' ΕΠΚΑ κ. Μάνη Παπακωνσταντίνου, καθώς και όλο το προσωπικό της Εφορείας αυτής, για την πρόθυμη συμπαράσταση που μας παρείχαν όλο το δύσκολο αυτό πρώτο χρόνο.

χαιολόγους, με πολλές γνώσεις και πολλή όρεξη για δουλειά, καθώς και με λογιστή (που μέχρι τότε εστερείτο).⁴

Έτσι, υπήρχε πλέον η δυνατότητα για την υλοποίηση, μέρους έστω, του προγράμματος έργων που είχαμε συμπεριλάβει στα Επιχειρησιακά Σχέδια του ΥΠΠΟ για τα έτη 2005 και 2006.

Σε αυτή την πρώτη περίοδο δραστηριοποίησης της Εφορείας, το ερευνητικό έργο ήταν περιορισμένο και προχώρησε παράλληλα με τις υπηρεσιακές ανάγκες. Ωστόσο, στα πλαίσια των αυτοψιών που διενεργήθηκαν από το προσωπικό της Εφορείας, επισημάνθηκαν ενδιαφέροντα άγνωστα ή λανθάνοντα μνημεία διαφόρων περιόδων, ενώ δόθηκε η ευκαιρία για νέες παρατηρήσεις σε ήδη γνωστά.

Στο νομό Φθιώτιδας κατ' αρχήν, από τα κτίσματα και μνημεία που εξετάστηκαν για υπηρεσιακούς λόγους ενδεικτικά αναφέρουμε τα εξής:

Α) Ναός του Γενεσίου της Θεοτόκου στο Ρεγγίνι:⁵ απλός μονόχωρος καμαροσκεπής, χρονολογημένος με επιγραφή στο 1745. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η πεντάπλευρη αψίδα του ιερού, που διακοσμείται εξωτερικά με επιμελημένη πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία. Εσωτερικά είναι κατάγραφος με καλής τέχνης τοιχογραφίες (**εικ. 3**), σύγχρονες της περιόδου οικοδόμησής του, με αρκετά αναπτυγμένο τον χριστολογικό κύκλο και πολλές σκηνές μαρτυριών.

Β) Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στην Κολοκυθιά (**εικ. 4**) αποτελεί ένα χαρακτηριστικό δείγμα της επιβίωσης των παραδοσιακών τρόπων ναοδομίας στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Κτισμένος το 1851, ακολουθεί τον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής με εντελώς αδιάρθρωτες όψεις και ενιαία κεραμοσκεπή. Στο εσωτερικό διασώζει ξυλόγλυπτο τέμπλο που χρονολογείται μεταξύ των ετών 1851-1870. Το έργο αυτό παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς εντάσσεται στην τελευταία βαθμίδα εξέλιξης της μακράς παράδοσης της μεταβυζαντινής ξυλόγλυπτικής, πριν από την οριστική επικράτηση του νεοκλασικισμού και σε αυτή την κατηγορία της εκκλησιαστικής τέχνης.

Γ) Ένα νέο στοιχείο για τη βυζαντινή ζωγραφική στο χώρο της Φθιώτιδας προσφέρει η τοιχογραφία στις Αι-Σπηλιές της Οίτης, επάνω από τους Μεξιάτες, μία μεμονωμένη παράσταση που έχει ιστορηθεί στο τελευταίο από μία σειρά σπηλαιώδη ανοίγματα (**εικ. 5**), τα οποία φιλοξενούσαν ασκηταριά. Απεικονίζει τη Θεοτόκο ένθρονη βρεφοκρατούσα ανάμεσα στους δύο αρχαγγέλους, και σώζεται σε μέτρια κατάσταση διατήρησης. Στο κάτω μέρος του πλαισίου της διακρίνεται επιγραφή, δυστυχώς πολύ κατεστραμμένη, η μελέτη της οποίας ίσως αποδώσει την ακριβή χρονολογία εκτέλεσης της παράστασης. Το μνημειακό ύφος της σύνθεσης, η έντονα διακοσμητική διάθεση στις λεπτομέρειες των ενδυμάτων των μορφών και η χαρακτηριστική, ευρεία χρήση μαργαριτοποίκιλτων κοσμημάτων, είναι στοιχεία που επιτρέπουν να τοποθετηθεί το έργο γύρω στο α' μισό του 13^{ου} αι.

Δ) Στον νεώτερο ναό του Σωτήρα στα Αλεπόσιπτα καταγράφηκαν σημαντικά λανθάνοντα μεσοβυζαντινά γλυπτά, που ανήκουν στο γλυπτό διάκοσμο του κατεστραμμένου καθολικού του 12^{ου} αι.⁶ Ξεχωρίζουν τμήμα θυρώματος (**εικ. 6**) με πλούσιο φυτικό διάκοσμο, χαρακτηριστικό της περιόδου, και ένα τμήμα επιστυλίου σε διπλεπίπεδο ανάγλυφο, με παράστα-

4. Ευχαριστώ και από την θέση αυτή τους νέους συναδέλφους κ.κ. Γιώργο Πάλλη και Θανάση Μαίλη, οι οποίοι με ευσυνειδησία και αφοσίωση εργάστηκαν για την οργάνωση του υλικού και την παρουσίαση της ανακρίσεως αυτής.

5. Παπαναγιώτου 1971, 305. Σιμόπουλος 1985, 479.

6. Λαζαρίδης 1971, 286-287. Μπούρας – Μπούρα 2002, 57-60, εικ. 37, 553δ, 556 και 564. Βογιατζής 2006, 101-114.

ση συμπλέγματος άγριου πτηνού που αρπάζει ήμερο ζώο, το οποίο συνανήκει με το γνωστό επιστύλιο του βυζαντινού τέμπλου των Αλεπόσπιτων. Υπάρχουν επίσης ένα κιονόκρανο, δύο επιθήματα, κορμοί κίωνων και μία μαρμαρίνη υδρορροή.⁷

Ε) Στην Υπάτη επίσης καταγράφηκε η λεγόμενη βρύση του Σουλειϊμάν, το μοναδικό μάλλον σωζόμενο μνημείο από την περίοδο της Τουρκοκρατίας, οπότε ο οικισμός άκμαζε με το όνομα Πατρατζίκ. Πρόκειται για μία απλή κρηναία κατασκευή, τυπική της περιόδου αυτής, με εντοιχισμένη οθωμανική επιγραφή και νεώτερες επεμβάσεις.

ΣΤ) Στον αυλόγυρο του ναού του Αγίου Γεωργίου καταγράφηκε μία ενδιαφέρουσα επιγραφή της ίδιας περιόδου, με δίγλωσσο κείμενο το οποίο αναπτύσσεται σε δίπτυχη πινακίδα.

Κατά τις αυτοψίες στο Ν. Ευρυτανίας επισημάνθηκαν τα εξής:

Α) λείψανα κλιβάνου της παλαιοχριστιανικής πιθανώς περιόδου στην εθνική οδό Λαμίας-Καρπενησίου, 1 χλμ. μετά την γέφυρα του Αγίου Γεωργίου.

Β) Κατά τη διάρκεια αυτοψίας στον μητροπολιτικό ναό της Αγίας Τριάδας στο Καρπενήσι⁸, τεκμηριώθηκαν οι επεμβάσεις που έχει υποστεί το μνημείο από το 1960 και εξής. Η σύγκριση του υπάρχοντος αρχαιικού υλικού με τη σημερινή κατάσταση του ναού, μάς επέτρεψε να επισημάνουμε σημαντικές επεμβάσεις στην εξωτερική πλευρά του μνημείου, αλλά και στο αρχικό ξυλόγλυπτο τέμπλο, το οποίο αντικαταστάθηκε με σύγχρονο.

Τα τμήματα του παλαιότερου τέμπλου του 19^{ου} αι. όπως ο σταυρός, οι λυπηρές εικόνες (τα λυπηρά) της επίστεψης και η παλιά δεσποτική εικόνα της Αγίας Τριάδας αποτελούν σήμερα τμήμα της διακόσμησης του Ιερού Βήματος. Τμήμα από το επιστύλιο του τέμπλου με φύλλα αμπέλου και δισκάρια, εντοπίστηκε στον νάρθηκα. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος χρονολογείται, σύμφωνα με τις επιγραφικές μαρτυρίες, σε δύο φάσεις (1866 και 1896). Οι τοιχογραφίες αποτελούν χαρακτηριστικά λαϊκότροπα δείγματα της ζωγραφικής του 19^{ου} αι. με εμβόλιμα δυτικά εικονογραφικά θέματα, όπως η στέψη της Παναγίας στην παράσταση της Αγίας Τριάδας.

Από τον νομό Φωκίδας επισημάνθηκαν τα εξής:

Α) Στο Πολύδροσο (Σουβάλα) βρίσκεται η τρίκλιτη βασιλική του Αγίου Χριστοφόρου⁹ ενσωματωμένη στην οχύρωση της αρχαίας Λιλαίας, πάνω από τις πηγές του Βοιωτικού Κηφισσού, όπου μέχρι σήμερα εντοπίζονται διάσπαρτες αρχαιότητες. Η τοιχοδομία της βασιλικής πιθανώς ήταν διπλή, αποτελούμενη εξωτερικά από αρχαίο οικοδομικό υλικό, κυρίως λαξευτούς ορθογώνιους δόμους, και εσωτερικά από αργολιθοδομή με μικρούς γκρίζους ασβεστόλιθους, τμήματα πλίνθων τοποθετημένα οριζόντια και ασβεστοκονίαμα. Η τοιχοδομία προσομοιάζει με την αντίστοιχη της γειτονικής Ελεούσας. Η ένδεια του οικοδομικού υλικού της βασιλικής και η γειτνίαση της με τον ναό της Ελεούσας, μνημείο με πλούσια βιβλιογραφία και αμφισβητούμενη χρονολόγηση στον 6^ο-7^ο αι. ή 12^ο αι.¹⁰, επαναφέρει το θέμα της χρήσης παλαιότερου οικοδομικού υλικού στην Παναγία της Σουβάλας, όπως είχε ήδη διατυπωθεί από τους Μπάρλα, Θρεψιάδη, ενώ προκαλεί νέα ερωτήματα σχετικά με το ζήτημα της παράλληλης λειτουργίας ή συνέχισης της λατρείας ανάμεσα στους δύο ναούς.

7. Τα αξιολογότερα από αυτά τα γλυπτά, τον Ιούνιο 2006 περισυνελέγησαν από την Εφορεία μας και μεταφέρθηκαν για φύλαξη στο νέο Βυζαντινό Μουσείο Φθιώτιδας στην Υπάτη, μετά και την πρόθυμη συγκατάθεση του Σεβασμιώτατου Μητροπολίτη Φθιώτιδος κ. Νικολάου.

8. Βασιλείου 1962. Βλάχος 1983. Βλάχος 2000.

9. Μπάρλα 1967-1968, 328.

10. Βλ. ενδεικτικά: Μπάρλα 1967-1968, (υποσ. 6) 303-328. Koder – Hild 1976, 52. Πάλλας 1976-1977, 31-37.

Σύμφωνα με την παλαιότερη έρευνα,¹¹ η Ελεούσα της Σουβάλας είχε αποκατασταθεί ως σταυροειδής ναός με τρούλο και είχε χρονολογηθεί στους σκοτεινούς αιώνες (**εικ. 7**). Νεότερες μελέτες αποκαθιστούν τον ναό ως σύνθετο σταυροειδή εγγεγραμμένο με τρούλλο και τον εντάσσουν στο κλασικιστικό ρεύμα της ναοδομίας του 12^{ου} αι.¹² Η επιχειρηματολογία αυτής της χρονολόγησης στηρίζεται σε μορφολογικά χαρακτηριστικά, όπως η λιτότητα του αρχιτεκτονικού διακόσμου, ο τονισμός του οριζώντιου άξονα και η ύπαρξη ζευγών παραστάδων στη βόρεια και δυτική πλευρά του ναού.

Β) Από τα χαρακτηριστικά μνημεία του νομού Φωκίδας είναι και το καθολικό της Μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος του 13^{ου} αι., στο Γαλαξίδι,¹³ ναός μονόκλιτος σταυρεπίστεγος με νάρθηκα, χαρακτηριστικό δείγμα της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της εποχής στην περιοχή. Στο Χρονικό του Γαλαξειδίου αναφέρεται ως περίοδος ανέγερσης ο 13^{ος} αιώνας (1230/1267/8) και ως κτήτορας ο Δεσπότης της Ηπείρου Μιχαήλ Άγγελος Κομνηνός Δούκας ο Β'.¹⁴

Γ) Και στην Άμφισσα δεσπόζει ο ναός του Ευαγγελισμού, που είναι ο μητροπολιτικός ναός της πόλης και φέρει στο εσωτερικό του τοιχογραφίες του αξιόλογου ζωγράφου Σπύρου Παπαλουκά.¹⁵ Ο ναός ανεγέρθηκε τον 19^ο αι. στη θέση παλαιοχριστιανικής βασιλικής, από την οποία έχει σωθεί το κυκλικό βαπτιστήριο (**εικ. 8**)¹⁶ και τμήμα του ψηφιδωτού δαπέδου, που σώζεται στον βόρειο εξωτερικό χώρο του ναού.

Δ) Επίσης σημαντικό μνημείο του νομού είναι το καθολικό της Μονής Βαρνάκοβας στην περιοχή Ευπαλίου¹⁷. Ο σημερινός ναός, ο οποίος υπέστη σοβαρές ζημιές από το σεισμό του 1995, είναι αποτέλεσμα της εκτεταμένης ανοικοδόμησης του 1831. Από τον αρχικό μεσοβυζαντινό ναό του 12^{ου} αι., που αποκαθίσταται ως σύνθετος σταυροειδής εγγεγραμμένος με επάλληλες προσθήκες εσωνάρθηκα (1151) και εξωνάρθηκα (13^{ος} αι.), διατηρούνται ελάχιστα στοιχεία όπως τα μαρμαροθετήματα των δαπέδων, από τα οποία ξεχωρίζει παράσταση λέοντα με τεχνική *opus sectile*, ο οποίος περιβάλλεται από διακοσμητικό πλαίσιο με τεμάχια από πολύχρωμο μάρμαρο.

Ε) Ένα επίσης ενδιαφέρον μνημείο του Ευπαλίου είναι ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, ο οποίος αποτελούσε καθολικό μονής¹⁸. Ο αρχικός ναός είναι σταυρόσχημος με τρουλλοκαμάρα και νάρθηκα και χρονολογείται στον 13^ο αι. Πιθανώς σε μεταγενέστερη φάση προσκτίστηκε στο βόρειο σκέλος του σταυρού μικρός θολωτός χώρος. Η τρουλλοκαμάρα του κυρίως ναού και οι θόλοι του δυτικού και του νότιου θαλάμου είναι υπερυψωμένοι. Η τοιχοδομία είναι πλινθοπερίκλειστη με μικρούς δόμους βιοκλαστικού ασβεστόλιθου (πωρόλιθου), ενώ ενδιαφέρον παρουσιάζει ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των αετωματικών απολήξεων των θόλων (**εικ. 9**). Ο ναός ήταν κατάγραφος. Στον νάρθηκα διατηρούνται ίχνη από τον εικονογραφικό κύκλο του αγίου Νικολάου, ενώ ο κυρίως ναός ακολουθεί τυπικό εικονογραφικό πρόγραμμα με σκηνές από τον λειτουργικό κύκλο στο ιερό Βήμα, χριστολογικό κύκλο στα ανώτερα και αγιολογικό κύκλο στα κατώτερα τμήματα του ναού (**εικ. 10**).

11. Μπάρλα 1967-1968, (υποσ. 6) 328.

12. Μπούρας – Μπούρα 2002, (υποσ. 4), 299-303, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

13. Μπούρας 1994, 432. Βοκοτόπουλος 1993-1994, 199-210.

14. Πενταγιώτης Ε. Ιερομόναχος 2004, 35.

15. Πικιώνης 1958, 29.

16. Θέμελης 1977, 242-258. Ατζακά 1987, 188-190, αρ. 124. Ristow 1998, 152, αρ. 233.

17. Μπούρας – Μπούρα 2002, (υποσ.10) 92-94.

18. Μπούρας – Μπούρα 2002, (υποσ.4) 418.

ΣΤ) Τέλος, κατά τη διάρκεια αυτοψίας στη βασιλική των Νέων Κούκουρων¹⁹ επισημάνθηκαν σε γειτονική οικία: τμήμα μαρμάρινου αρράβδωτου κίονα, επίθημα (το μέτωπο του οποίου ήταν διακοσμημένο με 2 ελικοειδείς ταινίες) και τμήμα αρχιτεκτονικού μέλους από ντόπιο συνεκτικό ασβεστόλιθο. Η τεχνοτροπία της διακόσμησης του επιθήματος υποδεικνύει τη χρονολόγηση του στον 6^ο αι. μ.Χ.

Η συστηματική μελέτη όσων μνημείων από τα προαναφερθέντα είναι αδημοσίευτα, προγραμματίζεται να γίνει σύντομα από το επιστημονικό προσωπικό της Εφορείας και τα πορίσματα θα ανακοινωθούν σε μελλοντικά συνέδρια.

19. Χαλκιά, 1988, 96-97, πίν. 71 α.

SUMMARY

THE ACTIVITIES OF THE 24TH EPHORATE OF BYZANTINE ANTIQUITIES DURING THE FIRST YEAR OF ITS FUNCTION

Aikaterini Kalatzi-Sbiraki

This paper attempts a survey of the deeds of the newly founded 24th Ephorate of Byzantine Antiquities (based in Lamia, Fthiotis) during the first year of its activity, in 2005.

During the very first months, the complete absence of staff impeded the activities of the Ephorate. When the first two archaeologists came, the examination visits to the monuments were more often. More specifically, the scientists of the Ephorate examined the following monuments in the prefecture of Fthiotis: the Theotokos church in the village of Regini, the church of St. George in the village of Kolokythia, the cave-church on the mountain of Oite, the church of Christ Saviour in the village of Alepospita.

In the prefecture of Eurytania we examined the cathedral of Holy Trinity in the capital city of Karpenissi.

In the prefecture of Phocis, finally, we examined: St. Christopher's early Christian three-aisled basilica in the village of Polydrosso (previously Souvala), the Byzantine church of Eleoussa of Souvala, the Transfiguration Monastery in the city of Galaxeidi, the cathedral of Amfissa painted by the famous modern Greek painter Spiro Papaloukas. Also, in the region of Eupalion (Doris), they visited the following monuments: the catholicon (main church of a monastery) of Varnakova Monastery, the church of St. John Theologos, (ex catholicon), and the early Christian basilica of Nea Koukoura.

All these preliminary visits to the monuments are expected to provide useful information in view of their conservation and restoration.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ατζακά Π., 1987. *Σύνταγμα παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος 2*, Θεσσαλονίκη, 188-190, αρ. 124.
- Βασιλείου Π., 1962. *Η εκκλησία της Αγίας Τριάδας Καρπενησίου*, Αθήνα.
- Βλάχος Π., 1983. *Όσιος Ευγένιος ο Αιτωλός*, Αθήνα.
- Βλάχος Π., 2000. *Ο ιερός καθεδρικός ναός Αγίας Τριάδας Καρπενησίου και ο κτίτωρ του Όσιος Ευγένιος ο Αιτωλός*, Καρπενήσι.
- Βογιατζής Σ., 2006. Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στα Αλεπόσπιτα Λαμίας, ΔΧΑΕ περ.Δ', τ. ΚΖ', 101-114.
- Βοκοτόπουλος Π.Λ., 1993-1994. Παρατηρήσεις στο ναό του Σωτήρος κοντά στο Γαλαξείδι, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. ΙΖ', 199-210.
- Θέμελης Π., 1977. Ψηφιδωτά της Άμφισσας, ΑΑΑ 10, 242-258.
- Koder J. – Hild F., 1976. *Hellas und Thessalia*, TIB 1, Vienna.

- Λαζαρίδης, Π., 1971. Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Φθιώτιδος- Φωκίδος, *ΑΔ* 26, 286-287.
- Λαϊνάς Θ., 1986. Ο στρατώνας της Υπάτης και ο χρόνος κατασκευής του, *Υπάτη*, τευχ. 15-17, Ιούνιος – Δεκέμβριος 1986, 4-7.
- Μπάρλα Χ., 1967-68. Ο Βυζαντινός ναός της Σουβάλας, *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον*, τ. 4, Αθήνα.
- Μπούρας Χ., 1994. *Ιστορία της Αρχιτεκτονικής*, 2, Αθήνα.
- Μπούρας Χ. – Μπούρα Λ., 2002. *Η ελλαδική ναοδομία κατά τον 12^ο αιώνα*, Αθήνα.
- Ντέλλας Γ., 1982. Αντιμετώπιση μεγάλων ανοιγμάτων στην αποκατάσταση μνημείων. Το παράδειγμα των στρατώνων του Όθωνα στο Κάστρο της Λαμίας, *Ιστορία και προβλήματα συντήρησης της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου: επιστημονική συνάντηση 27 - 29 Νοεμβρίου 1986.*, *Πρακτικά*, Αθήνα, 331-350.
- Πάλλας, 1976-1977. Η Παναγία της Σκριπούς, *ΕΕΣΜ* 6, 31-37.
- Παπαναγιώτου Τρ., 1971. *Ιστορία και μνημεία της Φθιώτιδας*, Αθήνα.
- Πενταγιώτης Ε., Ιερομόναχος, 2004. *Χρονικό του Γαλαξειδίου²*, Αθήνα.
- Πικιώνης Δ., 1958. Αφιέρωμα εις τον άνθρωπον και τον καλλιτέχνην, *Ζυγός* 31, Μάϊος- Ιούνιος 1958, 29.
- Ristow S., 1998. Frühchristliche Baptisterien, *JbAC* 27, 152, αρ. 233
- Σιμόπουλος Θ.Ν. 1985. *Παλαιοχριστιανικά, Βυζαντινά, Μεταβυζαντινά Μνημεία Φθιώτιδος*, Θεσσαλονίκη.
- Χαλκιά Ε., 1988. Νέα Κούκουρα, *ΑΔ* 43, 96-97.

Εικ. 1. Το Βυζαντινό Μουσείο Φθιώτιδας στον Οθωνικό Στρατώνι της Υπάτης.

Εικ. 2. Το κτίριο των γραφείων της 24ης ΕΒΑ στη Λαμία.

Εικ. 3. Ο Παντοκράτορας στο μεταβυζαντινό ναό του Γενεσίου της Θεοτόκου στο Ρεγγίσι.

Εικ. 4. Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στην Κολοκυθιά, άποψη της ανατολικής πλευράς.

Εικ. 5. Τοιχογραφία στο ασκητήριο «Αι-Σπηλιές» της Οίτης.

Εικ. 6. Τμήμα θυρώματος του 12ου αιώνα από τα Αλεπόσπιτα Φθιώτιδας.

Εικ. 7. Άποψη του ναού της Παναγίας Ελεούσας στη Σουβάλα, στη σημερινή του κατάσταση.

Εικ. 8. Το κυκλικό βαπτιστήριο της παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Άμφισσας.

Εικ. 9. Κεραμοπλαστικός διάκοσμος στο ναό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Ευάλιο.

Εικ. 10. Τμήμα της παράστασης της Αποκαθήλωσης στον Άγιο Ιωάννη στο Ευάλιο.

ΑΓΡΟΙΚΙΑ - ΒΙΟΤΕΧΝΙΚΗ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗ ΘΕΣΗ «ΑΓ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ» ΚΑΙΝΟΥΡΓΙΟΥ Ν. ΦΘΙΩΤΙΔΑΣ*

Άννα Γιαλούρη

Κατά τις εργασίες βελτίωσης της Εθνικής Οδού ΠΑΘΕ στο Τμήμα Καμμένα Βούρλα – Μενδενίτσα εντοπίστηκαν στη θέση «Άγιος Δημήτριος» της κτηματικής περιφέρειας Καινούργιου Ν. Φθιώτιδας, λίγα χιλιόμετρα πριν τα Καμμένα Βούρλα, ερείπια κτιριακού συγκροτήματος θεμελιωμένου σε επίχωση νεκροταφείου γεωμετρικών χρόνων¹. Το συγκρότημα είναι κτισμένο σε πλαγιά της Κνημίδας και έχει βορεινό προσανατολισμό, προς τη σημερινή δηλαδή εθνική οδό. Καταλαμβάνει έκταση ενός στρέμματος και περιλαμβάνει οικοδομήματα, 300 τ.μ. περίπου, με χώρους διατεταγμένους σε δύο πτέρυγες και μια μεγάλη αυλή οριοθετημένη από πρόχειρο λιθόκτιστο περίβολο. Η βόρεια πλευρά του συγκροτήματος με εξαίρεση υπολείμματα τοίχων βορειοδυτικά της δυτικής πτέρυγας δεν διατηρήθηκε². Όσον αφορά στην οριοθέτηση της εγκατάστασης από τη δυτική πλευρά δεν προέκυψαν κατά την ανασκαφή σχετικές ενδείξεις. Η κατάσταση διατήρησης του οικοδομήματος δεν είναι καλή και ακολουθεί τη φυσική κλίση του εδάφους, την οποία ακολούθησε και η αποκάλυψή του, προχωρώντας μάλιστα σε βάθος, προκειμένου να διερευνηθεί το νεκροταφείο γεωμετρικών χρόνων σε όλη του την έκταση. Μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής το νεκροταφείο διατηρήθηκε σε κατάχωση και η επιφάνεια του εδάφους αποκαταστάθηκε στη στάθμη του βυζαντινού κτιρίου (εικ. 1).

Η κάτοψη του κτιρίου (εικ. 2) αποτελεί προϊόν δύο διαφορετικών οικοδομικών φάσεων. Στην α' φάση ανήκει τριμερές ορθογώνιο κτίριο, διαστάσεων 14,30 X 5,20μ., το οποίο επεκτάθηκε στη συνέχεια με την προσθήκη χώρων στα δυτικά και νότια (β' φάση), ενώ η σύγχρονη με την προσθήκη των χώρων διαμόρφωση της αυλής προσέδωσε στο κτιριακό συγκρότημα την οριστική του μορφή (εικ. 3).

Η δυτική πτέρυγα περιλαμβάνει επιμήκη ληνό με υπολήνιο και σειρά αποσπασματικά σω-

* Η ανασκαφική διερεύνηση του βυζαντινού κτιρίου διήρκεσε δέκα μήνες, από το Δεκέμβριο του 2003 έως και τον Σεπτέμβριο του 2004. Στην ανασκαφή εργάστηκε με αποτελεσματικότητα και κάτω από αντίξοες συνθήκες η αρχαιολόγος κ. Α. Εμμανουήλ και για μικρό χρονικό διάστημα η κ. Ε. Γερακίνη. Η αποτύπωση της ανασκαφής έγινε από τη σχεδιάστρια της 7^{ης} ΕΒΑ κ. Φ. Κυριάκη και τον σχεδιαστή της 7^{ης} ΕΒΑ κ. Κ. Φαφούτη. Η διαμόρφωση της αυλής δεν θα ήταν επιτυχής χωρίς τη συμβολή του φύλακα αρχαιοτήτων της ΙΔ' ΕΠΚΑ κ. Δ. Καλαμάτα, ενώ ιδιαίτερα βοήθησαν στην κατανόηση της κάτοψης του κτιρίου οι παρατηρήσεις του αρχιτέκτονα - διευθυντή της ΥΝΜ και ΤΕΘ κ. Δ. Παλιούρα.

1. Βλ. Μ. Παπακωνσταντίνου – Μ. Σιπή, Το γεωμετρικό νεκροταφείο στη θέση Άγιος Δημήτριος Καινούργιου Νομού Φθιώτιδος, στον παρόντα τόμο.

2. Οι εργασίες εκτελούνταν αρχικά χωρίς επίβλεψη, καθώς οι αρμόδιες ΙΔ' ΕΠΚΑ και 7^η ΕΒΑ δεν είχαν ειδοποιηθεί από τον ανάδοχο του έργου.

ζόμενων χώρων βορείως και βορειοδυτικά αυτού. Ο ληνός³ αποτελεί το μεγαλύτερο και καλύτερα δομημένο κτίσμα του συγκροτήματος, το οποίο ενσωμάτωσε στην κατασκευή του το δυτικότερο από τους τρεις χώρους του προγενέστερου κτιρίου (εικ. 4). Εσωτερικές διαστάσεις ληνού 12,50 X 3,20μ. Λόγω της έντονης κλίσης του εδάφους - απαραίτητη προϋπόθεση για την κατασκευή ληνού - η έδραση του βορείου τοίχου βρίσκεται πολύ χαμηλότερα από αυτήν του νοτίου. Το ύψος της θεμελίωσης παρουσιάζει βαθμιαία αύξηση από Ν. προς Β. ακολουθώντας τη φυσική κλίση του εδάφους και κυμαίνεται από 0,60μ. το ελάχιστο, έως 1,35μ. το μέγιστο. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος των τοίχων, συμπεριλαμβανομένης της υποθεμελίωσης, είναι 1,25μ. ο νότιος, 1,75μ. ο βόρειος, 1,55μ. ο ανατολικός και 1,63μ. ο δυτικός, ενώ το μέγιστο σωζόμενο ύψος της ανωδομής τους είναι μόλις 0,20 - 0,74μ. Οι πλαγιοί τοίχοι του κτιρίου ενισχύονται στη στάθμη της θεμελίωσης με τέσσερα «δίδυμα ποδαρικά», τοποθετημένα ανά δύο σε κάθε πλευρά και σε αντιστοιχία μεταξύ τους. Τα «ποδαρικά» εξέχουν κατά 0,40 - 0,50 μ. και από τις δύο πλευρές των τοίχων, έχουν πλάτος 0,55 - 0,70μ. και ενδιάμεση απόσταση 3,61μ. Οι τοίχοι έχουν πάχος 0,75 - 0,80μ. και είναι δομημένοι με κατεργασμένους μεσαίου και μεγάλου μεγέθους λίθους και λιθόπλινθους από πωρόλιθο που τοποθετούνται στις γωνίες. Η συνδετική ύλη είναι λευκό ασβεστοκονίαμα. Οι λίθοι είναι συναρμοσμένοι με πλινθία, πάχους 0,02 - 0,03μ., τοποθετημένα οριζόντια στους αρμούς κατά το ατελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα.

Από το δάπεδο του ληνού δεν διατηρήθηκε κανένα ίχνος αλλά ούτε και από τα υδατοστεγή επιχρίσματα που θα κάλυπταν τους τοίχους. Φαίνεται πολύ πιθανό το ενδεχόμενο το κτίσμα να λιθολογήθηκε συστηματικά μετά την εγκατάλειψή του. Η στάθμη του δαπέδου, η οποία υποδηλώνεται από την εξέχουσα θεμελίωση των πλαγίων τοίχων, παρουσιάζει κλίση προς το υπολήνιο περίπου 10% (εικ. 5). Ο διάυλος εκροής του γλεύκους από το ληνό στο υπολήνιο δεν διατηρήθηκε. Υποθέτουμε ότι τμήμα πήλινου αγωγού που περισυνελέγη μέσα από τα αναμοχλευμένα από τον εκσκαφέα χώματα τις πρώτες ημέρες της ανασκαφής είχε αυτή τη χρήση.

Το υπολήνιο⁴ είναι προσαρτημένο στη βόρεια πλευρά του ληνού και είναι θεμελιωμένο σε χαμηλότερο επίπεδο. Έχει ορθογώνια κάτοψη, εξωτερικών διαστάσεων 3,20 X 2μ., εσωτερικών 1,50 X 1,20μ., και μέγιστο βάθος 0,75μ. (εικ. 6). Σε επαφή με το ανατολικό του τοίχω-

3. Ο όρος *ληνός* (*ο, η*) απαντάται με ιδιαίτερη συχνότητα στις πηγές δηλώνοντας αρχικά το ανοιχτό σκεύος που χρησιμοποιούνταν ως σκάφη ή ποτίστρα ζών και μόλις από τα ελληνιστικά χρόνια φαίνεται να ορίζει το πατητήρι, τόσο όμως υπό την έννοια του φορητού ξύλινου ή σπανιότερα λίθινου σκεύους ή της κτιστής κατασκευής σύνθλιψης των σταφυλιών όσο και υπό την έννοια του κτιρίου που στέγαζε τη δραστηριότητα ή το μέσο της σύνθλιψης. Η πολυσημία με την οποία απαντάται ο όρος στις βυζαντινές πηγές οδήγησε στην ταύτιση του ληνού με το κτίσμα που περιείχε τη δεξαμενή σύνθλιψης και όχι με την ίδια τη δεξαμενή, για την οποία χρησιμοποιείται μια φορά στα Γεωπονικά η λέξη *ληνεών* (*ο*). Τέλος, η διττή σημασία του όρου ως δεξαμενή σύνθλιψης και κτίσμα φαίνεται να είναι περισσότερο αποδεκτή· πρβλ. Πίκουλας 2005, 15-16 και Αναγνωστάκης 2005, 82-87 και 134-138, όπου ετυμολογική και σημασιολογική ανάλυση του όρου και παράθεση των σχετικών αναφορών στις πηγές. Επίσης, Κουράκου - Δραγώνα 2005, 302-304. Παπάγγελος 2001, 232-233. Mayerston 2000, 165.

4. Ο όρος *υπολήνιο*, ομόρριζο σύνθετο παράγωγο του όρου *ληνός*, απαντάται επίσης στις πηγές (πρβλ. Πίκουλας 2005, 18 και Αναγνωστάκης 2005, 162-163. πρβλ. σχετική βιβλιογραφία στην προηγούμενη υποσημείωση), σημαίνοντας είτε την κτιστή δεξαμενή, όπως π.χ. στο οινοποιείο του επισκοπικού συγκροτήματος στις Λουλουδιές Πιερίας (πρβλ. Χειμωνοπούλου 2004, 48-49), είτε το φορητό ή σταθερό σκεύος, π.χ. πιθάρι μπηγμένο στο έδαφος, όπως στο εντυπωσιακό συγκρότημα ληνών με πίθους ως υπολήνια στις Πηγές Βοϊράνης στο Κεφαλάρι Δράμας (πρβλ. Κουρκουτίδου - Νικολαΐδου 1994, 464-465), είτε ακόμη και μια λαξευμένη σε βράχο κοιλότητα, όπως στον ιδιότυπο λαξευμένο σε βράχο ληνό στο προαύλιο του εξωκκλησίου των Αγίων Αναργύρων της Μονής της Μεγίστης Λαύρας, έργο πιθανόν του β' μισού του 10^{ου} αι. (πρβλ. Παπάγγελος 1998, 251-252).

μα διατηρούνται δύο αναβαθμοί στενής κλίμακας, η οποία θα διευκόλυνε τον καθαρισμό του⁵. Όλες οι εσωτερικές επιφάνειες είναι επιμελώς επιχρισμένες με υδραυλικό κονίαμα. Στο δυτικό τοίχωμα του υποληνίου σχηματίζεται ορθογώνια εσοχή που φέρει άνοιγμα απορροής του συγκεντρωμένου γλεύκους. Στον πυθμένα του υποληνίου σχηματίζεται ορθογώνια αβαθής βάθυνση με κλίση προς το άνοιγμα που ορίζεται από ένα είδος περιχειλώματος. Η εσοχή του δυτικού τοιχώματος σε συνδυασμό με την ορθογώνια βάθυνση του πυθμένα πιθανόν να σχετίζονται, είτε με τη λειτουργία του υπόλοιπου δαπέδου του υποληνίου ως επιφάνεια καθιζήσεως, είτε με την τοποθέτηση στο εσωτερικό της εσοχής ειδικού σκεύους συγκέντρωσης και διήθησης του γλεύκους πριν την απορροή του από το υποληνίο⁶. Εξωτερικά του υποληνίου διατηρήθηκαν υπολείμματα ανοιχτού αγωγού από κοίλα κεραμίδια⁷, μέσω του οποίου το απαλλαγμένο από την τρυγία γλεύκος διοχετευόταν σε χαμηλότερο επίπεδο (Χώρος Α), όπου θα γινόταν η συλλογή του σε ειδικά δοχεία.

Βόρεια και βορειοδυτικά του ληνού και σε επαφή με αυτόν αποκαλύφθηκε σειρά χώρων, από τους οποίους διατηρήθηκαν αποσπασματικά μόνο δύο και υπολείμματα τρίτου. Ο Χώρος Α καθώς και ο επόμενος Χώρος Β, όπως συμβατικά καλούνται, διατηρούνται σε κακή κατάσταση, τόσο λόγω της ευτελούς κατασκευής τους όσο και του ότι η βόρεια πλευρά τους είναι εξ ολοκλήρου κατεστραμμένη⁸. Οι τοίχοι δεν είναι βαθιά θεμελιωμένοι και σώζονται σε χαμηλό ύψος. Είναι πρόχειρα κτισμένοι από ημικατεργασμένους λίθους μεγάλου μεγέθους στις όψεις και λιθορριπή από μικρούς αργούς λίθους στον πυρήνα μαζί με θραύσματα κεράμων στέγης. Το συνδετικό υλικό είναι χωματολάσπη⁹. Ο Χώρος Α πρέπει να ήταν ανοιχτός από την ανατολική πλευρά. Η χρήση του προσδιορίζεται από το ότι σε αυτόν απολήγει ο ανοιχτός αγωγός απορροής του γλεύκους από το υποληνίο και κατά συνέπεια στο χώρο αυτό θα συνέλεγαν οι τρυγητές το μούστο. Στο εσωτερικό των υπολοίπων χώρων δεν διατηρήθηκε κάποια ιδιαίτερη κατασκευή ούτε περισυνελέγη κάποιο κινητό εύρημα, π.χ. αποθηκευτικά σκεύη που να προσδιορίζουν τη χρήση των χώρων ως οινοθηκών, η θέση τους όμως σε επαφή με το ληνό συνηγορεί σε μια χρήση σχετική με τη διαδικασία παραγωγής του μούστου.

Οι ληνοί αποτελούσαν ειδικά κτίσματα, η κατασκευή των οποίων ακολουθούσε καθορισμένες προδιαγραφές. Οι κτιστοί ληνοί εμφανίζονται στην ύστερη ελληνιστική περίοδο, κατασκευάζονται καθ' όλη τη διάρκεια της ρωμαϊκής και παλαιοχριστιανικής περιόδου και καθιερώνονται κατά τους βυζαντινούς χρόνους. Συνήθως αποτελούν μικρές ανοιχτές δεξαμενές, μεμονωμένες, διπλές ή τριπλές - ανάλογα με τις ανάγκες της παραγωγής - επιμελώς επιχρι-

5. Κτιστή κλίμακα δύο αναβαθμών διαθέτουν τα υποληνία των ληνών του οινοποιείου του επισκοπικού συγκροτήματος στις Λουλουδιές Πιερίας· πρβλ. Χειμωνοπούλου 2004, 49.

6. Η ερμηνεία της εσοχής του δυτικού τοιχώματος παραμένει προβληματική. Στην όψη των νεότερων πατητηριών της Ζακύνθου υπάρχει ανοιχτή προς το εξωτερικό της δεξαμενής όμως κόγχη, στην οποία τοποθετούνταν το *μισόσταμνο* - ειδικό δοχείο μέτρησης του μούστου· πρβλ. Ζήβας 2001, 161.

7. Επιβίωση κατά κάποιο τρόπο αυτού του συστήματος παροχέτευσης του μούστου αποτελεί το σύστημα αλληλοδιαδοχής ανοιχτών αγωγών σκαλισμένων σε ψηλόλιγνους κορμούς δένδρων, μέσω των οποίων το γλεύκος παροχετευόταν από την παραβούτα κατ' ευθείαν στα μεγάλα βαγόνια, τους «ποδαράδες», του βαγενναρίου της μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους· πρβλ. Παπάγγελος - Μαμαλούκος 2001, 265.

8. Ο νότιος τοίχος του Χώρου Α μετρά 4,10μ. Το μήκος του Χώρου Β είναι 4μ. και το μέγιστο σωζόμενο πλάτος του 2,50μ.. Οι τοίχοι του έχουν πάχος 0,60μ., με εξαίρεση τον ανατολικό τοίχο, ο οποίος αποτελεί το διαχωριστικό μεσότοιχο μεταξύ των Χώρων Α και Β και μετρά 0,90μ.

9. Προκειμένου να διατηρηθεί ορατό το κτιριακό συγκρότημα, ο αριστερός παράδρομος, στην πορεία του οποίου εντοπίστηκε το κτίριο, μετατοπίστηκε ως προς την αρχική του χάραξη και επειδή οι παραπάνω τοίχοι συνέπιπταν με τη νέα θέση του παραδρόμου κρίθηκε αναγκαία η διάλυσή τους, μετά από σχετική απόφαση του Υπουργείου Πολιτισμού.

σμένες με ισχυρό υδραυλικό κονίαμα και με δάπεδα από λίθινες ή πήλινες πλάκες¹⁰. Η διαδικασία παραγωγής περιλαμβάνει σε γενικές γραμμές πρώτο πάτημα των σταφυλιών στο ληνό, δεύτερο πάτημα των στεμφύλων σε γαλεάγρα, συγκέντρωση του μούστου στο υπολήνιο και στη συνέχεια από το υπολήνιο στα πιθάρια ή βαρέλια, όπου γίνεται η ζύμωση¹¹.

Ληνοί ανάλογης μορφής με το ληνό του Καινούργιου έχουν εντοπισθεί στην αθωνική Μονή Ζυγού στην περιοχή της Ουρανούπολης Χαλκιδικής και σε ιδιόκτητο αργό στην Παλιουριά Μελιβοίας Λάρισας. Ο ληνός της Μονής Ζυγού, μοναστηριακό συγκρότημα με διάρκεια ζωής από τα τέλη του 10^{ου} έως τα τέλη του 12^{ου} αιώνα, χρονολογείται στον 11^ο αιώνα, περίοδο ακμής της μονής και είναι προσκολλημένος στο δυτικό άκρο της εσωτερικής βόρειας πτέρυγας αυτής. Είναι κτισμένος με αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα και επιχρισμένος με ισχυρό υδραυλικό κονίαμα. Το δάπεδό του ήταν στρωμένο με μεγάλες λιθόπλακες πακτωμένες σε υδραυλικό κονίαμα, οι οποίες δεν διατηρούνται, λόγω συστηματικής λιθολόγησης. Εσωτερικές διαστάσεις ληνού 5,20 X 3,80μ. και υποληνίου 1,15 X 1,25μ. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος του ληνού είναι 2μ. και ήταν μάλλον υπαίθριος (εικ. 7α)¹².

Ο ληνός της Παλιουριάς χρησιμοποιούνταν μέχρι πρόσφατα ως ανοιχτή δεξαμενή, χρήση που είχε ως συνέπεια και την καλή διατήρησή του. Έχει μήκος 10μ., το οποίο κάποια στιγμή μειώθηκε σε 7μ., και πλάτος 5,50μ., το δε βάθος του είναι 1,30μ., ενώ το μέγιστο διακρινόμενο ύψος του είναι 3,80μ. Η βόρεια πλευρά του κτιρίου είναι κτισμένη κατά το αμελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Όλες οι εσωτερικές επιφάνειες του ληνού και του υποληνίου είναι επιχρισμένες με υδραυλικό κονίαμα. Το υπολήνιο, διαστάσεων 1,60 X 1,80 X 0,80μ., είναι προσκολλημένο στη βόρεια πλευρά του ληνού. Ο ληνός της Παλιουριάς εντάσσεται πιθανότατα σε συγκρότημα ληνών που σχετίζονταν με την αμπελοκαλλιέργεια της άλλοτε μοναστικής κοινότητας του Όρους των Κελλίων και χρονολογούνται στο 12^ο αι. (εικ. 7β)¹³.

Οι παραπάνω ληνοί παρουσιάζουν ως προς την κάτοψη μεγάλη ομοιότητα με το ληνό στο Καινούργιο, διαφέρουν μόνο ως προς το άνοιγμα απορροής του υποληνίου, χαρακτηριστικό μη σύννητες. Οι δύο παραπάνω ληνοί, λόγω της καλής διατήρησής τους, ιδιαίτερα της Παλιουριάς, συμβάλλουν στην κατανόηση των δομικών χαρακτηριστικών του ληνού στο Καινούργιο και καλύπτουν τα κενά που δημιουργεί η κακή κατάσταση διατήρησής του, τόσο όσον αφορά στην απουσία δαπέδου όσο και στην παντελή σχεδόν έλλειψη της ανωδομής του κτίσματος. Όσον αφορά στην ανωδομή του ληνού, περιοριζόμαστε σε υποθέσεις βάσει των ελάχιστων στοιχείων που διαθέτουμε και των σχετικών πληροφοριών που αντλούμε από τα Γεωπονικά, επιτομή κειμένων Λατίνων και Ελλήνων συγγραφέων της ύστερης αρχαιότητας, που συγκεντρώθηκαν το 10^ο αιώνα σε είκοσι βιβλία¹⁴, όπου περιγράφεται αναλυτικά το είδος των εγκαταστάσεων παραγωγής του μούστου. Σύμφωνα με το κεφ. 1.2 του 6^{ου} βιβλίου των Γεωπονικών *Περί ληνού και υποληνίων και ελαιοτροπίου*, «Δει τοίνυν την ληνόν προς το πλήθος των συγκομίζεσθαι μελλόντων καρπών οικοδομείν, ώστε υπάρχειν τοις εργαζομένοις

10. Για τη διαδικασία παραγωγής κρασιού και τα εργαστήρια που έχουν εντοπισθεί στο ελλαδικό χώρο βλ. Ράπτης 2001, 263-283, όπου κατάλογος ληνών παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών χρόνων και σχετική βιβλιογραφία. Επίσης, *Actes du symposium international sur: La production du vin et de l'huile en Mediterranee*, BCH Suppl. XXVI, Paris 1993.

11. Για τη διαδικασία της εκχύμωσης των σταφυλιών ανά τους αιώνες βλ. Κουράκου – Δραγώνα 2005, 275-317.

12. Παπάγγελος 2005, 46 κ.ε. και Παπάγγελος 2004, 124-125, σχ. 3-5, εικ. 2-3.

13. Στ. Σδρόλια, *ΑΔ* 53, 1998, *Χρονικά*, 474.

14. Beckh 1895.

ικανήν αναστροφήν-έχειν δε και την απόθεσιν των σταφυλών ικανήν ευρυχωρίαν ώστε και της ώρας κατεπειγούσης συντομώτερον κομίζειν τον καρπόν, και τους εργαζομένους μη περιπνίγεσθαι από της του γλεύκου αναφοράς», παρακάτω στο κεφ. 1.4: «Ἐστω δε η ληνός θερμή και εχέτω φως πλείστον πάντοθεν» και στο κεφ. 10: «Τας ληνούς προ κ' ημερών ανοικτέον ἵνα δι-απνεύσωσι». Από τα παραπάνω χωρία συνάγεται ότι η κατασκευή ενός ληνού εκτάσεως 40 τ. μ., όπως ήταν ο ληνός του Καινούργιου, εξασφάλιζε την απαιτούμενη για την κίνηση των εργαζομένων και την απόθεση του καρπού ευρυχωρία, καθώς θα μπορούσαν στο πίσω μέρος να στοιβάζουν τα σταφύλια και να τα πατούν στο πρόσθιο χαμηλότερο μέρος. Επίσης, το άνοιγμα επικοινωνίας με τους χώρους της νότιας πτέρυγας που υπάρχει στον ανατολικό τοίχο του κτίσματος και τα κεραμίδια στέγης που περισυνελέγησαν κατά την αποκάλυψή του, υποδηλώνουν κλειστό και στεγασμένο χώρο, προκειμένου να εξασφαλίζεται η θερμότητα, με ανοίγματα στα πλάγια, για τον αερισμό και φωτισμό του και για την πλήρωσή του με σταφύλια. Εάν η υπόθεση αυτή ευσταθεί, τότε η περιγραφή «ληνός πλινθόκτιστος καταχυτός μονόρρυτος υποκέραμος» που αφορά σε ληνό του ιβηρικού μετοχίου της Λεοντίας στη Θεσσαλονίκη των αρχών του 12^{ου} αιώνα ταιριάζει ίσως στη μορφή του ληνού του Καινούργιου¹⁵, μορφή που αποκρυσταλλώνεται λίγο ή πολύ στα νεώτερα μεγαρίτικα πατητήρια του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα¹⁶.

Η νότια πτέρυγα του συγκροτήματος αποτελείται από τέσσερις χώρους και μια ημιυπαίθρια στοά (εικ. 8). Οι δύο πρώτοι χώροι, που συμβατικά καλούνται Χώροι Δ και Ε ανήκουν στο προϋπάρχον κτίσμα, ενώ ο τρίτος και ο τέταρτος, Χώροι Ζ και Η, όπου αδιάγνωστης χρήσης αποσπασματικά σωζόμενη κατασκευή, προστέθηκαν αργότερα παράλληλα με την ανέγερση του ληνού. Τότε κατασκευάστηκε και μια ημιυπαίθρια στοά, μήκους 9,50μ. και πλάτους 2 - 2,20μ., ένα είδος υποστέγου με ξύλινα στηρίγματα που έβαιναν σε λιθόπλινθους, από τους οποίους βρέθηκε ένας κατά χώραν στη νοητή προέκταση του βορείου τοίχου του Χώρου Ζ.

Ο Χώρος Δ, διαστάσεων 4,50 X 3,50μ., είναι ανοιχτός προς τη στοά και φαίνεται να λειτουργούσε ως ένα είδος προθαλάμου που οδηγούσε δεξιά προς το ληνό και αριστερά προς τον επόμενο Χώρο Ε. Στο νότιο τοίχο του ανοίγεται είσοδος, και η οποία αποτελεί τη μοναδική είσοδο του κτιριακού συγκροτήματος για τον εισερχόμενο από την πλευρά της Κνημίδας. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο ορθογώνιες αβαθείς λεκανοειδείς κατασκευές, διαστάσεων 1,75 X 1,30μ. και 1,80 X 1,65 μ. και μέγιστου ύψους 0,20μ., σε επαφή με τον ανατολικό τοίχο του χώρου, με χωμάτινα δάπεδα και τοιχώματα επιχρισμένα με ασβέστη. Στοιβα ασβέστη στο εσωτερικό της νοτιοδυτικής γωνίας του χώρου, δίπλα στην είσοδο, αναμφίβολα σχετίζεται με την κατασκευή ή χρήση των παραπάνω λεκανών.

Ο Χώρος Ε, διαστάσεων 4,50 X 4μ., δεν φαίνεται να επικοινωνούσε με άλλο χώρο εκτός του προηγούμενου. Οι εσωτερικοί του τοίχοι σώζονται σε χαμηλό ύψος από το επίπεδο του δαπέδου και η θεμελίωσή τους δεν εισχωρεί σε βάθος. Αξίζει δε να σημειωθεί ότι ο δυτικός τοίχος εντοπίστηκε σε επίπεδο χαμηλότερο από τη στάθμη χρήσης του χώρου. Το πάχος των τοίχων είναι 0,65 - 0,70μ. και είναι κτισμένοι με αδρά δουλεμένους λίθους συναρμοσμένους με κομμάτια κεράμων στέγης. Η συνδετική ύλη είναι λευκό ασβεστοκονίαμα. Ο νότιος τοίχος, ως εξωτερικός, είναι επιμελώς δομημένος, έχει πάχος 0,80μ. και είναι βαθύτερα θεμελιωμένος. Στο εσωτερικό του χώρου αυτού δεν αποκαλύφθηκε κάποια κατασκευή ή οτιδήποτε που να υποδηλώνει τη χρήση του αλλά η θέση του δίπλα στο χώρο με τις λεκανοειδείς κατασκευές και η πρόσβαση μόνο από αυτόν τον συνδέει πιθανόν με τη χρήση τους.

15. Παπάγγελος 2001, 232.

16. Μαμαλούκος 2002, 173, εικ. 7.

Ο επόμενος χώρος, ο οποίος συμβατικά καλείται Χώρος Ζ, διαστάσεων 7,50 X 6,50μ., είναι σχετικά ευρύχωρος. Οι τοίχοι του διατηρούνται σε κακή κατάσταση και το βάθος αποκάλυψής τους ακολουθεί τη φυσική κλίση του εδάφους. Ευρύ άνοιγμα, μήκους 2 μ., στη βορειοδυτική γωνία του χώρου, οδηγούσε από και προς τη στοά. Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκε πλάγια πεσμένο λίθινο κυκλικό τριβείο, διαμέτρου 1,80μ. και πάχους 0,52μ., που εδραζόταν σε μια σειρά λίθων. Στην επιφάνεια του τριβείου διακρίνονται υπολείμματα περιχειλώματος που υποδηλώνουν ότι η σημερινή του μορφή προήλθε από τη δεύτερη χρήση του (εικ. 9). Δεν αποκλείεται να πρόκειται για λίθινο αρχικά ληνό που λειτουργούσε με τη χρήση καλάθου, όπου τοποθετούνταν τα σταφύλια - ο συνηθέστερος και απλούστερος τύπος ληνού από την αρχαιότητα μέχρι και το μεσαίωνα¹⁷ - και να ήταν σε χρήση κατά την α' φάση του συγκροτήματος, δηλαδή πριν από την κατασκευή του μεγάλου κτιστού ληνού.

Στη νοτιοανατολική γωνία του Χώρου Ζ αποκαλύφθηκε σωρός ασβέστη, η ύπαρξη του οποίου δεν φαίνεται τυχαία, δεδομένου ότι οριοθετείται εν μέρει από χαμηλό λιθόκτιστο τοίχιο. Η έντονη παρουσία του ασβέστη σε συνδυασμό με τα υπολείμματα των δύο λεκανοειδών κατασκευών οδηγούν στην υπόθεση ότι στους χώρους της νότιας πτέρυγας λειτουργούσε ίσως ένα εργαστήριο επεξεργασίας βυρσών, ένα υποτυπώδες βυρσοδεψείο¹⁸. Ο συσσωρευμένος ασβέστης, η χρήση του οποίου ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη κατά το μεσαίωνα, αποτελεί τη μοναδική ένδειξη λειτουργίας βυρσοδεψείου στο κτιριακό συγκρότημα του Καινούργιου¹⁹. Δεν αποκλείεται λοιπόν στη νότια πτέρυγα του συγκροτήματος του Καινούργιου να λειτουργούσε ένα υποτυπώδες εργαστήριο επεξεργασίας βυρσών, το οποίο κάλυπτε περιορισμένες ανάγκες και εξυπηρετούσε συγκεκριμένο σκοπό. Δεν αποκλείεται οι εμβαπτίσεις και οι εμποτισμοί να γίνονταν με χρήση ξύλινων κάδων, ενώ το λίθινο τριβείο να χρησίμευε για το μηχανικό καθαρισμό των βυρσών και την αφαίρεση του τριχώματος πριν τη διαδικασία της δέψης. Επειδή η ανέγερση του χώρου αυτού είναι σύγχρονη με την ανέγερση του ληνού και συνδέεται αναμφίβολα με τη λειτουργία του, θα ήταν υπερβολή να υποθέσουμε ότι στους χώρους της νότιας πτέρυγας γινόταν επεξεργασία βυρσών για την κατασκευή ασκών μεταφοράς μούστου; Η χρήση των ασκών είναι γνωστή στις βυζαντινές πηγές²⁰ και εφαρμοζόταν μέχρι τα μέσα του περασμένου αιώνα για την ευκολότερη μεταφορά του μούστου με κάρα. Οι ασκοί (ασκιά, τουλούμια ή προβιές) χρησιμοποιούνταν ευρέως στα νεότερα χρόνια είτε για τη μετα-

17. Ο τύπος αυτός ληνού χρησιμοποιούνταν και για τη σύνθλιψη του ελαιοκάρπου· πρβλ. Παπάγγελος 1998, 250-251, όπου παραδείγματα αρχαίων λίθινων ληνών· Κουράκου – Δραγώνα 2005, 287-288, εικ. 13-14. Πίκουλας 2002, 42, εικ. 4.

18. Στα οργανωμένα βυρσοδεψεία τα δέρματα τοποθετούνταν στο εσωτερικό υδατοστεγών δεξαμενών για να μαλακώσουν και στη συνέχεια σε διάλυμα ασβεστίου, προκειμένου να αφαιρεθεί το τρίχωμα του ζώου. Στη συνέχεια εμποτίζονταν με φυτικά ή χημικά διαλύματα, τις δεψικές ύλες, κυρίως φυτικά εκχυλίσματα βελανιδιάς, πεύκου, σχίνων κλπ., ώστε να αποκτήσουν αντοχή και ελαστικότητα. Στο στάδιο της τελικής επεξεργασίας τα δέρματα τεντώνονταν, λιπαίνονταν, ξηραίνονταν και κυλινδρίζονταν μέχρις ότου χρησιμοποιηθούν για την παραγωγή δερμάτινων προϊόντων. Για την οργάνωση και λειτουργία των βυρσοδεψείων βλ. Ράπτης 2001, 302-311, όπου παραδείγματα και σχετική βιβλιογραφία.

19. Στον ελλαδικό χώρο η χρήση ασβέστη έχει διαπιστωθεί σε βυρσοδεψείο στην περιοχή Γρόττα της Νάξου, το οποίο χρονολογείται στα μεσοβυζαντινά χρόνια και αποτελεί μια μικρή βιοτεχνική εγκατάσταση επεξεργασίας δερμάτων, η οποία κατά τη φάση της λειτουργίας της αναπτυσσόταν σε δύο χώρους και μια υπαίθρια πλακοστρωμένη αυλή· πρβλ. Ράπτης 2001, 135-136 (αρ. κατ. 181). Λαμπρινουδάκης 1981, 293-295. Λαμπρινουδάκης 1982, 253-259.

20. Στην απογραφή της μονής του Ξυλουργού το 1142 αναφέρονται μαζί με παραβούτες και βαγένεια και έξι ασκιά· πρβλ. Παπάγγελος 2001, 237.

φορά του μούστου από το πατητήρι στο σπίτι, όπως στα Μέγαρα²¹, είτε για τη μεταφορά του σταφυλοπολτού από το αμπέλι, όπου γινόταν το πρώτο πάτημα, στον κάδο ζύμωσης στο σπίτι, όπως στα Αμπελάκια²². Στην Κρήτη, επίσης, χρησιμοποιούσαν τους ασκούς για να μεταφέρουν το κρασί που ήταν για πούλημα από το σπίτι στο λιμάνι²³.

Το κτιριακό συγκρότημα χρονολογείται με βάση την τοιχοποιία, τον τύπο του ληνού και τα κινητά ευρήματα στη μεσοβυζαντινή περίοδο και συγκεκριμένα στο 12^ο αιώνα. Το ατελές πλινθοπερικόλειστο σύστημα²⁴, που εφαρμόζεται στην κατασκευή του ληνού, απαντάται και σε άλλα μνημεία στην περιοχή της Φθιώτιδας, που χρονολογούνται στο 12^ο αιώνα, όπως στην αρχική φάση του ναού του Αγίου Γεωργίου στη Σφάκα²⁵, στο ναό της Παναγίας στη Στρογγυλή²⁶ και στο ναό του Αγίου Νικολάου στη Λάρυμνα²⁷.

Ο τύπος του επιμήκη κτιστού ληνού με κτιστό υπολήνιο βρίσκει τα παράλληλά του στους παραπάνω ληνούς της αθωνικής μονής Ζυγού και της Παλιουριάς Μελιβοίας, οι οποίοι χρονολογούνται στον 11^ο και 12^ο αιώνα, αντίστοιχα.

Στα κινητά ευρήματα περιλαμβάνεται άφθονη αβαφής και εφυαλωμένη κεραμική από αγγεία καθημερινής χρήσης²⁸, σιδερένια καρφιά, σφονδύλια, λίγα όστρεα. Αξιοσημείωτο είναι ότι κατά την ανασκαφική διερεύνηση του κτιρίου δεν βρέθηκε ούτε ένα νόμισμα. Η εφυαλωμένη κεραμική περιλαμβάνει όστρακα αγγείων με λεπτεγγάρακτο ή αδρεγγάρακτο διάκοσμο και υποκίτρινη ή κίτρινη εφυάλωση, με επιπεδόγλυφο διάκοσμο από μορφές ζώων με κίτρινη εφυάλωση και γραπτό διάκοσμο από λευκό επίχρισμα σε σκούρο φόντο (εικ. 10). Η ύπαρξη κεραμικής αυτού του είδους υποδηλώνει τη χρήση και λειτουργία της εγκατάστασης από το δεύτερο τέταρτο ή τα μέσα του 12^{ου} μέχρι και τις αρχές του 13^{ου} αιώνα²⁹. Η χρήση και λειτουργία του κτιριακού συγκροτήματος πιθανότατα ατόνησε κατά την περίοδο της φραγκοκρατίας - καταλανοκρατίας, δεδομένου ότι απουσιάζουν τα κεραμικά που εμφανίζονται στον προχωρημένο 13^ο και στον 14^ο αιώνα.

Όσον αφορά δε στη χρονολόγηση της αρχικής φάσης του κτιρίου, αυτή παραμένει ουσιαστικά αδιευκρίνιστη. Από τη σωζόμενη τοιχοποιία - χονδροδουλεμένοι λίθοι και συνδετικό ασβεστοκονίαμα - θα μπορούσε να χρονολογηθεί ίσως μεταξύ των παλαιοχριστιανικών και μεσοβυζαντινών χρόνων.

Η κεραμική και τα υπόλοιπα κινητά ευρήματα που περισυλλέγησαν κατά την αποκάλυψη του κτιριακού συγκροτήματος, η μεγαλύτερη ποσότητα των οποίων προέρχεται από

21. Μαμαλούκος 2002, 173.

22. Στα Αμπελάκια οι προβιές ήταν από δέρμα γιδιών. Η επεξεργασία τους γινόταν με αλάτι, χωρίς τανίνες και χωρίς ξύρισμα των τριχών, οι οποίες παρέμεναν στο εσωτερικό του ασκού για να εξασφαλίζεται μεγαλύτερη στεγανότητα. πρβλ. Μητράκος - Παπράς 2001, 200.

23. Τα ασκιά κατασκευάζονταν στην Κρήτη από δέρμα κατσικιού ή τράγου και είχαν χωρητικότητα 36-45 οκάδες τα μικρά και 54-63 οκάδες τα μεγάλα. Βουτούσαν τις προβιές μέσα σε νερό, θειάφι και αλάτι για 8-10 μέρες και στη συνέχεια οι ασκιτζήδες τις άπλωναν στο έδαφος και τις έτριβαν καλά με αρκετό αλάτι. Τις άφηναν με το αλάτι 8-10 μέρες για να «ψηθεί» το δέρμα και να γίνει πιο ανθεκτικό. Πριν το ράψιμο τις γύριζαν από την ανάποδη ώστε να είναι το τρίχωμα από μέσα. πρβλ. Ταχατάκη 2002, 329-333.

24. Το σύστημα αυτό εφαρμόζεται από το 10^ο έως και το 14^ο τουλάχιστον αιώνα. πρβλ. Μπούρας - Μπούρα 2002, 457-458, όπου βιβλιογραφία και σχετικά παραδείγματα.

25. Μπούρας - Μπούρα 2002, 308-310, όπου η προηγούμενη βιβλιογραφία.

26. Παλούρη - Κουνούκλας 2006, 1188.

27. Μπούρας - Μπούρα 2002, 203-206, όπου και η προηγούμενη σχετική βιβλιογραφία.

28. Η συντήρηση της κεραμικής έγινε από την τεχνικό συντήρησης κ. Αν. Γαρυφάλου, υπό την εποπτεία της συντηρήτριας της 7^{ης} ΕΒΑ κ. Αν. Ντίνα και η σχεδιαστική αποτύπωση από τη σχεδιάστρια κ. Π. Πολύζου.

29. Παπανικόλα - Μπακιρτζή 1999, 18-20, αρ. κατ. 28, 29, 58, 63, 173, 175, εικ. 7 στη σελ. 161.

τη διερεύνηση της νότιας πτέρυγας και του τμήματος της αυλής που εκτείνεται στο άμεσο περιβάλλον αυτής, υποδηλώνουν μόνιμη εγκατάσταση και προσδίδουν στο όλο συγκρότημα τον χαρακτήρα αγροικίας³⁰. Η μέχρι στιγμής έρευνα μας οδηγεί στην ταύτιση του κτιριακού συγκροτήματος με αγροικία - βιοτεχνική εγκατάσταση του 12^{ου} αιώνα με ενδείξεις μόνιμης ή έστω παρατεταμένης παραμονής των απασχολούμενων σ' αυτήν, ένα οργανωμένο δηλαδή πατητήρι, το οποίο πιθανόν διέθετε ένα υποτυπώδες εργαστήριο κατασκευής ασκών και στοιχειώδεις χώρους κατοικίας, ένα συνδυασμό δηλαδή κατοικίας και μονάδας παραγωγής³¹.

Το μεγάλο μέγεθος του ληνού υποδηλώνει εντατική αμπελοκαλλιέργεια. Ασφαλώς το πατητήρι δεν εξυπηρετούσε τις ανάγκες μιας μόνο οικογένειας, αλλά περισσότερους παραγωγούς, ανταποκρινόμενο σε μια οργανωμένη παραγωγή, προορισμένη για πωλήσεις. Η αμπελοκαλλιέργεια ευνοείται σημαντικά από το ήπιο κλίμα της περιοχής³² και οι Λοκροί είχαν επιδοθεί σ' αυτήν ήδη από την αρχαιότητα, όπως συνάγεται από τη συχνή παρουσία αγγείων που σχετίζονται με το κρασί και ανάλογων συμβόλων σε νομίσματα, όπως π.χ. αμφορέων, κανθάρων, κληματόφυλλων ή τσαμπιών από σταφύλια³³.

Επιπλέον η ύπαρξη της βιοτεχνικής εγκατάστασης μαρτυρεί ότι η περιοχή της Επικνημίδας Λοκρίδας, η οποία παρουσιάζει πυκνή κατοίκηση από την αρχαιότητα, δεδομένου ότι βρισκόμαστε δίπλα στο αρχαίο Θρόνιο³⁴ και πολύ κοντά στην παλαιοχριστιανική Σκάρφεια³⁵, ανθεί και κατά τη βυζαντινή περίοδο. Επισημαίνεται ότι 2 - 3 χλμ. προς βορρά, στη θέση «Άγιος Τίτος» της κτηματικής περιφέρειας του Καινούργιου, υπάρχουν ενδείξεις μικρού οικισμού, όπως μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη από ναό παλαιοχριστιανικών και μεσοβυζαντινών χρόνων και διάσπαρτη επιφανειακή κεραμική 12^{ου} - 13^{ου} αιώνα, σε μεγάλη ακτίνα γύρω από το ναό.

Τέλος, ολοκληρώνουμε μ' ένα ερώτημα. Επρόκειτο για μια ιδιόκτητη βιοτεχνική μονάδα ή ήταν μετοχιακή ιδιοκτησία; Υπενθυμίζουμε ότι ο ληνός της Ουρανοπούλεως εντάσσεται στο μοναστηριακό συγκρότημα της αθωνικής μονής Ζυγού, ενώ της Παλιουριάς συνδέεται με τα μοναστήρια του όρους των Κελλίων. Μοναστικοί αμπελώνες υπήρχαν στην ανατολική Χαλκιδική ήδη από το 10^ο αιώνα, ενώ το μεγαλύτερο μέρος της Χαλκιδικής ήταν μετοχιακή ιδιοκτησία των αγιορείτικων κυρίως μονών³⁶. Η έρευνα που διεξήχθη μέχρι στιγμής στο Καινούργιο δεν παρέχει στοιχεία ένταξης των εργαστηρίων σε μοναστηριακό συγκρότημα. Η ύπαρξη όμως σε κοντινή σχετικά απόσταση της Μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος ή μο-

30. Μολονότι τα χαρακτηριστικά του κτιριακού συγκροτήματος στο Καινούργιο παραπέμπουν σε εγκατάσταση που σχετίζεται με την αγροτική εκμετάλλευση, δεν φαίνεται αυτό να ακολουθεί ως προς τη διάταξη και τη λειτουργία των χώρων τις βασικές αρχές που διέπουν το σχεδιασμό μιας οργανωμένης αγροικίας κατά τα πρότυπα των villae rusticae· πρβλ. Αδάμ-Βελένη - Πουλάκη - Τζαναβάρη 2003, 47-48.

31. Τους χώρους κατοικίας θα μπορούσαμε ίσως να τους αναζητήσουμε δίπλα στο ληνό, πιθανόν στους Χώρους Δ και Ε, χωρίς και πάλι να είμαστε απολύτως βέβαιοι. Τόσο στα νεώτερα πατητήρια των Μεγάρων όσο και στις κρύβες της Σαντορίνης, υπήρχαν στοιχειώδεις χώροι κατοικίας, όπως μια μικρή κουζίνα ή ένα δωμάτιο, το «καμαράσι» των μεγαρίτικων πατητηρίων, σε επαφή με το πατητήρι, βοηθητικοί δηλαδή χώροι για τη διαμονή των εργαζομένων· πρβλ. Φιλιππίδης 2001, 77 και Μαμαλούκος 2002, 174.

32. Κωτούλας 2002, 12.

33. Δακωρώνια 2002, 69.

34. Παπαναγιώτου 1971, 302-304.

35. Koder - Hild 1976, 257.

36. Παράλληλα με τις μετοχιακές ιδιοκτησίες των μονών υπήρχαν και αμπέλια μικροϊδιοκτητών ή μεγαλογαιοκτημόνων· πρβλ. Παπάγγελος 2001, 221 κ.ε.

νής Αγιάς, η ανέγερση της οποίας τοποθετείται στο 12^ο αιώνα³⁷ και η οποία είχε σύμφωνα με μεταγενέστερες πηγές και με την απογραφή που έγινε πριν την κατάργησή της, το 1833, πολλά μετόχια και εκτεταμένες αγροτικές, κτηνοτροφικές και δασικές εκτάσεις³⁸, καθιστά πολύ σοβαρό το ενδεχόμενο το κτιριακό συγκρότημα του Καινούργιου να αποτελούσε μετοχιακή ιδιοκτησία.

37. Μπούρας – Μπούρα 2002, 27. Δεν υπάρχουν στοιχεία για την μονή από γραπτές πηγές παλαιότερες του 16^{ου} αιώνα.

38. Γεωργαντζής 2001, 65-66.

SUMMARY

FARMHOUSE – INDUSTRIAL INSTALLATION AT “ST DEMETRIOS” - KAINOURYO IN PHTHIOTIS

Anna Yalouri

In the course of construction works of the service - road of the National Road Patras - Athens – Thessaloniki, the remains of a two wings building complex with a courtyard were discovered. The final ground plan of the complex came from the enlargement of an original three - part rectangular building, which can be dated between the Early Christian and the Middle Byzantine period. The northern part of the installation is not preserved.

The west wing of the building complex includes an elongated wine-press, which consists of a tiled-roofed treading space (ληνός) and a well preserved collecting vat to which the must flowed (υπολήνιο). Two rooms and the remains of a third are arranged to the north and north-west of the wine - press and their use was probably relevant to the function of the wine - press.

The south wing is divided into three rooms and a stoa. A fourth room, fragmentarily preserved, is located at the east end of this wing. In the most spacious of these was found a stone wine or oil press in second use. In the southeast corner of this room was revealed a heap of lime, the presence of which might be connected to the treatment of the goatskins during the process to turn them into wineskins for the transportation of the must.

The building complex, which is a combination of a dwelling and industrial installation, can be dated, on the basis of the masonry and the glazed ceramics, to the 12th century.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδάμ-Βελένη Π. – Πουλάκη Ε. – Τζαναβάρη Κ., 2003. *Αρχαίες αγροικίες σε σύγχρονους δρόμους. Κεντρική Μακεδονία*, Αθήνα.
- Αναγνωστάκης Ηλ., 2005. *Περί θλίψεων και εκθλίψεων*, στο Πίκουλας Γ.Α. (επιμ.), *Οίνον ιστορώ IV. Θλιπτήρια και πιεστήρια. Από τους ληνούς στα προβιομηχανικά τσιπουρομάγγανα, Κτήμα Εύχαρις, Μούρτιζα Μεγάρων*, 23.10.2004, Αθήνα, 77-167.
- Beckh H., 1895. *Georonica sive Cassiani Bassi scholastici de le rustica eclogae*, Lipsiae.
- Γεωργαντζής Π.Α., 2001. *Ιστορική αναδρομή περί την Ι. Μονή Μεταμορφώσεως Καμένων Βούρλων*, στο *Πρακτικά Ημερίδας «900 Χρόνια Ζωής και Προσφοράς»*, 13.7. 2000, Αθήνα, 51-69.
- Γιαλούρη Α. - Κουνούκλας Π., 2006. *Το μετόχι της Μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Καμένων Βούρλων στη νήσο Στρογγυλή στο Βόρειο Ευβοϊκό Κόλπο*, *ΑΕΘΣΕ* 1, 1185-1197.
- Δακορώνια Φ. 2002. *Ανατολική Λοκρίδα: η ιστορία της μέσα από τα μνημεία και τις αρχαιολογικές έρευνες*, στο Δακορώνια Φ. – Κωτούλας Δ. – Μπαλτά Ε. – Συθιακάκη Β. – Τόλιας Γ. (επιμ.), *Λοκρίδα. Ιστορία και Πολιτισμός*, Αθήνα, 17-95.

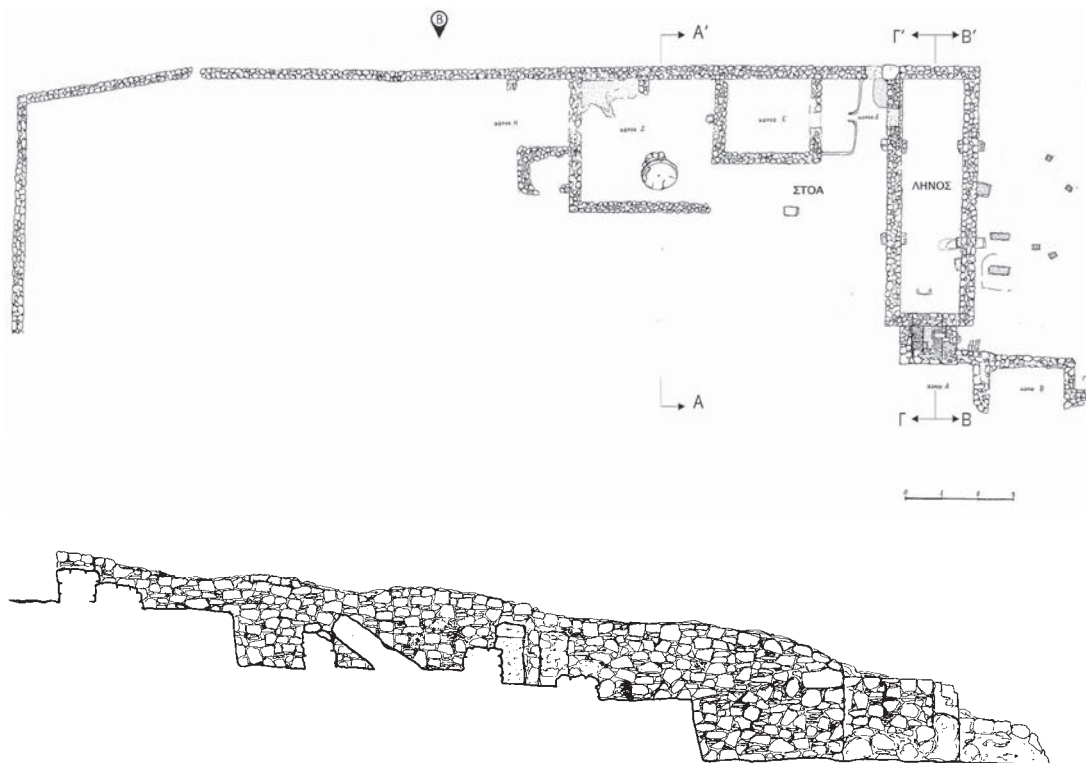
- Ζήβας Δ., 2001. Η παραδοσιακή οινοποιία στη Ζάκυνθο: κτίσματα, μέτρα, εξοπλισμός, στο *Ιστορία του Ελληνικού Κρασιού. Β' Τριήμερο εργασίας, Σαντορίνη, 7 - 9 Σεπτεμβρίου 1990*, Αθήνα, 160-170.
- Koder J. – Hild F., 1976. *Hellas und Thessalia*, TIB 1, Vienna.
- Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου Ε., 1994. Αγροτικές εγκαταστάσεις παραγωγής κρασιού στην περιοχή των Φιλίππων (4^{ος} - 6^{ος} αι. μ.Χ.), στο Doukellis P.N. – Mendoni L.G. (éds.), *Structures rurales et sociétés antiques: actes du colloque de Corfou, 14-16 mai 1992*, Paris, 463-470.
- Κωτούλας Δ., 2002. Το φυσικό περιβάλλον της Λοκρίδας, στο Δακωρώνια Φ. – Κωτούλας Δ. – Μπαλάττα Ε. – Συθιακάκη Β. – Τόλιας Γ. (επιμ.), *Λοκρίδα. Ιστορία και Πολιτισμός*, Αθήνα, 7-15.
- Λαμπρινουδάκης Β.Κ., 1981. Ανασκαφή Νάξου, *ΠΑΕ*, 293-295.
- Λαμπρινουδάκης Β.Κ., 1982. Ανασκαφή Νάξου, *ΠΑΕ*, 253-259.
- Μαμαλούκος Στ.Β., 2002. Τα πατητήρια των Μεγάρων, στο Πίκουλας Γ.Α. (επιμ.), *Οίνον ιστορώ II. Μεγαρίς. Η Αμπελοοινική της Ιστορία, Κτήμα Εύχαρις, Μούρτζα Μεγάρων 18.5.2002*, Αθήνα, 171-179.
- Mayerson Ph., 2000. The meaning and function of lenos and related features in the production of wine, *ZPE* 131, 161-165.
- Μητράκος Κ. – Παπράς Στ., 2001. Ιστορικά στοιχεία για την αμπελοκαλλιέργεια και την οινοποίηση στα Αμπελάκια Θεσσαλίας, στο *Ιστορία του Ελληνικού Κρασιού. Β' Τριήμερο Εργασίας, Σαντορίνη 7-9.9.1990*, Αθήνα, 197-203.
- Μπούρας Χ. – Μπούρα Α., 2002. *Η ελλαδική ναοδομία κατά το 12^ο αιώνα*, Αθήνα.
- Παπάγγελος Ι.Α., 1998. Ληνοί στην Ψαλίδα της Νικήτης Χαλκιδικής, στο *Αμπελοοινική Ιστορία στο Χώρο της Μακεδονίας και της Θράκης. Ε' Τριήμερο Εργασίας, Νάουσα 17-19.9.1993*, Αθήνα, 246-261.
- Παπάγγελος Ι.Α., 2001. Άμπελος και οίνος στη μεσαιωνική Χαλκιδική, στο *Ιστορία του Ελληνικού Κρασιού. Β' Τριήμερο Εργασίας, Σαντορίνη 7-9.9.1990*, Αθήνα, 219-255.
- Παπάγγελος Ι.Α. – Μαμαλούκος Στ.Β., 2001. Το βαγεναρείο της μονής Ιβήρων, στο *Ιστορία του Ελληνικού Κρασιού. Β' Τριήμερο Εργασίας, Σαντορίνη 7-9.9.1990*, Αθήνα, 263-275.
- Παπάγγελος Ι.Α., 2004. Οινολογικά της αθωνικής Μονής Ζυγού, στο *Οίνον ιστορώ III, Τ' αμπελανθίσματα, Κτήμα Γεροβασιλείου, Επανομή Θεσσαλονίκης 15.5.2004*, Αθήνα, 121-127.
- Παπάγγελος Ι.Α., 2005. *Η αθωνική μονή Ζυγού*, Θεσσαλονίκη.
- Παπαναγιώτου Π., 1971. *Ιστορία και μνημεία της Φθιώτιδος*, Αθήνα.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή Δ. (επιμ.), 1999. Βυζαντινά εφυαλωμένα κεραμικά. Η τέχνη των εγχαράκτων, Αθήνα.
- Πίκουλας Γ.Α., 2002. Μεγαρίς και οίνος: αποτίμηση γνώσεων, στο Πίκουλας Γ.Α. (επιμ.), *Οίνον ιστορώ II. Μεγαρίς. Η Αμπελοοινική της Ιστορία, Κτήμα Εύχαρις, Μούρτζα Μεγάρων 18.5.2002*, Αθήνα, 39-44.
- Πίκουλας Γ.Α., 2005. Εισαγωγικά. Ορολογία απάνθισμα και σχολιασμός, στο Πίκουλας Γ.Α. (επιμ.), *Οίνον ιστορώ IV. Θλιπτήρια και πιεστήρια. Από τους ληνούς στα προβιομηχανικά τσιπουρομάγγανα, Κτήμα Εύχαρις, Μούρτζα Μεγάρων 23.10. 2004*, Αθήνα, 13-20.
- Ράπτης Κ.Θ., 2001. *Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά εργαστήρια της Ελλάδας. Θέματα παραγωγικής τεχνολογίας (4^{ος} - 14^{ος} αι.)*, Θεσσαλονίκη (αδ. μεταπτυχιακή εργασία).
- Ταχατάκη Ε., 2002. Λαογραφικά του κρασιού: Τα ασκιά ως μέσον μεταφοράς, η δοκιμή, το άσκιασμα. Το κρασί στον θρησκευτικό και λαϊκό βίο, στο *Μυλοποταμιτάκη Α.Κ. (επιμ.)*,

Οίνος Παλαιός Ηδύποτος. Το κρητικό κρασί από τα προϊστορικά ως τα νεότερα χρόνια, Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου, Κόναβοι: Δήμος «Ν. Καζαντζάκης», 24-24.4.1998, Ηράκλειο, 329-334.

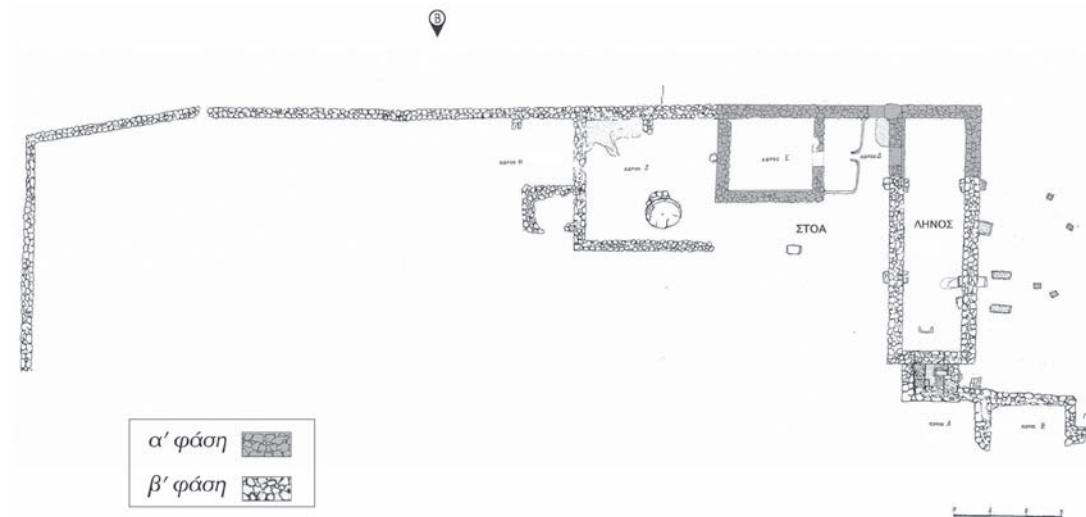
Χειμωνοπούλου Μ., 2004. Γεωργική τεχνολογία στις Λουλουδιές Κίτρους, στο *Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη βυζαντινή εποχή (5^{ος} - 15^{ος} αιώνας)*. Ειδικό θέμα του 22^{ου} Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης της ΧΑΕ, Αθήνα 17-19.5.2002, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, 47-59.

Εικ. 1. Αεροφωτογραφία κτιριακού συγκροτήματος.

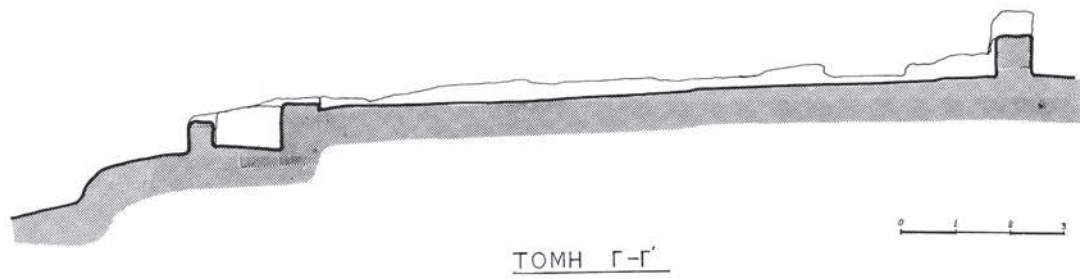
Εικ. 2. Κάτοψη και τομή κτιριακού συγκροτήματος.

Εικ. 3. Κάτοψη α' και β' φάσης κτιριακού συγκροτήματος.

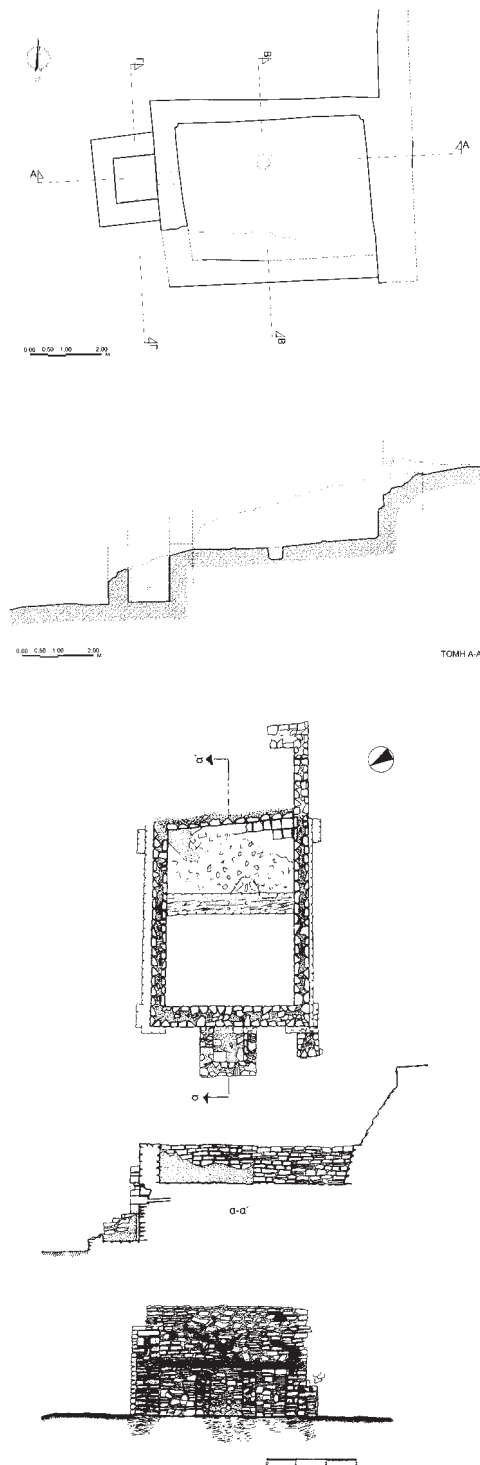
Εικ. 4. Ο ληνός και το υπολήνιο από βόρεια.

Εικ. 5. Τομή ληνού και υποληγίου.

Εικ. 6. Το εσωτερικό του υποληγίου.

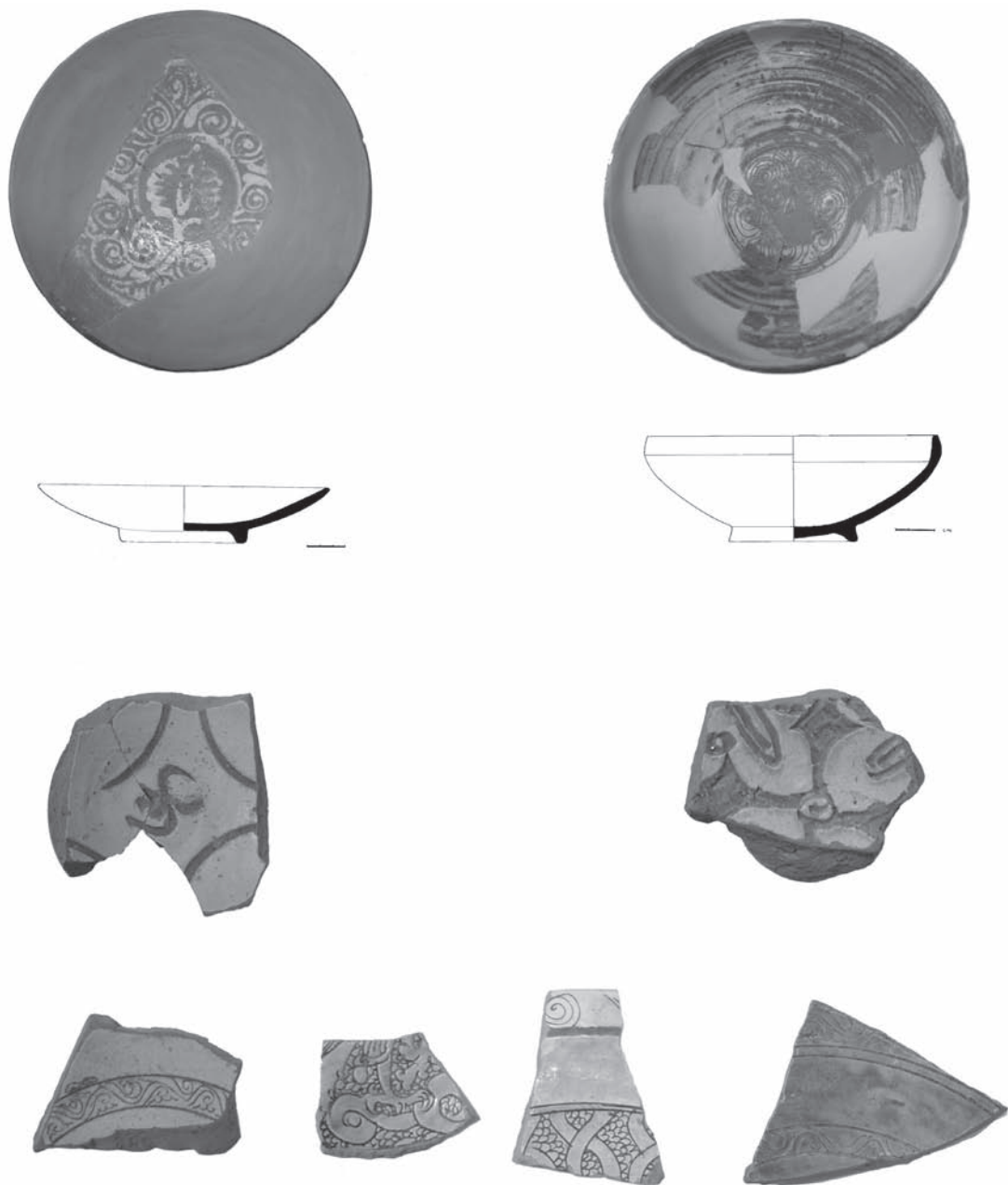
Εικ. 7. α. Ληνός Μονής Ζυγού (Παπάγγελος 2005), β. Ληνός Παλιουριάς Μελιβοίας (Σδρόλια 2004).

Εικ. 8. Η νότια πτέρυγα του συγκροτήματος.

Εικ. 9. Λίθινο τριβείο.

Εικ. 10. Εφραλωμένη κεραμική.

ΟΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ Ι΄ ΕΠΚΑ

Ανθούλα Τσαρούχα

Οι σύγχρονες αντιλήψεις για τη λειτουργία των μουσείων και η ανάγκη να έρθουν σε επαφή με τα παιδιά και τους ενήλικες ώστε να μην θεωρούνται χώροι που απευθύνονται αποκλειστικά στους ειδικούς, οδήγησαν και τη Ι΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων αξιοποιώντας τον εκπαιδευτικό ρόλο του μουσείου, να αναπτύξει ήδη από το 1997 αξιοσημείωτη εκπαιδευτική δραστηριότητα.

Ο σχεδιασμός και η υλοποίηση εκπαιδευτικών δράσεων σε αρχαιολογικούς χώρους και μουσεία έχουν σαν στόχους να γνωρίσει το κοινό την πολιτιστική κληρονομιά με το μουσείο ως γέφυρα ανάμεσα στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον, να καλλιεργήσει στα παιδιά την αγάπη και το ενδιαφέρον για τον κόσμο των Μουσείων, για να ενεργοποιήσει τη δημιουργική ικανότητα κάθε παιδιού, να αναπτύξει τη συγκριτική, αφαιρετική και αξιολογική ικανότητα των παιδιών και να κεντρίσει την παρατηρητικότητά τους και τέλος, να προτρέψει τα παιδιά ώστε να αναζητούν ανάλογες εμπειρίες μετά την επίσκεψή τους στο Μουσείο ή να επανέρχονται σ' αυτό.

Οι εκπαιδευτικές δράσεις της Ι΄ ΕΠΚΑ που περιλαμβάνουν εκπαιδευτικά προ-γραμμάτα, εκπαιδευτικές θεματικές ξεναγήσεις και παραγωγή εκπαιδευτικού υλικού, απευθύνονται κυρίως στους μαθητές της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης αλλά και σε ειδικές κατηγορίες κοινού και σχεδιάζονται και υλοποιούνται από τους αρχαιολόγους της Εφορείας με την καθοριστική συμμετοχή εξωτερικών συνεργατών όπως η αρχαιολόγος-μουσειοπαιδαγωγός κ. Δ. Πικοπούλου-Τσολάκη. Τα εκπαιδευτικά προγράμματα της Εφορείας έχουν μόνιμο χαρακτήρα και λειτουργούν κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους και οι ειδικές θεματικές ξεναγήσεις έχουν επετειακό χαρακτήρα, ποικίλη θεματολογία και διοργανώνονται στα πλαίσια πολιτιστικών εκδηλώσεων.

Στα πλαίσια του προγράμματος ΜΕΛΙΝΑ-Εκπαίδευση και Πολιτισμός υλοποιείται στους Δελφούς το εκπαιδευτικό πρόγραμμα με τίτλο «*Στο ιερό των Δελφών. Αρχαιολογικός χώρος και Μουσείο Δελφών*» που απευθύνεται σε μαθητές της Γ΄ και Δ΄ τάξης του Δημοτικού Σχολείου και στόχο έχει οι μικροί επισκέπτες να προσεγγίσουν τον αρχαιολογικό χώρο και το Μουσείο Δελφών και μάθουν το ρόλο της θρησκείας στους αρχαίους χρόνους. Το πρόγραμμα αυτό έχει προσελκύσει ιδιαίτερα το ενδιαφέρον των παιδιών γιατί μέσα από αυτό τα παιδιά της τοπικής κοινωνίας να νιώθουν ότι το μουσείο δεν είναι απρόσιτος και φιλόξενο χώρος αλλά ένα οικείο και δικό τους μέρος, το οποίο μπορούν να επισκέπτονται όποτε θέλουν.

Το πρόγραμμα περιλαμβάνει τρία στάδια: α) την προετοιμασία στο σχολείο, β) την επίσκεψη στον αρχαιολογικό χώρο και το μουσείο και γ) τις δραστηριότητες μετά την επίσκεψη.

Κατά το πρώτο στάδιο οι αρχαιολόγοι μετά από συνεργασία με τους εκπαιδευτικούς κάθε

σχολικής ομάδας για τις δυνατότητες ή τις ιδιαιτερότητες της, ενημερώνουν τους μαθητές στην σχολική αίθουσα τόσο για την ιστορία και την σημασία του αρχαιολογικού χώρου των Δελφών όσο και για την έννοια του Μουσείου και της πολιτιστικής κληρονομιάς. Στο δεύτερο στάδιο, την πρώτη ώρα πραγματοποιείται η εκπαιδευτική ξενάγηση των μαθητών από τον ίδιο αρχαιολόγο σε επιλεγμένα σημεία του αρχαιολογικού χώρου και εκθέματα του Μουσείου. Η ενημέρωση των μαθητών στηρίζεται στην ενεργητική συμμετοχή των παιδιών και στο διάλογο ανάμεσα στους μαθητές και τον ερμηνευτή μέσα από την παρατήρηση, τη σύγκριση, το συνδυασμό στοιχείων και πληροφοριών και γίνεται με επισημάνσεις και ερωταποκρίσεις σχετικά με τα έργα που παρουσιάζονται έτσι ώστε τα παιδιά να κατανοήσουν δημιουργικά αυτό που βλέπουν και να οδηγηθούν μόνα τους στην κατάκτηση της γνώσης.

Στη συνέχεια, τη δεύτερη ώρα συμπληρώνουν το ειδικά διαμορφωμένο έντυπο, το βιβλίο του μαθητή που διατίθεται από το Μουσείο και αποτελεί μέρος του εκπαιδευτικού φακέλου του προγράμματος. Ο εκπαιδευτικός φάκελος που συμπληρώνεται και από το βιβλίο του δασκάλου λειτουργεί ως ερέθισμα στη θεωρητική προσέγγιση του θέματος και επιτρέπει στο μαθητή με μια σειρά από τις δραστηριότητες να εμποδώσει τις πληροφορίες και τις γνώσεις.

Στο τρίτο στάδιο, τέλος, κάθε σχολική τάξη επιλέγοντας ανάμεσα σε προτεινόμενες από το πρόγραμμα δραστηριότητες, πραγματοποιεί είτε έκθεση ζωγραφικής ή γλυπτικής με σχετικό με την επίσκεψη θέμα είτε μια έκθεση φωτογραφίας.

Παράλληλα, στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Άμφισσας έχει διαμορφωθεί ένας αυτόνομος χώρος όπου λειτουργεί το εργαστήριο δραστηριοτήτων και εκεί πραγματοποιείται το εκπαιδευτικό πρόγραμμα με τίτλο «Η τέχνη του ψηφιδωτού» που απευθύνεται σε μαθητές της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και προσαρμόζεται ανάλογα με την ηλικία και τις ανάγκες των μαθητών.

Το θέμα του προγράμματος είναι η τέχνη του ψηφιδωτού και στόχοι του η γνωριμία των μαθητών με την ιστορία των ψηφιδωτών, τα βασικά στοιχεία της τέχνης του ψηφιδωτού διαχρονικά (θεματολογία, τρόπος εργασίας, τεχνικές και τα υλικά κατασκευής) και η καλλιέργεια της αισθητικής τους αντίληψης.

Το πρόγραμμα που διαρκεί περίπου δύο ώρες, υλοποιείται σε δύο στάδια. Στο πρώτο στάδιο οι μαθητές έχουν τη δυνατότητα με μια θεματική ξενάγηση στον χώρο του μουσείου που φιλοξενεί τα εκτεθειμένα δείγματα ψηφιδωτών από τα ευρήματα της Άμφισσας με τη βοήθεια ειδικά σχεδιασμένου εποπτικού υλικού, πρωτότυπων υλικών και εργαλείων, να έχουν μια συνολική θεώρηση της ιστορίας του ψηφιδωτού με τις ιδιαιτερότητες που παρουσιάζονται σε κάθε εποχή. Με τη «μαιευτική» μέθοδο των ερωταποκρίσεων γίνεται προσπάθεια να γίνουν απτές και κατανοητές τις έννοιες της τέχνης.

Στο εργαστήριο δραστηριοτήτων του μουσείου πραγματοποιείται το δεύτερο στάδιο του προγράμματος όπου οι μαθητές ασκούνται με τη βοήθεια των συντηρητών, στην κατασκευή αντιγράφων από τα εκθέματα της θεματικής ενότητας των ψηφιδωτών με υλικά που προσφέρει το μουσείο.

Το εργαστήριο αποτελεί τη βιωματική ενότητα, όπου τα παιδιά καλούνται εκτός από την οπτική επαφή με το πρωτογενές υλικό, να έρθουν σε δημιουργική επαφή με την πολιτιστική μας κληρονομιά, να πειραματιστούν με τα παραδοσιακά υλικά, να δημιουργήσουν τα δικά τους έργα, εμπνευσμένα από όσα διαπραγματεύτηκαν κατά την ξενάγηση, ανάλογα με το γνωστικό επίπεδο και τις δεξιότητες τους.

Μέσα από την παρατήρηση των αντικειμένων και τη βιωματική προσέγγιση που θεωρείται σημαντική από παιδαγωγική άποψη για την κατανόηση του υπό πραγμάτευση θέματος,

μπορούν να μπουν στη θέση των παλαιότερων κατασκευαστών, να μνηθούν στην ουσία του έργου του καλλιτέχνη ανακαλύπτοντας τα μυστικά της τέχνης και να εκφράσουν τις δικές τους σκέψεις και εικόνες στις κατασκευές που δημιουργούν επιτόπου.

Επιλέγουν σχέδια από τη διακόσμηση κάποιου μνημείου, τα σχεδιάζουν, τα αποτυπώνουν σε κάμποτο, ψηφοθετούν με ψηφίδες από μάρμαρο και υαλόμαζα, και ακολουθούν όλα τα στάδια μέχρι το ψηφιδωτό να πάρει την τελική του μορφή.

Με τον τρόπο της ομαδικής δραστηριότητας η αλληλεπίδραση και η συνεργασία συμβάλλουν ουσιαστικά στην ψυχοπνευματική ανάπτυξη των παιδιών. Μετά την ολοκλήρωση του προγράμματος στο Μουσείο, οι μαθητές έχουν τη δυνατότητα να επισκεφτούν τα σημεία στην πόλη της Άμφισσας όπου υπάρχουν *in situ* ψηφιδωτά δάπεδα παλαιοχριστιανικών χρόνων, νεοκλασικές οικίες με βοτσαλωτά δάπεδα και ένα σύγχρονο εντοίχιο ψηφιδωτό με την παράσταση του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου στη Μητρόπολη.

Με αφορμή αυτό το εκπαιδευτικό πρόγραμμα η Εφορεία συνεργάστηκε την Ελληνική Εταιρία Καλλιτεχνικών Προγραμμάτων Ατόμων με Ειδικές Ανάγκες (Very Special Arts Hellas) και δημιουργήθηκε μια μουσειοσκευή με θέμα την τέχνη του ψηφιδωτού και ένα ενημερωτικό έντυπο με τίτλο «Ο Δημήτριος που έφτιαχνε ψηφιδωτά...», δηλαδή μια εικονογραφημένη ιστορία του ψηφοθέτη Δημήτριου εμπνευσμένη από ιστορικά δεδομένα γνωστά από αρχαίες πηγές και αρχαιολογικά ευρήματα από την πόλη της Άμφισσας.

Έτσι οι μαθητές του Ειδικού Σχολείου Άμφισσας είχαν την ευκαιρία να γνωρίσουν την τέχνη του ψηφιδωτού μέσα από την ανάλογη μουσειοσκευή και να συμμετέχουν στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα που με τη συνεργασία και την καθοδήγηση των εκπαιδευτικών τους προσαρμόστηκε στις δεξιότητές τους.

Στο πρόγραμμα συμμετείχαν τα περισσότερα σχολεία της περιοχής και η εφαρμογή του έδειξε τη μεγάλη ανάγκη άμεσης σύνδεσης και λειτουργικής επαφής της τοπικής εκπαιδευτικής διαδικασίας και της τοπικής πολιτιστικής κληρονομιάς (εικ. 1-3).

Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση έχει σαν στόχο να διαμορφώσει συνειδητούς πολίτες με γνώσεις, ευαισθησίες φαντασία και επίγνωση των σχέσεων που τους συνδέουν με το φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον, έτοιμους να προτείνουν λύσεις και να μετέχουν στη λήψη και την εκτέλεση αποφάσεων» (Unesco). Έτσι η Εφορεία σε συνεργασία με τη Δ/νση Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Ν. Φωκίδας από το 2004, υλοποιεί το εκπαιδευτικό πρόγραμμα *Γεωπολιτιστικά, γεωπεριβαλλοντικά, γεωμυθολογικά μονοπάτια στη Φωκίδα* για μαθητές 10-18 ετών που έχει σαν στόχο οι μαθητές να έρθουν σε επαφή με το φυσικό περιβάλλον, τα μνημεία του και τα μνημεία του πολιτισμού (εικ. 4-6).

Αρχικά, πραγματοποιήθηκε ενημερωτική ξενάγηση για τους εκπαιδευτικούς με στόχο τη γνωριμία τους με τις συλλογές του Μουσείου και τη δημιουργία μιας αμφίδρομης σχέσης ανάμεσα στο Σχολείο και το Μουσείο για να προετοιμάσουν στην σχολική αίθουσα την επίσκεψη των μαθητών στο Μουσείο.

Ο πυρήνας του προγράμματος επιλέχθηκε από τους εκπαιδευτικούς, διαμορφώθηκε σε συνεργασία με τους αρχαιολόγους της Εφορείας και σχεδιάστηκε έτσι ώστε να προσφέρει γνώσεις και εμπειρίες, να διαμορφώσει την περιβαλλοντική συνείδηση των μαθητών και την ανάπτυξη του σεβασμού τους στα μνημεία της φύσης και τα μνημεία του πολιτισμού. Μεγάλη προσοχή και επιμέλεια δόθηκε στην προσαρμογή του προγράμματος, ώστε αυτό να ανταποκρίνεται κάθε φορά στο επίπεδο των γνώσεων των μαθητών, στις δυνατότητες και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κάθε ομάδας.

Στο πρώτο στάδιο, την ξενάγηση των μαθητών στο Μουσείο των Δελφών, ο ρόλος του

αρχαιολόγου- ερμηνευτή είναι να κινητοποιήσει την περιέργεια και τη φαντασία τους και τα εκθέματα τους δίνουν το έναυσμα συνδυάζοντας την παρατήρηση με τις γνώσεις, να γνωρίσουν τον ελληνικό πολιτισμό, τα μνημεία του τόπου, την ιστορία, τη λογοτεχνία, τη γεωγραφία, την τοπογραφία, τη μυθολογία και τη λαογραφία του τόπου.

Στο επόμενο στάδιο οι σχολικές ομάδες περπατούν στα αρχαία μονοπάτια της περιοχής, τους δρόμους που χρησιμοποιούσαν οι επισκέπτες- προσκυνητές για να φτάσουν από το αρχαίο λιμάνι της Κίρρας στο ιερό του Απόλλωνα και στο Κορύκειο Άντρο, το λατρευτικό σπήλαιο στο Παρνασσό και παρέμεναν σε χρήση και στα νεότερα χρόνια μέχρι τη διάνοιξη αμαξιτού δρόμου στο τέλος του περασμένου αιώνα και βιώνουν μοναδικές εμπειρίες κατά την επαφή τους με τη φύση. Σε κάθε σταθμό της διαδρομής οι μαθητές φωτογραφίζουν, αποτυπώνουν τα μνημεία της φύσης και του ανθρώπινου πολιτισμού, συμμετέχουν σε παιχνίδια, πειραματίζονται, εξερευνούν το περιβάλλον με δημιουργικές ενασχολήσεις και πρωτοτυπία και διατυπώνουν δικές τους προτάσεις προστασίας του οικοσυστήματος.

Παράλληλα, με τη βοήθεια των ειδικών επιστημόνων μπορούν να προσεγγίσουν τη σχέση μεταβολής του χώρου με το χρόνο, να έρθουν σε επαφή με τα φαινόμενα και διεργασίες που δεν μπορούν άμεσα να παρατηρήσουν, να κατανοήσουν τα φυσικά φαινόμενα, τις μεταβολές που έγιναν ή πρόκειται να γίνουν στο φυσικό περιβάλλον, το ρόλο του ανθρώπου σε αυτή την αλλαγή και τους κινδύνους που απειλούν τα μνημεία της φύσης και του πολιτισμού από τον παράγοντα «αδιαφορία» και τις συνέπειες του (εικ. 3).

Παράλληλα με αυτά τα προγράμματα που λειτουργούν όλο το χρόνο, διοργανώθηκαν και εκπαιδευτικές δράσεις με επετειακό χαρακτήρα και ποικίλη θεματολογία στα πλαίσια του εορτασμού των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς και της Άνοιξης των Μουσείων.

Οι Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς που θεσπίστηκαν το 1991 από το Συμβούλιο της Ευρώπης έχουν σαν στόχους να βελτιωθεί η γνώση της πολιτιστικής κληρονομιάς τόσο της δικής μας όσο και των άλλων, και διαμέσου αυτής, που είναι ταυτόχρονα κοινή και διαφορετική, να γνωριστούμε μεταξύ μας ως Ευρωπαίοι, να προστατευτεί η πολιτιστική Κληρονομιά, η οποία συχνά απειλείται, να αναζητηθεί η ταυτότητά μας και να επιβεβαιωθεί η συλλογική μας μνήμη, ώστε να μας επιτραπεί να ανοιχτούμε μεταξύ μας και να καταπολεμήσουμε το ρατσισμό, την ξενοφοβία και τη μισαλλοδοξία και να θεωρηθεί η πολιτιστική κληρονομιά όχι απλά μια ματιά στο παρελθόν, αλλά ένα όραμα μέλλοντος.

Τα προηγούμενα χρόνια στα πλαίσια του εορτασμού είχαν υλοποιηθεί τα προ-γράμματα: «Από τον Έρωχο στις Βρυξέλλες» (21-23 Σεπτεμβρίου 2001) και «Μουσείο Άμφισσας, Η νομισματική συλλογή, Η Άμφισσα στους αιώνες μέσα από τα νομίσματα» (27-29 Σεπτεμβρίου 2002).

Οι Ολυμπιακοί Αγώνες που διοργανώθηκαν το 2004 από την Ελλάδα, αποτέλεσαν την αφορμή στα πλαίσια των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς να πραγματοποιήθουν εκδηλώσεις με θέμα *Τόποι αθλητισμού, Τόποι πολιτισμού*. Στα πλαίσια αυτά η Εφορεία οργάνωσε και υλοποίησε στον αρχαιολογικό χώρο των Δελφών, το εκπαιδευτικό πρόγραμμα για μαθητές 10-15 ετών με τον τίτλο «Στο Γυμνάσιο, τότε και σήμερα» (26-28 Σεπτεμβρίου 2003, 24-26 Σεπτεμβρίου 2004) που περιλάμβανε εκπαιδευτική ξενάγηση και διεξαγωγή αγώνων στο Γυμνάσιο και έκδοση ενημερωτικού εντύπου (εικ. 7).

Στόχος του προγράμματος ήταν να αναδείξει τη λειτουργία του Γυμνασίου που ήταν βασικός χώρος σωματικής εκπαίδευσης και προετοιμασίας των αθλητών αλλά και πνευματικής εκπαίδευσης, να αποδείξει ότι στο σύγχρονο Γυμνάσιο επιβιώνουν οι αρχές που είχαν τεθεί

στην αρχαιότητα και επιπλέον ότι η ευρωπαϊκή παιδεία στηρίζεται πολλές φορές σε εκπαιδευτικές αρχές που εφαρμόστηκαν για πρώτη φορά στο αρχαίο ελληνικό γυμνάσιο.

Αρχικά οι μαθητές μέσα από την ειδική ξενάγηση στο χώρο του πολύ σημαντικού μνημείου που συνδέεται άμεσα με την ιστορία του ιερού και με την ιστορία των Πυθίων, γνώρισαν το αρχαίο Γυμνάσιο, τα κτίσματα και τη λειτουργία τους, τα είδη των αγώνων, την ιστορία τους και την εξέλιξή τους μέσα στους αιώνες, τα σύμβολα τους, τα αντικείμενα ή τα όργανα που χρησιμοποιούσαν οι νεαροί αθλητές και τα πρόσωπα των αγώνων μέσα από τις ιστορίες των αθλητών.

Στη συνέχεια, οι μαθητές μέσω των βιωματικών παιχνιδιών που συνοδεύονταν από μουσική, είχαν τη δυνατότητα να έρθουν στη θέση των αθλητών που προπονούσαν με τη συνοδεία της μουσικής και άλλων που παρακολουθούσαν μαθήματα φιλοσοφίας και μουσικής. Με τον τρόπο αυτό προσέγγισαν τη σημασία του αθλητισμού για τους νέους της αρχαιότητας, την έννοια της ευγενούς άμιλλας και τις ιστορικές ρίζες της εκπαίδευσης και του θεσμού του Γυμνασίου.

Στα πλαίσια των εκδηλώσεων με θέμα «Ο πολιτισμός στο τραπέζι-Ποικίλες προσεγγίσεις της ιστορίας της διατροφής» για τον εορτασμό των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς, το 2005, η Εφορεία οργάνωσε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Άμφισσας, την ειδική έκθεση με τίτλο *Η τέχνη στο τραπέζι (εικ. 8)* και παράλληλα υλοποίησε εκπαιδευτικές ξεναγήσεις για τους μαθητές των Δημοτικών Σχολείων, των Γυμνασίων, των Λυκείων και το ευρύ κοινό.

Η έκθεση πραγματοποιήθηκε με την συνεργασία του Λαογραφικού Μουσείου Φωκίδας και της εταιρείας ΙΩΝΙΑ που συμμετείχαν με το δανεισμό επιλεγμένων επιτραπέζιων σκευών από τις συλλογές τους και είχε σαν θέμα την εξέλιξη των επιτραπέζιων σκευών από την αρχαιότητα ως τις ημέρες μας. Παρουσιάστηκαν αρχαία και σύγχρονα ελληνικά και ευρωπαϊκά επιτραπέζια σκεύη με γνώμονα τον εργονομικό και καλλιτεχνικό σχεδιασμό τους.

Στόχος των θεματικών ξεναγήσεων και του ενημερωτικού εντύπου που εκδόθηκε, ήταν μέσα από την παράλληλη παρουσίαση των αρχαίων σκευών, του λαογραφικού υλικού και των ευρωπαϊκών σκευών, όλοι να ανακαλύψουν τον οικιακό εξοπλισμό, να παρακολουθήσουν την εξέλιξή του, να συγκρίνουν τα σκεύη, να γνωρίσουν την αισθητική αντίληψη κάθε εποχής και να έρθουν σε επαφή με την κοινή ευρωπαϊκή πολιτιστική κληρονομιά.

Ιδιαίτερη αναφορά έγινε στις πρώτες ύλες που χρησιμοποιούνται για την κατασκευή των επιτραπέζιων σκευών με έμφαση κυρίως στην άργιλο, ως πρώτη ύλη των αρχαίων σκευών και στον καολίνη, ως πρώτη ύλη των πορσελάνινων σκευών.

Με αυτό το φανταστικό ταξίδι μέσα στο χρόνο, οι επισκέπτες είχαν τη δυνατότητα να «παρευρεθούν» σε ένα αρχαίο γεύμα, να γνωρίσουν τις διατροφικές συνήθειες των ανθρώπων, να γνωρίσουν τα ήθη και έθιμα γύρω από το τραπέζι και τις αλλαγές που παρατηρούνται σε κάθε εποχή.

Ο εορτασμός της Άνοιξης των Μουσείων, την Κυριακή 2 Μαΐου 2004 είχε ως θέμα «Ιστορία και ιστορίες: από το ιστορικό γεγονός στις μικρές ιστορίες» και στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Άμφισσας σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Ψυχικής Υγείας, πραγματοποιήθηκε ειδική θεματική ξενάγηση με στόχο οι επισκέπτες να κατανοήσουν τις έννοιες μουσείο, ιστορία και ιστορικό γεγονός μέσα από την ερμηνευτική προσέγγιση των επιλεγμένων μουσειακών αντικειμένων.

Το άγαλμα της Κόρης, ένα από τα σημαντικότερα ευρήματα των ανασκαφών στην αρχαία Καλλίπολη, αποτέλεσε την αφορμή για την ανασύνθεση τόσο «μεγάλων» ιστορικών γε-

γονότων όπως η καταστροφή της αρχαίας Καλλίπολης από τους Γαλάτες το 279 π.Χ., όσο και μικρών ιστοριών από την καθημερινή ζωής της πόλης και των κατοίκων της, των μύθων και των παραδόσεων τους. Παράλληλα, ζωντάνεψε η ιστορία της ανασκαφής και της αποκάλυψης του αγάλματος που πραγματοποιήθηκε το 1977, όταν αποφασίστηκε στην περιοχή αυτή να δημιουργηθεί η τεχνητή λίμνη του Μόρνου. Και τέλος, παρουσιάστηκε και η ιστορία της συντήρησης και της έκθεσης του αγάλματος, έργο δύσκολο που έφεραν σε πέρας με πολύ κόπο οι συντηρητές.

Ο βασικός στόχος αυτού του προγράμματος ήταν να δημιουργηθούν οι καλύτερες δυνατές προϋποθέσεις άμεσης επικοινωνίας και συνεργασίας των ατόμων με νοητικά ή ψυχικά προβλήματα μέσω των επιλεγμένων μουσειακών αντικειμένων με τους αρχαιολόγους-ερμηνευτές. Γι' αυτό χρειάστηκε να μειωθεί ο όγκος των πληροφοριών, να απλοποιηθεί ο λόγος, να συμπιεστεί η χρονική διάρκεια των επιμέρους ενοτήτων, να σχεδιαστούν εξ αρχής ορισμένες διαδρομές και στάσεις στους εκθεσιακούς χώρους και να προσαρμοστούν ανάλογα και τα εργαστήρια και παιχνίδια που ολοκλήρωναν την όλη η εκπαιδευτική δραστηριότητα.

SUMMARY**10TH EPHORATE OF PREHISTORIC AND CLASSICAL ANTIQUITIES:
EDUCATIONAL PROGRAMMES AND ACTIVITIES***Anthoula Tsaroucha*

The 10th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities designs and implements, since 1988, archaeological educational programmes and activities, aiming at the promotion of both the museum's communication with the public and the approach of the ancient Greek civilization in a pleasant and creative manner.

The educational programmes, special educational tours and activities of our Ephorate are addressed to various audiences: school groups, adults and people with disabilities. Educational programmes are held for school groups of all levels, as long as the number of people in the group does not exceed 30. These programmes are aimed at pupils of primary and secondary schools and focus on the collections of prehistoric, ancient Greek and Roman artefacts from the Museums of Delphi and Amfissa. Schoolchildren are introduced to ancient Greek culture and art through the use of audio-visual equipment and specially produced materials while, at the same time, they become acquainted with the Museum environment. Museum educators bring the exhibits to life, encouraging children to make observations, ask questions, express their opinion and act in a somehow autonomous way. With the support of museum experts and museopedagogues, visitors to an exhibition are informed about works of art and history. Museopedagogues specialising in education make the presentation, which is participatory and child-centred. The workshops include a discussion about the ancient Greek culture and a hands-on practical workshop related to the exhibition of museums and the archaeological site.

The educational programmes and activities which have been organized so far are: a) *Archeological site and Museum of Delphi, "Melina" Project: Education and Culture*. This is a cooperative venture by the Ministry of Culture and the Ministry of Education aimed at bringing children into contact with art through the educational process. b) *The history and technique of Mosaic art in Archeological Museum of Amfissa*. c) *Art at the table*. d) *Gymnasium*. e) *Geophysical and geo-mythological paths*.

Educators can also visit the archaeological site and the Museum of Delphi or the Museum of Amfissa with their pupils in a more flexible way. With the support of borrowed supervisory material and educational guided tours organized by the Museum, they can prepare themselves to present the exhibits to their class. The educational programmes and activities can also be adapted to cater for individuals with disabilities.

Εικ. 1. Εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Η τέχνη του ψηφιδωτού».

Εικ. 2. Εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Η τέχνη του ψηφιδωτού».

Εικ. 3. Εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Η τέχνη του ψηφιδωτού».

Εικ. 4. Εκπαιδευτικό πρόγραμμα Γεωπολιτιστικά, γεωπεριβαλλοντικά, γεωμυθολογικά μονοπάτια στη Φωκίδα.

Εικ. 5. Εκπαιδευτικό πρόγραμμα Γεωπολιτιστικά, γεωπεριβαλλοντικά, γεωμυθολογικά μονοπάτια στη Φωκίδα.

Εικ. 6. Εκπαιδευτικό πρόγραμμα Γεωπολιτιστικά, γεωπεριβαλλοντικά, γεωμυθολογικά μονοπάτια στη Φωκίδα.

Εικ. 7. Εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Στο Γυμνάσιο τότε και σήμερα».

Εικ. 8. Εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Η τέχνη στο τραπέζι».

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΔΟΙ

ΑΝ	Αρχαιότερη Νεολιθική
Γ	Γεωμετρικός -ή, -ό
ΜΓ	Μέσος (ή-ο) Γεωμετρικός -ή, -ό
ΠΓ	Πρωτογεωμετρικός -ή, -ό
ΠΕΣ	Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου
ΠΕΧ	Πρώιμη Εποχή του Χαλκού
ΜΕΧ	Μέση Εποχή του Χαλκού
ΜΝ	Μέση Νεολιθική
ΝΝ	Νεότερη Νεολιθική
ΤΝ	Τελική Νεολιθική
ΥΓ	Ύστερος (-η, -ο) Γεωμετρικός (-ή, -ό)
ΥΕΧ	Ύστερη Εποχή του Χαλκού

EBA	Early Bronze Age
EIA	Early Iron Age
EH	Early Helladic
EPG	Early Protogeometric
G	Geometric
LBA	Late Bronze Age
LH	Late Helladic
LPG	Late Protogeometric
MPG	Middle Protogeometric
PG	Protogeometric
SM	Submycenaean
SPG	Sub-protogeometric

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ

διάμ.	διάμετρος
εκ.	εκατοστά
μ.	μέτρα
μέγ.	μέγιστος, -η, -ο
μήκ.	μήκος
πάχ.	πάχος
πλ.	πλάτος
σωζ.	σωζόμενος, -η, -ο
τ.μ.	τετραγωνικά μέτρα
ύψ.	ύψος
χιλ.	χιλιοστά

χλμ.	χιλιόμετρα
cm.	centimeter
kg.	kilo
km.	kilometer
m.	metre
sq km	square kilometer

ΛΟΙΠΕΣ ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

αδ.διδ.διατριβή	αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή
αδ.διπλ.εργασία	αδημοσίευτη διπλωματική εργασία
αι.	αιώνας
αρ.	αριθ. αριθμός
αρ. ευρ.	αριθμός ευρητηρίου
αρ. κατ.	αριθμός καταλόγου
Βλ.	Βλέπε
ΕΑΜ	Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
EBA	Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
εικ.	εικόνα
εκδ.	εκδότης
επιμ.	επιμέλεια
ΕΠΚΑ	Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
ιδιαίτ.	ιδιαίτερα
κ.ά.	και άλλοι, και άλλα
κ.ε	και εξής
λ.	λήμμα
λ.χ.	λόγου χάριν
μτφρ.	μετάφραση
μ.Χ.	μετά Χριστόν
κεφ:	κεφάλαιο
ό.π.	όπως παραπάνω
παραπ.	παραπάνω
πίν.	πίνακας
πρβλ.	παραβάλε
π.χ	παραδείγματος χάριν
π.Χ	προ Χριστού
σελ.	σελίδα
σημ.	σημείωση
σχ.	σχέδιο
τ.	τόμος

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

τεύχ.	τεύχος	esp.	especially
υποσ.	υποσημείωση	<i>et al.</i>	<i>et alii</i>
ΥΠ.ΠΟ.	Υπουργείο Πολιτισμού	etc.	et cetera
		fig.	figure
Abb.	Abbildung	figs.	figures
A.C.	after Christ	ff.	following
A.D.	anno Domini	inv.	inventory, inventaire
a.s.l.	above sea level	mil.	millennium
av. J.-C.	avant Jésus-Christ	n.	note
B.C.	before Christ	no.(s.)	number(s), numéro(s)
c.	century	p.	page
<i>ca.</i>	<i>circa</i>	pl.	plate, planche
ch.	chapter	Suppl.	Supplement
cf.	confer	Taf.	Tafel(n)
col.	column	vol.	volume
ed(s). éd(s).	edited, editor(s), éditeur(s)		

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ ΚΑΙ ΣΕΙΡΩΝ

- AA: *Archäologischer Anzeiger*
AAA: Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
AAustr: *Archaeologia Austriaca*
AAX: Ανθρωπολογικά και Αρχαιολογικά Χρονικά
ABME: Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος
ABV: Beazley J.D., 1956. *Attic Black-Figure Vase Painters*. Oxford
ActaArchHung: *Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae*
ΑΔ: Αρχαιολογικόν Δελτίον
ΑΕ: Αρχαιολογική Εφημερίς
ΑΕΘΣΕ 1: Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 1. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος 27.2-2.3.2003, Βόλος, 2006.
ΑΕΜ: Αρχείο Ευβοϊκών Μελετών
ΑΕΜΘ: Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη
ΑΘΜ: Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών
Aegaeum: *Aegaeum. Annales d'archéologie égéenne de l'Université de Liège*
AJA: *American Journal of Archaeology*
AJPh: *American Journal of Philology*
AM: *Mitteilungen des deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*
AmerAnt: *American Antiquity*
AmJPhysAnthropol: *American Journal of Physical Anthropology*
AnatAnt: *Anatolia antiqua. Eski Anadolu*
AnatSt: *Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara*
AncWestEast: *Ancient West East*
AnnLiv: *Annals of Archaeology and Anthropology [Liverpool]*
ANSMN: *American Numismatic Society Museum Notes*
Antiquity: *Antiquity. Rivista di archeologia, architettura, urbanistica, delle origine al medioevo*
AntK: *Antike Kunst*
AntPl: *Antike Plastik*
AnzWien: *Anzeiger. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, Philologisch-historische Klasse*
AR: *Archaeological Reports*
ARA: *Annual Review of Anthropology*
ArchClass: *Archeologia classica*
Αρχαιογνωσία: Αρχαιογνωσία. Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθήνας
ARV²: Beazley J.D., 1963. *Attic red-figure vase-painters*, Oxford.
AS: *Assyriological Studies*
ASAtene: *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente*
Athenaeum: *Athenaeum. Studi periodici di letteratura e storia dell'antichità, Università di Pavia*
BABesch: *Bulletin antieke beschaving*
BalkSt: *Balkan Studies*
BAR-IS: *British Archaeological Reports International Series*
BCH: *Bulletin de Correspondance Hellénique*
BdA: *Bolletino d'Arte*
BICS: *Bulletin of the Institute of Classical Studies*
BMusBeyr: *Bulletin du Musée de Beyrouth*
Boreas: *Boreas. Uppsala studies in ancient Mediterranean and Near Eastern civilizations*
BSA: *The Annual of the British School at Athens*
BSCA: *Byzantine Studies Conference, Abstracts*
BullÉpigr: *Bulletin épigraphique (en Revue des Études grecques)*
ByzF: *Byzantinische Forschungen. Internationale Zeitschrift für Byzantinistik*
BZ: *Byzantinische Zeitschrift*
CAH: *The Cambridge Ancient History*
CahArch: *Cahiers archéologiques*
CAJ: *Cambridge Archaeological Journal*
Chiron: *Chiron. Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des deutschen archäologischen Instituts*
CMO: *Canada Map Office*
CMS: *Corpus der minoischen und mykenischen Siegel*
Corsi: *Corsi di Cultura sull' arte ravennate e bizantina*
CronCatania: *Cronache di archeologia e di storia dell'arte, Università di Catania*
CSCA: *University of California Studies in Classical Antiquity*

- CVA: *Corpus vasorum antiquorum*
- ΔΑΔ: Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου
 ΔΑΦΕΟ: Δελτίον της εν Αλμυρώ Φιλαρχαίου Εταιρείας της Όθρυος
Dacia: *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne*
 DOP: *Dumbarton Oaks Papers*
 DossArch: *Dossiers d'Archéologie*
 ΔΧΑΕ: Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
- EAA: *Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale*
 EchCl: *Echos du monde classique. Classical Views*
 EEBM: Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών
 EEBΣ: Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
 ΕΕΠΣΑΠΘ: Επιστημονική Επετηρίς της Πολυτεχνικής Σχολής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
 EJA: *European Journal of Archaeology*
 Έργον: Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας
 Έργο Εφορειών: 1η Επιστημονική Συνάντηση: Μάιος 1998: Βόλος. Το έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠΠΟ στη Θεσσαλία και στην ευρύτερη περιοχή της (1990-1998), Βόλος 2000.
- FD: *Fouilles de Delphes, Paris*
- HASB: *Hefte des archäologischen Seminars der Universität Bern*
 HBN: *Hamburger Beiträge zur Numismatik*
Hesperia: Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens
Historia: Historia. Zeitschrift für alte Geschichte
- ΘΕ: Θεσσαλική Εστία
 Θεσσαλία: Θεσσαλία. Δεκαπέντε Χρόνια Αρχαιολογικής Έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και Προοπτικές Α-Β, Λυών 1990, Αθήνα 1994.
 ΘεσΗμ: Θεσσαλικό Ημερολόγιο
 ΘΧρ: Θεσσαλικά Χρονικά
- IEE: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους
 IG: *Inscriptiones Graecae*
 ISO: *Iscrizioni storiche ellenistiche*
 IstMitt: *Istanbuler Mitteilungen*
 IstMitt-BH: *Istanbuler Mitteilungen. Beiheft*
- JAIC: *Journal of American Institute of Conservation*
 JArchSc: *Journal of Archaeological Science*
 JAnthArch: *Journal of Anthropological Archaeology*
 JbAC: *Jahrbuch für Antike und Christentum*
 JBernHistMus: *Jahrbuch des bernischen historischen Museums*
 JBRGZM: *Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums, Mainz*
- JdI: *Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts*
 JFA: *Journal of Field Archaeology*
 JGS: *Journal of Glass Studies*
 JHS: *Journal of Hellenic Studies*
 JMA: *Journal of Mediterranean Archaeology*
 JMC: *Journal of Material Culture*
 JNG: *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*
 JÖB: *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*
 JRA: *Journal of Roman Archaeology*
 JSav: *Journal des savants*
- Kernos: *Kernos. Revue internationale et pluridisciplinaire de religion grecque antique*
 Klio: *Klio. Beiträge zur alten Geschichte*
- LIMC: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*
- MeditArch: *Mediterranean Archaeology. Australian and New Zealand Journal for the Archaeology of the Mediterranean World*
 Minos: *Minos. Revista di filologia egea*
 MonIned: *Monumenti Inediti publicati dall' Istituto di Corrispondenza Archeologica*
 MüJb: *Münchner Jahrbuch der bildenden Kunst*
 MüntBeitr: *Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte*
- NE.: Νέος Ελληνομνήμων
 NC: *Numismatic Chronicle*
 NCirc: *Numismatic Circular*
 NumAntCl: *Numismatica e antichità classiche. Quaderni ticinesi*
 NumCron: *Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society*
- OJA: *Oxford Journal of Archaeology*
 ÖJh: *Jahreshefte des österreichischen archäologischen Instituts in Wien*
 Olf: *Olympische Forschungen*
 OpAth: *Opuscula atheniensia*
 Orient: *Orient. Report of the Society for Near Eastern Studies in Japan*
- ΠΑΕ: Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
 Para: Beazley J.D., 1971. *Paraleipomena. Oxford.*
 PBF: *Prähistorische Bronzefunde*
 Pharos: *Pharos. Journal of the Netherlands Institute at Athens*
 Phoenix: *Phoenix. Journal of the Classical Association of Canada*
 ΠΜΚ 1: Φρούσου, Ε. (επιμ.), Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου, Πρακτικά Α' Διεπιστημονικού Συμποσίου, Λαμία 25-29 Σεπτεμβρίου 1994, Λαμία 1999.

- ΠΜΚ 2: Κυπαρίσση-Αποστολικά, Ν., Παπακωνστα-
ντίνου, Μ. (επιμ.), *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού
κόσμου, Β' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο*, 26-
30 Σεπτεμβρίου, Λαμία 1999, Αθήνα 2003.
- PPS: *Proceedings of the Prehistoric Society*
ProspAQuad: *Prospezioni archeologiche. Quaderni della
Fondazione ing. Carlo M. Lerici*
PZ: *Prähistorische Zeitschrift*
- RA: *Revue Archéologique*
RBN: *Revue belge de numismatique et de sigillographie*
RE: *Paulys Realencyclopädie*
REA : *Revue des études anciennes*
REByz: *Revue des études byzantines*
REG: *Revue des études grecques*
RendIstLomb: *Rendiconti. Istituto lombardo, Accademia
di scienze e lettere*
RPhil: *Revue de philologie, de littérature et d'histoire
anciennes*
RhM: *Rheinisches Museum für Philologie*
RivFil: *Rivista di filologia e d'istruzione classica*
- RJK: *Römisches Jahrbuch für Kunstgeschichte*
ScAnt: *Scienze dell'Antichità: Storia, archeologia, antro-
pologia*
SEG: *Supplementum epigraphicum graecum*
SIMA: *Studies in Mediterranean Archaeology*
SMEA: *Studi micenei ed egeo-anatolici*
SMSR: *Studi e materiali di storia delle religioni*
- ThesCRA: *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum*
TIB: *Tabula Imperii Byzantini*
TravMém: *Travaux et mémoires. Centre de recherche
d'histoire et civilisation byzantine*
- UKIC: *United Kingdom Institute for Conservation*
- Υπέρεια: *Υπέρεια. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης
Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα*
- ZPE: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*
ZRVI: *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta*